

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 20

Анатолій Панасович Загнітко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збірник засновано в 1994 році

Випуск 20

На честь 55-річчя професора А. П. Загнітка

Донецьк ДонНУ 2010

УДК 801.808.804.807
ББК Ш 12 = 41
Л 59

Редакційна рада: Анатолій Загнітко, доктор філологічних наук, професор (науковий редактор) (Україна); Іван Вихованець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Україна); Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ніна Клименко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Євгенія Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Україна); Майя Всеволодова, доктор філологічних наук, професор (Росія); Марія Конюшкевич, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Василь Рагавцов, доктор філологічних наук, професор (Білорусь), Михайло Сарновський, доктор філологічних наук (Польща); Лариса Пісарек, доктор філологічних наук, професор (Польща); Чеслав Ляхур, доктор філологічних наук, професор (Польща); Алеш Брандлер, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Станіслав Жажа, доктор філологічних наук, професор (Чехія); Людмила Попович, доктор філологічних наук, професор (Сербія).

Редакційна колегія: Євген Отін, доктор філологічних наук, професор (Україна); Микола Луценко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Михайло Сенів, доктор філологічних наук, професор (Україна); Володимир Каліущенко, доктор філологічних наук, професор (Україна); Ольга Бессонова, доктор філологічних наук, професор (Україна); Каленик Шульжук, доктор філологічних наук, професор (Україна); Віра Познанська, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Любов Фроляк, кандидат філологічних наук, доцент (Польща); Михайло Вінтонів, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Володимир Мозгунов, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ірина Домрачева, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Оксана Борисенко, кандидат філологічних наук, доцент (Україна); Ганна Ситар, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар) (Україна); Ілля Данилюк, кандидат філологічних наук, доцент (секретар) (Україна); Юлія Зеленська, асп. (технічний секретар) (Україна).

Рецензенти: Грещук Василь, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет); Сологуб Надія, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 8925 від 01.07.2004 року.

Затверджено до друку вченою радою Донецького національного університету (№ 9 від 30.10.2009 р.).

Засновник: Донецький національний університет, кафедра української мови (від 28.12.2007 р. – кафедра української мови та прикладної лінгвістики).

При використанні матеріалів серії покликання на «Лінгвістичні студії» є обов'язковим.

Електронна версія збірника доступна на Донецькому лінгвістичному порталі за адресою www.mova.dn.ua

Л 59 **Лінгвістичні студії** : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 20: На честь 55-річчя професора А. П. Загнітка. – 333 с.

ISSN 1815-3070

Розглянуто актуальні проблеми теорії мови, функціональної граматики, з'ясовано напрями еволюції морфологічних і синтаксичних категорій, а також їхні функціональні вияви в тексті, встановлено особливості функціональної семантики фразеологічних і лексичних одиниць, висвітлено напрями прикладної лінгвістики та методики викладання мови.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів-філологів.

© Донецький національний університет, 2010

© Автори статей, 2010

ЗМІСТ

Передмова		6
Карпіловська Євгенія	Дорогу здолає той, хто йде	6
РОЗДІЛ I	Теорія мови	8
Бранднер Алеш	Проявления аналитизма в современном русском языке	8
Всеволодова Майя	Национальная языковая картина мира и грамматика	18
Карпіловська Євгенія	Вторинна номінація у сучасній українській мові: тенденції розвитку	27
Куц Наталія	Еквівалентність як лінгвістичне явище (на матеріалі сучасної української мови)	33
Луценко Николай	Этимологические версии (III)	36
Мацюк Галина	Суспільна природа мови в радянському мовознавстві: концепція М. Марра	45
Ригованова Вікторія	Феномен мовної особистості	55
Скаб Марія	Проблема істинності та верифікації зафіксованої мовою інформації	58
РОЗДІЛ II	Актуальні проблеми морфології	64
Виноградова Ольга	Протичлен як основний засіб зв'язку локативних словоформ	64
Домрачева Ірина	Семантичні та граматичні особливості функціонування узагальнено-збірних субстантивів	69
Дорошенко Лариса	Аналітичні форми категорії безвідносної міри ознаки в українській мові	75
Конюшкевич Марія	Соматизми в функции предлога (к вопросу о границах категории персональности)	79
Lachur Czesław	O niektórych właściwościach struktury przyimków wtórnych w języku polskim	87
Піддубська Інна	Основні принципи транспозиції граматичних форм	92
Рибенюк Вікторія	Особливості творення видової кореляції дієслів руху та переміщення	97
Щепка Оксана	Дієслова з компаративною семантикою в сучасній українській мові	
РОЗДІЛ III	Теоретичні питання синтаксису	106
Балко Марина	Сучасні підходи до вивчення синтаксичних конструкцій з синсемантичним словом	106
Вінтонів Михайло	Актуальне членування поліпредикативних складних речень	111
Лешкова Наталія	Зв'язок мовленнєвої діяльності та актуального членування	114
Мараховська Валентина	Складнопідрядні з підрядними прикомпаративними в парадигмі моделей речень виразників порівняльного значення	119
Марченко Тетяна	Семантико-синтаксична типологія неповних речень (елімінація субстанційних синтаксем)	124
Наливайко Юлія	Особливості співвідношення «синкретизм – омонімія» та «синкретизм – полісемія» на рівні членів речення	129
Островська Людмила	Апозитивні конструкції в системі атрибутивних відношень	132
Путіліна Оксана	Давальний відмінок як формально-поверхневий репрезентант глибинного об'єктного значення в сучасній українській мові (у зіставленні з англійською)	136
Радіонова Тетяна	Однорідні ряди із узагальнювальним словом: структура і функції	140
Ситар Ганна	Описові предикати з модальним компонентом в українській мові: структура й семантика	145
РОЗДІЛ IV	Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць	152
Важеніна Олена	Фразеологічний натяк як засіб створення гумористично-сатиричної прагматики художнього тексту	152
Кочан Ірина	Запозичена лексика в сучасних терміносистемах	158
Малявін Андрій	Семантичні зрушення значення умови як мовний засіб концептуалізації знань	161
Мозгунов Володимир	Модальність предикатів дозволу: спроба експлікації	164
Овчаренко Наталія	Теоретичні передумови дослідження терміносистем (на матеріалі сучасної української термінології)	171

Пац Любов	Трансформація фразеологічних одиниць як засіб підвищення інформативності та образності художнього тексту	175
Скаб Мар'ян	Вибір сучасними українцями номінації адресата мовлення (спілкування у вищій школі)	178
Шаповалова Наталія	Концепт «серце» в українській і грузинській національно-мовних картинах світу в аспекті лінгвістичної універсології	182
Шапран Дар'я	Особливості семантичної організації української маркетингової терміносистеми	186
РОЗДІЛ V	Словотвір: напрями, аспекти дослідження	191
Ситенко Ольга	Десемантизація демінутивних одиниць	191
Поповић Људмила	Деиксис префікса и положај посматрача у категоријалној ситуацији локализације (на примеру контрастивне анализе глагола кретања у српском и украјинском језику)	194
РОЗДІЛ VI	Проблеми лінгвістики тексту, дискурсології, дискурс-аналізу	202
Бацевич Флорій	Прагматика виділення очікуваного: частка <i>хоч (хоча)</i> в художньому мовленні	202
Космеда Тетяна	Дискурсивні слова як центр комунікативної стратегії вченого і педагога у проєкції на мовну особистість А.П.Загнітка	205
Кравченко Євдокія	Новотвори у поетичному дискурсі В. Стуса в аспекті художньо-естетичної концепції А. Загнітка	210
Краснобаєва-Чорна Жанна	Структурні типи оцінного дискурсу (на матеріалі сучасних україномовних рецензій)	216
Луценко Олена	Функціональні різновиди прислівних складнопідрядних речень у художніх текстах	222
Оліфіренко Леся	Іронія, сатира та сарказм як види комічного в мовній естетиці Василя Стуса	228
Пономарьова Людмила	Типологія основних характеристик судово-процесуального дискурсу	232
Сафонова Наталія	Модалема як семантико-прагматичний маркер суб'єктивно-модальних смислів драматургічного дискурсу	236
РОЗДІЛ VII	Особливості говорів української мови та проблеми соціолінгвістики	246
Грещук Василь	Репрезентативні групи гуцульських діалектних слів у коломийках	246
Сушинська Ірина	Українська мова у бразилійській діаспорі: стан і статус	250
РОЗДІЛ VIII	Прикладна лінгвістика: напрями й аспекти дослідження	254
Глушкова Галина	Способы воссоздания своеобразия художественного языка интеллектуальной драмы Тома Стоппарда «The Real Inspector Hound» в переводе	254
Данилюк Ілля	Створення розширеного фільтра для електронної бази даних	259
РОЗДІЛ IX	Актуальні проблеми методики викладання мови	267
Зарицька Вікторія	Гуманізація навчально-виховного процесу – вимога часу	267
РОЗДІЛ X	Рецензії та анотації	273
Виноградова Ольга	Рецензія на: Загнітко А.П., Монастирецька Г.В. Лінгвістика тексту: хрестоматія. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 174 с.	273
Домрачева Ірина	Прикладний аспект аналізу синтаксичних одиниць. Рецензія на: Загнітко А. Український синтаксис: Теоретико-прикладний аспект. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 150 с.	274
Краснобаєва-Чорна Жанна	Рецензія на: Загнітко А.П. Основи дискурсології: науково-навчальне видання. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 194 с.	275

АСПРАНТИ Й ДОКТОРАНТИ ПРОФЕСОРА А. П. ЗАГНІТКА	278
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	324
THE CONTENTS	326
СОДЕРЖАНИЕ	329
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ	332

ДОРОГУ ЗДОЛАЄ ТОЙ, ХТО ЙДЕ

Енергійних, талановитих, реалізованих у житті і в професії людей, які завжди і в усьому покладаються на власні сили, працю, знання, американці називають “людиною, яка зробила себе сама” (англійською – *self-made man*). Метафора, звичайно, але в ній точно окреслено самодостатність таких особистостей. Утім, самостійність, внутрішня і зовнішня незалежність людей такого типу аж ніяк не означають їх самотності в професії і в житті, відстороненості від оточення, браку вдячності й уваги до нього. Що «людиною, яка зробила себе сама» можна з повним правом назвати завідувача кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету доктора філологічних наук, професора, академіка Академії вищої школи України Анатолія Панасовича Загнітка, погодяться, напевне, всі, хто його знає, кого зводила з ним доля на життєвих і наукових шляхах. Він долає обраний життєвий і науковий шлях, не лише сам наполегливо, творчо й сумлінно працюючи, непохитно прагнучи досягти поставлених цілей, але й не забуваючи при цьому дбати про тих, хто допомагав йому у професійному зростанні, йшов поруч у науці й житті, і тих, хто продовжує його справу, ширить здобутки його праці в науковому й освітянському середовищі України й зарубіжжя.

Життєві та професійні принципи в людині формують її коріння, сім'я, оточення в роки змушнення. Анатолію Панасовичу життя не стелило простий і безклопітний шлях, але й не скупилося на добрих учителів і друзів, які щедро ділилися з ним своїми знаннями і досвідом, сприяли його професійному вишколу, працювали і працюють з ним пліч-о-пліч на ниві українського мовознавства. Це переконливо доводять віхи його біографії. Після успішного закінчення в 1977 р. Донецького державного (нині – національного) університету він працював учителем у загальноосвітніх школах рідної Вінниччини і Донеччини, яка стала рідною. 1977 – 1981 роки – служба у лавах Радянської армії, Афганістан. Ті, хто, як Анатолій Панасович, пройшов це випробування, вміють цінувати кожну хвилину життя, працювати, не шкодуючи сил, ніби за себе і тих, кому не випало щастя повернутися додому.

У травні 1981 р. після демобілізації Анатолій Панасович Загнітко прийшов працювати на кафедру української мови Донецького державного університету. Тут він професійно зростав, завдяки сумлінній і наполегливій праці піднявшись службовими східцями від асистента до завідувача кафедри, доктора філологічних наук, професора, академіка Академії вищої школи України. Ці роки в його житті позначені оприлюдненням перших серйозних наукових праць, які переконливо засвідчили появу в українському теоретичному мовознавстві сильного, творчо й оригінально мислячого граматиста, який вміє зазирнути в глибини слова, тонко відчуває його смак. Формування Анатолія Панасовича як висококваліфікованого фахівця, вдумливого вченого, озброєного найсучаснішими теоріями й методами вивчення мови, відбувалося в стінах Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (нині – НАН України), а після 1991 р. – і створеного на його базі нового Інституту української мови НАН України, під керівництвом його Вчителя, визнаного глави української граматичної школи члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця. Тут А.П. Загнітко у 1987 р. захистив кандидатську дисертацію “Співвідношення формально-граматичного і семантичного змісту в категорії роду іменників”, а в 1992 р. – й докторську дисертацію “Система і структура морфологічних категорій української мови (проблеми теорії)”. Від 1993 р. він очолює кафедру української мови Донецького університету (із січня 2008 р. – кафедру української мови та прикладної лінгвістики), яку на сьогодні визнають однією з найкращих в Україні.

Це – лише сухі факти, дати певних етапів наукової дороги, що її подолав Анатолій Панасович до сьогоднішньої своєї позиції авторитетного, визнаного в Україні та поза нею вченого, педагога, організатора освіти та науки. Між цими віхами – роки невинної викладацької, наукової та організаційної діяльності, нестримний пошук нових обривів, шляхів, ідей, неситима жадоба пізнання глибин рідної мови, таїн людського духу. Ужинок Анатолія Панасовича Загнітка на мовознавчому полі вражає не тільки молодь, початківців, а й ровесників і старших від нього колег, визнаних наукових авторитетів. Цифри кажуть самі за себе: понад 450 праць в його науковому доробку, серед яких монографії, словники, підручники, посібники, аналітичні огляди, статті, рецензії, методичні розробки нових мовознавчих курсів. Вирізняються серед зробленого професором Загнітком праці етапні, особливо значущі для сучасної україністики й славістики в цілому. Це передусім його «Теоретична граматики української мови», перша частина якої – “Морфологія” – побачила світ 1996 року, а друга – “Синтаксис” – 2001 року. Цій, без перебільшення, фундаментальній праці передувала і її продовжує серія монографій, статей, підручників і посібників, в яких на великому новому фактичному матеріалі досліджено проблеми та тенденції розвитку граматичного ладу сучасної української мови. Саме ці праці, які впродовж багатьох років становлять осердя наукових пошуків А.П. Загнітка, разом з працями І.Р. Вихованця, А.П. Грищенка, К.Г. Городенської, С.О. Соколової, К.Ф. Шульжука, М.С. Скаба та інших українських учених заклали надійне підґрунтя для створення на категорійно-функціональних, когнітивних, комунікативно-прагматичних засадах нової академічної теоретичної граматики української мови. Потреба у ній вже давно назріла в українському мовознавстві й українському суспільстві, адже остання академічна, фундаментальна граматики української мови – п'ятитомна “Сучасна українська літературна мова” – вийшла друком у 1968-1973 рр. Праці Анатолія Панасовича, в яких особливу увагу приділено динамічним, інноваційним процесам в морфології та синтаксисі сучасної української мови, не лише переконливо доводять гостру потребу в описі

сучасного стану її граматики, а й подають випрацьований поняттєвий і методико-процедурний апарат осмислення змін у ній, тенденцій її оновлення. Перспективність нових підходів до аналізу граматичних явищ, ті нові теоретичні й практичні можливості, які вони відкривають для уточнення відомих граматичних теорій і класифікацій, засвідчив виданий 2007 р. А.П. Загнітком разом з його колегами Г.В. Ситар, І.Г. Данилюком та І.А. Щукіною «Словник українських прийменників». Він яскраво показав потужний потенціал цього лексико-граматичного класу слів у сучасних українських текстах різних стилів, жанрів, тематики, структури, шляхи та засоби його розвитку, що, в свою чергу, виразно доводять стрімку інтелектуалізацію української мови, формування нових мовленнєвих реєстрів мовної системи завдяки семантико-прагматичній і функціонально-стилістичній диференціації її граматичних одиниць.

Беззаперечним і переконливим доказом відкритості Анатолія Панасовича до нових шляхів і методів вивчення мови стало запровадження на його кафедрі в 1999 р. спочатку спеціалізації, а з 2004 р. – спеціальності «Прикладна лінгвістика». На сьогодні кафедра підготувала вже два випуски бакалаврів, один – магістрів і спеціалістів з цього фаху, а також виростила гроно філологів, які володіють новітніми комп'ютерними технологіями для наукового аналізу та навчання української мови. На кафедрі нині, крім самого Анатолія Панасовича, прикладні аспекти сучасного українського мовознавства успішно розвивають молоді, талановиті, висококваліфіковані філологи-україністи М.О. Вінтонів, Г.В. Ситар, І.Г. Данилюк, Ж.В. Краснобаєва-Чорна. Навряд чи в реаліях сучасного українського суспільства є потреба переконувати культурну українську громаду в тому, наскільки потрібні такі по-сучасному підготовлені філологи для розв'язання невідкладних завдань мовного будівництва в Україні, піднесення у світі престижу української мови, української науки, української культури.

Праці професора Загнітка останніх років беззастережно доводять, що він незмінно – на передньому краї україністики, у вирі наукових пошуків і дискусій, невтомний, зібраний, вдумливий, готовий взятися за найскладнішу справу, якщо вірить у її корисність для української мови і України. Лише за останні три роки світ побачили такі нові його книжки, як «Теорія сучасного синтаксису», «Сучасні лінгвістичні теорії», «Лінгвістика тексту», «Історія мовознавства в особах» (всі – 2006 р.), «Основи дискурсології» (2008 р.), «Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект» (2009 р.). Анатолій Панасович уміє запалити своїм ентузіазмом, своєю вірою в успіх починання колег і учнів, уміє зібрати коло себе однодумців, підтримувати й оберігати тих, хто повірив у нього і в нову справу. Чесна й сумлінна багаторічна праця професора А.П. Загнітка на мовознавчій ниві вже заслужено відзначена високими званнями, преміями, державними нагородами України й української діаспори. Анатолій Панасович Загнітко – відмінник освіти України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, премії Наукового товариства Тараса Шевченка у Нью-Йорку, має відзнаку імені Петра Могили Міністерства освіти і науки України.

Нині під дахом цього збірника вшанувати Ювіляра своїми науковими розвідками зібралися колеги, друзі, учні, ті, хто разом з ним працює сьогодні для розвитку української мови та українського мовознавства. Ми всі віримо, що йому стелиться ще неозорий шлях з громадям нових планів, справ, задумів, праць. Від усіх друзів, колег, однодумців і соратників я зичу Анатолію Панасовичу Загніткові сил, віри і наснаги долати цей шлях так само невпинно і чесно ще багато-багато років. Хай чекають його на ньому радощі нових наукових пошуків і здобутків, вдячність учнів і підтримка вчителів, належне поцінування його праці професійною мовознавчою громадою і Українською державою, яким він так віддано і щиро служить своєю працею.

Євгенія Карпіловська

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ МОВИ

Алеш Бранднер

ББК Ш12=411.2*00

УДК 811.161.1'36

ПРОЯВЛЕНИЯ АНАЛИТИЗМА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Історія російської мови із середини ХІХ століття до сьогодні дає змогу говорити про низку змін, які свідчать про вияв тенденцій у розвитку граматичної системи. Причини змін, з одного боку, пояснюються дією внутрішніх закономірностей мови, а з іншого боку, мотивуються явищами соціальними – активною взаємодією літературного й нелітературного мовлення з усіма відповідними наслідками. Дія внутрішніх закономірностей мови виявляється, зокрема, у прагненні до аналітизму. Ця тенденція є характерною рисою для російської морфології і синтаксису, що почала виявлятися особливо у другій половині ХІХ століття.

Ключові слова: вияв аналітизму, аналітичне вираження граматичних форм, процес інтернаціоналізації, вплив західноєвропейських мов, норми літературної мови.

Развитие общества отражается на развитии языка, который является средством общения между людьми. В истории языка существенную роль играют государство, экономическое и политическое устройство общества. В истории каждого народа есть эпохи, которые особенно отчетливо меняют жизнь его общества. Знаменательными в этом отношении являются эпохи, в которых происходят общественные перемены. Во время политических переворотов общество испытывает важные изменения на всех уровнях своей деятельности. Коренные изменения в жизни народа влияют на дальнейшее развитие языка. Как известно, это т. наз. экстралингвистические факторы, которые играют очень часто решительную роль в истории языка.

Именно экстралингвистические факторы стали причиной изменений в системе русского языка на разных его уровнях и обусловили они научное изучение его формирования в течение исторического развития. Так как язык реагирует на все перемены в жизни его носителей, в ходе его развития можно определить существенные изменения, которые произошли в прошлом, в произношении, морфологии и синтаксисе, в словообразовании и лексике [Шкляревский 1973, с. 18-19].

В XVIII в. распалось церковнославянско-русское двуязычие, которое веками существовало на восточнославянской территории. Специфика русского литературного языка нового времени состоит в том, что он является слиянием генетически церковнославянских и домашних (т. е. русских) элементов. К концу XVIII в. формировалась норма языка и происходило обогащение его словарного состава. Русский язык оказался под сильным влиянием западноевропейских языков, особенно французского. Этот процесс „европеизации“ начался в XVIII в. и продолжается до сих пор.

Современный русский язык начинается со времени А. С. Пушкина. Во второй половине XVIII и в первой половине XIX в. значительную роль в развитии русского языка сыграла художественная литература. Реформа, осуществленная А. С. Пушкиным, привела к кодификации литературного языка, которая произошла именно на основе языка художественной литературы [Горшков 1969, с. 167-183]. Она стала также фундаментом для интенсивного развития научно-публицистического стиля второй половины XIX в. Одной из тенденций развития русского языка во второй половине XIX в. была интернационализация его лексики. Заимствованные слова представляли собой свыше трети всего количества новых слов. Остающиеся приблизительно две трети приходились на собственные лексические новообразования или они представляли собой результат акклиматизации в литературном языке разговорных и просторечных слов [Сорокин 1965, с. 58-70].

Словарный состав реагирует очень быстро и чутко на все экстралингвистические факторы. Грамматический строй языка, наоборот, характеризуется минимальной восприимчивостью к внешним явлениям и чрезвычайно медленной изменчивостью. История русского языка с середины XIX в. по настоящее время позволяет говорить о ряде изменений, которые в своей совокупности свидетельствуют о проявившихся тенденциях в развитии грамматической системы. Причины наметившихся изменений, с одной стороны, объясняются действием внутренних сил закономірностей языка, а с другой стороны, явлениями социальными – активным взаимодействием литературной и внелитературной речи со всеми вытекающими отсюда последствиями. Действие внутренних закономірностей языка представляет собой, например, **стремление к аналітизму** [Панов 1968, с. 9-18].

Современный русский язык с грамматической точки зрения считается языком, имеющим флективный, синтетический строй. Однако можно в нем наблюдать определенные явления, которые указывают на тенденцию к аналітизму.

Склонность к аналітизму является характерной чертой для русской морфологии и синтаксиса, начавшей проявляться во второй половине XIX в. Аналітизм определяется как расчлененность лексического и грамматического компонентов некоторой формы. Основным признаком аналітических единиц является то, что у них грамматическое значение передается вне пределов данного слова, т. е. средствами контекста в широком

смысле [Bartoszewicz 1978; 1979]. Этот феномен можно объяснить влиянием аналитических западноевропейских языков, в особенности французского. Тенденцию можно рассматривать как одну из форм проявления „интернационализации“, т. е. сближения с другими европейскими языками.

Аналитизм в **морфологическом строе** имеет следующие проявления: 1) аналитизм номинации (т. е. усвоение и формирование слов с аналитическими свойствами, например, *пальто, метро*); 2) аналитизм грамматикализации (возникновение аналитических форм типа *буду писать, я прочитал*); 3) аналитизм категоризации (т. е. формирование частей речи с аналитическими свойствами, например, наречий и безличных предикативов). Морфологическое развитие русского языка по направлению к аналитизму находится до известной степени в тесной связи с определенной тенденцией к агглютинации, которая воспринимается как стремление деривационных морфем вести себя независимо по отношению к морфемам, которые их окружают.

В центре нашего внимания будет прежде всего аналитизм номинации – усвоение и формирование существительных с аналитическими свойствами, т. е. **несклоняемых существительных**. В связи с ростом аналитизма их следует поставить на первое место, хотя в процентном отношении они занимают незначительную позицию, но они пополняются все время новыми лексическими единицами. Среди них важное место занимают заимствования из французского и английского. Заимствованные несклоняемые существительные начали употребляться в русском языке с середины XVIII в. Вплоть до середины XIX в. многие или не склонялись, или приспособлялись к нормам русского языка, т. е. получали соответствующие флексии [Мучник 1964, с. 153-158].

В XVIII в. и в первые десятилетия XIX в. названные слова так или иначе применялись к системе русского склонения, иногда изменяя даже свою исходную форму (ср.: *кофий, филей, желей, мадама*). Однако по причинам внутреннего и внешнего характера, среди которых немаловажную роль играла общая тенденция развития грамматического строя русского языка к аналитизму, уже со второй четверти XIX в. эти слова нередко употреблялись как неизменяемые. Во второй половине XIX в. направление процесса в сторону неуклонного распространения неизменяемости у таких существительных выступает со всей отчетливостью. На рубеже XIX-XX вв. они сформировали особый разряд неизменяемых слов, ср.: *ателье, танго, дэбри, интервью, какао, бюро, домино, мадам, филе, рагу, бра...* [Мучник 1971, с. 245-287; Шведова 1980, с. 505-507].

Свидетельство Н. С. Трубецкого (1890-1938) нам может показать, как рассматривались сравнительно недавно носителями литературного языка склоняемые формы заимствованных слов с финальным гласным звуком: „...существительное *пальто*, которое согласно правилам грамматики в качестве иноязычного заимствования не склоняется, в менее культивированном языке изменяется по падежам и образует форму множественного числа *пальта*, которая для людей моего поколения являлась, хотя, конечно, несколько просторечной, но все же вполне нормальной формой. Несклоняемое *пальто* я воспринимаю как искусственную форму” [Trubetzkoy 1934, с. 37].

Если в XIX в. эта группа существительных пополнялась медленно, то в течение XX в., особенно с 20-х гг. XX в., в связи с изменившимися социальными условиями этот процесс весьма активизировался. Дело в том, что уже к началу XX в. усиление элементов аналитизма в системе склонения существительных достигло значительного развития.

Главное в специфике несклоняемых слов типа *пальто, бюро, ГЭС* состоит в том, что они без помощи аффиксальных средств способны сочетать свою лексическую семантику с теми реляционными значениями, которые в русском языке, как правило, выражаются падежными флексиями (ср.: *кирпичный дом – кирпичного дома* и *справочное бюро – справочного бюро, коричневое пальто – коричневого пальто, новая ГЭС – новой ГЭС*). Налицо своеобразное и сравнительно новое единство означаемого и означающего: типичные для языка элементы плана содержания – падежные значения – сочетаются с новыми элементами плана выражения. Своеобразие этих новых единств означаемого и означающего заключается прежде всего в том, что они отличаются весьма сложным переплетением синтетических и аналитических черт. Правильно замечание А. И. Смирницкого [1965, с. 34], что в словах типа *метро, депо, такси, бра* „имеется в сущности омонимия ряда различных форм“. Это не мешает признать, что у таких слов обнаруживаются значительные черты грамматической аналитичности.

Неизменяемые заимствованные слова встречаются не только в русском, но и в других славянских языках. Характерно, однако, что процессы грамматического освоения этих слов в русском литературном языке уже с давних пор отличались от соответственных процессов в других славянских языках. В них отчетливо выступает тенденция к включению всех заимствованных слов в действующую систему склонения, к последовательному превращению морфологически неизменяемых слов в изменяемые. В русском литературном языке, наоборот, у заимствованных слов с конечными гласными фонемами [o], [e], [u], [i], [a] проявляется настойчивая тенденция сохранить неизменяемым морфологический состав в любых синтаксических сочетаниях.

Распространение группы несклоняемых существительных, которое проходило в XIX в. сравнительно медленно и равномерно, испытывало с начала 20-х годов XX в. существенные сдвиги. Они были вызваны в результате изменившихся социально-политических условий, которые отразились в развитии языка. Значительную часть лексических неологизмов послереволюционного периода составляют несклоняемые существительные. Группа заимствованных слов с финальным гласным, которая раньше представляла

единственный тип несклоняемых имен, количественно разрослась и повысила свою частоту употребления. В новых политических условиях начали применяться такие слова как *кино, кило, фото, метро, депо, такси, радио, пианино, кафе, кофе, фойе, конференсье, табло, эскимо, рагу, тюре, трико, алиби, янки, кули* и др. Частое употребление этих слов привело к тому, что они очень часто не чувствуются как заимствованные и считаются обиходными элементами словарного состава русского языка и, как правило, остаются несклоняемыми.

В связи с неизменяемыми существительными надлежит упомянуть также **имена женского пола**, оканчивающиеся **на твердый согласный**, ср.: *Кармен, Элен, Элизабет*, далее **фамилии с твердой согласной на исходе основы**, ср.: *Альбрехт, Гинзбург, Поляк, Тагер, Шмидт*, от которых не образуются формы для обозначения лиц женского пола, ср.: *Я переписываюсь с Фёдором Борисовичем Альбрехтом и На вокзале мы встречали Нину Константиновну Альбрехт* [Kubík 1956], **иноязычные мужские имена и фамилии, оканчивающиеся на гласные** (ср.: *Гёте, Бруно, Гюго, Гарибальди, Шоу*; однако имена и фамилии на *-а* в устной и письменной речи склоняются, ср.: *беседа с А. Вайдой, стихи Б. Окуджавы*), фамилии типа *Дурново, Сухово, Хитрово, Живаго, Мёртваго, Черных, Кручёных, Островских*, фамилии на *-о, -ко, -енко* (ср.: *Дыбо, Шевченко, Короленко, Головки, Ляшко, Франко, Янко*), **географические названия** на *-ово, -ево, -ино, -ыно* (ср.: *Воронцево, Шёлково, Шереметьево, Тушино, Останкино, Пушкино, Голицыно*), далее географические названия (обычно иноязычные), оканчивающиеся на гласные (кроме *-а* и *-ы*), ср.: *Баку, Перу, Сухуми, Тбилиси, Хельсинки, Чили, Бордо, Осло, Токио*.

Приведенные географические названия с суффиксами *-ово, -ево, -ино, -ыно* существуют в русской топонимии очень давно, но только в XX в. начали переходить в группу несклоняемых существительных. Несклоняемыми они становятся особенно в современном разговорном языке и в языке журналистики (ср. *до Тушино, из Внуково, от Бородино, около Шереметьево, под Пушкино*). Однако в письменном языке преобладают их склоняемые формы, ср. *жители южного Тушина, встреча в Шереметьеве, побывать в Пушкине* [Ильина 2000, с. 330-333]. Обычно они не склоняются в следующих случаях:

1) Если такое наименование является приложением к одному из некоторых нарицательных слов, ср. *село, деревня, посёлок, станция, город* (ср. *в село Васильково, в посёлке Пушкино, в деревне Белкино, из станции Гоголево*).

2) Если населенный пункт наименован собственным именем известного лица, ср. *около Репино, недалеко от Лермонтово*.

Что касается фамилий украинского происхождения с суффиксами *-ко, -енко*, уже в XIX в. характерны разнообразные колебания: они изменялись (в современной разговорной речи до сих пор могут изменяться) по парадигмам I и II склонения; наряду с этим наблюдались и случаи их неизменяемости. Современные факты свидетельствуют о том, что в большинстве случаев эти слова остаются неизменяемыми. В настоящее время эта тенденция все более и более укрепляется. Она поддерживается отсутствием образца для склонения, поскольку среди слов среднего рода почти нет существительных одушевленных.

Существенное место среди несклоняемых существительных стали занимать различного типа **аббревиатуры**. Аббревиатуры представляют собой важный элемент словарного состава современного русского языка. Речь идет о различного типа неологизмах, которые возникли в XX в. и постоянно применяются новые. Они появляются в письменном языке в силу сокращения наименований, состоящих из нескольких слов; они представляют собой результат перемены образований письменного языка в образования языка разговорного. Вместо полного словарного произношения наступает по тем же самым причинам произношение отрывочное, с точки зрения фонетической структуры они воспринимаются как слова и как со словами можно с ними обращаться. Требование определенного учета выражения приводит к сокращению слоговому или к неполному сокращению; таким образом возникло несколько типов аббревиатур: аббревиатуры инициального типа, аббревиатуры слогового типа, аббревиатуры смешанного типа и частичные аббревиатуры. Для их усвоения нужно провести точное разграничение на два типа: на те, которые склоняются, и на те, которые не склоняются.

К группе несклоняемых можно отнести:

1. Сложносокращенные слова типа *ГОЭЛРО* (= Государственная комиссия по электрификации России), *СТО* (= станция технического обслуживания), *самбо* (= самозащита без оружия), *райфо* (= районный финансовый отдел), *сельпо* (= сельское потребительское общество). Они не склоняются из-за финального гласного *-о* в корневой морфеме. Таким образом они совпадают формально с заимствованными словами, имеющими ту же самую финаль.

2. Аббревиатуры типа *МТС* (= международная телефонная станция), *РТС* (= радиотелеграфная станция), *АТС* (= автоматическая телефонная станция), *РСФСР* (= республиканский совет профессиональных союзов). Предполагается, что их неизменяемость обусловлена двумя факторами: а) несоответствием между отнесением опорного слова к женскому роду и его внешним обликом (наличие финального твердого консонанта при нулевой флексии), б) особенностью звуковой структуры слова, которое представлено совокупностью названий букв: названия букв в русском языке являются несклоняемыми словами и это обстоятельство является препятствием для включения данных сложносокращенных слов в некоторую из субстантивных парадигм.

3. Сокращения типа *ССРЗ* (= судостроительный завод), *ВЦСПС* (= Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов), *КВМ* (= Курс вождения машин). В качестве причины их несклоняемости приводится один фактор: звуковой состав, который представлен группой консонантов.

4. Аббревиатуры типа *ГРЭС* (= государственная районная электростанция), *РАПП* (= Российская ассоциация пролетарских писателей), *ЧОН* (= части особого назначения), *ВАК* (= Высшая аттестационная комиссия), *ООН* (= Организация Объединенных Наций), *ЖЭК* (= жилищно-эксплуатационная кантора). Их включение к изменяемым или неизменяемым словам зависит от двух факторов: от морфологической структуры и от принадлежности к грамматическому роду. По их финали следовало бы, чтобы эти слова относились к группе существительных, которые склоняются по твердой парадигме мужского рода. Этому противоречит принадлежность этих сокращений к женскому роду (в тех словосочетаниях, к которым эти сокращения относятся, опорное слово женского рода: *ГЭС* – государственная электрическая станция). Из двух причин вторая является менее убедительной, поскольку родовая принадлежность аббревиатуры не заключается в лексическом значении слова, далее она опирается не на морфологический состав самой аббревиатуры, а на стержневое слово данного словосочетания. Эти обстоятельства создают предпосылки для морфологического изменения слова; изменяемость возможна лишь по образцу мужского рода. Употребление данных аббревиатур на практике сопровождается целым рядом колебаний, однако можно сказать, что, в отличие от прошлого, в настоящее время в большинстве случаев неизменяемость укрепила свои позиции.

5. Сложносокращенные слова типа *ЦИК* (= Центральный Исполнительный Комитет), *ВЦИК* (= Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет), *МХАТ* (= Московский Художественный академический театр), *ГАБТ* (= Государственный академический Большой театр), *МИД* (= министерство иностранных дел), *НОТ* (= научная организация труда). Склонению этих сокращений не мешает ни один из вышеприведенных факторов: они образованы не из названий букв и опорное слово не относится к женскому роду. Все-таки, в обиходной речи они, как правило, не склоняются.

Аббревиатуры всех приведенных групп в результате своих морфологических и морфонологических особенностей (в некоторых случаях независимо от них) под давлением общих тенденций развития грамматического строя языка включены в ту часть словарного состава, которая выражает значения падежей не флексиями, а аналитическими средствами [Панов 1968].

В родовой принадлежности некоторых сложносокращенных слов происходят значительные изменения. По действующему правилу грамматический род звуковых аббревиатур определяется по стержневому слову. Из этого следует, что, например, *ВАК* (= Высшая аттестационная комиссия) женского рода (стержневое слово *комиссия*), *роно* (= районный отдел народного образования) мужского рода (стержневое слово *отдел*), однако общее правило является в обиходной речи расшатанным. Наряду с *ВАК рассмотрела диссертацию* (согласование со словом *комиссия*) или *РОНО дал указание* (согласование со словом *отдел*) можно теперь сказать *ВАК рассмотрел диссертацию*, *РОНО дало указание* (сложносокращенные слова по своему фактическому облику воспринимаются как существительные, в первом случае мужского рода, во втором – среднего рода, этим обусловлено также согласование). Расшатанность аббревиатур в роде и тем самым нарушение нормы вызваны прежде всего внутренним противоречием между этимологической и формальной мотивированностью рода. Слова с конечным твердым консонантом считаются теперь, как правило, существительными мужского рода. Аналогично и сокращения, которые понимаются как целостные слова, становятся существительными мужского рода (ср. *ВАК*, *НОТ*, *МХАТ*, *вуз*). Подобно сокращения типа *роно*, *районо* и др. были аналогичным образом включены к существительным среднего рода на *-о*. Иной причиной колебания бывает само затруднение этимологического толкования словосочетания, которое стало основой для создания данной аббревиатуры.

Следующим признаком стремления к аналитизму является *уменьшение надежных различителей*. Он проявляется в росте употребительности форм родительного падежа множественного числа с нулевой флексией. Слова с нулевой флексией в именительном падеже единственного числа и в родительном падеже множественного числа в современном литературном языке не выходят за пределы узких лексико-семантических разрядов. По этому признаку выделяются следующие разряды слов:

а) названия лиц по принадлежности к национальным, социальным, религиозным и иным группа (ср.: *башкир* – *башкиры*, *башкир*; *грузин* – *грузины*, *грузин*; *мещанин* – *мещане*, *мещан*; *мусульманин* – *мусульмане*, *мусульман*);

б) названия лиц по принадлежности к воинским соединениям (ср.: *солдат* – *солдаты*, *солдат*; *партизан* – *партизаны*, *партизан*; *гусар* – *гусары*, *гусар*);

в) названия разнородных единиц измерения (ср.: *алтын*, *ампер*, *аршин*, *ватт*, *вольт*, *вольтампер*, *гаусс*, *грамм*, *килограмм*...);

г) названия парных предметов (ср.: *глаза* – *глаз*; *ботинки* – *ботинок*; *валенки* – *валенок*; *сапоги* – *сапог*; *мокасины* – *мокасин*; *чулки* – *чулок*);

д) названия овощей, плодов – нулевая флексия встречается в разговорной речи, не отвечает литературной нормой (ср.: */килограмм/ абрикос*, *апельсин*, *баклажан*, *банан*, *помидор*...).

Авторы работы „Русский язык и советское общество“ [Панов 1968, с. 71-72] замечают, что нулевое окончание в родительном падеже множественного числа встречается, главным образом, у разрядов слов с

нестандартным соотношением единственного и множественного числа: „Форма множественного числа, помимо специально числового, может иметь и часто имеет общее значение (т. е. называет объект, не указывая, один ли он или их много), тогда как форма единственного числа передает только значение единичности и в общем значении, безотносительно к числу, как правило, не употребляется. Как показывает обзор разрядов слов с нулевой флексией в родительном падеже множественного числа, по значению форм множественного числа все существительные этих разрядов тяготеют к группе *pluralia tantum*. В речевом итоге это выражается в том, что форма множественного числа, в частности форма родительного падежа, у них оказывается наиболее частотной, преобладающей“.

Следует также припомнить контрастное употребление форм единиц измерения *грамм, килограмм*. В настоящее время в письменном языке встречаются формы *граммов, килограммов*, в живой, разговорной речи являются обычными формы с нулевым окончанием *грамм, килограмм*. Формы с нулевым окончанием выступают у названий овощей и фруктов. Вместо нормативных форм *килограмм помидоров, тонна апельсинов* обычно встречаемся с формами с нулевым окончанием *килограмм помидор, тонна апельсин*, которые являются типичными для разговорного языка. Авторы академической грамматики русского языка [Шведова 1980, с. 499-500] указывают на неоднозначность при употреблении этих форм. Здесь очень важно то, что указанные морфологические формы зависят до известной степени от характера словосочетания. Варианты с нулевым окончанием являются не только типичными для разговорного языка, но и употребляются, как правило, только в стандартных количественных сочетаниях со словами, обозначающими единицы измерения (ср. *сто грамм, пять килограмм, килограмм помидор, тонна апельсин*). При обозначении, например, отдельных, считаемых предметов или в других подобных значениях наблюдаются только формы с окончанием *-ов* (ср. *пять помидоров, запах апельсинов, ящик из-под мандаринов* и т. п.).

В течение XX в. под сложным воздействием внутриязыковых тенденций и социальных факторов значительно изменилась у существительных в русском литературном языке структура грамматического рода. Это объясняется тем, что, во-первых, у существительных, обозначающих лицо, родовые различия облечены семантическим значением, а социальные факторы наиболее активно и непосредственно воздействуют на содержательную (смысловую) сторону языка; во-вторых, события в новых социально-политических условиях касались прежде всего людей и их взаимоотношений в обществе. Это нашло свое отражение (правда, косвенное) в разряде существительных со значением лица.

В 20-30-е годы XX в. происходит формирование особого подкласса имен существительных *общего рода*, представляющих собой чаще всего наименования лиц по профессии, специальности. Их количество с течением времени стало увеличиваться. Грамматический род таких слов, как *автор, бухгалтер, врач, геолог, инженер, кондуктор, педагог, секретарь, управдом...* можно уяснить только по контексту, чаще всего, по сказуемому, обыкновенно выражающемуся глагольной формой прошедшего времени на *-л*, иногда краткой формой причастия или же формами синтаксического прилагательного. У значительного числа этих существительных выступают потенциально и, как правило, реально аналитические средства выражения рода. В русском литературном языке последних десятилетий это довольно обычное явление. В связи с распространением среди женщин всех профессий в современном русском языке в подобных случаях может иметь место употребление сказуемого в форме рода, соответствующего полу лица, о котором идет речь, а не грамматическому роду имени существительного, ср.: *Инженер высказала своё мнение, Кондуктор дала сигнал к отправлению, Директор ещё не пришла, Врач уже приехала, Секретарь разослала письма всем членам комиссии, Управдом выдала справку, Бухгалтер подвела итоги*. Родовая принадлежность этих существительных стала выражаться средствами контекста. С помощью флексии глагола и прилагательного указывается не только форма рода, но и половая принадлежность лица, обозначаемого приведенными словами, являющимися немаркированными в родовом отношении и абстрагированными наиболее общими наименованиями профессий. Таким образом, форма существительного мужского рода, наряду со своей способностью обозначать лицо мужского пола, приобрела способность обозначать лицо в отделении от пола, т. е. выступать в роли общего рода [Горбачевич 1971, с. 179-185; Ильина 2000; Шведова, Лопатин 1990, с. 150-152].

Возникновение описанных конструкций было обусловлено тем, что система суффиксальных средств существительных оказалась не в состоянии удовлетворить потребность языка в ряде новых женских названий лиц по профессии и специальности. Однако приведенный способ выражения рода исследуемых существительных лишь медленно и с трудом пробивает себе путь в литературный язык. Последнее издание академической грамматики русского языка рассматривает употребление сочетаний типа *врач пришла, хорошая врач* как обычные в современном языке, но относит их к некодифицированным сферам [Шведова 1980, с. 467]. Это, видимо, обусловлено тем, что употребление этих конструкций связано с резким нарушением существующих правил формального сочетания слов. Историческая эволюция рода в русском языке обнаруживает общую закономерность: когда возникает конфликт между структурной и семантической стороной в родовых противопоставлениях, победу одерживает семантика [Виноградов 1972, с. 59].

Исследуемые слова обозначаются как существительные общего рода; точнее, речь идет о существительных, которые не образуют в литературном языке формы для женских наименований. От существительных общего рода на *-а // -я* (ср.: *сирота, невеста, соня*) отличаются тем, что они не могут согласоваться с атрибутивным прилагательным или местоимением (ср.: *Она – прекрасный педагог, Она*

прекрасный педагог × *Он круглый сирота, Она круглая сирота*). Только в нелитературном языке, когда необходимо подчеркнуть, что именно женщина является действующим лицом, происходит форма согласования в женском роде (ср.: *Она – опытная врач*). Эта синтаксическая особенность их сближает с существительными общего рода. Однако авторы последнего издания академической грамматики русского языка не считают данные существительные существительными общего рода; они указывают на то, что их связь с согласуемым словом женского рода возможна только в именительном падеже, между тем как у существительных общего рода на *-а* // *-я* во всех падежах [Шведова 1980, с. 468].

До сих пор можно иногда встретиться в русском разговорном языке с наименованиями лиц женского рода, обозначающими названия жен в зависимости от профессии их мужей, ср.: *директорша, профессорша, инженерша, министрша...* или устаревшее *купчиха* и т. п.

В отдельных случаях появляются выражения с субстантивными компонентами „женщина“, „девушка“, стоящие в препозиции существительных мужского рода, ср.: *женщина-врач, девушка-продавец, женщина-скульптор, девушка-счетовод, женщина-рабочий, женщина-учёный* и т. п. Данные аналитические выражения представляют непродуктивный способ дифференциации грамматического рода существительных, обозначающих лиц. Они были созданы искусственно, в живом разговорном языке они не употребляются [Kubík 1956, с. 128].

Для современного разговорного языка типично, что ряд слов, обозначающих женские лица по должности или профессии, представлены, как правило, соответствующими женскими дериватами, как *водолыжница, дзюдоистка, фонотипистка, марафонка, счетоводша, завклубша, президентша, каскадерша, клоунесса, авторесса, моделька, прозаикесса, хирургесса, врачиха, шефиня, филологиня, ёгиня* и т. п. В речи школьников можно услышать наименования женских лиц, имеющих весьма узкое семантическое значение, ср.: *ботаничка, математичка, химичка, географичка ...*. Из приведенных примеров следует, что при осуществлении словообразовательных процессов применяется целый ряд словообразовательных формантов. К стилистически окрашенным принадлежат *-их(a), -ин(я), -и(a), -есс(a)*. Эти суффиксы употребляются для ясного и отчетливого выражения; они характерны для языка современных средств массовой информации [Земская 1992, с. 155].

В современном русском разговорном языке образование дериватов для наименования женских лиц является весьма продуктивным процессом.

Случаи аналитизма стали проявляться, начиная с 70-х гг. XIX в., также среди имен прилагательных. Сюда можно отнести некоторые цветообозначения (ср.: *платье беж, костюм хаки*), разновидности некоторых изделий (ср.: *юбка клёш, воротник плиссе*) и некоторые другие (ср.: *часы пик, стиль модерн*). Расположение прилагательного всегда после существительного в известной степени освобождает говорящего от необходимости употребления склоняемой формы. Эта группа прилагательных представляет собой результат проникновения в русский язык заимствований – в течение XIX и в начале XX в. из французского языка, во второй половине XX в. из английского. Это влияния со стороны аналитических западноевропейских языков. Данное явление можно оценивать как одну из форм интернационализации, т. е. сближения русского языка с западноевропейскими языками. Речь идет о т. наз. *несклоняемых* или же *аналитических прилагательных*. Они выполняют функцию определителей при существительном, не имеют обычной для прилагательных морфологической оформленности, они лишены внешних морфологических примет своей категории [Панов 1968, с. 105]. Некоторые приняли форму русских прилагательных (ср.: *беж – бежевый, бордо – бордовый, гротеск – гротескный*), однако большинство их не подверглось русификации. Несклоняемые формы преобладают теперь в книжном языке (ср.: *платье цвета беж*), русифицированные формы – в разговорном языке (ср.: *платье бежевого цвета*).

Во многих случаях существует омонимия несклоняемого существительного и аналитического прилагательного, ср.: *теперь в моде плиссе* (мелкие складки) и *юбка плиссе* (с такими складками); *заварила мокко* (крепкий сорт кофе) и *кофе мокко* (такого сорта); *купил маренго* (ткань черного цвета с белыми нитями) и *пальто маренго* (черное с сероватым отливом).

В русском языке постоянно возрастает число неизменяемых прилагательных как специализированных определителей сортов, марок, разновидностей предметов. Большинство заимствований, относящихся к аналитическим прилагательным, принадлежит к узким и специализированным речевым сферам. Однако сейчас терминология оказывает сильное влияние на общелитературный язык и удельный вес специальных слов в общелитературном употреблении заметно повышается. Некоторые из них значительно расширяют свою употребительность и сочетаемость. Таковы, например, слова *пик* или *экспресс* (ср.: *часы пик, экспресс-диагностика*).

В связи с возникновением аналитических прилагательных весьма активными являются в современном русском языке *сочетания частично сокращенных слов с существительными* типа *профсоюз, госбанк, педфак, плавбаза ...*. Это привело к тому, что многие исследователи считают данные морфемы *проф-, пед-, гос-, плав-* ... аналитическими прилагательными. Подобные определительные компоненты могут без сомнения восходить к заимствованиям типа *теле-, радио-, фото-, аэро-, гео-, гидро-, электро-, гелио-* ... (ср.: *телепередача, радиомагазин, фотолаборатория, аэропорт, геоботаника, гелиометр, гидроэлектростанция, электроэнергия*). Это корневые заимствованные элементы, получившие в языке самостоятельное функционирование. Их

семантическая и фонетическая самостоятельность велика. Однако полной самостоятельности эти единицы не имеют: они не могут относительно свободно перемещаться в предложении.

Все перечисленные явления при условии дальнейшего достаточно большого их распространения могли бы свидетельствовать об определенных дальнейших сдвигах в русской морфологической системе, о движении к аналитизму.

Из истории славянских языков известно, что с наибольшим трудом новые аналитические явления проникают в предикативные формы. Поэтому особенно важно рассмотреть те языковые явления, свидетельствующие, что в русском языке нашего времени даже предикативы проницаемы для новых явлений аналитизма. Эти явления можно рассмотреть на функционировании т. наз. *двувидовых глаголов*. Изменения в составе глагольной лексики стимулировали определенные сдвиги в системе видовых форм глагола. Значительно усилился удельный вес тех средств выражения категории вида, которые характерны для двувидовых глаголов типа *механизировать, оборудовать, реконструировать*.

Своеобразие рассматриваемых глаголов заключается в значительном сокращении аффиксальных средств. Основная масса русских глаголов обладает для выражения видовых противопоставлений морфологически различающимися формами инфинитива, прошедшего и будущего времени, повелительного и сослагательного наклонения, а также причастия прошедшего времени действительного залога (ср.: *дать – давать, дал – давал, дам – буду давать, дал бы – давал бы, дай – дай, давший – дававший*). У двувидовых глаголов все эти формы, кроме будущего времени, омонимичны; они могут, не меняя своего внешнего облика, выражать значения как совершенного, так и несовершенного вида.

Подавляющее количество двувидовых глаголов, их около 600 [Горбачевич 1971, с. 113] образовано из заимствованных элементов (ср.: *импортировать, иллюстрировать, планировать, систематизировать*); двувидовые глаголы славянского происхождения (их около 70, ср.: *велеть, ранить, женить, казнить, крестить, напутствовать* и др.) представляют собой замкнутую группу слов. Первая группа, несравненно более многочисленная, состоит в подавляющем большинстве из глаголов, заимствованных из западноевропейских языков. Значительный рост экономических и культурных связей с западноевропейскими народами, явственно обнаружившийся уже с начала XVIII в., привел к проникновению в русский язык значительной струи глагольной лексики, в процессе видového освоения которой возник ряд новых явлений. Усилившиеся тенденции аналитизма создали предпосылки для относительной продуктивности двувидовых глаголов как новой модели видového оформления части новых глаголов.

Наличие такого количества двувидовых глаголов свидетельствует о том, что двувидовость составляет весомый компонент видовой системы современного русского глагола. Выбор определенного пути словообразовательного оформления заимствованных глаголов и связанного с ними способа введения их в видовую систему определялся многими факторами, внутренними и внешними. Здесь немаловажную роль сыграло то, что основные слои носителей русского литературного языка XIX в., владевшие западноевропейскими языками, старались сохранить внешний облик заимствуемых глаголов.

Оформление видов в новообразованиях тесно связано с наличием общих тенденций в грамматическом строе к усилению аналитизма. Совокупность этих факторов привела к тому, что уже к началу XX в. отчетливо обозначились и упрочились, хотя и на лексически ограниченном материале, новые, более аналитические, элементы в плане выражения категории видов.

Эта группа двувидовых глаголов претерпела в последние десятилетия значительные сдвиги в своем развитии. В современном русском языке у них наблюдается тенденция к преодолению двувидовости. Устранение двувидовости происходит прежде всего посредством префиксации (ср.: *асфальтировать – заасфальтировать, иллюстрировать – проиллюстрировать, бетонировать – забетонировать, планировать – запланировать, информировать – проинформировать, регулировать – отрегулировать, конструировать – сконструировать*). Таким образом, двувидовые глаголы, образованные из заимствованных элементов, постепенно отмирают и заменяются обычными для грамматического строя русского языка видовыми соответствиями. Конкретная реализация сводится к следующему: непроемная (бесприставочная) форма первоначально двувидового глагола, утратив значение совершенного вида, выступает в качестве носителя одного только значения несовершенного вида, а в качестве соотносительной формы (коррелята) со значением совершенного вида выступает вновь возникшее образование с приставкой.

Эти явления свидетельствуют о сложных процессах развития рассматриваемых двувидовых глаголов по направлению к аффиксальным видовым коррелятам. Вместе с тем сюда можно отнести большое число глаголов, не обнаруживающих никаких признаков утраты двувидовости, ср.: *капитулировать, интегрировать, модулировать, автоматизировать, делегировать, декларировать, модернизировать, узурпировать, экспортировать, электрифицировать* и др. [Мучник 1961].

Префиксация, конечно, это не единственный путь устранения двувидовости. Новые видовые пары образуются также с помощью суффиксов. Для современного языкового восприятия глаголы *атаковать, арестовать, организовать, согласовать* и некоторые другие – совершенного вида, а образованные от них глаголы *атаковывать, арестовывать, организовывать, согласовывать* – несовершенного вида.

Современная эволюция всех групп двувидовых глаголов приводит к тому, что двувидовость становится существенной, хотя и лексически ограниченной формой проявления категории вида в русском языке. Однако

для разговорного языка характерно постепенное вытеснение двувидовости и становление новой формы видо-вых соотношений, характерной для большинства глаголов. Для сохранения интернационального характера структуры глаголов отнюдь не безразличны пути их видового оформления. Очевидно, что присоединение аффикса к глаголу отводит его в сторону от интернациональной лексики.

Отмечая явления роста аналитизма в современном русском языке, нам хотелось бы обратить внимание на одно весьма важное положение, а именно: морфологическое развитие в направлении к аналитизму осуществляется не изолировано, а во взаимодействии с другими действующими тенденциями и вызывает изменения не только в области морфологического строя, но и определенным образом сказывается на других уровнях языка.

Синтаксический аналитизм проявляется в следующих инновациях: 1) в аналитизме словосочетаний (конструкции с аналитическим сочетанием между отдельными компонентами); 2) в фразовом аналитизме (аналитические сочетания между членами предложения и между частями предложения).

Синтаксический аналитизм на уровне **словосочетания** проявился таким образом, что в книжном языке XIX в. распространилось большое количество **глагольно-номинальных словосочетаний**. Это в основном дублеты или синонимы глаголов, как например, *иметь намерение* вместо *намереваться*, *оказать помощь* вместо *помочь*, *дать указание* вместо *указать* и т. д. Их семантика определяется субстантивным членом. Большинство этих аналитических конструкций имеет параллели в западноевропейских языках. В. П. Филиппова [1968] указывает на то, что большинство этих глагольно-номинальных сочетаний возникло уже в XVIII в. под влиянием французского языка.

Что касается словосочетаний различных типов, то в течение всего XIX в. отмечается **рост предложных конструкций за счет беспредложных**, ср. *входить воротами* > *входить через ворота*, *далеко родины* > *далеко от родины* и др. [Филиппова 1964]. В данной обстановке можно также констатировать влияние аналитических западноевропейских языков. На протяжении XX в. этот процесс продолжался и продолжается до сих пор. Для иллюстрации можно привести случаи, когда обе конкурирующие друг с другом конструкции обладают в предложении одинаковой силой, ср. *пункт проката* // *пункт по прокату*, *теребить бороду деда* // *теребить деда за бороду*, *глаза Миши голубые* // *глаза у Миши голубые*, *опыт работы* // *опыт в работе*, *итог полугодия* // *итог за полугодие*, *план выпуска* // *план по выпуску*, *похожий характером* // *похожий по характеру*.

В течение XIX в. распространилось употребление целого ряда **производных предлогов**, которые представляют собой кальки из французского или немецкого языков. Многие из этих предлогов были образованы так же, как во французском и // или в немецком и английском языках [Hüttl-Folter 1984]. Эти предлоги возникли в XVIII столетии, но распространились они во второй половине XIX в., а именно в книжных стилях, что опять же говорит об их иностранном происхождении. Это, например, *по причине* (< a cause de), *ввиду* (< en vue de; in Anbetracht), *в силу* (< a force de; kraft des), *вследствие* (< en consequence; zufolge, folglich), *в течение* (< im Laufe), *с помощью, при помощи* (< `a laide de; mit Hilfe von), *благодаря* (< grace`a; dank). Наиболее очевидна зависимость от французского языка в случае *благодаря тому* < grace`a, так как *благодарить*, глагол, от которого этот предлог формально образован, является переходным. При независимом образовании следовало бы ожидать тогда **благодаря то*.

Синтаксис, подобно как и морфология, минимально приспосабливается к внешним общественным влияниям. Социальные факторы повлияли на синтаксис чаще всего опосредствованно, посредством разговорного языка. Разговорные конструкции воздействовали на продуктивность многих синтаксических единиц в письменном языке. Постепенно происходило постоянное обогащение литературного языка специфическими разговорными конструкциями [Шведова 1966, с.11]. Разговорный синтаксис характеризуется фрагментарностью, расчлененностью речи. В этом можно усматривать аналитизм предложения. Синтаксический аналитизм **на уровне предложения** является результатом типологических особенностей важнейшей единицы – слова. **Связный синтаксический текст при экспрессивном выражении расчленяется на интонационные отрезки, которые отделяются точкой** (ср. *И вот наступил последний предстартовый день. Ясный, солнечный, тихий*). Можно наблюдать **нарастание употребления именительного падежа в функции несогласованного определения** (ср. *телепередача Луна-Земля, районный посёлок Диканька, по поводу диспута номер три, мы из квартиры двадцать шесть*).

Некоторые лингвисты относят к экспрессивным средствам **именные односоставные предложения с назывной функцией**, в которых нет глагола [Валгина, Розенталь, Фомина 2001, с. 371-372]. Особенная популярность этих конструкций и частое применение объясняется прежде всего их лаконичностью и образным выражением. Это конструкции книжного стиля, однако они отличаются относительно высокой частотой употребления в средствах массовой коммуникации; особенно часто они встречаются в языке газет в качестве заголовков статей (ср. *Для колхозников, Общественность и правопорядок*). Такие словосочетания становятся основой для образования производных предлогов и союзов, ср. *в ходе выполнения задания, с учётом перегрузки, в целях улучшения условий* [Каламова 1964].

К субстантивации современного разговорного языка можно отнести также **предложения с двумя фактическими субъектами**, причем параллельно можно употребить местоимение (ср. *Стабилизация, она может наступить*).

Влияние разговорной речи проявляется также активизацией предложений, которые формально представляют двусоставные сложноподчиненные предложения, отдельные части которых отличаются друг от друга отчетливым противопоставлением. Конструкции этого типа представляют собой **двусоставные предложения с взаимосвязанными частями** (ср. *Что он любил – это музыку*). Такие предложения представляют конденсацию сложных синтаксических средств [Уханов 1966]. Результатом упрощения являются **именные неполные предложения, выражающие необходимость, побуждение** (ср. *Миру – мир, Государству – хлеб*).

Постепенную конденсацию можно наблюдать и в проникновении в литературный язык разговорных **форм, которые замещают трансформацию сложноподчиненного предложения в односоставную структуру**; придаточное предложение в ней сочетается с главным (ср. *Ты могла бы говорить о том, о чём хотела > Ты могла бы говорить о чём хотела*).

В рамках экономии речевых средств распространились в публицистике последних десятилетий **лозунги, которые представляют собой предложения, состоящие из двух элементов, интонационно ограниченные**. Они содержат слова *да* или *нет*. Эти слова функционируют в качестве сказуемого вместе или с подлежащим, выраженным именительным падежом существительного, или с дополнением, представленным формой дательного падежа существительного; они обозначают положительный или отрицательный объект (ср. *Дружба – да, Нет – войне*).

Языковая ситуация конца XX и начала XXI в. во многом напоминает эпоху, которая наступила после революционных событий в 1917 г. Сходными являются социолингвистические обстоятельства, возникшие благодаря новым формам общественной и политической жизни. В конце 80-х – в 90-е годы с оживлением общественно-политических интересов различных слоев и групп населения возросла роль средств массовой информации, а вместе с тем и роль языка радио, телевидения, газет. Главное в языке радио- и телевизионных передач – это отчетливая тенденция к аналитизму. Некоторые аналитические явления в 90-е годы, по сравнению с первой половиной XX в., упрочивают свои позиции.

Литература

- Валгина, Розенталь, Фомина 2001: Валгина, Н. С., Розенталь, Д. Э., Фомина, М. И. Современный русский язык [Текст] / Н. С. Валгина (ред.). Учебник для вузов. 6-е изд., перераб. и допол. – Москва: Логос, 2001. – 528 с. – ISBN 5-94010-008-2.
- Виноградов 1972: Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст] / В.В. Виноградов. – Москва: Высшая школа, 1972. – 614 с.
- Горшков 1965: Горшков, А. И. История русского литературного языка [Текст] / А.И. Горшков. – Москва: Высшая школа, 1969. – 366 с.
- Горбачевич 1971: Горбачевич, К. С. Изменения норм русского литературного языка [Текст] / К.С. Горбачевич. – Ленинград: Просвещение, 1971. – 270 с.
- Горбачевич 1981: Горбачевич, К. С. Нормы современного русского литературного языка [Текст] / К.С. Горбачевич. – Пособие для учителя. Изд. 2-е, испр. и допол. – Москва: Просвещение, 1981. – 207 с.
- Горбачевич 1973: Горбачевич, К. С. и кол. Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка. Словарь-справочник [Текст] / К. С. Горбачевич (ред.). – Ленинград: Наука, 1973. – 518 с.
- Земская 1992: Земская, Е. А. Словообразование как деятельность [Текст] / Е.А. Земская. – Москва: Наука, 1992. – 220 с.
- Ильина 2000: Ильина, Н. Е.: Рост аналитизма в морфологии [Текст] / Е. А. Земская (ред.). // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). 2-е изд. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – С. 326-344. – ISBN 5-7859-0124-2.
- Каламова 1964: Каламова, Х. А. Отыменные предлоги в современном русском языке, их значение и употребление [Текст] / Х. А. Каламова // Русский язык в школе. – 1964. – № 6. – С. 61-63.
- Мучник 1961: Мучник, И. П. Двувидовые глаголы в русском языке [Текст] / И. П. Мучник // Вопросы культуры речи. – 1961. – № 3. – С. 93-115.
- Мучник 1964: Мучник, И. П. Неизменяемые существительные, их место в системе склонения и тенденции развития в современном русском литературном языке [Текст] / И. П. Мучник и М. В. Панов (ред.). // Развитие грамматики и лексики современного русского литературного языка. – Москва: „Наука”, 1964. – С. 148-180.
- Мучник 1971: Мучник, И. П. Грамматические категории глаголов и имени в современном русском литературном языке [Текст] / И.П. Мучник. – Москва: Наука, 1971. – 298 с.
- Панов 1968: Панов, М. В. и кол. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка [Текст] / М. В. Панов (ред.). // Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование. Книга 3. – Москва: Наука, 1968. – 367 с.
- Смирницкий 1965: Смирницкий, А. И. Лексическое и грамматическое в слове [Текст] / А. И. Смирницкий // Вопросы грамматического строя. – Москва: Изд-во АН СССР, 1965. С. 11-33.
- Сорокин 1965: Сорокин, Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка (30-90-е годы XIX века) [Текст] / Ю.С. Сорокин. – Москва: Наука, 1965. – 564 с.

Уханов 1966: Уханов, Г. П. Типы предложений разговорной речи, соотносительные со сложными синтаксическими единствами [Текст] / Г. П. Уханов // Развитие синтаксиса современного русского языка. – Москва: Изд-во АН СССР, 1966. С. 23-53.

Филиппова 1964: Филиппова, В. М. Изменения в глагольных сочетаниях [Текст] / В. В. Виноградов, Н. Ю. Шведова (ред.). // Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. Т. 4. Изменения в системе словосочетаний в русском литературном языке XIX века. – Москва: Наука, 1964. – С. 17-127.

Филиппова 1968: Филиппова, В. М. Развитие глагольной фразеологии в русском литературном языке XVIII века (устойчивые глагольно-именные сочетания) [Текст] / В. М. Филиппова // Русская литературная речь в XVIII веке. – Москва – Ленинград: Наука, 1968. С. 3-160.

Шведова 1966: Шведова, Н. Ю. Активные процессы в современном синтаксисе (словосочетание) [Текст] / Н.Ю. Шведова – Москва: Просвещение, 1966. – 154 с.

Шведова 1980: Шведова, Н. Ю. и кол. Русская грамматика I [Текст] / Н. Ю. Шведова (ред.). – Москва: Наука, 1980. – 783 с.

Шведова, Лопатин 1990: Шведова, Н. Ю., Лопатин, В. В. Русская грамматика [Текст] – Изд. 2-ое, исправленное / Н. Ю. Шведова, В. В. Лопатин (ред.). – Москва: Русский язык, 1990. – 639 с. – ISBN 5-200-01406-9.

Шкляревский 1973: Шкляревский, Г. И. История русского литературного языка (советский период) [Текст] / Г.И. Шкляревский – Харьков: Вища школа, 1973. – 118 с.

Bartoszewicz 1978: Bartoszewicz, A. Об аналитических конструкциях в современном русском языке [Текст] / A. Bartoszewicz // Studia Posnaniensia. – 1978. – S. 11-15.

Bartoszewicz 1979: Bartoszewicz, A. К вопросу о росте аналитизма в современном русском языке [Text] / A. Bartoszewicz // Acta Universitatis Lodziensis. Zeszyty Naukowe Uniwersitetu Lydzkiego. Nauki humanistyczne. Seria I. – 1979. – Zeszyt 33. – S. 31-34.

Bauer, Mrázek, Žaža 1973: Bauer, J., Mrázek, R., Žaža, S. Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II [Text]. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1973. – 483 s.

Hüttl-Folter 1984: Hüttl-Folter, G. О тенденциях развития русского литературного языка во второй половине XIX столетия [Text] / G. Hüttl-Folter // Zeitschrift für Slawistik. – 1984. – S. 839-844.

Kubík 1956: Kubík, M. Ženské osobní názvy v ruštině a češtině [Text] / M. Kubík // Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956. – S. 115-130.

Trubetzkoy 1934: Trubetzkoy, N. Das morphologische System der russischen Sprache [Text] / N. Trubetzkoy // Travaux du Cercle linguistique de Prague. – 1934. – V. 5. – S. 94.

История русского языка с середины XIX века по настоящее время позволяет говорить о ряде изменений, которые в своей совокупности свидетельствуют о проявившихся тенденциях в развитии грамматической системы. Причины наметившихся изменений, с одной стороны, объясняются действием внутренних закономерностей языка, а с другой стороны, мотивируются явлениями социальными – активным взаимодействием литературной и нелитературной речи со всеми вытекающими отсюда последствиями. Действие внутренних закономерностей языка представляет собой, между прочим, стремление к аналитизму. Эта тенденция является характерной чертой для русской морфологии и синтаксиса, начавшей проявляться особенно во второй половине XIX века.

Ключевые слова: проявление аналитизма, аналитическое выражение грамматических форм, процесс интернационализации, влияние западноевропейских языков, нормы литературного языка.

Since in the mid-ninth century the development of the grammatical system Russian has undergone a whole series of changes. The causes for these changes may be explained both by the impact of internal factors relating to the regularity of the development of the language and all of implications resulting from such interaction. The impact of internal regularity may be seen in the direction of language development towards an analytic expression of grammatical meanings.

Keywords: the expression of analytics, analytical expression of grammatical forms, process of internationalisation, influence of Western European languages, literary language norms.

Надійшла до редакції 4 травня 2009 року.

ББК Ш12*2
УДК 811.161.1'36

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И ГРАММАТИКА¹

У статті обґрунтовано тезу про те, що національна інтерпретація одного й того ж факту в межах однієї категорії в різних мовах може бути різною. На прикладі зіставлення мовних реалізацій функціонально-семантичної категорії іменної локативності в російській та іранській мовах показано, що мовні засоби в кожній мові є суворо категоризовані, становлять національно детерміновані системи. З'ясовано, що специфіка мовних картин світу реалізується на рівні синтаксису у вигляді моделей речення та набору їх трансформів.

Ключові слова: грамати́ка, комунікативна парадигма речення, лексико-граматична категорія, лексико-морфологічна категорія, лексико-синтаксична категорія, модель речення, національна мовна картина світу, функціонально-семантична категорія.

В современной лингвистической парадигме одним из, если не самым популярным направлением является когнитивистика – раздел языкознания, направленный на выявление специфических для носителей каждого языка представлений об окружающем его мире. Если говорить о зачинателях, «инициаторах» когнитивистики, то развитие этого направления связывают с именами А. Вежбицкой, Э. Сепира и А. Уорффа, Д. Лакоффа, М. Джонсона. В России – это Е.С. Кубрякова. Если говорить о языковом материале, как предмете внимания когнитивистики, то основными средствами выражения национальной языковой картины мира и национального менталитета считаются фразеология и лексика. Как это ни странно, но в последние годы грамматика оказалась на далекой периферии лингвистических интересов. Более того, приходилось слышать высказывания о том, что грамматика полностью описана, и заниматься грамматикой нет смысла.

Примечание. Так, на одной из конференций в Китае в 2005 году после моего доклада, посвященного методам сопоставительного изучения русского и китайского языков на базе современных достижений лингвистики в целях преподавания русского языка китайцам и китайского русским, один из китайских преподавателей русского языка сказал: «Вот вы призываете нас заниматься грамматикой. Но мы уже много лет грамматикой не занимаемся: нас интересуют перевод, концепты, языковая картина мира. Грамматика – это трудно и не интересно.» Следует отметить, что уровень владения русским языком у большинства китайских магистрантов и аспирантов-русистов в настоящее время ниже уровня студентов, филологов и не филологов, приехавших к нам еще в конце 80-х г.г. Думается, что это результат нескольких факторов, но в том числе и не в последнюю очередь именно такой переориентации в интересах преподавателей.

На самом деле первым, кто поставил вопрос о языковой картине мира (пусть без употребления этого термина) был И.И. Мещанинов, который в своей статье «Понятийные категории в языке» [Мещанинов 1945], опираясь на концепцию Ф. Брюно и О. Есперсена о функции Языка как средстве описания объективной, окружающей нас действительности, показал, что Язык не только описывает, но – по закону отражения – будучи инструментом описания мироздания – формирует внутри себя категории, так или иначе отображающие, совпадающие с описываемым им предметом в том аспекте, в том ракурсе, в каком его воспринимают и видят носители каждого конкретного языка. А эти ракурсы могут быть очень разными. Соответственно, в каждом конкретном языке формируются или не формируются определенные категории, обуславливающие в дальнейшем и типологические характеристики конкретного языка. Типология же языка и его более конкретные характеристики уже в рамках типологических классов определяют в первую очередь его грамматику и в свою очередь, определяются ею. Чтобы увидеть всю новизну концепции И.И. Мещанинова и её актуальность для нашего времени, достаточно сравнить текст статьи с примечанием к 3-ей главе «Философии грамматики» О. Есперсена, где О. Есперсен обсуждает эту проблему [Есперсен 1958]. Гениальность И.И. Мещанинова проявилась в том, что он однозначно соединил именно грамматику (которая реализуется в лексике, равно как и лексика живет и функционирует в грамматике, в словаре она только спит) с национальным восприятием мира, обозначив некоторые из основных грамматических категорий, как, например, наличие и отсутствие морфологически оформленных частеречных классов слов в русском и китайском, именно как отображение национально детерминированной категоризации окружающей нас действительности в языковом сознании носителей соответствующего языка.

Следующий шаг в этом направлении – введенные А.В. Бондарко в 1967 г. функционально-семантические категории (поля) как национально-детерминированные структуры отображения внеязыковой действительности, органично соединяющие все средства языка с определенными семантическими категориями (о разграничении функционально-семантических полей – ФСП и функционально-семантических категорий – ФСК в нашей концепции см. [Всеволодова 2009]).

¹ Частично материал этой статьи был представлен в статье «Грамматика как средство отображения национальной языковой картины мира» [Всеволодова 2007].

С тем, что фразеология в рамках данного аспекта изучения языка наиболее очевидная, лежащая на поверхности категория, что отнюдь не означает легкости ее изучения и сопоставления, спорить не приходится. Лексика – категория в этом отношении более сложная. Во-первых, потому, что при изучении данной проблемы слово обычно рассматривается в первую очередь как фактор словаря, что недостаточно и требует комментариев; во-вторых, как оказалось, помимо собственно лексикологических существуют синтаксические классификации лексики [Всеволодова 2000]; и в-третьих, потому что в языке важнейшие логические категории (пространство, время, причинно-следственные связи), кроме лексических классов, лексико-семантических групп, находят свое выражение в лексико-синтаксических, то есть фактически в ФСК, или системах значений [Всеволодова 2009]), многоярусных оппозитивных структурах, как, например, категории именной локативности, именной темпоральности, именной каузальности и пр., которые, думаю, во всех языках можно представить в виде дерева бинарных оппозиций различной степени разветвленности и, главное, с различным набором ветвей и ответвлений. К этому вопросу мы вернемся ниже.

При выявлении так называемого национального концепта того или иного слова или группы слов, помимо словарных интерпретаций, толкований, мы обращаемся в первую очередь к контекстам, пусть и на уровне предложения, и рассматриваем обычно синтагматические, словосочетательные, то есть собственно лексические потенции слова. В правомерности такого подхода сомневаться тоже нельзя. Но и такой подход явно недостаточен, поскольку лексика в словаре, как было сказано, только ночует, а днюет, работает она в синтаксисе. Покажем недостаточность словарных интерпретаций на следующих примерах.

Специфика национального отображения действительности и ее оценки проявляется не только в синтагматике, но и в парадигматике. Так, глагол **утверждать** в русском языке в первом лице настоящего времени имеет значение ‘то, что я говорю, соответствует действительности, и вы должны это принять’, например: *Я утверждаю, что он там был. Я сам это видел*; а в третьем лице несет модусный смысл ‘я не уверен в истинности его слов’: *Он утверждает, что он там был, но кто может это подтвердить или проверить?* Словарные толкования не позволяют выявить эти дополнительные смыслы. Наречие **вечно** имеет два лексико-семантических варианта (ЛСВ): «1. В течение веков, не прекращаясь, всегда. *В. живые* (о погибших героях). 2. Постоянно, очень часто (разг.). *В. чем-то недоволен.*» [СОШ: 76]. ЛСВ-2 требует дополнительной интерпретации. В позиции атонической ремы [Янко 1997: 2001], [Всеволодова, Панков 2008: 2009], то есть, будучи безударным компонентом неоднословной ремы, это слово полностью соответствует данному толкованию, например: *Она очень до¹брая, вечно кому-нибудь помога¹ет²*. Но в позиции фокуса темы, в данном случае с интонационной конструкцией 6 (ИК-6), – а именно таким примером иллюстрируется толкование в словаре, наречие **вечно** несет модусный смысл ‘мне это не нравится’, ср.: *Ве⁶чно она во-время приходит, хоть бы сегодня опоздала*; – что в интерпретационной части не представлено.

Модусные смыслы, обычно не имеющие словесных, вербализованных средств своего выражения, тоже национально детерминированы, и их выявление, семантизация и описание – задача не менее актуальная, нежели описание, например, членения времени или концепта страха. Семантизация модусных смыслов – это взгляд, проникновение в самую глубь национального языкового сознания. Так, каждый русскоязычный однозначно поймет предложение с ИК-1 смысловым: *Жди его, он придет, а как же*; – как указание на необходимость подождать чьего-то обязательного прихода, а предложения с ИК-2: *Жди, придет он, как же*; или с ИК-6: *Жди, придет он, как же*; – будут поняты, как имеющие смысл, прямо противоположный лексическому ряду: ‘он не придет, не жди напрасно’. Истинный смысл такого типа предложений не воспринимается инофонами, не имеющими соответствующей информации. Кстати, интонация – один из важнейших аспектов синтаксиса, то есть фактор грамматики. Анализировать предложение без учета его интонационной структуры – дело бесполезное. Покажу это на примере, не имеющем, как кажется, прямого отношения к теме статьи.

В бессоюзном предложении *Пришел врач, у ребенка поднялась температура* возможны два типа интонации: 1) с двумя ИК-1: *Пришел врач: у ребенка поднялась температура*, когда смысл высказывания в объяснении причины вызова врача: ‘поднялась температура’ – причина, ‘пришел врач’ – следствие; 2) с ИК-3/4 в первой части и ИК-1 во второй: *Пришел врач – у ребенка поднялась температура*, когда налицо прямо противоположный смысл: приход врача есть причина повышения температуры у ребенка. Такого типа примеров можно привести бесконечное множество, поскольку это фактор системы языка. Сопоставительное изучение таких явлений практически не начиналось, а они тоже помогли бы нам заглянуть в глубины национального восприятия мира.

Что касается морфологии, то она, например, в славянских, семитских (арабский, иврит), немецком, армянском и других языках с категорией словоизменения, в частности, с категорией падежа обеспечивает формальный потенциал модификаций слова, то есть, возможный для данного языка набор морфологических форм слов, но реализуется этот потенциал, как уже сказано, на уровне синтаксиса, интегральной частью которого лексика и является: синтаксис без лексики – схоластика, и участвуют в речевых построениях синтаксические формы слова, в первую очередь, на уровне синтаксем [Мухин 1964], [Золотова 1973],

² Цифрами после ударного слога отмечается тип ИК в концепции Е.А. Брызгуновой в фокусе темы или ремы. Но мы пользуемся и графическим изображением ИК для более наглядного представления интонирования высказывания (см. ниже).

[Всеволодова 2000: 155] во всех языках, независимо от наличия/отсутствия словоизменительных категорий (см. например, [Арифи 1985]).

Синтаксема, в отличие от морфологической формы слова, включает или не включает в себя строевые, служебные части речи, предлоги и частицы, в том числе отрицание, и другие. Таким образом, на синтаксическом уровне словоформы *книг* и *без книг, для книг; знаешь*, в выражении типа: *Ты знаешь мой адрес; знаешь ли и ну знаешь ли* – это в каждом случае три разные единицы. Синтаксемы – лингвистические универсалии, они есть во всех языках, независимо от их типологической устроенности, и поняв это, мы нашли принципы оптимального для настоящего времени сопоставления языков на уровне смыслов, отображающих национальное членение мира.

Примечание. Наличие/отсутствие словоизменения, т.е. морфологии, носит не абсолютный характер. Во многих беспадежных языках, где нет склонения существительных, представлены средства выражения временных и аспектуальных значений глагола. Они могут выступать как в виде суффиксов, например, *ing*-овая форма в английском языке, и тогда мы имеем дело с морфологией, или в виде частиц-последлогов, как это представлено в китайском, и тогда налицо собственно синтаксема. Глагольное время может быть выражено, как во вьетнамском, наречием типа **прежде, потом** для обозначения прошедшего или будущего времени (настоящее время, как правило, не маркируется). В болгарском и македонском потеряна категория склонения, но категория спряжения активно функционирует. С другой стороны, в славянских языках не имеют словоизменительной парадигмы наречия (кроме степеней сравнения). В арабском (и, очевидно, иврите) наречий нет вообще, и русскому *Он быстро бежит* соответствует дескрипция типа *Он бежит быстрым бегом*. Не есть ли этот факт проявление разных картин мира?

Принципиально важно, что в языке помимо морфологических категорий существуют категории лексико-грамматические, которые можно бы разделить на лексико-морфологические и лексико-синтаксические, но можно за первыми оставить принятый термин лексико-грамматических, а лексико-синтаксические им противопоставить. К лексико-грамматическим категориям, несомненно, относится категория славянского глагольного вида. В связи с этой категорией хотелось бы сделать несколько замечаний. Как считается, категория вида есть ядро категории аспектуальности. Аспектуальность как категория свойственна всем языкам, но вид пока известен только в славянских, хотя, например, японисты выделяют вид в японском языке (оставим это утверждение на их совести). Интересно, что практически во всех известных нам невидовых языках есть граммема тех или иных аспектуальных значений, например, *-ing*-овые формы в английском для обозначения процессности, партицип-пассив в немецком для обозначения завершенности, во французском претеритум для обозначения ограниченности во времени, специальный показатель завершенности действия в японском, набор очень интересных глагольных формантов в китайском, что позволяет найти некоторые параллели употребления СВ и НВ в русском и соответствующих форм в китайском. Я говорю «форм», поскольку здесь мы имеем дело с синтаксемой – синтаксической формой слова. В славянских языках граммем вида нет в принципе, хотя отрицать грамматическую природу этой категории вряд ли кто решится. Глаголы **решить** и **тушить** в русском языке относятся к разным видам, но спрягаются абсолютно одинаково. То, что глагол **тушить** имеет еще членную форму будущего времени **буду тушить** обусловлено его видовым значением НВ. И у каждого из этих глаголов своя видовая пара: **решать** и **потушить**, и эти пары **решать/решить** и **тушить/потушить** коррелируют каждая с одним, и только с одним глаголом в каждом другом невидовом языке. Таким образом, специфика славянского языкового сознания именно в расщеплении действия, процесса, состояния, вообще всего, что выражено глаголом, на два или более (есть вторичный имперфектив: **делать – проделать – проделывать**) вариантов, в зависимости от того, как он считает нужным или как его заставляет конситуация показать протекание этого действия. И смысл этих вариантов понять носителю невидового языка практически, на мой взгляд, невозможно. Можно сказать, что с точки зрения носителей невидовых языков вид – категория иррациональная. И мы пока не можем дать сколько-нибудь внятного алгоритма выбора того или иного вида в конкретной ситуации, поскольку сами не познали вид в такой степени, которая давала бы нам такую возможность. Положение осложняется тем, что кроме вида и в рамках категории вида в наших языках существует категория способов глагольного действия, к которой рационально относить только формально охарактеризованные лексемы, то есть брать концепцию Н.С. Авиловой [Авилова 1976], а не Ю.С. Маслова [Маслов 1965] и А.В. Бондарко [Бондарко 1971], распространяющих эту категорию на всю глагольную лексику. Так, для русофона в предложениях *Я стукнул ему в дверь три раза; Я постучал ему три раза; Я стучал ему сегодня три раза* речь идет о трех принципиально разных ситуациях, но в датском языке, да, наверное, и в других невидовых языках, во всех трех случаях будет употреблен один и тот же глагол. Я говорю здесь о фрагменте славянской языковой картины мира в противопоставлении ее неславянским, но, как хорошо известно, в разных славянских языках существуют определенные различия в употреблении видов. Так при получении визы в сербском посольстве в Москве на мое «*Простите меня, пожалуйста*» служащая посольства, оформлявшая визу, ответила «*Прошу*», то есть употребила будущее совершенное в значении настоящего, и это не переносное, а прямое значение, что соответствует сербской языковой системе, но в русском здесь должна была бы стоять форма **прощаю**. Мне как носителю русского языкового сознания трудно представить себе смысл этого употребления. И значит, что эти фрагменты языковой картины мира в русском и сербском языках расчленены по-разному. В польском языке возможно употребление СВ в прошедшем при наречиях типа *często przyszedł i powiedział, że ...*, но только НВ при именных группах: *co drugi dzień/co piątek przychodził i mówił, że ...* В русском в обоих случаях только НВ: *Часто/через день/каждую пятницу приходил и говорил, что ...* И хотя

ситуацию в польском языке на чисто формальном уровне можно охарактеризовать как условия дополнительной дистрибуции, сам этот факт говорит о разном восприятии этого фрагмента действительности в польском и русском языковом сознании. Таким образом, эта категория дает богатый материал для выявления различий в структуре национальных языковых картин мира на разных уровнях.

Категории же лексико-синтаксические предоставляют свои рамки для выражения понятийных категорий пространства, времени, причинно-следственных отношений и др., и, как показывают наши наблюдения, образуют в языках, по крайней мере, во многих, определенные категориальные структуры, теснейшим образом связанные с той или иной частью речи. Например, категория времени в славянских, но, думаю, и в других языках представлена ФСК глагольной, именной, наречной темпоральности и синтаксического времени предложения. Сейчас мы умеем, хотя практически в этом направлении сделано очень мало, проводить сопоставительный анализ хотя бы фрагментов этих категорий в разных языках и выявлять интереснейшие особенности членения этих важнейших логических категорий в языковом сознании их носителей. Покажу это на следующем примере. В русском и других славянских языках в рамках категории именной темпоральности есть оппозиция времени, не полностью занятого действием – темпоратив: *приехал летом, позволю в течение двух часов, на той неделе буду писать статью*; и времени, полностью занятого действием – дименсив: *все лето / в течение всего лета жил на даче, звонил два часа, всю неделю / в течение недели писал статью*. Для славянского языкового сознания в выражениях **все лето, два часа, неделю** – винительный темпоральный – осознается в первую очередь как заполненность временного отрезка действием, процессом, состоянием, а границы этого отрезка подразумеваются, но не являются релевантным компонентом смысла. Винительный темпоральный в русском языке может сочетаться с СВ, если в лексическом значении глагола есть сема протяженности, например, в его корневой морфеме: *я задержусь здесь еще неделю*, или в аффиксе: *мы отработали / проработали / поработали / переработали два часа* и под., но если лексической семы протяженности нет, – сочетается по закону семантического согласования только с НВ, который в славянских языках имеет либо грамматическую сему процессности: *строил все лето дом, гулял два часа*; либо грамматическую сему повторяемости: *всю неделю приходил домой поздно, два года присылал письма*. Именно эти семы обеспечивают семантическое согласование с дименсивом. Как показало сопоставление, французы в этом случае видят в первую очередь **границы** отрезка, то есть ограниченность действия во времени, что обуславливает выбор в таких сочетаниях определенной формы глагола и, значит, соответствующей граммемы – претеритума. Но претеритум и присущее ему значение ограниченности во времени часто соотносят именно с СВ. Отсюда частотная для франкофонов ошибка в русском языке типа **Московский университет на Воробьевых горах построили четыре года* вместо русских: *строили четыре года* или *построили за четыре года*. Кстати, терминатив типа *за неделю, за четыре года*, или при выражении краткости срока типа *в неделю, в четыре года: в четыре года построили целый город*; – без которого русский просто не может обойтись в своей речи, – оказывается очень трудной для носителей невидовых языков формой. Преподаватель русского языка, испанец, свободно говоривший по-русски, жаловался на семинаре для преподавателей: *Я не понимаю, что значит «построил дом за лето»*. Как видим, грамматика позволяет нам выявить различия во взглядах на одно и то же явление действительности у носителей разных языков. Отмечу, кстати, что славянский глагол, имеющий категорию вида, в отличие от глаголов всех невидовых языков, имеет два вида сем – лексические и собственно грамматические, видовые. Глаголы невидовых языков в статусе словарной единицы имеют лексические и только лексические семы. Грамматические семы вносятся в них граммами времени и аспектуальности. Славянские глаголы уже в статусе лексемы имеют оба типа сем, поскольку уже лексема определяет вид глагола, возможно, поэтому граммы аспектуальности им не нужны. Заметим, что совокупность сем представляет определенную конфигурацию, они расположены упорядоченно, а отнюдь не являют собой «пучок сем». Их взаиморасположение выявляется в категориальных оппозитивных структурах – системах значений.

Категории лексико-синтаксического типа позволяют увидеть различия в языковых картинах мира и у славян. Так, в категории именной локативности в славянских языках есть значение ‘несопространственность, ориентация относительно задней стороны локума, исходная точка движения, или директив-старт’ типа русского *Из-за дома выехала машина*. В польском языке для этого значения используется тот же предлог в его польской огласовке **zza**: *Zza domu wyjechał wóz*. Этот и аналогичные ему по структуре предлоги прекрасно описаны в монографии проф. Чеслава Ляхура [Lachur 1999], откуда и взят этот материал. Это значение имеет оппозицию динамичности:статичности. Динамичность в обоих языках представлена теми же самыми типовыми ситуациями и практически идентична. Но в рамках статичности есть интересные различия. Не вдаваясь в структуру данного значения, отмечу, что в польском языке возможны два типа ситуаций, передаваемых синтаксемами с предлогом **zza**: 1) *Wyszedł i już zza progu powiedział* – буквально: ‘Он вышел и уже из-за порога сказал’; *Sąsiad zza między zaczął wyjaśniać sytuację* – буквально: ‘Сосед из-за межи начал прояснять ситуацию’; и 2) *Zza okna uśmiechał mu się sąsiad* – буквально: ‘Из-за окна ему улыбался сосед’; *Zza okna świeciło słońce* – буквально: ‘Из-за окна светило солнце’. Приведенные русские кальки противоречат не только русской норме, но и системе языка. Дело в том, что в польском языковом сознании пространственный объект, имя которого вводится предлогом **zza**, – это только межа, граница, в русском же языковом сознании этот пространственный объект должен представлять собой преграду, которая или не преодолевается, или преодолевается с трудом. Ни порог, ни межа к таким не относятся. Поэтому первым двум польским предложениям в русском соответствуют

предложения: *Он вышел и уже за порогом сказал; Стоя за межой, сосед начал прояснять ситуацию.* Что касается окна, то в русском языковом сознании окно в первую очередь трасса, по которой проходят свет и звуки. Корректными для русского языка были бы предложения: **В окно** (если сосед на улице) / **Из окна** (если сосед в комнате) *ему улыбался сосед; В окно/Через окно светило солнце.* Корректны употребления типа *Из-за забитого фанерой окна/из-за закрытого ставнями окна доносились голоса.* В предложении *Он разговаривал со мной из-за двери* носитель русского языка однозначно поймет, что дверь была закрыта. Возможно, именно наличием в таком употреблении предлога **из-за** семы преграды можно объяснить, что в русском языке этот предлог – одно из главных средств выражения причины в категории именной каузальности: **Из-за дождя не пошел гулять; Из-за пробок на улицах опоздал на работу,** что не мешает, однако этому предлогу выступать и в прямо противоположном, причинно-целевом значении: *Купил книгу из-за иллюстраций Билибина, Езжу на юг из-за моря.* В польском языке, как показал Ч. Ляхур, предлог **zza** в причинном значении не выступает.

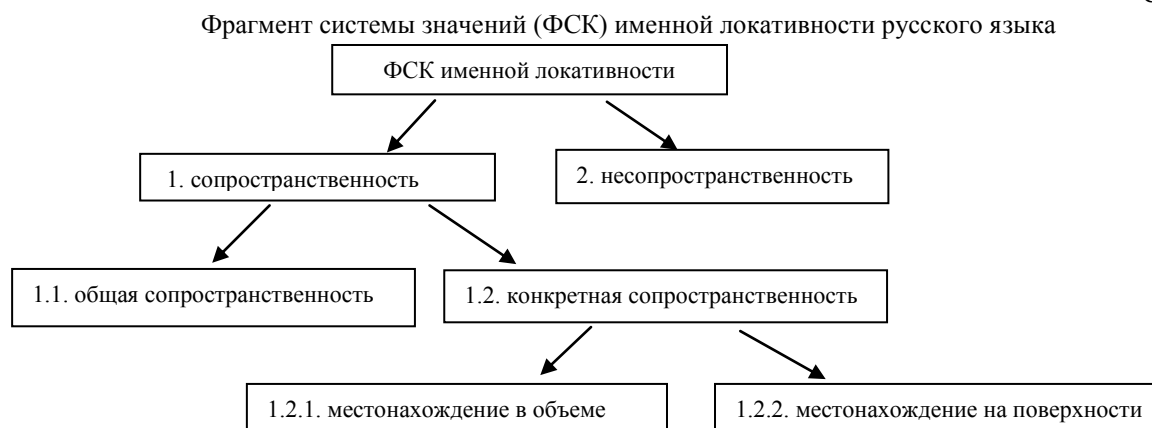
Как было сказано и показано выше, категории пространства, времени, обусловленности и под. могут быть выражены средствами разных языковых уровней и разных частей речи. Но все языковые средства в каждом языке строго категоризованы, являют собой определенные, национально детерминированные системы. Именно сопоставление этих систем и позволяет понять и преодолеть те или иные трудности в практике преподавания того или иного языка как иностранного. Покажем это на примере центровых фрагментов ФСК именной локативности русского и иранских языков.

Именно сопоставление языковых реализаций этой категории позволило в своё время понять, почему носители иранских языков, в частности, языка дари (Афганистан), обучавшиеся в те годы (конец 70-х – начало 80-х гг.) в наших советских вузах, с таким трудом воспринимают именные локативные группы, которые даются уже на начальном этапе и потому, что именно через них вводится предложный падеж, и потому, что ответ на вопрос «где?» (что происходит, что находится) один из наиболее актуальных в процессе коммуникации. В ФСК именной локативности любого языка в качестве первой представлена оппозиция ‘местонахождение в пределах названного ориентира (локуса) – соппространственность’: *в доме, в городе, на столе* vs. ‘местонахождение вне пределов локуса – несопространственность’: *у дома, за городом, под столом.*

Примечание. Эта оппозиция может в разных языках различаться по своему характеру. В славянских языках это эквиполентная оппозиция, когда оба члена её равнозначны и ни один из них не может выражать значение другого. Но в некоторых языках здесь налицо привативная оппозиция, когда одно из средств выражения левого значения (здесь – предлог) не дифференцирован относительно обоих значений и оба значения могут быть выражены одним средством, ср. англ. *I am at the shop* (= Я – в магазине) – *My car is at the shop* (= Моя машина у магазина); что не означает невозможности конкретизировать эти значения, поскольку в каждом из этих случаев предлог **at** входит в разные синонимико-вариативные ряды: *I am in the shop* – *My car is near the shop*. В русском языке привативная оппозиция выявляется при выражении директива-финиша (куда?), когда немаркированным членом является средство выражения несопространственности, ср.: *Я дошел до дома и рухнул на диван* (= вошел в дом, в квартиру) – *Я дошел до дома и остановился.* Возможно, в ряде случаев «верх берет» именно немаркированный член, например, в польском, где предлог **do** в этом случае коррелирует с тремя русскими предлогами: *przyszedl do naszego domu* (= пришел в наш дом) – *podszedl do domu* (= подошел к дому) – *doszedl do domu* (= дошел до дома). Не является ли это частью картины мира, в частности, степени конкретизации некоторых отношений?

Значение соппространственности в славянских языках в свою очередь представлено оппозицией на основании сравнения [Маркус 1963], [Ломтев 1973] по признаку ‘степень конкретизации нахождения объекта в пределах локуса’, что представлено оппозицией с дифференциальными признаками ‘местонахождение в границах локуса без конкретизации ‘внутри’: ‘на поверхности’ – общая соппространственность’: *на острове, в Африке, в лесу, на поляне, в Киеве, на/в огороде;* vs. ‘местонахождение внутри или на поверхности локуса – конкретная соппространственность’, представленная в свою очередь оппозицией ‘местонахождение внутри объема локуса’: *в столе, в доме, в сумке;* vs. ‘местонахождение на поверхности локуса’: *на столе, на доме, на сумке.* Представим соответствующий фрагмент дендраграммы (дерева оппозиций) русской системы значений именной локативности.

Схема 1

Значение общей соппространственности характеризуется тем, что нельзя построить оппозицию типа «не в... , а на ...», актуальную для конкретной соппространственности: *лампа не в шкафу, а на шкафу*; где выступают разные словоформы одной лексемы, а предлоги В и НА работают как инварианты. Для общей соппространственности предлоги В и НА работают как варианты и выбор предлога определяется функционально-семантическим классом слов, к которому относится существительное: названия городов – в+N₆: *в Киеве, в Москве, в Париже*; названия открытых пространств – на+N₆: *на поляне, на лужайке, на площадке*; названия географических зон – в+N₆: *в тайге, в тундре, в пустыне, в горах, в тропиках, в Арктике*³ [Всеволодова, Владимирский 2008], [Всеволодова 2000: 70]. Это своего рода двумерный локус, тогда как значение ‘в объеме, внутри локуса’ актуально для трехмерных пространств.

Оказалось, что оппозиция ‘общая’: ‘конкретная соппространственность’ реализуется в разных языках по-разному. Так, в корейском языке есть общий показатель соппространственности – послелог –е, независимо от типа соппространственности и местоположения объекта внутри или на поверхности локуса, см. кальки: *лес-е, стол-е, Африка-е, стул-е, холодильник-е*. Разумеется, есть и средства конкретизации местонахождения.

В иранских языках оппозиция в рамках соппространственности реализуется на основе сравнения ‘в пределах локуса’ vs. ‘на поверхности локуса’. Первое значение выражается предлогом *дар*, см. кальки: *дар Москва, дар лес, дар дом, дар карман*. Значение ‘на поверхности’ выражается присоединением к предлогу *дар* слова *рой* (лицо) и изафета (показателя наличия при данном слове зависимого слова) –е или –и/-си, –ы (ср. татарское *герой портреты – портрет героя*, узб. *кафеси «Ромашка»*; таджик. *киоски 1* <один, первый>. Изафет в иранских языках – влияние тюркских языков.): *на столе – дар ройе мез* (досл. *на лице стола*). Таким образом, значение ‘в пределах локуса’ объединяет наши значения ‘общая соппространственность’ и ‘местонахождение в объеме локуса’. А вот внутри этого значения уже есть средства маркировки значения ‘в объеме локуса’: к предлогу *дар* присоединяется слово *дахил* – нутро, внутренность, с тем же изафетом. Причем в этой форме могут выступить только те слова, которые в русском выражают значение ‘местонахождение в объеме локуса’, то есть формы типа *дар дахиле стол, дар дахиле дом, дар дахиле сумка* возможны, а формы типа **дар дахиле город, *дар дахиле сад, *дар дахиле страна* не возможны. Таким образом, в рамках значения ‘в объеме локуса’ выявляется привативная оппозиция в пользу немаркированного члена с нашим значением ‘общая соппространственность’ [Прохорова 1980]⁴.

Представим фрагмент дендраграммы именной локативности иранских языков.

Схема 2

Фрагмент системы значений именной локативности иранских языков

Что касается общей и конкретной соппространственности, то здесь есть и еще два аспекта.

1. В русском языке можно выразить местонахождение и метонимически, через имя лица, которому принадлежит называемый локус, ср.: *Иванов сейчас у декана* (= в кабинете декана), *Петя – у бабушки* (= в деревне бабушки, в доме бабушки). Во многих языках такая метонимия не работает и используются дескрипции с именем локуса типа *в доме бабушки*.

2. В русском языке формально не различаются внутренние типы локуса. Это может быть: 1) некоторый объем пустого пространства: *в доме, в дупле, в сумке, в гроте*; 2) сплошное тело: *в скале, в стене, в потолке, в полу, в стволе дерева, в спине*; 3) вещество: *в воде, в земле, в песке, в снегу, в муке, в вине*. Интересно, что,

³ Разумеется, есть случаи, где действуют условия дополнительной дистрибуции и для общей, и для конкретной соппространственности. Так, названия зданий по типу постройки всегда и последовательно при выражении значения ‘внутри объема’ выступают с предлогом В: *в доме, в избе, во дворце, в скале, в юрте, в шалаше*; а названия зданий по их функции делятся на две группы: 1) с предлогом В: *в школе, в бане, в университете, в общежитии*; 2) с предлогом НА: *на почте, на бирже, на телеграфе, на фабрике, на заводе*. Для этой группы при необходимости конкретизации местонахождения употребляются дескрипции со словами-классификаторами типа *в помещении почты – на здании почты*. Рамки статьи не позволяют останавливаться на конкретике.

⁴ Этот и следующие фрагменты системы значений на материале языка дари были в свое время разработаны в кандидатской диссертации Н.В. Прохоровой – преподавателя подготовительного факультета Киевского государственного университета, в течение многих лет работавшей с афганскими студентами в Киеве и три года преподававшей русский язык в Афганистане. Диссертация выполнена под руководством автора статьи.

например, значение ‘местонахождение в сплошном локусе’ типа *провод в стене, пуля в стволе* и под. в некоторых финно-угорских языках не может быть выражено. Нашим *гвоздь в столе, карандаш в руке* в случае, если шляпка гвоздя или карандаш видны, в финском языке соответствуют словоформы, образованные с помощью коррелята нашего предлога НА.

Что касается локуса-вещества, то в русском языке для слов **вода, земля, снег** есть маркированная форма со значением ‘полное погружение’: *под водой, под землей, под снегом*. Ср. *Он стоял по колено в воде/ по грудь в земле/ по щиколотку в снегу*; и: *В воде/под водой угадывалось тело большой рыбы; Животное делает проходы в снегу/под снегом; Шахта под землей/глубоко в земле*. Но не *под песком, под асфальтом, под вином* в значении ‘внутри’.

Очень интересным и совсем не простым оказалось значение ‘местонахождение на поверхности локуса’. И в этом случае именно сопоставление с иранскими и армянским языками позволило нам осознать значения и их средства выражения, которые в первоначальный вариант описания ФСК именной локативности [Всеволодова, Владимирский 1982] не попали.

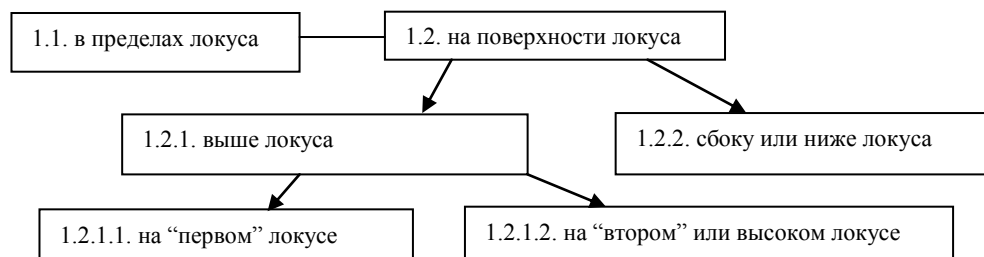
В некоторых языках (славянские, английский) любая поверхность воспринимается как поверхность несущая, которая держит на себе предмет независимо от положения предмета по отношению к поверхности: *на столе книга* (выше), *на стене картина* (сбоку), *на потолке люстра* (ниже). В немецком языке выделяется смысл ‘выше’ *auf dem Tisch* (на столе), поскольку в такой ситуации поверхность держит предмет на себе в силу закона притяжения. А смыслы ‘сбоку’ и ‘ниже’ несут в себе дополнительный смысл прикрепленности: *an der Wand* (на стене), *an der Decke* (на потолке). В финно-угорских языках выражение *на потолке* имеет значение ‘на крыше’, а местонахождение люстры обозначается в соответствии с её действительным положением относительно потолка: *под потолком люстра*. В иранских языках, как и в немецком, выделяется смысл ‘выше’, который, однако, дифференцируется относительно местоположения на основном, ‘первом’ локусе, например, *на столе книга* (дар ройе мез) или на предмете, уже лежащем на первом локусе: *На столе книга, а на книге тетрадь*. Слово **книга** во втором случае будет употреблено со вторичным предлогом **болой** (верх): *дар болойе книга*. Этот же предлог будет употреблен для выражения локуса, находящегося выше нашего уровня зрения: *дар болойе шкаф, дар болойе крыша*. Отметим, что в русском языке в этом случае возможен предлог **наверху** в том числе и по отношению к предметам вертикальной формы: *наверху книги тетрадь, наверху шкафа лампа, наверху тонкой высокой вазочки изящное украшение*. Отметим, что предлог **наверху** не дифференцирован относительно значений ‘внутри локуса’ vs. ‘на поверхности’: *Наверху дома есть маленькая комнатка – Наверху дома – труба*.

Что касается смыслов ‘сбоку’ и ‘ниже’, то в иранских языках, как и в армянском, выступает форма, коррелирующая с русской типа *со стены, с потолка* (откуда? – директив-старт) и структура имеет вид типа ‘*картина висит со стены, люстра висит с потолка*’. Оказалось, что в русском языке тоже есть такие структуры, но они относятся к некоторым типам объектов: 1) нарушенные артефакты: *со стены свисают рваные обои; с потолка свисают оголенные провода* (не *на потолке висят); 2) удлинённые натурфакты: *с ветвей свисают лианы; со скалы стекает ручей* (но не *по скале/на скале течет ручей). Ср. *На балконе висит и сушится ковер; и С балкона свисают красивые вьющиеся цветы*; 3) предметы типа мягких макарон, лапши и под.: *С боков кастрюли свисала лапша*.

Представим фрагмент системы со значением ‘на поверхности локуса’ в иранских языках.

Схема 3.

Фрагмент системы значений именной локативности
(на поверхности локуса) в иранских языках

Как видим, национальная интерпретация одного и того же факта в рамках одной категории в разных языках может быть различной.

Очень интересным представляется сопоставление языков по коммуникативной парадигме предложения, включающей два подкласса парадигм: актуализационную и трансформационную, или интерпретационную (в терминах В.А. Белошапковой). Актуализационная парадигма, то есть изменение в исходной, прототипической модели актуального членения (АЧ), обслуживает в первую очередь консигуацию, поскольку АЧ категория объективная, задаваемая говорящему стратификацией текста, в том числе и диалогического единства. Флективный характер славянских языков, обеспечивающий смысловые связи между словами

посредством форм слов, а не их взаиморасположением, позволяет славянам гораздо свободнее пользоваться словопорядком, изменение которого подчиняется, как это ни покажется странным, строгим правилам. Порядок слов в славянских, и в частности, в русском, украинском, белорусском языках отнюдь не свободный: это функционально обусловленный порядок, изменения в котором позволяют менять отношения предикации между именами участников ситуации. Так предложение *Мальчик быстро бежит* отвечает на вопрос *Что делает мальчик?*. В китайском языке русскому предложению соответствует предложение с другим порядком слов, буквально: 'Мальчик бежать быстро'. Предложение же *Мальчик бежит быстро* отвечает на вопрос *Как бежит мальчик?* Эта информация акцентируется при инверсии: ↑*Бежит мальчик* √*быстро* с обязательным интонационным выделением (ИК-6) глагола в фокусе темы. Обеим конструкциям в китайском соответствует одна, принципиально отличная от первой, которую можно калькировать как 'Мальчика бег быстрый'. Предложение *Я купила интересную книгу* – рассказ обо мне, а предложение *Книгу я купила интересную* – рассказ о книге, и этому варианту в неславянских языках независимо от их типологических характеристик соответствует сложное предложение (СП) типа *Книга, (которую) я купила, интересная*. СП *Книга, которую я купила, интересная* без специального интонационного выделения есть и в славянских языках. Казалось бы, налицо избыточность средств. Но системное проявление такой «избыточности», а она системна, обусловлено, думается, определенной характеристикой славянских языковых потребностей: «нужности» для славян акцентирования разных смыслов, установления отношений предикации между разными участниками одной и той же ситуации, градуирования акцентов. И это тоже различия в языковом сознании, в языковых потребностях носителей разных языков.

Интереснейший материал для сопоставления и осмысления именно в плане выявления специфики языковых картин мира дают модели предложения и их трансформационный потенциал. То, что набор моделей предложения в каждом языке конечен, аксиома. По-другому не может быть. То, что каждая модель в своем первоначальном употреблении предназначалась для выражения строго определенного типа жизненных ситуаций, тоже уже осознанный и, можно сказать, проверенный факт. Но раз возникнув и вобрав в себя основной смысл выражаемого ею содержания, модель получает свое типовое значение (ТЗ) и начинает предоставлять свою форму для выражения другого содержания. В любом языке есть модель с ТЗ 'субъект и его неотторжимый соматический или эмоционально-психический признак', поскольку это важнейшая информация при характеристике лица. В русском языке это модель типа *У Маши голубые глаза*, где имя субъекта стоит в позиции дополнения, а предикат – подлежащее с обязательным определением (Как видно, уровни «субъект-предикат» и «подлежащее-сказуемое» в славянских языках суть разные уровни [Всеволодова 2000: 199]). Отметим, что один из ее актуализационных вариантов – это *Глаза³ Маши/у Маши голубы¹* с ТЗ 'субъект и его качественный признак'. Анализ коррелятов этой модели в других языках дает интереснейший материал для размышлений, углубиться в который мне не позволяют рамки статьи. В русском языке эта модель одна из самых продуктивных в плане ее использования в трансформационной парадигме предложения, и что самое интересное, эти трансформы оказываются своего рода «эндемиком» и отсутствуют даже в белорусском и украинском языках. Так предложения типа *Мальчик читает бегло, Иван высоко прыгает* с ТЗ 'субъект и его качественно охарактеризованное действие' дают трансформы: *У мальчика беглое чтение; У Ивана высокий прыжок; У мальчика – беглость чтения/беглость в чтении; У Ивана – хорошая высота прыжка; и актуализационные варианты: Беглость чтения у мальчика – высокая; Высота прыжка у Ивана хорошая*. Разные наборы трансформов (а сопоставительный анализ трансформационного потенциала предложений в разных языках еще не проводился), так же, как и различия в других уровнях языка, можно объяснить спецификой грамматики, закрепившей национальные и этнические приоритеты в необходимости выражения тех или иных смыслов для носителей каждого языка и группы языков, равно как и специфику национального членения мироздания и социальных отношений. И здесь перед нами непочатый край работы.

Литература

- Авилова 1976: Авилова, Наталья Сергеевна. Вид глагола и семантика глагольного слова [Текст] / Н. С. Авилова; Акад. наук СССР; Ин-т рус. яз. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
- Арифи 1985: Арифи Насруддин. Особенности функционирования беспредложно- и предложнопадежных форм русских существительных (на фоне их коррелятов в языке дари): опыт лингво-методического описания [Текст]: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1985.
- Бондарко 1971: Бондарко А.В. Вид глагола и способы действия в русском языке [Текст] / А.В. Бондарко // Русский язык в национальной школе. – 1971. – № 2.
- Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка [Текст] / М. В. Всеволодова: Учебник / Московский гос. ун-т. Филологический факультет. – М.: Издательство Московского ун-та, 2000. – 502 с. – Библиогр. в конце глав. – 1000 экз. – ISBN 5-211-03892-4.
- Всеволодова 2007: Всеволодова М.В. Грамматика как средство отображения национальной языковой картины мира [Текст] / М. В. Всеволодова // *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*. – Opole, 2007. – С. 357 – 364.

Всеволодова 2008: Всеволодова М.В. Типология славянского предлога. Системность: категории и парадигмы [Текст] / М. В. Всеволодова // XIV международный съезд славистов. Славянское языкознание. Доклады российской делегации. – М., 2008.

Всеволодова 2009: Всеволодова, М.В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка [Текст] / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3.

Всеволодова, Владимирский 1982: Всеволодова, М.В., Владимирский, Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке [Текст] / М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский. – М.: Рус. яз., 1982. – 262 с.

Всеволодова, Владимирский 2008: Всеволодова, М.В., Владимирский, Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке [Текст] / М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимирский. Изд. 2-е, доп. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с. – Библиогр.: с. 250-253. – ISBN 978-5-382-00427-3.

Всеволодова, Панков 2008: Всеволодова, М.В., Панков, Ф.И. К вопросу о категориальном характере актуального членения и его роли в русском высказывании. Статья первая [Текст] // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2008. – № 6.

Всеволодова, Панков 2009: Всеволодова, М.В., Панков, Ф.И. К вопросу о категориальном характере актуального членения и его роли в русском высказывании. Статья вторая [Текст] // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2009. – № 1.

Есперсен 1958: Есперсен, Отто. Философия грамматики [Текст] / О. Есперсен. – М., 1958.

Золотова 1973: Золотова, Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г. А. Золотова; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

Ломтев 1973: Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории [Текст] / Т.П. Ломтев. – М., 1973.

Маслов 1965: Маслов, Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии [Текст] / Ю. С. Маслов // Вопросы общего языкознания. – Л. 1965.

Маркус 1963: Маркус, С. Лиогический аспект лингвистических оппозиций [Текст] / С. Маркус // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1963.

Мухин 1964: Мухин, А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов [Текст] / А. М. Мухин. М.–Л., 1964.

Мещанинов 1945: Мещанинов, И.И. Понятийные категории в языке [Текст] / И. И. Мещанинов // Труды военного института иностранных языков. – М., 1945. – № 1.

Прохорова 1980: Прохорова, Н.В. Отбор пространственных и временных конструкций для начального этапа обучения русскому языку как неродному [Текст] / Н. В. Прохорова: дисс. ... канд. педаг. наук. – К., 1980.

Янко 1997: Янко, Т.Е. Обстоятельства времени в коммуникативной структуре предложения [Текст] / Т. Е. Янко // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М., 1997.

Янко 2001: Янко, Т.Е. Коммуникативные стратегии русской речи [Текст] / Т. Е. Янко; Рос. акад. наук; Ин-т языкознания. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 382 с.

Lachur 1999: Lachur, Czesław. Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim [Text] / C. Lachur. – Opole, 1999.

В статье раскрыто тезис о том, что национальная интерпретация одного и того же факта в рамках одной категории в разных языках может быть различной. На примере сопоставления языковых реализаций функционально-семантической категории именной локативности в русском и иранском языках показано, что языковые средства в каждом языке строго категоризованы, являют собой определенные, национально детерминированные системы. Определено, что специфика языковых картин мира реализуется на уровне синтаксиса в виде моделей предложения и набора их трансформов.

Ключевые слова: грамматика, коммуникативная парадигма предложения, лексико-грамматическая категория, лексико-морфологическая категория, лексико-синтаксическая категория, модель предложения, национальная языковая картина мира, функционально-семантическая категория.

In the article the thesis that national interpretations of the same fact in the same category in different languages may be different. For example, comparison of linguistic realizations of functional-semantic category naming locativity in the Russian and Iranian languages, it is shown that linguistic resources in each language is strictly categorized, they are a specific, national deterministic systems. It was determined that the specific language pictures of the world is realized at the level of syntax in the form of models of supply and recruitment of their transformation.

Keywords: grammar, communicative paradigm offers, lexical-grammatical category, lexical-morphological categories, lexical-syntactic category, the model suggests, the national language picture of the world, functional-semantic category.

Надійшла до редакції 28 серпня 2009 року.

ББК 81.2 УКР-2
УДК 808.3-083-55

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

У статті на матеріалі інновацій у сучасній українській мові розглянуто чинники формування та тенденції побутування автономних (внутрішньослівних, контекстно незалежних) і неавтономних (міжслівних, контекстно залежних) вторинних номінацій. Окрему увагу звернено на номінації, закорінені в українському мовному ґрунті, або ті, які є наслідком розвитку семантики питомих слів чи вже засвоєних запозичень, і нові приховані запозичення, або наслідки повторного засвоєння іношомовних слів, форма яких уже відома носієві української мови.

Ключові слова: лєксикон, вторинна номінація, інновація, неосемантизм, вторинна номінація автономна, вторинна номінація неавтономна.

Серед нових лексичних одиниць, тобто одиниць, досі не фіксованих в українських словниках чи текстах, представлені результати двох процесів – вторинної номінації та запозичування, яке може бути як первинним, так і повторним, а отже, також становити результат вторинної номінації за допомогою вже засвоєної іношомовної одиниці. При цьому, вторинну номінацію розуміємо як процес витворення нової одиниці лєксикону у межах системи української мови, запозичування ж становить процес засвоєння для потреб номінації готової одиниці. Водночас запозичування також є процесом творчим, а не механічним введенням до номінаційного корпусу української мови одиниці іншої мови. Доказом цього є широка шкала результатів їх формально-семантичного адаптування. Нова лєксика, зарєєстрована у виданих за роки незалежності загальномовних і термінологічних, спеціальних неологічних словниках, а також у різностильових і різножанрових текстах, беззаперечно доводить перевагу у поповненні українського лєксикону наслідків саме вторинної номінації, або, іншими словами, перевагу номінацій з уже відомою формою, але новим змістом. Як влучно окреслила призначення вторинної номінації В.Н.Тєлія, «вона присутня скрізь, де відбулося переосмислення мовної сутності – автономної чи неавтономної» [Тєлія 1990: 337]. Вторинна номінація і адаптація нових запозичень становлять два основні ресурси і способи розвитку лєксикону національної мови, два шляхи його оновлення. Якщо вторинна номінація засвідчує спроможність мови вдоволювати нові когнітивні та комунікативні потреби спільноти за рахунок своїх внутрішніх ресурсів, то засвоєння нових запозичень вказує на відкритість національної мови до номінаційних ресурсів інших мов, здатність носіїв української мови їх творчо опановувати й припасовувати до нових потреб українського суспільства. Такі два шляхи розвитку лєксічного складу мови визначають і дві засадничі тенденції еволюції мови в цілому: її інтернаціоналізацію, зближення з іншими мовами та націоналізацію, віддалення від інших мов, збереження своєї самобутності. Перевага вторинної номінації в процесах оновлення лєксічного корпусу сучасної української мови спричинена типологічними рисами української мови як мови флєктивної з провідною роллю синтетизму в оформленні позначень [Вихованець 2007].

Для найменування різновидів вторинної номінації у науковій літературі використовують низку термінів: автономна/неавтономна, пряма/непряма вторинна номінація, семантична транспозиція, неологізм-значення, семантичний неологізм-значення, семантичний дериват тощо. Нові значення, що з'явилися в рамках уже наявної у мові форми, тлумачать як наслідки «внутрішньослівної семантичної деривації на основі метафори та ін. переносів найменування «позаслівної деривації» [Котєлова 1990: 331]. Останнім часом у працях з неології вживають також термін неосемантизм. Його активно використовують, зокрема, польські лінгвісти [Markowski 2000; Waszakowa 2005]. Наприклад, А.Марковський пропонує окремо розглядати нові значення слів, що становлять наслідок прихованого запозичення і виявляють у такий спосіб не протиставлення, взаємозаперечення питомого й запозиченого ресурсів оновлення лєксикону, а їх взаємодію, виявлену у вторинній номінації на базі вже засвоєної запозиченої одиниці. З огляду на мову – джерело запозичування нових значень слів польський учений пропонує для іменування такого різновиду неосемантизмів термін *чужосемантизм* (пол. *obcysemantyzm*) чи *приховане запозичення* (пол. *ukryte zapożyczenie*). У свою чергу, оскільки джерелом появи таких неосемантизмів останнім часом виступає переважно англійська мова, то на позначення таких неосемантизмів А.Марковський вводить термін *англосемантизм* (пол. *anglosemantyzm*) [Markowski 2000: 102]. Термін неосемантизм, таким чином, трактують як різновид неологізма, нове у семантиці слова, форма якого, питома чи запозичена, вже відома носіям мови. Щоправда, приступити нам східнослов'янські словники лінгвістичних термінів, а також спеціальні неологічні словники цього терміна поки що не фіксують. Не вміщують його навіть довідкові лінгвістичні видання останнього часу. Наприклад, такі солідні праці, що побачили світ 2008-го року, як двотомний «Енциклопедичний словник-довідник лінгвістичних термінів і понять: Російська мова» [Энциклопедический... 2008] чи «Тлумачний словник нових слів і значень російської мови» Л.П.Катліньської [Катлинская 2008]. Згадана нова російська лінгвістична енциклопедія для найменування наслідків розвитку семантики слова до свого реєстру включила термін

вторичное значение (вторинне значення), потрактувавши його як похідне значення слова або форми, що виникло на базі основного, номінативного. Це трактування автори енциклопедії ілюстрували російським словом *молния* у значеннях «явище природи», «особливий вид застіжки», «особливий вид телеграми», «особливий вид стінного друку» і як синонім до терміна *вторичное значение* подали термін *переносное значение* (переносне значення) [Энциклопедический... I: 37].

Існують і інші позначення обговорюваного явища, що виявляють причини та способи формування нових номінацій з уже відомою формою, але іншим значенням і, як наслідок, відмінним семантико-прагматичним і функціонально-стилістичним потенціалом таких номінативних одиниць. О.М.Соколов появу вторинних значень слів розглядав як *морфемно-семантичну дивергенцію* в лексиці. Він уважав, що у цілих груп слів можлива мотивація, пов'язана з переносом назви за відсутності характерної словотворчої моделі і як приклад таких типових семантичних перенесень подавав опозиції російських слів на зразок *стол₁* (різновид меблів) – *стол₂* (престол, князювання) чи *операция₁* (дія) – *операция₂* (наслідок дії) [Соколов 1972: 76]. Такий різновид розвитку семантики вихідного слова О.М.Соколов назвав *пряма дивергенція* на відміну від *зворотної дивергенції*, що має місце у похідних слів-омографів з різними мотиваційними базами на зразок російських іменників *шотландка* зі значеннями «жінка – представниця народу Шотландії», співвідносного з *шотландець*, і «тканина», що зберігає зі словами цього гнізда лише опосередкований зв'язок, або *норка* «тварина» і зменшене до *нора* [Там само: 116], семантичний зв'язок яких з їх спільним етимомом – праслов'янським дієсловом *noriti* «пірнати, занурюватися» дає змогу виявити лише їх етимологічний аналіз [ЕСУМ IV: 111-112]. А.О.Білецький номінації на взір *голова* як частина тіла і *голова* колгоспу чи *завод₁* «підприємство» і *завод₂* «звичай» уважав наслідками семантичного, або внутрішнього словотворення на протигагу афіксальним похідним чи різним типам складних слів (комполітам, юстаполітам, абрєвіатурам) як результатами морфологічного, або зовнішнього словотворення, тобто акту творення нового слова за допомогою певного формального засобу, спеціальної моделі словотворення [Білецький 1962: 29]. Пошукам типології та характерології в появі тих чи інших вторинних значень слів, а отже, універсальних і етнокультурно маркованих моделей творення неосемантизмів присвячений міжнародний науково-дослідницький проект «Каталог семантичних переходів», здійснюваний під керівництвом Г.А.Залізняка [Залізняк 2001]. У статті «Неологізм» в останньому, 3-му, виправленому і доповненому, виданні енциклопедії «Українська мова» О.О.Тараненко, розглядаючи нові значення в українській мові таких слів, як *вірус*, *пакет*, послугується терміном *семантичні неологізми-слова* [Тараненко 2007: 427]. Формування нового значення лексеми, за спостереженнями дослідників, може відбуватися у межах слова і призводити до так званої автономної вторинної номінації, або у межах словосполучки завдяки новому контексту побутування слова. Таке контекстно залежне нове значення слова розглядають як наслідок неавтономної вторинної номінації [Телия 1990]. Матеріали комп'ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій у сучасній українській мові (далі – КФІ), формованого від 2006 р. у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України за матеріалами стовників і текстів різних функціональних стилів, у тому числі, й з ресурсів Укрнету – україномовного сектору Інтернету, видрукованих у період незалежності, засвідчують активні процеси творення обох цих типів вторинних номінацій.

Для дальшого викладу своїх спостережень над ресурсами і способами здійснення вторинної номінації у сучасному українському лексиконі послуговатимуся терміном *неосемантизм*. На моє переконання, він добре виявляє суть розглядуваного явища – появу нового змісту в уже відомій формі, а за своєю будовою органічно вписується як видовий корелят в гіпонімічне об'єднання термінів-позначень способів оновлення номінативних одиниць з гіперонімом *неологізм*, пор. *неографізм*, *неоморфема*, *неоформант*. Оскільки неосемантизм становить нове значення слова з уже відомою формою, закономірно постає питання, внаслідок яких процесів розвитку наявних у слові значень воно виникло. Приступний нам матеріал дає змогу виділити три основні типи неосемантизмів, на які вже звертали увагу дослідники, намагаючись з'ясувати, чи маємо ми справу в тих чи інших випадках з наслідками внутрішньослівної, або семантичної деривації чи такі нові значення повторно запозичено з інших мов. Сигналом до пошуку джерела появи неосемантизма за межами системи української мови є іншомовна форма слова. Якщо ж форма слова питома, є сенс передусім шукати чинники появи нового значення слова на українському мовному ґрунті. Свого часу, досліджуючи процеси формування в суфіксальній підсистемі української мови нових дериваційних засобів з класифікувальною функцією, зокрема, активних нині суфіксоїдів на зразок *-инг/-інг* (*комп'ютеринг*, *паркінг*, *лізинг*), я запропонувала визначати поняття українського мовного ґрунту для виокремлення зі слова таких компонентів як сукупність формально-семантичних зв'язків слів з ними та інших слів, що містять цей компонент або основу, з якою він сполучений, у системі самої української мови, а не мови-джерела їх запозичення чи їх етимона [Карпіловська 1999: 184].

Автономна, або внутрішньослівна, контекстно незалежна вторинна номінація, як і номінація неавтономна, або міжслівна, контекстно залежна, виявлена в сучасній українській мові як у питомій, так і в запозиченій, іншомовній, формах. Якщо така форма вже відома носіям української мови, то закономірно постає питання, чи пов'язане це нове значення з уже наявними і, якщо пов'язане, то як саме. Залежно від відповіді на це питання процес формування такого нового значення слова можна потрактувати як внутрішньослівну, або семантичну деривацію чи як приховане запозичення і постання нового омоніма. Органічне входження слів у нових значеннях до сучасної української мовної практики, їх активне вживання в різних функціональних стилях

мови переконливо доводять їх зв'язок з уже сформованою семантикою слів, закономірність такого розвитку їх змістової структури. Аналіз сучасних українських текстів дає підстави зробити висновок, що стосовно питомої лексики, внутрішня форма якої прозора для носіїв української мови, автономній вторинній номінації закономірно передують вторинна номінація неавтономна. Чинником витворення нових значень питомих слів стає новий контекст їх уживання, що, в свою чергу, виявляє їх нову лексичну й синтаксичну сполучуваність. Для предметних імен – це їх нові означення, а для імен ознакових – нові об'єкти такого означення. Я вже звертала на це увагу у зв'язку зі з'ясуванням можливостей появи вторинних значень термінів і, навпаки, спеціалізації семантики загальної лексики у нових контекстах її вживання [Карпіловська 2005; Карпіловська 2008].

Яскравим прикладом цього може слугувати нове значення, в якому нині в засобах масової інформації, професійному мовленні вживають український прикметник *сірий*. У матеріалах КФІ натрапляємо на такі сполуки з ним, як *сірий паспорт*, *сірий імпорт*, *сірий піар*, *сірі схеми*. Ось приміром, як журналіст пояснює значення прикметника *сірий* у сполуці *сірий паспорт* (стосовно документів для виїзду за кордон, одержаних унаслідок фіктивного шлюбу). Електронна енциклопедія Вікіпедія дає таке пояснення складеній номінації *сірий піар*, що також уявляє нові компоненти в семантиці прикметника *сірий*, пор.: *реклама (позитивна або негативна), яка приховує своє джерело. На відміну від «чорного піару», не обов'язково включає брехню. Також під сірим піаром іноді розуміють різновид непрямого чорного піару, що не містить прямої брехні і спрямований на підсвідомість* (усі підкреслення мої – Є.К.) (uk.wikipedia.org, 25.04.2009). Такі ж компоненти змісту цього прикметника виявляє сполука *сірі схеми*, пор.: *У зверненні до учасників виборчого процесу, зробленому після ухвалення висновку про ролик «Ванга», Незалежна експертна рада попросила всіх суб'єктів виборчого процесу припинити порушення правил агітації і застосування «сірих схем» з метою приховати справжніх замовників матеріалів агітації, а також утриматися від проведення прихованої агітації у майбутньому* (Юрій Зелінський, Отар Довженко. «Сірі» починають і поки що виграють. – Телекритика, 2007, 23.08, веб-стор.). Такі сполуки, як *сіра зона*, пор. приклад з матеріалів КФІ за 2006 р.: *Якщо в північних та центральних районах талібів, що там зачалися, вдалося знищити, то в південних, населених пуштунами, таліби та керівництво "Аль-Каїди" змогли успішно розчинитися у сірій зоні* (Дзеркало тижня, 2006, 27.05-04.06, №20, с.5), вказують на інтернаціональний характер таких термінологізованих номінацій, вплив на їх формування, зокрема, англійської мови, як основного на сьогодні для слов'янських мов джерела запозичування. Англійській словосполуці *grey area* «сіра зона» багатомовний електронний словник LINGVO дає тлумачення «щось середнє, ні те ні се; зона, площа або частина чогось, наявні між двома граничними точками, яким властиві ознаки обох цих точок». Як приклад уживання такої словосполуки з негативною конотацією у цьому словнику подано англійський економічний термін *grey area of economy* зі значенням «юридично не цілком благополучна галузь економіки». Такі ж англійські паралелі можна знайти для словосполук *сірий імпорт* (пор. з англ. *grey import(s)*) зі значенням «товар, спершу проданий праволовільцем поза країною, а потім знову завезений до країни»), а також *сірий піар* (пор. з англ. *grey propaganda* «сіра пропаганда» в значенні «пропаганда, що не викриває своїх джерел» на відміну від *white propaganda* «біла пропаганда» з чіткою позитивною оцінкою і *black propaganda* «чорна пропаганда» з чіткою негативною оцінкою). Значення неповноти виявлення ознаки, пов'язане з експресивно-оцінною, наближеною до негативної конотації в парадигмі прикметника *сірий* 11-томний академічний тлумачний «Словник української мови» (далі – СУМ) ще не фіксує. На проміжне місце на оцінній ознаковій шкалі прикметника *сірий* зі значеннями «не зовсім такий, як те, що позначене прикметниками *білий* і *чорний*» вказують і така англійська словосполука, українські еквіваленти якої нам поки що не трапилися в засобах масової інформації чи в загальнодоступних словниках, як *grey knight* «сірий лицар». Словник LINGVO так її тлумачить: *сірий лицар* – компанія, що діє в процесі поглинення (як «білий лицар» – *white knight*), проте пропонує вигідніші умови поглинення, ніж «чорний лицар» – *black knight*). На відміну від неї до словосполуки *grey market* «сірий ринок» «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (далі – ВТССУМ) за редакцією В.Т.Бусела в 3-му виданні 2007 р. вмістив сполуку *сірий ринок* з тлумаченням «а) неофіційний, неявний ринок; б) неофіційне котирування та обмін цінних паперів за їх очікуваним курсом до офіційного випуску на біржу», яке вповні відображає семантику свого англійського прототипу. З наслідків власного обстеження мови сучасних українських засобів масової інформації можу до цієї словосполуки і згаданих вище додати ще такі номінації, як *сірий бюджет*, пор.: *Якщо вони і платять, то, за словами Пашковського, по сірому бюджету». В результаті організація колективного управління отримує копійки* (www.newsru.ua, 31.10.2007), *сірі претенденти*, пор.: *Сірі претенденти висуваються по-сірому, а яскраві – яскраво, – прокоментували ситуацію політологи* (www.33channel.vinnitsa.com, 28.12.2004). Останній приклад засвідчує й розширення словотворчих можливостей прикметника *сірий* завдяки появі в його семантичній парадигмі такого нового значення. З'явився і активно вживається в сучасній мовній практиці в такому новому, успадкованому від тврного прикметника значенні прислівник *по-сірому* як проміжний член градуальної опозиції, граничні ланки якої задають прислівники *по-білому* і *по-чорному* також у нових якісних оцінних значеннях, відповідно, «законний» і «незаконний», пор. також: *Громадськість хоче працювати не в «тіні», не «по-чорному» чи «по-сірому», а «по-білому»* (gukr.com, 1.05.2009). Утім, обговорюване нове значення прикметника *сірий* «неофіційний, не зовсім законний, такий, що не вповні наділений ознаками певного об'єкта» розвинулося на ґрунті вихідного значення цього слова, описаного в СУМІ так: 1. Колір, середній між білим і чорним», але під впливом не прямих, а метафоризованих, оцінних значень прикметників *білий* і *чорний*. У СУМІ знаходимо такі

їх дефініції: *білий* – 1// Вимитий, випраний; чистий, пор. такі сполуки, подані в СУМі, як *білий двір* на протигагу *чорному двору*, *білий хліб* (пшеничний) і *чорний хліб* (житній); *чорний* – 11. *перен.* Який не викликає схвалення; поганий, негативний, ганебний, пор. приклади *чорна дошка*, *чорна книга*, *чорна пляма*, *чорні сотні*, *чорні списки* або цікаві для нас в контексті обговорення нового значення прикметника *сірий* словосполучення *чорна біржа* і *чорний ринок* з поясненням «а) у капіталістичних країнах – місце для нелегальних валютних операцій; б) місце, де таємно продають товари перев. за спекулятивними цінами». Майже 30 років бурхливого суспільного життя, що минули з моменту виходу у світ останнього тому СУМу, внесли суттєві корективи в це тлумачення: чорний ринок і в першому значенні став, на жаль, реалією українського сьогодення. Від деяких з таких усталених словосполучень, в яких прикметники *сірий*, *білий*, *чорний* беруть участь у формуванні нових неавтономних вторинних номінацій, уже утворилися похідні на зразок активно вживаного в українських державних документах прикметника *чорноринковий*, пор. такі контексти його вживання з матеріалів КФІ, як *чорноринковий курс юаня до долара в найбільших китайських містах* (www.ji.lviv.ua, 1.05.2009), *чорноринкова ціна джінсів* (culturalstudies.in.ua, 1.05.2009), *чорноринкові ціни цигарок* (gazeta.lviv.ua, 30.06.2006), *чорноринкові спекулянти* (ispp.org.ua, 1.05.2009). Нового, оцінного, значення набув і вже наявний у лексиконі зі значенням опредметненої ознаки відприкметниковий іменник *чорнота*, пор.: *Возити «чорноту» – саме так закарпатці називають промисел із переправки мігрантів через кордон* (www.ut.net.ua, 1.05.2009). У цьому неосемантизмі негативна оцінка незаконної діяльності людини може поєднуватися зі значеннями, вже наявними в змістовій парадигмі іменника *чорнота*: опредметненої ознаки (враховуючи склад мігрантів, із вказівкою на темний колір їх шкіри, пор. з назвою ринку секонд-хенду в Києві, де торгують мігранти з Африки, – *Чорний Квадрат*) та із вказівкою на належність такої спільноти до непривілейованих верств суспільства, простого люду.

Сигналом можливого впливу іншої мови на появу в слові нового значення може бути його використання для позначення реалії, раніше відсутньої в житті української спільноти. Прикладом може слугувати нове, термінологічне значення українського слова *вікно*, яке вже у виданні 2005 року засвідчив ВТССУМ: 4) Частина екрана дисплея, з яким програма чи користувач працює як з окремим екраном. || У комп'ютерній графіці – задана частина віртуального простору. || У комп'ютерних мережах – упорядкована множина послідовних порядкових номерів пакетів даних, які можна передавати без отримання підтвердження. Асоціація цього нового аспекта поняття організації інформації в українській мові зі словом *вікно* спричинена зв'язком зі спеціальною операційною системою комп'ютерів WINDOWS, в якій і використаний такий пакетний спосіб оброблення даних, а самий пакет здобув найменування *window*, що в перекладі з англійської й означає «вікно». Звідси і назва цієї операційної системи, що по-українськи звучала б як ВІКНА. Такий неосемантизм беззаперечно можна розглядати як приховане запозичення, тобто запозичення нового значення і його «вкладення» у форму вже наявного у мові-реципієнті слова, у цьому випадку, питомого. Оскільки в системі української мови слово *вікно* раніше не використовували для найменування понять, пов'язаних з опрацюванням інформації і комунікацією в цілому, то трактуємо його як наслідок автономної вторинної номінації внаслідок прихованого запозичування з мови-донора нового змісту у формі, відомій мові-реципієнту.

Таке ж запозичення значення разом з реалією, проте втілення його у формі вже відомого носіям української мови запозичення демонструє іменник *модератор*. Цей латинізм «Словник чужомовних слів» І.Бойкова, О.Ізюмова, Г.Калишевського та М.Трохименка (Х., 1932) засвідчив як технічний термін у значенні «прилад у машині, що регулює її хід» [СЧС: 266]. Академічний «Словник іншомовних слів» за редакцією О.С.Мельничука у своєму першому виданні (К., 1974) подав його етимон – латинський іменник *moderator* «той, що стримує» – й уточнену дефініцію «пристрій у музичних клавішних інструментах для приглушення звуку». Натомість нині під впливом англійської мови, в якій цей латинізм вживається переважно для означення особи, (пор. англ. *moderator* «арбітр, посередник; голова зборів»), в сучасній українській мовній практиці слово *модератор* стали використовувати як номінацію особи, що головує на певних публічних заходах (наукових конференціях, переговорах, державних іспитах, у телевізійних програмах тощо), веде їх, тобто як синонім до українського слова *ведучий*. За матеріалами нашого КФІ вимальовується досить широкий спектр функціонування цього прихованого англійського запозичення-неосемантизму в сучасних українських засобах масової інформації, напр.: *модератор політичного та суспільного дискурсу* (журналіст Савік Шустер), *модератор етнокультурного процесу*, *модератор інформаційної телепрограми*, *модератор харківського літфесту* (письменник Сергій Жадан), *модератор вечора письменника* (письменниця Ірена Карпа) та інші. Як бачимо, здебільшого вони стосуються подій у духовному житті суспільства. На сьогодні це нове значення латинізму *модератор* ще не зареєстроване в жодному українському загальному словнику. Між тим воно, як і інші неосемантизми-приховані повторні запозичення, вказує на актуалізацію, розширення номінативних спроможностей у сучасній українській мові слів, запозичених раніше і з інших джерел, їх нове життя в когнітивній і мовній свідомості сучасних українців, а отже, й потребу їх встановлення та кодифікації в нормативних українських словниках. Такі неосемантизми, не пов'язані на українському мовному ґрунті з уже наявними значеннями іншомовної лексеми, також є всі підстави трактувати як результати вторинної автономної номінації.

Наявність прихованого запозичення як ґрунт для вторинної номінації засвідчує й нове, якісне, значення прикметника *зірковий* «видатний, високого рівня, високої якості». Щоправда, на сьогодні загальномовні тлумачні й перекладні словники ще не подають такого його значення. Хоча, наприклад, Д.В.Мазурик у своєму

словнику-довіднику «Нове в українській лексиці» (Л., 2002) відзначила якісно-оцінне значення «ознака найвищого гатунку» основи **зірк-** в семантичній структурі нового складного прикметника *п'ятизірковий* з ілюстрацією вживання цього прикметника-новотвору для означення готелю найвищого рівня [СМ: 99]. Утім, на базі цього значення, як свідчать матеріали нашого КФІ, в сучасній українській мові вже сформувалося і стрімко поповнюється нове підгніздо в складі лексико-словотвірного гнізда від слова *зірка*. До нього, крім уже згаданого прикметника *п'ятизірковий*, а також *дво-*, *три-* і *чотиризірковий*, входять похідні від прикметника *зірковий* – іменник *зірковість*, форма вищого ступеня *зірковіший*, похідні від вихідного слова гнізда *зірка* – простий префіксальний іменник *суперзірка*, іменники-композиції та юкстапозиції *поп-зірка*, *рок-зірка*, *даун-зірка*, *телезірка*, *фешн-зірка*, *ведучий-зірка*, *pornoзірка*, *мегазірка* і ціла низка словосполук, що засвідчують наслідки неавтономної вторинної номінації за участю неосемантизма – прикметника *зірковий* та іменника *зірка* в його переносному значенні на взір *зірковий акторський склад*, *зіркова примха*, *зіркова лавстори*, *зірка модельного бізнесу*, *зірка шоу-бізнесу (шоу-бізу)*, *зірка фешн-фотографії*, *колега по зірковому цеху*, *зіркові учасники*, *зірковий чоловік* та інші. Попри виразний зв'язок цього вторинного значення прикметника *зірковий* із семантикою англійського слова *star* «зірка» (див. такі його переносні значення, як «провідний актор або актриса» і відповідні словосполучення *star guest* «буквально – зірковий гість» щодо запрошених до фільму акторів, *film-star* «буквально – зірка фільму», пор. також питома *зірка екрану* стосовно знаменитих акторів або «військова відзнака, військове звання», пор. словосполучення *four-star general* «чотиризірковий генерал» як найменування вищого військового звання в армії США, частково еквівалентне нашому маршалу: така особа очолює об'єднане командування родів військ (сухопутних, морської піхоти та авіації) на театрі воєнних дій і підпорядкована безпосередньо Президенту США або його представникові – міністру оборони: *У Львові чотиризірковий генерал Девід МакКірнан відвідає Львівський інститут Сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету "Львівська політехніка"...* – pda.zahid.net, 06.06.2007) і відповідними реаліями європейського життя – зіркою як знаком рівня готелю, якості умов проживання в ньому і надаваних клієнту послуг, семантика самого цього українського слова має сприятливий ґрунт для закорінення нового семантичного запозичення. Це доводять такі якісно-оцінні значення слова *зірка*, зареєстровані СУМом, як-от: 2. *перен.* Про дуже видатну, прославлену людину або 3 // Відзнака, орден, який має форму п'ятикутної геометричної фігури [СУМ III 1972: 577].

Аналіз нової української лексики переконливо доводить активну тенденцію творення вторинних номінацій різних типів, як автономних, з вільним значенням, так і неавтономних зі значенням, зв'язаним з певними контекстами вживання певного слова. Джерелами появи таких неосемантизмів стають питомі українські лексеми і давно засвоєні запозичення, а отже, їх ґрунтом стає система самої української мови. Процес формування таких вторинних значень слів можна розглядати як семантичну деривацію. Якщо ж нові значення не виявляють зв'язку із семантикою наявних в українській мові лексем і до того ще й позначають нові реалії, поняття, явища суспільного життя, то в таких випадках є всі підстави надавати подібним семантизмам статусу прихованих нових запозичень. Засвоєння таких запозичень, як і словотвірна активність семантичних дериватів, доводять поповнення номінаційних ресурсів сучасної української мови для забезпечення нових когнітивних і комунікативних потреб суспільства. Нові пояснювальні словники української мови – загальномовні тлумачні, перекладні, аспектні – мають відобразити цей розвиток семантичного потенціалу лексики, а для цього вкрай необхідно не лише виявити й описати неосемантизми – наслідки вторинної номінації різних типів, а й розробити поняттєвий і методико-процедурний апарат для їх аналізу, встановлення функціонального потенціалу в системі мови і в тексті, визначення критеріїв їх унормування та кодифікації для введення до реєстрів українських словників нового покоління.

Умовні скорочення джерел

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т.Бусел (ред.). – К., Ірпінь: Перун, 2005. – 1736 с. – 3-є вид.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / О.С.Мельничук (голов. ред.). – К.: Наук. думка, 2003. – Т.IV: Н–П. – 656 с.

КФІ – Комп'ютерний фонд лексико-словотвірних інновацій в сучасній українській мові відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України

СМ – Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002. – 130 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

СЧС – І.Бойків, О.Ізюмов, Г.Калишевський, М.Трохименко. Словник чужомовних слів: Репринт з 2-го переробл. вид. 1955 р. – К.: Музей Івана Гончара; видавн. фірма Родовід, 1996. – 535 с.

Література

1.Білецький 1962: Білецький А.О. Програма курсу «Загальне мовознавство» [Текст] / А.О. Білецький. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1962. – 50 с.

2.Вихованець 2007: Вихованець І.Р. Синтетизм [Текст] / І.Р. Вихованець // Українська мова: енциклопедія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови; Видавництво

- "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана / В.М. Русанівський (голова ред.кол.). – вид. 3-тє, зі змінами і доп. – К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2007. – С.619. – ISBN 978-966-7492-43-4.
- 3.Зализняк 2001: Зализняк А.А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект "Каталога семантических переходов" [Текст] / А.А. Зализняк // Вопросы языкознания. – 2001. – № 2. – С. 13-25.
- 4.Карпіловська 2005: Карпіловська Є.А. «Сполучені посудини» українського лексикону: зміни у функціональних спектрах номінацій [Текст] / Є.А. Карпіловська // Наук. вісник Херсон. держав. ун-ту. – Сер. «Лінгвістика». – Херсон, 2005. – Вип.1. – С.140-146.
- 5.Карпіловська 1999: Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація [Текст] / Є.А. Карпіловська. – К.: Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, 1999. – 297 с.
- 6.Карпіловська 2008: Карпіловська Є.А. Тенденції оновлення сучасного українського лексикону [Текст] / Є.А. Карпіловська // Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 6-133. – Бібліогр.: с. 126-133. – 300 пр. – ISBN 978-966-489-009-7.
- 7.Катлинская 2008: Катлинская Л.П. Толковый словарь новых слов и значений русского языка: ок. 2000 слов [Текст] / Л.П.Катлинская. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 380, [4] с.
- 8.Котелова 1990: Котелова Н.З. Неологизмы [Текст] / Н.З. Котелова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С.331.
- 9.Соколов 1972: Соколов О.М. Вопросы морфемно-семантической соотносительности в лексике русского языка: Материалы для спецкурса [Текст] / О.М. Соколов. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1972. – 218 с.
- 10.Тараненко 2007: Тараненко О.О. Неологізм [Текст] / О.О. Тараненко // Українська мова: енциклопедія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови; Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана / В.М. Русанівський (голова ред. кол.). – вид. 3-тє, зі змінами і доп. – К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2007. – С.426-427. – ISBN 978-966-7492-43-4.
- 11.Телия 1990: Телия В.Н. Номинация [Текст] // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С.336-337.
12. Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык: в 2 т. [Текст] / А.Н.Тихонов, Р.И.Хашимов, Г.С.Журавлева и др. / А.Н.Тихонова, Р.И.Хашимова (ред.). – М.: Флинта: Наука, 2008.
13. Markowski 2000: Markowski A. Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach [Text] / A. Markowski // Język w mediach masowych / J.Bralczyk, K.Mosiółek-Kłosińska (red.). – Warszawa: Upowszechnianie Nauki-Oświata "UN-O", 2000. – S. 96–111.
14. Waszakowa 2005: Waszakowa K. Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny [Text] / K. Waszakowa. – Warszawa: WUW, 2005. – 265 s.

В статті на матеріалі інновацій в сучасному українському мові розглянуті фактори формування та тенденції бытовання автономних (внутрисловних, контекстно незалежних) та неавтономних (междусловних, контекстно залежних) вторинних номінацій. Особливу увагу приділено номінаціям, закріпленим в українській мовній ґрунті, т.е. являючимся наслідком розвитку семантики власне українських слів або вже усвоених заїмствованих, і новим прихованим заїмствованиям, або наслідком повторного усвоєння іноземних слів, форма яких уже відома носієлю української мови.

Ключові слова: лексикон, вторинна номінація, інновація, неосемантизм, вторинна номінація автономна, вторинна номінація неавтономна.

In article on the material of innovations in modern Ukrainian language factors of formation and the tendencies of existing of independent (within the word, contextually independent) and dependent (between the words, contextually dependent) secondary nominations are considered. The special attention is turned on the nominations connected with the Ukrainian language soil, or such words which are the results of development of semantics of primordial words or already acquired loans, and new hidden loans, or consequences of repeated loan of the words which form is already known to the Ukrainian native speaker.

Key words: lexicon, secondary nomination, innovation, neosemantics, secondary nomination independent, secondary nomination dependent.

Надійшла до редакції 17 квітня 2009 року.

ББК Ш12=411.4*212.71
УДК 81'367.633

ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ЯК ЛІНГВІСТИЧНЕ ЯВИЩЕ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Проблема еквівалентності посідає чільне місце серед актуальних лінгвістичних проблем і потребує детального вивчення з урахуванням специфіки досліджуваного явища в окремих розділах мовознавства. Стаття продовжує низку публікацій, спрямованих на вирішення проблеми еквівалентності в сучасному українському мовознавстві.

Ключові слова: еквівалентність, еквіваленти слів, еквіваленти речень, синоніми, омоніми, фразеологізми.

Поняття еквівалента зустрічається в різних галузях науково-теоретичних та науково-практичних знань. Останнім часом активно розвивається економічна наука, де широко використовується термін «еквівалентність», що означає товар, який виражає вартість інших товарів, наприклад, національний валютний еквівалент – національний відповідник іноземної валюти, який одержують внаслідок її перерахування в національну за курсом центрального банку країни. Найчастіше поняття еквівалентності застосовується в органічній хімії, наприклад, еквівалент речовини – частка її формульної одиниці, яка сполучається або заміщує одноформульну одиницю катіона гідрогену чи будь-якого лужного металу [ВТСУМ 2002, с.255]. Поряд із еквівалентами співіснують поняття валентності, координації, полярності тощо, які вдало використовуються й у мовознавстві, адже загалом усі ці науки відображають загальні суспільні процеси і, відповідно, послуговуються спільними термінами.

Проблема еквівалентності посідає чільне місце в загальному переліку сучасних мовознавчих проблем. Посилюється тенденція аналітизму — просування української мови з її синтетичною будовою в напрямку до аналітичної, що й зумовлює **актуальність** досліджуваного питання й викликає значний інтерес мовознавців до еквівалентів слів / речень.

Метою дослідження є первинний аналіз еквівалентних одиниць лексики, фразеології, граматики, зокрема, морфології і синтаксису. Мета роботи передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) сформулювати поняття еквівалентності як лінгвістичної категорії; 2) окреслити шляхи вивчення еквівалентності в мовознавстві; 3) простежити специфіку функціонування еквівалентних одиниць лексики, фразеології, граматики.

Вивчення еквівалентних (проміжних) явищ у мовознавстві почалося зі звуків, основ, закінчень, тобто до уваги бралася фонетична та морфемна структури слова. У ХХ ст. сформувалося нове розуміння еквівалентності як трансформації одного мовного явища в інше [Алиева 1998, с.9]. Свого часу О.О.Шахматов на матеріалі російської мови описав як вияв перехідності субстантивізацію, адвербіалізацію, кон'юнктивізацію, прономіналізацію тощо [Шахматов 1941, с.420]. У зв'язку з різним розумінням перехідності (еквівалентності) виникає низка термінів на позначення цього явища: «перехід» (див. праці М.І.Греча, О.Х.Востокова, В.В.Виноградова та ін.) [Греч 1827; Востоков 1835; Виноградов 1975]; «перехідність» (Н.О.Каламова, Є.М.Сидоренко) [Каламова 1961; Сидоренко 1990]; «діахронна трансформація» (В.М.Мигирін) [Мигирін 1971]; «транспозиція» (Ш.Баллі, О.С.Кубрякова) [Баллі 1961; Кубрякова 1993]; «конверсія» (О.І.Смирницький) [Смирницький 1959]; «синтаксична деривація» (Є.Курилович) [Курилович 1962], «трансформація» (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська) [Вихованець 1988; Городенська 1991].

Словники лінгвістичних термінів зазвичай тлумачать еквівалент як мовну одиницю, що за своєю функцією рівнозначна іншій одиниці мови [Єрмоленко 2001].

Спираючись на фундаментальні праці російських та українських мовознавців ХІХ–ХХІ століття, ми виявили низку розбіжностей у поглядах на явище еквівалентності. Приблизна спільність думок наявна в тому, що еквівалентами визнають конструкції з кількох слів, що позначають одне синтаксичне ціле. Загалом увага зосереджена на фразеологічних одиницях [Виноградов 1947].

Проте незалежно від розділу мовознавства еквівалентність – явище функційне, кероване умовами спілкування, стилістичною вибірковістю, доречністю використання тих чи тих мовних засобів тощо.

На кожному мовному рівні еквівалентність має свою специфіку. На лексичному рівні еквівалентність слід відрізняти від синонімії, що є лише окремих випадком еквівалентності. Будь-які слова, що мають у своєму значенні спільні семантичні ознаки, можуть бути еквівалентами. У цьому разі еквівалентами є всі випадки, що розглянуто лексикологією як випадки семантичної близькості, тобто синоніми. Так, еквівалентами можна вважати синоніми як «такі слова, що відрізняються одне від одного звуковим складом, але означають назву одного поняття з різними відтінками в його значенні або з різним стилістичним забарвленням» [Жовтобрюх 1984]. Очевидно, синоніми і є функційними еквівалентами, досить переконливо ця теза реалізується у синонімічному ряді, кожен із членів якого, виражаючи додаткове значення до загального, утворює еквівалент базовій, стилістично нейтральній лексемі. Наприклад, широко вживаний прийменник *в (у)* залежно від стилістичного призначення має низку еквівалентних лексем: *в (у) зоні, в (у) лоні, в (у) межах, в об'ємі, в (у) ряді, в (у) середовищі* тощо (і це лише з одним відмінком – родовим – і локативною, об'єктною семантикою): *У хаті*

нікого не було (розмовний стиль); **В об'ємі всієї речовини...** (науковий стиль); **У лоні свого смутку** (художній); **У радї випадків держава не підтримує сільгоспвиробника** (публіцистичний) та ін.

До функційних еквівалентів слів можна віднести семантико-стилістичні синоніми української мови: зачіска **а ля Лукашенко** – зачіска **в стилі (подібна до) Лукашенка**. У першому випадку прийменник **а ля** має відтінок зневаги, іронії, що позначено й на стилістичному використанні, другий варіант стилістично нейтральний. З урахуванням викладених міркувань можна виділити спільні риси між синонімами й еквівалентами слів: 1) обидві одиниці виконують номінативну / релятивну функцію; 2) не є комунікативними одиницями; 3) обидві одиниці мають близьке або тотожне значення, але відрізняються звучанням; 4) належать до лексико-граматичних класів слів з властивими їм граматичними категоріями; 5) мають спільні властивості, що дозволяють їм виконувати однакову функцію.

Окремим різновидом еквівалентності є омонімія. Утворення омонімів пов'язане з семантичними зсувами в лексичному змісті слів і зміною не лише їхньої синтаксичної, але й морфологічної природи [Тихонов 1965, с.30]. Деякі слова можуть набувати ознак двох частин мови, допускається можливість омонімії між частинами мови (те саме слово в деяких випадках може належати до однієї частини мови, а в інших випадках – до іншої). У частинах мови відбуваються глибокі процеси поступового відмирання старої якості і накопичення нової, у результаті чого стає можливим перехід слова з однієї частини мови в іншу, зокрема, виникнення еквівалентів слова. Подібні випадки називаються лексико-граматичними омонімами, наприклад, **Я йду на зустріч** (первинний прийменник з іменником); **На зустріч** людям, або **екологічно чиста та сучасна Україна** (вторинний прийменник) (лексико-граматичний омонім як частковий вияв еквівалентності слова). Якщо слова однаково звучать, але по-різному пишуться, то вони називаються омофонами, які також можна зарахувати до еквівалентних лексем: **Я піднімаюся в гору до найвищої точки України** (первинний прийменник + іменник + первинний прийменник); **Робочий стіл машини піднімається вгору до стискання з півформою** (омофон як різновид прийменникової еквівалентності).

Найчастіше категорію еквівалентності відносять до сфери фразеології. Ідея про еквівалентність фразеологічних одиниць слову була вперше висунута швейцарським дослідником Ш.Баллі [Баллі 1961, с.100]. Фразеологізми являють собою певною мірою перехідні, або проміжні, утворення, що зазвичай можуть розглядатися як особливого роду (а саме – ідіоматичні) словосполучення. За О.І.Смирницьким, компоненти фразеологічної одиниці можна і потрібно вважати словами, але тільки специфічно вжитими [Смирницький 1956]. Фразеологізми можуть збігатися з певними частинами мови, замінювати їх і бути їм еквівалентами, наприклад, **пекти раки – червоніти** (дієслово), **як кіт наплакав – мало** (прислівник) тощо. Перехід фразеологізму до певної частини мови можливий за відсутності у нього парадигматичних властивостей, постійності складу і словопорядку, стабільності й абсолютної однорідності його словесних оточень і синтаксичних позицій [Лятин 1965, с.57].

В.В.Виноградов, обґрунтувавши теорію російської фразеології, основними одиницями якої є фразеологізми, відніс до них і «сполучникові і прийменникові конструкції», що складаються з непохідного сполучника, прийменникової форми іменника зі значенням часу, місця або причини і вказівного займенника з прийменником, а також сполучники, до складу яких входять прислівники способу дії, порівняння або порівняльного ступеня [Виноградов 1947, с.31]. У цьому разі еквівалентність можлива між елементами різного рівня, коли йдеться про стійкі словосполучення як еквіваленти слів. Еквівалентність простежувана в тому, що, незважаючи на свою різноформленість, стійкі словосполучення виконують функцію окремих членів речення, використовуються у готовому вигляді, тобто, фактично, функціонують як слова.

На рівні морфології еквівалентність можна спостерігати у виявленні закономірностей міжчастиномовного переходу. Існують два найпоширеніші розуміння перехідності в морфології: 1) перехід з однієї частини мови в іншу, так звана трансформація як вихідна модель, що перетворюється на нову з особливим комплексом морфологічних, синтаксичних і лексичних ознак, при цьому еміграційна трансформація – це перехід слів з будь-якої частини мови в іншу частину мови, а імміграційна передбачає перехід слів з різних частин мови до певної частини мови; 2) перехідність – це проміжні явища, гібридні, контамінативні класи слів [Алиева 1998, с.15].

Під контамінацією розуміють утворення нової мовної одиниці третього порядку за наявності двох суміжних. Є.М.Сидоренко до таких одиниць відносить дієприкметники, дієприслівники, так звані відносні займенники, що поєднують ознаки займенників і сполучників [Сидоренко 1990].

Доцільнішою постає їхня кваліфікація як своєрідного явища і їхнє виділення у певний функційний клас слів. Для цього необхідно опрацювати критерії, ознаки, за якими можна класифікувати, систематизувати перехідні випадки, «семантичні одиниці складнішого порядку, еквівалентні слову» [Виноградов 1947, с.27]. Так, можна виявити спільні риси між еквівалентами слів і словосполученнями, а саме – фразеологізмами: 1) обидві одиниці характеризуються семантичною злитістю компонентів; 2) однаковий будівельний матеріал: слово і словоформа; 3) автоматичне відтворення в реченні; 4) постійний склад компонентів; 5) виявляють граматичні категорії опорних слів; 6) не є комунікативними одиницями. Еквіваленти слів мають спільні риси зі словом. На користь того, що еквіваленти є саме словами, свідчить їхня функційна належність до лексико-граматичних класів слів із властивими їм граматичними категоріями та синтаксичними зв'язками, однаголошеність, крім цього, з морфемного складу похідного слова не можна однозначно вивести його зміст.

Хоча еквіваленти слів є стійкими та відтворюваними одиницями, мають цілісну семантику, що частково зближує їх із фразеологізмами й словами, однак мають й істотну різницю. З цього випливає, що еквіваленти слів характеризуються власними ознаками: 1) різнооформленістю; 2) постійним складом компонентів; 3) функційною належністю до певних лексико-граматичних класів слів; 4) однонаголошеністю (переважно); 5) семантичними зрушеннями, певними зсувами значення, десемантизацією повнозначних компонентів, яка не сприяє їхньому повному переосмисленню; 6) творенням за певними моделями, до структури яких переважно входить один повнозначний і один (або два) неповнозначний компоненти [Русанівський 2002, с.43].

У синтаксисі еквівалентність найчастіше коментують як еквівалент речення – синтаксично неподільний окремий вислів, що виражає почуття, волевиявлення мовця, ствердження, заперечення чи запитання. У функції еквівалентів речення виступають частки, вигуки, фразеологічні звороти, слова мовного етикету [Єрмоленко 2001], тобто нечленовані речення є еквівалентами членованих, наприклад: – *Ти підеш до бібліотеки?* – *Так.* – нечленоване стверджувальне речення як еквівалент членованому (– *Я піду до бібліотеки*). Однак не менш переконливими випадками еквівалентності є ускладнені прості речення як еквіваленти складнопідрядних: *Зрозуміло, буде дощ.* – *Зрозуміло, що буде дощ*; ускладнені прості речення з відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом, можуть бути еквівалентними складним реченням, як безсполучниковим, так і складносурядним: *Я іду, посміхаючись сонцю.* – *Я іду, я посміхаюся сонцю.* – *Я іду, і я посміхаюся сонцю*; складносурядні / складнопідрядні речення як еквіваленти безсполучникових складних речень: *Посміхається сонце, і дерева шумлять.* – *Посміхається сонце, дерева шумлять*; *Ми підійшли до хати і побачили, що світилося.* – *Ми підійшли до хати і побачили: світилося*. Еквівалентом прямиї мові може бути непряма, наприклад: *Він сказав: «Незабаром буду».* – *Він сказав, що незабаром буде тощо*. Еквівалентними одиницями синтаксису можна вважати безсполучникові, складносурядні і складнопідрядні речення, утворені шляхом поєднання двох або більше простих (переважно неповних): *Вітер грає волоссям. Стиха, без зайвої метушини падає листя.* – *Вітер грає волоссям; стиха, без зайвої метушини падає листя*; *Холодний зимовий вечір не заважав закоханим. Навпаки, робив їх непомітними у цьому стомленому зимовому місті.* – *Холодний зимовий вечір не заважав закоханим, а, навпаки, робив їх непомітними у цьому стомленому зимовому місті*; *Поодинокі громадяни рідко зупинялися біля ялинки. Коштувала ця розвага дорого.* – *Поодинокі громадяни рідко зупинялися біля ялинки, бо коштувала ця розвага дорого*.

Рамки статті обмежують наші можливості, проте аналізовані наукові праці, їхні основні положення, власні міркування уможливають такий висновок: зважаючи на те, що лексичні / синтаксичні одиниці характеризуються структурою, значенням і функціями, під еквівалентністю слід розуміти таке відношення між лінгвістичними одиницями, коли вони мають спільні властивості, що дозволяють їм виконувати однакову функцію, з урахуванням мети і умов спілкування, емоційного забарвлення, стильової доречності.

Реалізовану у цьому дослідженні спробу систематизації еквівалентних одиниць мови не можна вважати остаточною і незаперечною. Оскільки мова знаходиться у постійному розвитку, а творення еквівалентів слів / речень – процес активний і безперервний, то й перспективи дослідження невичерпні.

Література

- Алиева 1998: Алиева, В. М. Семантика и особенности функционирования отыменных предлогов в русском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Симферопольский гос. ун-т. – Симферополь, 1998. – 180 с. – Бібліогр.: с. 155-178.
- Арнольд 1976: Арнольд, И. В. Эквивалентность как лингвистическое понятие [Текст] / И. В. Арнольд // Иностранные языки в школе. – 1976. – № 1. – С. 11–18. – Бібліогр.: с. 18.
- Балли 1961: Балли, Ш. Французская стилистика [Текст] / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с. – Бібліогр.: с. 384–394.
- ВТСУМ 2002: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / В.Т.Бусел (уклад. і голов. ред.). – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с. – ISBN 966-569-013-2.
- Виноградов 1975: Виноградов, В. В. Исследования в русской грамматике: избр. труды [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
- Виноградов 1947: Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 770 с.
- Вихованець 1988: Вихованець, І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Востоков 1835: Востоков, А. Х. Русская грамматика [Текст] / А. Х. Востоков. – [2-е изд.]. – СПб, 1835. – 408 с.
- Городенська 1991: Городенська, К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць [Текст] / К.Г. Городенська. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с. – Бібліогр.: с. 187-190. – 430 пр. – ISBN 5-12-002284-7.
- Греч 1827: Греч, Н. И. Практическая русская грамматика [Текст] / Н. И. Греч. – СПб.: Изд-во Тип СПб. Воспит. дома, 1827. – 376 с.
- Єрмоленко 2001: Єрмоленко, С.Я., Бибик, С.П., Тодор, О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко (ред.). – К.: Либідь, 2001. – 224с. – ISBN 966-06-0177-8.
- Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1984. – 285 с.

- Каламова 1961: Каламова Н. А. К вопросу о переходности одних частей речи в другие [Текст] / Н. А. Каламова // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 56–59. – Библиогр.: с. 58–59.
- Кубрякова 1993: Кубрякова Е. С. Возвращаясь к определению знака [Текст] / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 18–29. – Библиогр.: с. 28–29.
- Курилович 1962: Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. К теории частей речи [Текст] / Е. Курилович // Очерки по лингвистике: сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С. 57 – 70, С. 175–203.
- Лятин 1965: Лятин А. М. Могут ли быть частями речи словесные комплексы? [Текст] / А. М. Лятин // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов: тезисы докладов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1965. – С. 55–57.
- Мигирин 1971: Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке [Текст] / В. Н. Мигирин– Бельцы, 1971. – 199 с.
- Русанівський 2002: Русанівський В. М. Широков В. А. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії [Текст] / В. М. Русанівський, В. А. Широков // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 7–48. – Библиогр.: с. 48.
- Сидоренко 1990: Сидоренко Е. Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка [Текст] / Е. Н. Сидоренко. – К.; Одесса: Лыбидь, 1990. – 148 с.
- Смирницкий 1956: Смирницкий А. И. Лексикология английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. – 260 с.
- Смирницкий 1959: Смирницкий А. И. Морфология английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. – 439 с.
- Тихонов 1965: Тихонов А. Н. Части речи – лексико-грамматические разряды слов [Текст] / А. Н. Тихонов // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов: тезисы докладов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1965. – С. 29–30.
- Шахматов 1941: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка [Текст] / А. А. Шахматов. – [2-е изд.]. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Проблема эквивалентности занимает важное место среди других актуальных лингвистических проблем и требует детального изучения с учетом специфики исследуемого явления в отдельных разделах языкознания. Статья продолжает ряд публикаций, направленных на решение проблемы эквивалентности в современном украинском языкознании.

Ключевые слова: эквивалентность, эквиваленты слов, эквиваленты предложений, синонимы, омонимы, фразеологизмы.

The problem of equivalence takes an important place among other modern linguistic problems and demands deep studying concerning the phenomenon of the research in certain part of linguistics. The article is the continuation of the publications' row dedicated to the problem of the word's equivalency.

Key words: the equivalency, the equivalents of the word, the equivalents of sentences, synonyms, homonyms, phraseological units.

Надійшла до редакції 30 вересня 2009 року.

Николай Луценко

ББК Ш 12=411.4*316
УДК 801.311

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕРСИИ (Ш)

У статті автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями¹. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденцій розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

В статье речь пойдёт об этимологии слов, рассмотрение которых, по мнению автора, грешит односторонностью. Односторонность эта в основном связана с компаративистикой – сравнением слов, безотносительно к их семантической истории и звуковым трансформациям. Очевидно, что в так называемых

¹ Пропонована стаття є продовженням студій автора (див. випуски 16 і 17 “Лінгвістичних студій”).

сравнительно-исторических штудиях компаративистов нет ничего исторического. Было бы несерьёзно и в XXI веке делать вид, что подобная филологическая мифология может претендовать на звание науки. Понятию «трансформация» вообще следует отдать предпочтение перед понятием «сравнение». К тому же традиционной лингвистикой не учитывается то, что слово предикативно, что его составные части должны быть изосемантическими. В пределах этюдов о словах, кроме того, решаются в какой-то мере этнокультурные проблемы. Показывается, что слово могло значить, исходя из конкретных условий бытования в своём времени. К сожалению, существующие словари увлекаются разбором иноязычных лексем и мало внимания уделяют собственным словам. Поэтому в них имеют место существенные пропуски. Статья, в числе прочего, восполняет дефицит в ряде таких слов. Надо ещё сказать, что этимология, которая разрабатывается в публикациях автора, по сути своей отличается от пропагандируемой в существующих пособиях и этимологических словарях. Как и предыдущие наши работы по истории слов, предлагаемая статья показывает, сколь полезны выводы и обобщения, которые может дать опыт этимологических этюдов, внешне не связанных и к тому же критичных к традиции.

ВОЛ. Различные признаки брались за основу существительного *вол*, с разными словами ставилось рядом это имя [ЭСРЯ 1968, с. 146]. Автор монографии о названиях домашних животных, О.Н.Трубачёв, отличительной чертой вола считал холощение, поэтому сравнивал существительное *вол* с глаголом *валить* в значении 'кастрировать' [Трубачёв 1960, с. 44]. Для поддержки высказанного мнения Трубачёв приводил диал. (брянск.) *вал* 'кастрированный бык', *валушок* 'кладеный бычок' и др. Эта этимология пользуется наибольшей популярностью [ЕСУМ I, 399], хотя неизвестно, существовало ли наше слово до воплощения в жизнь техники холощения. Нам кажется более важной функция вола, тождественная функции руки. Это значит, что название вола уместно сопоставлять со средствами реализации семантического ряда 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука'. Ближе всего к названному ряду стоит водный примитив *ву*: *ву* > *ва* > *вла* > *вол*. Таким образом, слово *вол* возникло как воплощение функции 'руки'. В функции 'реки' ~ 'защиты' тот же примитив использован как обозначение волка (-к принадлежит другому примитиву, см. ниже), собаки-лайки (...*ва* > *ла* > *ля* > *лай* || > *лайка*), льва (...*ла* > *льва* [ср. *Льва*, гидроним, бассейн Припяти] > *лев*; отсюда имя *Лев* значит 'защитник') и др. Диал. *вал* 'кастрированный бык' возникло точно так же (...*вла* > *вал*) и первоначально значило просто 'вол', 'бык'.

ВОЛК. Слово *волк* двупримитивно. Оно состоит из примитива *вол-* и остатка примитива *-к* (в полном виде сохранен фамилией *Волконский* и кличкой *Полкан*). Согласно наивным представлениям, разбираемое слово значило что-нибудь вроде 'вор', 'похититель скота' [Успенский 2009, с. 29]. Однако существительное *волк* выражало нечто другое. Оно обозначало первоначально 'реку' ~ 'воду' как средство защиты – особенно это видно по первому примитиву (*ву*, *пу*; *ву* > *ва* > *вла* > *вол-*). Обратим внимание на наличие «волчьего» гидронимического цикла на Украине [Стрижак 1967, с. 58]. Через пучок 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука' намечается связь с *волючь*, *пол-*, *пола*, *пола*, укр. *пук*, *пукать* 'стучать' (< 'рука'), *платать* (< 'вода') и др. Другой примитив, *ку* (*ку* > *кна* > *кон* ~ *кан*), в виде *кон*, отсылает нас к «конскому» гидронимическому циклу [Там же], в виде *кан* – к обозначению собаки: лат. *canis* и др. Но нужно иметь в виду: 'лошадь' унаследовала название 'собаки' [Марр 1935, с. 234]. В неразвернутом виде, *ку*, названный примитив присутствует в *кутя*, *кутька*, *кутенок*, болг. *куче*, *кучка* и др. Сюда и с.-хорв. *кућа* 'дом', чешск. *kiča* 'небольшое примитивное жилище', представляющие дом как защиту.

ВОТ. Ср.: [Городничий:] *Садитесь, господа. Возьмите стулья. Пётр Иванович, вот вам стул* (Н.Гоголь. Ревизор). Частица *вот* объясняется из протетического *в*, междометия *о* и указательного местоимения *то* [ЭСРЯ 1968, с. 178; Николаева 2008, с. 350 и др.]. Собственно, объяснения как такового нет; почему такое сложное строение у данной частицы, остаётся неясным (*о* к тому же, кроме того, тоже считается местоименной частицей [Соболевский 2006, с. 89]). В действительности, как кажется, происхождение слова *вот* иное. *Вот* возникло на базе семантического ряда 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука' и примитива *ву* 'вода'. Смысл 'рука' и дал впечатление пространственной близости: *вот дом*, *вот книга*, *вот яблоко* и т.д. Конкретно преобразование *ву* в *вот* произошло следующим образом: *ву* > *вг[h]а* > *вда* ~ *вта* > *вот*. Ср. гидроним *Ивотка* (вар. *Ивот*, *Ивоть*), наличие *и* в составе которого подтверждает прежний стык согласных (...*вта* > *ивта* > *Ивот-ка*) [Трубачёв 2009, с. 55, 57]. Вопреки некоторым утверждениям, в предложениях типа *Вот дом вот* не является сказуемым [Блажев 1973, с. 78]. Согласный *в* в *вот* изначален, иначе б он отсутствовал в русском языке (ср. русск. *огонь* – укр. *вогонь*, русск. *она* – укр. *вона*, русск. *озеро* – укр. диал. *возеро*, русск. *ольха* – укр. *вільха* и т.д.). Такого же происхождения предлоги *от* и *до* (укр. *від* и *до*). Дифференциация их значений наступила несколько позже, ещё можно встретить случаи, когда эти предлоги употребляются недифференцированно (русск. *от пуза*, укр. *від пуза* [Луценко 2003, с. 123]).

ВРЯД ЛИ. В современном речевом узусе слово *вряд* употребляется только совместно с частицей *ли* (и всё сочетание тоже считается частицей). Тем самым выполняется требование предикативной самодостаточности для обсуждаемой составной частицы, что необходимо тогда, когда языковой элемент выступает в качестве надстройки над содержанием всего высказывания. В данном случае выражается сомнение в том, что нечто имело или будет иметь место. Ср.: – *Лучше бы вы убили меня, – сказал он* (Егорий), – *вряд ли я смогу снести это. – И, не оглядываясь, пошёл по берегу, через поляны и красные косогоры...* (А.Толстой. Егорий – волчий пастырь). Каким образом «получилось» это значение, ведь, как отмечено в этюде «Ряд», слово

ряд исходно связано с обозначением ‘руки’? Достаточно ясно, что часть *вряд* частицы *вряд ли* представляет собой соединение предлога *в* с формой *ряд*, причём *в* здесь является функциональным аналогом флексии творительного падежа, т.е. *вряд* = *рядом* (см. [Луценко 2004б с. 6]). Значение пространственной и, далее, событийной близости действительно мотивировано смыслом ‘рука’ – диал. *одва* ‘едва’, литерат. *едва* формально и семантически коррелируют не только с таким (неочевидным) смысловым дериватом ‘руки’, как числительное *два* [Март 1934, с. 259], но и с *одолеть*, *доля*, *делать*, *деятель*, укр. *долати* ‘преодолевать’ и др. Однако сигнализируемое частицей *вряд ли* модальное значение сомнения в достоверности высказывания, на наш взгляд, следует соотносить не со смыслом ‘рука’, а с его пучковым соответствием – ‘рекой’. Дело в том, что, как уже отчасти говорилось (см. опубликованный этюд о слове *река*), река некогда относилась к предметам, которые могли, препятствуя деятельности, поставить под вопрос или отменить реализацию задуманного – заставить повернуть назад, склонить к необходимости отказаться от совершения какого-либо действия, вынудить вернуться ни с чем и т.п. Кроме того, следует иметь в виду, что в речевом употреблении даже формально именной модальный определитель не может оставаться именем. Поэтому *вряд*, будучи по происхождению именной составляющей частицы *вряд ли*, в высказывании реализует не предметное значение, а приписывает изображаемой ситуации значение фактической неопределённости. По своей сути, данное значение, собственно говоря, очевидно, и является обобщённой субъективно-прагматической («возвратной») интерпретацией связки смыслов ‘река’ ~ ‘преграда’. Из этого следует, что линейный предикативный коррелят к *вряд*, словечко *ли*, тоже, вероятно, причастен к обозначению ‘воды’ ~ ‘реки’ (ср. *ли* и *лить*).

ДОРОГОЙ. Ср.: *Мы с тобой, драгая, вечно разлучены; Мне тебя осталось только зреть* (М.Чулков). В *драга* (т.е. краткой форме женского рода), от которого происходит прилагательное *дорогой*, скрыта редупликация, выражающая интенсивность качества (*дра-га* < *га-га*; ср. укр. *бридкий* – *гидкий*, где *б* – технический обеспечитель усиления *г* > *р*, такой же, как *д* в *драга*). Так как *га* можно сопоставлять с *у*, а *у* обозначает близость, *дорогой* расшифровывается как ‘близкий-близкий’. Вполне возможно сравнивать *дорогой* с *держать* [ЭССЯ 1978, с. 77], но не потому, что *дорогой* восходит к глагольной лексике, а потому, что и прилагательное, и глагол мотивируются смыслом ‘рука’. Выделение корня **dher-* и форманта **-go-* [ЭСРЯ 1973, с. 171], а также другие корневые этимологии ошибочны. Первоначальный женский род слова *драга* подтверждается существительным *дорога* (< *драга*), чьё родство с *дорогой* устанавливается посредством семантического ряда ‘рука’ ~ ‘рот’ (< ‘проход’ < ‘дорога’).

КЛЕПАТЬ. Ср.: *Многие сказывают, что этот поп говорил это по приличию своего чина, а другие на него клепают, что будто он трусил и не хотел от робости повидаться с таким беспокойным мертвецом, который, как он думал, за безделицу не оставит выщипать у него бороду* (М.Чулков. Пересмешник, или славенские сказки). Едва ли глагол *клепать*, который считается общеславянским, восходит к звукоподражательному **klep-*, представленному в перегласованном виде в ст.-сл. **кЛОПОТЬ** ‘шум’, укр. *клатати* ‘хлопать’, лит. *klàpteriti* ‘громко хлопнуть’ и др. [ЭСРЯ 1982, с. 151; ср. Львов 1966, с. 148; ЕСУМ II, 459; ЭССЯ 1983, с. 9]. *Клепать* – результат экстенсивного фонетического развития примитива *пу* ‘рука’, отражённого в (укр.) *пукати* ‘стучать’, *пучка* и под. Кроме того, *пу* можно рассматривать как вариант *ву*, репрезентант семантического ряда ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’ (см. опубликованный этюд о др.-русск. *Пьяна*). Конкретно преобразование *пу* в *клепать* можно описать следующим образом: *пу* > *пва* > *ипва* (появление приставного гласного перед стыком согласных) > *винва* (повторение согласного в начале слова) > *вена* (изменение конфигурации приставного гласного и поглощение *в*) > *клепа* (усиление *в* в *л* с помощью технического смычного) || > *заклепать* и др. > *клепать*. Парадигматическое семантическое отношение ‘рука’ ~ ‘рот’ [Луценко 2004а, с. 227] обуславливает употребление глагола *клепать* в значении ‘наговаривать’ (см. выше).

КЛЯЧА. Ср.: ... *Среди улицы на траве мокнула спутанная кляча, с хвостом, похожим на горсть пакли* (Н.Успенский. Сельская аптека). Неверно, что значение ‘плохая, слабосильная лошадь’ у имени *кляча* и его соответствий – результат вторичного употребления слов со значением ‘(большая) палка’, ‘клюка’ [ЕСУМ II, 471], ‘кривой или гнущийся кусок дерева’, ‘стебель’ [ЭССЯ 1983, с. 31] и пр. Семантико-стилистическая специализация слова *кляча*, безусловно, вторична (ср. отражённое в словарях употребление нашего субстантива в значениях ‘кобыла’, ‘(рабочая) лошадь’). Первоначально *кляча* – ‘лошадь’ и ничего больше. При этом отнюдь не исключено структурное и фонетическое родство между словами *лошадь* и *кляча* (см. ниже). Номинативно же ‘лошадь’ пересекается с ‘рекой’. Интересно, что Н.Я.Марту, который писал об этом, было неясно конкретное направление переноса. «Однако, когда ‘река’ представляется образом бегущего животного и, несомненно, носит одно с ‘лошадью’ название, – отмечал лингвист, – то... что считать первообразом, ‘реку’ ли текущую, бегущую, движущуюся, или ‘лошадь’ бегущую, плавно движущуюся?» [Март 1934, с. 138]. В целом Н.Я.Март исходил из первообраза – названия животного. В частности, глагол *ехать* и смысл ‘ехать’ он производил как раз от ‘лошади’ (с. 139; по нашим наблюдениям, *ехать*, напротив, названо по ‘воде’; см. опубликованный этюд об этом глаголе). Учёный также говорил о том, что «длинный ряд терминов, названий водных средств передвижения, иначе как в линии функционального наречения по животным передвижения нельзя и разъяснить» (с. 144-145). На наш взгляд, определяя направление сдвига, Н.Я.Март ошибся: слова *лошадь* и *кляча* (а также *лодка*, *плот* и т.п.) скрывают в себе название ‘воды’ ~ ‘реки’, а не наоборот (см. опубликованный этюд о словах <др.-русск.> *лодья*, *плот*). Существительное *кляча* (равно как и имя *лошадь*) Н.Я.Март считал «этрусцизмом» и возводил его к архетипу **k-lāsh-a* [Март 1935, с. 149], что тоже для нас неприемлемо. Если

считать двупрimitивные слова *лошадь* и *кляча* родственными, то тогда первый примитив слова *кляча*, *кля-*, следует рассматривать как результат усиления «слога» *ва* (ср. коми-зырян. *ва* ‘вода’; *ва* > *кля*; *к* – технический обеспечитель сдвига *в* > *л*, мягкость – следствие стыка; от *ва* же и *ло-* из *лошадь*: *ва* > *ла* ~ *ло-*). Но *кля-*, возможно, происходит не от *ва* (при этом *ва* может восходить к *у* ~ *ву*; ср. удмурт. *ву* = ‘вода’), а от *ку*, отражённого словами *кал*, скр. *ка* ‘вода’, лат. *аquia* ‘то же’, фин. *kala* ‘рыба’, укр. *каламуть*, *калюжа* и др. Истинность этого утверждения позволила бы отождествить наше *кля-* с *ка* в укр. *шкапа* ‘кляча’ (*ш-ка-па*) и *ко* в *кобыла* (< **ко-бла*; здесь *бла* – тоже из *ва* или *ву*; см. ниже). В отличие от *кля-*, часть *-ча* однозначно представляет развитие примитива *ку* ‘вода’ (*ку* > *ква* > *чва* > *ча* [Луценко 2003, с. 104-105]). Это *-ча* в свою очередь может быть соотнесено с *-шадь* (*ку* > *кz[h]a* > *кдя* > *чдя* > *шдя* > *шадь*). Ввиду сказанного совсем не неожиданны диал. *кляча* ‘грязь’, ‘слякоть’, *клячной* ‘с размокшей землёй, грязный’ [СГНП 2003, с. 319]. Другие ближайшие «водные» аналоги к словам *лошадь* и *кляча* – апеллятив *кваша* и гидроним *Вача* (о речке Ваче писал В.Высоцкий: *Что такое эта Вача – Разузнал я у бича...*). Что касается слов *кляча*, *кляч*, *кляч* и пр. со значениями ‘верёвка’, ‘стебель’, ‘шест’, ‘палка (на конце невода)’ и др. [ЭССЯ 1983, с. 30], то они, будучи обозначениями протяжённых предметов, тоже представляют ‘воду’ ~ ‘реку’.

КОЙ. Ср.: *И покой мой убежал С той же вдруг минутой, Коя жизнь мою губя, Мне представила тебя В первый раз пред очи* (М.Чулков). Считаемое общеславянским [ЭСРЯ 1982, с. 189; ср. БЕР 1979, с. 528], *кой* как местоимение появилось вместо имени. Какого? Думается, того, что обозначает смысл ‘берег’ (семантический ряд ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’). Вопросительная конструкция преобразовалась в относительную: ‘берег?’ > ‘(ка)кой?’ > ‘(ка)кой/кой’. Стало быть, *кой* возможно возводит к водному примитиву *ку*, от которого происходят русск. *кал* ‘грязь’, первая часть укр. *каламуть* ‘муть’, финск. *kala* ‘рыба’ (< ‘вода’), лат. *аquia* ‘вода’, лтш. *ака* ‘колодец’ и т.д. Конкретно *ку* преобразовалось в *кой* следующим образом: *ку* > *ква* > *кја* > *кой/коя/кое*. На стадии *ква* к сочетанию согласных добавилось приставное *а* (так получилось упомянутое выше *аquia*). Но развитие на этом не остановилось. *К* было повторено в начале слова: *каква* (ср. болг. *каква*). Затем было поглощено *в*: *кака* > *какая* || > *какой*. Так как к значению ‘вода’ восходит смысл ‘покой’ (ср. гидроним *Покой*), сюда и *койка* ‘место, где можно отдохнуть’.

КОЛОДЕЦ. Имя *колодец* сменяет более древнее *колодезь* и, надо думать, наследует его значения. Что бы там не говорили лингвисты, в бытовом представлении колодец связан с колодой. Во всяком случае понятие сруба вошло в определение значения слова *колодец*. Но при этом утверждают, что *колода* значит не ‘бревно’, а ‘(нечто) выдолбленное’. Ю.В.Откупщиков, который отстаивает отмеченное родство, специально для этого постулирует утраченное позднее значение *‘русло’ [Откупщиков 1967, с. 126]. В действительности *колода* значит ‘вода’ (ср. распространённость водных источников с названиями *Колода* и *Колодезь* [Лагутина 2004, с. 108; Трубачёв 2009, с. 434]), а *колодец* буквально – ‘водец’. Всё дело в фонетических преобразованиях. А именно, в усиливалось в *л* при помощи технического смычного: *вада* > *клада* > *колода*. Субстантив *вода* в свою очередь восходит к примитиву *ву*: *ву* > *vz[h]a* > *вда* (ср. польск. *Wda*, гидроним) > *вод* > *вода*. Слово *колодец* образовано от имени *колода* с помощью суффикса *-ец*. Развитие значения ‘вода’ > ‘вмещающее воду’ (‘выдолбленное’, ‘русло’, ‘корыто’ и т.п.) произошло уже после и не имеет отношения к слову *колодец*. Что касается варианта *колодезь*, то он, видимо, представляет собой скрещение слова *колода* с другим, иноязычным, словом со значением ‘вода’.

КОПЫТО. Копыто не предназначено для копания, поэтому этимология, связывающая *копыто* с *копать* [БЕР 1979, с. 617: **капута*; ЭСРЯ 1982, с. 307: **копыто*; ЭССЯ 1984, с. 35: **копыто*/**копута*/**копыть* и др.], не выглядит убедительной. Конечно, можно думать, что на копыто перешло обозначение ноги, о чём свидетельствует слово *копытца* ‘обувь вроде чулок’ [Соболевский 2006, с. 325], но и нога не приспособлена для копания. Есть основания полагать, что копыто как часть по целому названо по животному, обладателю копыт. Какое животное имеется в виду? Представляется, что это лошадь, ибо в ряде языков (чешском, нижнелужицком) *коруто* – это ещё и ‘подкова’ [ЭССЯ 1984, с. 36]. Лошадь как животное передвижения в свою очередь названа по ‘воде’ ~ ‘реке’ (см. этюд о слове *кляча*). Обращает на себя внимание почти полное совпадение существительного *копыто* с гидронимами *Калтита*, *Колтыта* (встречается дважды, бассейн Днепра), которые имеют варианты *Ковната*, *Колнута* [Трубачёв 2009, с. 183]. Понятно, что имя *копыто* членится (*ко-пыто*) и что его первая часть скрывает слово *кал* ‘грязь’ (< ‘вода’). Вторая часть, *пыто*, соотносится с субстантивом *пот* в значении ‘вода’, который восходит к *пта* (см. опубликованный этюд о др.-русс. *пта*; лошадь не случайно номинативно пересекается с птицей [Марр 1934, с. 53, 125]). Из *пта* (ср. венг. *карта* ‘копыто’, славянское заимствование) через вокализацию мягкости стыка возникло *пита*, которое затем переименовалось *пыта*. В слове *копыто* произошло выравнивание по роду и числу.

КОРЫТО, укр. **КОРТИТИ.** Украинский глагол *кортити* ‘сильно хотеть’, думается, не случайно пересекается фонетически со словом *корыто*. Действие глагола *кортити* названо по ‘рту’, смысл же ‘рот’ лежит в основе существительного *корыто*. Нужно только иметь в виду, что делает он это опосредованно – через предмет, с помощью которого удовлетворяется желание человека или животного в пище. Иначе говоря, корыто – это или сосуд для пищи, или средство, с помощью которого пища доставляется в рот (ложка). Более вероятно первое, ибо корыто используется до сих пор как приспособление, в котором помещается корм для животных. Представляется, что это основная функция корыта. Как слово существительное *корыто* двупрimitивно: *ко-рыто*. Первую часть, *ко*, можно сопоставлять со ст.-укр. *ку* или совр. русск. *ко* ‘к’, что по

связи 'руки' и 'рта' [Луценко 2004а, с. 227], вполне удовлетворяет предъявляемым к ней требованиям – быть предикативным соответствием ко второй части. Вторая часть, *рыто*, восходит к «форме» *рта* (ср. в.-луж. *korto*), откуда *рот* и откуда *рыта*, которое, возможно, как и часть *пыта* из слова *копыто*, прошло через вокализацию мягкости стыка (ср. чешск. диал. *korito*). Может быть, сказалась нерасположенность *p* (а ещё раньше *z*) к смягчению (см. опубликованный этюд о слове *рыгать*). Во всяком случае решение, предложенное здесь, выводит проблему из того тупика, в котором она пребывает со времен Ф.Миклошича [ЭССЯ 1984, с. 122 и сл.].

КОТОРЫЙ. Ср.: *Как и в пушкинской поэме, в «Шинели» несомненно выступают три «феномена» – «маленький человек», Государство и, так сказать, Стихия, которую Государство не силах покорить, победить* (В.Кожин. Тысячелетний путь русской литературы в свете истории). Тот же семантический ряд – 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука' – лежит в основе тоже считающегося общеславянским местоимения *который* [ЭСРЯ 1982, с. 360]. И тоже нужно постулировать в качестве первичного значение 'берег' и преобразование вопросительной конструкции в относительную: *который* (из двух)? – *который* [ср. Шанский, Боброва 1994, с. 152]. Различие состоит в том, что слово *который* двупрimitивно. Но реконструировать как первоначальную нужно форму женского рода: *кото-ра(я)*. Первая часть, *кото-*, совпадает с местоимением *кой*, т.е. восходит к примитиву *ку*: *ку* > *кz[h]a* > *кда* ~ *кта* (ср. чешск. *kdo*, польск. диал. *gdo*, русск. *кто* и др.) > *кот* > *кота/кото* (ср. н.-луж. *kótary*). Вторая часть, *-ра(я)*, соотносится с существительным *ров* в значении 'берег' (*ров* < *рва* || *рва* > *ра* > *-рая*). Ср. гидронимы *Которовка*, *Которянка*, *Которзя* и др. Через связь 'воды' с 'собакой' [Марр 1935, с. 86], а 'собаки' с 'блудливой женщиной' намечается родство между *который* и *курва* 'шлюха, проститутка' (*ку-рва*). Тем не менее, не исключено, что в этом случае на первый план выходит другой элемент указанного ряда – 'рука'. Тогда часть *кото-* следует сближать со староукраинским *ку* 'к', а часть *-ра(я)* непосредственно с элементом *ру-* (*ру-ка*).

КУРВА. В словаре В.С.Елистратова о слове *курва* сказано: «Связано с устар. «курва» – курица, потаскуха; возм. из польского...» [Елистратов 2000, с. 220]. В действительности, как кажется, субстантив *курва* связан не с 'курицей', а с 'собакой' (В.И.Даль не приводит имя *курва* в значении 'курица'). Именно название собаки, а не курицы употребляется в качестве ругательства, чем и отличается функционирование слова *курва*. К тому же есть языки, и русский не исключение, где *ку* участвует в обозначении 'собаки' (*кутя*; ср. *дитя*, т.е. *ку-тя*). Кроме того, следует отметить, что Н.Я.Марр установил назывательную связь 'собаки' с 'водой' [Марр 1935, с. 86]. Это значит, что можно соотносить водный примитив *ку*, от которого образованы русск. *кал* 'грязь', финск. *kala* 'рыба', лат. *aqua* 'вода', лтш. *aka* 'колодец' и др., и слово *курва*. Разумеется, *ку* составляет только первую часть обсуждаемого существительного. Вторая часть, *рва*, может быть сопоставлена с именем *ров*, тоже причастным к обозначению объекта, связанного с водой (ср. гидронимы *Ров*, *Ровик*, *Ровец*, *Ровки*, *Гнилой Ров* и др.). В обеих своих частях слово *курва* демонстрирует справедливость формулы $\Phi_1 + \Sigma_2$, т.е. старая форма сочетается с новым, возникшим в результате переосмысления значением. О родстве существительного *курва* и местоимений *кой* и *который* см. выше.

ЛАПОТЬ. Слово иногда считают образованным от *лапа* [КЭСРЯ 1971, с. 234]. Однако вместо реляции *нога*: *ноготь* (> *лапа*: *лапоть*) следует попытаться возвести имя *лапоть* к структуре существительного *сапог*, т.е. разделить слово *лапоть* на два примитива: *ла-поть*. Так как возможно отождествить *-пог* и *-поть* (*пта* > *пта* > *пня* > *поть*; см. опубликованный этюд о др.-русс. *пта*), семантически связав *лапоть* с ногой [Марр 1937, с. 69] и действие ноги с водой, *ла-* можно сопоставлять с коми-зырянск. *ва* 'вода', а *-поть* с *пот*, тоже в значении 'вода' (ср. гидроним *Икопоть*). Семантические ряды 'нога' ~ 'обувь', 'нога' ~ 'вода' ~ 'движение' вполне естественны, ими допустимо руководствоваться при этимологизировании субстантива *лапоть*. При этом соотносить следует не только *-пог* и *-поть*, но и *-поть* и *бот*. Последнее считается переоформлением франц. *botte* 'сапог' [ЭСРЯ 1965, с. 176], хотя не исключено, что заимствование является обратным. К смыслу 'вода' восходит ещё одно слово *бот* 'небольшое моторное, парусное или гребное судно различного назначения'. Ср. также гидронимы *Ботин*, *Ботинка*, *Ботно*, *Ботевоий*, *Ботинки*, *Ботурка*, *Вотка*, *Воткинской*, *Потица*, *Потицкой*, *Потма*, *Потоловской* и др. Традиционное возведение слова *лапоть* к праслав. **lapъ* 'кусоч, лоскут' [ЭСРЯ 1999, с. 27] проблематично. Предположение, что существительное *лапоть* – обратное образование от глагола **lapъtati* [ЭССЯ 1987, с. 34], лишено убедительности.

ЛАЯТЬ. В словах *лай*, *лаять*, *лаянье* и т.п. скрыто название одного из первых животных передвижения – собаки [Марр 1937, с. 265]. В свою очередь собака была названа по начальному средству передвижения, каковым является 'вода'. Это значит, что глагол *лаять* возможно возвести к примитиву *ву* (= удмурт. *ву* 'вода'). Конкретно преобразование *ву* в *лаять* можно описать следующим образом: *ву* > *ва* > *ла* ~ *льва* (> *лев* 'большая собака' [Марр 1937, с. 176]) > *ля* (о переходе *в* > *й* см. [Буслаев 1959, с. 71]) > *лай* || > *залаять* и др. > *лаять*. Сюда и укр. *лій* 'жир' (родительный падеж *лою*): ...*ля* > *лой* > *лій* ('жидкость' < 'вода'). Как показано в опубликованном этюде о глаголе *чуть*, образования с йотом предшествуют образованиям без йота (*пояс* раньше укр. *нас*), поэтому *лаять* не происходит от несохранившегося **lati* [КЭСРЯ 1971, с. 235; ЭСРЯ 1999, с. 42]. Тем более слово не является звукоподражательным [ЭСРЯ 1999, с. 42], ибо смысл 'вода', к которому восходит глагол *лаять*, явился прообразом тишины [Луценко 1997, с. 25].

МАРАТЬ. Ср.: *Целый день проводил он [Ванюша] на улице с мальчишками, валяясь с ними в грязи и марая свое праздничное платье* (А.Пушкин. Детская книжка). Глагол *марать* 'пачкать, грязнить' подтверждает закономерность, отмеченную при наблюдении над примитивом *су*, – пучковую связь значений 'вода' и 'тьма'.

В значении 'тьма' он соотносится со словом *мга*: *мга* > *мра* > *мар* > *мара* (ср. укр. *мара* 'призрак', 'злой дух', 'сон', 'мечта' < 'тьма') || > *замарать* и др. > *марать*. Такого же происхождения имя русского (славянского) божества – Мары [Чудинов 2009, с. 376, 403]. Сюда и *мор* 'повальная смерть, эпидемия', так как в парадигматической связи в свою очередь находятся смыслы 'тьма' и 'смерть' [Луценко 1997, с. 22]. Отнесём сюда же и *вымарывать* 'вычёркивать из написанного'. Осуществляемые обычно сопоставления (греч. *дорόσσω* 'пачкаю, мараю, черню', русск. *марушка* 'пятно [на теле]', в.-луж. *móra* 'грязнуля' и др. [ЭССЯ 1990, с. 208-209]) слишком далеки, чтобы быть словообразовательной базой указанного глагола.

МЁРТВЫЙ. Ср.: *Мечты тоскливое блужданье В туманной, мёртвой высоте, Быть может, спустится к страданию Людей, бредущих в темноте!* (Скиталец. Самарские строфы). Пучковой связью связаны 'тьма' ~ 'тишина' ~ 'смерть' ~ 'сон' ~ 'вода' [Луценко 1997, с. 22], поэтому слово *мёртвый* можно соотносить с укр. *мла*. Как ясно из отмеченного в других местах изложения, восстанавливать надлежит краткую форму женского рода, *мертва*, в которой *в* и *т* – вставки (ср. укр. *мервий* 'мёртвый'), причём *р* было вставлено вместе с *е* (см. опубликованные этюды о словах *брег*, *верба*, *мережа*, *среда* и др.). Конкретно *мла* в *мертва* преобразовано следующим образом: *мла//мва* > *м-ва* > *м-н-ва* (заполнение щели придыханием; ср. *мгла*) > *мерва* > *мертва* || > *мёртвый*. Ставить в начало развития глаголы типа д.-русск. *мерети*, блр. *мерці*, слов. *mriet'*, словн. *mréti* неверно. Глагольные образования возникли или независимо, или позже именной формы. Элемент *-в-* не суффикс [Цыганенко 1989, с. 231], ибо не зафиксирован в конкретном значении, которое бы позволило отделить значение суффикса от значения корня (или слова).

ОПЯТЬ. В слове (укр.) *пуголовок пу* значит то же, что и *голов-* – в силу того, что части слова должны быть изосемантическими, ибо слово предикативно. Но существительное *голова*, так же как и *пу*, имеет и символические значения – 'верх' ~ 'небо' ~ 'тьма'. Применительно к быту 'тьма' – это еще и 'зад' (ср. *черный ход* = 'задний ход'). Стало быть, *пу*, от которого происходит наречие *опять*, взято в данном случае в значении 'тьмы' ~ 'зада'. Остаётся объяснить, как происходило преобразование *пу* в *опять*: *пу* > *пга* > *пта* (~ *пда*) > *пта* > *опта* > *опять*. Таким образом, *о-* является не морфологическим (не приставка; [КЭСРЯ 1971, с. 312; Цыганенко 1989, с. 276]), а фонетическим по происхождению. Точно так же возникло существительное *пята*, которое в свою очередь означает 'зад' (...*пта* > *п'та* > *пят* > *пята*). Не случайно сходство с *пять* – при этом *пу* берётся в значении 'тьма' ~ 'много' (...*пта* > *п'т'а* > *пять*). Можно отметить и родство с существительным (др.-русск.) *пта* – по причине связи птиц с 'верхом' ~ 'небом' [Март 1935, с. 211]. Через *пять* и *пта* устанавливается соотносённость наречия *опять* с рядом других слов (см. опубликованные этюды о числительном *пять* и древнерусском слове *пта*).

ПЁС. Ввиду доступности обзоров, посвященных происхождению слова *пёс*, мы не станем повторять здесь этимологии, которые к тому же не выглядят убедительными (ср. [Трубачев 1960, с. 19-20; Цыганенко 1989, с. 297; БЕР 1999, с. 185-186] и др.). Последнее касается и новейшей этимологии Б.А.Успенского, связывающей слав. *pisĩ* с лит. *pisti* 'coire, futuere' [Успенский 1996, с. 124]. Обратим внимание на социальную функцию пса – быть защитой от чего-либо, останавливать, сдерживать опасность. В этом случае придётся обратиться к рекам – тому, что выполняло эту функцию до приручения собаки (ср. укр. *упин* 'удерж', 'остановка' и лит. *upinis* 'речной', *Урупа*, река в Литве, *Упинька*, река в Поднепровье). И Н.Я.Март установил, что собака названа по 'воде' [Март 1935, с. 86]. Нам остается только не ошибиться в том, какой водный примитив избрать при этом. Опыт подсказывает, что для получения слова *пёс* подойдёт примитив *су*: *су* > *сва* > *всва* (повторение *в* в начале слова) > *псва* (усиление *в* > *п*; ср. родительный падеж гидронима *Псла*) > *п'са* (смягчение на стыке, поглощение *в*) > *пес* ~ *пёс* (переход гласного в межконсонантную позицию). Если оставить в стороне форму *Псла*, то можно говорить всего лишь о метатезе: ...*сва* > *вса* > *п'са* > *пес* ~ *пёс*. Еще одно слово, существительное *весь*, денотат которого выполняет ту же функцию, функцию защиты, возникло примерно таким же образом: *су* > *сва* > *всва* > *в'с'а* > *весь*. Таким образом, история одного подтверждает историю другого слова, находит в ней завершение.

ПЛЕМЯ. При этимологизации слова *племя* мы воспользуемся нашей же идеей, согласно которой «для обозначения человеческих сообществ первоначально использовались названия тьмы» [Луценко 2007, с. 180]. Тем самым, во-первых, вне нашего внимания останется точка зрения, связывающая слова *племя* и *плод* [БЕР 1999, с. 332 и др.], соответственно, толкующая субстантив *племя* как имеющий значения 'те, кто произведен, рождён' [Трубачёв 1957, с. 94; ср. Шанский, Боброва 1994, с. 237], 'то, что отделилось от общего ствола (пня)' [Шустер-Шевц 1986, с. 225], 'те, кто наплодились, потомство' [Рут 2003, с. 308] и под. Во-вторых, проблематичным окажется мнение, приписывающее слову *племя* значение 'расены', гесп. 'этруски' или 'расенство', гесп. 'этрускство' [Март 1935, с. 115]. У нас есть основания для того, чтобы связать имена *племя* и (укр.) *мла*. Это можно сделать, если: 1) *-мя* слова *племя* свести к *мла* (< *мва* || *мва* > *мја* > *-мя*); 2) допустить развитие «вперёд» (*мва* > *имва* > *вимва* > *вемва...* > *вемя*); 3) истолковать *п* не как префикс [Март 1935, с. 115], а как технический смычный, обеспечивающий усиление *в* > *л* (*вемя* > *племя*). В условиях межэтнических контактов у того же слова, но только в иной фонетической форме развилось значение 'имя' (...*имва* > *имја* > *имя*). Стало быть, племя и имя носят одно название.

ПЛЕСКАТЬ(СЯ). Хотя в словах с корнем *плеск-* сказывается весь семантический ряд – 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука' (ср. *рукоплескать*, укр. *оплески* 'аплодисменты'), они не случайно ассоциируются прежде всего с 'водой': *плеск*, *плескание*, *плескаться*, укр. *плескавица* 'густера', *плескит*, польск. *plesk* 'дождь со снегом',

‘болото’, н.-луж. *plěšyć* ‘выливать, лить’ и т.п. Как кажется, эти образования происходят от водного примитива *су*. В частности, интересующий нас глагол *плескаться* возник следующим образом: *су* > *сва* > *исва* (появление приставного гласного перед стыком согласных) > *висва* (повторение *в* в начале слова) > *виса* (поглощение второго *в*) > *плиса* ~ *плеса* (усиление *в* > *л* с помощью технического смычного; см. этюды о словах *племя*, *плечо* и др.) || > *заплескаться* и др. > *плескаться*. При этом всё равно, *ка* был добавлен или как ещё один водный показатель (ср. скр. *ka* ‘вода’), или просто как общеглагольный формант (см. *плеснуть*). Ср. гидронимы *Плиса*, *Плиска*, *Плесса* (варианты *Лисса*, *Лиса*). Нам странно, почему эти слова считаются «неясными» [Трубачёв 2009, с. 217]. Как свидетельствует один из вариантов гидронима *Плесса*, точно так же возникло существительное *лиса* (лиса – ‘малая собака’, а ‘собака’ названа по ‘воде’ [Март 1935, с. 243, 86]). Можно полагать, что аналогичным образом появились слова *пёс*, *плёт*, *плёсо*, *плесень*, *пляс*, *плясать* и др. (см. опубликованный этюд о слове *лиса*). Мысль о том, что глагол *плескаться* образован от звукоподражательной основы [БЕР 1999, с. 339; ЕСУМ IV, 439 и др.], не кажется убедительной.

ПЛЕЧО. Ср.: *Отвернув к другому ближе плечи И немного наклонившись вниз, Ты мне скажешь тихо: «Добрый вечер!»* (С.Есенин). Название плеча как парного предмета восходит к семантическому ряду ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’ (акцент приходится на сочетание элементов ‘берег’ ~ ‘рука’). Наличие аффриката *ч* показывает, что слово связано с водным примитивом *ку*, от которого происходят укр. *каляти* ‘грязнить’, русск. *кал* ‘грязь’ (< ‘вода’; ср. повторяющийся гидроним *Грязь*), скр. *kalka* ‘грязь’, финск. *kala* ‘рыба’ (< ‘вода’), лат. *aqua* ‘вода’ и др. Конкретно преобразование примитива *ку* в слово *плечо* происходило следующим образом: *ку* > *ква* > *иква* (появление перед стыком согласных приставного гласного; ср. гидронимы *Иква*, *Икава*, *Икопоть* и др. [Трубачёв 2009, с. 658]) > *виква* (повторение согласного *в* в начале слова) > *вича* (смягчение на стыке согласных, поглощение *в*) > *веча* (изменение конфигурации приставного гласного) > *плеча* (усиление *в* > *л* с помощью технического смычного) || > *плечо*. В случае *белоплечий* ‘белоплечий’ и *подоплёка*, видимо, в силу перехода *е* > *о*, произошло просто поглощение *в* (*подоплёка* можно «перевести» как ‘подводное течение’; не случайно, что в русском языке функционирует подобный фразеологизм). Установление связи субстантива *плечо* со словами с семантикой ‘лопатка’, ‘плоский’, ‘широкий’ и т.п. отражает вторичное бытование обсуждаемого имени (эта семантика представляет уже забвение мотива наименования).

Укр. **РУДА.** Так называется множество рек Украины, Польши, Чехии и других славянских стран. В состав группы входят составные и производные наименования (чешск. *Rudava*, польск. *Rudawka*, укр. *Крива Руда*, русск. *Великая Руда* и т.д.). О.Н.Трубачёв отклоняет употребление в роли гидронима аппеллативного прилагательного (ср. укр. *рудий*, *руда* ‘рыжий, красноватый’), предлагая вместо него существительное со значением ‘красноватая, ржавая почва’ [Трубачёв 2009, с. 478]. В действительности слово *руда* значит ‘вода’ и ничего больше. Как нам известно, существительное *вода* восходит к примитиву *ву* (*ву* > *вz[h]a* > *вда* > *вод* > *вода*). Слово *руда* представляет собой иной вариант развития словечка *ву*, причем на материале тех же гидронимов можно проследить вехи этого развития: ...*вда* (ср. польск. *Wda*, л.п. Вислы) > *уда* (*в* > *у*; ср. *Уда*, бассейн Сулы) > *гуда* (протеза; ср. *Гутка*, л.п. Друти) > *руда* (усиление *z[h]* > *r*). Судя по всему, скпление гидронимов *Руда* именно на Украине не случайно. В украинском языке свободно чередуются *в* – *у*, сравнительно легко возникает протетический *z[h]*. Короче говоря, условия украинского языка способствовали развитию слова *руда* в значении ‘вода’. В других языках это маловероятно.

СКАКАТЬ. Глаголом *скакать* и его производными стабильно предсказывается слово *лошадь*: *скакать на лошади*; *скаковая лошадь*; *ехать вскачь на лошадях*; *лошадь победила на скачках* и т.д. Так как значение ‘лошадь’ производно от значений ‘река’ ~ ‘вода’ (см. этюды о словах *кляча*, *кобыла* и др.), глагол *скакать* и слово (лат.) *aqua* родственны. Ср. болгарские названия водных объектов: *Скак* (водопад), *Скакавишки водопад*, *Скакон* (водопад), *Скакавица* (река), *Голяма Скакавица* (река), *Скакавишко езеро*, *Скакавишко било* (водораздельный хребет) и т.д. [БЕР 2002, с. 716]. Отнесём сюда и название лошади в сказке *каурка* (*ка-ур-ка*) при скр. *ka* ‘вода’, лат. *urina* ‘моча, урина’, *urinare* ‘плавать в воде’ и т.п. Конкретно преобразование *aqua* в глагол *скакать* произошло следующим образом: *aqua/аква* > *ака* (поглощение *в*) > *кака* (повторение согласного *в* в начале слова) > *скака* (прибавление *s-mobile*) || > *поскакать* и др. > *скакать*. Родственны также, по той же причине – связь с ‘водой’, укр. *стрибати* ‘прыгать’ (*с* – *s-mobile*, *т* – вставка) и *рыба*. Говорить о родстве с лит. *šókti* ‘прыгать’, др.-сканд. *skaga* ‘выскакивать’, др.-верх.-нем. *discēhan* ‘случаться, осуществляться’, нов.-верх.-нем. *geschehen* ‘то же’ и др. [КЭСРЯ 1971, с. 410; ЕСУМ V, 261], равно как звукоподражанию *ско* [Шанский, Боброва 1994, с. 289] значит уходить от решения вопроса.

СЛЕЗА. Слово считается трудным в этимологическом отношении [Черных 1994, т. II, с. 175]. Н.Я.Март членил существительное *слеза* (*сле-за*), расшифровывая последнее как ‘вода (*za*) глаза (*sle-*)’ [Март 1935, с. 252]. Н.Я.Март уделил особое внимание элементу со значением ‘глаз’, отметив, что этот термин известен и как микрокосмический (брет. *sell* ‘видеть’), и как космический, ‘солнце’ (арм. *el* ‘восход солнца’) [Март 1934, с. 102]. Лингвист, скорее всего, не учитывал, что в других славянских языках в субстантиве *слеза* используется слоговой плавный (чешск. *slza*) и иногда отсутствует начальное *с* (см. ниже). Так что расчленение слова, скорее всего, вторично. Но даже если б слово членилось, его части значили бы одно и то же – в силу того, что слово предикативно. На самом деле, разбираемое слово означает просто ‘вода’. Оно представляет собой результат экстенсивного фонетического развития примитива *ву* ‘вода’ (ср. удмурт. *ву*): *ву* > *ва* (> *вда*; ср. польск. *Wda*, гидроним) > *лга* > *лза* (смягчение на стыке согласных; ср. польск. *lza*) > *слза* (ср. словацк. *slza*) > *слиза* ~ *слеза*

(вокалізація стька). Выискивание в слове «сюжета», равно как другого (не водного) признака ('ползти', 'скользить', 'линять' и т.п.) не отвечает действительности.

СЛИВА. Верно предположение о том, что первоначально имя *слива* было названием цвета [БЕР 2002, с. 874]. Но в случае с существительным *слива* имеем тот редкий случай, когда значение суффикса (-лив-) составляет значение основы имени. В самом деле, суффикс -лив- происходит из примитива *ву* 'вода' (ср. гидроним *Сливка*, бассейн Оки), что, по связи 'воды' с 'тьмой' ('небом' ~ 'тьмой' || > 'много') [Луценко 1997, с. 25], образует признак интенсивности качества: *болтливый, говорливый, ворчливый, сметливый* и т.д. Точно так же, от водного примитива *ку* (ср. русск. *кал* 'грязь' [< 'вода'; ср. гидроним *Водокаль*], лат. *aqua* 'вода', лтш. *ака* 'колодець' [< 'вода'] и др.), образован суффикс -чив- с тем же значением: *ку* > *ква* > *чва* > *чива* || > -чив-: *забычивый, находчивый, устойчивый* и т.п. В то же время субстантив *слива* «переводится» как 'черный (тёмный) предмет', 'тёмная': *ву* > *ва* > *ла* > *лива* (ср. лат. *liveo* 'синюю', 'багровою') > *слива*. Не случайно имя *чернослив* – с (предикативным) переводом в первой части. Сюда и укр. *злива*, только *ву* употреблено здесь в значении 'вода' (...*лива* > *злива*). Слива, как и смола, названа по цвету соответствующего предмета (*мла* 'тьма', укр. > *мол* [ср. *мол* < 'вода'] > *мола* > *смола*).

ЩЕКА. *Щека* как название парного предмета восходит к 'воде' ~ 'реке' ~ 'берегу' ~ 'руке'. Ср. русск. диал. *щека* 'каждая из боковых частей жома, тисков', 'крутой скалистый берег реки', *щеки* 'крутые утёсы, сжимающие с обеих сторон течение реки': *река в щеках течёт* (Даль IV, 652), укр. *щока* 'бок топора' и т.п. [Ильинский 1915, с. 297; Черных 1994, т. II, с. 431]. Слово *река*, как показано в одноименном этюде, по происхождению связано с гидронимами *Иква, Иковка, Икава* и под. В *Иква* и др. *и* приставной (*и-ква*). Дальнейшее фонетическое развитие обсуждаемого слова свелось к следующему: 1) поглощению *в*: *иква* > *ика*; 2) повторению согласного в начале слова: *ика* > *кика*; 3) превращению *к* в аффрикату (перед гласным переднего ряда): *кика* > *чика*; 4) изменению конфигурации приставного гласного: *чика* > *чека*; 5) добавлению *s*-mobile: *чека* > *счека/щека* (Г.А.Ильинский предполагает присоединение „подвижного *s*” к и.-е. корню **kek*- [Ильинский 1915, с. 296]). Поглощение *в* подтверждается русск. *скула*, чьё фонетическое развитие отличается от развития разбираемого слова вставкой *у* и усилением *в* > *л* (*ква* > *кла* > *скла* [> укр. *скло?* || < 'вода' ~ 'лёд'] > *скула* или *ква* > *кува* > *скува* > *скула*). Формирование семантики слова *щека* на базе значений 'щипать', 'рвать', 'кусать' [Варбот 1978, с. 40] представляется ошибочным. О некоторых других связях субстантива *щека* см. этюд о слове *щеколда*.

ЮР. Ср.: *Юр, по которому назывался в народе этот храм, был дуговатым высоким обрывом над неоглядной роскидью окских лугов* (А.Солженицын. Март Семнадцатого). Исходное значение слова – 'вода', 'река', 'берег', 'гора', 'обрыв' (ср. гидронимы *Юр, Юра, Юрка, Юровка* и др.). Причем эти значения удаляются от первоначального ('вода'), с полным забвением последнего. См.: *Сидит баба на юру, ноги свесила в реку* (загадка; [Преображенский II, 1269]) – 'на высоком, одиноком, не защищённом от ветров месте'. Кроме того, *на юру* может значить 'на бойком, людном месте'. Несмотря на возражения [Черных 1994, т. II, с. 461], *юркий, юркнуть* сюда же. На появление смыслов 'резвый' и т.п. у прилагательного *юркий*, 'быстрым, ловким движением скрыться где-либо' у глагола *юркнуть* повлияло или быстрое течение реки (ср. псков. *юро* 'омут', с.-хорв. *јурити* 'мчаться', 'нести'), или поведение береговых птиц (ср. укр. *юрик* 'стриж'). Конкретно преобразование *ву* 'вода' (а именно его надо связывать с появлением субстантива *юр*) в *юр* можно представить так: *ву* > *ва* > *ја* > *юга* (вставка *у*) > *юра* (ср. диал. *юра* 'непоседа', *юрить* 'резвиться в воде [о рыбе]') > *юр* (лексикализация значения мужского рода). Сюда и *юг* (*юга* > *юг*; с той же лексикализацией значения мужского рода), поскольку высокий берег реки является светлым, солнечным (южным).

Литература

- БЕР 1979: Български етимологичен речник [Текст]. – Т. II / В.И.Георгиев, Й.Заимов, Ст.Илчев, М.Чальков и др. – София, 1979. – 740 с.
- БЕР 1999: Български етимологичен речник [Текст]. – Т. V / В.Анастасов, Л.Димитрова-Тодорова, У.Дукова и др. – София, 1999. – 860 с.
- БЕР 2002: Български етимологичен речник [Текст]. – Т. VI / В.Анастасов, Хр.Дейкова, Л.Димитрова-Тодорова и др. – София, 2002. – 887 с.
- Блажев 1973: Блажев Б. Съдържат ли подлог и сказуемо изреченията от типа «Вот дом» в руския език [Текст] / Б.Блажев // Език и литература. – 1973. – № 4. – С. 72-78.
- Буслаев 1959: Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка [Текст] / Издание подготов. И.Б.Кузьмина и др. – М.: Госучпедгиз, 1959. – 624 с. (Академия наук СССР).
- Варбот 1978: Варбот Ж.Ж.. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имён. VI [Текст] / Ж.Ж.Варбот // Этимология 1976. – М., 1978. – С. 31-42.
- ЕСУМ I: Етимологічний словник української мови [Текст]. – Т. 1-й. / Редакц. колегія: О.С.Мельничук (головн. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1982. – 632 с.
- ЕСУМ II: Етимологічний словник української мови [Текст]. – Т. 2-й. / Редакц. колегія: О.С.Мельничук (головн. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1985. – 571 с.
- ЕСУМ IV: Етимологічний словник української мови [Текст]. – Т. 4-й. / Редакц. колегія: О.С.Мельничук (головн. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 2004. – 655 с.

- ЕСУМ V: Етимологічний словник української мови [Текст]. – Т. 5-й. / Редакц. колегія: О.С.Мельничук (головн. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 2006. – 704 с.
- Елистратов 2000: Елистратов В.С. Словарь русского арго [Текст] / В.С.Елистратов. – М.: Русские словари, 2000. – 694 с.
- Ильинский 1915: Ильинский Г.А. Славянские этимологии. LI – LX [Текст] / Г.А.Ильинский // Русский филологический вестник. Том LXXIII. – Варшава, 1915. – № 2. – С. 281-308.
- КЭСРЯ 1971: Шанский Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка [Текст] / Н.М.Шанский, В.В.Иванов, Т.В.Шанская. – М.: Просвещение, 1971. – 542 с.
- Лагутина 2004: Лагутина О.В. Колодезь и колодец [Текст] / О.В.Лагутина // Русская речь. – 2004. – № 4. – С. 107-112.
- Луценко 1997: Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: „тишина” [Текст] / Н.А.Луценко // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
- Луценко 2003: Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова [Текст] / Н.А.Луценко. – Горловка: Изд-во ГГПИИЯ, 2003. – 142 с.
- Луценко 2004а: Луценко М.О. Етимологічні спостереження [Текст] / М.О.Луценко // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наукових праць, присвячений ювілею А.П.Загнітка. – Донецьк, 2004. – С. 224-230.
- Луценко 2004б: Луценко Н.А. О специфической функции предлогов в составе фразеологических единиц [Текст] / Н.А.Луценко // Вопросы гуманизации и модернизации коммуникационных и учебных инфраструктур в странах Ближнего Востока и Черноморского побережья: Материалы Международной научно-практ. конф. Ч. 2. – Афины; М.; Краснодар, 2004. – С. 4-9.
- Луценко 2007: Луценко Н.А. К формированию функциональной парадигмы славянских местоимений [Текст] / Н.А.Луценко // Филология в пространстве культуры. – Донецк: Юго-Восток, 2007. – С. 179-188.
- Львов 1966: Львов А.С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности [Текст] / А.С.Львов. – М.: Наука, 1966. – 320 с.
- Март 1934: Март Н.Я. Избранные работы [Текст]: в 5 т. Т. 3-й. / Н.Я. Март. – М.; Л., 1934. – 423 с.
- Март 1935: Март Н.Я. Избранные работы [Текст]: в 5 т. Т. 5-й. / Н.Я. Март. – М.; Л., 1935. – 668 с.
- Март 1937: Март Н.Я. Избранные работы [Текст]: в 5 т. Т. 4-й. / Н.Я. Март. – Л., 1937. – 328 с.
- Николаева 2008: Николаева Т.М. Непарадигматическая лингвистика (История «блуждающих частиц») [Текст] / Т.М.Николаева. – М.: Наука, 2008. – 376 с.
- Откупщиков 1967: Откупщиков Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования [Текст] / Ю.В.Откупщиков. – Изд-во Ленинградского ун-та, 1967. – 323 с.
- Рут 2003: Рут М.Э. Этимологический словарь русского языка для школьников [Текст] / М.Э.Рут. – Екатеринбург: У-Фактория, 2003. – 432 с.
- СРГНП 2003: Словарь русских говоров Низовой Печоры [Текст] / Под ред. Л.А.Ивашко. Т. 1. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 553 с.
- Соболевский А.И. Труды по истории русского языка [Текст]: Т. 2: Статьи и рецензии / Сост. В.Б.Крысько. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 688 с. – (Классики отечественной филологии).
- Стрижак О.С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини [Текст] / О.С.Стрижак – Київ: Наукова думка, 1967. – 128 с.
- Трубачёв О.Н. К этимологии некоторых древнейших славянских терминов родства [Текст] / О.Н.Трубачёв. // Вопросы языкознания. – 1957. – № 2. – С. 86-95.
- Трубачёв О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках [Текст] / О.Н.Трубачёв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 116 с.
- Трубачёв О.Н. Труды по этимологии. Слово. История. Культура [Текст] / О.Н. Трубачёв – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – Т. 4. – 696 с. – (Opera etymologica. Звук и смысл).
- Успенский 1996: Успенский Б.А. Избранные труды [Текст]: Т. II. Язык и культура / Б.А. Успенский. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 780 с.
- Успенский 2009: Успенский Л.В. Почему не иначе? Этимологический словарь школьника [кн. для детей и подростков] [Текст] / Лев Успенский. – М.: АСТ; Зебра; Владимир: ВКТ, 2009. – 464 с.
- Цыганенко 1989: Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов – 2-е изд., перераб. и доп. [Текст] / Г.П.Цыганенко. – Киев: Радянська школа, 1989. – 511 с.
- Черных 1994: Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка [Текст]: в 2-х тт. / П.Я.Черных. – М.: Русский язык, 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.
- Чудинов 2009: Чудинов В.А. Тайные знаки древней Руси [Текст] / Валерий Чудинов. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. – 512 с. – (Славная Русь).
- Шанский, Боброва 1994: Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Н.М.Шанский, Т.А.Боброва. – М.: Прозерпина, 1994. – 400 с.

Шустер-Шевц 1986: Шустер-Шевц Х. Древнейший слой славянских социально-экономических и общественно-институциональных терминов и их судьба в серболужицком языке [Текст] / Х.Шустер-Шевц // *Этимология* 1984. – М., 1986. – С. 224-239.

ЭСРЯ 1965: *Этимологический словарь русского языка* [Текст]: Том I. Вып. 2. / Автор-составитель Н.М.Шанский. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1965. – 271 с.

ЭСРЯ 1968: *Этимологический словарь русского языка* [Текст]: Том I. Вып. 3. / Под руководством и ред. Н.М.Шанского. – М.: Изд-во Московского университета, 1968. – 284 с.

ЭСРЯ 1973: *Этимологический словарь русского языка* [Текст]: Том I. Вып. 5. / Под ред. Н.М.Шанского. – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – 304 с.

ЭСРЯ 1982: *Этимологический словарь русского языка* [Текст]: Том II. Вып. 8. / Под руководством и ред. Н.М.Шанского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. – 471 с.

ЭСРЯ 1999: *Этимологический словарь русского языка* [Текст]: Вып. 9. / Под ред. А.Ф.Журавлева и Н.М.Шанского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1999. – 240 с.

ЭССЯ 1978: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* [Текст] / Под ред. О.Н.Трубачёва. – Вып. 5. – М.: Наука, 1978. – 232 с.

ЭССЯ 1983: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* [Текст] / Под ред. О.Н.Трубачёва. – Вып. 10. – М.: Наука, 1983. – 200 с.

ЭССЯ 1984: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* [Текст] / Под ред. О.Н.Трубачёва. – Вып. 11. – М.: Наука, 1984. – 222 с.

ЭССЯ 1987: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* [Текст] / Под ред. О.Н.Трубачёва. – Вып. 14. – М.: Наука, 1987. – 271 с.

ЭССЯ 1990: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* [Текст] / Под ред. О.Н.Трубачёва. – Вып. 17. – М.: Наука, 1990. – 272 с.

В статье автор продолжает знакомить читателя со своими этимологическими наблюдениями. Изложение основывается на преодолении консерватизма традиционной этимологии. Используются новые идеи, касающиеся семантической стороны языка, а также тенденций развития гласных и согласных звуков. Слово как таковое толкуется как результат предикативного акта, носитель скрытой предикативности.

Ключевые слова: лексическая этимология, звуковые переходы, семантические парадигмы, предикативная природа слова.

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

Надійшла до редакції 27 серпня 2009 року.

Галина Мацюк

ББК Ш1г(2)

УДК 81'06(47+57)

СУСПІЛЬНА ПРИРОДА МОВИ В РАДЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ: КОНЦЕПЦІЯ М. МАРРА

У статті розкрито методичку опису суспільної природи мови, соціальну складову «нового вчення про мову» в її зв'язку з мовним життям у радянському суспільстві, погляди на сутність мовознавства. Суспільну природу мови також розглянуто в контексті розвитку радянського мовознавства після М. Марра.

Ключові слова: соціологічний напрям, суспільна природа мови, палеонтологічний метод, «нове вчення про мову», соціальна складова, сутність мовознавства, методологічна база лінгвістичних праць.

Характеристика соціологічного напрямку, панівного в мовознавстві першої половини минулого століття і зреалізованого в різних лінгвістичних традиціях, сьогодні полягає в його об'єктивізації, особливо це стосується праць ідеологічно заангажованих авторів. Так, лінгвосоціологічні погляди М. Марра (1864–1934) – лише один із прикладів розуміння суспільної природи мови в радянській науці. Соціально зорієнтована теорія мови вченого, який, починаючи від 1929 р., був офіційним ідеологом радянського мовознавства, причетним до боротьби з лінгвістами інших поглядів [Илизаров 2003, с.113; Алпатов 2006, с.11], ще не була об'єктом лінгвістичного аналізу.

Коротко про контекст, у якому формувалися погляди М. Марра на суспільну природу мови. Дослідник не залишив опису аспектів своєї теорії мови (найкраще її інтерпретував І. Мещанінов), тому в статті вдамося до

змісту його праць (див. список літератури). Положення Марра заперечували досягнення традиційної індоєвропейстики, відображаючи, як він вважав, контури нової науки про мову: 1) індоєвропейської мовної сім'ї не існує, як і єдиної індоєвропейської прамови, яка нібито розпалася на низку споріднених мов; 2) пролетарська наука не може прийняти класифікацію мов світу, яку запропонували компаративісти, усі ці класифікації ґрунтуються на нерівності народів; 3) індоєвропейстика не дає відповіді на питання про походження мови; 4) порівняльно-історичне мовознавство працює з фонетичними та морфологічними відповідниками, залишаючи лексику, вчення про значення поза увагою. Офіційно Марр розвивав мовознавство на засадах марксистсько-ленінської ідеології. Лінгвістична теорія, як реакція на націоналістичне розуміння суспільства, мала відігравати роль «бійця на ідеологічному фронті». Концепція мови передбачала створення алфавітів («питання про єдність письма, як єдність мір, ваги і числових знаків, цифр»), творення літературних мов (які вибудовуються для «нашого соціального середовища»), словникової роботи [Марр 1936, т.1, с.89-90]. Методологічну базу його досліджень становили праці Маркса-Леніна (дослідник не враховував дореволюційних досягнень), тому мовознавча теорія була альтернативною до усіх інших, не створених на таких засадах. За Марром, «нове вчення про мову» – марксистсько-ленінське в настановах, а мовознавча теорія (як незамінна на науково-культурному фронті) – бойове знаряддя пролетаріату:

«Суть її полягає в тому, що, виходячи з історизму різно- і навіть багатостадіальних мов, вона дала ідеологічно побудоване методом діалектичного матеріалізму вчення про мову, виявила єдність виникнення елементів мови і розвитку їх у мову, утворення видів, які разом із господарством внаслідок боротьби й перемоги пролетаріату мають обернутись у єдність мови-мислення з єдністю світового господарства» [Там само, с.95].

Інші компоненти «нового вчення про мову»: положення про єдність глотогонічного процесу (перед виникненням звукової мови був етап мови жестів, тобто кінетичної мови; мови світу мають одне походження, але не одну прамову, спочатку світ був багатомовним); положення про основний закон розвитку мов світу як рух від багатомовності до єдності через схрещування (саме воно забезпечувало зменшення кількості мов на шляху до єдиної світової мови); стадіальний характер розвитку мов (трансформували гіпотезу Шлейхера про три морфологічні типи мов – ізолюючий, аглютинативний та флективний, Марр виокремив три стадії – аморфну, яфетичну та флективну – у зв'язку із соціально-економічними формами розвитку людства та формами світогляду).

Марр прямолінійно прийняв положення історичного і діалектичного матеріалізму щодо розуміння мови, вона постала на одному рівні з матеріальною і духовною культурою. Як ідеологія, мистецтво чи наука, мова – надбудовна категорія, тому вона й отримала виразний класовий характер, пов'язаний з економічною основою. За Марром, виникала закономірність: класи здійснюють революції, а мови, якими розмовляють класи, зазнають революційних зрушень.

Методика розкриття соціальної сутності мови. У передмові до першого тому перекладів праць Марра українською мовою І. Мещанінов виокремив визначальну ідею теорії Марра – розуміння мови як соціального явища [Мещанінов 1936, т.1, с.8]. Соціальний характер мови, її суспільна функція у поєднанні з поглядами на мову і суспільство Маркса, Енгельса, Феєрбаха, Леніна, Бухаріна, Сталіна та в опозиції до досвіду, здобутого європейським порівняльно-історичним мовознавством і представниками соціологічного напрямку, визначили появу незвичайного теоретичного продукту, «нового вчення» Марра, покликаною стати всеохопною теорією мови під ідеологічним радикалом, альтернативою до ідей тогочасного зарубіжного мовознавства – таких висновків дійде уважний читач праць творів Марра, зокрема: «Мова і письмо» (1930), «Яфетидологія в Ленінградському державному університеті» (1930), «Мова і мислення» (1931), «Мова і сучасність» (1932), «Зрушення в техніці мови і мислення» (1933), «Письмо і мова» (1933), «Маркс і проблеми мови» (1934) тощо [Марр 1929; Марр 1936, т.1-2].

На матеріалі ознак кількох десятків мов, які належали до різних систем, М. Марр аргументував свої положення за допомогою елементного, або палеонтологічного, методу, що використовувався для аналізу звукових, граматичних та лексичних відповідників. Метод широко пропагували в українському мовознавстві. Один із послідовників Марра писав: застосовуючи метод для аналізу граматичних форм, можна простежити поступові етапи розвитку ладу мови у зв'язку з розвитком соціальних укладів та зміною суспільної свідомості [Франк-Каменецький 1935, с.24].

В основі методу – використання чотирьох елементів (САЛ, БЕР, ЙОН, РОШ); метод протиставлявся уже відомому порівняльно-історичному методу індоєвропейського мовознавства. Палеонтологічний аналіз не відкидав цілком порівняння, однак вимагав вивчення мовних явищ, фактів і процесів як «історичних категорій». Під чотирма елементами поставали елементи будь-якої людської звукової мови, які її характеризують незалежно від типологічних чи генетичних характеристик, а також незалежно від того, мертві мови чи живі. Саме ці чотири елементи дозволяли обґрунтувати положення про єдиний глотогонічний процес, що пов'язував, на думку Марра, мови всього світу в загальний моністичний процес мовотворчості. Чотири елементи відкривали доступ до найдавніших стадій розвитку мови, недоступних для порівняльного методу індоєвропейського мовознавства, представники якого використовували морфологічний, фонетичний, етимологічний аналізи:

«Це первісний звуковий комплекс, своєю історією уgruntований як надбудова, не тільки як елемент звучання, а і як елемент мислення. Їх усього чотири елементи в усіх мовах і позначаємо ми їх чотирма літерами латинського алфавіту (A, B, C, D). І от, коли нинішню мову допрацьовано дослідженням до цих первісних лінгвістичних елементів, які мали в самій матеріальній базі, задовго до виникнення звукової мови, інші функції, оскільки вони були категоріями іншого світу, матеріально-виробничого, а в мові інші, з іншими відношеннями, де вони, первісні лінгвістичні елементи, проходять, уже пройшли зміни, що діалектично розвивалися, також соціально-економічних функцій, уже в надбудові – в звуковій мові, яка змінила ручну, то тепер складно облікувати не їх наростання, наростання цих первісних елементів з виробництва і виробничих відносин, не те, що в процесі розвитку і формальний, і ідеологічний момент у них, у всіх чотирьох, ідуть вгору і вшир стрибками, розгортаючись при кожному зрушенні єдності протилежностей – трудність являє те, що зміна відбувається не тільки в двох розрізах, ідеологічному і формальному, але ще в двох по техніці – в техніці мислення і в техніці формальної побудови» [Марр 1936, т.1, с.67].

Палеонтологія як техніка аналізу мови розкривала стадії, тобто «ступені розвитку мови і мов, незалежно від національності і рас, незалежно від того, чи це мова східна чи західна, азійська чи європейська» [Марр 1936 т.1, с.23].

Відомо, що морфологічний аналіз членує слова на компоненти з огляду на функції і залежно від граматичної будови мови. Його недолік, за Марром, полягав у тому, що цей різновид аналізу не міг пояснити елементи, з яких історично формувалось слово. Фонетичний аналіз розкривав склад фонем (їх порівняльно-історичне мовознавство трактувало як основні й найпростіші одиниці), однак він показував, що соціальна сутність окремої фонемі незалежна від соціальної значущості конкретного слова, до складу якого вона входить. Учені могли виявити «прамову», але не могли забезпечити розкриття конкретних закономірностей, тому методика аналізу представників порівняльно-історичного аналізу задовольняла марристів тільки на перших етапах розвитку яфетичного мовознавства, оскільки надалі ця техніка виявилася застарілою для вирішення завдань «нового вчення про мову».

Чотири елементи стали органічною складовою теоретичної бази лінгвістичного аналізу; використання цієї методики на практиці мало б засвідчити переваги елементного аналізу над порівняльно-історичним; порівняльному методу протиставлявся палеонтологічний аналіз, за яким усі мовні факти треба вивчати як «історичні категорії», що мають суспільну значущість. Ці чотири елементи, будучи елементами будь-якої звукової людської мови, пов'язували мови всього світу, незалежно від їх типології (чи вони аморфні, флективні, аглютинативні, інкорпоруєчі) та належності до мовної родини, живі вони чи мертві, культурні чи примітивні. Аналіз на елементи викривав «лінгвістичні протоплазми» і синтезував наново фонетичний і морфологічний змісти в єдиному звуковому втіленні думки, висуваючи на перше місце семантику. Усі ці думки Марра від часу мовної дискусії 1950 р. зазнали краху (про що виразно свідчили статті збірника [Против вульгаризации ... 1951-1952]).

Соціальна складова теорії мови М. Марра постає як результат взаємодії багатьох компонентів.

Соціальна класифікація мов. Марр не визнавав відомих класифікацій мов, генеалогічної чи типологічної, вважав їх недостатніми, писав, що мови потрібно поділяти за соціальним становищем на мови колоніальні та націоналістичні (серед них були не тільки європейські), метод дослідження обидвох груп мов однаковий, тому що «нове вчення про мови» було інтернаціональним [Марр 1929, с.11].

Соціальні зв'язки між мовними системами. Марр показав неспроможність порівняльно-історичного методу одержати результати, тому апелював до «ідеологічного диференціалу» (це була абстрактна величина, що відображає, як він писав, космічний світогляд первісного суспільства). Так, розкриваючи етимологію термінів *work, labour* в англійському перекладі «Капіталу» Маркса, дослідник зробив висновок про зв'язок між словами «павук» і *work, labour* на основі палеонтологічного аналізу, визнаючи *соціальні пов'язання між словом павук і робота*:

«Ми не говоримо вже про те, що в словах наявні дуже складні утворення, які довго наростали і щодо форми. Так, напр., в «Arbeit» маємо три елементи. Якщо відкинути з них початковий склад (елемент A), ідеологічний диференціал, який при космічному світогляді первісного ще суспільства означав світило («місяць + сонце», після розщеплення «місяць», потім «сонце») і т. п., то одержимо *beu-t* – колись самостійне слово, а по знятті цього, пізніше наростлого стадіального (*ar←har→sar*), пор. вірм. *sar-den*, груз. *dedazardl* «павук» залишок (двоелементний BC композит), не тільки зв'язаний з тим же самим ним. *Werk* і англ. *work*, але виходить своїми соціальними пов'язаннями за межі расово розрізнявальних ще й досі мовних систем» [Марр 1936, т.1, с.26].

Корелятивні зв'язки між мовою і соціумом. Морфологічна структура мов відображає соціальну структуру [Марр 1929, с.17]. Належність різних систем морфології до різних періодів мовотворчості не безпосередньо, а через мислення, опирається на той чи той тип техніки, господарської і соціальної структури. Мислення не стабільне, розвивалося на двох ступенях стадіального розвитку, до-логічному і логічному:

«Зміни мислення – це три системи побудови звукового мовлення, ті, які сукупно впливають із різних систем господарства і пов'язаних з ними соціальних структур – 1) первісного комунізму, з ладом мовлення синтетичним, з полісемантизмом слів, без відмінностей основного і функціонального значень; 2) суспільної структури, яка заснована на виділенні різних видів господарства з суспільним розподілом праці, тобто з

розподілом суспільства за професіями, розшаруванням єдиного суспільства на виробничо-технічні групи, які становлять первісну форму цехів, коли їм відповідає лад мовлення, що виокремлює частини мови, а у фразі – різні речення, у реченнях – різні його частини і т. п., та інші, з різними функціональними словами, перетвореними на морфологічні елементи, з розрізненням у словах основних значень і з наростанням у них поряд з основним функціонального смислу; 3) станового або класового суспільства з технічним розподілом праці, з морфологією флективного типу» [Там само, с.23-24].

Соціальні причини зміни значень слів. Семантика і палеонтологія стали двома наріжними каменями яфетичної теорії Марра, який доводив, що закономірні зміни значень встановлюються не емпірично, у зв'язку з практикою використання в певному середовищі чи певним автором, а визначаються «нормами зв'язку значень із господарсько-суспільним життям і його запитами, які закономірно змінюються на різних ступенях стадіального розвитку». Причому саме палеонтологічний аналіз виявляє норми словотворення на кожній із стадій мовного розвитку [Там само, с.16].

Соціальна вартість слова, сформована під впливом виробничих відносин. Яфетична теорія пояснювала закономірності виникнення й розвитку спершу мови, потім слів як соціальних вартостей – їх породжували виробничі відносини в процесі діалектичного розвитку. Слова одержували форму на відповідних стадіях і щодо рівня розвитку мислення [Марр 1936, т.1, с.73].

Обґрунтування категорій у тексті:

«Нове вчення про мову, за яфетичною теорією, засноване насамперед на закономірності виникнення і розвитку спершу мови, потім слів як соціальних вартостей, породжуваних виробничими відносинами в процесі їх діалектичного розвитку і оформлюваних мисленням відповідних стадій, і в тому ж порядку виниклих їх взаємовідношень, пов'язань, службових часток. Завдяки палеонтології мови, що розкрила зміну значень слів, цих надбудовних соціальних вартостей, на різних щаблях стадіального розвитку, нове вчення про мову не виділяє питання про походження мислення з глотогонії (мовотворчості) і, ставлячи проблему про походження мови як основну, тим самим уважає за першорядну й проблему мислення, віддаючи службове місце техніці мови, звукова вона чи ручна» [Марр 1936, т.1, с.46].

Можливо, Марр передбачав труднощі сприйняття категорії «соціальна вартість слова», тому приділив їй багато уваги. Читачеві могло здатися неймовірним, що категорію виявляють сполучники чи прийменники, тому автор теорії, ніби передбачаючи усі можливі питання, давав на них відповіді у статтях. Основний задум Марра полягав у вияві зв'язку соціальних вартостей кожної частини мови з матеріальною базою.

«Виробник», «соборний носій», «село», «містечко», «місто», «країна», іншими словами, соціальна база носіїв мови. Ця категорія – диференційована величина, яка формується разом із мовою. Щоб зрозуміти етапи становлення носія мови, потрібно врахувати виробничий колектив, виробництво та інші ознаки. Наведемо одне з пояснень:

«Так, у німців ім'я *die Sprache* «язик – мова» і минулий час *sprach* «він сказав», теперішній з соціально протилежним далекому (у часі претеритові, минулому, що виділився з аориста, тобто і майбутньому, і минулому, вперше цільовому, отже, майбутньому→умовному) оголосом $e \leftarrow \rightarrow i$, давніше лише збірно без диференціації по особах і навіть по числах, отже, без відміни дії (так зв. неозначеного способу, інфінітиву) – $sh+pre-chen$ – («*sprechen*»); звідси перша щодо часу створення у виробництві пара осіб збірно (множина) в протилежність до єдиної давнішої третьої, однак, не особи, а в матеріальній базі – виробничого колективу, в надбудові – тотема: $s+ \leftarrow pre-chen$ sie» «говорять вони» – «говорите ви» (перша пара без різниці й займенника: «*sie*» і вони і ви, власне – «чужий» ще, тобто протилежної групи тотем; пізніше, після розщеплення другої особи, перша «ми» на відміну від «ви» – «*sie*»: «ми» в німців різкіше, явище стадії посилення класовості – *wir* елемент у повному виді – *wir* «*sprechen*» «ми говоримо», а «*sprechen*» же ім'я дії і «говоріння», «розмова», «говорити», «розмовляти», первісно – «замовляти», «зачаровувати», «впливати» на дане виробництво (виробничий акт, у надбудові – реальне відбиття виробництва), зовсім не обмін словами, відірваними від трудового життя, в незалежній розмові-роздумуванні сторонніх незацікавлених або лише розумово зацікавлених, а дія позитивна чи негативна, всього колективу в даному виробництві, тому не тільки виробництво, продукція і його цільове досягнення, продукт, пізніше сировина, з чого виробляється цей продукт, а й виробник (соборний актив), отже, час дії, коли відбувається дане виробництво спершу по зміні космічно астрально, за протилежністю «місяць» і «сонце», «темрява» і «світло», «ніч» і «день» і т. д., «зима» і «літо», «холод» і «жар» і т. д., аж потім «місяць», «рік», «тиждень» (п'ятиденка, семиденка), «доба», «день», і далі, і місце дії, воно ж місце перебування або становище колективу, соборного активу («село», «містечко», «місто», «країна») і т. д. Усі ці усвідомлені у виробництві предмети, власне їх вартості, однаково наростаючи стадіально діалектично, щоразу за протилежністю соціальних розходжень, мають одно ім'я, що і є тотем виробничий, у надбудові у первісній повноті загальне уявлення (потім поняття) і за часом виділення його виробничих моментів – «об'єкт», «дія», «суб'єкт», категорії мислення. Лише пізніше, після виділення з уявленя понять, власне все тим же виробничим шляхом з образів виробничого матеріального предмета і способу його обробки (техніки), в надбудові це вже не образ – тотем, первісно єдина (усе ще не проста, а дифузно багатоосязна) мисль, і не один образ-уявлення, а й образне поняття, і абстрактне позаобразне поняття, елемент мислення. І тоді вони, ці чотири категорії мислення, стають чотирма необхідними категоріями відірваної від пов'язання з життям і формальної логіки. Їх і репрезентують функціонально чотири елементи нового вчення

про мову, які діалектично зберігають свою генетичну реальну відображуваність на всіх стадіях і дають і тепер єдину можливість простежити походження, точніше, творення нових слів і на переживаній стадії простежити їх коріння в актуальному виробництві і разом з тим відповідне до соціалістичного будівництва використання нагромадження багатющих досягнень працюючого людства за багато сотень тисяч років, за кілька мільйонів років продуктивної роботи» [Марр 1936, т.1, с.76-77].

Ідеологічний компонент «лінгвістичного елемента». Від згаданих чотирьох лінгвістичних елементів надалі утворювалися усі мовні форми, причому кожний із них становив собою єдність ідеологічного та формального начал. Як вона виявлялася?

Звукова мова поєднувала два начала: техніку мислення (ідеологічний момент) і техніку звукового виявлення (формальний елемент), які генетично пов'язані з матеріальною базою. Ця взаємодія дозволяла пояснити послідовність виникнення граматичних категорій у зв'язку з матеріальною базою. Наприклад, під час колективної власності відбулося розщеплення дії й особи; коли ж розвиток виробництва перейшов на новий ступінь, то відбувся перехід від синтетичного ладу до аналітичного, почали формуватися форми пасиву та активу тощо [Там само, с.75]. *Ідеологічний компонент у розвитку мови* поставав як зміна стадій, тому його потрібно розглядати як зміну ідеології та форми:

«Трудність сприймання цих чотирьох лінгвістичних елементів, а з ними й правильного сприймання мовотворчого процесу, отже, й чітких перспектив мовного будівництва, не двічі, не тричі, а ще многократно зростає від того, що мова в процесі свого розвитку пережила ряд стадій, які змінили і ідеологію, і оформлення, і техніку в усіх розрізах до розходжень за протилежністю. Більше того, на кожній стадії з творчістю матеріальної бази перехрещується вплив надбудови на базу; чим ближче до нас стадія, тим особливо масово усвідомленіше і тим дужче, і тим різноманітніше встигли в цей час змінитись і кількісно, і якісно чотири лінгвістичні елементи» [Там само, с.67].

Прикметник *ідеологічний* у тексті праць мав ще одне значення, визначене скерованістю нового вчення. Ідеологічно протилежною до феодально-буржуазного і буржуазного мовознавства була яфетична теорія, яка в сучасному контексті, пов'язаному з націоналізмом, давала йому бій:

«При протилежному з капіталістичними країнами не тільки сприйманні радянською країною національного питання, у нас... в СРСР, де народів-націй і кандидатів у нації вдесьтеро більше, ніж республік, і де масова робота над ним дає, вже дала помітні сходи, питання виросло в гігантську, світової ваги проблему нерозривно і теоретичну, насамперед мовознавчу, і практичну з усіх поглядів, починаючи з політичної: питання живе, актуальне. Ніколи у зв'язку з цим мови не вивчали так посилено, мовам не віддавали такої уваги і за кордоном, як у наші часи шаленої боротьби фашизму всяких гатунків і ступенів з нашим надзвичайно напруженим соціалістичним будівництвом. Природно, і нова мовознавча теорія, «яфетична», що виросла в боротьбі з націоналістичним розумінням суспільності, опинилась у процесі свого розвитку в становищі передового бійця на ідеологічному фронті» [Там само, с.89].

Марр відзначив роль ідеологічного підґрунтя теорії: за цією прикметою він відмежував суспільну природу мови в західному мовознавстві від своєї власної, побудованої, як він писав, методом діалектичного матеріалізму.

Мова як класова сутність. Це одна із знакових категорій: «немає мови, яка б не була класовою, і, отже, немає мислення, яке не було б класовим». Відмінності в мові, для прикладу, окання і акання в російській мові – це наслідок колишньої класовості, звідси ознаки російської мови можна розуміти як результат схрещення різних давніх класів. Не існує національної, загальнонаціональної мови, а є класова мова, і мови того самого класу різних країн за ідентичної соціальної структури виявляють більше типологічної подібності одна з одною, ніж мови різних класів однієї країни, однієї нації.

Термінологія. Яфетична теорія не виробила своєї термінології, а користувалася надбанням соціологічної та мовознавчої терміносистем. У працях Марра семантика відомих термінів зазнавала термінологізації через приписування нових значень уже наявним одиницям, на зразок *сім'я*, *спорідненість*, *діалект*, *наріччя*, *говір* та ін. Так, термін *сім'я* називав родове утворення певного типу, яке відповідає новій техніці виробництва, новій структурі суспільного ладу і новій системі мислення; за терміном *спорідненість* – пов'язаність різних мов внаслідок схрещування, відповідного господарській взаємодії народів світу, зокрема технічній, економічній, соціальній [Марр 1929, с.22]. Термін *лінгвістичний елемент* позначав первісний звуковий комплекс не тільки як елемент звучання, але і як елемент мислення, з урахуванням чотирьох елементів А, В, С, D [Марр 1936, т.1, с.67].

М. Марр підкреслив важливість праці *соціолога* та *лінгвіста* для вирішення лінгвістичних питань в адекватному соціологічному висвітленні (перспективна з погляду сучасного мовознавства думка, що означає диференціацію напрямів лінгвістики і її спеціалістів, див. *соціолінгвістика*, *соціолінгвіст*):

«Лінгвістичні висновки, які робить яфетидологія, змушують її рішуче сказати, що гіпотеза Енгельса про виникнення класів внаслідок розкладу родового ладу потребує серйозних поправок, але, що теж зрозуміло, ці поправки має сформулювати не лінгвіст, а соціолог, точніше **соціолог разом з лінгвістом**. Мені здається, що яфетичній теорії можна висунути тільки одну вимогу: у своїх основах, своїх загальних передумовах вона повинна бути готова до такої сумісної праці саме з марксистською соціологією» [Марр 1929, с.29].

Теорія Марра і мовне життя в радянському суспільстві. За Марром, його вчення сприяло вирішенню національного питання, зміцнюючи «ідеологічні основи жовтневих здобутків»; допомагало проводити антирелігійну пропаганду, вирішувати питання створення нових алфавітів, літературної мови, словникової роботи і навіть впливало на викладання мови в школах:

«Не слід бентежитися, що нова мовознавча теорія вдирається в компетенцію всіх суспільствознавчих галузей знання. Наш перелік актуальних проблем, не тільки практичних, а й теоретичних, куди нове вчення про мову має підстави вдиратися, аж ніяк не вичерпаний. І це цілком справедливо. Чому? А тому, що мова, немислима без нерозривно зв'язаного з нею мислення, є надбудова всіх сторін і всіх моментів виробництва й виробничих відносин. У мові знаходять свій повний надбудовний вияв і інші категорії самої надбудови...» [Марр 1936, т.1, с.91].

Нове вчення – ідеологічно побудована за допомогою діалектичного матеріалізму теорія, що претендувала на роль не спеціальної чи часткової, а загальної теорії мови в радянському мовознавстві, і була альтернативною теорією до створених у зарубіжному мовознавстві.

Російські мовознавці прийняли слова В. Леніна, що «латинізація – це революція на сході», як заклик до дії, тому стали працювати над науковими засадами створення алфавітів безписемних мов Закавказзя та Середньої Азії. Є. Поліванов вважав, що латинська графіка нових алфавітів не тільки сприятиме ліквідації неграмотності, але й послужить зближенню національних культур народів СРСР. У цьому напрямі працював також і М. Яковлев (1892–1974), талановитий фонетист, представник молодшого покоління Московської школи, один з активних творців алфавітів неписьменних народів (у 1925–1937 рр. – голова Технографічної комісії Всесоюзного центрального комітету нового алфавіту).

Оскільки насаджувані Марром ідеї були далекі від реальних потреб мовного будівництва (за допомогою палеонтологічного аналізу яфетична теорія фактично шукала доісторичні корені на основі чотирьох міфічних елементів й орієнтувалася на таку ж міфічну «світову єдину мову»), то саме М. Яковлев, як один із головних теоретиків Всесоюзного центрального комітету нового алфавіту (ВЦК НА), 1931 р. писав: «Яфетидологи не приєдналися до великої алфавітної революції... Очевидно, вони вважають, що палеонтологія мовлення і поділ на елементи актуальніше завдання, ніж створення хоча б одного прийнятного національного алфавіту для одного з народів СРСР» [Из материалов «поливановской» дискуссии... 1991, с.614].

Після дискусії в 1929 р. Є. Поліванова вилучили зі складу членів Наукової ради професорів ВЦК НА. У 1933 р. відбувся Перший пленум оновленої Наукової ради, на якому виступав М. Марр з доповіддю «Письмо і мова». Основні тези доповіді: відбувається не просто перебудова, а нове творення літературної мови, тому що вона за своїм змістом не відповідала потребам соціалізму, а за формою – мисленню пролетарських трудящих мас; мовне будівництво вимагає продумування таких систем письма, які враховують культурну спадщину; у графіці виявляється не тільки ідеологічний момент, але й формальний, обидва вони сприяють виявленню функції письма – адекватної передачі «змісту і сили впливу», бо письмом передає «не тільки думку, зрозумілу лише в обрामовуванні певного світогляду, як відтворення механіки трудового процесу матеріального виробництва, але й спосіб його дії, механіку мислення» [Марр 1938, т.2, с.259]. Знову автор доповіді виходив із розуміння *функції мови як засобу ідеологічного впливу*:

«Мова стає на ступінь, де одиниця мови, елемент уже лінгвістичний, стає з елементу мови елементом мови і письма. Письмо, зокрема елемент його, стає елементом мови і мислення, категорією мислення, початкового пов'язання мови – письма, зокрема елементу, що історично перетворюється в єдиний звук – букву. **Буква письма, як і звук мови, фонема, підвищується до ступеня суспільної і політичної значимості** [Там само].

Відтоді Марр став ще й активним діячем соціалістичного культурного будівництва народів СРСР.

Про сутність мовознавства. М. Марр визнав лінгвістику *суспільствознавчою* наукою. Її предмет полягав у вивченні мови «нерозлучно з мисленням, в її діалектній єдності, і використовуючи при простежуванні найскладніших взаємовідносин надбудови і бази наслідки вивчення пам'яток матеріальної культури за всі наявні в речових виявленнях ідеології стадії»; досліджуючи мову взагалі або окрему мову, потрібно виявляти ідеологічний чинник у будь-якому матеріалі [Там само, с.258-259]. Розкриття мовознавчих питань вимагало певних підходів, тобто настанов щодо наукової роботи. В їх основі – врахування пов'язаних формального та ідеологічного моментів, до прикладу, одна з тез: «і формальний момент у мові аж ніяк не може трактуватися поза ідеологією, що зв'язує її через громадськість з виробництвом» [Там само, с.263]. Як суспільствознавча наука мовознавство містить й історичний компонент, охоплюючи, за словами Марра, «об'єктивну і суб'єктивну історію всього світу» [Там само, с. 268]. Тому завдання мовознавства полягали в реалізації схрещення досягнень яфетичної теорії з суспільним історико-матеріалістичним методом [Марр 1929, с.31].

Пропаганда ідей М. Марра про суспільну природу мови відбувалася в мовознавчих публікаціях офіційних діячів науки, які виявляли соціальну сутність у контексті «нового вчення про мову».

По-перше, читачі повинні були знати, що праці М. Марра завдали удару «буржуазній лінгвістиці» (так тоді трактували досвід вивчення мови у працях представників порівняльно-історичного мовознавства), формували «нове вчення про мову» на основі єдності мови і мислення в глотогонічному процесі, пов'язали явища мовознавства з історією матеріальної культури, археологією, релігією, літературознавством, соціологією.

По-друге, М. Марр створив своє вчення про мову після Жовтневої революції, а тому воно відповідало національній політиці і мовному будівництву СРСР. Всупереч індоєвропейстиці дослідник трактував мову як ідеологічну надбудову, визначену розвитком матеріальної бази, не визнавав генеалогічної класифікації мов, вважав, що всі мови проходять однакові етапи розвитку залежно від зміни соціально-економічних укладів суспільства [Франк-Каменецький 1935, с.19-23].

І. Мещанінов виокремив важливий аспект теорії мови Марра – висвітлення в ній ролі суспільства у мовотворчому процесі. Лад мови (структура і система мови) на кожному етапі корелює з відповідною стадією розвитку мислення, рівень якого визначається розвитком продуктивних сил та виробничих відносин; значення коренів є останньою ланкою тих перетворень, які ілюструють процес розвитку звукової мови і які також визначені розвитком господарства і суспільства; звуковий лад усіх мов пов'язаний з елементами первинної звукової мови. Тому соціальна сутність мови була наскрізною ідеєю «нового вчення про мову».

Як історик-лінгвіст, Марр досліджував письмові свідчення і через них бачив соціальне оточення, яке їх же зумовлювало [Мещанінов 1935, с.12]. Прихильники та пропагандисти ідей М. Марра вважали, що він розкрив соціальний чинник змін у фонетиці, синтаксисі і морфології, показав зміну всього мовного ладу під впливом трансформації міфологічного мислення в науково-формальне, так зване логічне. Соціальний аспект мала і яфетична теорія М. Марра, яка допомагала вирішувати не менш актуальні питання мовного будівництва, зокрема створення алфавіту, літературної мови, термінології, вивчення молодописьменних і безписемних мов [Там само, с.7-8].

З часом соціологічний підхід до мови виявився визначальною складовою «нового вчення про мову».

Один з ідеологів радянської науки, В. Фріче, пов'язав висновки М. Марра про існування типу яфетичних мов, що мали свої залишки в різних частинах світу, зокрема на Кавказі, в Піренеях, на Памірі тощо, і не були арійськими чи семітськими (як традиційно стверджувалося в науці), а також про те, що яфетичні й арійські мови – не окремі сім'ї, а різні стадії розвитку мовного процесу, з побудовою каркасу марксистської лінгвістики, тобто тією надбудовою, якої так бракувало в радянському мовознавстві. Фріче показав особливості підходу Марра: виникнення мови, мовлення в парі з виникненням руки, продуктом і знаряддям праці; первинність не звукового мовлення, а кінетичного, своєрідного способу сигналізації в первісному суспільстві; єдність мови та суспільства: початковий звуковий комплекс диференціювався під час розвитку, ускладнювався господарський організм, з'являлися граматичні категорії у зв'язку з розвитком приватної власності, мовний процес пройшов три стадії розвитку – аморфну, аглютинативну і флективну – як відображення змін соціального ладу, змін суспільних формацій. У працях Марра прозвучало твердження, що зв'язок між мовними явищами та суспільними формаціями ще не дає життєвості ученню про мову, тому потрібно врахувати вплив на мовний процес окремих суспільних класів і професійних кіл.

Марксистське мовознавство прийняло ідею мовного розвитку від множини мов, які розвивалися «в поті і боротьбі трудового процесу – до загальнолюдської мови в безкласовому комуністичному суспільстві майбутнього» [Вступительное слово... 1929, с.7-8], що надалі і підтвердила практика мовного життя в СРСР: роль «загальнолюдської мови» виконувала російська.

Приписи щодо нової методики М. Марра потрапляли до читача у формі офіційних пояснень на сторінках мовознавчої періодики і в Україні:

«Значення чотирьох елементів в дослідній роботі полягає передусім в новому принципі аналізу мовного матеріалу. Цей новий принцип полягає в тому, що слова розчленовуються не на фонемі, які історично виділились в окрему лінгвістичну категорію з окремою функцією спілкування пізніше, ніж самі слова, не на морфемі, тобто те, що формально-граматично розуміється як «частини» слів, з яких в дійсності ніколи слова не складались, як ніколи не складалася людина з окремих частин свого тіла, а на елементи, тобто значущі слова» [Башинджаган 1935, с.106].

«При цьому слово, що встановилося історично в своїй псевдомонолітності, розчленовується, всупереч формальному розумінню морфології, на елементи, які реально лежать в його основі. І навпаки, «морфологічні елементи», що здавались спочатку відділюваними, всупереч тій же морфології, що розуміється формально, зростаються в одне, виявляючи історичну природу подільності, як наслідку стадіального розвитку слова і пізнішого озмістування його форми» [Там само, с.108].

«Якщо аналіз по елементах розуміти лише як новий засіб дослідження мовних фактів, що ще по-старому розуміються, якщо тільки в дослідницьких прийомах бачити те нове, що вносять чотири елементи в науку про мову, то основа-основ порівняльно-історичного мовознавства – фактичний відрив історії мови від історії суспільства – залишається непорушною. Лінгвістична спільність залишається сама по собі, історія конкретних носіїв цієї «спільності» сама по собі» [Там само, с.110].

Подібні публікації переконували: порівняльно-історичне мовознавство не може трактувати мову у зв'язку із суспільством; потрібна нова методика лінгвістичного аналізу – елементний, або палеонтологічний метод, тільки він розкриває кореляцію між мовою і суспільством навіть у найдавніші періоди, недоступні для аналізу порівняльно-історичним методом. Чотири елементи – органічна складова «нового вчення про мову», це та лінгвістична база, на яку мав спиратися лінгвістичний аналіз, використання такої методики виявляло інтернаціональну сутність слова.

Розкриття суспільної природи мови після Марра: зміна ідеологем. У 1950 р. на сторінках газети «Правда» відбулася дискусія, ініціатор якої – грузинський учений А. Чікобава. Обговорювали вчення Марра і питання, безпосередньо пов'язані із суспільною природою мови. Серед учасників дискусії був і український мовознавець Л. Булаховський. Підсумовуючи дискусію, Й. Сталін не прийняв положення Марра про класовість мови та її надбудовний характер як такі, що перечили марксизму, не визнав ролі революційних зрушень у мові, вважаючи, що навіть порівняльно-історичний метод, незважаючи на свої недоліки, є ефективнішим, аніж палеонтологічний з чотирма елементами в основі. Зміни значень слів, зміни в лексиці не визначають долю мови, головне в ній – її граматична будова і основний словниковий фонд [Сталін 1950, с.25].

Сталін вимагав звільнити науку від помилок, оздоровити методологічну базу мовознавства, відкривши доступ «творчого марксизму в галузь мовознавчої науки» – читаємо в «Передмові» до першого тому збірника «Проти вульгаризації та перекучення марксизму в мовознавстві» (1951).

У 1952 р. вийшов новий збірник «Питання мовознавства у світлі праць Й. В. Сталіна». Тематика праць запрограмовувала розвиток радянської лінгвістики у таких напрямках: мова як суспільне явище, граматична будова мови, словниковий фонд мови, внутрішні закони розвитку мови, історичний розвиток мови, розвиток порівняльно-історичних досліджень (і критика чотирьохелементного аналізу Марра), мова та діалекти, розвиток національних мов, походження мови та мислення.

І все ж теорія мови, як і її складова, характеристика суспільної природи мови, і далі були приречені нести тягар ідеології, про що свідчили назви праць у збірнику «Питання мовознавства у світлі праць Й. В. Сталіна» [Мацюк 2008, с. 201].

Формулювання і розв'язання проблеми суспільної природи мови передбачали боротьбу з розвінчуванням «реакційних буржуазних теорій» і «з вульгарно матеріалістичними поглядами» Марра та його учнів [Задачи советского языкознания... 1952, с.5-6].

Ідеї М. Марра, соціологічний напрям і сучасна лінгвістика. Соціологічний напрям у радянському мовознавстві, відображений у працях Марра і його послідовників, постає як «документальна система організації спілкування й інтерпретації текстів», як етап квазінауки, в умовах якої виробилася «документальна система герменевтики наукових текстів: інтерпретація їх мала фактологічний політизований і канцелярський характер», зрозуміло, що такий характер герменевтики зумовив і вироблення квазінаукової критики [Романенко 1991, с.37-38]. Тимчасова популярність вчення Марра – це популярність не наукової теорії (бо нею вчення не було), а міфу про всемогутність науки і про необхідність будувати все заново в новому суспільстві [Алпатов 1991, с.33-34]. Аспекти обґрунтування цього міфу такі: в СРСР стара соціальна система і її культура дискредитовані; йшло будівництво нової культури, що не спиралася на попередній досвід (найпереконливішим прикладом служить авангардизм у мистецтві); у науці авангардизм не складався: у гуманітарних науках його стримував марксизм, революційний за висновками, що все ще ґрунтувався на принципах європейського наукового мислення Нового часу, враховуючи факти та наукову аргументацію (наприклад, Маркс та Енгельс не говорили про створену ними «нову» науку, а приймали досвід попередньої теорії, методик аналізу). У такому контексті з'явився Марр, радше пророк, аніж академічний учений, який став творцем «авангардистської науки»; його «нове вчення» мало риси, співзвучні духові 20-х рр.: розгляд явищ «у світовому масштабі», поза національними рамками, сприяння культурам «пригноблених народів», боротьба з європоцентризмом, постановка питання про комуністичне майбутнє [Алпатов 2006, с.13].

Після дискусії 1950 р. оцінка поглядів Марра була, як правило, негативною, за винятком тих учених, які сповідували чи сповідують досі ідеї неомарризму.

В. З в е г і н ц е в. Після критики концепції Марра радянські вчені опинилися у своєрідному теоретичному вакуумі: у них не залишилося жодної теоретичної зброї, крім методологічних рекомендацій загального характеру, потрібно було шукати адекватну лінгвістичну теорію [Звегинцев 2001, с.125-126].

Б. С е р е б р е н н і к о в. Ідея про мову як надбудову над основою в концепції Марра, мову як явище класове, яке розвивається завдяки зрушенням – це відхід від марксизму, тому Марр постає як представник вульгарного соціологізму в мовознавстві 20–30-х рр. [Серебренников 1983, с.7-9]

А. Р о м а н е н к о. В історії радянського мовознавства є етапи квазінауки, серед яких період панування «нового вчення про мову» Марра [Романенко 1991, с.37-38].

Т. Г а м к р е л і д з е. Оскільки теорія Марра суперечить логіці сучасної теоретичної лінгвістики, мовній емпірії, вона ірраціональна. Однак ця теорія «не іррелевантна для науки і може служити ілюстрацією прояву в ученого інтуїтивних і неусвідомлених уявлень про структуру генетичного коду, очевидно, підсвідомо скопійованого ним при створенні оригінальної моделі мови» [Гамкрелідзе 2005, с.5].

В. А л п а т о в. «В останні десятиліття, спочатку на Заході, особливо в Європі, а тепер у Росії неодноразово говорять про кризу не просто окремих напрямів гуманітарних наук (зокрема структуралізму), але всього гуманітарного знання. Так звана постмодерністська наука ставить під сумнів фундаментальні принципи науки Нового часу. І в цьому розумінні Марр... виглядає як предтеча постмодерністського підходу до мови та інших феноменів». «У спокійні наукові епохи наукове співтовариство закономірно відкидає «нове вчення» Марра... Але в кризові епохи воно здатне захопити людей, котрі розчаровані загальноприйнятими нормами цього співтовариства» [Алпатов 2006, с.14].

До широкої читачкої аудиторії теорія Марра приходила і в підручниках. Так, в «Історії лінгвістичних учень» Ф. Березіна 1975 і 1984 р. читач знаходив інформацію: 1. Індоевропейське мовознавство було основою реакційної теорії расової нерівності народів, адже саме індоевропейські народи завдяки своїй расовій, духовній перевазі підкорювали інших і були рушійною силою суспільного прогресу; однак ці положення «несумісні як з ідеями інтернаціоналізму, братерської солідарності усіх народів, так і з матеріалістичними поглядами на сутність історичного прогресу», «вповні природним є безкомпромісне неприйняття індоевропейзму, котре найяскравіше виразилося у маррівському напрямі мовознавчої роботи на початку 20-х рр.» [Березин 1984, с.268]. 2. Вчення М. Марра постало як спроба відповісти на запити епохи, його надихала ідея: революційна країна повинна мати революційну суспільну науку; антирасистська спрямованість, увага до малих і найменших, безписемних та невивчених мов, сприяння їхній розробці – усе це відповідало революційному світогляді і сприяло популярності «нового вчення» про мову; щоправда, окремі положення мали декларативний характер, а саме: мова як надбудова, класовий характер мови, єдність глотогонічного процесу, теорія стадіальності [Там само, с.269-270]. У випусках «Історії радянського мовознавства: деякі аспекти загальної теорії мови. Хрестоматія» (М., 1988) не згадано про роль А. Чікобави як наукового опонента Марра, а наведено статтю Ф. Філіна, котра частково знімає критику «нового вчення» Марра. Сьогодні подібні тлумачення ідей Марра російські науковці трактують як вияв неомарризму [Звегинцев 1989, с.11-28; Горбаневский 1991, с.173-174].

Чи не вперше об'єктивна інформація прийшла до мовознавчої аудиторії тільки з працями В. Звегинцева (1989), В. Алпатов (1991), М. Горбаневського (1991), А. Романенка (1991) тощо, які разом з іншими дослідженнями розкрили не тільки мовознавчу проблематику, але й суспільно-культурний контекст 20-30 рр. минулого сторіччя. Обговорення соціологічного напрямку в радянському мовознавстві 20-30 рр. триває в Росії та за кордоном.

Висновки, які випливають зі сказаного.

1. Соціальна складова «нового вчення» М. Марра ілюструє марксистський варіант мовознавчої теорії: створювалася псевдонаукова мовознавча «парадигма», яка унеможливлювала або заперечувала інші гіпотези, думки, підходи, ніж попередня. Набравши статусу марксистської теорії, концепція М. Марра перетворилася на догму й існувала як інструктивний документ, як зразок офіційного дискурсу, відповідно до якого прилаштовувалися усі мовознавчі тексти; праці, у яких висловлено інші погляди, зазнавали критики. (В українських реаліях, це була не просто критика дослідників, а звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, а далі смертний вирок або табори).

2. Порівняно з розкриттям суспільної сутності мови в працях західних лінгвістів, наприклад, А. Мейє, Ж. Вандрієса, Е. Сепіра, Л. Блумфілда чи праязних мовознавців, ідеї М. Марра в умовах культурного будівництва в СРСР були *ідеологічно* замовленим лінгвістичним продуктом. Відтоді ідеологічний компонент десятиріччями не зникав як методологічна складова досліджень про російську чи будь-яку іншу мову СРСР. Порушувалося одне з обов'язкових правил розвитку лінгвістики, яке прийшло з праць французької школи соціології мови, сягаючи ідей Е. Дюркгейма, – вимога розвитку мовознавчих ідей без ідеологічного підтексту.

3. Після Марра мовознавча теорія продовжила опис мовного матеріалу у зв'язку з ідеологією, причому не тільки в питанні розкриття суспільної природи мови, але й в усіх інших питаннях уже впродовж сталінського періоду, який прийшов на зміну марризму, приміром, збірник «Питання мовознавства у світлі праць Й. В. Сталіна» впроваджувався як посібник для вивчення розділів у курсах «Вступу до мовознавства» та «Загальне мовознавство».

У радянській науці вироблялася типова модель розкриття суспільної природи мови в категоріях «мова» – «суспільство» – «ідеологія» у такому підпорядкуванні: «ідеологія»→«суспільство»→«мова». Зв'язок ідеології (марксистсько-ленінізму) та мови з об'єкта мовознавчого аналізу перетворився на обов'язкову складову методологічної бази мовознавчих праць.

Література

- Алпатов 1991: Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм [Текст] / В.М. Алпатов. – М., 1991.
- Алпатов 2006: Алпатов В. М. Актуально ли учение Марра? [Текст] / В.М. Алпатов // Вопросы языкознания. – 2006. – № 1. – С. 3–15.
- Башинджагян 1935: Башинджагян Л. Б. Для чого потрібні «чотири елементи» [Текст] / Л.Б. Башинджагян // Мовознавство. – 1935. – № 3–4. – С. 101–112.
- Березин 1984: Березин Ф. М. История лингвистических учений: Учеб. для филол. спец. вузов. – 2-е изд., испр. и доп. [Текст] / Ф.М. Березин. – М., 1984.
- Вступительное слово... 1929: Вступительное слово В. М. Фриче // Марр Н. Я. Актуальные проблемы и очертные задачи яфетической теории [Текст] / Н.Я. Марр. – М., 1929. – С. 7–8.
- Гамкрелидзе 2005: Гамкрелидзе Т. В. Об одной лингвистической парадигме [Текст] / Т.В. Гамкрелидзе // Вопросы языкознания. – 2005. – № 2. – С. 3–6.
- Горбаневский 1991: Горбаневский М. В. В начале было слово... [Текст] / М.В. Горбаневский – М., 1991.
- Задачи советского языкознания ...1952: Задачи советского языкознания в свете трудов И. В. Сталина и журнал «Вопросы языкознания» [Текст] // Вопросы языкознания. – 1952. – № 1. – С. 3–40.

- Звегинцев 1989: Звегинцев В. А. Что происходило в советской науке о языке [Текст] / В.А. Звегинцев // Вестник Академии наук СССР. – М., 1989. – № 12. – С. 11–28.
- Звегинцев 2001: Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория [Текст] / В.А. Звегинцев. – М., 2001.
- Из материалов «поливановской» дискуссии...1991: Из материалов «поливановской» дискуссии в Коммунистической академии. Февраль, 1929 г. Архивная публикация // Поливанов Е. Д. Избранные труды по восточному и общему языкознанию [Текст] / Е.Д. Поливанов. – М., 1991. – С. 508–621.
- Илизаров 2003: Илизаров Б. С. Почетный академик И. В. Сталин против академика Н. М. Марра. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. [Текст] / Б.С. Илизаров // Новая и новейшая история. – М., 2003. – № 3. – С. 102–122.
- Марр 1936: Марр М. Я. Вибрані твори. Мова і мислення [Текст] / М.Я. Марр. – К., 1936. – Т. 1;
- Марр 1938: Марр М. Я. Вибрані твори. Проблеми граматики [Текст] / М.Я. Марр. – К., 1938. – Т. 2.
- Марр 1936 Т.1 С.11-28: Марр М. Я. Маркс і проблеми мови [Текст] / М.Я. Марр // Марр М. Я. Вибрані твори. Мова і мислення. – К., 1936. – Т. 1. – С. 11–28.
- Марр 1936 Т.1 С.31-62: Марр М. Я. Мова і мислення [Текст] / М.Я. Марр // Там само. – Т. 1. – С. 31–62.
- Марр 1938 Т.2 С.13-33: Марр М. Я. Мова і письмо [Текст] / М.Я. Марр // Марр М. Я. Вибрані твори. Проблеми граматики. – К., 1938. – Т. 2. – С. 13–33.
- Марр 1936 Т.1 С.63-96: Марр М. Я. Мова і сучасність [Текст] / М.Я. Марр // Марр М. Я. Вибрані твори. Мова і мислення. – К., 1936. – Т. 1. – С. 63–96.
- Марр 1938 Т.2 С.251-266: Марр М. Я. Письмо і мова [Текст] / М.Я. Марр // Марр М. Я. Вибрані твори. Проблеми граматики. – К., 1938. – Т. 2. – С. 251–266.
- Марр 1936 Т.1 С.189-206: Марр М. Я. Яфетидологія в Ленінградському державному університеті [Текст] / М.Я. Марр // Марр М. Я. Вибрані твори. Мова і мислення. – К., 1936. – Т. 1. – С. 189–206.
- Марр 1929: Марр Н. Я. Актуальные проблемы и очередные задачи яфетической теории [Текст] / М.Я. Марр. – М., 1929. – С. 9–31.
- Мацюк 2008: Мацюк Г. До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві: Монографія [Текст] / Г. Мацюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 432 с. – (Сер.: «Мова і соціум»; Вип. 1).
- Мещанинов 1935: Мещанинов І. Пам'яті акад. М. Я. Марра [Текст] / І. Мещанинов // Мовознавство. – К., 1935. – № 5. – С. 11–18.
- Мещанинов 1936: Мещанинов І. Передмова [Текст] / І. Мещанинов // Марр М. Я. Вибрані твори. Мова і мислення. – К., 1936. – Т. 1. – С. 7–10.
- Против вульгаризации ... 1951-1952: Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании [Текст]: Сб. статей. – М., 1951. – Ч. 1.; 1952. – Ч. 2.
- Романенко 1991: Романенко А. П. Характер и смена «парадигм» в истории советского языкознания [Текст] / А.П. Романенко // Лингвистика: взаимодействие парадигм. Вып. 1. Ч. 1: Материалы межведомственной научно-теоретической конференции (Харьков-Сочи). – Харьков, 1991. – С. 37–38.
- Серебренников 1983: Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка [Текст] / Б.А. Серебренников. – М., 1983. – 317 с.
- Сталін 1950: Сталін Й. Збірник статей і промов [Текст] / Й. Сталін. – Х.; Одеса, 1950.
- Франк-Каменецкий 1935: Франк-Каменецкий І. Академік М. Я. Марр [Текст] / І. Франк-Каменецкий // Мовознавство. – К., 1935. – № 5. – С. 19–24.

В статье раскрыто методика описания общественной природы языка, социальную составную «нового учения о языке» в ее связи с языковой жизнью в советском обществе, взгляды на сущность языкознания. Общественную природу языка также рассмотрено в контексте развития советского языкознания после Н. Марра.

Ключевые слова: социологическое направление, общественная природа языка, палеонтологический метод, «новое учение о языке», социальная составная, методологическая база лингвистических работ.

The article includes the methodology of describing social nature of language, social component of the “new study of language” in its relation to lingual life in Soviet society, views on the essence of linguistics. The social nature of language is also viewed in the context of development of Soviet linguistics after M. Marr.

Key terms: sociological trend, social nature of language, paleontological method, “new study of language”, social component, essence of linguistics, methodological basis of linguistic works.

Надійшла до редакції 21 травня 2009 року.

ББК Ш 12=411.4
УДК 811.161.2

ФЕНОМЕН МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано причини залучення поняття «особистість» до дослідницького апарату сучасної лінгвістики; прокоментовано рівнорядність поняття мовної особистості й мови / мовлення; визначено парадигму мовної особистості.

Ключові слова: антропоцентризм, мовна особистість, мова, мовлення, мовленнєва діяльність.

З-поміж усіх проблем, із якими довелося зустрітися людству в ході свого історичного розвитку, найзаплутанішою залишається проблема природи людини, особистості. Скільки різних напрямків було опрацьовано, скільки різних концепцій було висунуто, але точної і вичерпної відповіді так і не знайдено. Складність полягає, по-перше, у неповторності кожної людини і, по-друге, в мінливості, непостійності, неоднорівності поняття «особистість», що не може бути придатним для наукового осмислення без конкретних контекстуальних обмежень. Тому з-поміж багатьох підходів до розуміння цього поняття автори праці «Культура, мова та особистість», Е. Сепір та Д. Мандельбаум, виділяють лише філософський, психологічний, психофізіологічний, соціологічний, психіатричний підходи, що мають відносно чітке розмежування у визначеннях [Sapir 1949, с. 164]. Звернення ж сучасної лінгвістичної теорії до теми «людського чинника» є свідченням важливого методологічного зсуву в науці про мову, переходу до дослідження мови з урахуванням тісного її взаємозв'язку з людиною (особистістю), мисленням, практичною діяльністю. З огляду на це, актуальним є пропонуване дослідження, в якому за мету поставлено визначення парадигми мовної особистості в аспекті корелятивності з поняттями мова – мовлення – мовленнєва діяльність.

Методологічна зміна, зумовлена прагненням лінгвістів до цілісного знання, до усвідомлення того, що пояснення мовних процесів, природи мовних явищ не можливе без залучення наукового потенціалу різних галузей науки, сприяла виникненню і розвитку інтегрованих напрямків лінгвістики (психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології тощо). За таких умов у науковій літературі, присвяченій парадигмальному простору сучасного мовознавства, пріоритетним визнається антропоцентризм, що визначається як підхід (А. Загнітко), принцип (Ю. Степанов, О. Попова), парадигма (В. Маслова), настанова (О. Кубрякова). Науковцями термін «антропоцентрична» парадигма часто використовується синонімічно поряд із такими, як «комунікативно-функціональна» (М. Макаров), «когнітивно-дискурсивна» (А. Приходько), «когнітивно-комунікативна» (І. Шевченко), що в цілому кваліфікуються як нетрадиційні проблеми граматичної теорії (А. Загнітко) [Загнітко 2007, с. 7]. «Жоден крупний лінгвіст останніх десятиліть, якщо він тільки не приймав без критики положень догматичного структуралізму, не обійшов увагою питання антропоцентризму в мові, а, отже, і в лінгвістичній теорії» [Степанов 2005, с. 49].

Принцип антропоцентризму є одним з основ процесу укрупнення граматики, оскільки об'єднання різних мовних категорій у межах «суперкатегорії» відбувається зрештою на підставі того, що вони саме таким чином групуються у мовній свідомості мовця – дослідника [Степанов 2005, с. 51].

Суттєва відмінність сучасної лінгвістичної парадигми від попередніх полягає в тому, що у фокусі уваги перших двох знаходилося слово в історичному або системному вивченні, а в антропоцентричній акцент зміщено з об'єктів пізнання на суб'єкт, вивчаються проблеми трансформації одиниць мови в одиниці мовлення.

Типовим виявом «розхитування парадигми» (термін Р. Фрумкіної [Актуальные 2006, с. 44]) є вихід за межі вже опрацьованих територій, вихід у нову реальність, для опису якої необхідно знайти новий інструментарій, яким першочергово стає нова мова опису. Нова метамова сучасної лінгвістичної науки дозволяє залучити до розгляду нові об'єкти й фіксувати отримані результати. Отже, очевидно є актуальність вироблення нової лінгвістичної термінології, за якої без різночитань можна робити конкретні висновки і подавати рекомендації. З огляду на синтетичність, інтегративність сучасних лінгвістичних напрямків, методологічний еkleктизм [Селіванова 2008, с. 5] сучасна термінологічна база лінгвістики характеризується образністю, метафоричністю, пор.: мовна картина світу, мовна особистість, морфемний шов тощо.

Поява таких термінів зумовлена не тільки чинниками названими вище, а й культурологічним та лінгвістичним імперативами (термін О. Корнілова [Корнилов, с. 76]). Суть першого полягає в тому, що ознайомлення з певною культурою, її вивчення не може бути повним без урахування такого компонента, як особливість мислення нації, що знаходить своє вираження у національній мові представників цієї культури. Відповідно, зв'язок мови та культури не потребує окремих доказів. І якщо культура виявляє те, що саме думає суспільство, то мова виявляє те, як воно думає. Так, проникаючи в образ мислення нації, у спосіб бачення світу, дослідник розуміє особливості менталітету носіїв певної культури та їхньої мови як глибинної системи бачення світу. Лінгвістичний імператив виникнення терміна пов'язаний із проблемою інтерпретації результатів практичного заглиблення у семантику культури, з необхідністю концептуальної інтерпретації систематизованої лексики. Така інтерпретація потребує від дослідника чітких лінгвістичних позицій. Власне лінгвістика і вказує на те, що мова відкриває доступ не тільки до інформації, що міститься в описі світу, але й до таких феноменів людини, пов'язаних із діяльністю вищої нервової системи, як свідомість і мозок. У цьому аспекті лінгвістів

цікавить те, в якому вигляді передані людині знання про мову і знання мови, як формуються ці знання у цілісну модель світу, як побудована остання і як, організована в окрему систему – картину, вона потім впливає на нас. Тому для культуролога та лінгвіста створення такого пізнавального артефакту (мовна картина світу, мовна особистість) є науково і прагматично необхідним.

Щодо власне феномена, то Ю. Караулов запропонував структуру з трьох рівнів: 1) вербально-семантичного, за яким для носія нормальне володіння мовою, а для дослідника – традиційний опис формальних засобів вираження певних значень; 2) когнітивного, одиницями якого є поняття, ідеї, концепти, що формують у кожній мовній індивідуальності упорядковану, систематизовану «картину світу», здатну відображати ієрархію цінностей. Когнітивний рівень мовної особистості та її аналіз передбачає розширення значення й перехід до знань, а, отже, охоплює інтелектуальну сферу особистості, що уможливорює вихід для дослідника через мову, через процеси говоріння та розуміння до знань, свідомості, процесів пізнання людини; 3) прагматичного, що охоплює мету, мотиви, інтереси, інтенції. Такий рівень забезпечує в аналізі мовної особистості зумовлений перехід від оцінок до мовленнєвої діяльності до усвідомлення реальної діяльності в світі [Караулов 1987]. Отже, в структурі мовної особистості виділено три рівні, три складники: вербально-семантичний, когнітивний, прагматичний. Першим дослідники опікуються давно, останні два стали об'єктом посиленої уваги науковців останні десятиліття в аспекті розвитку психолінгвістики, теорії мовленнєвої комунікації, теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики. Такий розвиток зумовлено посиленою увагою науковців різних наукових парадигм до людини не тільки як носія певної свідомості, що виконує якусь діяльність, але як до носія мовної свідомості, що виконує разом з іншими видами діяльності – мовленнєву.

Актуальність і необхідність наукового осмисленні терміна “мовна особистість”, введення його до поняттєвого апарату сучасної лінгвістики визначає і той факт популярності використання його в межах різних філологічних дисциплін. Зокрема можна виділити такі підходи до визначенні статусу мовної особистості: 1) психолінгвістичний, започаткований у роботах В. фон Гумбольдта, розвинений у працях О. Потебні, за яким мовна особистість на сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки визначена як трирівнева структура (Ю. Караулов, Н. Шумарова); 2) соціолінгвістичний, де мовна особистість моделюється з позиції або конкретних знаків-індикаторів соціального статусу чи соціальної ролі (Л. Крисін), або заданого соціально типу (В. Тимофеев), або в середовищі багатомовного узусу (Р. Белл); 3) лінгводидактичний, де мовна особистість вивчається у комунікативному аспекті (Г. Богін, Л. Мацько, М. Пентилук, Л. Струганець); 4) лінгвокультурологічний, за яким визначається національно-культурна специфіка мовної особистості (С. Воркачов, В. Маслова).

Узагальнюючи велику кількість тлумачень мовної особистості, наявну в лінгвістиці після виходу монографії «Русский язык и языковая личность», Ю. Караулов запропонував триєдину структуру цього понятійного поля: ядро, модифікації, периферія. До ядра науковець відніс розуміння мовної особистості як ніші в лінгвістиці: суб'єкт, індивід, автор тексту, носій мови, інформант, мовець, мовленнєвий портрет.

Модифікації репрезентовані розумінням мовної особистості в таких реалізаціях: історична мовна особистість, національна мовна особистість, персонаж (художнього твору) тощо.

Периферію формують наукова парадигма «мова і людина», зв'язок мови – людина, антрополінгвістика, національна культура, тезаурус мовної особистості, мовна свідомість, менталітет народу, ментальний простір, асоціативний зв'язок, прецедентний текст тощо [Караулов 1995, с. 63].

Така розмитість поняття та широке його розуміння свідчить, по-перше, про наявність певної системи в підходах до інтерпретації досліджуваного нами поняття, по-друге, демонструє відкритість цього списку з огляду на різноаспектність його наукового усвідомлення.

Однак, мовознавці, якщо вони прагнуть пояснити феномен особистості, не повинні бути ані занадто психологічноорієнтованими, ані переважно соціальноорієнтованими у своїх наукових пошуках. Варто пам'ятати про те, що мовознавство – це наука про людську мову, тому психологічні ознаки особистості мають бути супутніми. Природним, «генетично» спрямованим для лінгвістів є протиставлення мови і мовлення, що має свою багату історію, сформовану ідеями молодогограматиків, Ф. де Соссюра, Л. Щерби, психологів і психолінгвістів.

Визначальне розмежування мови, мовної здібності, мовленнєвої діяльності і мовлення визначено у працях Ф. де Соссюра, який запропонував ідею розмежування і протиставлення мовленнєвої діяльності (langage), що складається з мови (langue) та мовної здібності (faculte du langage), і мовлення (parole), як потенції і реалізації.

Ті ж поняття у теорії О. Леонтьєва набувають іншого означення. Науковець протиставляє мову як предмет, мову як процес, мову як здібність, які виступають частиною мовленнєвої діяльності. Отже, чотирикомпонентна система може виглядати як сума феноменів «мова як предмет», «мова як процес», «мова як здібність», що дорівнює мовленнєвій діяльності [Загнітко 2007, с. 90-91].

Об'єднавши ці два підходи, можна визначити певну відповідність між цими компонентами. Так, мови як предмет є рівнозначною поняттю langue, мови як процес – parole, мови як здібність – faculte du langage, мовленнєва діяльність – langage.

Запропоновані концепції корелюють із поняттям мовна особистість, що в результаті осмислення в аспекті дихотомії «мова – мовлення» (langue – parole) уможливорює висновок про наявність не тільки мовної

особистості, а й мовленнєвої особистості. З огляду на це мовна особистість є багатокомпонентною парадигмою мовленнєвих особистостей, які диференціюються за рівнем мовних знань, за ступенем володіння видами мовленнєвої діяльності, за комунікативними ситуаціями, в межах яких відбувається спілкування. Поняття «мовленнєва особистість» набуває актуальності в сфері лінгводидактики, теорії мовленнєвих актів.

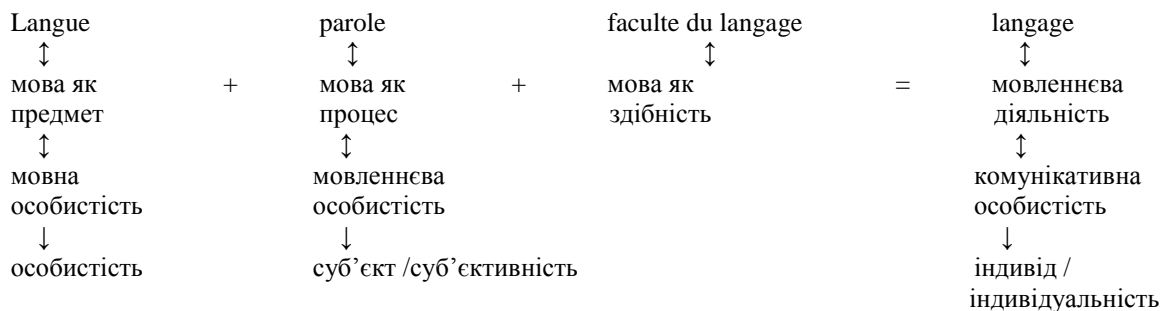
Однак запропонований ряд вияву людини в мові (Homo Loguens, мовця) мовна – мовленнєва особистість не є завершеним. Поза увагою залишається функціональний аспект її реалізації, коли людина бере участь у спілкуванні тут і зараз. Таке функціонування системи у концепції Ф. де Соссюра має назву parole, у теорії О. Леонтьєва – мова як процес, що корелює з мовленнєвою особистістю, актуалізованою у конкретному акті комунікації – комунікативною особистістю. Остання постає як конкретний учасник певного комунікативного акту, що діє в реальній ситуації. Отже, людина у мовному просторі, мовець у лінгвістичній теорії реалізується у вигляді парадигми: Homo Loguens – мовна особистість – мовленнєва особистість – комунікативна особистість.

Можна припустити, що цей ряд може набувати певних варіацій, з огляду на те, що кожна особистість прагне індивідуалізації. Тому мовна особистість як узагальнений, сукупний образ носія певної мови – української, англійської тощо, взаємодіє з індивідуальною мовною особистістю, що сприймає, мислить, спілкується, звернена до слухача. Співвідношення узагальненого образу носія певної мовної свідомості й індивідуальної мовної особистості певною мірою є аналогічним відношенню між колективним знанням соціуму і знаннями індивіда. Подібно до цього мовленнєвий досвід сукупної мовленнєвої особистості есплікується з досвіду індивідуальної мовленнєвої особистості. Так, можна говорити про мовну особистість школяра, студента вчителя тощо. Подальші варіації можуть відбуватися за територіальними, професійними, соціальними, культурними, гендерними ознаками.

Пам'ятаючи про те, що людина одночасно постає як організм, індивід (рід Homo Sapiens), особистість (соціально зумовлені характеристики і ознаки індивіда), суб'єкт певної діяльності, то логічним буде визначення корелятивності понять особистість, індивід/індивідуальність, суб'єкт/суб'єктивність із поняттями мова, мовленнєва діяльність, мовлення. Зважаючи на той факт, що індивід занурений у мову через те, що перебуває у певному соціумі, формується цією мовою і виявляє себе у діяльності, зокрема мовленнєвій, то поняття індивід/індивідуальність рівнозначне поняттю langage. Суб'єкт у свою чергу виникає щоразу в результаті конкретної ситуації спілкування, він є означальним, аналогом референта у лінгвістичній логіці. Суб'єктивність визнається як здатність мовця привласнювати мову у процесі її застосування (ідеї Е. Бенвеніста). Тому суб'єкт корелює з поняттям мовлення – parole, а воно є суб'єктивне по суті. Особистість як носій певної свідомості, знань, зокрема мовних можна співвіднести з поняття мова – langue (детальний огляд представлено у [Дем'янков 1992]). Систему відповідності концепції Ф. де Соссюра, О. Леонтьєва, запропонованої у дослідженні парадигми Homo Loguens і теорії В. Дем'янка можна показати так:

Схема 1.

Співвідношення концепції Ф. де Соссюра, О. Леонтьєва і парадигми Homo Loguens

Отже, запропонована парадигма людини в мові з метою осмислення феномену мовної особистості є необхідною лише в аспекті теоретичного осмислення останнього, оскільки кожна людина як Homo Loguens реалізується одночасно як мовна особистість, мовленнєва особистість та комунікативна особистість. Актуалізація однієї з іпостасей залежить від конкретної оптики дослідника: когнітивної, психолінгвістичної, лінгводидактичної, комунікативної тощо. Перспективним у парадигмі Homo Loguens залишається наукове обґрунтування дискурсивної особистості, опис реалізації конкретної індивідуальної мовної особистості залежно від різних варіативних ознак. Загальна динаміка занурення в антропоцентричні тенденції, що на сьогодні має позитивні для мовознавства наслідки: розширення проблематики досліджень, поява нових методів, – має згодом уповільнювати свій темп для запобігання необачного захоплення таким тенденціями, про що зауважував М. Гайдеггер. Небезпека панівної позиції суб'єкта у пізнанні та культурі полягає в антропологічній стратегії оволодіння буттям, в результаті чого світ стає лише «картиною світу», світом-об'єктом, системою замкненою в собі, що неминуче призведе до логіки нігілізму, а людину перетворить на матеріал.

Література

- Актуальные 2006: Актуальные проблемы современной лингвистики: учеб. пособие [Текст] / сост. Л.Н. Чурилина. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 416с. – Библиограф.: с. 410-406. – ISBN 5-89349-892-5 (Флинта), ISBN 5-02-033353-0 (Наука).
- Бацевич 2004: Бацевич, Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики: Пidrучник [Текст] / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344с. (Альма-матер). – Библиограф.: с. 304-317. – ISBN 966-580-172-4.
- Демьянков 1992: Демьянков, В.З. Личность, индивидуальность и субъективность в языке и речи [Текст] / В.З. Демьянков // «Я», «субъект», «индивид» в парадигмах современного языкознания. – М.: ИНИОН РАН, 1992. – С. 9-34. – Библиограф.: с. 33-34.
- Загнітко 2007: Загнітко, А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219с. – Библиограф.: с. 202-218. – 300 пр. – ISBN 978-966-374-175-8.
- Караулов 1987: Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
- Караулов 1995: Караулов, Ю.Н. Что же такое «языковая личность»? [Текст] // Этническое и языковое самосознание: Материалы конференции. – М.: ТОО ФИАНфонд, 1995. – С. 63-65.
- Корнилов 2003: Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст] / Корнилов Олег Александрович. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349с. – Библиограф.: с. 327-346. – ISBN 5-88711-181-X.
- Красных 2003: Красных, В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] / Виктория Владимировна Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
- Селіванова 2008: Селіванова, О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Пidrучник [Текст] / Селіванова Олена Олександрівна. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712с. – 1000 пр. – ISBN 966-8791-16-9.
- Степанов 2005: Степанов, Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики [Текст] / Юрий Сергеевич Степанов. – Изд. 5-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 312с. – ISBN 5-354-01047-0.
- Sapir 1949: Sapir, Edward, Mandelbaum, David G. Culture, Language and Personality [Текст] / Edward Sapir, David G. Mandelbaum. – University of California Press, 1949. – 207р.

Проанализированы причины вовлечения понятия «личность» в аппарат исследований современной лингвистики; прокомментирована коррелятивность понятий языковой личности и языка/ речи; определена парадигма языковой личности.

Ключевые слова: антропоцентризм, языковая личность, язык, речь, речевая деятельность.

The motivation of the term relating to the research devices of the modern linguistics is analyzed; the correlation of the term linguistic personality and language/ speech is considered; the paradigm of the linguistic personality is determined.

Key words: anthropocentrism, linguistic personality, language, speech, language activity.

Надійшла до редакції 1 червня 2009 року.

Марія Скаб

ББК 81.411.1–32
УДК 811.161.2'37

ПРОБЛЕМА ІСТИННОСТІ ТА ВЕРИФІКАЦІЇ ЗАФІКСОВАНОЇ МОВОЮ ІНФОРМАЦІЇ

У статті висвітлено проблему істинності та верифікації зафіксованої мовою інформації з погляду дослідника, що займається вивченням концептуалізації сакральної сфери.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, концептуалізація, верифікація результатів дослідження.

2000 року в журналі „Мовознавство” було опубліковано цікаву статтю В.П. Мусієнко „Проблема істинності лінгвістичних знань”, у якій авторка, зокрема, писала: „Визначення сенсу науки і її істинності передбачає розв’язання проблеми критеріїв істинності. У різні історичні епохи акценти були різними: практика, краса, простота, відсутність протиріч, узгоджуваність з домінуючим знанням і т. д.” [23, с. 11]. Однак сучасна лінгвістика, на думку дослідниці, не може бути інтерпретована в межах однієї парадигми, як це було в XIX ст. чи в період структуралізму; сучасна логіка науки проголошує як принцип багатопарадигмальний аналіз, розглядає як цілком реальні феномени варіативність істини, плюралізм результатів і критеріїв, реабілітує особистісне, інтуїтивне, інтерсуб’єктивне знання [23, с. 15-16].

Ми б хотіли ще раз порушити цю проблему, виходячи із власного досвіду дослідження концептуалізації сакральної сфери.

Як писав О. Потебня, „основне питання самопізнання: „що таке я?” зводиться для сучасної людини на історичне питання: „як я (як один із множини) став таким?” ...Прагнення до самопізнання призвело до усвідомлення зв'язку *я* з теперішнім і минулим людства, залежності культури від некультурності, до вивчення об'єктивних відкладень людської думки, між іншим у мові і словесних творах” [26, с. 295].

Когнітивна лінгвістика (англ. *cognitive* „який відноситься до пізнання”, *cognition* „пізнання”; *to cognize* „пізнавати”, „розуміти”) – одна з нових когнітивних наук, об'єктом дослідження яких є природа і сутність знання і пізнання, результати сприйняття дійсності і пізнавальної діяльності людини, накопичені у вигляді осмисленої і приведені в певну систему інформації [2, с. 174]. Об'єктом лінгвістичного когнітивного аналізу є вербалізоване знання.

У найбільш загальному вигляді знання прийнято ділити на *наукове* і *ненаукове* (повсякденне, житейське). У науковому знанні виокремлюють *природничонаукове* і *гуманітарне* знання. Особливу підсистему складає *повсякденне знання*, яке зовсім не обов'язково суперечить науковому за своїм змістом, але багато в чому відрізняється від нього [14, с. 66]. У О. Пешковського читаємо: „Об'єктивним поглядом на предмет варто вважати такий, при якому емоційне і вольове відношення до предмета зовсім відсутнє, а наявне тільки одне відношення – пізнавальне... Такий погляд наук математичних і природознавчих. Якщо підходити до науки про мову з цим розрізненням суб'єктивного і об'єктивного, то мовознавство виявиться наукою не гуманітарною, а природничою” [24, с. 50-62], хоча, на думку окремих вчених, „мовознавство належить до „м'яких” дисциплін, на які школи, модні напрями, політичні установки, навіть окремі університети можуть мати більший вплив, ніж бажання наблизитися до істини” [3, с. 3].

М. Алефіренко називає знання суперечливим феноменом; воно, на думку дослідника, нетотожне істині вже тому, що на різних історичних етапах людського життя наповнюється різним змістом. На найдавнішому етапі людської цивілізації це властивість цілеспрямованої взаємодії організму з навколишнім середовищем. На пізніших стадіях освоєння світу людиною знання набували ціннісно-смыслового статусу: подія і фактам стали давати осмислені оцінки з позиції соціальної організації людини, її досвіду і уявлень про світобудову” [2, с. 177]. Мовознавець вважає, що „на відміну від критерію буденного знання – практики, критерієм знання як феномена культури служить не стільки його відповідність дійсності, скільки той факт, якою мірою ця форма знання узгоджується із загальними ціннісно-смысловими стандартами культури. У зв'язку з цим надзвичайно важливо розрізнити два різновиди інформації: а) адитивну (всю сукупність інформації, яку можна отримати від її джерела...) і б) селективну (ту інформацію, яка відбирається для передачі й отримання), тобто найбільш значиму для людини певного етнокультурного співтовариства. Зрозуміло, що для мовного кодування відбирається інформація другого типу. Вона може виявитися досить віддаленою від технологічної системи мислення, але важливою для комунікативно-прагматичної діяльності” [2, с. 177-178].

Предметом вивчення когнітивної лінгвістики є не саме знання (пізнання), а мова як загальний механізм набуття, використання, передачі і зберігання знань. Специфіку мовної когніції М. Алефіренко бачить у тому, що через мовні знаки фігури мислення (мовні образи) не просто зберігають чи передають інформацію; вони її аналізують та інтерпретують [2, с. 182].

Як зауважують дослідники, редукціоністський підхід до розуміння Всесвіту сьогодні переживає глибоку кризу, а тому міцною метафізичною основою наукової картини світу в різних сферах знання (зокрема й у лінгвістиці) поступово стає платонівська філософська традиція. Холістичний підхід Платона (ідеальне та матеріальне – це різні рівні одного і того ж буття, однієї і тієї ж універсальної субстанції; ідеальне – сутнісний, смисловий інваріант матеріального; матеріальне – реалізація, втілення ідеального) є перспективний для вирішення проблем, що стоять перед концептологією. Цей підхід не перекреслює попередні лінгвістичні дослідження, а лише переносить центр ваги в інші суміжні сфери, зокрема, у релігійну філософію та теологію [29, с. 6].

Ми не погоджуємося з думкою Р. Авояна, що питання про те, як мови позначають дійсність, як вони класифікують предмети та явища і як створюються мовні картини світу, стосуються саме мови і навряд чи можуть слугувати додатковою інформацією про позамовну дійсність [1, с. 81]. Як слушно зауважує Т. Лукінова, „лексика кожної мови може зберігати, як відомо, глибоку давнину. Звідси – її висока інформативність як історичного джерела. Верифікація реконструйованих (за допомогою порівняльно-історичного методу) лексичних архетипів екстралінгвістичними даними значно підвищує вагу мовних свідчень. Особливо важливими в цьому плані є факти, що можуть подати етнографія, фольклористика, археологія” [21, с. 12].

На нашу думку, надзвичайно велику роль у пізнанні відіграють релігійні дані. На щастя, відходить у минуле ситуація, яку описує Н. Бардіна („На думку істориків науки, досі в сучасній західній освіті відчувається межа, де наука стикається з релігією: дух, душа належать церкві, у кращому випадку – філософії, учений не повинен ними займатися, а якщо він все-таки звернеться до людини як до своєрідної „подобі Бога”, то тим самим вийде за рамки власне наукового підходу” [5, с. 7]). В останнє десятиліття значно прискорилося зближення науки і релігії, про що мріяли великі вчені: „Кожен серйозний природодослідник повинен бути людиною релігійною... Йдеться, таким чином, про правильний світогляд ученого, без чого його вишукування не приведуть до істини” (А. Ейнштейн); „Наука без релігії неповноцінна, а релігія без науки сліпа”

(А. Ейнштейн); „Релігія і наука ніскільки не виключають одна одну, як вважали раніше й чого боїться багато наших сучасників, навпаки, вони узгоджуються і доповнюють одна одну” (М. Планк). Президент РАН Ю. Осипов визнав: „Науковий світогляд, що претендував на універсальну парадигму, яка замінила б релігію, звичайно, не склався... Створення будь-якої стрункої наукової системи неминуче призводить до думки про існування Бога. Зараз в усьому світі почалось зближення науки й релігії” (цит. за: [16, с. 20]).

Л. Синельникова та В. Ільченко, опираючись на математичну теорію М. Бургіна, вважають, що в розумінні й аналізі біоенергоінформаційних феноменів, яким і є людина, „варто опиратися на ідеальне, духовне в людині, яке має певну особливу матеріальну природу”, а „повну (істинну) інформацію про світ потрібно шукати в універсальному інформаційному полі” [27, с. 152]. На думку дослідників, „легалізуючи природу явищ, які не вкладаються в ортодоксальний матеріалізм, наука здатна формувати віру, основу на знанні. Релігія у такому випадку стане повноправним складником науки (як і раніше багато наук виросли із фундаменту релігії), об’єктом дослідження якої буде людина як частинка Всесвіту... Витоки істини у вигляді сутностей вищого порядку лежать, таким чином, у філософсько-релігійній сфері [27, с. 153] (порівн.: „Що бачимо в природі, тому вчить і Писання. І природа, і Писання, якщо правильно будемо вникати, показують одне й те саме” (Св. Ефрем Сирин)).

Лінгвісти також починають розглядати мову в контексті нових наукових уявлень. В. Манакін пише: „Функціонуючи на рівнях мікро- та макросоціумів, мова відповідно має різні форми свого існування, головними з яких є живі людські мови народів та спільна для всього людства мова. Під останньою слід розуміти єдиний когнітивно-семантичний континуум, котрий є семантичним організуючим тригером для всіх живих мов та знань про світ у невербальних формах. На рівнях ноосфери та Всесвіту когнітивно-семантичний континуум розчинено в квантах єдиного інформаційного поля. З точки зору звичного для ХХ століття погляду, це феномен суто ідеального плану, проте це не значить, що він не існує зовсім. Завдання когнітивної лінгвістики... якраз і полягає в тому, щоб побачити невидиме, відчутти ідеальне, що можна зробити або логічним шляхом, або ж через трансполяцію „матеріального” – живих людських мов у зіставленні” [22, с. 12-13]. Учений обґрунтовує причини появи когнітивної лінгвістики в руслі розвитку науки загалом, порівнюючи досягнення мовознавства із досягненнями фізики, вважаючи, що когнітивна лінгвістика – це свідоме завершення структуралізму в лінгвістиці як тривалого, закономірного, необхідного та прогресивного для свого часу етапу розвитку мовознавства та інших суміжних галузей – пізнання внутрішньої будови мови на елементарному рівні (подібно до фізики елементарних частинок) – і перехід до наступного етапу розвитку лінгвістики, котрий мову розглядає як притаманний лише людині спосіб організації мислення і пізнання світу, – когнітивна лінгвістика у такому розумінні є наукою про закономірності організації та функціонування мовно-мисленнєвого інформаційного простору (порівн. квантову теорію фізики). Вона оперує не мовними елементами (це поняття структурної лінгвістики), а особливими за своєю природою одиницями (їх називають „семантеми”, „фрейми”, „концепти”), які є провідниками різного роду інформації в мові і через мову. Природний фокус єднання мови і мислення, закріплений когнітивною лінгвістикою, на практиці дає можливість здійснювати голографічний (об’ємний) опис мови, який базується на інтерференції двох основних джерел семантичної інформації про будь-який денотат: інформації концептуально-поняттєвої та її лінгвістичного двійника. Такий підхід знімає штучне протиріччя між так званими енциклопедичними та лінгвістичними знаннями і повертає лінгвістів до розуміння мови як когнітивної діяльності (а не тільки її продукту), що відстоювали свого часу В. фон Гумбольдт та О.О. Потебня [22, с. 12-13].

Ф. Бацевич у передмові до книги Н. Хомського „Роздуми про мову”, характеризуючи теорію американського вченого про вродженість деяких аспектів нашого знання і розуміння, пише: „Водночас ризикнемо висловити думку, яка, зрештою, є прийнятною у межах того напряму філософії, який зароджується на наших очах і, як вважають його прихильники, йде на зміну жорсткому сцієнтично-картезіанському (раціоналістичному) сприйняттю світу (див., наприклад, концепції К. Юнга, С. Грофа, К. Кастанеди, Ф. Капри та ін.): якщо розглядати поняття вроджених знань не жорстко-біологічно, то можна їх витлумачити як одвічну „зануреність” людини в інформаційні потоки Всесвіту” [6, с. 18].

Когнітивна функція мови розглядає мову як знаряддя пізнання, як засіб оволодіння знаннями і суспільно-історичним досвідом і як спосіб вираження діяльності свідомості. Ця функція мови явно і безпосередньо зв’язана з дослідженням, пошуком істини [25].

Незважаючи на те, що „багато чого у людському мисленні, відчутті, діях є такого, що перебуває поза словом, що не скраплюється у слові (невербальний рівень), що ніколи не доходить до слова, що не має потреби виражатися у слові, що ховається від слова, що не може вміститися у слові, що не може бути адекватно відображено у слові, що ще чекає на слово” [31, с. 23-24], учені вважають, що зв’язність суджень про світ є корелятом істинного існування світу. Спосіб представлення (репрезентації) знань узгоджується з соціокультурним досвідом людини – носія знань [12, с. 25].

Мова навіть більшою мірою, ніж культура і суспільство, дає когнітивістам ключ до людської поведінки [33, с. 273]. Динамічна природа концепту визначає одну з найважливіших функцій його – доносити до людей знання про світ, що постійно змінюється, про що пише Л. Барсалоу: „Оскільки люди постійно пізнають нові речі в цьому світі і оскільки світ постійно змінюється, людське знання повинне мати форму, яка швидко пристосовується до цих змін” (цит. за: [18, с. 91]).

Знання кодуються головним чином мовною семантикою. Учені вважають, що семантика мовного знака відображає наївне поняття про річ, властивість, дію, процес, подію тощо. Наївна картина світу, яка складається віками і в яку входять наївна геометрія, наївна фізика, наївна психологія тощо, відображає матеріальний і духовний досвід народу – носія даної мови і тому може бути специфічною для нього у двох відношеннях. По-перше, наївна картина світу може різким чином відрізнитися від чисто логічної, наукової картини тієї ж ділянки світу, яка є загальною для людей, які говорять різними мовами. По-друге, наївні картини світу, які ми виявляємо шляхом аналізу із значень слів різних мов, можуть в деталях відрізнитися одна від одної, у той час як наукова картина світу не залежить від мови, якою її описують [4, с. 56-59].

Однак, як слушно зауважує В. Дем'янков, „у всіх культурах „повсякденна” когніція незримо присутня при чуттєвому сприйнятті, у правильних і неправильних інтуїтивних судженнях, в індуктивному міркуванні, в силлогізмах і паралогізмах, у здавалось би необґрунтованих забобонах і в особистих думках. Хоча когнітивні структури прив'язані до вербальних (символьних) структур, а мови світу дуже різноманітні, основні механізми когніції універсальні, що й виявляється в семантиці мови [12, с. 24]. Із зміною світу, на думку вченого, міняються й наші когніції світу, про що свідчать зміни вищо-часових систем європейських мов, системи визначеності-невизначеності (наприклад, поява і зникнення артиклів) тощо [12, с. 26]. І як би оптимістично ми не дивилися на можливості людини, її когніція обмежена в принципі: щоб перемогти когнітивні межі, вважає В. Дем'янков, людині доведеться еволюціонувати далі, а між її майбутньою когніцією і когнітивними здібностями сьогоденної цивілізованої людини буде приблизно та ж різниця, що між інтелектом *homo sapiens* і неандертальця [12, с. 29–30].

Ментальність народу – його „генна пам'ять” – складалася віками, вона обґрунтовано укладалася в словесному знакові: у казках, прислів'ях, у кожному окремому слові. Здавна вважають класичним те, що невідкладне часові. „Література, мистецтво покликані і, якщо хочете, приречені відкидати зло і обирати повсякчасно добро, обстоювати природну гідність і цінність людської особистості, відкривати істину про людську особу” [13, с. 6]. Великі філософи стверджували, що навіть у міфах потрібно шукати істину. Про це писали М. Бердяєв („Живе знання – міфологічне. Це повинно бути визнано свідомо, супроводжуватися усвідомленням того, що таке міф. Міф є реальність, і реальність непорівняно більша, ніж поняття... Пора перестати ототожнювати міф із вигадкою, з ілюзією первісного розуму, з чимось істотно протилежним реальності. Так ми вживаємо слово „міф” і „міфічність” у повсякденному мовленні. Але за міфом приховані найбільші реальності, першофеномени духовного життя” [7]), С. Булгаков („Міфу властива вся та об'єктивність чи кафолічність, яка властива взагалі „откровенню”” [9]), О. Лосєв („Міф завжди і обов'язково є реальність, конкретність, життєвість і для думки – повна й абсолютна необхідність, нефантастичність, нефіктивність” [20]).

Працюючи над мовним вираженням концепту ДУША в українській мові, ми дійшли висновку, що порівняння фактів мови з даними інших наук, зокрема її богослов'я, не тільки дають змогу відтворити когнітивні процеси при осмисленні того чи того явища та при творенні того чи того мовного факту, ширше подивитися на етимологію та історію окремих мовних фактів, але й кваліфікувати час їх виникнення, глибше пізнати суть явища, відокремити істинне від міфологічно нанесеного.

За А. Кошелєвим, структура концепту складається із властивостей принципово різної природи: перцептивних, достовірно ідентифікованих, і інтерпретаційних, що мають статус гіпотез і приписуються перцептивним властивостям на основі життєвого досвіду [17, с. 134]. Д. Лайонз говорить про „когнітивну істинність” чи „когнітивну реальність” семантичних компонентів [19, с. 502].

Специфікою концептів сакральної сфери, наприклад, ДУША, є те, що їх структура складається із двох частин – сакральної та несакральної. Як значення „за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ”, що репрезентує сакральну частину, так і значення „внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями”, яке займає основне місце в несакральній частині, на перший погляд, не є конкретними. Звичайно, внутрішній стан не можна безпосередньо спостерігати, однак той, хто його відчуває, виступає в ролі „перцептора”, прекрасно відрізняє надію від сумніву, смутку, любові. „Ми не відчуваємо, що знаємо щось, до того часу, доки не можемо визначити це словами чи якоюсь іншою традиційною знаковою системою” [30, с. 26], тому надійність наших рішень урешті-решт залежить від здатності „відчувати” ситуацію, від ступеня розвитку інтуїції – цього периферійного бачення [30, с. 41].

Мовою метафізики прикметник *психічний* відноситься до тих аспектів нашого буття, які знаходяться за межами фізичного світу, що пізнається через п'ять відчуттів [11, с. 47]. Однак останнім часом, окрім традиційних п'яти органів чуття, виокремлюють ще й інші, наприклад: „Інформація сприймається органами відчуттів, їх у людини вісім: орган слуху, орган зору, орган нюху, орган смаку, орган дотику, орган сприйняття біополя, орган снобачення, орган астралобачення. Усі ці вісім органів відчуттів здатні до сприйняття інформації, якої б природи вона не була” [8, с. 69-70]. Думаємо, що фразеологізм *не стій над моєю душею* (тобто наді мною), вказує, що ми енергетично відчуваємо дискомфорт, хтось нам заважає, давить на нас, навіть не торкаючись нашого тіла.

У рамках сучасних наукових підходів по-новому можна ставити питання про конкретність / абстрактність лексеми *душа*. Звичайно це слово вважають абстрактним (Л. Чернейко, С. Ристиг та ін.) ім'ям. Але ж ми знаємо, що „ім'я завжди є ім'я певного предмета”, однак „саме поняття предмета досить невизначене”

[32, с. 30]. Фізики вважають, що душа матеріальна, тобто це конкретна річ, тільки не всі її бачать. Думаємо, що в релігійному значенні *душа* є конкретним іменником, який часто вживається у множині, тобто підлягає рахунку, однак психологічне значення цього слова є абстрактним, тобто концепт ДУША має духовно-матеріальну, а не суто абстрактну природу.

І хоча наші знання „скоріше вони являють собою сукупність понять, вироблених для того, щоб маніпулювати думками”, і „насправді вони недосконалі, великою мірою надлишкові і часто непослідовні” [10, с. 48], думаємо, кожний елемент їх відображає певні сутнісні риси того чи того явища, інакше він не був би зафіксований мовою. Інша справа, що ми не завжди можемо збагнути їх суті.

Ми цілком згодні з висновками А. Залізняка про те, що „якщо ж між власне лінгвістичними та іншими даними виявляються якісь систематичні схожості, то це, очевидно, є лише підтвердженням правильності отриманих результатів” [15, с. 255]. Останнім часом ми спостерігаємо активний перехід феномена душі як об’єкта віри в сферу реального фізичного явища, оскільки так звана об’єктивна наука багато в чому підтверджує релігійні знання. Кількість елементів знання та віри, очевидно, будуть все більше збігатися.

Отже, аналіз мовного вираження концепту ДУША свідчить, що мова зберігає всю основну інформацію про основні закони буття, світовий досвід пізнання дійсності. Дані теології, етнографії, філософії, біоенергетики, фізики тощо підтверджують основну інформацію, зафіксовану мовою, тобто дають змогу виявити елементи об’єктивних, істинних знань про людину та світ, що її оточує. Оскільки пояснення мовних фактів та сутнісних ознак явища, ослслонених у мові, може бути певною мірою суб’єктивним, думаємо, верифікацію результатів дослідження потрібно проводити як за допомогою різних лінгвістичних методів, так і з використанням досягнень інших наук, зокрема й богослов’я.

Література

1. Авоян Р. Г. Значение в языке. Философский анализ [Текст] / Р. Г. Авоян. – М.: Высшая школа, 1985. – 103 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: учебное пособие [Текст] / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
3. Альтманн Г. Мода та істина в лінгвістиці: особисте звернення до багатьох [Текст] / Габріель Альтманн // Проблеми квантитативної лінгвістики: зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 3–11.
4. Апресян Ю. Д. Избранные труды [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Языки русской культуры: „Вост. лит.” РАН, 1995. – Т. 1: Лексическая семантика: синонимические средства языка. – [2-е изд., испр. и доп.]. – VIII с., 472 с.
5. Бардина Н. В. Языковая гармонизация сознания [Текст] / Н. В. Бардина; Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса: Астропринт, 1997. – 271 с.
6. Бацевич Ф. „Роздуми про мову” Ноама Хомського [Текст] / Ф. Бацевич // Хомський Н. Роздуми про мову / [пер. з англ.] – Львів: Ініціатива, 2000. – С. 9-24.
7. Бердяев Н. А. Философия свободного Духа [Текст] / Н. А. Бердяев; сост. П. В. Алексеева; вступ. ст. А. Г. Мисливченко. – М.: Республика, 1994. – 479 с. (Мыслители XX века).
8. Болотов Б. Шаги к долголетию [Текст] / Гл. ред. В. Усманов. – СПб.: Питер, 2000. – 128 с.
9. Булгаков С. Н. Свет невечерний: созерцания и умозрения [Текст] / С. Н. Булгаков; [подгот. текста и коммент. В. В. Сапова]. – М.: Республика, 1994. – 414 с. – (Мыслители XX века).
10. Виноград Т. Программа, понимающая естественный язык [Текст] / Т. Виноград; пер. с англ. С. С. Калитина; под ред. Г. Е. Поздняка; [предисл. Г. Поздняка]. – М.: Мир, 1976. – 294 с.
11. Голдберг Б. Современная психическая самозащита [Текст] / Б. Голдберг. – К.: София, 1998. – 176 с.
12. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода [Текст] / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.
13. Жулинський М. Подих третього тисячоліття. Українська література на межі тисячоліть [Текст] / М. Жулинський // Біблія і культура: зб. наук. статей. – Вип. 2. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 5–11.
14. Залевская А. А. Введение в психолінгвістику: [учеб. для студентов вузов, обучающихся по филол. спец.] [Текст] / А. А. Залевская; Рос. гос. гуманит. ун-т; [ред. совет: В. И. Бахмет и др.]. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 382 с.
15. Залізник Анна А. Многочисленность в языке и способы ее представления [Текст] / Анна А. Залізник. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 671 с. – (Studia philologica).
16. Канигін Ю. Біблія і сучасна наука [Текст] / Ю. Канигін, В. Кушерець. – К.: Знання України, 2005. – 226 с.
17. Кошелев А. Д. Референциальный подход к анализу языковых значений [Текст] / А. Д. Кошелев // Московский лингвистический альманах. – Вып. 1. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 82–194.
18. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / [Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина]; под общей ред. Е. С. Кубряковой. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.
19. Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику [Текст] / Джон Лайонз; [пер. с англ. под ред. и с предисл. В. А. Звегинцева]. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
20. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура [Текст] / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.

21. Лукінова Т. Б. Українська архаїчна лексика як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян [Текст] / Т. Б. Лукінова // X Всеукраїнська славистична конференція „Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури”: тези доп. – Т. 1. – Чернівці: ЧДУ, 1992. – С. 12-13.
22. Манакин В. Когнітивна лінгвістика і контрастивна семантика [Текст] / В. Манакин // Наукові записки. – Вип. 16. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 10–14.
23. Мусієнко В.П. Проблема істинності лінгвістичних знань [Текст] / В.П. Мусієнко // Мовознавство. – 2000. – № 2-3. – С. 11-16.
24. Пешковский А. М. Объективная и нормативная точка зрения на язык [Текст] / А. М. Пешковский // Пешковский А. М. Избранные труды. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 50-62.
25. Писаренко В. И. О когнитивной лингвистике и семантике термина „когнитивный” [Електронний ресурс] / В. И. Писаренко // Труды Международного семинара Диалог'2002 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/materials/archive.asp?id=7366&y=2002&vol=6077>
26. Потебня А. А. Теоретическая поэтика [Текст] / А. А. Потебня; сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова. – М.: Высшая школа, 1990. – 344 с. – (Классика литературной науки).
27. Синельникова Л. Объединительная роль информационных потоков: материальное и идеальное, конечное и бесконечное, божественное и человеческое / Л. Синельникова, В. Ильченко // Південний архів: зб. наук. праць. – Філологічні науки. – Вип. XXIV. – Херсон, 2004. – С. 151-160.
28. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія [Текст] / М. В. Скаб; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
29. Степаненко В. А. Слово / Logos / Имя – имена – концепт – слова: сравнительно-типологический анализ концепта „Duša. Seele. Soul” (на материале русского, немецкого и английского языков) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 „Германские языки” и 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / В. А. Степаненко. – Иркутск, 2006. – 38 с.
30. Уотс А. Путь Дзэн [Текст] / А. Уотс. – К.: София, 1993. – 317 с.
31. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) [Текст] / Ольга Федик. – Львів: Місіонер, 2000. – 300 с.
32. Языковая номинация: Общие вопросы [Текст] / Под ред. Б.А. Серебренникова и А.А. Уфимцевой. – М.: Наука, 1977.
33. Croft W. Syntactic categories and grammatical relations: the cognitive organization of information [Текст] / W. Croft. – Chicago; L.: U. of Chicago, 1991.

В статтє рассмотрена проблема истинности и верификации зафиксированной языком информации с позиции исследователя, занимающегося изучением концептуализации сакральной сферы.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептуализация, верификация результатов исследования.

The article deals with the problem of truthfulness and verification of the information fixed in language from the point of view of the researcher studying conceptualization of the sacral sphere.

Key words: cognitive linguistics, concept, conceptualization, research results verification.

Надійшла до редакції 10 вересня 2009 року.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ

Ольга Виноградова

ББК Ш12=411.4*212.5

УДК 801.25

ПРОТИЧЛЕН ЯК ОСНОВНИЙ ЗАСІБ ЗВ'ЯЗКУ ЛОКАТИВНИХ СЛОВОФОРМ

У статті аналізуються лінійні зв'язки локативних словоформ, для вираження яких використовується поняття «протичлен». Детально розглянуті потенційні сили дієслівного, а також іменного та прикметникового протичленів.

Ключові слова: локативні моделі, локативні словоформи, протичлен.

Сукупність звукових і значеннєвих відмінностей у межах однієї ФСК в мові є наслідком двох видів зближень – парадигматичних і синтагматичних. Власне, ця сукупність і становить мову, а в мові – ФСК, вона ж спрямовує її функціонування.

Слова в мовленні вступають одне з одним у відношення, зумовлені лінійним характером мови. Такі сполучення, які спираються на послідовність, називають синтагмами [Соссюр 1998, с. 156]. Член синтагми отримує мовну вартість лише внаслідок свого протиставлення до попереднього члена або наступного, чи до того й іншого разом. Зв'язки слів у реченні підпорядковуються між собою певним закономірностям: сполучатися між собою можуть тільки певні слова на основі відомих правил. Основний закон лексичної синтагматики – це семантична узгоджуваність слів, яка виявляється у тому, що слова утворюють склад речення, мають у своїх значеннях спільні компоненти, тому деякі вчені на основі спільної семи-місця зараховують локативні предикати до ФСК локативності.

Локативні моделі, позначаючи місце дії, події, ознаки тощо, а також місцеположення когось, чого-небудь щодо локума, відносяться безпосередньо до слів, що “позначають ознаки субстанції, а не саму субстанцію” [Радевич-Винницький 1974, с. 116]. Я. Радевич-Винницький ввів для вираження зв'язків такого порядку поняття протичлена, який дуже зручно й точно відображає певні обмеження в системі зв'язків категорії локативності.

Отже, метою статті є аналіз протичлена (дієслівного, іменникового, прикметникового) як основного засобу зв'язку локативних словоформ у контексті.

“Протичлен – це мінімальний, але достатній фон зв'язку, необхідний для опису функціонування моделей категорії локативності в межах речення. Протичлен – компонент речення (словосполучення), з якими знаходиться у безпосередньому граматичному (формальному) й семантичному зв'язку модель категорії локативності і через який вона пов'язана з іншими компонентами семантичної структури речення” [Радевич-Винницький 1974: 116-117].

У ролі протичлена локативних словоформ виступають в основному особові дієслова та дієслівні форми (інфінітив, дієприслівник, дієприкметник), віддієслівні іменники, прикметники, слова категорії стану та інші.

Творення локативних форм у висловленні залежить, у першу чергу, від валентності дієслова. Дієслово має більше функціональне навантаження і саме від його валентної прогнозованості залежить семантико-синтаксична структура речення.

Залежно від цього ми виділяємо кілька груп локативних дієслів-протичленів.

Дієслова щодо локативних поширювачів функціонують по-різному. Одні з них потребують поширювачів з локативним значенням і поза контекстом вони не здатні виступати автономно: *прийти на виставу, з'явитися вдома* тощо. При інших – локативні поширювачі можливі, але не обов'язкові, “їх вживання залежить не від семантики дієслова, а від комунікативних цілей, що переслідує той, що говорить (пише)” [Радевич-Винницький 1974, с. 119]: *малювати в альбомі; кататися на річці* і т. ін. А треті – з окремими моделями локативності взагалі не сполучаються. Так, дієслово *міститься* валентно орієнтоване на статичні локативні моделі, але не сполучається з динамічними.

Усе це спричиняє необхідність аналізу дієслів, що вступають у синтагматичні зв'язки з локативними статичними й динамічними конструкціями.

І. Дієслова – протичлени статичних локативних моделей:

1. Дієслова екзистенційні, на позначення перебування, знаходження: *бути, перебувати, міститися, опинитися, розташовуватися, залишатися* тощо (*бути на дачі, перебувати на відпочинку*). Цим словам притаманна обов'язкова валентність на моделі статичної локативності, тобто вони вимагають наявності одиниць, яким властива вказівка на локатив. У цьому випадку дієслова вказують на узагальнене значення локативності, а на локативний поширювач “припадає семантичне членування локативності” [Вихованець 1992, с. 105]. Близькими до аналізованих є дієслова типу *виникнути, опинитися, зародитися*. Сюди ж належать і лексеми з часовим відтінком: *пробути, провести час*, а також дієслова, ускладнені семантикою характеристики дії: *стирчати, звиватися* (про річку) тощо.

2. Дієслова, що позначають стан зі значенням перебування: *ночувати, днювати, гостювати, жити* і т. ін. (*ночувати в друзів, гостювати у батьків*), валентно детермінують статичні локативні моделі. Дієслова *зберегтися, господарювати, владарювати* можуть функціонувати й без локативних поширювачів у тому разі, коли позначають не конкретно локалізовану дію, а таку, що має узагальнений характер, вказує на властивість кого-, чого-небудь: *Ти яким був, таким і залишився*.

3. Дієслова на позначення процесу (“процесуально-локативні предикати” [Вихованець 1992]): *сидіти, лежати, стояти, висіти* – позначають одночасно і процес, і локативний стан (*стояти на площі, лежати в ліжку, сидіти на лаві*). При цих лексемах локативні поширювачі можливі при певній комунікативній меті (позначення локативного процесу), але необов’язкові (позначення власне процесу): *Він стояв уже на порозі – Він стояв і дивився на мене*.

4. Дієслова, що вказують на визначення місцезнаходження чого-небудь: *шукати, знайти, виявити* тощо. При таких лексемах валентна детермінація статичних локативних поширювачів є можливою, але необов’язковою: *Я знайшов гриб. – Я знайшов книжку за столом*.

5. Дієслова подійної семантики: *статися, відбутися, здійснитися, мати місце* тощо. Їм притаманна детермінація локативного поширювача при суб’єктах-іменниках подійної семантики: *Фестиваль проходив на головному стадіоні міста*.

6. Дієслова зі значенням здобуття: *взяти, купити, отримати*. Таким лексемам не властива обов’язкова валентність локативних словоформ: *Я вчора отримав зарплату. – Я вчора отримав зарплату в касі університету*.

7. Дієслова зі значенням зорового й слухового сприйняття: *побачити, роздивитися, впізнати, почути* тощо, а також із значенням звучання: *роздаватися, чути* тощо. При них локативні поширювачі можливі, але не обов’язкові: *Старець з’явився несподівано. – Старець з’явився в кімнаті несподівано*.

8. Дієслова зі значенням переміщення в просторі (нецілеспрямованого руху) – називають рух, який не виходить за межі названого локума, який залишається місцем здійснення дії, не перетворюючись в трасу: *ходити, їздити, бігати, літати, плавати*, а також *гуляти, шукати, кидатися, дрейфувати* тощо. Названі лексеми в своїй семантичній структурі уже містять сему локативності, тому локативні поширювачі з ними можуть і не вживатися: *Я пішов гуляти (полями)*.

9. Дієслова, що мають значення “залишати позначки”: *писати, друкувати, дряпати* тощо: *писати в зошиті, дряпати на парті*.

10. Дієслова зі значенням “створювати, уміщати твори”: *писати, друкувати(ся), вміщувати (статті, звіти): писати в щоденнику, публікуватися в журналах*.

11. Дієслова зі значенням “поринати на дно”: *тонути, топити(ся), занурювати(ся)* та ін.: *тонитися в озері, тонути в річці*.

Дієсловам трьох останніх груп (крім дієслова *вміщувати*) валентна детермінація статичних локативних словоформ не є обов’язковою.

При дієсловах наступних груп статичні локативні поширювачі можливі, а з директивними поширювачами ці дієслова не сполучаються, це зумовлюється відсутністю динамічної семи в таких лексемах:

12. Дії, що створюють об’єкти: *організувати, будувати, готувати* тощо: *організувати на факультеті виставу, будувати у місті бізнес-центр*.

13. Фізичної, інтелектуальної, фізіологічної діяльності: *працювати, думати, вчителювати, їсти* і т. п.: *працювати у Києві, вчителювати в сільській школі*.

14. Повідомлення: *розповідати, повідомляти: розповідати в коридорі*.

15. Емоцій: *радіти, сумувати* тощо: *радіти в колі друзів*.

16. Володіння: *мати, володіти* і т. ін.: *мати вдома цінні матеріали*.

17. Психічного й інтелектуального впливу: *вивчати, пізнавати* тощо: *вивчати криміналістику в університеті*.

Щодо дієслів останніх шести підгруп, то слушним буде твердження І.Вихованця про те, що в сполуках з такими дієсловами вживання локативної словоформи не зумовлені валентністю предиката й становить автономний компонент речення, сформований унаслідок згортання вихідних реченневих конструкцій [Вихованець 1994, с. 30].

З дієсловами аналізованої групи найчастіше функціонують статичні локативні словоформи – відмінкові форми локативів у місцевому, орудному та значно рідше у родовому й знахідному відмінках, прислівники із статичним значенням, локативні фразеологізми тощо.

II. Дієслова–протичлени динамічних локативних моделей. До цієї групи належать найрізноманітніші дієслова, що зумовлюють вживання при них сильно-, слабкоприлеглих локативних словоформ на позначення вихідного, кінцевого пункту руху й траси руху. Залежно від цього дієслова–протичлени динамічних локативних моделей поділяємо на шість груп.

1. Дієслова, що здатні сполучатися із словоформами груп “старт”, “фініш”, “шлях руху”. У більшості випадків вживання динамічних моделей локативності валентно зумовлене аналізованими дієсловами. Цю групу лексем поділяємо на декілька підгруп:

1) безпрефіксні дієслова односпрямованого (*іти, їхати, летіти* тощо) або різноспрямованого руху із значенням повторюваності (*їздити, ходити, літати* та ін.): *іти на зустріч, ходити вулицями міста, летіти з Києва до Нью-Йорка через Францію*;

2) дієслова руху (в тому числі й ті, що уточнюють темп чи спосіб руху): *рухатися, мчатися, стрибати, скакати, наступати, ковзати, мігрувати* і т. ін.: *мчатися автотрасою, мігрувати в Ізраїль*;

3) дієслова, що конкретизують напрямок руху: *направляти(ся), повертати(ся), піднімати(ся)* тощо: *направлятися з хутора в село лісом*;

4) дієслова, що називають рух речовини: *сипати(ся), лити(ся), капати, дути* і т. ін.: *капати з даху на підлогу через щілину*.

Дієсловом цих підгруп притаманна валентна детермінація, орієнтована на три моделі динамічної локативності: вихідного пункту руху (група “старт”), кінцевого пункту руху (група “фініш”) й шляху руху;

5) транзитивні дієслова (Транзитивні дієслова – це дієслова, що позначають “вплив на об’єкт з метою його пересування” [Радевич-Винницький 1974, с. 121]): а) *везти, нести, рухати* тощо – позначають рух об’єкта разом із суб’єктом: *рухати меблі з однієї кімнати в іншу по підлозі*; б) *направити, кинути, викликати, випустити, запросити* і т. ін. – позначають вплив на об’єкт з метою його переміщення: *викликати з відпустки на роботу*. Об’єкт у цьому випадку рухається не разом з діячем, а самостійно і моделі на позначення шляху руху вживаються рідко;

б) дієслова зорової й слухової дії типу *дивитися, дзвонити, кричати, махати; долітати, доноситися* (про звуки й запахи): *дивитися з вікна на вулицю*;

7) дієслова з просторовими префіксами: **ви-, з- (с-), пере-, при-, про-, у-(в-)**, які прогнозують вибір тієї чи іншої моделі. Найчастотніші – дієслова з префіксами:

- **в -** - у значенні “направленість дії всередину, в межі чого-небудь”: *ввійти, в’їхати, влетіти* тощо: *ввійти в двір з вулиці*. Основне значення, яке виражає цей префікс – рух в кінцевий пункт, а значення вихідного пункту руху й шляху руху є факультативними;

- **при -** - “доведення руху до мети, закінчення руху в певному пункті”. Цей префікс, як і попередній, зумовлює функціонування локативної конструкції на позначення кінцевого пункту (*прийти додому*), хоча тут можливі й конструкції групи “старт” і “шлях руху”, але вони будуть займати факультативну позицію (*прийти додому з лісу знайомою стежкою*);

- **ви -** - у значенні “рух зсередини назовні”. Цей префікс на периферію відсуває модель групи “фініш”, а в центр – групи “старт”, моделі групи “шлях руху” теж займають факультативну позицію: *вийти з кімнати в коридор через відкриті двері*;

- **з - (с-)** – 1) рух, дія з поверхні; 2) рух униз: *зійти, з’їхати, спустатися* тощо: *з’їхати з гори вниз*. Для дієслів із першим значенням основними виступають локативні моделі групи “старт”, а з другим – групи “фініш”;

- **пере -** - направленість дії, руху з одного місця в інше. Такі дієслова зумовлюють використання лексем зі значенням кінцевого пункту руху + лексеми зі значенням вихідного пункту руху: *переїхати, переміститися* тощо. Рідше при дієсловах з префіксом **пере-** вживаються локативні моделі групи “шлях руху”: *переїхати з Києва в Одесу залізницею*;

- **про -** - рух через що-небудь - основні при таких дієсловах моделі із значенням шляху руху, які часто супроводжуються моделями групи “старт” і “фініш”: *проїхати через усю Україну з Донецька до Львова*.

2. Дієслова, що здатні сполучатися із словоформами груп “старт” і “фініш”:

1) префіксовані дієслова руху. Найчастотнішими виступають дієслова з префіксами:

- **на-** - у значенні “направленість руху в межі локума”: *насуватися; накатуватися; набігати* тощо. Основне значення цього префікса – рух у кінцевий пункт (завжди дієслова з аналізованим префіксом вживаються із словоформами в знахідному відмінку з однойменним прийменником), а значення вихідного пункту руху – факультативне: *На місто з-за обрію насувалася хмара*;

- **роз-** - “рух (багатьох) з одного місця в різні боки”: *розбігтися, роз’їхатися, розсунутися* і т. ін. Найчастіше функціонують із словоформами групи “фініш”: *роз’їхатися по домах з ресторану*;

- **з-** - “рух із різних місць в одне”: *зійтися, з’їхатися, злетітися* тощо. Основні – моделі групи “фініш”: *злетітися в рідну домівку з різних кутків країни*;

2) транзитивні дієслова: *класти, покласти, перекласти, посадити, поставити* і т. ін. Це дієслова, що позначають встановлення положення об’єкта в просторі. Локативи при дієсловах *покласти, класти, посадити, поставити* тощо вказують на кінцевий пункт руху: *покласти папери в шухляду*, а з дієсловами типу *перекласти* – рівнозначно вживаються й моделі групи “старт”, й моделі групи “фініш”: *перекласти одяг з комоду до шафи*;

3) активного зорового сприйняття: *глянути, подивитися* тощо. У першу чергу аналізовані дієслова функціонують з локативами на позначення кінцевого пункту руху, локативи із значенням вихідного пункту руху є факультативними: *подивитися уважно на слухачів*;

4) насильницького впливу на об’єкт: *бити, вати, поранити*. Ці дієслова здатні викликати до функціонування локативні словоформи груп “старт” і “фініш”. “Сполучуваність цих дієслів з одиницями просторової семантики обумовлена екстралінгвістичними факторами: суб’єкт і об’єкт перебувають на певній

відстані, і вплив суб'єкта на об'єкт може відбуватися в різних напрямках (*ударити зліва*), він може бути направлений на різні сторони об'єкта (*бити куди-попало...*)" [Радевич-Винницький 1974, с. 122];

5) спілкування: *писати, телеграфувати* і т. ін. – цим дієсловам притаманна факультативна валентність щодо моделей “старт” і “фініш”.

3. Дієслова, здатні сполучатися із словоформами груп “старт” і “шлях руху”:

1) фізичного й інтелектуального надбання: *брати, діставати, отримувати* тощо. Таким лексемам властива валентність моделей зі значенням вихідного пункту руху й шляху руху: *діставати із столу, отримувати через касу*;

2) дієслова зорового сприйняття: *бачити, проглядатися, виглядати* тощо: *виглядати із кімнати через двері*;

3) окремі дієслова: *шукати, фотографувати, рахувати, керувати*: *керувати роботою з дому через ІНТЕРНЕТ*.

4. Дієслова, що здатні сполучатися лише із словоформами групи “старт”:

1) дієслова з префіксом **ви-**, що мають загальне значення ‘вийняти, вилучити якусь частину предмета чи предмет з іншого’: *вихопити, виламати, вирвати* тощо: *вирвати сторінку з книжки*;

2) дієслова логічного висновку: *витікати, впливати* (перен.), *виводити* (перен.) і т. ін.: *з вищесказаного витікає*;

3) адресативне дієслово: *отримати*: *отримати з дому листівку*;

4) буттєві дієслова: *з'являтися, з'явитися*: *з'явитися невідомо звідки*;

5) транзитивні дієслова типу *викрасти, увести, поцупити зняти, підібрати* тощо: *викрасти із шухляди*;

6) дієслова активної й неактивної дії: *винести* і т. ін.: *винести гроші з банку*;

7) мовлення: *процитувати*: *процитувати з Лесі Українки*;

8) дієслова інтелектуального надбання: *знати, дізнатися*: *дізнатися з газет*;

9) дієслова слухового (аудіального) й пасивного зорового сприйняття: *чути, бачити* та їхні деривати: *почути, побачити* тощо: *почути від сусідок*.

При цих дієсловах словоформи групи “старт” є факультативними. Якщо ж при них необхідно назвати кінцевий пункт руху, то вживається ще й конструкція з дієсловом, що може сполучатися з групою “фініш”.

5. Дієслова, здатні сполучатися із словоформами групи “фініш”:

1) дієслова зі значенням “зміна положення в просторі” – *сісти, лягти, повісити* тощо: *лягти на ліжко*;

2) дієслова зі значенням “пройшовши певну трасу, з'явитися в певній точці”: *вийти* та *вивести*: *вийти на дорогу*;

3) дієслова з префіксами:

за- - у просторових значеннях: *зайти, заїхати...*: *заїхати в глушину*;

в- - зі значенням “направленість руху дії всередину; в межі чого-небудь”: *встромити сокиру в дерево*;

на- - “направленість руху, дії на поверхню чого-небудь”: *нанести на карту*;

від- - “направленість руху в певне місце”: *віддати сина до школи*;

4) транзитивні дієслова: *сунути, кинути* тощо без префіксів та з префіксом **за-**: *засунути, закинути* тощо: *засунути за шафу*;

5) дієслова занурення: *занурюватися, упізнати, бутлихнутися*: *занурюватися у спогади*;

6) дієслова включення: *вступити, прийняти, захищати, запросити, збиратися, записатися, влаштуватися*: *захищати до університету*;

7) дієслова проникнення (близькі до попередніх): *проникнути, потрапити, потрапити*: *проникнути в квартиру*;

8) дієслова типу *помістити, поселити, заховати(ся)...*: *поселити в пристойну кімнату*;

9) дієслова повідомлення: *повідомити, заявити* тощо: *повідомити в пресі*.

6. Дієслова, здатні сполучатися з моделями групи “шлях руху” (у межах значення незаповненості): *об'їхати, обійти...* (*країну містами і селами*).

Наведена класифікація не є вичерпною, бо будь-які дієслова можуть факультативно поширюватися локативними або директивними словоформами: це й дієслова дії (*грати, працювати*), й дієслова на позначення емоційного стану (*радіти*), й дієслова на позначення явищ, подій тощо (*доцить, гримить*) і т. ін.

Але ми виділяємо й окрему групу дієслів, з якими не сполучаються ні локативи, ні директиви. Це слова, які входять до складу “граматичних ідіоматизмів” (В.Виноградов) і утворюють з інфінітивом єдине ціле: *хотіти, починати, продовжувати*. Вирази типу *хочу додому, починайте звідси* мають еліптичний характер, тому що від цих і аналогічних до них дієслів завжди залежить або мислиться залежний інфінітив.

Дистрибутивні властивості дієслів змінюються внаслідок переносного вживання. Так, при дієсловах руху іноді неможливе вживання окремих, а то й всіх директивів. Якщо, наприклад, *Діти ідуть* поширюється за рахунок групи “старт” (зі *школи*), групи “шлях руху” (*через ліс, лісом*), групи “фініш” (*додому*), то вислів *Годинник іде* таким чином поширюватися не може.

Іменний протичлен. Іменниками–протичленами локативних словоформ виступають, на нашу думку, лише віддієслівні іменники, яким притаманна валентна детермінація локативних поширювачів, й при цьому вони мають еквіваленти серед дієслів. Залежні слова при віддієслівних іменниках розглядалися дослідниками

по-різному, беручи до уваги різні критерії. Одні (В.Г. Адмоні, Т.П. Ломтєв, В.М. Нікітін) вважають їх означеннями (за основний критерій береться спосіб вираження опорного члена – приїменна позиція локативної словоформи). Інші (Є.М. Галкіна-Федорук, З.Д. Попова, І.А. Федоров) відносять їх і до означень, і до обставин (враховують і спосіб вираження опорного члена, і семантику словоформ). Треті (В.В.Виноградов) зараховують ці синкретичні елементи до “кола обставин”. Останній підхід видається нам найбільш правильним, бо в цьому випадку до уваги береться семантика опорного елемента та його поширювача.

Ми виділили невелику групу іменників, здатних бути протичленом до локативних словоформ:

1. Іменники, що найчастіше сполучаються зі статичними локативними словоформами:

- 1) з екзистенційним значенням: *перебування, знаходження, розташування* тощо: *перебування у друзів;*
- 2) із значенням стану: *гостювання, господарювання, зберігання* і т. ін.: *господарювання в лабораторії;*
- 3) із значенням процесу: *сидіння, лежання: лежання на канаті.*

2. Іменники, що найчастіше сполучаються з динамічними локативними словоформами. Це іменники на позначення:

- 1) початку руху: *від'їзд, старт (з Місяця)* тощо;
- 2) початку й закінчення руху: *посадка на аеродромі;*
- 3) направленої руху: *політ, повернення, поїздка: поїздка в Карпати* тощо;
- 4) направленої дії: *прорив, доступ, розселення, відрядження, прийом: відрядження за кордон* тощо;
- 5) транзитивної дії: *перекидання, пересування: перекидання через поріг* тощо;
- 6) шляху сполучення: *вихід, вхід, прохід: вхід до зали* тощо;
- 7) зорової, мовленнєвої й активної діяльності: *погляд, отримання, цитування* тощо: *погляд крізь віки;*
- 8) окремих документів: *виклик, заява, запит: виклик на сесію* тощо.

3 іменниками інших груп (матеріально-предметні: *лампа, двері, земля* тощо) локативні поширювачі виконують атрибутивну, означальну функцію, бо вказують не безпосередньо на місце дії, події, ситуації тощо, а дають характеристику матеріальним предметам, особам через їхнє місцезнаходження, місцеперебування, розташування і т. ін. У такому випадку іменники пов'язуються з моделями локативності у результаті “вторинного прикріплення”, тобто внаслідок еліпсу дієслова вихідної конструкції: *будинок напроти - будинок, що знаходиться напроти.*

Прикметниковий протичлен. Протичлени–прикметники локативних словоформ найчастіше виступають у функції присудка й рідше – у функції означення. В основному – це якісні прикметники на позначення кольору, розміру, просторових ознак, а також прикметники, що позначають здатність сприйматися: *видний, чутний* (рідко) та інші. Прикметники-протичлени, як правило, у своїй активній валентності факультативні щодо локативних поширювачів: *помітний здалеку; рожевий по краях* тощо. Локативними поширювачами до прикметників виступають найчастіше статичні локативні моделі. Директивні моделі з прикметниками змінюються: значення динамічності ніби зникає: *пухнастий знизу.*

Зазначимо, що при словах категорії стану (прикметникового походження) теж функціонують переважно статичні локативні словоформи, що виступають факультативними поширювачами до названих слів: *тихо навколо, сумно на серці* тощо.

Таким чином, для вираження лінійних (синтагматичних) зв'язків локативних словоформ використане поняття “протичлен”, в ролі якого виступають дієслівні форми, віддієслівні іменники, прикметники. Дієслова-протичлени складають розгалужену систему й відрізняються дистрибутивними властивостями: одні валентно детерміновані лише статичними локативними моделями і їм зовсім не властива валентність, пов'язана динамічними локативними конструкціями (*бути, жити, сидіти, шукати* тощо), інші – детерміновані лише динамічними локативними моделями і їм не характерна статична локативна детермінація (*іти, мігрувати, вийти, прийхати* та ін.). Локативні моделі при дієсловах-протичленах можуть бути як обов'язковими, так і необов'язковими. Іменники-протичлени локативних словоформ – це віддієслівні іменники, валентно детерміновані обов'язковими і необов'язковими локативними моделями (*розташування, сидіння, посадка* тощо). Локативними поширювачами прикметників виступають здебільшого статичні словоформи. Проте дослідження дистрибутивності локативних форм не вичерпується межами цієї статті, і вимагає для дослідження проблеми нових лінгвістичних підходів і методів.

Література

- Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р.Вихованець. – К.: Наук.думка, 1992. – 222 с. – Бібліогр.: с. 215-220. – ISBN 5-12-002283-9.
- Радевич-Винницький 1974: Радевич-Винницький, Я.К. Модели категории локативности (На материале русского литературного языка XIX – первой половины XX века) [Текст]: Дис. ... канд. филол. наук. – Дрогобыч, 1974. – 200 с.
- Соссюр 1998: Соссюр, Ф. Курс загальної лінгвістики [Текст] / Ф.Соссюр. – К.: Основи, 1998. – 324 с. – ISBN 966-500-021-7.

В статье анализируются линейные связи локативных словоформ, для выражения которых используется понятие «противочлен». Детально рассмотрены потенциальные силы глагольного, а также именного та прилагательного противочленов.

Ключевые слова: локативные модели, локативные словоформы, противочлен.

In the article are analysed linear connections of locative wordforms, for expression of which a concept is used «antimember». In detail potential forces are considered verbal, and also nominal that adjective of antimembers.

Keywords: lokative models, lokative wordforms, antimember.

Надійшла до редакції 5 червня 2009 року.

Ірина Домрачева

ББК Ш12=411.4*21

УДК 811.161.2'367.622.21

СЕМАНТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ УЗАГАЛЬНЕНО-ЗБІРНИХ СУБСТАНТИВІВ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з функціональної граматики. У ній розглянуто особливості функціонування узагальнено-збірних іменників у лінгвістиці, з'ясовано їхній статус. Здійснена спроба поняттєво-якісного аналізу семантичної та граматичної реалізації узагальнено-збірних одиниць.

Ключові слова: узагальнено-збірні іменники, дискретна множинність, недискретна множинність, квантитативність, одиничність.

В українському мовознавстві й до сьогодні немає єдиного погляду на визначення статусу збірних іменників та їх класифікацію. Проблема полягає ще й у тому, що у лінгвістиці відсутні єдині, уніфіковані, критерії залучення тих чи тих лексем до збірних. Ми досить часто говоримо про такі одиниці, як *козацтво*, *панота*, *дітвора*, *юнь*, *зелень* та оминаємо ті одиниці, які узагальнено виражають сукупність певних одиниць, вживаних із таким значенням переважно у контексті, на зразок *птахи*, *студент*, *житель міста* (наприклад: *Птах долає величезну відстань, повертаючись додому; Студент цього року відрізняється наполегливістю та допитливістю; Житель міста далекий від проблем села...*). Зазначені субстантиви потребують особливої уваги, оскільки характеристика їхнього статусу в багатьох випадках залежить від комунікативної мети мовців.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми засвідчив необхідність створення загальної класифікації лексем збірної семантики. При цьому необхідним, на наш погляд, є поняттєво-оцінювальна характеристика кожного компонента зазначеної структури. Отже, цілком природно, що запропонована стаття продовжує розв'язання проблем аналізу функціонування лексем із збірним (сукупним) значенням, заявлених автором у попередніх публікаціях.

У зв'язку з цим метою статті є визначення лексико-граматичного і функціонального статусу, а також детермінування обсягу узагальнено-збірних лексем у сучасній українській мові, окреслення специфіки вживання відповідних іменників у художній літературі та періодиці, встановлення їхнього зв'язку з іншими лексико-граматичними розрядами іменників. Підкреслюємо, що найголовнішими завданнями дослідження є спроба з'ясування статусу узагальнено-збірних іменників у сучасній лінгвістиці та вияв їхнього зв'язку з іншими компонентами збірного функціонально-семантичного мікрополя сукупності (Див. [Домрачева 1999]).

Процес потрактовування всіх збірних іменників у лінгвістиці (і зокрема, узагальнено-збірних субстантивів) неоднозначний і містить велику кількість наукових розвідок з проблеми, у яких так чи інакше висвітлюється це питання. Думаємо, що таке явище пояснюється насамперед неоднозначністю тлумачення самого поняття збірності. Як зазначає О.О.Холодович, збірні іменники характеризуються як недискретна множинність, тобто така множинність, що розуміється як неможливість виділення об'єкта із множинності, розчленування множинності на складові [Холодович 1946]. Однак існує твердження, що у певному розумінні в семантиці збірних імен здійснюється поєднання дискретності і недискретності [Руденко 1990, 157]. Дискретність виявляється у тому, що кожний носій мови усвідомлює входження цілісних елементів у „збірну множинність” [Руденко 1990, 160], напр.: *панство – пан – пани; комашня – комаха – комахи*. А недискретність простежується у наявності у поданих іменників формальних ознак нерахованих імен.

Д.І.Руденко наголошує, що „подання в мові множинності безумовно дискретних об'єктів так, наче б вона була суцільною масою, стає основою для своєрідної мовної гри” [Руденко 1990, 163]. Чимало збірних імен на позначення множинності осіб і уявлення про цінність людини, що підтримується співвіднесеністю збірних іменників із загальними, взаємодіє з формально вираженим значенням недискретності. Мова ніби заперечує сама себе з метою „відтінку”, посилення сутності певної властивості, яка притаманна багатьом об'єктам, висловлення якоїсь оцінки [Руденко 1990, 164]. Це твердження породжує думку, що теза про визначення збірності через взаємодію тільки з категоріями предметності й квантитативності вимагає суттєвого перегляду.

Зазначимо, що оцінка виникає тоді, коли мовець показує своє ставлення до множинності, до збірності, при потребі думаючи про неї, як про недискретну множинність. Звичайно, при цьому мовець уявлятиме не об'єкт в одиничному екземплярі, а сукупність осіб, сконцентрованих, об'єднаних у цьому випадку для вираження не стільки кількості (вона невідома мовцеві), а скільки якісного осмислення множини, угруповання.

О.О.Холодович стверджує, що саме такі лексеми називають збірністю, оскільки збірність постає „сукупністю однорідних предметів, які складають одне ціле, тобто як одиниця, що протистоїть іншій сукупності, яка теж розуміється як одне ціле, знову ж таки інша одиниця. Недарма і форма в цьому випадку для множинності й до сих пір є форма однини, бо що таке однина, як не форма вираження якості *par excellence*” [Холодович 1946, 31].

Отже, збірність можна визначати як атрибутивну онтологічну категорію, що має квалітативно-квантитативний характер і виражає трактування певного зібрання предметів як неподільної спільності цих предметів у їх просторово-часовій нерозривності [Решетникова 1991, 153]. Як підтвердження цього видається слушною думка Д.І.Руденка, який зазначає, що іноді використання збірного імені є єдиним кроком, тобто відсутня можливість вибору мовного засобу, яка являє собою важливу передумову оцінки, напр.: *дворянське офіцерство* (а не *дворянські офіцери*), *багатомільйонне слов'янство* (а не *багатомільйонні слов'яни*) [Руденко 1990, 187]. Множинність подається через характеристику кількісного складу за допомогою прикметника (тобто квалітативна ознака).

До периферії ядра функціонально-семантичного поля сукупності разом з деякими іншими розрядами, зокрема з власне сукупними іменниками, входять узагальнено-збірні субстантиви (Див. [Домрачева 1999]). Саме вони, у свою чергу, становлять периферійну ланку функціонально-семантичного мікрополя збірних імен і є ядерним репрезентантом всього поля сукупності.

Розвиток узагальнено-збірного значення в іменниках належить до недостатньо вивчених у мовознавстві явищ. Найчастіше досліджуються власне збірні субстантиви (у літературі такі лексеми покваліфікуються зазвичай як *збірні іменники*). Узагальнено-збірні іменники при цьому згадуються побіжно, як частина власне збірних імен. Значна частина нових збірних значень незбірних субстантивів зумовлена метонімією. Заміна однієї назви іншою за суміжністю пояснюється реальним зв'язком цих предметів та їх назв. Що стосується іменників із власне збірним значенням, вони у сучасній мові неоднорідні. Дослідниками вони також визначаються по-різному.

Зокрема, цікавою є думка авторів наукової праці „Категория количества в современных европейских языках”, які зазначають, що такі лексеми „у плані вираження ідентичні іменникам в однині, однак відрізняються від них у плані змісту”; до вказаних одиниць здебільшого належать іменники на позначення різних видів риб, диких та домашніх тварин, птахів, національності [Категория количества 1990, 61]. Далі лінгвісти подають своє бачення природи узагальнено-збірних субстантивів, акцентуючи на особливостях функціонування зазначених лексем: „Будучи немаркованим членом опозиції однина: множина, форма однини відрізняється більш крихкою, розмитою семантикою, що робить її багатшою, дозволяє передавати більше різних значень... Ця форма перебуває на вищому рівні абстракції. Її категорійним значенням є вказівка не на одиничність денотата, а на весь клас предметів чи явищ, який є одиничним на іншому рівні абстракції та узагальнення. Не зважаючи на те, що ця форма не передає кількісних характеристик, вона почасти імплікує певну „узагальнювальну” множинність, коли припускаємо наявність всіх представників такого класу. Вказана форма може бути також використана для позначення кожного представника в класі, тобто роздільної множинності” [Категория количества 1990, 62].

В.Таран виділяє такі різновиди „збірних сукупностей” на основі семи „однорідність елементів”:

- 1) збірні множинності, для яких уявлення про однорідність спираються на предметно-речову однаковість;
- 2) збірні сукупності, елементи яких об'єднуються як структурні елементи цілого;
- 3) узагальнено-збірні сукупності;
- 4) збірні сукупності, члени яких інтегрують у єдине ціле на основі деякої важливої для цього об'єднання ознаки;
- 5) збірні множинності, як спільності предметів чи осіб, об'єднаних схожістю роду діяльності, положення, функції.

В.В.Таран також говорить про можливі випадки накладання сем збірності й узагальнення, крім того – про випадки, які характеризуються рівновагою сем узагальненості і збірності. При цьому, на думку автора, узагальнено-збірний образ референта можна розглядати як складне поняття [Таран 1998, 12]. Можна погодитися з цією думкою, оскільки одна і та сама лексема у різному контексті може мати різне значення. Наприклад, у реченні *Прокинсья, Києве, проснись – Допоки ми іще не в ямі...* (О.Доріченко) слово **Київ** має значення „жителі міста”, а у реченні *...до нас прибули гості аж з Києва* (Літ-на Україна. – 2007. – 1) означає населений пункт, столицю України.

О.М.Прокопович, говорячи про лексеми із збірним значенням, залежно від походження, структурних особливостей, а також вживання у мові поділяє їх на дві групи:

1. Структурно оформлені іменники зі збірним значенням. Ця група об'єднує імена різних семантичних груп, що склалися за допомогою спеціальних суфіксів: **-ств-о** (*студентство, учительство*), **-ія** (*інженерія*),

-н-я (*комарня*), -в-а (*мишва*) та ін. Такі утворення мовознавець називає маловживаними, а словотвірні моделі непродуктивними.

2. Структурно неформлені субстантиви зі збірним значенням. Цю групу складають іменники однини, різні за своєю семантикою, які у певному контексті, тобто ситуативно, виражають одиничність особливого роду, за словами О.О.Потебні, „образ суцільної множинності” чи „нерозчленовану сукупність, множинність в одному”. При цьому О.М.Прокопович такі утворення називає „формами однини в узагальнено-збірному значенні” [Прокопович 1966, 29]. Ці форми у сучасній мові продуктивні. Наприклад: ряд співвідносних один з одним утворень *студент (одн.) – студент (узаг.-збір.) – студентство (збір.) – студенти (множ.)*. Пор.: *Український студент допитливий і Українське студентство допитливе* або *Українські студенти допитливі*. У першому випадку форма однини слова **студент** не впливає на його значення. Те, що воно має узагальнено-збірне значення, можна зрозуміти з контексту.

Нас цікавить саме друга група іменників.

Таке граматичне значення виявляється у субстантивів з найрізноманітнішою семантикою – в іменників зі значенням осіб, зоонімів, у назвах рослин і под. Проте, незважаючи на те, що велика кількість іменників може вживатися з узагальнено-збірною семантикою, існують лексеми, які не використовуються у цьому значенні. Як стверджує О.М.Прокопович, розглядувані форми збірності є народно-розмовними за своєю природою. Їх уживаність у літературній мові почала зростати у XIX – початку XX ст. На сучасному етапі ці субстантиви широко використовуються у розмовній мові різного характеру, з цим пов’язане вживання у художній літературі [Прокопович 1966]. Напр.: *А під березами мов сипонуло – рясніло від червоного грибка* (І.Качуровський). Закономірно, що під словом **грибка** розуміється **грибків**. Особливо яскраво на це вказують значення дієслів **сипонуло, рясніло**, які за своєю семантикою є сукупними.

Також узагальнено-збірні іменники активно використовується у публіцистиці. Завдяки такому вживанню іменників досягається характерна для публіцистичних текстів виразність та емоційність. Напр.: *Наче всі розумні згодні, але ж мовчать: надто звикли бути рабами колонізатора* (Літ-на Україна. – 2006. – 4). У цьому реченні без змін у значенні можна замінити лексему **колонізатора** словом **колонізаторів**.

Групу структурно неформлених іменників зі збірним значенням О.М.Прокопович поділяє на два різновиди: а) з акцентом на значенні узагальненості; б) з панівною ідеєю збірності. При цьому в обох підгрупах іменників відтінок збірності залишається. Про це свідчить можливість заміни іменником зі збірним значенням або іменником у формі множини. Напр.: у реченні *Село вимирало* (Літ-на Україна. – 2007. – 1) = *Селянство вимирало*. Також у контексті *Хай дошкульна влада Притисне, розворушить мужика!* (І.Качуровський) слово **мужика** можна замінити лексемою у формі множини **мужиків**.

Мовознавець наводить різні приклади вживання іменників у формі однини в узагальнено-збірному значенні. Наприклад: *З дня народження іграшка супроводжує дитину*. Інший характер має паралельне вживання таких сполучень, як „День студентів”, з одного боку, і „День учителя” – з іншого. Усі вони відповідають літературній нормі, тому що узагальнено-збірне значення, виражене у формах однини, тут закономірне. Нормативними слід вважати і такі сполучення, як „Будинок актора”, „Будинок художника” (паралельні утворення „Будинок літераторів”, „Будинок художників”). Випадки паралельного вживання форм зустрічаються досить часто. Також мовознавець згадує форми, що є розмовними і виходять за межі літературної норми (*Завдання із закупівлі яйця*) [Прокопович 1966, с. 32].

Л.О.Брусенська у своїй статті згадує випадки у мові, коли певна числова форма вживається у невласливій для себе формі, зокрема дослідниця називає вживання однини іменників в узагальнено-збірному значенні, напр.: *У лісі водиться білка (= білки)* [Брусенская 1994, 48]. **Білка** (значення цього слова словник подає так: *невеличкий лісовий гризун, що живе на деревах*) тут виступає не як конкретна тварина, а як уособлення цілого класу тварин. Тут бачимо один з тих випадків, коли іменник означає не конкретний предмет, а поняття про предмет, абстраговане від реальності. Найчастіше таке можемо побачити у науковій літературі, зокрема у ботаніці, зоології. Напр.: *Препарат володіє високою біологічною активністю, ... підвищує продуктивність тварин, птиці* (Літ-на Україна. – 2006. – 8).

І.Р.Вихованець, говорячи про категорію числа іменників, наводить факти, коли морфологічна форма числа може не збігатися з реальним числовим значенням словоформи. При цьому мовознавець згадує про один з аспектів, окреслених у нашій роботі. На прикладі речення *Людину пізнають у праці* він показує властивість цього та багатьох інших субстантивів позначати не одиничний предмет, а множинність предметів. У таких випадках спостерігається нейтралізація в мовленні (під впливом відповідного контексту) закріпленого в мові числового значення [Вихованець 2004, 94].

Один з аспектів структури узагальнено-збірних іменників висвітлила Г.Я.Томіліна. Як зазначає дослідниця, поява збірних значень у семантиці незбірних іменників зумовлена метонімічними, метафоричними, синекдохічними переносами. При цьому частіше розвиток узагальнено-збірного значення, на погляд Г.Томіліної, яку підтверджує аналіз фактичного матеріалу, відбувається в одному напрямку (синекдоха) [Томіліна 1971а, 33-34].

І.Б. Голуб у „Стилістиці російської мови” також звертає увагу на стилістичні особливості форм однини в узагальнено-збірному значенні. Автор зауважує, що форми однини мають посилену експресивність, оскільки в них розвивається метафоричне значення, невласливе іменникам у множині. Іменники однини, стверджує

І.Голуб, можуть вживатися і у збірному значенні, тоді форма вказує на нерозчленовану множинність предметів або осіб [Голуб 2003, 151], наприклад, бачимо це у реченні: *І вічний жайвір голубу рілля Співанками високо засіває* (Л.Литвинчук). Таке образне вживання однини надає мовленню афористичності й емоційності: *Тут [у народних піснях] є все – й туга, і пристрасть, і цнотливість української жінки* (М.Кравчук). Або: *Якщо розум дається людині від Господа, то характер потребує настійного виховання...* (Літ-на Україна. – 2007. – 1). У конструкціях, які мають стійкий розмовний відтінок, узагальнено-збірний іменник іноді надає мовленню іронічного забарвлення: *А там – стрілецька рота... Не випускає ловкий москвит!* (М.Лубківський), *...скромна хатинка обійшлася в добру копійчку...* (С. Колесник) – „обійтися в добру копійку (копійчку)” – сталий вираз, який означає „коштувати чималі гроші”.

Вживаються іменники однини в узагальнено-збірному значенні й у публіцистичному мовленні. Часто цей стилістичний прийом використовується у заголовках газети і назвах рубрик, напр.: „*Агроном і поле*”, „*Для чого людина навчається?*”, „*Читач пропонує*”. Однак у газетах можна спостерігати і стилістично не виправдану заміну множини формою однини, напр.: *Огірок у цьому році не вродився*. Окремі іменники в узагальнено-збірному значенні настільки увійшли у побутове мовлення людей, що в іншому значенні вони вже не вживаються. Таких імен, як ми бачимо, небагато, але про їх існування варто згадати. Напр.: *Ми підтримуємо вітчизняного виробника* (М.Меднікова). Цей сталий вираз завжди вживається саме у такій числовій формі. Крім того, такі слова, як *читач, глядач* в узагальненому значенні набагато частіше вживаються в однині, ніж у множині, оскільки найчастіше особа кожного конкретного читача, глядача тощо не є важливою.

Говорячи про узагальнено-збірні іменники, дуже важливим є встановити, які саме лексеми можуть набувати узагальнено-збірного значення, згрупувати їх за лексичним значенням, оскільки лексичне значення у деяких випадках відіграє визначальну роль.

Спираючись на досвід мовознавців у дослідженні узагальнено-збірних іменників, а також з урахуванням вживання цих іменників у художній літературі і публіцистиці, спробуємо класифікувати **узагальнено-збірні субстантиви за семантикою** таким чином:

1) сукупність осіб – вживання конкретних назв людей в узагальнено-збірному значенні. Найчастіше при творенні таких назв використовується метонімія. Напр.: *Все злаmano жорстокою рукою, Все стоптано важкими чобітьми* (І.Качуровський). У цьому реченні слово *рукою* за змістом дорівнює формі *руками*. Також часто зустрічається вживання конкретних іменників у значенні збірних. Напр.: *Зайшов аж у Австрію, надивився, як люди живуть – куди там братися нашому Іванові* (В.Боднар). Тут *Іван* – узагальнений образ народу. У цій групі іменників можна виділити кілька різновидів:

- **особи, об'єднані за родом занять**: *Становище солдата у радянській армії залежало від того, скільки він уже прослужив* (Ю.Андрухович);

- **особи, об'єднані за соціальним станом**: *Село вимирало* (Літ-на Україна. – 2007. – 1). У реченні *...Деякі наші поведирі відзначаються ... байдужістю до біди „малоگو українець”* (Літ-на Україна. – 2006. – 7) виступає сукупність осіб, об'єднаних саме за соціальною ознакою, що виражене означенням *малогу*;

- **особи, яких пов'язує спільне місце проживання чи знаходження** у момент мовлення: *Її проводжав увесь хутір Кашулівка – семеро осіб дідів і бабів древнього віку* (О.Міщенко). У цьому контексті міститься вказівка на те, що *хутір Кашулівка* – це сукупність людей, які живуть на хуторі – (*семеро дідів і бабів...*). Також у реченні *Майдан не спить* (А.Пашко) – йдеться про людей, які знаходяться на майдані у момент мовлення;

- **особи, що мають спільну національність**, напр.: *Не буде українець забезпечений українською книжкою, українським кіно- і телекраном...* (Літ-на Україна. – 2006. – 7);

- **особи, об'єднані за гендерною ознакою**, напр.: *Я завжди думав, мадам Командо, що жінка – це людська істота, яка лише вбирається, теревентить...* (М.Меднікова).

З-поміж цих іменників можна виділити ще декілька підгруп іменників з узагальнено-збірним значенням, зокрема особи-члени певної організації (*Сім разів зверталася Ліга [українських меценатів] з епістолярним благанням до президента...* (Літ-на Україна. – 2006. – 1)), спортивної команди (*„Динамо” розпачливо і спазматично навалилося на московські ворота* (Ю.Андрухович)) тощо;

2) сукупність рослин – використання форми однини у назвах рослин у значенні сукупності. Найчастіше це вживання назва рослини у значенні сукупності її квітів або плодів (*Солдати бузку наламали* (С.Литвин) або називання однієї рослини у значенні великої кількості (*А під березами мов сипонуло – рясніло від червоного грибка* (І.Качуровський). Також до цієї групи лексем входять не тільки назви рослин, але й їх частин, зокрема, *лист, насіння* та ін. Напр.: *Геть і природа млякне своїми квітками і листом* (В.Медвідь); *Він зібрав насіння, він стиснувся, як спалах...* (М.Ломонос). Тут важливо знати значення слова у конкретному оточенні і відрізнити лексеми з узагальнено-збірним значенням від аналогічних конкретних, речовинних субстантивів тощо. Напр.: у реченні *Де бузок, де тюльпани, де крокуси, де гіацинти...?* (М.Меднікова). Лексема *бузок* вживається у значенні, яке подає тлумачний словник у другій позиції: *квіти рослини з великими волотями ясно-лілових, фіолетових чи білих... квітів*, тоді як у реченні *...кивнує на неприступні зарості бузку...* (С.Колесник) це слово означає таке: *Рослина з великими волотями ясно-лілових, фіолетових чи білих ... квітів* (Великий тлумачний словник СУМ). Тут можна помітити, що навіть імена однієї тематичної групи виявляються щодо категорії числа по-різному. Пор.: „У магазин привезли *огірки, помідори*”, але: „У магазин привезли *редьку*”. Або пор.:

„На ринку продають *гвоздику*” (= *гвоздики*) – „На ринку продають *троянди*”. Але у побутовому або в поетичному мовленні можливі нетипові варіанти вживання іменників щодо категорії числа, напр.: *А троянда біжить по газону, І асфальт вибухає травою...* (Д. Кремінь);

3) сукупність тварин – найчастіше це назва у формі однини тварини, як ідеального представника свого класу. Напр.: *...в оточенні любомудра лелеку називали гайстром, як у Карпатах...* (Літ-на Україна. – 2007. – 1). Лексеми такого типу часто зустрічаються у науковій літературі. Також іменник має форму однини, коли кількість одиниць є не важливою для розуміння значення висловлювання. Напр.: *будь щасливою сорочко моя вишивана трохи міллію поточена...* (О. Шарварок) або *А в твоєму літечку коник грає (= коники)* (В. Сташук).

В.В. Виноградов відзначив, що найчастіше форма однини в узагальнено-збірному значенні вживається у словах, що позначають „дрібних тварин”. У таких дрібних тварин менше індивідуальних відмінностей, тому для багатьох з них одина в узагальнено-збірному значенні – природний варіант: *У городі з’явився колорадський жук* [Виноградов 1972, 132].

Часто слова з узагальнено-збірним значенням використовуються з метою поетичного увиразнення: *І чути, як цвіркун у полі свій налаштує смичок* (І. Білий);

4) сукупність лексем з абстрактним значенням – слів, які не можна відчутти органами чуття, напр.: *Не для того у слово укладено мудрість і світлу печаль, Щоб на маски трагічні... впала мовчання печать* (Т. Щегельська). Початкове значення лексеми **слово**: *Мовна одиниця, що виражає поняття про предмет або явище об’єктивного світу*. У вказаному випадку іменник означає художнє слово або мовлення взагалі. До цієї групи входять також такі іменники, як **душа**, **серце** в абстрактному значенні, напр.: *Мовчанням насурмлюється людська душа впроти остачі віків* (В. Медвідь).

Для розуміння суті досліджуваних іменників варто зазначити, що вони мають різні емоційні та оцінні конотації, отже, вживання субстантивів в узагальнено-збірному значенні у тексті виконує різні функції, з-поміж яких можна назвати такі:

1. Зображення масовості явища, дії, ознаки, про які йдеться, при цьому спостерігається нівелювання особливостей кожної окремої особи або кожного окремого предмета, оскільки звертається увага тільки на те, що їх об’єднує, напр.: *А Майдан купився на обман* (М. Луків) – йде мова про дуже велику кількість людей; або *Агенція гула, як розбурханий вулик* (І. Роздобудько) – всі працівники агентства „гудуть”.

2. Показ великої кількості предметів (осіб, тварин тощо), об’єднаних за певною спільною ознакою, напр.: *Якщо розум дається людині від Господа, то характер потребує настійного виховання...* (Літ-на Україна. – 2007. – 1) – **людина** = **люди** (**людство**); *Птахи не відбирають їжу у риб, а лев не претендує ні на місце, ні на банани мавпи...* (Літ-на Україна. – 2006. – 8) – **лев** = **леви**, **мавпи** = **мавпа**. У цьому випадку числові форми слів першої частини речення (**птахи**, **риб**) вказують на узагальнено-збірне значення іменників у другій частині.

3. Висловлення негативного ставлення до певних людей, предметів, явищ. Напр.: *Чужинець завжди прагнув, щоб домінувала його правда* (Літ-на Україна. – 2005. – 3), без зміни змісту можна замінити на *чужинці прагнули...*

Можна сказати, що найчастіше форми в узагальнено-збірному значенні вживаються, якщо мовцю важко передати експресію образної конкретності або якщо один представник множинності здатний репрезентувати множинність загалом. Напр.: *Все зламано жорсткою рукою, Все стоптано важкими чобітьми* (І. Качуровський); *...в оточенні любомудра лелеку [як вид] називали гайстром...* (Літ-на Україна. – 2007. – 1).

Ми вже зазначали, що узагальнено-збірні лексеми не є однорідними і тотожними за значенням. Тому вони мають різні стилістичні відтінки та емоційно-експресивне забарвлення. Отже, за особливостями вживання серед узагальнено-збірних лексем можна виділити такі умовні групи:

1. Ті, що вживаються переважно у художніх текстах. Напр.: *І чути, як цвіркун у полі свій налаштує смичок* (І. Білий). Такі іменники, як правило, не вживаються у побутовому мовленні людей, оскільки вони є образними і часто мають переносне значення.

2. Лексеми, які часто вживаються у періодичних виданнях. Напр.: *Наче всі розумні згодні, але ж мовчать: надто звикли бути рабами колонізатора* (Літ-на Україна, 2006, 4). Іменники цієї групи часто мають емоційно-експресивне забарвлення, мають на меті привернути увагу, вплинути на свідомість читача.

3. Слова в узагальнено-збірному значенні, які вживаються у повсякденному мовленні людей. Напр.: *Сьогодні годувальник-селянин ще тримає нашу Батьківщину...* (Літ-на Україна. – 2006. – 3). У побутовому мовленні можлива навіть така форма, помилкова у літературній нормі, як *На ринку торгують трояндою*. Це ще раз доводить, що у сучасній українській мові узагальнено-збірні іменники вживаються досить часто і є досить продуктивними.

Є також нейтральні лексеми з узагальнено-збірним значенням, які вживаються як у звичайному мовленні людей, так і у науковій, публіцистичній літературі. Досить часто лексеми в узагальнено-збірному значенні вживаються у наукових текстах, особливо тоді, коли, означають певний вид, клас тварин, рослин і под. Напр.: *Вовк занесений до Червоної книги* зустрічається значно частіше, ніж *Вовки занесені до Червоної книги*.

Варто зауважити, що аналізовані лексеми існують переважно у контексті, узагальнено-збірне значення певного іменника можна помітити лише на рівні речення. Напр.: *Америка* – назва материка, країни. У реченні *Зарозумілу Америку поверну до тям* (Р. Лубківський) це слово має узагальнено-збірне значення, позначаючи громадян названої країни.

Однією з найважливіших функцій узагальноно-збірних субстантивів є позначення великої кількості осіб, пов'язаних певною спільною ознакою (місцем проживання, віком і т.д.) Це досягається шляхом метонімічного перенесення (напр.: *Європа на теренах історичного Закарпаття повторила те, що набагато раніше зробив Схід...*; або використанням іменника у формі однини у значенні множини (напр.: *Продовжувати список фактів з життя звичайної радянської людини?*)

Часто у науковому, публіцистичному, а інколи й у художньому та розмовному стилях уживаються назви тварин і рослин у формі однини – як представники певного класу (напр.: *Птахи не відбирають їжу у риб, а лев не претендує ні на місце, ні на банани мавпи...*) або для зображення великої кількості цих реалій: *Чують ніздрі травневий хміль, ловить око серпневий плід* (В. Базилевський).

Отже, узагальноно-збірні іменники займають належне місце з-поміж збірних субстантивів, детермінуючи окрему ланку функціонування, належачи до нецентральної сфери вжитку сукупних лексем. Однак саме ці іменники характеризуються високою продуктивністю щодо вживання у текстах всіх стилів української мови. Для того, щоб виявити субстантиви з узагальноно-збірним значенням у тексті, важливо враховувати лексичне значення, а також контекст, який формується залежно від комунікативної настанови.

Група узагальноно-збірних іменників в українській мові потребує подальшого вивчення, зокрема, мають бути досліджені такі питання, як експресивно-оцінна функція досліджуваних субстантивів, лексикографічна розробка їх, потрібно виробити більш точну класифікацію власне збірних іменників з перспективою аналізу узагальноно-збірних одиниць на конкретних текстах різних стилів.

Література

- 1.Бондарко 1984 – Бондарко А.В. Функциональная грамматика [Текст] / А.В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 134 с.
- 2.Вихованець, 2004 – Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
- 3.Голуб, 2003 – Голуб И.Б. Стилистика русского языка [Текст] / И.Б. Голуб. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 442 с.
- 4.Горпинич, 2004 – Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] / В.О. Горпинич. – К.: Академія, 2004. – 336 с.
- 5.Дегтярев 1982 – Дегтярев В.И. Собирательность и категория числа в истории славянских языков [Текст] / В.И. Дегтярев // Вопр. языкознания. – 1982. – № 4. – С.92-101.
- 6.Домрачева, 1999 – Домрачева І.Р. Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові [Текст] / І.Р. Домрачева: Дис. канд. філол. наук/ Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1999. – 199 с.
- 7.Категория количества 1990 – Категория количества в современных европейских языках [Текст] / В.В. Акуленко, С.А. Швачко, Е.И. Букреева и др. – К.: Наук. думка, 1990. – 284 с.
- 8.Мусиенко 1992 – Мусиенко В.П. Функціонально-семантическая категория меры в русском языке [Текст] / В.П. Мусиенко. – Дисс. ... д-ра філол. наук. – К., 1992. – 447 с.
- 9.Панфилов 1976 – Панфилов В.З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития [Текст] / В.З. Панфилов // Вопр. языкознания. – 1976. – № 4. – С.18-38.
- 10.Прокопович, 1966 – Прокопович Е.Н. Употребление в литературном языке существительных с обобщенно-собирательным значением [Текст] / Е.Н. Прокопович // Рус. язык в школе. – 1966. – №4. – С. 29-33.
- 11.Решетникова 1991 – Решетникова Н.В. Онтологическая категория собирательности: логико-философский и лингвистический аспекты [Текст] / Н.В. Решетникова // Лингвистика: Взаимодействие концепций и парадигм. – Вып.1. – Ч.1. – Харьков: ХИМЭСХ, 1991. – 239 с.
- 12.Руденко 1990 – Руденко Д.И. Имя в парадигмах “философии языка” [Текст] / Д.И. Руденко. – Харьков: Основа, 1990. – 300 с.
- 13.Таран, 1998 – Таран В.В. Узагальненість та збірність як текстові категорії у сучасній українській мові [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 19 с.
- 14.Томіліна, 1971а – Томіліна Г.Я. До типологічно-зіставного вивчення збірних іменників у сучасних східнослов'янських мовах [Текст] / Г.Я. Томіліна // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 28-34.
- 15.Томіліна, 1971б – Томіліна Г.Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників [Текст] / Г.Я. Томіліна // Укр. мова і література в школі. – 1971. – №4. – С.32 - 36.
- 16.Холодович 1946 – Холодович А.А. Категория множества в японском в свете общей теории множества в языке [Текст] / А.А. Холодович // Уч. зап. Ленинград. ун-та. Серия филол. наук. – 1946. – Вып. 10. – С.15-36.

Статья продолжает цикл публикаций автора по функциональной грамматике. В ней рассмотрены особенности функционирования собирательных и обобщенно-собирательных существительных в лингвистике, выяснен их статус. Осуществлена попытка понятийно-качественного анализа семантической и грамматической реализации собирательных единиц.

Ключевые слова: собирательные существительные, обобщенно-собирательные существительные, дискретная множественность, недискретная множественность, квантитативность, единичность.

The article continues the cycle of publications of author from functional grammar. In it the features of functioning of the combined teams are considered and generalized collapsible nouns in linguistics, their status is found out. Realizable attempt concept-high-quality to the analysis of semantic and grammatical realization of collapsible units.

Keywords: collapsible nouns, generalized collapsible nouns, discrete multiplicity, undiscrète multiplicity, kvantitativnist', singleness.

Надійшла до редакції 2 червня 2009 року.

Лариса Дорошенко

ББК Ш12=432.1+Ш12=411.4

УДК 811.161.2'367.6

АНАЛІТИЧНІ ФОРМИ КАТЕГОРІЇ БЕЗВІДНОСНОЇ МІРИ ОЗНАКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню аналітичних форм категорії безвідносної міри ознаки в українській мові. Визначається місце граматичної категорії у мові, яке фіксується за допомогою спеціальних мовних засобів. Приділяється увага частинам мови – прикметнику та прислівнику, які мають єдину семантичну основу. Знаходячись на периферії граматичної структури мови, прислівник і прикметник виражають ознаку предмета та ознаки.

Ключові слова: категорія безвідносної міри ознаки, аналітична форма, поширювач, ступені інтенсивності ознаки, дефектна ознака, ексесивна ознака.

Граматичний лад сучасних мов характеризується системами граматичних категорій. Маючи принципове значення та реалізуючись у функціональній системі мов, граматичні категорії як ядерні компоненти мовної організації репрезентовані на багатьох ярусах її структури.

Незважаючи на тривалий процес вивчення й аналізу семантико-словотвірної категорії безвідносної міри ознаки (КБМО) в окремих мовах (див. праці К.С.Аксакова, В.В.Виноградова, А.П.Грищенка, О.Ізюмова, І.К.Калініної, В.Т.Коломієць, І.Є.Красової, П.М.Каращука, О.Кржижкової, С.Є.Олійник, Дж.Курме, Дж.Іствуда, Ч.Фріза та ін.), проблема семантичної безвідносності не знайшла ґрунтовного студіювання в загальнотипологічному аналізі мов. Саме тому в сучасних умовах постає необхідність визначення регулярності / нерегулярності певних засобів реалізації семантики безвідносності ознаки та встановлення специфіки градування такої семантики, простеження спеціалізованих експлікативних засобів вираження КБМО, залишається нерозкритим питання виділення ядерних / напівпериферійних / периферійних структур категорії. Усе це актуалізує проблему загальнотеоретичного аналізу категорійної семантики категорії і визначення площин спільного та різного в функціонально-семантичних вимірах, простеження КБМО як мовної універсалії.

Системно-структурне студіювання семантико-словотвірних категорій складається з аналізу структури, внутрішніх закономірностей відношень між мовними одиницями, що і визначає специфіку та граматичний тип мови, яка не є скупченням розрізнених фактів, а характеризується чітким внутрішнім зв'язком, організованим за певними законами.

Досліджуючи семантико-словотвірну категорію методом системно-структурного аналізу, треба звертати увагу на студіювання специфічних для мовних одиниць ознак, що об'єднують і розрізняють одиниці між собою, зв'язки, співвідношення та протиставлення мовних одиниць, їхню функціональну єдність та цілісність, ієрархічний характер їхніх відношень, єдність плану вираження та значення.

Подана стаття являє собою спробу дати аналіз аналітичних форм КБМО, що знаходяться на периферії граматичної категорії в українській мові. Досліджувана мова характеризується синтетичністю форм вираження безвідносної міри ознаки. У силу цього дуже цікавим постає питання вираження безвідносної міри ознаки аналітично. Це зумовлює розв'язання таких завдань: 1) простеження спеціалізованих засобів вираження форм КБМО; 2) виявлення аналітизму в структурі КБМО в українській мові. При проведенні дослідження зосереджено увагу на висвітленні таких питань: 1) типи ступенів інтенсивності ознаки; 2) діапазон сполучуваності поширювачів з прикметниками / прислівниками в українській мові.

Безвідносне збільшення або зменшення ознаки є встановленням обраних параметрів (ступенів наявності ознаки). Інтенсифікація базується на еталоні виміру, за допомогою якого і проходить процес ступенювання об'єкта найменування. Зі значення окремих мовних одиниць складається значеннєвий бік категорії. Сукупність семантичних ознак слів (безвідносності ознаки прислівників / прикметників) як одиниць словникового складу характеризує досліджувану категорію як семантичну. Безвідносність ознаки є базовим значенням для форм категорії, "яке має відповідати семантичному ядру граматичної категорії. Чіткіше це опорне значення реалізується у змісті парадигматичних рядів, що його передають" [ЛЭС 1990, с. 10]. Категорія фіксується в мові за допомогою спеціальних мовних засобів. Цими засобами виступають словотвірні форманти, завдяки яким "категорійні семи отримують формальне словотвірне вираження" [ЛЭС 1990, с. 216]. Словотвірне значення

КБМО є модифікаційним, що характеризує його як суму значень мотивувального слова та додаткової модифікувальної ознаки [ЛЭС 1990, с. 216]. За допомогою модифікаційного словотвірного значення в рамках КБМО утворюються слова – грамеми ступенів ознаки, значення яких сприймається як зміна значення твірного слова.

В.Я.Плоткін, описуючи граматичну систему англійської мови, пише, що “семантика прикметника і прислівника формується навколо спільного ядерного значення властивості, якості, ознаки, яке розщеплюється на два ядерні підзначення належності властивості предмету або непередмету (тобто дії, стану або іншій властивості). Цілком природно, що дві частини мови – прикметник і прислівник, які мають по суті єдину семантичну основу, зближуються так, як не можуть зближуватись дві частини мови з контрастними ядерними значеннями – іменник та дієслово” [1975, с. 20]. “Посідаючи периферійне місце у граматичній структурі” мови, прислівник і прикметник виражають ознаку предмета та ознаки [Аракин 1989, с. 17].

Отже, прислівник нарівні з прикметником спроможний передавати ознаки з градуальною оцінкою їхньої наявності, тобто КБМО властива як прикметникам, так і прислівникам.

Розвиток синтетичних та аналітичних форм безвідносного ступенювання в українській мові проходить неодноразово: синтетичні форми з’являються пізніше аналітичних, але перерва між цими датами відносно незначна. Це пов’язано з тим, що слов’янські мови більш флективні, що виявляється у творенні афіксальних форм.

Поширення аналітичних тенденцій у репрезентації понятійного змісту свідчить про видозміну основних напрямів у розвитку та динаміці граматичного ладу мови. Велике значення для студіювання цього питання – в принциповій різниці двох аспектів аналітизму. “З одного боку, аналітизм є вираженням відношень між словами в реченні та словосполученні за допомогою засобів, що лежать поза цими словами; це фундаментальна риса всієї будови мови, яка пронизує всю її граматичну організацію та відчутно торкається природи лексичних одиниць. З іншого боку, під аналітизмом розуміється також широке використання аналітичних форм або конструкцій, тобто вираження за допомогою засобів, що лежать поза словами, його категорійних значень” [Плоткин 1975, с. 58].

Аналітичні форми входять у парадигму КБМО слов’янських мов; в українській мові аналітичні форми займають приадресну позицію, що мотивується синтетизмом слов’янських мов.

Лінгвісти трактують аналітичну форму як поєднання слів, де кожний з його елементів входить до парадигматичного утворення як форма слова [Ярцева 1965, с. 119], “особливий спосіб вираження окремого значення слова, при якому службовий елемент знаходиться у дистантній позиції щодо матеріального елемента” [Солнцева, Солнцев 1965, с. 81], “сполучення слів службового та повнозначного, в якому службове слово, самостійно або разом з афіксом повнозначного, виражає граматичне значення повнозначного слова та всієї конструкції” [Жирмунский 1965, с. 7]. Аналітична форма характеризується граматичною нерозкладністю, ідіоматичністю, регулярністю, формалізацією та десемантизацією допоміжного компонента, окремооформленістю. В аналітичній формі сполучаються головне слово та допоміжний елемент, при цьому останній має ослаблене лексичне значення; основне лексичне значення всієї аналітичної форми закладено в головному компоненті форми. Як зазначав з цього приводу О.І.Смирницький, “аналітична форма є словосполученням лексично нерівноправних компонентів” [1959, с. 67]. Аналітичні форми утворюються завдяки граматицізації вільних сполучень, один з компонентів яких, шляхом послаблення лексичного значення, перетворюється у службовий елемент та є показником граматичного значення. Службове слово є словом з певним, хоча і дуже узагальненим і послабленим лексичним значенням.

Аналітичні форми як засіб репрезентації структури КБМО прислівників / прикметників реалізують маркованість категорії через систему сполук слів, що входять складовими компонентами до її функціонально-семантичної парадигми. З урахуванням усіх ознак аналітичних форм у структурі КБМО виділяємо сполуки, яким властива структура “приадвербіальний / приад’єктивний поширювач (прислівник міри та ступеня) + прислівник / прикметник”. Від цих форм відокремлено редуковані форми (*товсто-товсто, червоний-червоний*), що є складними формами, які утворюються “подвоєнням, говорячи іншими словами, повторенням всього або частини кореневого елемента” [Сепир 1934, с. 59] та є складними словами.

Традиційно, прислівники міри та ступеня, займаючи підрядне положення та уточнюючи названу прислівником / прикметником ознаку вказівкою на міру, поділяються лінгвістами на певні групи за ступенем інтенсивності ознаки. “Ступінь інтенсивності ознаки може бути різним (мінімальним, високим), а тому і прислівники-інтенсифікатори зазнають деякої класифікації” [Быстрова, Шевченко 1986, с. 28]. М.І.Степаненко виділяє поширювачі максимальної / надзвичайно високої міри, мінімальної / надзвичайно низької міри, помірного вияву інтенсивності ознаки, приблизної кількості ознаки [1991, с. 59]. Л.В.Быстрова, О.Ф.Шевченко виділяють інтенсифікатори вищого, низького, середнього, невизначеного ступеня наявності ознаки [1986, с. 28].

Поширювачі, що утворюють аналітичну форму КБМО в українській мові, поділяємо на дві групи поширювачів дефектного та ексесивного ступеня ознак з підгрупами на позначення дефектних та ексесивних відтінків. Так, у групу поширювачів дефектної ознаки входять інтенсифікатори на позначення низької, приблизної, мінімальної ознак. Підгрупа низької ознаки об’єднує поширювачі з семою “не дуже, недостатньо”, приблизної ознаки – з семою “майже, приблизно”, мінімальної ознаки – з семою “ледь, злегка”.

Групу поширювачів ексесивної ознаки поділяємо на підгрупи великої та максимальної ознак. Підгрупа великої ознаки об'єднує поширювачі з семою “дуже”, максимальної ознаки – з семою “занадто, надзвичайно”.

В українській мові сполучуваність поширювачів з прислівниками / прикметниками зумовлена необхідністю точно вказувати ступінь наявності безвідносної ознаки: *дуже тихо* й *дуже спокійно* сказала (О.Нагорний, Г.Рябов), *зовсім нове* шасі (Р.Самбук), *запах трохи бальзамічний* (В.Кархут).

Іноді в ролі основного елемента виступають не серединні форми (норма), а афіксальні ліво- / правобічні парадигматичні форми, що не впливає на сприйняття цих сполук як аналітичних форм: *зовсім молодесенький оперативник* (І.Багрняний).

Найбільший діапазон статистично значущих зв'язків мають поширювачі на позначення низької ознаки.

У досліджуваній мові серед ексесивних поширювачів підгруп високої та максимальної ознак виявлено елементи, діапазон сполучуваності яких з прислівниками / прикметниками дуже обмежений і може бути представлений лише двома, іноді однією одиницями.

В українській мові до таких поширювачів належать елементи “*вицент*”, “*інтенсивно*”, “*непосильно*”. Поширювач максимальної ознаки “*вицент*” зі значенням “зовсім, остаточно” [СУМ I 1971, с. 794] сполучається з якісними прикметниками на позначення ознак характеристики людини “*п'яний*”: *вицент п'яний чоловік* [СУМ I 1971, с. 794]. Поширювач великої ознаки “*інтенсивно*” зі значенням “яскраво, густо”, “*посилено*” [СУМ IV 1971, с. 37] має змогу сполучатись лише з атрибутивними прислівниками на позначення кольорових ознак процесу, якісними прикметниками характеристики кольорових ознак неістот, частин тіла людини, абстрактних явищ, флори та фауни, метеорологічних явищ: *інтенсивно червона* сукня [СУМ IV 1971, с. 37]. Поширювач максимальної ознаки “*непосильно*” сполучається з атрибутивним прислівником “*важко*” та якісним прикметником “*важкий*”, що відносяться до підкласу характеристики неістот, відповідних органів людини та її загального тла, абстрактних явищ, флори та фауни; поширювач надає всій аналітичній формі додаткового стилістичного забарвлення з причини семантичної тавтології: укр. *непосильно важка* валіза (розм.).

Проаналізовані джерела дають змогу констатувати факт наявності повноти ексесивної або дефектної ознаки, що проявляється у певному контексті функціонування тієї чи іншої аналітичної форми. Міра ознаки представлена в динаміці її градації; ступінь ознаки є межею досягнутого градаційного процесу, коли подальші зміни ступеня неможливі після досягнення цієї межі. Такий процес спостерігається в контексті, коли при аналітичній формі вжито прислівники *уже* / *вже*, які вказують на “закінченість, завершеність чого-небудь” [СУМ 1909, с. 322]: *Вона зволікала, хоча вже цілком виразно* уявляла собі, що виходу в неї все одно нема і рішення може бути тільки одне (О.Нагорний, Г.Рябов), *Невже гадаєш, що я вже зовсім недогадливий?* (Р.Самбук), *Він, мабуть, вже зовсім давно не знав, що таке вагання, сумніви* (К.Дмитрук).

Аналітичні форми “можуть позначати не тільки ту межу процесу градації, до якої він прагне (верхня межа), але й ту, від якої він починається (нижня межа)” [Воротников 2000, с. 41]. Таке явище простежується в сполученнях з прислівником *це*, що вказує на “тривалість, незакінченість” [СУМ II 1971, с. 575]: *На підлозі килим, правда, децю потертий, однак це зовсім пристойний, і, коли б він був справді рядовим червоним майором, не завазався б ані на хвилину* (Р.Самбук), *Тому й не дивно, що титан все це досить дорогий конструкційний метал, хоч вартість його з року в рік знижується* (М.Василега).

Вживаючись з прислівниками *уже* / *вже*, *це*, аналітичні форми КБМО в досліджуваній мові репрезентують міру ознаки в динаміці її градації та позначають верхню або нижню її межу. Спроможність репрезентації безвідносної міри ознаки (БМО) в динаміці її градації простежується в синтетичних формах, які теж мають змогу сполучатись з прислівниками на позначення закінченості / незакінченості: *І він схилився, свіжий, Це навіть возкуватий номер “Правди” розклавши на столі* (М.Бажан). Вираження БМО в динаміці її градації більш характерне для аналітичних форм в слов'янських мовах.

Кількісна наповненість структури аналітичних форм КБМО в українській мові диференціює аналітичні словосполучення на двокомпонентні та трикомпонентні типи. Двокомпонентні форми є широкоживаними типами безвідносних аналітичних форм, що складаються з основного та допоміжного елементів. В українській мові двокомпонентні сполучення складають більшість серед аналітичних форм категорії: *вона надто зухвала* (Т.Бабицька), *трохи пишномовно закінчив* (А.Безуглов).

До трикомпонентних належать аналітичні форми, що складаються з основного та двох допоміжних елементів, один з яких додатково градує семантику всієї форми. Тут градувальний допоміжний елемент займає лише стартову позицію; обидва поширювачі мають різне безвідносне значення: *майже абсолютно лиса голова* (розм.). У досліджуваній мові трикомпонентні аналітичні форми з градувальним допоміжним елементом збігаються за значенням з двокомпонентними аналітичними формами, які вживаються з прислівником *це* та передають значення БМО в динаміці її градації (нижня межа). Роль цих прислівників відіграють градувальні допоміжні елементи: пор. *це зовсім новий капелюх – майже зовсім новий капелюх*.

Елативні форми найвищого ступеня атрибутивних, часових, просторових прислівників, якісних прикметників, словосполучення “приад'єктивний поширювач + відносний прикметник” є аналітичними формами, але, знаходячись на периферії КБМО в досліджуваній мові, відіграють побічну роль у реалізації функції безвідносності ознаки.

Всі аналізовані аналітичні форми КБМО в українській мові можна охарактеризувати як абсолютні, що мають всі ознаки аналітичних форм.

Особливий інтерес являють собою українські складні прислівникові / прикметникові сполуки з ослабленим семантично першим елементом, що ідентичні за семантикою поширювачам “*дуже*”, “*майже*”. З причини оформлення сполук через дефіс їх можна охарактеризувати як складні слова, типом словотворення яких є словоскладання. У цих “*хібних складних словах*” перший компонент відіграє лише службову роль щодо іншого та інтенсифікує його: *темно-синій розчин міді* (М.Василега), *кошки світло-жовті* (В.Кархут). Цей факт зближує аналізовані сполуки з аналітичними формами; їх можна охарактеризувати як відносні аналітичні форми.

Розташування основного елемента аналітичної форми КБМО в досліджуваній мові у пре-, пост- та інтерпозиції розмежовує словосполучення на ядерні та регресивні [Бурлакова 1985, с. 88]. В ядерних аналітичних формах значеннєвому елементу належить фінальна позиція. Це широковживаний тип аналітичних форм в українській мові: *незвичайно довгий стіл* (О.Нагорний, Г.Рябов), *школа стояла дуже високо* (А.Чайковський).

Регресивні аналітичні форми характеризуються препозиційним розташуванням адвербіального / ад’єктивного ядра. З приводу нефіксованого порядку слів у реченні в слов’янських мовах майже всі українські дефектні / ексесивні поширювачі (окрім *не дуже*, *не зовсім*, *не особливо*, *не вельми*, *далеко не*, *зовсім не*, *недостатньо*, *глибоко*, *особливо*, *інтенсивно* спроможні поміняти свою позицію в аналітичній формі з ядерної на регресивну: пор. *маточки дуже великі* (В.Родіонов, І.Шабаршов) – *велика дуже книжка* (О.Вишня), *людина цілком пристойна* (В.Кашин) – *вона байдужа цілком* (О.Нагорний, Г.Рябов).

В українській мові регресивний тип аналітичної форми не тільки інтенсифікує ознаку, а й надає їй емоційного забарвлення, стилістичної оцінки, в силу чого вживається у художньому, розмовно-побутовому мовленні.

Все це дозволяє зробити висновки:

1. Маючи певні ознаки (граматичну нерозкладність, ідіоматичність, регулярність, десемантизацію допоміжного елемента, окремооформленість), аналітичні форми відокремлюються від редукованих форм, що утворюються словоскладанням та є складними словами.

2. Досліджувана мова забезпечена широким арсеналом дефектних та ексесивних поширювачів, які за відтінками основних значень поділяємо на підгрупи: низької, приблизної, мінімальної ознак і великої, максимальної ознак.

3. В українській мові широким діапазоном статистично значущих зв’язків характеризуються поширювачі підгрупи низької ознаки. Серед підгруп ексесивних поширювачів виділено допоміжні елементи, що сполучаються зі смисловими словами вибірково.

4. У досліджуваній мові під час аналізу ілюстративного матеріалу зафіксовано факт наявності ступеня повноти ексесивної / дефектної ознак, коли допоміжний елемент в аналітичній формі позначає верхню або нижню межу процесу градації експліцитно.

5. Кількісна наповненість структури аналітичних форм КБМО в українській мові диференціє словосполучення на дво-, трикомпонентні форми; у свою чергу, трикомпонентні форми характеризуються наявністю градувальними допоміжними елементами.

6. Розташування основного елемента аналітичної форми у пре-, пост- та інтерпозиції розмежовує словосполучення на ядерні, де значеннєвий елемент знаходиться у постпозиції та регресивні з препозиційним значеннєвим елементом.

У рамках отриманих результатів можна намітити перспективи подальших студіювань у цьому напрямку: проведення зіставного аналізу структури категорії безвідносної міри ознаки в одно- та різноструктурних мовах з метою підтвердження питання універсальності категорії.

Література

1. Аракин 1989: Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования: Учебное пособие для студентов и преподавателей вузов [Текст] / В.Д.Аракин – М.: Высшая школа, 1989. – 158 с.
2. Бистрова, Шевченко 1986: Бистрова Л.В., Шевченко О.Ф. Сполучуваність прислівників з прикметниками у сучасній англійській мові [Текст] / О.Ф.Бистрова, Л.В.Шевченко // Мовознавство. – 1986. – № 3. – С. 27 – 31.
3. Бурлакова 1985: Бурлакова В.В. О сочетаемости свойств прилагательных в современном английском языке [Текст] / В.В.Бурлакова // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Вып. 5. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 8 – 14.
4. Воротников 2000: Воротников Ю.А. Безотносительные степени качества в русском языке [Текст] / Ю.А.Воротников // Известия АН. Серия лит-ры и языка. – 2000. – Т.59. – № 1. – С. 36 – 43.
5. Жирмунский 1965: Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях [Текст] / В.М.Жирмунский // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 5 – 58.
6. ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
7. Плоткин 1975: Плоткин В.Я. Грамматические системы в английском языке [Текст] / В.Я.Плоткин – Кишинёв: Штиинца, 1975. – 126 с.

8. Сепир 1934: Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи [Текст] / Э.Сепир [пер. с англ. А.М.Сухотина]. – М. – Л.: Гос. соц.-эконом. издательство, 1934. – 223 с.
9. СУМ 1971: Словник української мови: В 11-ти т [Текст]: Уклад. Г.М.Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1971 – 1980.
10. СУМ 1909: Словник української мови [Текст]: В 4-х т. Т III / Ред. Б.Д.Грінченко. – К., 1909. – 506 с.
11. Смирницкий 1959: Смирницкий А.И. Морфология английского языка [Текст]/ А.И. Смирницкий – М.: Наука, 1959. – 440 с.
12. Солнцева, Солнцев 1965: Солнцева И.В. Анализ и аналитизм [Текст]/ И.В.Солнцева, В.М.Солнцев // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 80 – 89.
13. Степаненко 1991: Степаненко М.І. Прикметниково-прислівникові сполучення в українській мові (синтаксичний і семантичний аналіз) [Текст] / М.І.Степаненко // Українське мовознавство: Респ. наук. зб. Випуск 18. – К.: Либідь, 1991. – С. 59 – 63.
14. Ярцева 1975: Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков [Текст] / В.Н.Ярцева // Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. – М.: Наука. 1975. – С. 5 – 23.
15. Ярцева 1965: Ярцева В.Н. Проблемы аналитического строя и формы анализа [Текст] / В.Н.Ярцева // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М. – Л.: Наука, 1965. – С.118 –125.

Статья посвящена исследованию аналитических форм категории безотносительной меры признака в украинском языке. Определяется место грамматической категории в языке, которое фиксируется с помощью специальных языковых средств. Уделяется внимание частям речи – наречию и прилагательному, которые имеют общую семантическую основу. Находясь на периферии грамматической структуры языка, прилагательное и наречие выражают признак предмета и признака.

Ключевые слова: категория безотносительной меры признака, аналитическая форма, расширитель, степени интенсивности признака, дефектный признак, эксцессивный признак.

The article is devoted to the research of the analytic forms of the irrelative adverb and attribute measure category in the Ukrainian language. The category is fixed with the help of the definite linguistic means. The place of the category in the system of the language is defined. Being in the periphery of the grammatical system of the language, adverbs and attributes have common semantic basis and express indications of object and indications.

Key words: irrelative adverb and attribute measure category, defective adverb and attribute reveal measure form, excessive adverb and attribute reveal measure form, analytic form.

Надійшла до редакції 8 червня 2009 року.

Марія Коношкєвич

ББК Ш12=411.2*212.71+ Ш12=411.3*212.71
УДК 808.26-5

СОМАТИЗМИ В ФУНКЦІИ ПРЕДЛОГА (К ВОПРОСУ О ГРАНИЦАХ КАТЕГОРИИ ПЕРСОНАЛЬНОСТИ)

Лінгвісти Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы з асаблівымі пачуццямі дасылаюць друкаваць свае працы ў зборнік “Лінгвістычныя студыі”, галоўным рэдактарам і душой якога з’яўляецца прафесар Анатоль Апанасавіч Загнітка – выключны вучоны, бліскучы арганізатар, арыгінальны педагог, патрабавальны настаўнік і цудоўны чалавек. Маём рацыю так сказаць не толькі па вядомых кнігах Анатоля Апанасавіча, не толькі па высокім узроўні згаданага зборніка, але і па тых сустрэчах на канферэнцыях і семінарах, што меліся ў межах адкрытага міжнароднага праекта “Граматыка славянскага прыназоўніка”, які аб’яднаў вучоных Расіі, Беларусі, Украіны, Польшчы, Балгарыі, Сербіі і іншых краін пад эгідай Маскоўскага дзяржаўнага універсітэта імя М.В.Ламаносава і ў асобе прафесара М.У.Усеваладавай.

Дзякуючы ўдзелу ў згаданым міжнародным праекце украінскіх вучоных на чале з прафесарам А.А.Загніткам мы, група беларускіх распрацоўшчыкаў праекта, мелі шчасце творчых стасункаў, абмену навуковымі здабыткамі і ідэямі, плённых дыскусій, проста цёплых сяброўскіх узаемін. Нам вельмі імпануе ў асобе А.А.Загніткі яго шчырая любоў да украінскай мовы, якой ён служыць самааддана, самахвярна, прычым гэтая любоў да роднай мовы не замыкаецца толькі на ёй адной, а праяўляецца ў кантэксце сучаснага сусветнага мовазнаўства, са шчырай павагай і цікавасцю да іншых нацыянальных моў і да Мовы наогул.

Можна толькі па-добраму пазаздросіць той выключнай працаздольнасці, з якой Анатоль Апанасавіч выдае кнігу за кнігай, і таму дыяпазону навуковых інтарэсаў, якія адлюстроўваюцца ў яго творах. Няма сумневу – яшчэ больші плёну і здабыткаў у яго наперадзе!

© Коношкєвич М.Й., 2010

На фоні процесів персоніфікації і деперсоніфікації іменників розглянуто розширення функцій соматизмів: крім прямої номінації органів тіла людини, у деяких своїх формах вони здатні виконувати функцію прийменника. Прийменникова функція соматизмів висвітлена на матеріалі білоруської мови із залученням фактів російської мови.

Ключові слова: соматизм, прийменник, персональність, білоруська мова, російська мова, синтаксема.

1. Эгоцентрический характер речемыслительной деятельности носителей языка и вытекающий из этого антропоцентризм языка свидетельствует, что функциональные границы категории персональности значительно шире границ, обозначенных языковой категорией лица и классом личных имен существительных. Расширение функциональных границ указанной категории происходит в двух, казалось бы, противоположных направлениях, но в основе каждого из них лежит один и тот же антропоцентрический фактор.

1.1. Одно направление, на котором мы не будем долго останавливаться, – это персонификация неодушевленных предметов. Н.Ю.Шведова, демонстрируя расширение исхода «кто – существо одушевленное», привела 12 видов его контаминаций с другими исходными смыслами (для краткости сопроводим их по одному примеру): *кто* и *что* (*Сбежался весь город*), *кто* и *чей* (*Зайди ко мне в кабинет*), *кто* и *сколько* (*Пришли внятером*), *кто* и *какой* (*Провожающие, покиньте вагоны*), *кто* и *когда* (*Жил еще при царе*), *кто* и *как* (*Живет без родителей*), *кто* и *где* (*Когда ты был со мной*), *кто* и *куда* (*Поехал к отцу*), *кто* и *откуда* (*посыльный от портного*), *кто* и *докуда* (*добежал до меня*), *кто* и *зачем* (*Сделал это ради детей*), *кто* и *почему* (*Это случилось из-за меня*), заметив, что это «лишь общий взгляд на само явление контаминации смыслов; оно требует специального изучения под углом зрения смыслового строения языка в целом» [2, с. 62].

Для иллюстрации контаминации смыслов *кто* и *что* Н.Ю.Шведова привела примеры неодушевленных существительных с пространственной семантикой, причем только в форме именительного падежа и только в позиции грамматического субъекта. Однако скрытые персональные смыслы имеются и в других формах синтаксем с существительными пространственной семантики, совмещающих несколько денотативных ролей – так называемых гиперролей. Например, гиперроль «субъект + локатив» может быть представлена с разной долей наличия одного или другого: либо как субъектный локатив, либо как локативный субъект. Если она выражена личным субстантивом типа *Денис*, *Янина*, *бабушка*, *учитель* и т.п., то можно говорить о денотативной роли субъектного локатива: *Был у Дениса / у бабушки / у учителя*.

Если же речь идет о локативном субъекте, то для этой денотативной роли используются существительные не просто с пространственной семантикой, а лишь те, значение которых предполагает в называемом ими локуме постоянное наличие лица по роду его деятельности, проживания и др. Сравним четыре группы примеров: (1) Употребление нормально: *В буфете / в ларьке / в магазине / в столовой я купил пирожок*. (2) Требуется конкретизация: *В городе / в селе / в поселке я купил пирожок*. (3) Употребление ситуативно возможно: *На улице / в парке / у входа в парк / на площади я купил пирожок*. (4) Некорректно: **В поле / в лесу / на опушке / на дороге / в чаще я купил пирожок*.

В контекстах (4) локативные синтаксемы содержат только пространственную семантику, в них по определению отсутствуют субъектная сема продавца, разрешающая семантическое согласование локативной синтаксемы и действие агенса. Поэтому, если таковая жизненная ситуация окказионально может случиться, то для ее языковой реализации в высказывание необходимо ввести отдельную денотативную субъектную роль – продавца: *На дороге у прохожего / в остановившейся автолавке я купил пирожок*.

Аналогично могут быть сформированы и другие гиперроли пространственно-субъектного типа – «транзитив + субъект-адресант»: *Про это еще долго гутарили по хутору* (М.Шолохов); «директив-старт + субъект-авторизатор»: *Из ректората позвонили о предстоящем визите министра*; «директив-финиш + субъект-адресат»: *Сведения об отсутствующих старосты передают в деканат*; «локатив + субъект-адресант»: *О свином гриппе заговорили не только в Мексике, но и в Беларуси*. Таким образом, любой локум, в котором постоянно наличествует и действует лицо / коллектив лиц, вербализуется с учетом категории персональности.

Возрастание в последнее время личностного начала во всех сферах коммуникации и поддержка информационных потоков со стороны новейших технологий не могли не сказаться на активных процессах и в области персонификации предметов. Особенно это касается рекламных текстов, в которых личностные качества приписываются рекламируемому продукту, будь то автомобиль, кастрюля, крем, чистящее средство и проч., причем это качества существа думающего, эмоционального, способного сопереживать, заботиться, платить: *Tefal, ты всегда думаешь о нас; Эта помада бережно ухаживает за вашими губами; Нанесите на лицо маску – и ваша кожа будет вам благодарна; Спонсор программы – сок «Балтимор» / чай «Lipton» / кофе «Чибо»* и т.п. Персонификация заставляет менять грамматику сочетаемости слов, усиливает их функциональную нагрузку.

2. Вторым процессом, противоположным первому, является деперсонификация личных существительных.

Н.Ю.Шведова в указанной книге привела примеры предложно-падежных синтаксем с первообразными предлогами. Исследования грамматики русского (и славянского в целом) предлога показывают, что

функциональные границы исхода *кто* применительно к предложно-падежным синтаксемам значительно шире, а спектр субкатегориальных смыслов намного богаче.

На такое расширение и семантическое многообразие влияют несколько факторов. Во-первых, это сверхширокая валентность первообразных предлогов, позволяющая им, с одной стороны, сочетаться со многими существительными, в том числе и с личными, и, как следствие, с другой, – употребляться во многих значениях. Так, из 25 значений предлога *на* в описании В.В.Виноградова меньше десятка наберется тех значений, которые формируются без указания на участие лица и которые не способны быть переданными сочетанием предлога *на* с личными существительными [1, с. 566-569]. В основном это касается семантики инструментности, фабрикативности, темпоральности.

Во-вторых, и на этом явлении мы остановимся подробнее, языковое пространство категории персональности значительно расширяется в связи с увеличением массива релятивной лексики, пополняемой за счет знаменательных слов. Как известно, легче всего поддается предложиванию лексика, носящая аксиоматический характер, т.е. представляющая так называемые исходы (в трактовке Н.Ю.Шведовой): *время, место, цель, вопрос, дело* и др.: *встретиться во время матча, прививки по месту жительства, пойти с целью познакомиться, к вопросу о минимальной синтаксической единице, уполномоченный по делам молодежи*. Естественно, эта способность к предложной функции наблюдается и у существительного *лицо*; см. клише типа *Перед лицом товарищей клянусь...; в лице Ивана Ивановича мы потеряли замечательного специалиста...; от лица нашего коллектива заверяю...* В белорусском языке соответственным эквивалентом выступает существительное *асоба*, причем в реляционной функции могут употребляться формы и единственного, и множественного числа. И это употребление мотивировано: *Намеснік выступаў ад асобы дырэктара; Ён [старац] гаворыць ад асоб старазапаветных прарокаў і праведнікаў аб тым, што скончыцца век пакутлівага чакання* («Звязда», 15.02.05).

Однако в качестве реляционной единицы может быть использовано и конкретное предметное существительное типа *дно, край, маска, канва, задворки* (*на дне души, у края жизни, под маской правозащитника, на канве истории, на задворках цивилизации*), и даже соматизм, т.е. название неотторгаемого органа тела человека: *глаза, уши, руки, ноги, сердце* и т.д.

К примеру, если соматизм выступает в форме творительного падежа, первичное значение которого как раз и есть орудийное, то он приобретает способность выполнить функцию форманта синтаксемы с инструментным значением, а в качестве ее лексического компонента выступает субстантив, называющий обладателя того или иного органа, служащего орудием действия: *Устами младенца глаголет истина; Опасность, грозящую сыну, она почувствовала сердцем матери; На Беларусь надо посмотреть глазами зарубежного туриста; Второй преступник был убит руками его подельников*.

Предложная функция формы творительного орудийного в выделенных синтаксемах подтверждается его синонимией с другими реляционными единицами: *На Беларусь надо посмотреть как иностранный турист / в качестве иностранного туриста / будучи иностранным туристом; Опасность, грозящую сыну, она почувствовала, потому что / так как / ибо была матерью*.

Расширение функциональных границ персональности в указанных случаях заключается в том, что из соображений экономии речевых усилий номинации лица в таких синтаксемах употреблены в неизосемическом значении и в неизосемических конструкциях. Перевод в изосемическую конструкцию обнажает истинного протагониста ситуации – субъекта действия, представленного в позиции подлежащего, но это потребует более пространной фразы: *На Беларусь надо посмотреть так, как смотрит на страну иностранный турист; То, что сказал младенец, является истиной, потому что только дети говорят правду; Второго преступника заказчик убрал, поручив это сделать его же подельникам, и те это выполнили*.

Поскольку «существо познающее определяет свое место в окружающей его обстановке и в своих связях и отношениях со всем другим и другими» [2, с. 61], при этом видя себя в центре своего окружения, то эти связи проявляются и в том, как человек членит пространство относительно самого себя, как видит по отношению к самому себе объекты окружающего мира, как представляет себя в тех или иных ситуациях и как все это он наделяет знаком. Естественно, что в категоризацию мира он вводит и себя, используя в качестве определенного ориентира самого себя и органы своего тела (ведь они в первую очередь обеспечивают ему знакомство с этим миром через зрительные, слуховые, обонятельные, тактильные, вкусовые и др. ощущения). В результате такого универсального принципа категоризации соматизмы не только получали переносные значения типа *ножка стола, ручка двери, носик чайника*, но и стали использоваться в качестве служебных слов.

3. В белорусском языке, на материале которого в данной статье мы покажем предложный потенциал соматизмов, падежно-числовые формы этих лексем употребляются в предложной функции либо одиночно, либо в сочетании с первообразными предлогами. Среди более чем 7 тысяч предлогов и их аналогов, собранных в нашем Реестре [Канюшкевич 2008], в предложной функции зафиксированы формы следующих 16 соматизмов: *галава, волас, вушы, твар, чало, вочы, нос, вусны, плечы, рукі, бок, спіна, лона, ногі, пяты, скура*. Одни из этих форм полностью определились, и их мотивированность едва просматривается (*побач, поруч, на чале з*), другие стали компонентами фразеологизма (*на валасок ад гібелі, трапіць на вочы вартаўніка*), в третьих функция предлога может быть определена лишь по причине их большей синтаксической связанности (*на вачах у суседзяў, на руках у бацькі*). Поскольку в наши задачи не входит разделение предлог / не-предлог, то в данной

статті ко всім одиницям, ізофункціональним предлогу, використовується робочий термін “предлог” (в морфосинтаксическому його розумінні) або синонімічні йому терміни “предложная единица”, “предложный дериват”.

3.1. В функції предлога не всі соматизми однаково продуктивні. Найбільш продуктивною в цьому відношенні виявилася лексема *бок* (свище 60 предложних одиниць). Предложні деривати з даною лексемою формують синтаксеми не тільки з особистими, але і з предметними іменними, називаючими предмети, структуруючі простір: *убок / у бок дарогі, убаку ад дарогі, убок ад / у бок ад суседа, у бок да лагчыны, узбоч лесу, узбоч ад поля, убок з гасцінца, адно побач аднаго, збоку / з боку суседа, збоку ля сажалкі, збоку ў лагчыне, побач бацькі, побач з бацькам, побач ля дзвярэй, побачкі з маці, побач на ложку, побач-побач з братам, пры боку пабудовы, упобачкі маткі, упобачкі з маткай, на баках вазка, на баках ад будынка, пад бокам у жанкі*.

В предложніе злучэнні з лексемою *бок* могуць быць уключены канкретізатары – прылагатальныя *правы, левы, супрацьлеглы, заходні, усходні, паўночны, паўднёвы*, указальныя і вызначальныя іменнікі *той, гэты, усе*, лічбныя *адзін, другі, абодва: на гэты / той бок Дняпра, на гэты / той бок ад парку, у заходнім / усходнім / паўднёвым / паўночным баку пушчы, у правым / левым баку ад возера, на той / гэты бок Нёмана, на абодва бакі сцезжкі, на абодва бакі ад сцезжкі, на абодвух баках транзіці, на абодвух баках ад веснічак, на адзін бок шашы, на адзін бок ад шашы, на адзін бок з паліцаямі, на адзін і другі бок ракі, на другі бок ад жаніха, на левы/правы бок лесу, на левы/правы бок ад балота, на левым / правым баку ўзлеску, на левым / правым баку ад балота* і др.

І хоць амаль усе предложніе адзінкі ў прыведзеных прыкладах з'яўляюцца формантамі сэрканстантных прастранствяных синтаксем, аднак яны выступаюць у розных значэннях, і дыяпазон гэтых значэнняў дастаткова шырокі, што выяўляецца ў наступных міжм'языковых розніцах па адношэнні да іх рускім эквівалентам.

1) У радзе предложных злучэнняў захоўваецца прамая мотывіраваннасць соматызмам (“правая або левая частка цела чалавека”), што азначае прадельную блізкасць да твару (бліжэйшы прастранствяны круг членення талоса): *пад бокам у жанкі; пры боку дарослага*. У кантэкстах: *Уладзік быў у дзядзькі збоку* (Якуб Колас); *Ён [Міхаіл] сядзеў на тым канцы даўгога стала, на покуце, побач бацькі* (М.Вайцяшонак); *Тадэвуш, хоць юнак, але на праве госця Высока сеў ля дам пры боку ягамосця* (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля); *А з ёй упобачкі й дзеткі ейныя, худушыя - скура ды косці* (А.Масарэнка); *Збоку ля старшыні сядзеў русы хлапец у чорным касцюме, пад гальштукам, і ўсё ківаў галавой – парторг* (І.Пташнікаў). Некаторым з іх і ў рускім мове адпавядаюць злучэнні з аналагічнай лексемой: *под боком у жены, сбоку у дяди*.

2) Значэнне “вельмі блізкае адлегласць да твару або нежывому аб'екту” характэрнізуе другой ад твару прастранствяны круг дыскретызацыі талоса – бліжні: *І ў міг – упобачкі са мной Запрацаваў піў-бар бурліва* (М.Р.Каваленка); *Гавораць, калі побач з настаўнікам падростае самародак, ён знаходзіцца нібыта пад аховай мудрасці* (А.Слука); *У вас пад бокам тойца атрад ... А вы спакойна седзіце ў палацах* (П.Глебка). У рускім мове падобным злучэнням адпавядаюць злучэнні *рядом с, рядышком с: рядом с председателем, рядышком со мной*.

3) З значэння (2) выцякае і камітатывнае значэнне, выяўляюцца ў беларускай мове синонімічным предлогом *разам* з, а ў рускай мове предлогом *вместе с*: *Плэну ў працы значна больш, калі побач з табой шчыруюць сябры; Але, дружа мой, усё гэта сталася з цягам доўгага твайго творчага змагання, дзе побач з радасцямі і задаволенасцю было столькі засмучэнняў і болю...* (К.Кірэнка); *З гэтай шчыраю песняю побач прайду я, Летуценнем дзівосным яе акрылю* (А.Пракоф'еў. Пер. П.Панчанкі).

4) Найбольшае лічба предложных злучэнняў мае значэнне “правая або левая старона адносна твару або локума з чётка выражанай двустороннасцю”. Дыскретызацыя талоса ажыццяўляецца за лічба канкретызатароў; розніца бліжняга або далняга круга ў даным выпадку менш сутэсна: *Жаданне зазірнуць на той бок заслоны не раз апаноўвала Уладзіміра Караткевіча* (П.Васючэнка); *Было б з ёй зусім добра, калі б на абодва бакі Ганны не ішлі хмурны, насцярожаны сусед Васіль... і гаварлівы, упэўнены, нахабны Яхім Глушак* (І.Мележ); *І кожны раз, як узыходзіла наана сонца, яны бачылі яго на левы бок ад сябе* (І.Чыгрынаў); *Па абодвух баках канала ліставы лес* (В.Вольскі); *Узбоч дарогі – многа каменная, што, як лішняе, выкачана сюды за шмат гадоў барацьбы* (Я.Брыль).

У рускай мове лексема *бок* ў такіх злучэннях адпавядае *сторона* і другія лексемы: *по обеим сторонам канала, по обе стороны от Ганны; вдоль дороги*. Сярод прастранствяных синтаксем, выяўленых падобнымі злучэннямі, налічваюцца ўсе іх разнавіднасці: дырэктывныя (дырэктыв-старт і дырэктыв-фініш), транзітывныя і локатывныя, хоць пераважаюць апошнія. Прычым, вопрекі другім предложным злучэнням, якія формамі винительнага і предложнага падежы складаюць чёткую дыхотомію “дырэктыв – локатыв” (в область – в области, в сферу – в сфере, в рамки – в рамках), предлоги з лексемой *бок* не складаюць такой дыхотоміі: форма винительнага падежа можа аформіваць і локатывную синтаксему: *Паміж людзьмі ёсць хістка мяжа, і перад ёю чалавек няме: на правы бок яе блішчыць лязо нажа, на левы бок яе віно спады спее* (В.Сахарчук).

4) Злучэнні з лексемой *бок* выяўляюць адношэнні ўключэння, што ў рускай мове перадаецца предлогами *кроме, наряду с*: *На працягу ўсяе ночы, побач другіх асоб у снях, неадходна стаяла ў яго вачах*

надта пекная дзяўчына, кропля ў кроплю з Зосяю (Ц.Гартны). Рус.: ...**наряду с** другими людьми в снах, неотступно стояла в его глазах очень красивая девушка...

5) Поскольку отношения включения диалектически связаны с отношениями исключения, то и предлог *побач* приобретает свойство энантиосемии, т.е., подобно предлогу *акрамя* (рус. *кроме*), способен выразить семантику и включения, и исключения: *Усё, што побач рэвалюцыі, то безумоўна ніжэй яе па значнасці* (Ц.Гартны). В рус. *Всё, что вне революции, то безусловно ниже ее по значимости*.

6) В силу близости временной и пространственной семантики, кроме пространственных синтаксем, предлоги с лексемой *бок* эксплицируют и временное значение: *Вылілі спачатку пакрысе, пасядзелі, а потым нехта карты прынёс, і ён, у выніку, аж на той бок ночы дамоў заявіўся* (В.Доўнар). Рус. *после полуночи*.

7) Широко используется предлог *побач* з в компаративных синтаксемах: *Ён не мог не адчуваць, што побач з ім ён, Мустаў, заўсёды будзе выглядаць, як п'яны капрал* (У.Караткевіч). Наряду с сочетанием *рядом с* в русском языке соответствует также *в сравнении с*.

8) Предлог з *боку* в белорусском языке может формировать и генеративную синтаксему: *Ён быў мне сваяк з боку маці і яе радні* (У.Караткевіч). В русском языке ему соответствуют *со стороны, по линии*.

Столь широкой семантической ёмкостью лексемы *бок* и обусловлена ее продуктивность в формировании предлогов и активность последних в речи.

3.2. Второй по продуктивности предложных дериватов в белорусском языке выступает соматизм *рука* и его падежно-числовые формы, а также его коннотативные и контекстуальные синонимы *лапы, кіпцюры, абдоймы, пад паху/ай* (всего 44 единицы). Вот этот перечень вне синтаксем: *ад рук, ад рукі, вобруку з, леваруч ад, на руках, на руках з, на руках у, пад рукамі, пад рукою, на левую руку ад, на правую руку ад, поруч, поруч з, праваруч, праваруч ад, праваруч ля, проста ў лапы, проста ў лапы да, проста ў рукі, у руках, у рукі, у рукі да, у руку, у абдоймах, у абдоймы, у абдоймы да, у абдыймы, у абдыймы да, у абдымки, у абдымки да, у абдымках, з левай рукі ад, з-пад рук, з правай рукі ад, у кіпцюрах, у кіпцюры, у кулаку, у лапах, у лапы, у лапы да, з лап, з кіпцюроў, пад пахай, пад паху*.

Денотативные роли оформленных данными единицами синтаксем следующие:

а) директив-старт: *З-за мораў плывуць караблі, гружанья спецыяй і золатам, багацеюць і робяцца мацнейшымі за феодалаў гарады, з-пад рук рамеснікаў выходзяць рэчы, якія мы і зараз лічым шэдэўрамі* (У.Караткевіч); [Старэйшы] ... *валодаў адным несумненным веданнем, якога не набудзеш з кнігі: як менавіта даводзіцца на кожным кроку змагацца за сям'ю, за фальварак, за зямлю, за сваю годнасць і як выкручвацца з лап мацнейшага* (У.Караткевіч);

б) директив-финиш: *Толькі малая доля метаэарытаў, якія ўпалі на Зямлю, пападае ў рукі даследчыкаў* (з падручніка); *У абдыймы гасціннасці Уладзіміра трапіў і я* (С.Панізьнік); *Папаўся ў лапы кату-змею!* (Я.Колас); *Куды важней гэты месяц недзе перабыць, перахавацца, каб, каб не папасіся ў лапы да немцаў* (В.Быкаў);

в) локатив: *Ён нарадзіўся пад пахай зеленачубага бору ў добраўшаскай вёсачцы Перарост* (М.Мятліцкі); *Кіраўніцтва Камінтэрна з сярэдзіны 30-х фактычна спачывала не ў руках функцыянераў, а ў кулаку галоўнага дэспата, званага «вождём»* (А.Ліс); *І аказалася, што рукі чалавечыя на новае шчасце і ў абдоймах гора, бяды сустракацца могуць, і так бывае, лёс людзечы збліжае, зводзіць, сплятае* (А.Лойка); *І ўстаў жывы на трэці дзень паводле Пісьма. І на неба ўзыйшоў, ды сядзіць праваруч ля Айца* (Малітва); *Гаспадар Белага Лесу сядзеў у тарцы стала і свідруюча-дапытлівымі вачыма глядзеў на падначаленых. Праваруч ад яго варушыўся ў крэсле шэры Воўк («Наша Ніва»); Я сяджу на пачэсным месцы: леваруч ад старэйшыны сямейнага клану* (С.Квяткоўскі);

г) инструментив: *Потым стала вядома, што ён быў ліквідаваны рукамі ягоных жа хаўруснакаў* (Інтэрнет);

д) каузатив: *У ордэнскіх хроніках занатавана, што вялікі магістр Ульрык фон Юнгінген загінуў у бітве ад рукі татарскага хана Багардзіна* (К.Тарасаў); *Гарэў ён [Пінск] у сутычцы Нябабы з Радзівілам, гарэў ад рук ваяводы Валконскага і воінаў Карла XII* (У.Караткевіч); *Пад рукамі маладзіцаў лён ды з песнямі паплыў, мігатліваю крыніцай, каласістай хваляй ніў* (Л.Геніюш);

е) характеристив: *Куды мне, на руках з малым дзіцем?* (Інтэрнет); *З малымі ды старымі на руках на чужбіну ехаць?* (з размовы); *Калі бацьку знайшлі, было вельмі позна - ён памёр на руках у доктара Ніколава* («ЛіМ», 27.02.04); *Паперадзе ішлі паліцыянтты, за імі поруч адзін аднаго – стары Няміра, Сымон Чуйка і ягоны хлопец. Малады яшчэ вельмі, год так семнаццаць яму* (К.Чорны);

ж) комитатив: *Паперадзе ішлі паліцыянтты, за імі поруч адзін аднаго – стары Няміра, Сымон Чуйка і ягоны хлопец. Малады яшчэ вельмі, год так семнаццаць яму* (К.Чорны); *Міцю зноў зажадалася быць поруч з Хрысціям* (В.Адамчык).

3.3. Группа поменьше (15 единиц) представлена предложениями, образованными от форм лексемы *вока*, а также близких к ней *зрок, навідавоку, помірз* и др.: *вачамі / вачыма / вочкамі, вокам, з вачэй, на вачах / ох, на вачах у, у вачах, на вочы каму, на вочы каго; навідавоку, навідавоку ў/ва, на віду ў, пад вокам у, перад вачыма, у вочы, у полі зроку, у помірз, з поля зроку*.

Перечисленные единицы выступают формантами следующих синтаксем:

а) інструментива, причем наблидаецца лексическая і морфалогическая варіатывнасць: *вокам, вачамі, вачыма, вочкамі*; напрымер: *Хоць я няволяі цяжка змучан І з родным берагам разлучан, Ды я душою ажываю, Як вокам мыслі азіраю Цябе, мой дуг і бераг родны, Дзе льеца Нёман срэбраводны...* (Я.Колас); *Машыны глядзяць вачамі людзей, людзі – вачамі машын: ці знойдем дарогу ў наступнасць?* (А.Разанаў); *Адначасова ў хаце Кагутоў, у часе дзядзькавання, Загорскі вучыўся разумець народнае жыццё, глядзець на свет вачыма сялян* (А.Мальдзіс); *Ды ўжо лепш у часе Вочкамі Міхася Паглядзец на з'явы, Што даюць ласы* (Я.Колас);

б) релята ісклучення: *І так яна знікла з вачэй Юрася* (У.Караткевіч); *Гандаль жанчынамі, карупцыя, наркатрафік – нішто не выпадае з поля зроку «дэтэктываў»-тэлевізійнікаў* («Звязда», 11.01.05);

в) аўтарызатара: *У полі зроку аўтара сацыяльна-палітычная сітуацыя ў краіне ў 1917-1918 гг.* (Л.Алейнік); *Чужая культура толькі ў вачах інашай культуры раскрывае сябе больш поўна і больш глыбока* (М.М.Бахцін); *Агат робіць мужчын прывабнымі ў вачах жанчын, навалічвае сэксуальную энергію* («Звязда», 12.02.05); *Чалавек падаецца вялікім, а Зямля - малой: прапорцыя чалавека і Зямлі на вочы астранаўта напросту перакуленая з ног на галаву* (В.Закс. Пер. А.Пяткевіча);

г) сітуаыва-эксперыенцера: *На вачах усяго венгерскага войска перад шатром Людовіка ўкапалі два слупы, да якіх прывязалі рудога вала* (К.Тарасаў); *На вачох усяго свету гінула Рэч Паспалітая* (А.Бензюрук); *Дзядзька не крычала, адна ў сцюдзёным бязмежжы, на вачах у высокіх і абыякавых зорак, – яна ўжо толькі шаттала адзінае слова, якім чалавек пачынае жыццё, слова вялізнай сілы* (Я.Брыль); *Лідэр лівійскай рэвалюцыі вырашыў рэабілітаваць сваю краіну перад вачыма жыхароў планеты...* («Наш Час»); *У Вільні жыў, дзіцём яшчэ адбыўшы з хаты Пад вокам у ксяндза...* (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля); *Прыклад непрафесіяналізму, які ва ўсіх навідавоку, - сапсаванасць цэнтра Мінска найноўшымі пераробкамі...* (В.Куртаніч, М.Цярэшчанка);

д) характэрыватара: *Каб трапіў нават чалавек туды бяззбройна, То мог бы між звароў ісіці зусім спакойна, Яны б услед глядзелі зрокам задзіўлення Так, як калісьці ў той апошні дзень тварэння Іх першыя бацькі глядзелі на Адама* (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля);

е) суб'ектнага дырэкыва: *Я ўсё-такі салдат і змагу глядзець у вочы смерці* (У.Караткевіч); *Яе пачалі зваць выскачкай, якая хоча кінуцца ў вочы выкладчыкам і заваяваць іх прыхільнасць* (Р.Сабаленка); *Людзі баяліся гэтага войска, туляліся па сцежках лясных, па глухіх дарогах, каб не трапіць на вочы вайсковаму начальству* (М.Лынькоў);

ж) временнага сирконстанта – дыменсыва-потенсыва (в терминологии М.В.Всеволодовой): *Боль зямны знікне ў помірз вока, Плач нябесны ўпадзе дажджамі* (Р.Барадулін).

3.4. Лексема *нага* і блізкіе ей *след* і *крок* далі фундамент для абразавання 12 прадложных едывнцы (у ногу з, у падножжы, у нагах, у нагу з, следам, след у след за, следам за, па слядах, не ў нагу з, пад нагамі ў, пад ногі, у кроку з), оформляющих следующие синтаксемы:

а) дырэкыв-фыншы + бенефыцываныв: *Беларусы зрабілася «трафеем» царскай арміі. Вайскоўцы, што наклалі край пад ногі Кацярыны, чакалі, калі на іх пальцеца залаты дождж* (А.Бензюрук);

б) дырэкыв + характэрыватара действыва: *Не шукайце шчасця на чужыне, Дзесьці за марамі, за гарамі, Бо туга па дарагой Айчыне Будзе крочыць след у след за вамі* (Э.Валасевіч);

в) дырэкыв + темпоратыв: *І бацька следма за ёю ды маці Веры Мікалаеўны Жытнік, схіліўшыся над сваім горам, загасіліся; яны пайшлі ў дол ці не праз паўхвілі пасля доччынага сутону* (Л.Вашко);

г) суб'ектывный локатыв: *І вось сотні дзядзькоў з фотаапаратамі блытаюцца ў нагах людзей, якія працуюць* (У.Караткевіч); *Уздыхнуў з палёгкай, седзячы ў вагоне і пакідаючы Вільню, дзе зямля ў мяне пад нагамі гарэла* (Юр. Монвід (Ф. Аляхновіч));

д) релят соотвествыва / несоотвествыва: *На той жа радзе з "масавага ўжытку" быў выкрасаны даволі сціплы, зусім не балбатлівы паэт: ідзе, маўляў, не ў нагу з эпохай* («ЛіМ»); *А мы ў нагу ўжо з будучым стагоддзем Ідзем у заўтра ўпэўненай хадой* (А.Пракоф'еў. Пер. П.Панчанкі);

е) комитатыв: *Будзем мы самі гаспадарамі, Будзем свой скарб ратаваць! Годзе той крыўды! У ногу з братамі Пойдзем наш край вызваляць* (Я.Колас); *Крапіцель вольны, дык вачыма вокал водзіць, Шукае з крыкам зброю, але не знаходзіць, Тым часам кулаком таўчэ, ідучы ў кроку З Гервазым, ля яго трымаючыся боку* (А.Міцкевіч. Пер. П.Бітэля);

ж) конформатыв: *"Пераемнасць традыцый", "славутыя дынастыі", "дзеці ідуць па слядах бацькоў"...* («ЛіМ»).

Блізкі к названым прадлогам і едывнцы с лексемамі *абцас*, *бот*: *Быць пад абцасам у жонкі; Усё, што доўгія гады стваралі тут асвейскія калгаснікі, загінула пад ботам нямецкіх катаў-акупантаў* (з лістоўкі).

3.5. Прадлоги і іх аналогы с лексемой *плечы* в структурном и функциональном отношении близки к абразаванням с лексемамі *бок* і *рука*, ібо тоже абуславываюць бліжайшы, абнаванывый на тактыльностыв верхней частыв туловища, круг дыскретывзавцы топоса: сыврн.: *побач, поруч, поплеч*, но не **понаж*. В русском языке налывчествуют в подобной функции фразеологическыв сочетания *бок о бок с кем, рука об руку с кем, плечом к плечу с кем*, абнако указанные фразеологизмы не выходят за праделы характэрывзавцы действыва лывца, в то время как в белорусском языке прадложные едывнцы с соматывзмамы *бок, рука* сочетаются і с неодушевленными существывтельными, при отсутствыви соматывческой мотыввированности; напрымер: *Поруч са словамі «напрыканцы», «напрыпачатку» ў друку стала ўжывавца новаўтвораная лексема «напершпачатку»* (Н.А.Чабатар); *Побач з працай над дыялекталагічным атласам праводзілася манаграфывчнае апывсанне і*

вивученні *беларускіх дыялектаў* (М.Суднік); *Да гэтага радаснага жыцця ідзе вёска **попlech са сваім старшым братам** – горадам* (К.Чорны).

Предлоги с лексемой *плечы* в белорусском языке сочетаются преимущественно с личными существительными, в том числе и с теми, значение которых предполагает коллектив лиц: *Не бывае канфедэрацыі, пабудаванай на плячах федэрацыі* (Інтэрнет); *У трывозе Кацярына **попlech люблага** ідзе* (П.Броўка); *Ён [Выліваха] **направіў на спіне лютню і рушыў **попlech са Смерцю***** (У.Караткевіч).

Предложных дериватов с данной лексемой в белорусском языке обнаружено 12: *апопlech, на плечы, на плячах, на плячах у, попlech, попlech з, попlechкі, попlechкі з, попlech ля, упопlech да, упопlech з кім, упопlechкі з: Гаспадар ішоў **попlech Міхалкі*** (К.Чорны); *Попlechкі з імі [дзяўчатамі] за працай суровай – мужнія жонкі, салдацкія ўдовы* (А.Куляшоў); *Ідучы **упопlech з Алесяй** да лесу, я спытаў у яе ...* (А.Купрын).

3.6. По несколько реляционных единичных или единичными образованиями, причем с разной степенью мотивированности, представлены формы лексем *нос* (*пад нос* *начальству*, *пад носам* *фашыстаў*, *пад носам* *вартуніка*, *перад носам* *жыхароў*), *вусны* (*з вуснаў* *дзіцяці*, *непасрэдна з вуснаў* *паэта*, *вуснамі* *дзіцяці*, *у вуснах* *войта*), *спіна* (*за спінамі* *таварышаў*, *за спіной* *начальства*, *за спіну* *дзядзькі*, *за спіны* *калег*, *на спіне* *маткі*, *на спіне ў сястры*), *вушы* (*у вушы* *шэфу*). Употребление некоторых из них связано с фразеологизацией всего высказывания: *увесці ў вушы каму; хавацца за спіну каго*.

В соответствии с функциями называемых указанными соматизмами органов тела человека предложны дериваты образуют синтаксемы:

а) с лексемой *нос* – субъектные директив или локатив ближайшего круга (в пределах не только видимости, но и обоняния): *Ды, відаць, не рызыка гэта была – **пад носам у фашыстаў** тайна пахаваць сына-партызана* (М.Пазнякоў); *Таму барбары зноў высаджілі ягонья брамы і траслі **перад носам жыхароў** кантыненту сваімі дзідамі, не тлумачачы, што значыць гэтыя сігналы – злагаду ці смерць* («Arche»);

б) с лексемой *спіна* – субъектно-конфирмативные директив или локатив: *Прароцтва, як вядома, споўнілася, паколькі яго выканалі Нарышкіны, што стаялі **за спіной Пятра** і рваліся да ўлады* (К.Тарасаў); *Бачна, што **за спінаю ў іх** [письменнікаў] вакуум, адсутнасць нацыянальнае літаратурнае традыцыі, адсутнасць свайго нацыянальнага свету* (Л.Вашко); ***На спіне настаўніка** беларускай мовы, так сказаць, гонар нашай нацыі* (Інтэрнет);

в) з лексемой *вусны* – адресант: *Першым разам давалося ўспрымаць яго [верш] **непасрэдна з вуснаў** самога паэта* (М.Мікуліч); *Адпаведна свайй дужасці тры стыхіі атрымалі **з вуснаў Яраслаўны** і найменні-велічанны* (нарук.); *инструментив: Ты **вуснамі** нашага Давіда, раба Твайго, сказаў праз Духа Святога* (Біблія);

г) с лексемой *вушы* – адресат: *Вельмі дрэнна, што людзі сталага ўзросту, якія хоць як-небудзь маглі б паўплываць на літаратурны працэс гэтых апошніх пятнаццаці гадоў, неяк раз'ядналіся і ў свой час не сыгралі агульным аркестрам **у вушы ўраду, у вушы тым, хто** кіруе гэтым літаратурным працэсам* (У.Баярынаў);

д) с лексемой *чалю* – конфирматив: ***На чале зграі** стаяць заўсёды двое: воўк-важак (самы моцны звер) і яго сяброўка-ваўчыха* («Родны край-2007»); *Жыў у гэтым гарадку малады, баявы і вясёлы народ – пагранічнікі **на чале з начальнікам** заставы* (Т.Хадкевіч); *Пад транспарантам даволі вяліка грамада беларусаў з Аляксюком на чале, каторы стараўся выбіцца **на чало беларускага руху*** (Кс. В.Гадлеўскі);

е) с лексемой *лона* – пространственные сирконстанты; чаще всего употребляются в поэтическом языке: *Вось і растанне, як пакаранне за хвілю кахання ў **лоне змяркання*** (М.Адам); *Човен борзда і роўна слізгаціць **на шырокаму лону** спакойнай Прыпяці* (Я.Колас); ***На ўлоннях** лясоў і палёў спраўляе свой баль радыяцыя* (Інтэрнет); *Было вырашана правесці свята не ў Мікалаеўшчыне, а **на ўлонні прыроды*** («ЛіМ», 07.03.06); ***З улоння дзянніцы** падобнае да расы Тваё нараджэнне* (Р.Барадулін).

3.7. Поскольку голова и ноги в представлении человека функционально связаны и противопоставлены друг другу (см. в пословице: *За дурною галавою і нагам няма спакою*), то это соотношение находит подтверждение в следующих случаях:

а) при различении локумов в пространственных синтаксемах по положению тела человека в направлении «голова – ноги» (*у нагах* *пасцелі*, *у галавах* *магіл*): *...накорнаўся ў **галавах** сваіх нараў* (пример П.П.Шубы); *У **нагах** ложкаў прымацаваны шильдачкі – хто, колькі гадоў, калі наступіў у бальніцу* (Інтэрнет). *У **галаве** некаторых пахаванняў* адзначаны камяні значна большых памераў, чым ужытыя ў кладках, а ў *нагах* – крыху меншыя, чым у *галавах*, ці адзначаліся вялікія камяні ў *галаве* і ў *нагах пахаванняў* («Гарадзенскія запісы», 1993, вып. 1). В последнее время сформировалась еще одна оппозиция – «галава – «хвост»», причем обозначение начала (*галава*) длинного перечня чего-либо (*цягнік, калона, абоз*) пишется без кавычек, номинация конца – в кавычках: *з **галавы** цягніка; з «**хваста**» цягніка; у **галаве** калоны; у «**хвасце**» абозу;*

б) при обозначении аномального положения тела – вниз головой или вверх ногами. Соматизмы *галава* и *ногі* занимают в синтаксеме место лексического компонента, а формантом синтаксемы становацца наречия, управляющие формой творительного падежа соматизмов. Синтаксемы выполняют денотативную роль характеризатора: *Па раўніннай мясцовасці і пры спуску з гары паражонага нясуць **уперад нагамі**, а на крутым пад'ёме – **уперад галавой*** (Асновы мед. ведаў); *Проста з моста, **тарчма галавою*** (нар.); *Ад рабства вызваліць народ лепш свой, чым кідацца туды **сторч галавой*** (Байран. Пер. Я.Семяжона); *Ён з радасцю падумаў, што Мураўёву, хоць часова, ляцець **потырч галавою*** (У.Караткевіч); *Глядзі, як кідаюцца **ўніз галавой** Зоры з самага сёмага неба* (Р.Семашкевіч)

Поскольку при падении, как правило, страдает нос, то подобные синтаксемы образуются и с участием лексемы *нос*: *Чы пень, чы калода, усё патарч носам* (нар.). То же и в отношении синтаксем с соматизмами *нага, твар* и др.: *У доме – вэрхал, усё пайшло дагары нагамі* (У.Карпаў); *Пакуль я дабег туды, чалавек упаў дагары тварам і шырока раскінуўшы рукі, як быццам жадаў цела свайм прыкрыць сваю зямлю ад куль* (У.Караткевіч); *Вычуванне святасці ў беларускай гістарычнай рэчаіснасці дазваляе нам убачыць свет не ў перакуленым дагары дрыкам стане, а ў сапраўдным – сутнаснабеларускім, нашым* (Л.Вашко).

3.8. У соматизма *твар* в предложных сочетаниях стало много синонимов: наряду с формами этой лексемы *з твару чаго, на твары чаго, не да твару каму, у твар каму/чаму* в поле этих сочетаний втягиваются и предлоги *пад воблікам, пад маскай, з выглядам, з выразам, на тле, на тло, у абліччы, у вобразе, у рысах, за маскай, за маску*, которые имеют более расширительное значение, чем просто номинация передней части головы. Например: *Ні там, ні там не глядзяць праблемам у твар* («Arche»); *Я ніколі не дазволю сабе ў замежнай дзяржаве казаць, што ў мяне дрэнная краіна... Гэта не да твару грамадзяніну Беларусі* (С.Гайдукевіч); *Бог прыйшоў да нас у вобразе чалавека* (Арцыбіскуп Т.Кандрусевіч); *На Беларусі шырока бытуюць павер'і аб тым, што ў вадзе жывуць душы заўчасна або трагічна загінуўшых людзей, якія час ад часу выходзяць на паверхню ў абліччы вадзянікоў або русалак* («Звезда», 4.01.05); *Чорная стужка не так даўно заасфальтаванай вуліцы падалася яму жалобнай стужкай, што лягла на тло яго роднай Бярозаўкі* (М.Карпечанка); *Сяброўкі ўсталёўваюць кватэры, я п'ю ў лясах на досвітку расу і незалежна, з выглядам гетэры, чыёсьці сэрца ў кошыку нясу* (Р.Баравікова); *Цынiзм часам хаваецца пад маскай кахання* (Л.Дранько-Майсюк); *Хто хаваецца пад воблікам Блакітнай Жанчыны, так падобнай да той, што намалевана на старым партрэце?* (А.Мальдзіс).

Таким образом, осмысление человеком себя как центра мироздания, как одного из критериев восприятия мира и наделения воспринимаемых и познаваемых реалий языковым знаком привело к значительному расширению категории персональности в языковой системе. Одним из фрагментов подобного расширения явилось использование падежно-числовых форм соматизмов в функции предлога, причем многие из этих лексем функционируют как предлоги, не выходя за рамки своей части речи и не теряя семантической связи с первичной номинацией. Однако системность их функционирования, вовлечение в поле предлога все новых и новых форм, специализация в выражении определенных значений синтаксем свидетельствуют о динамичных процессах в этой группе лексики.

Есть основания предполагать, что названные процессы носят универсальный характер: в одностомном словаре украинских предлогов [Загнітко...2007] зафиксировано свыше полусотни аналогичных предлогов, причем образования с лексемами *бок, рука* так же многочисленны, как и их белорусские соответствия.

Литература

Виноградов 1986: Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Учеб. пос. для вузов [Текст] / В.В.Виноградов. – 3-е изд. М., 1986.

Загнітко...2007: Словник українських прикметників. Сучасна українська мова [Текст] / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с. – 3000 пр. – ISBN 966-338-552-9.

Канюшкевіч 2008: Канюшкевіч, М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка [Текст]: У 3 ч. Ч.1. Дыяпазон А – Л / М.І.Канюшкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 492 с. – 300 экз. – ISBN 978-985-515-024-5.

Шведова 2000: Шведова, Н.Ю. Местоимение и смысл [Текст] / Н.Ю.Шведова. – М., 2000.

На фоне процессов персонификации и деперсонификации существительных рассматривается расширение функций соматизмов: кроме прямой номинации органов тела человека в некоторых своих формах они способны выполнять функцию предлога. Предложная функция соматизмов показывается на материале белорусского языка с привлечением фактов из русского языка.

Ключевые слова: соматизм, предлог, персональность, белорусский язык, русский язык, синтаксема.

The article deals with the extension of the somatisms' function on the background of the process of noun personification and depersonification: except the direct nomination of the parts of the body in some forms they can fulfill a prepositional function. The prepositional function of somatisms is shown on the material of the Belarussian language with the inclusion of the facts from the Russian language.

Key words: somatism, preposition, personality, the Belarussian language, the Russian language, syntaxeme.

Надійшла до редакції 10 липня 2009 року.

ББК Ш12=411.4*316

УДК 801.311

O NIEKTÓRYCH WŁAŚCIWOŚCIACH STRUKTURY PRZYIMKÓW WTÓRNYCH W JĘZYKU POLSKIM

Основним завданням у межах останніх досліджень слов'янського прийменника є збирання максимально повного корпусу одиниць, здатних виконувати прийменникову функцію в певних умовах, а також їх характеристика в окремих слов'янських мовах. Стаття продовжує спостереження над польським фрагментом слов'янської прийменникової системи.

Ключові слова: прийменник, вторинний прийменник, польська мова.

Kwestia wyodrębnienia przyimka jako jednostki relacyjnej z obszaru innych relacyjnych klas wyrazów stała się w ostatnich dekadach szczególnie aktualna w związku z faktem, że dana część mowy ulega sukcesywnemu poszerzeniu kosztem autosemantycznych części mowy. Okazuje się bowiem, że w języku mamy dużą ilość form wyrazowych (a także zwrotów, wyrażeń, a nawet wieloskładnikowych struktur), izofunkcyjnych względem przyimka. Jednakże ich jednoznaczne zaklasyfikowanie do określonej części mowy z punktu widzenia gramatyki formalnej jest kłopotliwe. Mimo to nie ulega wątpliwości, że w określonych warunkach kontekstowych mogą one pełnić funkcje przyimka. Poziom współczesnej wiedzy o języku wymaga w tej sytuacji pewnej rewizji dotychczasowych wyobrażeń o danej kategorii gramatycznej. Ponownym obserwacjom (z wykorzystaniem współczesnych metod) powinny przy tym podlegać nie tylko funkcje tych wyrazów synsemantycznych, ich struktura, aktualny rejestr, ale także sama istota tej klasy wyrazów (w sensie zarówno definicji, jak i statusu). Wymienione okoliczności powodują wzrost zainteresowania przyimkami jako wskaźnikami określonych relacji składniowych.

W słowiańskich językach literackich ma miejsce głęboki, chociaż powolny proces zmian w systemie składniowym. Proces ten określa się jako „analizację” modeli syntaktycznych, a konkretnie: przekształcanie schematów składniowych syntetycznych w analityczne. „Analizacja” składniowa oceniana jest jako najbardziej charakterystyczny i najbardziej aktywny z procesów gramatycznych. Dotyczy on głównie zmian w zakresie relacji przypadkowych. Funkcje wielu przypadków poddają się rozszerzeniu i zróżnicowaniu poprzez ich uzupełnienie połączeniami przyimkowymi. Konstrukcje bezprzyimkowe są aktywnie wypierane przez konstrukcje przyimkowe. Ważnym i reprezentatywnym zjawiskiem składniowym, które obserwujemy zwłaszcza na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci, jest ekspansja przyimków wtórnych.

Uzupełnianie kategorii przyimków o nowe elementy w drodze „uprzyimkowania” (prepozycjonalizacji) oddzielnych form takich wyrazów autosemantycznych, które określają relację w sposób leksykalny, stanowi świadectwo rozwoju i wzbogacania systemu abstrakcyjnych znaczeń składniowych (i logicznych). Wiąże się to z podejmowanymi próbami odpowiedzi na pytania: jakim mechanizmom podlega przejście wyrazu autosemantycznego do kategorii wyrazów synsemantycznych, które z klas leksemów w największym stopniu poddają się tym mechanizmom, w konsekwencji: co można powiedzieć o prepozycjonalnym potencjale leksyki w ogóle, a określonych klas wyrazów w szczególności, czy istnieje jakiś związek między procesem „uprzyimkowania” leksyki a składniową specjalizacją wyrazu. Jedną z najbardziej istotnych (a na obecnym etapie również dyskusyjnych) kwestii w tym względzie jest ustalenie, czy będące przedmiotem obserwacji formy wyrazowe (zwroty, wyrażenia, struktury wielosegmentowe) stanowią już odrębne przyimkowe jednostki leksykalne (odrębne całości), czy posiadają jeszcze status luźnych konstrukcji gramatycznych o strukturze „przyimek pierwotny + wyraz autosemantyczny” (rzeczownik, przysłówek, np. *analogicznie do*, imiesłów, np. *poczynając od* itd.).

W językach słowiańskich obserwujemy (przynajmniej w języku polskim i rosyjskim) znaczny wzrost ilości jednostek, które pełnią funkcję przyimka. Zmusza to do zastanowienia się nie tylko nad przyczynami aktywizacji tych jednostek relacyjnych, ale też nad mechanizmami prepozycjonalizacji.

Podsumujmy. Kategoria przyimka jest aktywnie uzupełniana, w pierwszym rzędzie w rezultacie rozwoju różnych stylów funkcjonalnych, w tym stylu naukowego, biznesowego itd., podlegając modyfikacjom. Źródłem uzupełnienia kategorii „przyimek” są konkretne formy wyrazowe innych części mowy, najczęściej leksykalizowane. Środkiem modyfikacji natomiast jest ich użycie w ewentualnym połączeniu z różnego rodzaju „konkretyzatorami”, niekiedy obligatoryjnymi, które wchodzi do struktury jednostki, co prowadzi do pojawienia się kompleksowych połączeń składniowych o charakterze przyimkowym.

Ponieważ w końcu XX wieku zakres znaczeń i funkcjonowania przyimków uległ znacznemu rozszerzeniu, zbadanie ich właściwości systemowych oraz relacji przez nie sygnalizowanych stał się istotnym problemem lingwistycznym. W związku z powyższym w 2001 roku na pierwszym rusycystycznym kongresie „Русский язык: исторические судьбы и современность”, który odbył się w Moskwie, językoznawcy z Rosji, Ukrainy i Białorusi zdecydowali o podjęciu wspólnych badań nad tematem o nazwie „Восточнославянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис”. Gdy z czasem do tego zespołu dołączyli filolodzy z innych krajów słowiańskich: Bułgarii, Serbii i Polski, nastąpiła jego modyfikacja na „Славянские предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис” [„Przyimki słowiańskie w synchronii i diachronii: morfologia i składnia”].

Poniższe obserwacje prowadzone są głównie z punktu widzenia realizatora polskiego fragmentu tematu (z nielicznymi refleksjami dotyczącymi języka rosyjskiego).

Specyfika podejścia do obiektu badań polega na tym, iż uczestnicy projektu za podstawowy cel przyjęli nie analizę semantyki określonych grup przyimków, a sporządzenie dla analizowanych języków maksymalnie pełnego korpusu jednostek, które mogą pełnić funkcję przyimka w każdym lub w określonym kontekście, stanowiąc tym samym jego ekwiwalenty. Ekwiwalenty przyimka to formy wyrazowe innych części mowy, które w określonych warunkach kontekstowych pełnią funkcje przyimka, pozostając przy tym w ramach swojej części mowy. Ma to związek z tym, że w niektórych językach (w tym: w językach słowiańskich) są obecne zwroty (wyrażenia) o charakterze przyimkowym, w których wyrazem bazowym jest najczęściej rzeczownik lub przysłówek i których znaczenie jest związane właśnie ze znaczeniem ich nominalnego bądź adverbialnego składnika. Zdolność owych rzeczowników lub przysłówek do występowania w składzie złożonych przyimków tego typu umożliwia obecność w ich strukturze semantycznej określonej cechy relacyjnej (wskazania na relacje subiekt-obiekt, relacje lokatywne, temporalne itp.).

Jednostki takie noszą nazwę ekwiwalentów przyimka i są reprezentowane przez dwie klasy jednostek: analogi przyimkowe i korelaty przyimkowe. Analogi (substytuty) przyimków stanowią jednostki, które mogą ulec prepozycjonalizacji („uprzyimkowieniu”) i przejść do kategorii przyimków właściwych, korelaty natomiast – to jednostki, które nie poddają się „uprzyimkowieniu”, lecz pozostając w ramach swojej części mowy (zwłaszcza w ramach kategorii rzeczownika) w sposób systemowy w określonych warunkach pełnią funkcję przyimka. Niekiedy dla uproszczenia przyimkowe jednostki języka o charakterze wtórnym określa się pojęciem „funkcjonalnych ekwiwalentów przyimka”, obejmując nim niejako wszystkie wtórne jednostki przyimkowe, w tym analogi i korelaty, a także inne jednostki o różnym stopniu prepozycjonalizacji. Tu można odnieść np. okazjonalizmy czy potencjalne jednostki przyimkowe. Pierwsze z nich to różnego rodzaju autorskie użycia o charakterze metaforycznym, np. [*niektóre fakty dopiero pojawiły się na horyzoncie nauki, w chórze pochwał [nikną wszelkie wątpliwości], [przeanalizować zjawisko] na kanwie etnogenezy* itp. Wyrażenia takie zazwyczaj nie naruszają normy językowej, stanowiąc jednak peryferie pola jednostek przyimkowych (kwestie te wymagają szczegółowych obserwacji na konkretnym materiale). Potencjalne jednostki przyimkowe z kolei to jednostki przewidywalne, niejako założone w systemie języka, ale ich użycie jest możliwe i nie kłóci się z systemem (por. niepotwierdzone, lecz możliwe użycia jednostek z wyrazem bazowym *czas*: *w czasie między sesjami parlamentu; w czasie pomiędzy jego przyjazdem a wybuchem wojny*).

Postępującemu stopniowo rozwojowi przyimków słowiańskich – od form pierwotnych do wtórnych – towarzyszą dwa procesy, a mianowicie gramatyzacja i leksykalizacja. Zajmijmy się bardziej szczegółowo drugim z wymienionych procesów.

Leksykalizacja jako proces formalny i znaczeniowy najczęściej jest definiowana jako zatarcie lub tylko zatarcie przejrzystości budowy słotwórczej jednostki. Pojęcia „leksykalizacja” używa się nie tylko w odniesieniu do słotwórstwa. Do celów niniejszego artykułu najbardziej właściwym będzie określenie leksykalizacji jako utrwalenia w świadomości mówiących połączenia wyrazów lub tylko jednej z form gramatycznych do tego stopnia, że są one odbierane nie w sposób twórczy, lecz całościowo, odtwórczo. Zleksykalizowane połączenie wyrazów lub forma gramatyczna funkcjonuje w języku jako jednostka, a nie konstrukcja jednostek. Przyimki wtórne są głównie zleksykalizowanymi (w mniejszym lub większym stopniu) połączeniami przyimków prymarnych i rzeczowników (lub innych części mowy), a także niektórych form rzeczownikowych. Należy w tym miejscu przypomnieć, że prekursorem badań w tym zakresie był Ignacy Wątor, wywodzący się z rzeszowskiego środowiska akademickiego polonista, autor monografii i licznych artykułów na temat polskich tzw. przyimków odwyrażeniowych (traktowanych przez uczestników wspomnianego wyżej międzynarodowego projektu jako przyimki wtórne i ich ekwiwalenty funkcjonalne). Wymieńmy tu choćby prace [Wątor 1976] czy [Wątor 1979].

W odniesieniu do przyimków leksykalizacja zachodzi na płaszczyźnie składniowej: jakaś forma składniowa, np. forma przypadku użyta w funkcji składniowej, wyrażenie przyimkowe, zwrot itp. traci swoją pierwotną funkcję i przejrzystość znaczeniową. Na tej drodze prepozycjonalizacji uległy np. pierwotne wyrażenia typu *obok, podczas, wbrew*, które w polszczyźnie mają dosyć starą metrykę (XVII–XVIII wiek). Przykładem bardziej nam współczesnej leksykalizacji są coraz liczniejsze bezprzyimkowe i przyimkowe formy przypadkowe.

Jak powiedzieliśmy wcześniej, analogi (substytuty) przyimków to jednostki, które mogą ulec prepozycjonalizacji i przejść do kategorii przyimków właściwych; korelatami natomiast są jednostki, które pozostając w ramach swojej części mowy tylko w pewnych warunkach mogą pełnić funkcję przyimka. Szczegółowe kryteria klasyfikowania jednostek, o których mowa, a także próba określenia ich pozycji w ramach funkcjonalno-gramatycznego pola jednostek o charakterze przyimków (centrum pola – strefa wokół centrum – peryferie pola) zawiera obszerny zbiorowy artykuł „O podstawach funkcjonalno-komunikatywnej gramatyki przyimka rosyjskiego” [Vsevolodova i in. 2003] (pracę tę można traktować jako swego rodzaju teoretyczną wykładnię opisu badanego materiału dla uczestników projektu).

A zatem stopień „uprzyimkowania” wyjściowo autosemantycznej części mowy może być różny. Powoduje to, że niezbędne są odpowiednie metody operacyjne, które pozwalają określić, czy jest to przyimek, czy jego korelat, czy mamy do czynienia z jednostką, która przeszła do innej klasy morfologicznej – przyimków, czy też pełni funkcję przyimka, ale pozostaje w granicach swojej części mowy.

Metody operacyjnego określenia jednostki jako przyimka lub jego substytutu (wyrażenia językowego „o statusie przyimka”) stosujemy w pierwszym rzędzie względem form wyrazowych – derywatów, które są transformowane do tej kategorii z innych części mowy (transformowana jest forma wyrazowa, a nie leksem) lub względem takich form innych

części mowy, które pełnią tę funkcję, pozostając jednak w granicach swojej części mowy. Te metody powinny pozwolić na odpowiednie zaklasyfikowanie formy wyrazowej, która: a) albo zmieniła swoją przynależność do części mowy w sposób systemowy, to jest uległa całkowitemu „uprzyimkowieniu”; b) albo kontekstualnie może pełnić funkcje przyimka i – odpowiednio – posiada status przyimka, zachowując jednak w jakimś stopniu związek (choćby osłabiony) ze swoją klasą kategorialną.

Na gruncie obserwacji rosyjskojęzycznych przy rozwiązywaniu sygnalizowanych zadań korzysta się głównie z zaproponowanego przez T.S. Tichomirową kryterium jedności trzech zasad, które określają przejście formy wyrazowej do innej części mowy:

1) utrata przynajmniej części charakterystycznych dla leksemu wyjściowego znaczeń leksykalnych lub zyskanie nowych znaczeń;

2) wypadnięcie z paradygmatu morfologicznego leksemu wyjściowego;

3) rozkład właściwych dla leksemu wyjściowego związków syntagmatycznych [Tichomirowa 1972]:

Nie znaczy to wcale, że w odniesieniu do procesów leksykalizacyjnych w obrębie jednostek przyimkowych nie jest możliwe zastosowanie innych metod (ich obszerny przegląd przytacza praca [Nowak 2008: 54–75]). Zob. też [Wątor 1970, cz. II: *Sprawdziany leksykalizacji*].

Proces leksykalizacji rozpatrywanych jednostek przyimkowych z reguły polega na rozszerzeniu przyimka pierwotnego poprzez jego połączenie z określonym elementem leksykalnym (głównie rzeczownikowym), który konkretyzuje znaczenie całości, stopniowo zawężając zakres użycia. Por.: *w + imię (w imię solidarności)*, *z + tytuł (z tytułu zaległości)*. Inne przykłady: *w duchu porozumienia*, *z uwagi na dobro śledztwa*, *z racji zawodu*, *z powodu choroby*, *na wypadek choroby*, *w razie nieszczęścia* itd. Nie odnosi się to do tych jednostek przyimkowych, w których leksykalizacji uległy pojedyncze bezprzyimkowe formy przypadkowe określonych rzeczowników (nastąpił rozkład związków syntagmatycznych, właściwych dla leksemu wyjściowego). Por.: *kultura doby pozytywizmu*, *malarze epoki Song*, *publicyści ery Breżniewa* itd. Formy typu *doby*, *epoki*, *ery* stanowią w tym wypadku zleksykalizowane jednostki przyimkowe – funkcjonujące niekiedy równolegle względem jednostek przyimkowych, które powstały na bazie wyrażenia przyimkowego i w których również miała miejsce leksykalizacja; por.: *Poglądy na temat Bony Sforzy z doby kontrreformacji niewiele się różniły od poglądów w dobie oświecenia* (J. Tazbir). *Głównym napędem rozwoju było zawodowstwo, które przeważało nad ideaми z epoki królowej Wiktorii* (prasa) [...] *czy oni nie uzurpują sobie, że są przybyszami z nierealności, że są żywymi rzeźbami z ery Wodnika* (K. Krystian). Zaznaczmy, że taka równoległość nie zawsze ma miejsce.

Kolejnym etapem leksykalizacji jest specjalizacja semantyczna, która ma wpływ na zwiększenie precyzji i jednoznaczności. Jej konsekwencją jest ograniczenie akceptowalnego kontekstu oraz kostnienie pierwotnej konstrukcji [Milewska 2003: 42–43]. Kwesie te w niniejszym szkicu nie mogą być potraktowane szerzej.

Wszystkie zarejestrowane we współczesnej polszczyźnie jednostki przyimkowe (przyimki wtórne i ich ekwiwalenty funkcjonalne) pod względem struktury składniowej stanowią bądź odrębne bezprzyimkowe formy przypadkowe niektórych rzeczowników (przyimki te są reprezentowane nielicznie, a ich rola wyrazu funkcyjnego pojawia się w ściśle określonych warunkach kontekstu), bądź połączenia wyrazowe, to jest kompleksy składników reprezentowanych przez wyraz autosemantyczny: rzeczownik (a także inną część mowy) i wyraz (wyrazy) synsemantyczne, głównie przyimki pierwotne. Krótkiemu omówieniu poddane zostaną tylko jednostki, w których elementem bazowym jest rzeczownik.

W pierwszej grupie jednostek przyimkowych (bezprzyimkowe formy przypadków) leksykalizacji uległy następujące formy:

a) mianownik l. poj.: *Zdjęcia można wykonywać każdym cyfrowym aparatem fotograficznym z wejściem na karty Memory Stick*. Powyżej pokazano **model** Sony DSC-P5 (druki ulotne; int.); z innych przykładów: *rejs numer LO-165*, *armata wzór 44*, *rewolwer kaliber 12*;

b) dopełniacz l. poj.: *Pomnik Winstona Churchilla, Franklina D. Roosevelta i Józefa Stalina dłuta znanego rzeźbiarza Zuraba Ceretelego stanie niedługo w Jalcie* (prasa; int.). *Następny program reformowania górnictwa autorstwa Jerzego Markowskiego, firmowany był już przez koalicję SLD-PSL* (prasa; int.). *Na ścianie pierwszej sali zaskoczył go olbrzymich rozmiarów portret „Damy z wózkiem” pędzla Ludomira Slendzińskiego* (prasa; int.). *Portret Leszka Millera pióra Ludwika Stommy należy z całą pewnością do portretu typu A* (prasa; int.). *Choć ponoć najbardziej lubi towarzystwo koni i piesków rasy corgi* (prasa; int.); z innych przykładów: *rzeźba dłuta Dunikowskiego*, *włosy barwy miedzi*, *doktor pracował czasu wojny w sekcji operacyjnej*, *zελówki firmy VIBRAM*, w książce **formatu** książki telefonicznej;

c) narzędnik l. poj.: **Imieniem** izby poselskiej upominał króla Zygmunta Augusta i panów senatorów, by lepiej dbali o Gdańsk i wybrzeże Bałtyku (P. Jasienica); z innych przykładów: *wybrać drogą eliminacji*, **celem** uzyskania aktualnych i szczególnie wszechstronnych informacji, *zbadać metodą absorpcji*, *pokazano mocą uchwały*, *wydano nakładem Polskiego Komitetu Olimpijskiego*;

d) narzędnik l. mn.: **metodami** wywiadu bezpośredniego, *widzieć oczyma* wyobraźni itd.

Jeżeli chodzi o możliwość leksykalizacji formy mianownika w kierunku prepozycjonalizacji, to materiał języka polskiego (a także rosyjskiego) dostarcza wielu przykładów użycia tej formy przypadku w funkcji przyimka (por. powyższe przykłady pol. typu *model*, *kaliber*, *wzór*, *numer* itd. Gramatyki zwykle pomijają także zjawisko wchodzenia do struktury przyimków polskich czy rosyjskich elementów obcych, które mogą łączyć się z mianownikiem. Por. ros. *a*

ля + mian.: *жизнь а ля граф Лев Николаевич Толстой*; **плюс** + mian., **минус** + mian.: *Они пришли со всеми детьми **плюс** два племянника*, to jest: *и с двумя племянниками*; *Весь научный мир **минус** профессор Майнца* (przykłady z: [Vsevolodova i in. 2003: 18]). Zob. też polskie: *Zaliczki, jakie wypłacały [wydawnictwa] **a conto** umów wydawniczych, były mizerne i szybko wylatywały z kieszeni* (T. Kwiatkowski). *Łatwo wierni klienci szybko dowiadują się, że zamiast talizmanu mają tandetny pieniążek, a chudnąć lepiej bez proszku **à la** oranżadka* (prasa; int.). *Do rządu należy 75 proc. **minus** jedna akcja, pozostałe 25 proc. **plus** jedna akcja należą do funduszu Mustcom Ltd z Cypru* (prasa; int.). Jednostki te mogą niekiedy (w zależności od kontekstu lub interpretacji) występować również w funkcji spójnika, co nie wyklucza określeniu ich jako przyimków [Vsevolodova i in. 2003: 18].

Druga grupa danych jednostek reprezentowana jest przez dwa podstawowe modele strukturalne połączeń składniowych:

a) połączenie prepozycyjnego przyimka pierwotnego z rzeczownikiem w określonym przypadku: *To były piąte zawody z **cyklu** Golden League* (prasa). *Poszczególne ugrupowania czynne w powstaniu listopadowym starały się wysunąć **na czoło** emigracji* (S. Kieniewicz). *W 1990 roku **za kadencji** patriarchy Parteniusza otrzymał godność metropolity i został ordynariuszem Akry i Zachodniej Afryki* (prasa). *A rozmowy z Rosją prowadzono z **naruszeniem** ustawy o umowach międzynarodowych* (prasa);

b) połączenie rzeczownika i dwóch przyimków prymarnych, z których jeden znajduje się w prepozycji, a drugi – w postpozycji: *Tydzień wcześniej piętnastu uczniów pojechało **w nagrodę** za dobrą naukę na wycieczkę do Niepars nad Bałtykiem* (prasa). [...] *chciałem wykorzystać swoje doświadczenie, które od 1999 roku zacząłem zdobywać w zakresie wszelkiego rodzaju finansowania. Oczywiście z **nastawieniem na** projekty związane z wykorzystaniem środków z Unii Europejskiej* (prasa). *Producenci **w obawie przed** spadkiem cen wystawią przynajmniej część posiadanych zapasów* (prasa). *Ustawa o reformie wywiadu, stworzona **w odpowiedzi na** zagrożenie atakami terrorystycznymi, zostanie dziś przyjęta* (prasa). ***W odróżnieniu od** zwierząt człowiek nabywa bowiem umiejętności życiowych, nie tylko naśladowując swych rodziców, ale przede wszystkim ich słuchając* (T. Goban-Klas).

W związku z procesem prepozycjonalizacji rzeczowników w językach słowiańskich oddzielnie należy zatrzymać się nad funkcjonowaniem jednostek przyimkowych określanymi jako „przyimki parametryczne” (od technicznego terminu *parametr* ‘cecha jakiejś rzeczy, procesu, wyrażona w odpowiednich jednostkach miary’). W wymienionych językach traktowane są one jako jednostki przyimkowe, które powstały na bazie rzeczowników parametrycznych typu *masa, ciężar, siła, napięcie, nośność, wyporność* itd., rzeczowników typu *wysokość, długość, szerokość, głębokość, średnica, promień* itp., a także rzeczowników będących nazwami odcinków czasu (głównie nieokreślonych) typu *czas, okres, epoka, doba* itd. Wymienione rzeczowniki – nazwy parametryczne w określonych formach w pozycji adnominalnej wprowadzają charakterystykę ilościową lub porównawczą obiektu, przy którego nazwie zajmują pozycję, por. rosyjskie: *звезда **величиной** с белку* ‘zwierzątko o wielkości wiewiórki’, *ветроэнергетическая установка расчетной **мощностью** 3 МВт* [мегаватт] ‘urządzenie wiatrowo-energetyczne o mocy 3 megawatów’. Formy wyrazowe tego rodzaju tworzą wieloelementowe szeregi (ciągi) synonimiczno-wariatywne – paradygmaty morfoskładniowe z jedną określoną jednostką bazową. Por. szereg (ciąg) paradygmatyczny tego typu z rzeczownikiem **grubość**, który w języku polskim może być ośrodkiem kilkunastu różnych modeli składniowych wtórnych jednostek przyimkowych:

... **grubości**: *Są dwie rurki światłowodowe. Każda ma pięć centymetrów **grubości*** (prasa; int.). *W robocie trzecie płótno, wypadek trudniejszy – knot, na którym już farby na palec **grubości*** (prasa; int.);

do ... grubości: *Pnie kolonii koralowej dochodzą średnio do 40 cm, gałązki **do** 4–6 cm **grubości*** (prasa; int.);

grubości-1: [...] *przewodnice: cztery długie gwoździe lub listewki drewniane umieszczone po dwa w rozstawie **grubości** ołówków* (prasa; int.).

grubości-2: *Wewnątrz znajdowało się okrągłe pomieszczenie o średnicy 6,25 m otoczone murem **grubości** 3,4 m* (prasa; int.).

grubości do: *Żelbetowe mury **grubości do** 2,5 m, kopyły pancerne ze stali **grubości do** 35 cm stanowiły osłonę dla kilku dział obrotowych* (W. Łęcki; int.).

grubości około: *Formować z ciasta płyty **grubości około** 2 mm i wycinać serca* (druki ulotne; int.).

grubości ponad: *Pod zalegającym na niej lodowcem **grubości ponad** 3 km w roku 1993 satelita ERS-1 wyśledził obecność ogromnego jeziora* (prasa; int.).

o grubości: *Jeśli nie mamy żyłki grubości 0,08 mm, możemy spróbować zastosować żyłkę **o grubości** 0,1 mm* (prasa; int.).

o grubości do: [...] *czuły mikrofon umożliwi podsłuch przez ściany **o grubości do** 50 cm* (prasa; int.).

o grubości od ... do: *Można je wykonać z dowolnego rodzaju skrzydeł pełnych czy przeszklonych, także ze starych bezwzględnych **o grubości od** 35 **do** 55 mm* (prasa; int.).

o grubości około: *W grę wchodziła głównie piaszczysta warstwa **o grubości około** 9 m, naniesiona przez wody rzeki Arno* (prasa; int.).

o grubości powyżej: *Zatrzymują wszelkiego rodzaju zanieczyszczenia mechaniczne: piasek, muł, rdzę, itp. **o grubości** odpowiednio powyżej 5, 20 i 50 mikronów* (druki ulotne; int.).

o grubości minimalnej: *Olinowanie stale wykonuje się z linek stalowych **o grubości minimalnej** 3 mm* (strona internetowa).

do grubości: *Gdy objętość ciasta zwiększy się dwukrotnie, wyłożyć je na stolnicę i rozwałkować do grubości 5 mm* (druki ulotne; int.).

[mieć, osiągać itp.] **grubość:** *Są wykonane z dwóch laminowanych blach stalowych, z których każda ma grubość 1,25 mm* (prasa; int.).

[mieć, osiągać itp.] **grubość około:** *Blony podstawne mają grubość około 30 mm* (prasa; int.).

[mieć, osiągać itp.] **grubość rzędu:** *W strefie klimatu kontynentalnego lód osiąga grubość rzędu 1–2 m* (A. Choiński; int.).

[mieć, osiągać itp.] **grubość ponad:** *Dotychczas uważano, że wielkie lodowce osiągające w centrum Antarktydy grubość ponad 3000 m utrzymują się nieprzerwanie pod 15 mln. lat* (prasa; int.).

na grubość: [...] *schłodzone ciasto wyjąć, rozwałkować placek na grubość 4–5 mm* (druki ulotne; int.).

na grubość około: *Rozprowadzić masę na grubość około 3 mm i zostawić do stwardnienia* (druki ulotne; int.).

na grubość mniej więcej: *Plaską blachę do pieczenia wysmaruj tłuszczem lub wyłóż papierem do pieczenia i wyłóż na nią ciasto na grubość mniej więcej centymetra* (druki ulotne; int.).

W powyższym rejestrze uwzględniono tylko te jednostki, które znalazły potwierdzenie w materiale faktycznym. Mimo że w systemie gramatycznym polszczyzny nie ma ograniczeń systemowych, które mogłyby powodować defektywność w odbiorze powyższych potencjalnych przyimków wtórnych, dla niektórych (potencjalnie możliwych) grup jednostek przyimkowych z danym wyrazem bazowym nie znaleziono potwierdzenia. Por.: *grubości przykładowo 2 metry, o grubości przykładowo 2 metry; o grubości nie większej niż 2 metry; o grubości większej niż 2 metry; o grubości nie mniejszej niż 2 metry; o grubości mniejszej niż 2 metry* itd.

Zasygnalizować należy zależne od mówiącego ewentualne włączenie do składu takich jednostek dodatkowych środków, które w określony sposób modyfikują jej podstawową strukturę formalną i znaczeniową. Środki te określane są terminem „modulant” [Słownik 2001: IX–X]. Modulant (tradycyjnie: modulator, partykuła) jest nieodmienną częścią mowy, która wchodzi w związki składniowe z różnymi częściami zdania. Może występować również w strukturze rozczłonkowanych jednostek przyimkowych – przyimków wtórnych (i ich ekwiwalentów funkcjonalnych). Pełni on różne funkcje, m.in. jako element waloryzujący określenie ilości czy stopień natężenia czegoś. Funkcjonowanie modulantów w strukturze danych przyimków wtórnych wymaga dalszych szczegółowych obserwacji.

W złożonych (rozbudowanych) wtórnych jednostkach przyimkowych (głównie jednak w szeregach synonimiczno-wariatywnych) spotykamy modulanty trzech przynajmniej typów:

a) modulanty w rodzaju *bez mała, niemal, prawie, mniej niż*; a także *tylko*. Wskazują one bądź na zakres odniesienia treści danej wtórnej jednostki przyimkowej (*w czasie tylko dwóch minut*), bądź służą do waloryzacji określeń ilości lub stopnia natężenia: *w czasie niemal (prawie, bez mała) dwóch minut*. Por. np. znaczenie modulanta *bez mała* ‘występuje przy określeniach liczby lub miary czegoś; wskazuje, że dana wielkość nie została przekroczona’. Do tej grupy należy również modulanty *nie mniej niż, nie więcej niż, blisko* w znaczeniu ‘wyraz ten wskazuje, że dana wielkość nie została przekroczona’;

b) modulanty typu *niemal, nieomal* w znaczeniu ‘tymi słowami mówiący sygnalizuje, że zasięg przestrzenny lub czasowy czegoś, wielkość, liczba, miara czegoś, stopień intensywności jakiejś cechy zbliżają się do wskazanego w zdaniu’;

c) modulanty w rodzaju *zaledwie, ledwie, ledwo* w znaczeniu ‘tymi słowami mówiący sygnalizuje, że zasięg przestrzenny lub czasowy czegoś, liczba, miara, wielkość czegoś, stopień intensywności czegoś są najmniejsze w stosunku do oczekiwań, wymagań lub jakiejś normy’.

Rozszerzeniu składu danych jednostek przyimkowych służą także modulanty typu *mniej więcej, plus minus, rzędu* oraz przyimki (i wyrażenia) typu *około, w przybliżeniu*. Modulanty w rodzaju *mniej więcej* wykorzystywane są przez mówiącego w celu zasygnalizowania, że wskazany zasięg przestrzenny lub czasowy czegoś, wielkość, liczba, miara itp. mają wartość przybliżoną. Wspomagające jednostki drugiego typu wskazują na przybliżoną miarę wielkości czegoś lub na przybliżoną porę czasu.

W zakończeniu podkreśliłyśmy, że formowanie się i rozwój kategorii przyimka jako części mowy o funkcjach relatywnych odbywa się w językach słowiańskich (w tym w języku polskim) w sposób ustalony, dający się sprecyzować, według konkretnych modeli derywacyjnych. Powstałe w ten sposób jednostki przyimkowe (przyimki wtórne i ich ekwiwalenty funkcjonalne) pozostają względem siebie w relacjach systemowych, tworząc określone paradygmaty morfoskładniowe. Ustalenie tych modeli i ich interpretacja, rozumienie prawidłowości tworzenia tych jednostek stanowi środek zarówno do ustalenia istniejącego w języku polskim rejestru przyimków wtórnych, jak i prognozowania pojawienia się jednostek nowych, utworzonych w nim według danych modeli (por. [Koniuszkievič 2004: 126]).

Literatura

Koniuszkievič 2004: Конюшкевич, М.И. О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов) [Текст] / М.И. Конюшкевич // Польский язык среди других славянских языков. – Минск, 2004.

Milewska 2003: Milewska, B. Przyimki wtórne we współczesnej polszczyźnie [Text] / B. Milewska. – Gdańsk, 2003.

Nowak 2008: Nowak, T. Przyimki lokatywno-inkluzyjne we współczesnym języku polskim (w głębi, w obrębie, w środku, we wnętrzu) [Text] / T. Nowak. – Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, 2008.

Słownik 2001: Słownik współczesnego języka polskiego [Text] / Red. nauk. Bogusław Dunaj. – Warszawa: „Przegląd Reader’s Digest”, 2001.

Tichomirova 1972: Тихомирова, Т.С. Процессы адвербиализации форм творительного беспредложного в польском языке [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1972.

Vsevolodova i in. 2003: Всеволодова, М.В., Клобуков, Е.В., Кукушкина, О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога [Текст] / М.В. Всеволодова, Е.В. Клобуков, О.В. Кукушкина, А.А. Поликарпов // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 2003. – № 2.

Wątor 1970: Wątor, I. Proces leksykalizacji polskich przyimków odwyrażeniowych [Text] / I. Wątor // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Nauki Humanistyczne. Filologia Polska, 1970. – z. 5 (8).

Wątor 1976: Wątor, I. Rozwój funkcji wyrazów i wyrażeń polskich od przysłówkowej do przyimkowej, wyd. II uzupełnione i poprawione [Text] / I. Wątor. – Rzeszów, 1976.

Wątor 1979: Wątor, I. Próba nowej klasyfikacji przyimków w języku polskim [Text] / I. Wątor // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Nauki Humanistyczne. Filologia Polska, 1979. – z. 12/42.

Основной задачей в рамках интенсифицирующихся в последнее время исследований славянского предлога является сбор максимально полного корпуса самих единиц, способных выполнять предложную функцию в определенных условиях, а также их различные характеристики в отдельных славянских языках. Статья продолжает наблюдения над польским фрагментом славянской предложной системы.

Ключевые слова: предлог, вторичный предлог, польский язык.

One of primary tasks within recently intensified research on Slavic prepositions is compiling a full corpus of units that can function as prepositions in specific circumstances, and their versatile characteristics in the particular Slavic languages. This paper is yet another contribution to studies on the Polish component of the Slavic system of secondary prepositions.

Keywords: preposition, secondary preposition, Polish language.

Надійшла до редакції 31 серпня 2009 року.

Інна Піддубська

ББК Ш12=411.4*2

УДК 81'366.5=161.2

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТРАНСПОЗИЦІЇ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ

Розглянуто метафоричне вживання граматичних форм у сучасній українській мові. Основна увага зосереджена на проблемі транспозиції дієслівних форм способу й часу. Внутрішній механізм транспозиції визначено на основі аналізу семної структури граматичного значення.

Ключові слова: транспозиція, граматична форма, граматичне значення, сема, спосіб дієслова, час дієслова.

У площині виявлення асиметрії в мові функціонує явище транспозиції граматичних форм. “Симетрія означуваного й означуючого у структурі мовного знака в результаті широкого спектра його вживання порушується, зумовлюючи здатність форми мовного знака представляти інші значення, а останнє, у свою чергу, розширяє діапазон своєї репрезентації. Подібна асиметрія означуваного й означуючого перебуває в основі витворення вторинних функцій морфологічних форм, що в комплексі з первинними функціями складають її функціонально-семантичну парадигму” [Загнітко 1993, с.34]. Проблема транспозиції привертала увагу багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців (Ш.Баллі, Л.Теньєр, О.В.Бондарко, С.С.Єрмоленко, О.В.Ісаченко, В.І.Кононенко, Ю.Л.Левітов, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, Є.Й.Шендельс, А.Г. Широкова та ін.). Дослідження останніх років свідчать про те, що це мовне явище залишається в деяких аспектах недостатньо вивченим [Наконечна 2008]. Зокрема, дискусійною постає проблема механізму транспозиційного процесу.

Завданнями нашого дослідження є: 1) систематизувати й узагальнити наявні в науковій літературі погляди щодо тлумачення терміна транспозиція та принципів транспозиції граматичних форм; 2) запропонувати власне бачення механізму транспозиції (на прикладі способових і часових дієслівних форм).

Отже, **транспозиція** – з латинської мови “перестановка” – використання однієї мовної форми у функції іншої – її протичлена в парадигматичному ряду [Языкознание 1998, с.519]. Це визначення фіксує однобічне тлумачення поняття транспозиція.

У сучасній лінгвістиці можна констатувати багатозначність цього терміна. Лексема транспозиція вживається, по-перше, у буквальному значенні як перенесення, перестановка будь-якої мовної форми, граматичного значення, граматичної категорії без переосмислення мовного знака. По-друге, на позначення метафоричного вживання граматичної форми, граматичної категорії (транспозиція функцій) або цілого висловлення (контрастивна транспозиція). По-третє, транспозицією, або функціональною транспозицією, називають перехід слова з однієї частини мови в іншу (конверсія частин мови). При цьому нове слово може утворюватись шляхом переведення його основи в іншу парадигму словозміни. По-четверте, існує поняття синтаксичної транспозиції – вживання мовного знака (слова, словоформи тощо) у функції іншої частини мови.

У вітчизняній граматичній традиції побутує переважно вузьке розуміння транспозиції – транспозиції граматичних форм. Широкий підхід до аналізу цього явища був уперше здійснений Ш.Баллі, який виявив 3 компоненти процесу транспозиції: транспоненд (вихідна форма) – транзитор (засіб транспозиції) – транспозит (результат транспозиції) [Баллі 2001]. Окремі аспекти транспозиції досліджували О.Єсперсен, А.Фрей, А.Сеше. Цілісну концепцію транспозиції (трансляції) подав Л.Теньєр у роботі “Основи структурного синтаксису” [Теньєр 1988].

Об’єднувальним началом різних типів транспозиції дослідники вважають такі фактори:

- 1) транспозиція ґрунтується на семантичному або функціональному зіставленні мовних одиниць;
- 2) найбільш істотна ознака транспозиції – переосмислення мовного знака.

Прозора семна структура слова транспозиція спричинилася до вживання цієї лексеми у зв’язку із метафоричними переносами у сфері граматики, лексики. При цьому два різні значення цього слова (не власне-термінологічне, як синонім до слів перестановка, перенос, і власне-термінологічне, тобто “переносне вживання слова, конструкції, форми тощо”) не знайшли послідовного розмежування в практиці наукових описів і можуть виявлятися в одному контексті. У запропонованій статті на позначення першого поняття ми будемо вживати лексеми **перенос**, **перенесення**, а друге значення передаватиме термін **транспозиція**.

Семантичний, граматичний перенос є основною умовою функціонування метафори як однієї із семантичних властивостей мови і мовлення. Як відомо, лексична метафора – явище, досліджуване всебічно багатьма науковцями (Н.Д.Арутюнова, М.Блек, А.Вежбицька, В.В.Виноградов, В.П.Григор’єв, Д.Ж.Лакофф, В.В.Петров, Р.Якобсон та ін.). Піднімаючи питання лінгвістичної сутності граматичної образності, Є.Й.Шендельс [1972, с.48] на початку 70-х років акцентувала увагу на необхідності ґрунтовного вивчення такого явища, як граматична метафора. Розвиваючи ідеї Є.Й.Шендельс, В.І.Кононенко [1976, с.27,173] зазначав: “В окремих випадках можливе перенесення (транспозиція) конструкції з одного, прямого плану вживання в інший, непрямий, яке може бути названим граматичною метафорою... Якщо в лексиці переноситься окреме найменування, то синтаксична метафора – це перенос синтаксичної форми або цілої синтаксичної конструкції з одного виду синтаксичних зв’язків на інший”. Отже, граматична метафора виникає внаслідок переносу форми з природного для неї, граматично зумовленого оточення в інше, яке є властивим іншій граматичній формі, що перебуває з першою в певних парадигматичних відношеннях. Таким чином, визначено найважливішу умову функціонування граматичної метафори. Серед науковців це положення є загальновизнаним. На ньому акцентують увагу у своїх працях О.О.Потебня, О.М.Пешковський, О.В.Бондарко, О.В.Ісаченко, Є.Й.Шендельс, В.М.Русанівський, С.С.Єрмоленко, А.Г. Широкова, Ю.Л. Левітов, О.О.Тараненко.

Отже, з 3-х основних підходів до поняття граматичної метафори (1. Ототожнення метафоричного значення з похідним значенням взагалі, з явищем полісемантизації граматичної одиниці. 2. Інтерпретація граматичної метафори на суто граматичній основі – як явища, що принципово відрізняється від лексичної метафори і визначається на основі синтаксичної схожості – як чергування синтаксично однотипних одиниць. 3. Граматична метафора кваліфікується як перенос граматичної одиниці з одного референта на інший на основі їх схожості [Тараненко 1989, с.115-116]) ми перебуваємо на позиціях останнього. При цьому слід підкреслити, що можливість метафоричного переносу в граматиці, як і в лексиці, реалізується на основі спільної ознаки (*tertium comparationis* – за Ю.Л.Левітовим [1979]). Для граматичної метафори в цьому плані важливим є те, що транспонована форма і форма, вжита в прямому значенні, належать до однієї морфологічної категорії, об’єднані парадигматично і граматичне значення їх містить парадигматично зумовлені спільні семи. Крім цього, спільними можуть виявитися й інші семи, додаткові, які не формують граматичного категоріального значення. Отже, основа метафоричного переносу – семна спільність граматичного значення транспонованої форми і форми, вжитої в прямому значенні. (Пор. міркування А.Г.Широкової про те, що “можливість транспозиції способів і часів мотивована деякими спільними смисловими елементами, які їх пов’язують” [Широкова 1983а, с.100]).

У чому ж полягає сутність, механізм граматичної метафори (транспозиції)? Звернемося до міркувань з цього приводу деяких науковців. О.В.Ісаченко [1960, с.416] зазначав: “У всіх європейських літературних мовах з розвиненою стилістичною диференціацією деякі особові форми дієслова можуть вживатися не у власному смислі. Таке “переносне” вживання граматичних форм, їхнє переміщення в невласливий їх прямому значенню

контекст, називається транспозицією”. Отже, дослідник підкреслює зв’язок транспозиції з певною стилістичною конотацією, але не з’ясовує, як формується цей “невласний смисл”.

Автори “Теорії функціональної граматики” [Теория 1990, с.27] доводять: “Існує загальна закономірність, виявлена такими мовознавцями, як О.О.Потебня, О.М.Пешковський: при метафоричному вживанні граматичної форми властиве їй значення не усувається, а так чи інакше виявляється, розходячись зі значенням контексту. У цьому розходженні, контрасті між власним значенням форми й змістом контексту або мовленнєвої ситуації і полягає сутність транспозиції (переносного вживання граматичної форми)”.

На нашу думку, якщо форма потрапляє в нове (а тим більше в невластиве їй) синтаксичне оточення, то її граматичне значення вступає у взаємодію із граматичним значенням контексту. Те, що можна припустити незмінність граматичного значення форми в цих умовах (вираз “так чи інакше виявляється” нічого в цьому плані не пояснює) здається досить сумнівним, оскільки в такому випадку доводиться говорити про ізолюваність граматичної форми від оточення, що не є можливим. Тобто в умовах нового, не властивого формі контексту в граматичному значенні вихідної форми відбуваються якісні зміни і твердження О.М.Пешковського про те, що форма в цій ситуації “виступає в своєму основному значенні найбільш яскраво, і яскравість ця створюється як раз протиріччям між нею й реальними умовами мовлення...” [Пешковський 1956, с.208-209], видається надто категоричним і вимагає подальшого осмислення й уточнення.

На нашу думку, такий підхід розкриває тільки 1-й етап транспозиційного процесу – механічний, коли граматична форма потрапляє (можна вжити “транспонується” не у власне-термінологічному варіанті) у нові контекстуальні умови. Наведене тлумачення транспозиції не враховує такої основної характеристики цього явища, як переосмислення мовного знака. Якщо в результаті транспозиції є форма у своєму основному значенні і є заданий контекст, то виникає питання: Що в такому випадку переосмислюється?

Ми вважаємо, що контраст між значенням форми і змістом комунікативного контексту, дійсно, виявляється, але досить своєрідно (або тільки на вербальному рівні, або за умови абстрагування граматичної форми від контексту, комунікативної ситуації).

О.В.Бондарко, говорячи про наявність власного позитивного часового значення у форми теперішнього часу, основним доказом цього вважає протиріччя між значенням форми і змістом контексту. Якби була можлива “безознакова” інтерпретація значення форм теперішнього часу, вважає вчений, то цього контрасту не було б [Теория 1990, с.27].

У нашому розумінні транспозиційного процесу механізм транспозиції теж є одним із доказів “позитивного” тлумачення аналізованих форм. Яскрава конотація, що супроводжує транспозицію, є наслідком взаємодії власного значення форми презенса та комунікативного контексту.

Заслужують на увагу й міркування А.Г.Широкової [1983б, с.37]. Так, науковець зазначає: “Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що при транспозиції значення фону й специфікаторів розходяться й можуть навіть суперечити одне одному [Бондарко 1971, с.71], але при цьому слід підкреслити, що вживання транспонованої форми завжди відповідає комунікативному наміру мовця, його ставленню до змісту висловлювання й пов’язаному з ним емоційно-оцінному моменту. При транспозиції граматичних категорій та їх членів виникає протиріччя між найближчим, “вужьким контекстом”, але цього протиріччя немає між транспонованою формою й широкою ситуацією висловлення, між формою й контекстом”. Щоб прийняти таке пояснення, слід з’ясувати, по-перше, який зміст вкладає дослідниця в поняття “контекст”, що вона вважає вужьким контекстом і чи немає протиріччя в таких міркуваннях, бо певна ознака в цьому випадку і характеризує явище (транспозицію), й одночасно не характеризує його.

Отже, до недавнього часу існували такі пояснення транспозиційного процесу: одні дослідники вважали, що транспозиція здійснюється при обов’язковому збереженні інваріантного значення форми, тому конотація, що супроводжує таке вживання, є наслідком контрасту між значенням контексту і вторинно вжитої форми (О.О.Потебня, О.М.Пешковський, О.В.Бондарко, І.Г.Милославський, В.В.Лопатін, М.О.Шелякін). При цьому транспозиція розглядалася незалежно від семантики форми, механізм її залишався нез’ясованим. Цей підхід був панівним. Інші науковці намагалися “звучити” сферу вияву протиріччя між значеннями форми і контексту (А.Г.Широкова). Окремо слід зауважити, що в науковій літературі з кінця 70-х років наявний ще один підхід: намагання пояснити контраст між змістом висловлення і мовною формою, виходячи зі змін у семній структурі граматичного значення форми (Ю.Л.Левітов). Але в жодному випадку чіткої відповіді на питання про сутність і механізм транспозиції запропоновано не було (Ю.Л.Левітов, заглиблюючись у з’ясування передумов метафоризації граматичного значення, зауважував: “...Нас не цікавить внутрішній механізм виникнення стилістичної значущості в граматичній метафорі. Ми спробуємо лише встановити *tertium comparationis* при метафоричному переносі в граматиці” [Левітов 1979, с.131]).

Підхід, реалізований Ю.Л.Левітовим, знайшов своїх послідовників у наступні роки, адже семний (компонентний) аналіз дає змогу розкрити сутність транспозиції як явища системи мови. Сема при цьому розглядається як компонент значення граматичної форми. Цей підхід до аналізу транспонованих способових форм на матеріалі російської мови застосовано в ряді робіт сучасних науковців (М.О.Луценко [1987], А.А.Гвоздик [1983], Л.Д.Дмитрієва [1993]).

Так, М.О.Луценко зазначає: "...Можливість транспозиції зумовлена головним чином однотипністю елементів смислової структури форм способів: у мовленнєвому вжитку відбувається перерозподіл елементів структури, змінюється експлікована контекстом розстановка акцентів на них. Безпосередньо можливість транспозиції способів зумовлена тим, що в одній і тій самій формі способу позначаються одночасно значення дії і суб'єктне значення. Останнє дозволяє, не змінюючи характеру означаючого, здійснити в ньому перерозподіл смислових акцентів... Смилова структура форми способу при зміні типу вживання не залишається незмінною..." [Луценко 1987, с.38].

У дослідженні Л.Д.Дмитрієвої [1993] значне місце посідає прагматична характеристика імператива, враховується позиція учасників спілкування, подається контекстний і ситуативний аналіз випадків функціонування форм наказового способу. Науковець узагальнює свої спостереження: "При транспозиції імператива завдяки дискретності сем відбувається їх перерозподіл у семантичній структурі транспозита... Залежно від співвідношення учасників повідомлення й учасників події і того, як ці учасники ставляться до дії, по-різному комбінуються значущі елементи, це, у свою чергу, створює те чи інше значення імператива... Транспозиція імператива здійснюється тоді, коли під впливом контексту відбувається втрата диференційних ознак, замість яких з'являються нові компоненти у смисловій структурі форми". Отже, науковець спочатку говорить про перерозподіл сем у структурі значення, а потім – про втрату ознак, заміну їх іншими, так і не даючи чіткої відповіді на це питання.

Нам уявляється механізм транспозиції граматичної форми так:

1-й етап (механічний). Граматична форма (транспоноване) потрапляє в нові, не властиві їй, контекстуальні умови.

2-й етап (якісних змін). Відбувається взаємодія граматичного значення форми і граматичного значення контексту, в результаті чого утворюється синтез іншої якості – граматичне значення комунікативної одиниці, яке охоплює і граматичне значення транспозита, тобто транспонованої форми.

Грамаітчне значення форми і грамаітчне значення контексту взаємодіють внаслідок накладання їхніх семантичних полів. Як результат цього – зміни у смисловій структурі грамаітчного значення форми (щодо дієслівного способу – перерозподіл елементів, а не втрата ознак (див. [Дмитрієва 1993, с.12]), оскільки втрата сем не могла б спричинити відповідні стилістичні ефекти (конотацію)).

Висловимо припущення, яке вимагає підтвердження на конкретному мовному матеріалі, що наведена схема транспозиційного процесу в цілому характеризує будь-яку грамаітчну метафору (переносне вживання грамаітчної форми).

Є.Й.Шендельс у свій час стверджувала, що "будь-яка грамаітчна категорія може стати основою метафори й набути художньої цінності" [Шендельс 1972, с.56]. Як справедливо було зауважено дослідниками [Кононенко 1976, с.174], це положення вимагає ґрунтового підтвердження внаслідок опрацювання різноманітного фактичного матеріалу. У лінгвістиці неодноразово підкреслювалась й аналізувалась (більшою або меншою мірою) здатність до метафоризації категорій часу, способу, особи, роду, числа, виду. Більш детально було досліджено характер саме темпоральної транспозиції, хоча її специфіка залишалась нез'ясованою.

Як уже зазначалося, можливість метафоричного переносу зумовлена наявністю грамаітчних сем у структурі грамаітчного значення. При транспозиції словозмінних категорій взаємодіють тільки грамаітчні семи й контекст, при транспозиції класифікуючих категорій грамаітчні й лексичні семи вступають у "контрдетермінацію" (термін Г.Вайнріха) з контекстом [Шендельс 1972, с.51]. Зокрема, дієслівний час, виступаючи ядром (центром) функціонально-семантичної категорії темпоральності, являє собою словозмінну категорію. Грамаітчне значення часових форм функціонує в грамаітчних семах темпоральності. Спосіб дієслова становить центральну (ядерну) ланку функціонально-семантичної категорії модальності і теж є категорією словозмінною. Грамаітчне значення способових дієслівних форм виявляється в грамаітчних семах модальності.

Унаслідок міжкатегорійних зв'язків випадки транспозиції можуть мати синкретичний характер. Розглянемо приклад: *Ви повернете мені гроші, що взяли зимою хабара, я віддаю його державі за те, що п'ять місяців незаконно прожив у її кімнаті. Це могли б зробити й ви, але я вам не довіряю* (Григор Тютюнник). Теперішній наміченої дії (*віддаю*) характеризується зіткненням грамаітчних сем форми теперішнього часу (тривання дії охоплює момент мовлення) із темпоральними семами контексту, що відносять дію до майбутнього. У результаті виникає ефект образності, ілюзія того, що дія обов'язково реалізується (ірреальна на момент мовлення дія набуває ознак реальної через сильний модальний відтінок готовності виконати дію. Форма майбутнього доконаного (...Я *віддам* його державі) знімає модальність рішучості наміру й виражає (при нейтральному інтонаційному забарвленні) констатацію факту здійснення дії в майбутньому. При цьому до часової транспозиції додається видова транспозиція. Оскільки форма недоконаного виду передає процесне значення (*віддаю*), а насправді дія характеризується завершеністю (майбутньою), то відбувається метафоричне переосмислення видового значення. Приклад демонструє єдину часо-видову метафору, яка виявляється у взаємодії як грамаітчних, так і лексичних сем (вид є категорією класифікувальною). Використовуючи форму

теперішнього часу, мовець посилює впливовість свого твердження на слухача, вимагаючи від нього відповідних дій.

Підсумовуючи сказане, можна виділити такі передумови й умови транспозиції граматичних форм:

передумови:

1) семна структурованість граматичного значення;

2) наявність спільних сем (елементів структури граматичного значення) як основи метафоричного переносу;

3) існування на рівні системи мови синонімічної форми, що вживається у прямому значенні на місці транспонованої форми;

умови:

1) перенесення форми в межах однієї парадигми;

2) наявність синтаксичного оточення. Транспозиція форми реалізується в тканині контексту або за підтримки досить сильної відповідної комунікативної ситуації.

На цих засадах ґрунтується функціонування часової та способової дієслівної метафори.

Наведена характеристика транспозиції як явища мовної системи потребує подальшої конкретизації на різноманітному фактичному матеріалі щодо інших граматичних категорій.

Література

Балли 2001: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Шарль Балли; Пер. с фр. Е.В. и Т.В.Вентцель; Ред., вступ. ст. и примеч. Р.А.Будагова. – 2 изд., стер. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 416с. – (Лингвистическое наследие XX в.).

Бондарко 1971: Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление) [Текст]: Пособие для студентов / А.В.Бондарко. – М.: Просвещение, 1971. – 239с.

Гвоздик 1983: Гвоздик А.А. Сложные предложения с транспонированным императивом в синонимическом ряду условных конструкций: (На материале современного русского языка) [Текст]: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – К., 1983. – 205с.

Дмитриева 1993: Дмитриева Л.Д. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения [Текст]: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – Мичуринск, 1993. – 166с.

Загнітко 1993: Загнітко А.П. Поліфункціональність морфологічних форм у системі мовної синонімії [Текст] / А.П.Загнітко // Українська мова. Теорія і практика: Темат. зб. наук. праць / А.П.Загнітко (відп. ред.). – К.: ІСДО, 1993. – С.34-41.

Исаченко 1960: Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким [Текст] / А.В.Исаченко. – Морфология. Ч.2. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577с.

Кононенко 1976: Кононенко В.И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков [Текст] / В.И.Кононенко. – К.: Вища школа, 1976. – 209с.

Левитов 1979: Левитов Ю.Л. Tertium comparationis грамматической метафоры [Текст]// Лингвистические аспекты исследования литературно-художественных текстов: Межвуз. темат. сб./ Калинин гос. ун-т; [Редкол.: Р.Р.Гельгардт (отв. ред.) и др.]. – Калинин: КГУ, 1979. – С.128-139.

Луценко 1987: Луценко Н.А. Смысловая структура наклонений и употребление наклонений в русском языке [Текст] / Н.А.Луценко // Уч. зап. Тартусского ун-та, 1987. – Вып.760. – С.30-46.

Наконечна 2008: Наконечна Л.Б. Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2008. – 20с.

Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М.Пешковский. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511с.

Тараненко 1989: Тараненко А.А. Языковая семантика в её динамических аспектах [Текст] / А.А.Тараненко. – К.: Наук. думка, 1989. – 256с.

Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л.Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 654с.

Теория 1990: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность [Текст] / [А.В.Бондарко, Е.И.Беляева, Л.А.Бирюлин и др.; Редкол.: А.В.Бондарко (отв. ред.) и др.]; АН СССР, Ин-т языкознания. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1990. – 262 [1] с.

Шендельс 1972: Шендельс Е.И. Грамматическая метафора [Текст] / Е.И.Шендельс // Филологические науки. – 1972. – №3. – С.48-57.

Широкова 1983а: Широкова А.Г. Проблематика транспозиции форм наклонений в славянских языках (на материале чешского и русского языков) [Текст] / А.Г.Широкова // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским и другими славянскими языками: [Сб. ст.] / МГУ, Карлов ун-т в Праге (ЧССР); Под ред. А.Г.Широковой, В.Грабье. – М.: МГУ, 1983. – С.83-104.

Широкова 1983б: Широкова А.Г. Сопоставительное изучение вторичных функций грамматических категорий глагола в славянских языках [Текст] / А.Г.Широкова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 42с.

Языкознание 1998: Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст] / Гл.ред. В.Н.Ярцева. –2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685с.

Рассматривается метафорическое употребление грамматических форм в современном украинском языке. Основное внимание сосредоточено на проблеме транспозиции глагольных форм наклонения и времени. Внутренний механизм транспозиции определяется на основе анализа семной структуры грамматического значения.

Ключевые слова: транспозиция, грамматическая форма, грамматическое значение, сема, наклонение глагола, время глагола.

The purpose of the article is the investigation of metaphorical use of grammatical forms in modern Ukrainian language. The main attention is focused on the problem of transposition of verbal forms of Mood and Tense. The internal mechanism of transposition is elucidated on the basis of the analysis of semantic structure of grammatical meaning.

Keywords: transposition, grammatical form, grammatical meaning, seme, Mood of verb, Tens of verb.

Надійшла до редакції 7 вересня 2009 року.

Вікторія Рибенюк

ББК Ш12=411.4

УДК 801.25

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ВИДОВОЇ КОРЕЛЯЦІЇ ДІЄСЛІВ РУХУ ТА ПЕРЕМІЩЕННЯ

Охарактеризовані видові кореляції в межах лексико-семантичної групи дієслів зі значенням руху та переміщення на основі дослідження двох груп дієслів (односпрямованого та різноспрямованого руху), з'ясовано, що префікс при- змінює граматичне значення вихідної форми у відповідному контексті з локативними детермінантами.

Ключові слова: видова кореляція, дієслова руху, лексико-семантична група, односпрямовані / різноспрямовані дієслова, перфектив, імперфектив, просторовий орієнтир.

Вид займає особливе місце в підсистемі категорій дієслова у силу свого зв'язку з лексико-семантичними властивостями дієслів та окремої парадигми засобів вираження, тому останнім часом велика увага приділяється питанням, пов'язаним з функціональними та семантичними особливостями видових форм.

Лексико-семантичній групі (ЛСГ) дієслів із значенням руху та переміщення присвячені праці багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних мовознавців. Семантична структура дієслів руху була предметом досліджень І. Л. Сульженко, А. Г. Безрукова, Г. О. Конобеевої (на матеріалі німецької мови), Л. П. Ковальової, Р. З. Назарової, Ю. І. Костенко (на матеріалі англійської мови), Г. К. Венедиктова (на матеріалі болгарської мови), З. М. Стрелкової (на матеріалі польської мови), Є. В. Чешко, С. О. Кузнецова (на матеріалі російської мови). Дієслова руху, їх семантичну структуру та окремі лексико-граматичні особливості в українському мовознавстві досліджували Т. П. Усатенко, В. С. Ільїн, М. П. Лесюк, Є. К. Тимченко, З. І. Іваненко, В. Г. Войцехівська, В. М. Заханевич, В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець та ін.

Однак багато особливостей семантики, словотворення і сполучуваності дієслів руху ще недостатньо висвітлені в українській мовознавчій літературі. Тому метою роботи є з'ясування особливостей творення видової кореляції дієслів руху та переміщення з урахуванням таких питань: 1) проведення структурно-семантичного аналізу ЛСГ; 2) визначення яким чином форманти модифікують лексичне значення (ЛЗ) вихідної форми; 3) характеристика дієслів різноспрямованого та односпрямованого руху з огляду на можливість творення видової пари; 4) розгляд груп дієслів залежно від засобів та способів пересування; 5) визначення форманта, який змінює лише граматичне значення (ГЗ) вихідної форми.

Дієслова руху (пересування, переміщення) у просторі щодо якогось предмета чи предметів відзначаються активністю вживання в українській та в інших слов'янських мовах. Ядро цих дієслів становить невелика кількісно група співвідносних, спільнокоренових (виняток становить пара *йти – ходити*) пар слів, що протиставляються за ознакою одно- / різноспрямованості: *лізти – лазити, нести – носити, брести – бродити* і под., а також похідних від них перфективів: *перенести, внести, понести, повиносити, пополазити, налазитися* і т. п. Сюди належать дієслова, які вказують на пересування, але мають інші корені: *крокувати, блукати, тинятися* та ін.

Дієслова руху в їх основному значенні становлять одну з груп семантичного класу дієслів активної дії. Рідше у своєму переносному значенні вони можуть означати природні процеси або притаманну здатність рухатися (переважно різноспрямовані дієслова): *Він швидко іхає повз село* (В.Рибенюк); *Вчора йшов лапатий сніг* (В.Рибенюк); *Пташеня маленьке, а вже літає* (В.Рибенюк).

У семантиці дієслова поєднані його реальне значення та значення форманта (префікса), який по-різному модифікує ЛЗ похідного перфектива. Так, при поєднанні з семантично значимим префіксом вихідне дієслово

недоконаного виду (НДВ) набуває нових семантичних відтінків і змінює своє ГЗ. У цьому випадку перфектив розкладається на два компоненти значення: а) реальне значення вихідної основи; б) значення префікса. Наступні приклади ілюструють зміну ЛЗ дієслів у поєднанні з різними префіксами: *йти дорогою* – *перейти через місток* – *уві(за)йти до кімнати* – *вийти з кабінету* – *підійти до товариша* – *зійти з гори* – *пройти 2 кілометри* – *попойти до села* і т. п. Отже, значення форманта впливає на ЛЗ самої вихідної основи.

Усі дієслова різноспрямованого руху (вихідні і похідні) є одновидовими. Безпрефіксні форми, як правило, мають значення НДВ, а перфективні утворення (за винятком дієслів типу *занісати* (в хату), *перелітати* (через річку) та ін.) – значення доконаного виду (ДВ). Вихідні дієслова руху / переміщення і близькі до них дієслова пересування (*блудити*, *петляти* і под.) означають “повторювану, не спрямовану на досягнення результату дію” [Заханевич 1980: 60]. Нецілісність дії, позначувана ними, виявляється у їх можливості сполучатися з фазовими дієсловами: *починати*, *продовжувати*, *завершувати*, *закінчувати* і под. Характер перебігу дії, вираженої дієсловами типу *ходити*, *возити* та ін., виявляється у вказівці на її повторюваність і різнобічну спрямованість. Так, перфективи *вібігти* та *вібігати* характеризуються різною семантикою. Перше дієслово вказує на результативний рух з середини просторового орієнтира, а друге позначає дію, що досягла свого результату “внаслідок неодноразового, настирливого повторення або довгого тривання” [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993: 203]. У поєднанні з префіксами, конфіксами та постфіксами різноспрямовані дієслова утворюють найрізноманітніші групи акціональних родів дієслова.

Дієслова односпрямованого руху відрізняються від різноспрямованих наявністю граничної основи, що дозволяє дії, вираженій вихідним дієсловом, досягнути своєї природної межі: *йти* – *прийти*, *нести* – *принести*, *слати* – *прислати*, *вести* – *привести* і под.; напр.: *Видно було, що прийшов він здалеку, і тому все, що стосувалося фронту і дихало ним, дуже цікавило хлопця* (А. Дімаров); *Як солодко принести в дар снігам Вечірній сон і літа споловілі* (Ю. Клен); *Було дивно, коли султан прислав Сулейманові з Едірне (...) сорочку з тонкого шовку* (П. Загребельний).

Однією з важливих особливостей дієслівної лексеми є її можливість бути одночасно пов’язаною з кількома значеннями. Проте коли дієслово використовується в комунікативному акті, воно втрачає свої полісемні властивості, оскільки контекст актуалізує лише одне з його значень. Саме комунікативне вживання слова зумовлює формування того чи іншого актуального змісту, визначає те чи інше семантичне значення слова. Розгляд дієслівної лексеми в аспектуальній ситуації сприяє розмежуванню та співвіднесеності семантичних елементів, що виражаються видовою формою, з одного боку, та аспектуальним контекстом, з іншого. Таким чином, особливість граничності дієслів руху полягає в тому, що вона виявляється лише в оточенні актантів зі значенням локативності.

У сучасній українській мові перфективи з префіксом *при-* у поєднанні з односпрямованими вихідними основами характеризуються як дієслова, що вказують на наближення й утворюють видову пару з дієсловами різноспрямованого руху з наявним формантом *при-*: *прийти* – *приходити*, *принести* – *принести* і т.ін. Так, Н. І. Грицик [Грицик 1979: 70] поряд з дієсловами з формантами *до-* та *під-*, які означають безпосереднє наближення до об’єкта, характеризує дієслова з префіксом *при-*, відносячи їх до структурно-семантичного типу дієслів “із значенням результативного прибуття” [Грицик 1979: 71]. З автором статті неможливо погодитися в силу того, що, по-перше, дієслова з *при-* не можуть займати одну позицію разом з дієсловами наближення типу *донести*, *підійти* та ін.; по-друге, пари типу *прийти* – *приходити* не можуть бути кваліфіковані як суто видові; по-третє, неможливо виявити різницю між парами *йти* – *прийти* і *скакати* – *прискакати* (останню автор кваліфікує як видову кореляцію, утворену шляхом перфективації).

Перфективи зі значенням наближення (прибуття) мають у своїй структурі форманти *до-*, *під-*, *над-*: *доїхати*, *підлетіти*, *надлетіти* і под., які характеризуються додатковим значенням “пересування / переміщення до визначеного орієнтира”, тоді як вихідна форма несе вказівку на переміщення як таке, що відбувається протягом певного проміжку часу в минулому (*летів*) у теперішньому (*лечу*) і майбутньому (*летітиму*, *буду летіти*) і спрямоване на досягнення межі. Дія, виражена дієсловом НДВ, знаходиться у розгортанні, яке може припинитися шляхом досягнення внутрішньої (*летіти* – *прилетіти*) або зовнішньої (*летіти* – *по-* / *пролетіти*) межі. Дієслова *долетіти*, *підлетіти*, *надлетіти* та ін. відповідають значенню вихідної основи *летіти* з прийменником *до*, а значення перфектива *прилетіти* полягає у констатації результату руху, вираженого вихідним дієсловом. Будь-яке дієслово руху означає певний напрямок, особливості якого виражаються формантами та детермінантами. Так, дієслово *йти* у поєднанні з прийменником *до* вказує на наближення: *йти до школи* – *дійти/підійти до школи*, у поєднанні з прийменниками *через*, *в*, *під*, *з*, *за*, *навколо* та ін. збігається із значенням перфективів *перейти*, *увійти*, *підійти*, *вийти*, *зайти*, *обійти* і под.: *йти через міст* – *перейти міст*, *йти в хату* – *увійти / зайти у хату*, *йти під дерево* – *підійти під дерево*, *йти за будинок* – *зайти за будинок*, *йти з кімнати* – *вийти з кімнати*, *йти навколо ставу* – *обійти став* і т. ін. Таким чином, загальний результат дії, що означає переміщення у будь-якому напрямку, виражається дієсловом з префіксом *при-*, який поєднується з вихідною односпрямованою основою: *нести* (*в хату*, *з кімнати*, *під міст*, *через двір*) – *принести*.

Відомо, що дієслова руху характеризують дію щодо її одно- та різноспрямованості (*тягти* – *тягати*, *їхати* – *їздити* і под.). Ці значення виражаються дієсловами, що у словотворчому плані утворюють найрізноманітніші моделі, в яких взаємопов’язані ЛЗ вихідної та похідної основ: *йти* – *прийти*, *дійти*, *перейти*, *підійти*; *ходити* – *проходити*, *походити*, *доходитися* та ін. Так, дієслова односпрямованого руху вживаються

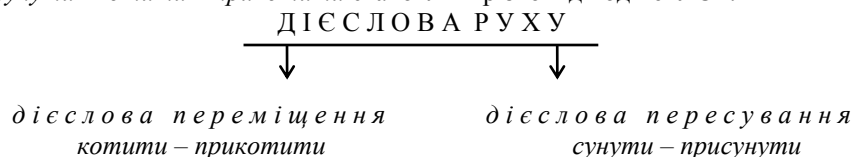
переважно з префіксами просторового значення (префіксами-кваліфікаторами), вказуючи на певний рух щодо об'єкта, тоді як до різноспрямованих дієслів приєднуються префікси-модифікатори, які репрезентують дію щодо її часових, кількісних чи якісних особливостей. Як і окремі дієслова дії, утворення зі значенням руху формують трикомпонентні ланцюжки видотворення: *вести – завести – заводити*; *вести – привести – приводити* та ін.

Дієслово ДВ означає межований рух, спрямований у середину, за певний орієнтир, на велику відстань і под.: *завести до кімнати, завести за дерево, завести світ за очі*. Імперфектив *заводити* у силу своєї процесуальності означає рух, що знаходиться у розгортанні і спрямований на досягнення межі. На основі цього авторами "Словника української мови" помічено, що значення обох членів пари (*завести – заводити*) збігаються. Однак пара *завести – заводити* не є суто видовою, оскільки *вести й водити* по-різному характеризують ту саму дію. *Заводити* залежно від контексту може вказувати не лише на поступовий розвиток дії, спрямованої на завершення, але й на її повторюваність, яка є імпліцитно вираженою. Тому, говорячи про пари типу *зайти – заходити, переїхати – переїжджати, внести – вносити*, варто звернути увагу на наявність у дієслів НДВ двох тісно пов'язаних значень: 1) значення "рухатися у визначеному напрямку щодо просторового орієнтира". Цей рух представлений у розгортанні, тому логічно може завершитися: *заходити (до кімнати) – зайти*; 2) значення "час від часу рухатися до визначеного місця". При цьому форма імперфектива вказує на певну обмеженість дії: *Час від часу діти заходили до бабусі, щоб провідати* (В. Рибенюк); *Щовечора хлопець доходить до лісу і знову повертався з надією побачити її наступного разу* (В. Рибенюк); *Брат завжди тихо входить, і це мене постійно лякає* (В.Рибенюк).

Щодо дієслів НДВ з формантом *при-*, то вони виражають лише друге значення: *Повесні приходив (деркач – В. Р.) пішки з Африки, восени знов мандрував туди, так тривало завжди, а от у нове село не прийшов* (П. Загребельний). Пари типу *принести – приносити, прийти – приходити* і под. розглядаються разом з парами *колоти – кольнути* та *прочитати – прочитувати* [Маслов 1984: 63] і характеризуються "семантичним протиставленням одиничний акт – повторюваність" [Морозова 1959: 67]. Семантична ознака першого елемента (*прийти, прочитати*) полягає у вказівці на результат після розгортання попередньої дії (*йти, читати*) і протиставляється значенню повторюваності, вираженого імперфективними утвореннями (*приходить, прочитувати*). Якщо порівняти дієслова *прочитувати* і *приходити*, можна помітити, що перше характеризує дію в процесі її розвитку, а другому притаманний ітеративний вияв дії. Схематично це окреслюється таким чином:

<i>прочитувати:</i>	--->--->--->--->
<i>приходити:</i>	---> ---> ---> --->

До окремого типу дієслів з префіксом *при-* на позначення результативного прибуття Н.І.Грицик відносить перфективи *принести* (= принести), *прирулити* (= приїхати), *присунути* (= прийти), *пригребти* (= припливти) і под., які не мають співвідносних дієслів різноспрямованого руху. "Формант *при-*, поєднуючись з мотивуючими дієсловами, надає їм значення результативного прибуття і тим самим сприяє утворенню корелятивних видових пар" [Грицик 1979: 72]. Залишається нез'ясованим питання про те, чому пара *сунути – присунути* є видовою, тоді як *котити – прикотити* не виступає видовою кореляцією? Наявність третього члена ланцюжка не обов'язково виключає перфективну видову пару, тому в обох випадках маємо імперфективне утворення, хоча парою залишаються дієслова, утворені за моделлю НДВ → ДВ: *сунути – присунути – присувати, котити – прикотити – прикочувати*. Ці приклади також не дають пояснення щодо певної семантичної групи дієслів, які утворюють видовий відповідник ДВ за допомогою приєднання префікса *при-*, оскільки *сунути – присунути* і *котити – прикотити* становлять різновиди однієї ЛСГ:

Розв'язання цих і подібних проблем полягає у тому, щоб з'ясувати приєднання саме якого форманта не впливає на зміну семантики вихідного дієслова. Таким формантом у всіх випадках з односпрямованими дієсловами руху виступає префікс *при-*. На підставі цього виділяються:

1. Група загальноновживаних дієслів зі значенням пересування та переміщення: *їхати – приїхати, йти – прийти, нести – принести* та ін.; напр.: *Приїшла весна, прийшла красна, Розкішна, люба, чарівна* (М. Вороний); *Приємний холод пройшов по його тілу і приніс йому полегкість (...)* (М. Коцюбинський).

2. Група дієслів руху та переміщення без співвідносних різноспрямованих дієслів: *скакати – прискакати, гребти – пригребти, мчати – примчати* і под.; напр.: *Пан Булига примчав з-під Білої оце на ранок* (І. Ле).

3. Група дієслів розмовної лексики: *чвалати – причвалати, плентатися – приплентатися, чапати – причапати* і т. ін.; напр.: *Аж тут Анхізова дитина Припленталась на берега Зо всім своїм троянським плем'ям* (І. Котляревський).

Залежно від засобів та способів пересування перфективи поділяються на кілька груп зі значенням: а) "рухатися дуже швидко": *мчати – примчати, гнати – пригнати* (на машині), *летіти – прилетіти* та ін.;

напр.: *І ніхто не знає, як примчав він (Максим – В. Р.) сніжною зимою парою сірих у яблуках (...)* (Ю. Мушкетик); б) “рухатися повільно”: *повзти – приповзти, сунути(ся) – присунути(ся), лізти – прилізти* і под.; напр.: *Хтось прийде, присунеться нечутно, поставить питво, (...) прошепоче ласкаво: “Батьку!”* (...) (П. Загребельний); в) “приїхати на коні”: *басувати – прибасувати, скакати – прискакати, бігти – прибігти, трюхати – притрюхати* і под.; напр.: *Вершник, загнавши коня, прискакав з обителі до Кзил-Юрти (...)* (І. Ле); г) “добратися човном, кораблем”: *веслувати – привеслувати, пливти – припливти, гребти – пригребти* та ін.; напр.: *Судна допливуть рікою, а потім припливуть до того місця, де Інгулець вливається в Дніпро (...)* (А. Чайковський); г) руху, який характеризується манерою виконання: *шкандибати* (йти шкандибаючи) – *пришкандибати, стрибати – пристрибати* і под.; напр.: *З городу пристрибав Чорний (...)* (Ю. Мушкетик).

Отже, група односпрямованих дієслів руху в силу свого цілеспрямованого значення спроможна входити до видових кореляцій шляхом приєднання префікса *при-*: *їхати – приїхати, летіти – прилетіти* і под. Можливість творення видового корелята пов’язана не лише з граничністю дієслівних основ, а й з можливістю форманта виражати межу дії без зміни основного значення вихідної форми. Однак це відбувається лише в оточенні актантів зі значенням локативності, тобто у таких випадках варто говорити не так про суто видові пари, як про котекстуальні кореляції, які саме у певній ситуації здатні протиставлятися за ознакою спрямованості дії до природного завершення (форма НДВ) – її межі (форма ДВ).

На відміну від односпрямованих, різноспрямованим дієсловам притаманне значення багатократної, повторюваної дії, яка лише при поєднанні з префіксами з фазовою або інтенсивною семантикою здатна досягати зовнішньої межі: *забігати, поїздити, виходити* і под. Приєднуючи префікси з локативною домінантою, такі дієслова не змінюють ГЗ: *ходити – заходити, переходити, відходити* і т. ін.

Подальші дослідження цієї проблеми можуть стосуватися розгляду функціонування словосполучень дієслів руху з залежними відмінковими або прийменниково-відмінковими формами іменників у певному словесному оточенні, дослідження взаємодії категорій виду і часу у функціонально-семантичному аспекті.

Література

Безпояско, Городенська, Русанівський 1993: Безпояско, О. К., Городенська, К. Г., Русанівський, В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник [Текст] / М. С. Тимошик (гол. ред.). – К.: Либідь, 1993. – 336 с. – ISBN 5-325-00173-6.

Грицик 1979: Грицик, Н. І. Дієслова наближення з префіксом *при-* у зіставленні з російськими [Текст] / Н. І. Грицик // Мовознавство. – 1979. – № 6. – С. 70-75. – Бібліогр.: с. 75.

Заханевич 1980: Заханевич, В. М. Дієслова пересування і переміщення [Текст] / В. М. Заханевич // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 6. – С. 60-63. – Бібліогр.: с. 63.

Ільїн 1953: Ільїн, В. С. Префікси в сучасній українській мові [Текст] – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 168 с. – Бібліогр. в підрядк. прим. – 10000 пр.

Конобеева 2006: Конобеева, А. О. Глаголы движения с локальными префиксами в категоризации пространственных отношений в современном немецком языке [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Тамбовский государственный ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов, 2006. – 19с.

Костенко 1984: Костенко, Ю. И. Валентные связи английских глаголов движения, функционирующих в комплексе с постпозитивами [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Московский государственный ун-т. – Москва, 1984. – 15с.

Маслов 1984: Маслов, Ю. С. Очерки по аспектологии [Текст] – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 263 с. – Библиогр. в подстр. прим. – 1651 пр.

Морозова 1959: Морозова, М. И. К вопросу о видовой соотносительности глаголов типа качать – качнуть [Текст] / М. И. Морозова // Грамматика современного русского языка. – М., 1959. – Вып 6. – Т. 78 – С. 59-68. – Библиогр. в подстр. прим.

Сульженко 1962: Сульженко, И. Л. Семантические изменения в группе глаголов движения в современном русском языке [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Московский государственный ун-т. – Москва, 1962. – 19 с.

Список умовних скорочень

- ГЗ – граматичне значення
- ДВ – доконаний вид
- ЛЗ – лексичне значення
- ЛСГ – лексико-семантична група
- НДВ – недоконаний вид

Охарактеризованы видовые корреляции в рамках лексико-семантической группы глаголов движения и перемещения на основе исследования двух групп глаголов (однонаправленного / разнонаправленного движения), выяснено, что приставка при- меняет грамматическое значение исходной формы в соответствующем контексте с локативными детерминантами.

Ключевые слова: видова кореляція, глаголы движения, лексико-семантическая группа, однонаправленные / разнонаправленные глаголы, перфектив, имперфектив, пространственный ориентир.

*The aspective correlations within the verbal lexico-semantic groups of motion and movement on the basis of investigating two verbal groups (movement in one and different directions). It is investigated that the prefix *пу-* is the formal index identifying the grammatical meaning of the initial form in the corresponding context with the locative determinants.*

Keywords: aspective correlation, verbs of movement, lexico-semantic group, one-directed / different-directed movement, perfective, imperfective, spatial point.

Надійшла до редакції 25 серпня 2009 року.

Оксана Щепка

ББК Ш12=411.4*31

УДК 81'366

ДІЄСЛОВА З КОМПАРАТИВНОЮ СЕМАНТИКОЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті пропонується аналіз дієслова як одного із засобів реалізації порівняльних відношень у структурі функційно-семантичного поля компаративності, а також систематизуються групи дієслів з огляду на регулярність / нерегулярність та на специфіку вираження компаративності.

Ключові слова: дієслово, компаративність, функційно-семантичне поле компаративності, відкомпаративні дієслова, власне-компаративні дієслова.

Компаративність виступає природнім виявом людського мислення і здатністю людини порівнювати та зіставляти явища ментального досвіду й об'єктивного сприйняття. Виступаючи репрезентантом різних типів і видів порівняння, компаративність останнім часом досить часто привертає увагу українських (І. Вихованець, А. Загнітко, М. Заборна, В. Мараховська, Н. Шаповалова і под.) та російських (Н. Аругюнова, В. Берков, О. Бондарко, А. Вежбицька, О. Вольф, Н. Слюсарева та ін.) лінгвістів. Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених вивченню компаративності, на сьогодні немає однозначного тлумачення цього поняття, спостерігається паралельне вживання термінів «компаративність» і «порівняння». В. Берков [Акімова, Берков 1996, с. 107], досліджуючи семантику порівняння і різні типи її вираження, надає перевагу терміну «компаративність», трактуючи його значно ширше, ніж порівняння, оскільки останнє вживається зазвичай „на позначення ступенів порівняння прикметників / прислівників, або порівняльних зворотів” [Акімова, Берков 1996, с. 107]. Ми, слідом за В. Берковим, О. Бондарком, А. Загнітком, Н. Слюсарєвою, послуговуємось терміном «компаративність», який акумулює різні види, типи та результати порівняння. Такий підхід до визначення компаративності передбачає дослідження різнопланових засобів реалізації компаративності у мовленні.

Порівнювати можна не лише предмети або їхні ознаки, а також їхні дії, кількість, ознаки дій, врешті-решт, цілі ситуації, де виступають предмети, які порівнюються, з їхніми порівнюваними кількісними параметрами, ознаками і діями. Одним із засобів вираження компаративності виступає дієслово. Дослідження функційних можливостей дієслів порівняння проводились на матеріалі англійської [Балута 1989], німецької [Іванюк 2006], російської [Іванова 1990; Акімова, Берков 1996] мов. В українській мові питання про дієслова з семою компаративності висвітлено не так повно. Необхідність деталізації дієслівної репрезентації компаративності в сучасній українській мові і зумовлює актуальність нашої статті.

Метою роботи постає функційно-семантичний аналіз дієслова як виразника компаративної семантики у структурі поля компаративності.

Основні завдання полягають у вивченні особливостей реалізації компаративної семантики дієсловами з домінуючою / недомінуючою експліцитною / імпліцитною семою компаративності; а також у систематизації груп дієслів з огляду на регулярність / нерегулярність вираження порівняльних відношень.

Дієслово – центральний клас ознакових слів, що виражають дії, процеси та стани [Вихованець, Городенська 2004, с. 218]. Ядерну зону цього класу формують дієслова, що виражають дії. Значення процесу і стану зазвичай передають відприкметникові та відприслівникові дієслова, що належать до периферії дієслівного класу [Вихованець, Городенська 2004, с. 220]. Такі дієслова передають ознаку, яка розвивається у часі. Ступінь інтенсивності цієї ознаки може змінюватись, але характер змін зазвичай уточнюється обставинами, тобто іншими словами – прислівниками, субстантивованими словосполученнями і т. ін. Тому, на думку В. Беркова, «компаративність властива дієсловам лише незначною мірою» [Акімова, Берков 1996, с. 122]. Це, у свою чергу, зумовлює периферійність дієслів у структурі функційно-семантичного поля компаративності. Ознакою периферійності, тобто приналежності конститuenta до сфери периферії функційно-

семантичного поля виступає «послаблений зміст, нерегулярність форми, імпліцитність, аномальність тощо» [Селіванова 2006, с. 652]. Водночас, незважаючи на приналежність дієслів до периферійної зони поля компаративності, виокремлюються різні типи компаративності українського дієслова, різні групи дієслів із семою порівняння. Це дієслова типу *перевищувати*, *перевершувати*, *білішати*, *закам'янити* і т. ін. Кваліфікаційною ознакою наведених дієслів як носіїв компаративної семантики виступає їхня вмотивованість порівняльними конструкціями з формами вищого ступеня порівняння прикметників / прислівників: *перевершувати* → виявляти перевагу над ким-, чим-небудь, тобто бути кращим, ніж будь-хто, бути, більше чого-небудь; *перевищувати* → бути більшим за що-небудь розмірами, обсягом, бути вищим кого-небудь на зріст; *білішати* → ставати білішим, ніж раніше; або сполучниковими порівняльними конструкціями: *закам'янити* → стати таким (твердим, нерухомим), як камінь. Наведені дієслова можна класифікувати за різними групами, залежно від специфіки вираження компаративності (домінуюча / недомінуюча, експліцитна / імпліцитна) та регулярності / нерегулярності реалізації порівняльних відношень. Розглянемо основні групи дієслів порівняння в українській мові.

1. **Відкомпаративні** дієслова, які «передають становлення, набуття ознаки у вищому ступені її вияву». Ця група дієслів утворюється від основ прикметників вищого ступеня порівняння [Вихованець, Городенська 2004], пор.: *добріший* → *добрішати* → *ставати добрішим*, *дорожчий* → *дорожчати* → *ставати дорожчим*, *дешевіший* → *дешевшати* → *ставати дешевішим*). Семантику наведених дієслів можна передати так: кожного наступного моменту суб'єкт має більший або менший ступінь вияву ознаки, ніж кожного попереднього. Словник, наприклад, подає такі тлумачення цих лексем: „**менишати**, 1. Ставати меншим (про обсяг, кількість, величину чого-небудь); зменшуватися (ВТССУМ 2003, с. 672); „**ближчати**, Ставати ближчим ... (ВТССУМ 2003, с. 55); „**дрібнішати**, Ставати, робитися дрібнішим щодо величини, розміру, об'єму (ВТССУМ 2003, с. 78). Пор.: *Вже йому [Івасеві] переступає за десять років; і носик виправляється, і брови густішають, і личко наливається, як яблучко* (І. Нечуй-Левицький 1985, с. 63) → *брови густішають* означає стають густішими, ніж були; *Горілки в плящі менишало, а разом збільшувалися гутірки та просторікування* (У. Самчук 2003, с. 164) → *горілки в плящі менишало* = кожного наступного моменту ставало менше, ніж попереднього; *Не можна, кажуть, людині помолодішати, а подобрішати завжди можна* (О. Гончар 1993, с. 123); *Листя на дереві міцнішало, набираючись цілющої води* (І. Нечуй-Левицький 1985, с. 99); *На гілках зав'язувалися зеленухи, обтрушували ознаки зародження, більшали і квапилися дозріти* (У. Самчук 2003, с. 8); *...Марія носила свої все ще гарні вуста зашпиляними, від чого вони потроху тоншали...* (О. Забужко 2004, с. 74); [Лаврін:] – *Гарний мед у цьому році? – на вогнистих Лаврінових щоках пожвавішали кетяги ластовиння* (М. Стельмах 1983, с. 111). Ця група дієслів характеризується регулярністю вияву компаративності, сема порівняння в них домінує. Крім того, відкомпаративні дієслова маркуються суфіксом вищого ступеня порівняння *-ш-*, *-іш-*.

2. З-поміж дієслів, що позначаються компаративною семантикою, чисельною виступає група **відприкметникових** дієслів. Оскільки вираження компаративності, тобто різного ступеня вияву ознаки у порівнюваних предметів, є визначальним критерієм для якісних прикметників, то дієслова, які утворюються від таких прикметників, «успадковують» їхню здатність до вираження компаративних відношень. Дієслова цієї групи поділяються на такі підгрупи:

1) дієслова із суфіксом *-і*, що вказують на становлення кольорової ознаки: *зеленіти* – *ставати зеленим*, *біліти* – *ставати білим*, *блакитніти* – *ставати блакитним*. Пор.: [Секретарка:] – *Будь ласка, будь ласка, Прокопе Івановичу, – враз заквапилася і почервоніла дівчина, яка, хоч невідомо чого, побоювалась професії Ступача, та не страхалась його візантійських очей* (М. Стельмах 1983, с. 101) → *почервоніла* – стала червоного кольору; *Стах зверху дивився на жінку, на її пальці, що почали чорніти від вологої землі, на картоплю, що їй при місяці червоніла...* (М. Стельмах 1983, с. 128);

2) дієслова із суфіксом *-і*, що вказують на становлення будь-якої іншої ознаки або на перетворення: *кам'яніти* – *ставати кам'яним*, *старіти* – *ставати старим*, *дерев'яніти* – *ставати дерев'яним* і т. ін. Пор., за словником, *кам'яніти*, 1. Ставати твердим, як камінь. 2. перен. Ставати нерухомим, застиглим (ВТССУМ 2003, с. 413); *старіти*, 1. Ставати старим або старішим. 2. Ставати застарілим. 3. спец. Змінювати свої форми і властивості під впливом різних фізико-хімічних умов або з бігом часу (ВТССУМ 2003, с. 1189); у реченні: *Пріську наче хто у бік шпортовув ножем при тому слові; вона кинулась, тріпнулася... та так і закам'яніла на місці – хоч би слово яке сказала, хоч би зітхнула!* (Панас Мирний 2007, с. 78) → у цьому разі *Пріська закам'яніла* означає стала нерухомою, як камінь; *ІІ [Докіі] висока стаття держалася вправді завсіди прямо, мов сосна, по її певнім ході їй по поставі, трохи штивній, можна її було вмити між іншими відрізнути, однак її гарне колись обличчя постарілося передчасно* (О. Кобилянська 1988, с. 27) → обличчя *постарілося* = стало старішим, ніж було раніше; *З усього видать, збідніли будищанські парафіяни...* (М. Стельмах 1983, с. 119); *Як клунок правди спорожнів і гинула з голоду, то Кривда вийняла з неї очі, платою за дрібні кусники хліба* (В. Барка 2003, с. 51).

3. **Власне-компаративні** дієслова, які вживаються на позначення порівняльних відношень. Значення таких дієслів еквівалентне результату порівняння і може бути трансформоване у конструкцію «бути таким, як» напр., *В довгому піджаці, в мужичих чоботах, з загрубілими мозолястими руками він [дід Райко] дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника з селян, і тільки пильно придивившись в його очі, можна було вгадати в*

йому інтелігентного робітника (С. Васильченко 1991, с. 87) → **він нагадував діда-пасічника** = він був такий, як дід-пасічник; *За все вищі були великі верби гіллясті; вони широко розкидалися взорі і над хатками, і над тими садочками, зеленіючи ясно на блакитному небі. Їх так багато було, що вони затуляли частину хат, і все село здавалося якимсь садом-гаєм, що серед його побудовано було оті маленькі людські осельки* (Б. Грінченко 2002, с. 379) → **село здавалося якимсь садом-гаєм** = село було таке, як сад-гай; *І Дмитро під березою побачив невеличку постать хлопчика років двох-трьох. У великому, насунутому на очі картузі, він більше скидався на гриба, ніж на майбутнього погонича* (М. Стельмах 1981, с. 25); також порівняймо словникові дефініції наведених лексем: **скидатися**, ...4. *Бути схожим на кого-, що-небудь* (ВТССУМ 2003, с. 1135); **нагадувати**, 2. *Бути, здаватися схожим на кого-, що-небудь* (ВТССУМ 2003, с. 555) і т. ін.

4. Аналітичні дієслова [Вихованець 1988, с. 122], яким, за твердженням І.Вихованця, «властива категорія ступенів порівняння. Від цих слів утворюються синтетичні й аналітичні форми порівняння, але вони належать до периферійних груп компаративних одиниць» [Вихованець 1988, с. 122]; *Дітям стало веселіше; Надворі стало жаркіше; У класі стало тихіше; Хворому легше; Її важче; У квартирі стало затишніше. Олені зробилося ще більш досадно і гірко від того, що чоловік почав її про все розпитувати* (Г. Тютюнник) [Вихованець, Городенська 2004, с. 296]. Пор.: *Мабуть, примічав [сторож], що жінка з дрібними дітьми ночує, але не виказував нічого! – ще й соломи накидав по їхніх слідах: нехай візьмуть, буде тепліше* (В. Барка 2003, с. 175); *Дедалі ставало трудніше спускатись* (М. Коцюбинський 1947, с. 351); *Йти стало важче* (Г. Тютюнник 1990, с. 67).

5. Дієслова **інтенсивності дії**, які вживають на позначення різного ступеня вияву інтенсивності дії. Причому вияв інтенсивності може бути як посилений, так і послаблений, пор.: **перекрикувати**, *Кричати голосніше, ніж, ніж хто-небудь інший, ніж усі; заглушувати криком усі інші голоси* (ВТССУМ 2003, с. 730); **недоважувати**, *Важити неповною вагою, меншою від потрібної* (ВТССУМ 2003, с. 597); **покашлювати**, *кашкати потроху або час від часу* (ВТССУМ 2003, с. 839). Розглянемо такі речення: 1. *Марійка кричить голосно*. 2. *Федора кричить голосно*. Відомо, що у Федори голос гучніший, сильніший, тому *Федора кричатиме голосніше, ніж Марійка*. Тобто *Федора перекричить / перекрикує Марійку*. Пор.: ... *так оптимістично міркує собі Дарка, чії видатки на поливання, тобто на креми й лосьйони, віднедавна почали перевищувати видатки на одяг* (О. Забужко 2004, с. 38) → видатки, тобто витрати на креми й лосьйони стали більші, ніж витрати на одяг; *Меценас мовчав добру хвилю, заложивши цвікер на ніс, придивлявся панкові, всміхався, покашлював...* (І. Франко 2005, с. 154) сема компаративності в дієслові **покашлював** реалізує відношення відмінності → *покашлював* – кашляв трохи, рідше, слабкіше, ніж норма.

6. Аналітична структура типу: маркер **посилення / послаблення** + дієслово. Цей тип репрезентації компаративності дієслів вживається досить активно. Так, для вираження різного ступеня інтенсивності дії при дієслові вживаються такі маркери посилення / послаблення, як: **дуже, занадто, рішуче, більше, найбільше, трохи, ледве, менше, найменше, не дуже** і т. ін., напр.: *дуже хочеться, цілком підтримую, рішуче заперечую, трохи посварив*. Пор.: *І небожата мене дуже жалували, аж за мене було змагаються між собою: «Се моя тітка!», а той собі тягне: «Моя!»* (Марко Вовчок 2001, с. 8); [Олена Петрівна:] – *Отож і потерпаю за ту віхолу [Ярину] щоб не дуже захурделилось у її голові. А в кого найбільше хурделиться як не в дівчат на виданні?* (М. Стельмах 1983, с. 132).

7. **Повторення дієслівної форми**: *іхали-іхали, читають-читають, шукали-шукали* і т. ін., що виступає «важливим засобом вираження інтенсивності процесу» [Акімова, Берков 2004, с. 123]. Пор.: *Річка тече, як щире золото, між зеленими берегами; кучеряві верби купають у воді віти; цвітуть-процвітають маки городні...* (Марко Вовчок 2001, с. 15); *І тут Рада, котра дотепер усе легшала і легшала, мов поступово вивільнялася з тіла, раптом ухнула в нього, як у бездонний колодязь ... порожнечі...* (О. Забужко 2004, с. 222).

8. Дієслова з префіксами **під-, при-**, компаративність яких реалізується через репрезентацію недостатньої інтенсивності дії порівняно з нормою, пор.: **підсушити** – недостатньо висушити, тобто менше за певну норму; **присмажити** – виконати дію, інтенсивність якої менше, ніж норма; порівняймо за словником: **підмерзати**, 1. *Трохи, злегка мерзнути, твердішати від морозу* (ВТССУМ 2003, с. 774); **применшувати**, 1. *Видавати меншою, ніж є насправді, кількість чого-небудь*. 2. *Видавати що-небудь за мени значне, ніж воно є насправді* (ВТССУМ 2003, с. 938);

З огляду на класифікаційні і кваліфікаційні ознаки дієслів порівняння, зазначимо, що вони структурують периферійну зону функційно-семантичного поля компаративності. Компаративність властива дієсловам лише незначною мірою, вона є розмитою і має свої специфічні характеристики. Дієслова у форматі компаративності – це порівняння:

1) інтенсивності ознаки дії: *ширитись* – ставати ширшим, *м'якшати* – ставати м'якшим, *побобрішати* – ставати добрішим і под.;

2) інтенсивності дії: *пересолити* – посолити більше за норму, *недоспати* – поспати менше, ніж необхідно, *прикрикувати, трохи відпочити, дуже кричати, шукати-шукати* і т. ін.;

3) різних станів: *дозріти* – стати зрілим, *п'яніти* – стати п'яним, *збагатіти* – стати багатим, *шаленіти* – стати шаленим і т. ін.;

4) власне порівняння: *нагадувати, здаватися, скидатися*. Загалом дієслова такого типу вживаються в порівняльних конструкціях в ролі показника порівняння, пор.: *x такий, як у* (де *x* – суб'єкт порівняння, тобто

те, що порівнюємо, *у* – об'єкт порівняння, те, з чим відбувається процес порівняння, *як* – показник порівняльних відношень) і *Будинок і справді нагадував лігво: повне запустіння* (І. Роздобудько 2007, с. 222) → будинок нагадував лігво = будинок, як лігво.

Результатом порівняння інтенсивності ознак дії, інтенсивності самої дії, різних станів є: а) встановлення відношень відмінності, які передає формула: *х не такий, як у*, де *х* – інтенсивність дії чи стан до моменту мовлення, *у* – на момент або після моменту мовлення, напр.: [Магазаник:] – *Поле ж як тихе море! – і подобришав піщаник в його очах, що теж розуміли не тільки силу, але й красу ниви* (М. Стельмах 1983, с. 122). У цьому разі дієслово подобришав реалізує компаративні відношення відмінності → подобришав = став не такий, як раніше, став добріший, ніж був до цього часу; б) відношень подібності: *кам'янити* – ставати, як камінь, *дерев'янити* – ставати, як дерево. Зважаючи на це, зазначаємо, що дієслова з компаративною семантикою формують периферійні зони як мікрополя подібності, так і мікрополя відмінності функційно-семантичного поля компаративності.

Дослідження останніх років у галузі семантики значно розширили і поглибили наше уявлення про компаративність, яку пов'язують, як правило, з прикметниками і прислівниками. У нашому дослідженні компаративність пов'язується з дієсловом як виразником семи порівняння, а також конститuentом поля компаративності. Перспективним, на нашу думку, видається подальше вивчення дієслів порівняння у взаємозв'язку з таким категоріями, як норма, інтенсивність, градація.

Література

Акимова, Берков 1996: Акимова, Т.Г., Берков, В.П., Бондарко, А.В., Военкова, М.Д. и др. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность [Текст] / РАН. Институт лингвистических исследований / А.В. Бондарко (отв. ред.). – СПб.: Наука, 1996. – 264 с. – Библиогр.: с. 245-254 – ISBN 5-02-028108-5.

Арутюнова, Н.Д. Тожество и подобие (заметки о взаимодействии концептов) [Текст] // Тожество и подобие. Сравнение и идентификация: Сб. ст. / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1990. – С. 7-32. – Библиогр.: с. 32.

Ахапкина, Бондарко 2005: Ахапкина, Я.Э., Бондарко, А.В., Воейкова, М.Д., Гиро-Вебер, М. и др. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры [Текст] / РАН. Институт лингвистических исследований / А.В. Бондарко (отв. ред.), С.А. Шубик (отв. ред.). – СПб.: Наука, 2005. – 478 с. – Библиогр.: с. 426-458. – ISBN 5-02-026996-4.

Бондарко 1984: Бондарко А. В. Функциональная грамматика [Текст] / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 136с.

Вежбицкая, Анна. Сравнение – градация – метафора [Текст] / Анна Вежбицкая // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 133-152.

ВТССУМ 2003: Великий тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В. Т. Бусел]. — К.: Ірпінь: ВТФ, 2003. — 1440 с.

Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І. Р. Вихованець; АН УРСР; Ін-т мово знав. ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с. – Бібліогр.: с. 247-254.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – Університетське видавництво «Пульсари», 2004. – 398с. – (Академічна граматика української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7

Вольф 2006: Вольф, Е. М. Функциональная семантика оценки [Текст] / Н.Д. Арутюнова (вступ.ст.), И.И. Чельшева (вступ.ст.). – Изд. 3-е, стер. – М.: КомКнига, 2006. – 261с. – (Лингвистическое наследие XX века). – Библиогр.: с. 247-256. – ISBN 5-484-00400-4.

Загнітко 2007: Загнітко, А. П. Сучасні лінгвістичні теорії [Текст] / Донецький національний ун-т. – 2. вид., випр. і доп. – Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, Лтд", 2007. – 219с. – Бібліогр.: с. 202-218. – ISBN 978-966-374-175-8.

Иванова 1990: Иванова, Л.А. Глаголы в составе функционально-семантического поля равенства [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Башк.ГУ. – Уфа, 1990. – 22с.

Іванюк 2006: Іванюк, Н.М. Комунікативно-функціональні характеристики дієслів порівняння сучасної німецької мови [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2006. – 20 с.

Кузьмина, Т.Е. Функционирование в предложении глаголов со значением сходства и различия. (На материале современной английской научной прозы) [Текст] / Т. Е. Кузьмина // Исследования по семантике. Семантика языковых единиц разных уровней. – Уфа, 1988. – С. 127-133.

Новак 2001: Новак, Г.Ф. Структурні та семантичні особливості німецьких дієслів з першим безпосереднім складником durch-, unter-, bei-, im-, hinter-, wider-, voll- [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 2001. – 19 с.

Селіванова 2006: Селіванова, О.О. Сучасна лінгвістика термінологічна енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Бібліогр.: с. 668-688. – ISBN 966-8791-00-2

В статье предлагается анализ глагола как одного из средств реализации отношений сравнения в структуре функционально-семантического поля компаритивности, а также систематизируются группы глаголов в соответствии с регулярностью / нерегулярностью, а также спецификой выражения компаритивности.

Ключевые слова: глагол, компаритивность, функционально-семантическое поле компаритивности, откомпаративные глаголы, собственно-компаративные глаголы.

This article suggests analysis of verb as one of the realization ways for comparative relations in functional-semantic field of comparison (FSFC) and systematizes groups of verbs in accordance with their regularity/irregularity and peculiarity to express comparative.

Key words: verb, comparison, functional-semantic field of comparison (FSFC), verbs which formed from comparative, own-comparative verbs.

Надійшла до редакції 3 червня 2009 року.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

Марина Балко

ББК Ш12=411.4*220

УДК 81'367.4

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ
З СИНСЕМАНТИЧНИМ СЛОВОМ

У статті проаналізовано особливості утворення та функціонування синтаксичних словосполученнєвих конструкцій, які містять у своєму складі синсемантичне слово. Увага акцентується на основних теоріях вивчення словосполучень з синсемантичним словом (теорії аналітизму і теорії граматичної ідіоматичності).

Ключові слова: синсемантичне слово, релятивна семантика, цілісне словосполучення, аналітизм, граматична ідіоматичність.

Дослідження проблем взаємодії лексики і граматики, які актуалізувалися останнім часом, тісно пов'язане з аналізом автосемантичності / синсемантичності лексичних одиниць. Серед повнозначних лексем окремо слід виділити ті, що не мають власного лексичного значення або це значення у них послаблене. До таких звичайно відносять фазові, модальні дієслова, іменники з кількісним значенням та ін. Необхідність поглибленого вивчення лексичної і граматичної своєрідності лексем з послабленою семантикою є беззаперечною, адже коло таких слів поки чітко не окреслене, а ряд їх суттєвих властивостей мовознавцями інтерпретується неоднозначно.

Мета пропонованої статті – проаналізувати синтаксичні конструкції з синсемантичним словом щодо їх утворення та функціонування.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань: 1) визначити поняття синсемантиї; 2) окреслити основні ознаки синсемантичних слів (слів релятивної семантики); 3) охарактеризувати основні теорії вивчення словосполучень з синсемантичним словом.

Синсемантия – це здатність мовної одиниці виражати значення лише в поєднанні з іншими мовними одиницями (словами чи реченнями) та на тлі контексту або ситуації, синсемантичні мовні одиниці передбачають реалізацію свого значення лише в сполученні із залежним словом [Прокопенко 2005, с. 4].

Проблему розмежування слів за їхніми абсолютивно-релятивними властивостями в сучасній мовознавчій науці пов'язують з виявленням сполучувальних можливостей лексем у синтагматичному ряді словоформ, що найповніше виявляються в транспонованих у речення словосполученнях. Отже, розглядати питання функціонування синсемантичних слів у реченні ми будемо, спираючись на теорію словосполучення, зокрема на теорію цілісних (синтаксично зв'язаних) словосполучень.

Видається можливим виділити дві основні теорії вивчення словосполучень з синсемантичним словом: теорію аналітизму і теорію граматичної ідіоматичності.

Дослідження явища аналітизму має значну історію (пор. роботи В.Г. Адмоні, І.Р. Вихованця, М.О. Вінтоніва, В.Г. Гака, М.М. Гухман, В.М. Жирмунського, А.П. Загнітка, О.А. Колесникова, М.М. Прокоповича, Н.Ю. Шведової та ін.). Під аналітизмом, як правило, розуміють „розподіл лексичного і граматичного значень між різними компонентами структурно та семантично об'єднаних елементів” [Вінтонів 1997, с. 88], при цьому особлива увага приділяється питанням: а) причин виникнення аналітичних утворень; б) граматикалізації словосполучень; в) десемантизації одного з компонентів сполуки; г) змістової недостатності елементів конструкції; г) нового значення цілісного словосполучення, що є відмінним від значення його частин; д) лексико-аналітичного характеру словосполучення як окремого члена речення.

Розглядаючи причини виникнення аналітичних засобів вираження тих чи інших значень у мовах синтетичного типу, Г. Кимпо доводить, що потреба у використанні аналітичних утворень у процесі номінації виникає тоді, „коли в мові відсутні спеціальні лексичні значення ... для вираження певних типів цілісних смислів, і тоді ці смисли членуються на фрагменти більш абстрактні, ніж нерозчленований смисл” [Кимпо 1986, с. 57]. Крім цього, дослідник зазначає, що сам факт обмеження кількості мовних одиниць і безмежності цілісних компонентів того чи іншого значення спричиняє необхідність вираження багатьох з таких цілісних компонентів змісту за допомогою декількох мовних одиниць, кожна з яких співвідноситься лише з частиною цілісного змісту.

Можна погодитись з О.А. Колесниковим, що основу розгляду аналітизму „становить теорія формальної недостатності окремих мовних фрагментів у передачі змісту, пов'язана зі встановленням фактів компенсації цієї недостатності” [Колесников 1994, с. 72]. При цьому деякі вчені (пор. праці А.П. Загнітка) наголошують, що сучасний стан потребує в основу розв'язання питань аналітизму синтаксичних компонентів класти теорію словосполучення. Відповідно, аналітичні конструкції постають як утворення, побудовані з двох чи більше лексем, частина яких позбавлена можливості виражати предметне значення і бере участь тільки у граматичному

оформленні синтаксичних компонентів (синсемантичні слова), а друга частина, у свою чергу, компенсує недостатність семантики синсемантичних слів і виражає предметність значення всього словосполучення, а отже, „надає йому здатності виступати одиницею синтаксичного членування речення” [Загнітко 1996, с. 79].

Розглядаючи синтаксично зв'язані словосполучення, дослідники (В.Г. Гак, А.П. Загнітко, М.М. Прокопович та ін.) зазначають, що такі мовні одиниці в результаті граматичного й семантичного взаємопроникнення складових частин можуть розвиватися з нахилом до більш або менш тісного об'єднання, проте у будь-якому випадку такий розвиток базується на граматикалізації всього словосполучення. Процес граматикалізації пов'язується „з більшим або меншим послабленням лексичного значення одного з компонентів словосполучення, з послідовним перетворенням його з лексично значимого слова на напівслужбове, в якому домінує граматичне значення” [Жирмунський 1965, с. 12]. Граматикалізація завжди являє собою результат абстрагування (іноді більш, а іноді менш повного) від конкретного лексичного значення, яке первинно мав один з компонентів конструкції. Деякі мовознавці (пор. роботи В.М. Жирмунського, В.Г. Гака та ін.) наголошують на процесуальному характері граматикалізації, перехідні випадки якої становлять ряд послідовних ступенів цього явища. При цьому конструкції з більшим і меншим ступенями граматикалізації співіснують одночасно в мові, а це, у свою чергу, призводить до взаємопроникнення між ними.

Грамматикалізація словосполучень, що мають наслідком формування синтаксично зв'язаних конструкцій, нерозривно пов'язана з десемантизацією одного з компонентів словосполучення. Оскільки у мові весь час відтворюються моделі синтаксично зв'язаних конструкцій, В.Г. Гаку видається можливим простежити деякі загальні умови десемантизації в таких утвореннях, які він поділяє на дві групи: 1) синтаксичні; 2) семантичні.

Серед синтаксичних факторів десемантизації найважливішу роль, на думку дослідника, відіграє „транзитивне вживання мовного знака” [Гак 1965, с. 140]. Якщо в нетранзитивній позиції слово зберігає всю повноту та незалежність свого значення, то в транзитивній позиції воно використовується не тільки в силу свого власного значення, але й як засіб, що пов'язує два інші слова між собою. Отже, слово в транзитивній позиції покликане виражати певні відношення між іншими словами, поступово значення відношення починає домінувати і виходить на перший план. В.Г. Гак також наголошує, що у транзитивній позиції слово дуже часто набуває спеціалізованого або переносного значення, що також свідчить про втрату ним свого незалежного первинного значення, пор. переносне вживання слів у метафоричних словосполученнях: *Ще раз кажу: „Гра на струнах шлуку – погана гра”* (В. Поліщук); *Тоді на нас звалюється ієрогліфічне марення неба, і ми намагаємось його прочитати, щоб віднайти спокій* (В. Шевчук); *Їх добре нюхати здаля й потрошки, не наближаючи носа до флакону душі, бо починають не вражати, а дають якийсь терпкий і нецікавий запах* (В. Поліщук).

Серед семантичних чинників десемантизації основним є змістова недостатність компонентів словосполучення, а також „спеціалізація значення слова” у складі цілісної структури, коли слово використовується лише як компонент такої структури (напр., модальні й фазові дієслова, компоненти з *очима*, з *носом*, *росту* тощо, числівники в кількісно-іменних сполуках та ін.), пор.: *Давно закінчили косити* (Л. Талалай); *А ти мусиш на село з'явитися і дуже уважати, як на око в голові, аби кожен знав, де ти є* (М. Яцків); *Опецькуватий, з одутлуватими щоками, Будика скидався більше на дореволюційного старшого залізничного кондуктора або на сучасного завгоспа, ніж на лікаря* (Б. Антоненко-Давидович); *Чорний камінь на сонці блищав, мов розпечена бронза, Ледве сунули десять верблюдів тягар той пекучий* (Леся Українка) тощо.

В.Г. Гак, зважаючи на характер функціонування різних синтаксичних одиниць, зазначає, що „функціональний клас слова” (член речення) може мати потрійну структуру: а) синтетичну (одне повнозначне слово); б) морфолого-аналітичну (повнозначне слово + службове слово); в) лексико-аналітичну (повнозначне слово + десемантизоване слово). Синтаксично зв'язані словосполучення, виступаючи у ролі будь-якого члена речення, мають ознаки лексико-аналітичних структур. Роль таких лексико-аналітичних конструкцій у мові, на думку В.Г. Гака, велика, їх використання „складає одну з типологічних характеристик мови” [Гак 1965, с. 133]. Подібної думки дотримується й В.Г. Адмоні, вважаючи такі утворення „одним із засобів структурної організації мовлення” [Адмоні 1965, с. 222].

Аналізуючи синтаксично зв'язані словосполучення, треба зважати на характер складових частин таких побудов. Аналітичне словосполучення обов'язково включає до свого складу слова релятивної семантики (синсемантичні слова), які, на відміну від слів абсолютної семантики (автосемантичних), позначають предмет, явище за його зв'язками з іншими предметами. Опозиція абсолютності / релятивності семантики повнозначних слів ґрунтується на інформативній достатності / інформативній недостатності. Усі повнозначні слова, що вживаються абсолютно, є інформативно достатніми словами. Слова релятивної семантики з граматичним і семантичним прогнозуванням форм залежних компонентів становлять інформативно недостатні лексеми [Іваницька 2001, с. 101].

Лінгвісти (пор. праці А.П. Загнітка, Г.О. Золотової, Н.Л. Іваницької, Є.А. Іванчикової, Н.Ю. Шведової та ін.) наводять такі основні ознаки слів релятивної семантики: а) належність до категорії повнозначних слів; б) необхідність обов'язкового поширення словами, які формують однозначність вислову; в) нездатність уживатися абсолютно; г) передбачуваність форми залежного слова у переважній більшості випадків; г) здатність утворювати разом із залежними словами сполучення слів; д) властивість утворювати разом із залежним словом аналітично виражений синтаксичний компонент.

У складі цілісних словосполучень виділяються такі групи синсемантичних слів:

1. Дієслова з фазовим або модальним значенням (*почну, заходився, продовжував, припинила, можеш, маю, мусимо* і под.): *Але без темряви свою снагу Не може сяйво людям об'явити* (Д. Павличко); *Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипалися навіть часом, ці парти позбавано тепер звіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишина...* (Б. Грінченко); *Тож послухайте, сонце і вітре! Перестаньте скиглити на мить!* (В. Симоненко).

2. Предикативні прикметники та прислівники, що виражають обов'язок, згоду, спроможність тощо (*повинен, здатний, спроможний, треба, потрібно, слід, варто* і под.): *І коли вже прийде усвідомлення того, що, утверджуючи незалежність Української держави, свободу і демократію, ми не повинні втрачати історичної пам'яті?!* (Культура і життя. – 2002. – 20 листопада); *Випий ще раз; не прийде – Втретє випить треба* (Т. Шевченко); *І все ж...тут варто було б сказати про одну скрутну річ – обіграти той факт, що Павло Полуботок... у Полтавській битві воював таки на боці Петра...* (Літературна Україна. – 1999. – 22 квітня).

3. Кількісні, неозначено-кількісні, збірні числівники та іменники рахунку (*два, чотирнадцять, сорок один, кілька, стонадцять, чимало, троє, десятеро, сотня, чверть* і под.): *Дві речі рухають життям, творять культуру: матеріальна – голод, і духовна – слава* (В. Поліщук); *Багато епізодів зняті біля казкової, без перебільшення, річки Псьол* (Культура і життя. – 2002. – 11 грудня); *Сьогодні масмо економіку тіньову тому, що поза банками в Україні обертається майже половина грошової маси* (Українська газета. – 2002. – 12 грудня).

4. Іменники, що не належать до розряду рахунку, проте мають кількісне значення (*група, зграя, більшість, решта, гурток, табун* і под.): *А там, у темнім куті, перебраковані каліки і купа більших і менших недобитків* (М. Яцків); *Однак більшість цих видань вийшли малими тиражами, а відсутність системи книгорозповсюдження призвела до того, що ці видання стали надбанням лише невеликої кількості читачів в окремих регіонах* (Літературна Україна. – 1999. – 3 червня) *А решта книг читається нічого собі* (Остап Вишня).

5. Числівник *один* у значенні „якийсь”: *Лише з нею мусів іти один з її синів* (У. Самчук); *Віриться, що вона (енциклопедія), як один з провісників широкого і остаточного утвердження українського слова в усіх сферах і на всій Україні, сповна виконає ту місію, яка на неї покладена* (Українська газета. – 2002. – 12 грудня).

6. Іменники, що використовуються для характеристики особи чи предмета, типу віку, росту, вдачі, з очима, з носом, виду, дерева (пор., *шафа червоного дерева*) тощо: *А щоб личко не марніло З чорними бровами До схід сонця в темнім лісі Умийся сльозами* (Т. Шевченко); *Була удова Векла Ведмедиха, і що то жінка: на усе село! розумна, розсудлива, богобоязна і чесного роду* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Поважне журі одностайно відзначило її красивий, оксамитового тембру голос, досконале володіння ним і неабиякий природний артистизм* (Культура і життя. – 2002. – 4 грудня).

7. Іменники з родовим значенням типу *людина, чоловік, жінка, тварина, річ, подія* і под., що поширюються видовим поняттям: *Марко – таке ймення мав син судді Мартовича – це був трохи дивний юнак* (Б.-І. Антонич); *...ми, дезертири, - народ бойовий, а ходимо обережно, особливо вечорами* (Г. Косинка); *Йдеться про речі звичайні, буденні, але таке враження, ніби з невидимої студії лється світло ніжності й доброти...* (Культура і життя. – 2003. – 27 серпня).

8. Займенники *що, хто* та похідні від них лексеми у сполученні з прикметниками (дієприкметниками) або займенниками: *Шумить по залізу доц, і десь у самісінкій глибині ества кільчиться щось м'яке, зелене, мрійливе* (Ю. Мушкетик); *Тільки під ранок їй снилось щось темне і тривожне, і прокидалася з важкою головою* (В. Шевчук).

9. Іменники на позначення часових відтинків типу *разу, днями, в момент* і под.: *Якусь мить я стояв з трубною в руках* (Ю. Мушкетик); *В літні дні вітер, мов птах крилами, стріпував з мосту тумани жовтого пороху на гладкий паркет води* (Б.-І. Антонич); *Аж поки, нарешті, не виїхали в поле, і тоді вже море весь час синіло зліва...* (Ю. Збанацький).

Зараховування до аналітичних конструкцій утворень зі словами релятивної семантики не викликає сумнівів. Проте граматикалізуватися й ставати синтаксично зв'язаною аналітичною конструкцією можуть й словосполучення, що не мають у своєму складі інформативно недостатніх слів. Компоненти певних видів цілісних словосполучень набувають характеру обов'язковості й регулярності вияву в межах зв'язаної конструкції лише у контексті (у межах речення). Отже, виникає потреба ввести поняття функціонального аналітизму.

Поняття функції стосується не лише сфери лінгвістики, воно є одним з основних логіко-філософських понять. Для з'ясування цього поняття надзвичайно важливим є питання „носіїв” функції, а саме: що може мати функцію у мові. Як правило, в лінгвістиці як „носіїв” функції розглядаються такі чотири субстанції (пор. праці І.Р. Вихованця, Н.О. Слюсарєвої, С.М. Толстої та ін.): а) мова загалом (тобто система мови); б) окремі одиниці (елементи) цієї системи; в) тексти (або висловлювання); г) мовна практика усього суспільства. Треба наголосити, що функції цих субстанцій різні, в основі їх визначення та класифікації лежать різні ознаки. Природа, характер, тип функції будуть різними залежно від того, чого ця функція стосується – мовної системи, окремої одиниці цієї системи, висловлювання чи всієї суспільної мовної практики. Дослідження, що стосуються системи мови, тексту відомі ще з початку ХХ ст. (пор. праці Р. Якобсона).

Функції окремих одиниць мовної системи почали систематично вивчатись лише з оформленням функціональної лінгвістики як розділу мовознавства. І.Р. Вихованець, обґрунтовуючи необхідність вивчення функцій окремих мовних елементів, наголошує слідом за А. Мартіне, що елемент висловлення вивчається лінгвістикою лише у тому разі, коли його наділено певною функцією, саме завдяки природі цієї функції даний елемент займає відповідне йому місце серед інших, які зберігаються пам'яттю. Розглядаючи функціональний синтаксис як частину функціональної лінгвістики, І.Р. Вихованець підкреслює, що функціональності пронизує всю синтаксичну систему й мовленнєву діяльність.

Необхідність урахування функціонального підходу до розгляду аналітичних конструкцій обґрунтовує А.В. Баклушин слідом за О.І. Смирницьким. На думку дослідників, структурно аналітичне утворення являє собою вільне об'єднання різноформованих частин, які є словами, поєднаними за певними синтаксичними правилами, проте функціонально це об'єднання існує поряд з флективними формами для вираження того чи іншого граматичного значення. Відповідно, певні типи цілісних словосполучень можна вважати аналітичними конструкціями у функціональному плані, оскільки вони в реченні виконують функцію одного члена (специфіка флективних форм слів).

До таких утворень належать:

1. Словосполучення зі значенням сумісності (*сестра з братом, кум з кумою, вчитель з учнями, хлопці з дівчатами* і под.): *Багато розказувати, що там Василь з Марусею розмовляли, забули про увесь світ і де вони, і що кругом них...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Звідсіля видно все море, камінь, на якому засіли Робінзон з П'ятницею, і деякі маленькі кораблі...* (Ю. Збанацький).

2. Словосполучення, утворені на базі співвідносних прийменників: *Тоді голос – від моря до моря: – Що з вас кожний робив тоді, Як творилося наше вчора На землі від крові рудій?* (Є. Плужник); *Потомлені коні зупинилися біля корчми, що причаїлася під крутим горбом на березі річки Говтви...* (І. Пільгук).

3. Метафоричні й перифрастичні словосполучення: *Ніби й досліджуємо вже не перший рік свою минувшину без пересівання на густому решеті цензурних заборон..., але перед нами ще непочатий край роботи на ниві національного відродження* (Літературна Україна. – 1999. – 24 червня); *...спасибі вам. Для вас одної Я вас творю з прогірклих мрій В епоху бомби рокової, в епоху розуму і дій* (=20-е століття) (М. Вінграновський).

Оскільки не тільки ці, а й всі інші типи цілісних словосполучень виконують у реченні функцію одного члена, є підстави розглядати цілісні словосполучення як вияв функціонального аналітизму, адже компоненти таких сполук характеризуються особливою взаємною злитістю, а все словосполучення функціонально виражає особливе граматичне значення, яке не дорівнює сумі значень компонентів. У цьому й полягає вияв тієї реальної зв'язаності, яка і створює їх специфіку, хоча форми слів, що входять до складу функціональної аналітичної конструкції, потенційно вичленовувані.

Для характеристики особливостей відношень між компонентами синтаксично зв'язаних словосполучень (синсемантичним словом та його семантичним конкретизатором) ряд лінгвістів (пор. праці Л.Г. Верби, М.М. Гухман, І.М. Кайгородової, Р.О. Орлової, Н.І. Філічевої) наполягають на уведенні поняття граматичної ідіоматичності. Дослідники констатують, що явище ідіоматизму характерне для різних мовних рівнів і полягає у „невідповідності форми і значення складних мовних одиниць” [Верба 1975, с. 6]. Граматична ідіоматичність, у свою чергу, полягає у „втраті компонентами словосполучення власного первинного граматичного значення й у розвитку в цьому словосполученні граматичного значення, яке не виводиться з граматичного значення компонентів словосполучення” [Москальская 1961: 93]. Як відомо, словосполученню взагалі як одиниці синтаксису лексична й граматична ідіоматичність не властива, проте у ряді конструкцій (напр., у поєднаннях модальних дієслів з інфінітивом) дослідники констатують розвиток граматичної ідіоматичності, в результаті чого такі сполуки перетворюються на стійкі, синтаксично нерозкладні структури з граматичною спрямованістю.

Аналізуючи синтаксичну нерозкладність у двох планах (лексичному і граматичному), М.М. Гухман наголошує, що найпоказовішою для з'ясування специфіки таких словосполучень є їх граматична нерозкладність, що виникла на основі складних процесів переосмислення компонентів словосполучення. Поняття ідіоматичності у М.М. Гухман стосується саме граматичної нерозкладності цілісної сполуки і використовується для пояснення характеру взаємопроникнення елементів сполучення, що зумовило їх реальну нерозкладність, граматичну взаємопов'язаність складових частин під час формування граматичного значення всього словосполучення. При цьому дослідниця застерігає, що ідіоматичність тут інша, ніж у фразеологічних одиницях, тому це поняття вживається умовно для позначення складних процесів переосмислення компонентів конструкції. Фразеологічні одиниці є одиничними сполученнями, що не повторюються й обмежені специфікою лексичної сполучуваності їх компонентів (вони подібні до лексичних одиниць). Синтаксично зв'язані конструкції становлять граматичні єдності, що обмежені особливостями граматичної сполучуваності.

Частковим виявом граматичної ідіоматичності є ідіоматичність синтаксична. І.М. Кайгородова синтаксичну ідіоматизацію вважає фінальним ступенем синтаксичної фразеологізації.

Синтаксична фразеологізація – це „процес створення фразеологічного значення одиниць, що у формально-граматичному плані співвідносяться зі словосполученням чи реченням і відзначаються або індивідуальною стійкістю, або стійкістю типологічною, яка об'єднує цілий ряд однорідних, серійних, структурно і семантично однопорядкових утворень” [Кайгородова 1999, с. 19-20]. Завдяки цьому процесові

формується різні за характером внутрішніх (структурно-семантичних і структурно-синтаксичних) зв'язків стійкі сполучення слів. Синтаксичним фразеологізованим моделям властиве вторинне синтаксичне значення, яке не виводиться із суми значень їх складників. Синтаксична ідіома становить „стійкий роздільнооформлений знак, структурно-семантичну єдність, що виникає в результаті встановлення асиметричних відношень між його формальною і значеннєвою структурою” [Кайгородова 1999, с. 22-23].

Вчені (Л.Г. Верба, І.М. Кайгородова, Н.І. Філічева та ін.) наголошують, що ідіоматичність синтаксичної структури, як правило, детермінується контекстом, при чому роль контексту не обмежується лише встановленням ідіоматичності одиниці. За умови збереження „певного семантичного інваріанта” синтаксична ідіоматика характеризується значним впливом супутніх суб'єктивно-модальних значень, характер яких у переважній більшості випадків визначає контекст. У результаті реінтерпретації „структура набуває якогось певного інваріантного значення за умови обов'язкового суб'єктивно-модального потенціалу, реалізація якого залежить від контексту” [Верба 1975, с. 44]. Щодо цілісних словосполучень, лексичне наповнення структурної схеми яких є вільним (пор.: кількісний числівник + іменник у родовому відмінку множини: *сім зошитів, дванадцять олівців, тисяча мешканців* і т. д.; займенник *щось (хтось)* + узгоджений прикметник (дієприкметник): *щось незвичайне, щось біле, хтось нерухомиий* тощо), то відтінки суб'єктивно-модальних відношень у такому випадку можуть реалізовуватись у мікроконтексті (в межах речення або самого цілісного словосполучення).

Отже, дослідження синтаксичних конструкцій, які містять у своєму складі синсемантичні слова (слова релятивної семантики), потребує залучення різних теорій. Такі конструкції є складними граматичними утвореннями, характер поєднання їх компонентів детермінується синсемантичним компонентом, який не здатен уживатися абсолютивно і вимагає обов'язкового поширення словами, які формують однозначність вислову. Разом із залежним словом синсемантична лексема утворює аналітично виражений синтаксичний компонент.

Література

- Адмони 1965: Адмони В.Г. Дополнительные функции аналитических форм [Текст] / В.Г. Адмони // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 222-232. – Бібліогр.: с. 232.
- Верба 1975: Верба Л.Г. Синтаксическая идиоматика в современном английском языке [Текст]: дисс... канд. филол. наук / Киевский Ордена Ленина гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко – К., 1975. – 169 с.
- Вінтонів 1997: Вінтонів М.О. Аналіз та аналітизм [Текст] / М.О. Вінтонів // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 88-92. – Бібліогр.: с. 92.
- Гак 1965: Гак В.Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса [Текст] / В.Г. Гак // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 129-141. – Бібліогр.: с. 141.
- Жирмунский 1965: Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях [Текст] / В.М. Жирмунский // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 5-57. – Бібліогр.: с. 56-57.
- Загнітко 1996: Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) [Текст] / А.П. Загнітко. – Ч. 1. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с. – Бібліогр.: с. 189-200. – 1000 пр. – ISBN 5-7763-9335-3.
- Іваницька 2001: Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення [Текст] / Н.Л. Іваницька // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 97-103. – Бібліогр.: с.103.
- Кайгородова 1999: Кайгородова И.Н. Проблемы синтаксической идиоматики [Текст]: автореф. дис... д-ра филол. наук / Волгоградский гос. пед. ун-т. – Волгоград, 1999. – 50 с.
- Кимпо 1986: Кимпо Г. Аналитизм и его особенности в русском языке (системно-типологический аспект) [Текст]: дисс... канд. филол. наук. – М.: Ун-т дружбы народов, 1986. – 212 с.
- Колесников 1994: Колесников А.А. К проблеме парадигматико-компенсирующих свойств аналитических форм в системе современного русского языка [Текст] / А.А. Колесников // Филологические науки. – 1994. – № 1. – С. 72-80. – Бібліогр.: с. 80.
- Москальская 1961: Москальская О.И. Устойчивые словосочетания с грамматической направленностью [Текст] / О.И. Москальская // Вопросы языкознания. – 1961. – № 5. – С. 87-93. Бібліогр.: с. 93.
- Прокопенко 2005: Прокопенко І.М. Синтаксичні функції синсемантичних дієслів [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2005. – 20 с.

В статтє проанализированы особенности составления и функционирования словосочетаний, имеющих в своём составе синсемантическое слово. Внимание акцентируется на основных теориях изучения словосочетаний с синсемантическим словом (теории аналитизма и теории грамматической идиоматичности).

Ключевые слова: синсемантическое слово, релятивная семантика, целостное словосочетание, аналитизм, грамматическая идиоматичность.

The article is devoted to analysis both composition and function of the coherent word-combinations with word of relative semantics. Author considers main modern investigations of syntactic constructions with word of relative semantics.

Keywords: words with relative semantics, relative semantics, coherent word-combination, analytism, grammatical idiom.

Надійшла до редакції 7 липня 2009 року.

Михайло Вінтонів

ББК Ш12=411.4*221

УДК 81'367.5=161.2

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ПОЛІПРЕДИКАТИВНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У статті окреслено основні підходи до аналізу багатокомпонентних складних речень, простежено історію становлення поняття поліпредикативного складного речення. Установлено особливості актуального членування цих структур, з'ясовано основні підходи до характеристики висловлення як комунікативної одиниці мовлення.

Ключові слова: речення, висловлення, багатокомпонентне складне речення, поліпредикативне складне речення.

У сучасній лінгвістиці актуальне членування простого неускладненого речення неодноразово було об'єктом уваги багатьох учених, складне ж речення в цьому аспекті залишається лакуною, яка ще має бути заповнена. Загально визнано, що просте речення є більш вдачним матеріалом для дослідження, оскільки воно має обмежену кількість компонентів, односпрямовану функціональну перспективу й, отже, легше піддається формалізації. Незважаючи на думку деяких лінгвістів про те, що складне речення не прийнятне для моделювання актуального членування, спробуємо виявити загальні закономірності актуального членування складних багатокомпонентних структур.

Мета роботи – проаналізувати багатокомпонентні структури в аспекті актуального членування речення.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: окреслити різні підходи до аналізу багатокомпонентних складних речень (БКСП); визначити класифікаційні ознаки поліпредикативного складного речення (ПСР); узагальнити основні підходи щодо актуального членування поліпредикативних складних речень.

Питання статусу багатокомпонентних складних речень (Г.Ф. Калашникова, К.Ф. Шульжук), ускладнених складних речень (Г.Ф. Гаврилова), складних речень ускладненого типу (М.В. Симулик), багаточленних складних речень (Б.М. Кулик), складних синтаксичних конструкцій (Н.С. Валгіна), поліпредикативних складних речень (Н.В. Первишева, Г.П. Уханова) є дискусійним. Залежно від неоднозначного трактування структурної організації цих синтаксичних одиниць простежуємо й диференціацію в підходах до їхньої класифікації. Одні синтаксисти не виокремлювали такі речення в самостійний тип, обстоюючи положення про те, що в багатокомпонентному складному реченні тільки повторюються структурні схеми, спільні з мінімальними простими й елементарними складними реченнями, і тому вони „становлять об'єкт синтаксичного опису лише з боку репрезентованих у них комбінацій” [16 с. 654; 2, с. 58-61]. Інші дослідники вважають, що багатокомпонентні складні речення – не механічні комбінації мінімальних структур, а особливі конструкції на рівні складних речень [5; 9; 10; 18 та ін.].

Різномасштабне вивчення багатокомпонентних складних речень дало змогу виокремити один із різновидів цих структур – поліпредикативні складні речення. У лінгвістиці поняття поліпредикативного речення тлумачать неоднозначно. Залежно від того, який принцип організації речення взято за основу, виокремлюють і відповідні різновиди поліпредикативних речень. Дехто з лінгвістів, визнаючи семантичну самостійність окремих дієслівних словоформ або напівпредикативних конструкцій, кваліфікують структурно прості речення на зразок *Василько сидів долі та м'яв мак до куті* (М. Коцюбинський); *Яким стояв, сумно схиливши голову* (М. Коцюбинський) як поліпредикативні [7, с. 218]. Інші вчені до поліпредикативних зараховують тільки ті структури, що складаються з двох і більше предикативних частин, напр.: *Василько глянув на свіжий пеньок, і дві сльозини скотились йому по щічках* (М. Коцюбинський); *Йому вдалось, що в маленьких вікнах блимнув вогонь* (М. Коцюбинський) [15]. Деякі вчені наголошують, що поліпредикативні структури можуть формуватися й одним типом зв'язку за умови, що змінюється характер цього зв'язку, напр.: *І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмарі, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав* (М. Коцюбинський); *Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання* (М. Коцюбинський). За іншим підходом, під поліпредикативними складними реченнями мають на увазі один із різновидів багатокомпонентних складних речень, утворений на основі різнотипного

синтаксичного зв'язку, напр.: *Хтось бачив, що десь із висока він летів, ніби з самих небес, і хоч міг би й на Улінівку полетіти чи на Озера, але ж вибрав чомусь Тернівщину при байраці...* (О. Гончар) [10].

Саме різноаспектне вивчення багатокомпонентних структур й уможливило виокремлення різновидів поліпредикативних складних речень. На нашу думку, до поліпредикативних складних речень слід зараховувати структури, виділювані з-поміж багатокомпонентних складних речень із різнотипним зв'язком, що складаються з трьох і більше предикативних частин, перебувають у неоднакових семантико-синтаксичних відношеннях, мають два й більше рівнів членування. Немає сумніву в тому, що основне членування тільки одне, воно належить усій конструкції загалом і формується провідною структурною схемою, яка визначає тип конструкції, кількість частин основного членування, категорійне значення, типову належність усієї поліпредикативної конструкції, тобто її зарахування до складносурядних, складнопідрядних чи безсполучникових складних речень [17, с. 129]. Напр.: *Хоч і була вже мова про те, що дід Григорій був небалакучий, але хочеться ще раз нагадати, що він таки справді був мовчазний* (О. Довженко); *В нього зараз була одна мета – дістатись до заповітного місця і зірвати квітку, яка означала для нього рятунок* (Ю. Покальчук); *Тому з імператором Генріхом велася жорстока, нещадна війна, яка часом видавалася навіть безнадійною, але іншого виходу тут не було* (П. Загребельний); *Неймовірні коїлись речі: Ягнич, для якого медицина була суцільним обманом, зараз без спротиву підставляв себе під ніж* (О. Гончар).

Таким чином, зовнішній рівень – це провідний структурний рівень організації речення в поєднанні з основними семантичними відношеннями між його частинами, блоками, компонентами. Речення, у яких на зовнішньому рівні виявляється обов'язковий сурядний зв'язок, слід зараховувати до поліпредикативних складносурядних речень, напр.:

Правда, принцеса й сама, видно, дуже гнівається на Руді, але ж треба зрозуміти, що їй тяжче, ніж кому іншому, від Сонячної машини (В. Винниченко); *Розуміється, ці намагання не страшні для Сходу, але страшні для наших країн, бо викличуть зайві жертви* (В. Винниченко); *Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати* (М. Коцюбинський).

До поліпредикативних складних безсполучникових речень слід зараховувати ті структури, де реченнєвотвірну функцію виконує інтонація, напр.:

Колективізація — його високе натхнення й провидіння: світ збудовано невірно, і тому треба геть-чисто все перебудувати як можна скоріше й веселіше (О. Довженко); *О, досить певно уявляє вона свою кураївську перспективу: йтимуть до тебе механізатори з кривавими саднами на руках, із свіжих ран змиватимеш степову пилюку, бо виробничі травми ще, на жаль, там не рідкість, особливо вночі* (О. Гончар).

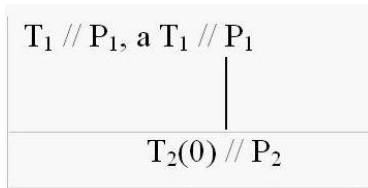
Речення цих типів можуть ускладнюватися як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях членування. Крім того, аналізовані структури характеризуються й допоміжними ознаками, а саме: мінімальна кількість компонентів, що дорівнює трьом, наявність, як мінімум, двох засобів зв'язку, ієрархічний характер синтаксичного зв'язку між частинами, багатомірність структури. Оскільки інтонація, на відміну від сполучників, не так чітко вказує на певні смислові відношення, то на рівні поліпредикативних складних безсполучникових речень значну роль відіграють допоміжні засоби, до яких зараховують анафоричні займенники, прислівники. В окремих випадках анафоричну функцію виконують іменники та прикметники, зрідка дієслова, числівники тощо, важливу роль відіграє також порядок розташування частин, напр.: *Такий тип людини: де тільки пахне небезпекою, ризиком, — Заболотний мусить бути там, позиція споглядання не для нього* (О. Гончар). Специфічна в поліпредикативних складних безсполучникових реченнях й організаційна функція інтонаційних засобів, вони мають виразніший інтонаційний малюнок порівняно зі сполучниковими складними реченнями, напр.: *Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі», тому й сорочка була зелена — тіні з бур'янів упали на сорочку* (М. Хвильовий).

Специфіка провідного зв'язку на зовнішньому рівні членування визначає особливості розташування комунікативно важливих елементів. Частини допоміжного рівня членування не можуть самостійно виконувати окреме комунікативне завдання й входять до складу рематичних або тематичних компонентів. Напр.:

¹ *Ліна // якось вхопила стружку в нього з-під ніг, ²а вона // виявилась така гаряча, ³що аж пальці попекла...* (О. Гончар).

Між першою та другою предикативними частинами наявне лінійне АЧ, яке протиставлене багатоступеневому АЧ компонентів другої та третьої предикативних частин. Тема (Т) першого рівня у першій та другій предикативних частинах виражена підметами *Ліна* (Т), *вона* (Т), рема – групою присудка – *якось вхопила стружку в нього з-під ніг* (Р) і складнопідрядним реченням *виявилась така гаряча, що аж пальці попекла ...* (Р). Відповідно до додаткового смислового навантаження на другому рівні виділяємо тему нульову (Т₂₀) і рему (Р₂) *що аж пальці попекла ...* За умови перерахування об'єктів, процесів, фактів, а також у тих випадках, коли є однорідні члени речення, пов'язані взаємними відношеннями уточнення, їх також виокремлюють як самостійні рематичні компоненти.

Комунікативна схема наведеного висловлення така:

На підставі особливостей реалізації структурних схем і способів їхньої комбінації, усі поліпредикативні складні речення об'єднують у такі групи:

1. Речення із провідним зв'язком між частиною й компонентом, де частина – це сегмент складного речення, побудований за зразком простого речення, а компонент – це структурно-формальний блок, аналогічний схемі складнопідрядного речення, напр.:

Повно друзів у паропластві, але ж буває, що й друзі безсилі чимось допомогти (О. Гончар); *Такого не просиш, до схід сонця ти вже на льотному полі, де небо навстріч тобі грає зорею, кличе в свою неосяжність* (О. Гончар).

2. Речення із провідним зв'язком між компонентами, напр.:

Але що міг удіяти цей чоловік, який не вмів скласти докупи двох слів, і єдине, що міг – це махати шаблею під мурами ворожої твердині (П. Загребельний); *Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості* (О. Довженко); *Однак не тій, що поганила Надьку, було похитнути дитячі наші почуття: ми й далі вірили в те, що раніш, вірили кожному Надьчиному слову* (О. Гончар).

3. Речення із провідним зв'язком між частиною й блоком, де блок – це структурно-смилова єдність частин, що перебувають у безсполучникових і / чи сурядних відношеннях, напр.:

Шлях зав'юнився вгору й угору, знову почалась Діброва, але просіка була широка (І. Білик); *Лікарів на станції одначе не виявилось, медсанбат їхній розташувався десь у Петропавлівці, але ж туди неблизький світ — це кілометрів та кілометрів...* (О. Гончар)

4. Речення із провідним зв'язком між блоком і компонентом, напр.:

Галя не годна повірити, що людська голова вкотилася через зачинені двері, але двері ж і не рипнули, а голова вже в хаті! (С. Гуцало); *Квіття на вершечках трав погойдується над тобою десь аж у небі, бо тут навіть і не питай, чи далеко до неба, тут воно хоч яке високо, але мовби для тебе досяжне, блакитніє все небо привітно, сміється до нас своєю сяючою просторінню: я ваше, я прикриваю вас від усього лихого!* (О. Гончар).

5. Речення із провідним зв'язком між блоками, напр.:

Операцію неможливо було робити, кренами перевалювало хворого сюди й туди, але іншої ради не було — майстер сам наказав: ріж! (О. Гончар); *Сонце зайшло, тихо пірнуло в червоні їмли за небокраєм, але степ все ще залишався повен світла, і білі незрушні хмари по обрію, «степові Арарати», проступили зараз це мовби виразніше* (О. Гончар).

Отже, багатоконponentні складні речення – конструкції більш високого рівня, ніж елементарні складні речення, їхня наявність зумовлена певними комунікативними намірами. Поліпредикативні складні речення – це окремий різновид БКСР, утворений поєднанням трьох і більше предикативних частин, різнорідних семантико-синтаксичних відношень між частинами, блоками, компонентами, який обов'язково має основний і другорядний (або другорядні) рівні членування. Структура цих речень формується всіма видами синтаксичного зв'язку, але в різних комбінаціях: сурядним, підрядним і безсполучниковим. Подальшим етапом вивчення стане аналіз актуального членування кожного з різновидів багатоконponentних складних речень, а також опис засобів вираження теми й реми на рівні цих структур.

Література

1. Алексеенко, М. Ф. Полипредикативные сложные предложения с бессоюзной связью в современном русском языке [Текст] : дисс. ... к. филол. н. : 10.02.01 / М. Ф. Алексеенко. – Краснодар, 1973. – 158 с.
2. Белошапкова, В. А. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] / В. А. Белошапкова. – М. : Высш. школа, 1977. – 248 с. – 50 000 экз.
3. Валгина, Н. С. Синтаксис современного русского языка. Учебник. [Текст] / Н. С. Валгина. – М. : Агар, 2000. – 416 с. – Библиогр.: с.410. – 10 000 экз. – ISBN 5-89218-113-8.
4. Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с. – Бібліогр.: с. 354. – ISBN 5-325-00174-4.
5. Гаврилова, Г. Ф. К вопросу о статусе сложносочиненного предложения [Текст] / Г. Ф. Гаврилова // Синтаксические связи, строение формантов и семантические отношения в сложном предложении (отв. ред. Г.П.Уханов). – Калинин : Калинин. гос. ун-т, 1985. – С.81-88. – Библиогр.: с.88.
6. Загнітко, А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с.553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.

7. Золотова, Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка [Текст] / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М. : Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2004. – 544 с. – Библиогр.: с.489-507. – 2000 экз. – ISBN 5-88744-050-3
8. Иофик, Л. Л. Существует ли сложносочиненное предложение в английском языке? (к вопросу о форме сложного предложения) [Текст] / Л. Л. Иофик // НДВШ. Филологические науки. – 1958. – № 2. – С. 107-119.
9. Казмин, В. В. Сложные предложения с соподчинением в современном русском языке [Текст] / В.В. Казмин. – Краснодар, 1979. – 94 с. – Библиогр.: с.93.
10. Калашникова, Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке [Текст] / Г. Ф. Калашникова. – Харьков : Вища школа, 1979. – 160 с. – Библиогр.: с. 152-157. – 2000 экз.
11. Кулик, Б. М. Курс сучасної української літературної мови [Текст] / Б.М. Кулик – Ч.П. – К. : Рад. шк., 1965. – 2-е вид. – 283 с. – 2000 экз.
12. Лапотько, А. Г. Полипредикативные комплексы в современном русском языке (на материале художественной прозы) [Текст] : дисс. ...к.филол.н. : 10.02.01 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 1977. – 18 с.
13. Марченко, Е. П. Полипредикативные сложные предложения в современном русском языке: структурно-семантические, коммуникативные и текстообразующие потенции [Текст] : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Е. П. Марченко. – Краснодар, 2004. – 340 с.
14. Масалова, М. Ю. О некоторых особенностях омонимии в системе простого и сложного предложения, обусловленной особенностями его семантики и структуры [Текст] / М. Ю. Маслова // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 79-84. – Библиогр.: с. 84.
15. Мишланов, В. А. Русское сложное предложение в свете динамического синтаксиса [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Перм. гос. ун-т. – Пермь, 1996. – 39 с.
16. Русская грамматика : [в 2 т.] / [глав. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1980 – Т. II: Синтаксис [Текст]. – 1980. – 719 с. – Библиогр.: с.657-662. – 25 000 экз.
17. Уханов, Г. П. Строение сложных полипредикативных предложений (основные понятия) [Текст] / Г. П. Уханов // Сложные элементарные и полипредикативные предложения. – Калинин, 1983. – С.17-24. – Библиогр.: с. 24.
18. Шульжук, К. Ф. Синтаксис української мови [Текст] / К.Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с. – Бібліогр.: с.388-396. – ISBN 966-580-173-2.

В статье очерчены основные подходы к анализу многокомпонентных сложных предложений, прослежена история становления понятия полипредикативного сложного предложения. Установлены особенности актуального членения этих структур, выяснены основные подходы к характеристике высказывания как коммуникативной единицы речи.

Ключевые слова: предложение, высказывание, многокомпонентное сложное предложение, полипредикативное сложное предложение.

The article outlined the main approaches to the analysis of multi-complex sentences, traces the history of development of the concept multi-predicative complex sentences. The features of the actual parting of these structures are established, the main approaches to the characteristics of expression as a communicative unit of speech are found out.

Keywords: sentence, expression, complex compound sentences, complex multi-predicative sentences

Надійшла до редакції 1 червня 2009 року.

Наталія Лешкова

ББК Ш12=411.4

УДК 81'367.5

ЗВ'ЯЗОК МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ

Установлено зв'язок актуального членування та мовленнєвої діяльності як одного з константних моментів процесу вербалізації мовленнєвої діяльності. Доведено, що сферою реалізації актуального членування є комунікативно-мовленнєвий акт, актуальне членування безпосередньо пов'язане з мовленням, з вербальною формою комунікації, причому не з її структурою, а з її змістовим складником.

Ключові слова: актуальне членування, мовленнєвий акт, тема, рема.

Сферою реалізації актуального членування є комунікативно-мовленнєвий акт, отже, актуальне членування безпосередньо пов'язане з мовленням, з вербальною формою комунікації, причому не з її структурою, а з її змістовим складником. Зміст і форма можуть бути синонімічними в тому разі, якщо таке

членування стає актуальним тільки в певному комунікативно-моленневому акті. На думку У. Чейфа, процеси вербалізації можна поділити на три основні типи: 1) процеси, пов'язані з організацією змісту; 2) процеси, пов'язані з оцінкою адресанта мовлення розумових здібностей адресата в цей момент говоріння та його робочих можливостей у межах конкретного контексту мовлення; 3) різні невимушені синтаксичні процеси, притаманні кожній мові. При цьому перших два пункти – це спосіб організації пропозиційного змісту, що має на меті розподіл даної та нової інформації, прийняття рішення відносно репрезентації іменника як конкретного / неконкретного закріплення суб'єкта і теми (реми).

В.І. Кодухов зазначає, що комунікація як факт спілкування тлумачиться у більшості випадків з погляду психолінгвістики. Про психолінгвістичну природу комунікації йдеться у сучасних дослідженнях психолінгвістів. У своїх роботах науковці аналізують реальну одиницю комунікації – висловлення разом з елементами психолінгвістичного підходу. Актуальне членування не було об'єктом дослідження психолінгвістів. Психолінгвістична інтерпретація актуального членування до цього часу не отримала належного висвітлення, хоча участь актуального членування у побудові тексту не підлягає сумніву, що і зумовлює актуальність нашої статті.

У самій метамові психолінгвістики, коли використовується поняття актуального членування і явища, що пов'язані з цим феноменом мовленнєвої діяльності, у більшості випадків вживається модальність, що експлікується висловленнями типу: «можливо», «напевно» і т.п. Л.В. Сахарний наголошував: «Актуальне членування вперше було виявлено й досліджено в реченні. Тому актуальне членування пов'язували безпосередньо тільки з реченням. Однак останнім часом ясніше стає те, що актуальне членування є одним з основних, функціональних принципів, що визначають функціонування мови в мовленнєвій діяльності» [Сахарний 1983].

Метою статті є аналіз результатів психолінгвістичних досліджень, психолінгвістичних методик для створення адекватної моделі наукової репрезентації актуального членування. Доцільність такого аналізу пояснюється наступними моментами:

- Актуальне членування ідентифікує у висловленні конкретний акт мовленнєвої діяльності. Тільки у процесі передачі інформації від свідомості адресанта до свідомості адресата, у процесі, що є ядром комунікації, виникає необхідність у виокремленні через вербальний потік основних інформаційних блоків. У теорії двочленності будь-якого акту комунікації О.О. Леонт'єв досліджує безпосередній зв'язок аналізу мовленнєвої дії з теорією актуального членування, у межах якої мовленнєве висловлення може бути проаналізовано з погляду його походження: «... як конкретне висловлення передає нову інформацію, які його частини передають вже відомі нам факти, і які нові факти» [Леонт'єв 2003]. Цей напрямок розвитку вчення про актуальне членування науковець визнає найбільш перспективним для процесів дослідження психолінгвістичних аспектів походження мовлення.

- Актуальне членування є основним засобом організації тієї інформації, що несе кожне висловлення, оскільки мовець зобов'язаний донести до свідомості реципієнта, як співвідносяться репрезентовані в мовленнєвому акті смислові блоки з відомою інформацією.

- Категоріальна сутність актуального членування полягає не в співвідношенні граматичних членів речення, що відрізняються комунікативною природою компонентів його інформаційної структури. Перш за все актуальне членування – це стратегія орієнтури, що застосовується в мовленнєвій діяльності, в підпорядкованій комунікативному позначенню ситуації і відокремленні з цієї ситуації майбутніх змістових компонентів висловлення. Актуальне членування – спосіб передачі лінійної організації тієї інформації, що міститься у будь-якому висловленні, що створює комунікативний акт. Цей процес детермінований основним принципом, що полягає в розмежуванні смислових частин, точніше блоків такої інформації, які знаходяться в певних ієрархічних відношеннях. Нерівнозначність цих блоків слід розглядати не в тому, що вони відображають в мовленнєвій діяльності різні фази пізнавального процесу, когнітивної обробки фрагменту дійсності, що номінується в комунікативному акті, або відображають динаміку когнітивних процесів.

До завдання одного блоку (теми) входить створення необхідних передумов для успішного закінчення комунікації; у широкому розумінні, він відповідає тим фоновим знанням, які, на думку мовця, наявні у партнера по комунікативному акту. Тема пов'язана з передтекстом, тобто направлена у минуле, й одночасно має в собі очікування реми, тобто передбачає майбутнє і несе відповідальність за зв'язок часів. Другий блок (рема) експлікує смисловий центр (субстрат) повідомлення, те, через що здійснюється кожен конкретний мовленнєвий акт. Слід наголосити, що пізнавальна цінність повідомлюваного у висловленні полягає у співвідношенні в цей момент у комунікативному акті цих блоків, тобто теми й реми. І.О. Зимня, досліджуючи мовленнєву діяльність, зазначила, що предметом мовлення є думка як відображення зв'язків і відношень предметів і явищ світу [Зимня 1976, с.57]. Значно раніше концептуальна ідея про обов'язкове співвідношення компонентів, що втілюють комунікативний акт висловлення, була сформульована О.О. Шахматовим. Учений констатував: «Закінчена думка має три психологічних елементи: суб'єкт, предикат і зв'язок між суб'єктом і предикатом. Суб'єкт і предикат свою внутрішню наповненість знаходять у реальних переживаннях мовця; зв'язок, характер цього зв'язку мають джерелом волю мовця, його емоційні імпульси. Природа такого зв'язку

пізнається аналізом словникової форми речення» [Шахматов 1952, с.98], називаючи серед інших мовних засобів репрезентації цього зв'язку «особливі» порядок слів та інтонацію.

Актуальне членування є невід'ємним атрибутом мовленнєвої діяльності, що призначений для вербальної репрезентації комунікативного акту. «Людина у своїй предметно-практичній та пізнавальній діяльності або встановлює нові стосунки, або знаходить вже відомі йому стосунки між новою сукупністю об'єктів. У результаті і те, й інше полягає, відповідно, в пошуку стосунків між об'єктами, а значить, у встановленні нової структури нових стосунків або системи нових відповідностей» [Кубрякова 1986, с.115].

О.С. Кубрякова, досліджуючи моделі появи мовлення, зазначає, що для побудови кожної окремої мовної одиниці, в тому числі і речення, найголовнішими є такі ознаки одиниць, які зумовлюються діяльністю, що здійснюється за їх допомоги. «Прагматичні засади діяльності, – пише вона, – такі, що в ній повинні бути збалансовані можливості поєднувати старий досвід з новим, модельоване, передбачуване – з немодельованим, непередбачуваним» [Кубрякова 1986, с.102]. У зв'язку з цим мовна одиниця, щоб забезпечити передачу нових змістів, повинна бути достатньо гнучкою. Цю гнучкість, яку мовна одиниця повинна набути при комунікативному її використанні, може забезпечити тільки актуальне членування, оскільки синтаксичні компоненти, що перебувають у мовній одиниці – реченні, змінити свою граматичну функцію (підмета, присудка, додатка) у межах конкретної синтаксичної структури не можуть. Не менш важливим для визначення ступеня причетності актуального членування до мовленнєвої діяльності є пропонуване О.С. Кубряковою визначення поняття «появи» в мовленнєвій діяльності, під яким вона розуміє «появу і конструювання нового на основі синтезу старого» [Кубрякова 1986, с.102]. У цьому визначенні не може не привернути уваги те, що інформаційними складниками нового висловлення є старі і нові знання, розмежувати які в мовній формі може тільки актуальне членування.

Отже, у процесі мовленнєвої діяльності виникає необхідність виділення і розрізнення мовцем смислових блоків інформації, що визначається дискретністю комунікативного процесу. Загальновідомо, що це його основна концептуальна властивість. Дискретність комунікативного процесу – перша умова розуміння адресатом того, що сприймається в процесі комунікації – відносно закінчених реплік, що несуть конкретну думку – повідомлення. Цей факт співвідноситься з одним із положень когнітивної психології, що стосується процесу сприйняття – головна проблема у пізнанні мовлення – сегментація об'єктів дослідження. Крім того, слід зазначити, що дискретність є обов'язковою умовою і одночасно передумовою для розмежування і сприйняття основних інформаційних фрагментів такого повідомлення, їх взаємовідношень, оскільки у можливості розчленування цілісної ситуації на елементи психолінгвістик вбачають найголовнішу особливість людського мовлення.

Г.В. Колшанський кваліфікує речення як чітку дискретну мовну одиницю, вважаючи його молекулою комунікації. Однак, на наш погляд, не зовсім доцільно розглядати речення, що несе певне повідомлення, цю молекулу комунікації, як аморфний континуум. Це знаходить підтвердження у словах науковця: «Предикативна структура повідомлення створює можливість у мовній картині світу, в цьому вторинному, людському світі репрезентувати об'єктивний світ як взаємопов'язані денотати предметів і явищ. Ця властивість мови універсальна, оскільки відсутність її позбавило б мову можливості виражати структуру логічного мислення, а відповідно, і адекватно відображати в комунікації навколишній світ» [Колшанский 1990, с.72]. Отже, у будь-якому реченні також виділяються дискретні одиниці, які відображають основні фрагменти повідомлення, які передаються засобами цього речення. В акті комунікації ці фрагменти покликані вербально представляти сформовані у свідомості мовця деякі ментальні образи. Названі фрагменти повідомлення або інформаційні блоки не можуть передаватися граматичними членами речення – підметом, присудком, додатком та іншими, оскільки граматичні категорії не можуть мати властивість репрезентації структури судження у процесі мовленнєвого акту. Для їх експлікації на стадії перетворення думки в мовленнєвий акт, який отримує мовну оболонку, і призначено актуальне членування.

З точки зору психолінгвістики, дискретність – одна з фаз синтаксичної появи, відмінною рисою якої є наявність лінійного принципу, який реалізується в таких випадках: 1) розподіл семантичних ознак між декількома одиницями, 2) лінійне розгортання кодових одиниць у висловленні, що не мають граматичних характеристик. Саме з цим етапом співвідноситься актуальне членування.

І.П. Сусов вбачає безпосередню участь актуального членування у процесі обов'язкового членування мовленнєвого потоку: «головне значення належить трансформації лінеаризації, що служить цілям квантування інформації всередині речення і розподіл її між реченнями як носіями інформаційних квантів. Можливо, в основі глибинного механізму квантування лежать акти предикації, результатами яких є так звані суб'єктно-предикатні структури і структури типу «тема – рема» [Сусов 1998, с.20].

Зважаючи на те, що дискретність повинна бути виражена тим чи іншим способом, в іншому випадку вона залишиться нерозпізнаною, у межах конкретного повідомлення, що вербально виголошує комунікативно-мовленнєвий акт, що дискретність забезпечує актуальне членування.

Підтвердження ідеї про психолінгвістичну природу актуального членування висвітлено в У.Чейфа. Принципова позиція вченого, сформована в авторській передмові до видання його книги, полягає в неможливості адекватного пояснення явищ мовлення «без більш глибокого розуміння природи розуму та його

функціонування» [Чейф 1975, с.6]. Як приклад, що ілюструє дійсну потребу в залученні психолінгвістичних методик до аналізу засобів мови, що реалізуються у мовленнєвій діяльності, він показує різницю у висловленні нової і старої інформації, надаючи перевагу саме цим дефініціям, що відображають, на наш погляд, не стільки термінологічне, скільки теоретичне розуміння автором проблеми, а не прийнятим термінам актуального членування – тема і рема. На його думку, лінгвістика у багатьох випадках повинна шукати пояснення в психології, тобто в психолінгвістичних підходах.

В.О. Звегинцев звертає увагу на неодноразові вказівки Н. Хомського на те, що «лінгвістику слід розглядати як розділ – один із найголовніших розділів – психології пізнання або навіть психології в цілому» [Звегинцев 1973, с.194], оскільки «між лінгвістикою і психологією немає чіткої межі» [Звегинцев 1973, с.194]. О.О. Потебня також досліджував цей феномен: «Зближення мовознавства з психологією, за якого стала можливою думка шукати рішення питань про мову в психології, і, навпаки, очікувати від досліджень мови нових відкриттів у галузі психології, виявляє нові сподівання» [Потебня 1993, с.39]. Однак інтегральний підхід з його проблемовирішальними можливостями до інтерпретації мовної дійсності і до комунікативного акту, за яким майбутнє, не відразу був усвідомлений як найбільш прийнятний у дослідженні комунікативного акту. На певному етапі з боку дослідників спостерігався скепсис і навіть опір. Через те, що дослідження комунікативного акту у повному обсязі передбачає три аспекти: соціологічний, психологічний, лінгвістичний. На нашу думку, соціолог, психолог, лінгвіст вивчаючи один і той самий об'єкт – комунікативний акт, ставлять перед собою різну мету.

Кардинальна зміна дослідницької парадигми, вихід на головні позиції когнітивних і прагматичних аспектів дослідження мови, що передбачають інтеграцію синтаксичної, семантичної і прагматичної інформації, представляють реальну можливість також і на актуальне членування подивитися з неграматичної точки зору, в певній мірі повернути дослідження цього феномена в первісне психолінгвістичне русло. Комунікативне членування як психіко-лінгвістична категорія використовує лінгвістичні засоби для свого вираження, як і будь-яке вираження думки у всіх її проявах.

Роботи про зв'язок актуального членування з розумовим процесом, його вербалізацією написані ще Г. Габеленцем. Він писав: «Акт мовлення здійснюється для того, щоб пробудити у співрозмовника думку, звернути увагу на щось, про що говорити. Те, про що я хочу, щоб співрозмовник думав, назву психологічним суб'єктом, те, про що він думає, назву психологічним предикатом. Вони далекі від своїх граматичних аналогів» [Габеленц 1969, с.28].

Симптоматично, що ствердження Г. Габеленца про незбіг компонентів розумового, точніше мовленнєво-розумового акту з конкретними синтаксичними членами, а саме з підметом і присудком, більше того про реальну можливість їх інвертованості, не отримало належної уваги у дослідженнях природи актуального членування, і особливо в самій концепції актуального членування. Як зазначає Т.М. Ніколаєва, «з самого початку концепція актуального членування не мала смислової інтерпретації, це було лише фіксуванням явища, що здійснюється у висловленні – формальний спосіб включення в контекст» [Ніколаєва 1982, с.34]. Навпаки, головною проблемою комунікативного синтаксису є з'ясування тих умов, за яких той чи інший граматичний член виконує в тема-рематичному членуванні функцію теми або реми. Цей напрямок отримує свою експлікацію при вивченні в плані актуального членування складного речення, коли спостерігаються спроби взяти його формально-граматичні елементи з конкретним компонентом актуального членування.

Характеризуючи безпосередню причетність актуального членування до мовних засобів, що використовуються мовцем у вербалізації результатів своєї розумової діяльності, неможна не згадати наукову область, яка має своїм безпосереднім об'єктом цей вид діяльності. Жвавий інтерес до організації людського знання, концептуально сформувався в систему когнітивних наук, що ставили за мету, відповідно до визначення Т. Винограда «визначити природу механізмів, що є у людини у процесі сприйняття, розуміння, мислення» [Виноград 1983, с.129] – це область, що завжди привертала увагу мовознавства, перш за все в аспекті взаємовідношення мови і мислення (пізнавальної діяльності). Природно, що у витоків когнітивізму виявилась когнітивна лінгвістика.

Когнітивна лінгвістика досліджує мову як загальний когнітивний механізм, як когнітивний інструмент – система знаків, що відіграє роль у репрезентації (кодуванні) і трансформації інформації. Когнітивна теорія використання мови повинна не тільки відкривати доступ до процесів і структур, що забезпечують продукування, розуміння, запам'ятовування, репродукування та інші види когнітивної обробки речення і висловлення, але і пояснити, як відбувається планування, виробництво і розуміння мовленнєвих актів. У зв'язку з цим, дуже важливим є з'ясування місця наявності тих явищ, що входять у компетенцію актуального членування, у цьому загальному когнітивному механізмі під назвою мова. На користь наявності таких фактів свідчать такі факти: по-перше, когнітивна лінгвістика як один з напрямків пропонує розробку когнітивних моделей виробництва і сприйняття мовленнєвих актів, тобто аналіз процесу появи і сприйняття мовлення в аспекті форм вербалізації знань, що формуються людиною. У процесах появи (з погляду мовця) і сприйняття (з погляду адресата) висловлення актуальне членування бере безпосередню участь, оскільки відповідає за комунікативний бік організації висловлення. По-друге, у когнітології одним із концептуальних визнано поняття когнітивних принципів, що «інтерпретуються як когнітивні настанови і когнітивні обмеження прагматичних

принципів побудови тексту / дискурсу і розподілу інформації у тексті, послідовності її передачі» [Кубрякова 1996, с.78].

Один з таких принципів, або когнітивне обмеження, стосується вимог розподілу інформації, яка передається дискурсом, на дану, тобто ту, яка на думку мовця, вже відома адресату, і нову, ще невідому йому. Стара (активована інформація) – це та інформація, що належить фонду знань, що формується в результаті когнітивної діяльності, вона входить до інформаційного тезаурусу людини або міститься в інформації, що передавалася в попередньому фрагменті тексту. Важливо, що згідно з когнітивним принципом, додавання нової інформації до вже відомої складає, на думку Л.Г. Лузіної, «основу побудови концепту тексту у процесах його розуміння і продукування» [Кубрякова 1996, с.79].

Когнітивним механізмом розподілу інформації на дану і нову визнається апперцептивний принцип засвоєння мови. Апперцепція використовується як родове поняття для опису тих ментальних процесів, за допомогою яких нова інформація співвідноситься з уже побудованою понятійною системою. Цікавим є те, що використання в когнітивному підході поняття апперцепції дуже близьке до визначення його ролі в мовленнєво-розумовому процесі у дослідженнях О.О. Потебні. Він, так само як і сучасні когнітологи, вивчав розумову діяльність як процес, що призводить до розуміння фрагмента дійсності. Результати цієї інтерпретації можуть бути отримані шляхом апперцепції – співвідношення старих і нових знань комунікантів. Відповідно, апперцепція як розумова категорія повинна мати мовний корелят. І такий корелят у неї є, бо єдиним засобом представлення ментальних репрезентацій виступають їх мовні «прив'язки», тобто корелятивні їм мовні форми, що диктують мовленнєвій діяльності способи її організації всередині окремого висловлення. Такою мовною «прив'язкою» для апперцепції є актуальне членування, через те, що когніція невід'ємна від комунікації.

Аналізуючи у межах розробленої комунікативної теорії тексту зв'язок комунікативної діяльності з когнітивною, О.Л. Каменська вважає за необхідне виділити як один із аспектів цієї методологічно важливої проблематики питання про роль мови у продукуванні нового вчення. Оскільки мовні знаки мають не тільки функцію кодифікації смислу, але і властивість операційності, вчений пропонує досліджувати мову як, один «з важливих інструментів створення нового вчення» [Каменская 1990, с.11]. У цьому висновку О.Л. Каменська спирається на здатність людського мислення бути доповненим, а іноді і заміщеним операційною діяльністю зі знаками. Оперування знаками рівнозначно перетворенню інформації, що дозволяє сформулювати нову інформацію, яка дає можливість вийти за межі безпосереднього досвіду. Не підводячи весь процес до явищ, пов'язаних зі змінами, що фіксуються актуальним членуванням, у комунікативних властивостях компонентів мовленнєвого висловлення, треба визнати, що метою актуального членування у кожному акті його здійснення є донесення до свідомості адресата такої інформації, яку він ще не знає.

Отже, зв'язок актуального членування з мовленнєво-розумовою діяльністю доводить перспективу дослідження цього явища як одного з константних моментів процесу вербалізації мовленнєвої діяльності. Розвиток теорії актуального членування позначається поступовим відходом від примату лінгвістичної теорії і спробою визначити місце мовлення серед інших фундаментальних процесів.

Література

- 1.Виноград 1983: Виноград Т. К процессуальному пониманию семантики [Текст] / Тимофей Виноград; Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XII. Прикладная лингвистика. – М.: Радуга, 1983. – С. 123 – 170.
- 2.Звегинцев 1973: Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория [Текст] / Владимир Андреевич Звегинцев. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. – 306 с.
- 3.Зимняя 1976: Зимняя И.А. Предметный анализ текста как продукта говорения [Текст] / Ирина Алексеевна Зимняя. – М.: Наука, 1976. – С. 57 – 64.
- 4.Каменская 1990: Каменская О.Л. Текст и коммуникация [Текст] / Ольга Каменская. – М.: Высш. шк., 1990. – 152 с.
- 5.Колшанский 1978: Колшанский Г.В. Текст как единица коммуникации [Текст] / Геннадий Владимирович Колшанский. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1978. – С. 26 – 37.
- 6.Кубрякова 1986: Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности [Текст] / Елена Самойловна Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 157 с.
- 7.Леонтьев 1979: Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации [Текст] / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М.: Наука, 1979. – С. 18 – 36.
- 8.Николаева 1982: Николаева Т.М. Семантика акцентного выделения [Текст] / Татьяна Михайловна Николаева. – М.: Наука, 1982. – 103 с.
- 9.Потебня 1993: Потебня А.А. Мысль и язык [Текст] / Александр Афанасьевич Потебня. – К.: Синто, 1993. – 192 с.
- 10.Сахарный 1983: Сахарный Л.В. К тайнам мысли и слова [Текст] / Леонид Волькович Сахарный. – М.: Просвещение, 1983. – 160 с.
- 11.Сусов 1998: Сусов И.П. Интеграционный этап в развитии лингвистической теории и сущность вклада когнитивной лингвистики [Текст] / Иван Павлович Сусов. – Тамбов, 1998. – С. 19 – 22.
- 12.Чейф 1983: Чейф У. Память и вербализация прошлого опыта [Текст] / Уоллес Чейф. – М.: Радуга,

1983. – С. 35 – 73.

13. Шахматов 1952: Шахматов А.А. Учение о частях речи [Текст] / Алексей Александрович Шахматов. – М.: Учпедгиз, 1952. – С. 29 – 241.

14. Gabelentz 1896: Gabelentz G. Ideen zu einer vergleichenden Syntax [Text] / Ganz Gabelentz. – Berlin, 1896.

Установлена связь актуального членения и речевой деятельности как одного из константных моментов процесса вербализации речевой деятельности. Доказано, что сферой реализации актуального членения является коммуникативно-речевой акт, актуальное членение непосредственно связано с речью, с вербальной формой коммуникации, причём не с её структурой, а с её содержательной составляющей.

Ключевые слова: актуальное членение, речевой акт, тема, рема.

There has been established connection of topic-comment relation and speech activity as one of the constant moments of speech verbalization process. It has been proved that topic-comment relation is implemented in a speech act and is directly related to speech, verbal form of communication, namely to its notional component rather than to its structure.

Key words: topic-comment relation, speech activity, theme, rheme.

Надійшла до редакції 28 серпня 2009 року.

Валентина Мараховська

ББК 81. 2 (4 Укр)

УДК 811.161. 2' 367

СКЛАДНОПІДРЯДНІ З ПІДРЯДНИМИ ПРИКОМПАРАТИВНИМИ В ПАРАДИГМІ МОДЕЛЕЙ РЕЧЕНЬ ВИРАЗНИКІВ ПОРІВНЯЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

Досліджено динамічний аспект функціонування різномірних граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних рівнів мови – виразників порівняльного змісту висловлення, здійснено групування засобів вираження компаративності за семантичним принципом, прокоментовано, як структурні значення мотивують вживання тієї чи іншої граматичної форми.

Ключові слова: порівняння, порівняльні відношення, речення порівняльної семантики, компаратив, компаративне поле, складнопідрядні речення з підрядними прикомпаративними

Станом на сьогодні активно тривають дослідження в галузі функціональної граматики, що мають своїм завданням розробити динамічний аспект функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних рівнів мови – виразників змісту висловлення, і базуються на функціонально-семантичних єдностях мови. Аналіз таких єдностей, з огляду на їх взаємодію на семантичній основі, дозволяє подати цілісне описання системи засобів мови, які використовуються у практиці спілкування, в умовах функціонування, в реальних фактах комунікації.

Групування засобів вираження компаративності за семантичним принципом уможливило аналіз мовних явищ не лише з підходом „від форми до значення”, але й концентрує увагу на їх вивченні з фокусуванням „від значення до форми”, що дозволяє показати, як структурні значення мотивують ті чи інші типи вживання тієї чи іншої граматичної форми.

Так, зокрема, реченнєві моделі як виразники порівняльного значення досліджувалися спеціально, ґрунтовно або ж побіжно у наукових працях І.К. Кучеренка [Кучеренко 1959], І.Р. Вихованця К.Г. Городенської, В.М. Русанівського [Вихованець, Городенська, Русанівський; Городенська 1991], А.П. Загнітка [Загнітко 2001], Л. Теньєра [Теньєр 1988] та багатьох інших. Разом з тим, вивчення питання в ракурсі означеної нами проблеми предметом спеціального аналізу не було, що й зумовлює актуальність теми нашої наукової розвідки.

Традиційно складнопідрядні речення з підрядними прикомпаративними розглядаються з-поміж речень порівняльної семантики. Хоча між цими типами конструкцій простежуються явища, що дозволяють їх зближення і в плані структурної організації (неповнота підрядних частин), і в плані змісту (відтворення акту порівняння), разом з тим існує ряд суттєвих ознак, що прогнозують необхідність їх послідовної диференціації. Вирізнєння складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними з-поміж інших типів структур з порівняльним змістом, зважаючи на своєрідність оформлення та функціонування, дає підстави для кваліфікації їх як окремого функціонального класу поліпредикативних структур.

У мові під порівнянням розуміється засіб, який реалізує акт мислення і встановлює ознаки предметів та явищ шляхом зіставлення їх з предметами та явищами – загальновідомими носіями таких ознак. Тому цілком слушним є твердження І. Кучеренка [Кучеренко 1959] про те, що в мові порівняння – не значення, а спосіб його вираження, а отже, про порівняльні структури можна вести мову лише умовно, маючи на увазі конструкції зі значенням, яке виражається через посередництво порівняння.

Орієнтуючись на концепцію функціональної граматики О.В. Бондарка [Бондарко 1984], яка базується на понятті функціонально-семантичного поля, всі існуючі засоби вираження семантики компаративності слід розглядати як одне угруповання, кваліфікуючи його як функціонально-семантичне поле компаративності, що являє собою „той семантичний варіант, який об'єднує різномірні мовні засоби і зумовлює їх взаємодію” [Бондарко 1984: 23].

Парадигму неспеціалізованих формальних моделей, потенційно здатних до вираження конотативного порівняльного значення, загалом можна звести до загальноновизнаних у мовній практиці типів, що реалізуються на різних мовних рівнях: лексичному (спорадично): *землисто-сірий* // пор: *сірий, як земля; вовчий погляд* // пор: *погляд, як у вовка; дивитися, як вовк*; морфологічному: прислівники з *по-*: *ставитися по-товариськи*; орудний відмінок іменника: *посміхатися квіточкою, брови дашком* тощо. Всі вони, на нашу думку, гіпотетично, є похідними утвореннями – носіями сконденсованого змісту окремишньої пропозиції, що первісно знаходить формальне втілення у змісті предикативної частини залежного підпорядкування.

Виразно реалізована порівняльна семантика виявляється на синтаксичному рівні мови – зокрема, у реченнях з порівняльними зворотами, у складнопідрядних реченнях з порівняльними сполучниками *як, мов, ніби, наче* тощо (виразниками порівняльних семантико-синтаксичних відношень), складнопідрядних реченнях з підрядними прикомпаративними зі сполучником *ніж*.

Порівняльні семантико-синтаксичні відношення, якими пов'язуються частини складнопідрядного речення, є синтезом двох власне-семантичних відношень – відношень тотожності та модально-пропозитивних відношень [Вихованець 1983], пор: *Діти скиглили, як чаєнята* // *Здавалося* (модальний компонент) + *діти скиглили* (елементарне речення з семантичною валентністю тотожності) + *чаєнята скиглили* (елементарне речення з семантичною функцією тотожності).

Таким чином, складні речення, частини яких пов'язані порівняльними семантико-семантичними відношеннями, специфічно виявляють свою дериваційну природу. Їх дериваційна перебудова полягає в подальшому згортанні вже сконденсованої на попередньому етапі підрядної частини і в заміні її детермінантом, вираженим формою безприймникового орудного відмінка іменників, пор.: *Діти скиглили чаєнятами*: тут предикат підрядної частини не набуває формального вираження, його завуальовано представляє формально втілений компонент (*чаєнята*). Подальше згортання підрядної частини призводить до постання компонента структури з детермінантною функцією, який конденсує в собі і значення підрядної частини, і порівняльні відношення.

Усі зазначені формально нарізно організовані мовні засоби встановлюють аналогію між двома поняттями, що є учасниками мовного процесу, суть якого полягає в уподібненні // встановленні ознак тотожності одного предмета (особи, явища, дії, характеристики її перебігу) іншому, у якого передбачається наявність ознаки, спільної з першим. Наявність останньої необхідна тією ж мірою, як і неспівпадіння якоїсь іншої, позаяк це буде не порівняння, а власне тотожність.

Разом з тим при порівнянні в разі авторської потреби потенційно можливою постає актуалізація різного ступеня вияву однієї і тієї ж якості в одного предмета або у декількох однорідних предметів, встановлювана у спосіб зіставлення. Таким чином, компаративність варто пов'язувати саме з останнім трактуванням порівняльного процесу, адже компаративна структура відрізняється від порівняння тим, що вона містить у собі кількісний момент [Теньєр 1988: 368]. Саме кількісне визначення якості, закладене у значенні якісних прикметників та прислівників, зумовлює лише для них характерну властивість виявляти ступінь інтенсивності якості за допомогою мовних засобів, одним із яких є граматична категорія ступенів порівняння.

Логічно можливі варіанти порівняння, що допускають зіставлення двох предметів за кількісним виміром однієї спільної ознаки, двох різних ознак одного предмета за їх кількісною мірою тощо, можуть передаватися за допомогою форми вищого ступеня порівняння, яка слугує засобом сигналізації градації чи неоднакової міри вияву ознаки, наявної у зіставляваних понять.

Поділяючи думку Л. Теньєра про те, що в реченні, яке містить порівняння, лише встановлюється аналогія між порівнюваними членами, бо вони наділені спільною властивістю, і саме ця властивість є порівнюваним елементом, а в реченні, яке містить компаративну структуру, порівнюваним елементом є ступінь інтенсивності вияву даної властивості у обох порівнюваних членів, доходимо висновку про доцільність розмежування цих двох типів конструкцій. Відповідно, у порівняльному полі – полі компаративності, яке їх об'єднує, виправдана диференціація мікрополів рівності і нерівності.

Таке членування поля компаративності знаходимо у концепції О.В. Гулиги та Є.Й. Шендельс [Гульга, Шендельс 1969], які досліджували граматику-лексичні поля на матеріалі німецької мови. Домінантою компаративного поля є ступені порівняння прикметників та прислівників, які функціонують у обох мікрополях.

До мікрополя „рівності” слід віднести всі компаративні сполуки, спеціалізовані на встановленні аналогії між порівнюваними членами, крім, звичайно, тих, які містять вказівку на кількісне відношення стосовно порівнюваної властивості, якою наділені обидва порівнювані члени, але різною мірою. Останні слід зараховувати до мікрополів „нерівності”. Відповідно, неступеньовану форму прикметників та прислівників, що є основою порівняльних груп, які утворюють мікрополе рівності, слід зараховувати до його конституентів;

форма ж вищого ступеня порівняння – компаратив – має місце в мікрополі „нерівності”, постаючи його якісно-кількісним ядром, відповідно до своєї основної функції – бути виразником якості у кількісному вимірі.

Прикметникам властиві дві семи: сема „якість без порівняння” та сема „компаративність”. Співвідношення їх у всіх трьох формах прикметників неоднакове. Домінуюча сема вихідної форми – це якість, яка може підсилюватися інтенсифікаторами (*надзвичайно гарний, вкрай бридкий, дуже приємний*), з наміром актуалізувати ступінь вияву ознаки або ступінь її стійкості. Для виявлення семи „компаративність” у вихідній формі прикметників необхідні два фактори. По-перше, вона виступає у сполученні з групою порівняння, тобто з об’єктом порівняння – своєрідним еталоном. За такої умови прикметник у неступеньованій формі є конститuentом мікрополя „рівності”. По-друге, сема „компаративність” виявляється у прикметнику в позитивному ступені у контексті, коли ця форма контактує з прикметниками, вжитими у вищому або найвищому ступенях порівняння: *Як мало зроблено. Планувалося набагато більше.*

Визначальна сема вищого ступеня порівняння – „компаративність”. На неї може накладатися сема „постійне наростання якості”, що знаходить вияв у поєднанні форми вищого ступеня порівняння і прислівника: *набагато краще, значно гірше*. Крім того, у форм вищого ступеня порівняння прикметників „компаративність” може зникати, сема ж „якість без порівняння” зберігається: *кращі актори, вища школа*.

Однією з основних структурних особливостей складнопідрядного речення з підрядною прикомпаративною є вживання в головній його частині компаратива, що виконує функцію опорного слова, якого опосередковано або безпосередньо стосується підрядна частина, приєднана сполучником *ніж* або його функціонально-синонімічними еквівалентами *як, чим*.

Вирізнявальною структурною особливістю складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними є, власне, прислівний синтаксичний зв’язок як формальне вираження синтаксичних відношень між його сегментами, який водночас постає засобом вираження змістових порівняльних відношень, показником цих відношень. Призначення прикомпаративної частини у такого типу структурах полягає у комплектуванні змісту цілісної синтаксичної одиниці, і наявність її спрогнозована валентним потенціалом супроводжуваного компаратива. Зарахування складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними до синтаксичних одиниць з прислівним передбачуваним підрядним зв’язком, зумовленим семантико-синтаксичною валентністю опорного слова, вживаного у позиції предиката відношення, дозволяє тлумачити семантико-синтаксичні відношення між частинами складного синтаксичного утворення як такі, що прогнозуються семантико-синтаксичною валентністю предиката-компаратива.

Функцію компаративної форми варто визначати як синкретичну, таку, що називає певну ознаку і разом з тим постає знаком відношення між предметами за ступенем вияву в обох такої ознаки. Як знаки відношення компаративи зберігають лексичне значення основи його вихідної форми – неступеньованого прикметника чи прислівника, тобто позначають ознаку. Та коли у вихідній формі ознака постає у сталому, незмінному стані, то компаратив вказує вже на кількісну змінність вияву ознаки. Оскільки форма компаративна є знаком відношення, вона сполучається з синтаксемами на позначення суб’єкта та об’єкта порівняння, напр.: *Щось дужче за її волю штовхнуло її ліворуч* (Ю. Смолич).

За умови заповнення валентних гнізд при компаративі досить чітко простежуються його часткові значення, з-поміж яких вирізняються:

1) релятивно-перевищуюче (з субстантивним характером представлення моделі підрядної частини). Компаратив з таким значенням фіксує невідповідність різних предметів за ступенем вияву у них предикативних ознак, напр.: *Чи є ще слово десь чорніше, ніж слово прокляте – війна* (Г. Донець).

2) релятивно-динамічне. Такого значення компаратив набуває після десемантизованих дієслів (*бути, ставати, робитися* тощо). Такі конструкції можуть не передбачати об’єкт порівняння з огляду на необов’язковість його вербалізації, де основою порівняння є предикативна ознака, що актуалізується у зіставленні за часовою перспективою. Вказівка на інтенсивність вияву ознаки закладена в семантиці дієслівної частини складеного присудка, напр.: *Життя, даруйте, стає складнішим* (М. Стельмах);

3) релятивно-нормативне. Об’єктом зіставлення в таких конструкціях є норма ознаки, яка визначається пресупозиціями суб’єкта мовлення, напр.: *Почекаю вигіднішої пропозиції, ніж маю*;

4) релятивно-узагальненоперебільшуюче (з експлікацією у підрядній частині адвербіальних синтаксем, що актуалізують узвичаєні явища).

У випадках з релятивно-динамічною, релятивно-нормативною та релятивно-узагальненоперебільшуючою семантикою досліджуваних структур вербальне представлення підрядного компонента є необов’язковим, зважаючи на змістову достатність номінації пропозиції, оформлюваної головною частиною. Функціонування монопредикативних структур з послідовно елімінованими компонентами підрядної частини – закономірне явище у мовленнєвій практиці сучасної української літературної мови.

Виділення функціонально-семантичних угруповань порівняльних речень ґрунтується на врахуванні семантичного наповнення компаративів. Зважаючи на типологію порівняльних речень зі сполучником *ніж*, з-поміж порівняльних речень диференційованого типу доцільно розмежувати три семантико-структурні різновиди:

1. Порівняльні речення зі значенням власне переваги однієї з порівнюваних пропозицій над іншою. Зміст цілісної синтаксичної конструкції слід тлумачити як зіставлення заперечуваного, відхилюваного,

неприйняттого, нехтуваного з тим, чому надається перевага, або що трактується як більш імовірне в певній ситуації.

2. Порівняльні речення зі значенням зіставлення за ступенем вияву предикативної ознаки – якісної, кількісної або часової.

3. Порівняльні речення зі значенням заміщення.

Диференціація виділених семантико-структурних різновидів складнопідрядних речень зі сполучником *ніж* зумовлена рядом факторів, з-поміж яких домінують: склад компаративів, їх контактування зі сполучником, характер модального плану, співвідношення суб'єктних ліній, функціонування у тексті.

Зокрема, конструкції зі встановлюваними відношеннями переваги / заміщення характеризуються сталим складом лексем компаративної семантики. Так, порівняння зі значенням переваги базується на трьох компаративних формах: *краще, легше, швидше*. Всі вони створюють один семантичний план – порівняння зі значенням переваги. Якщо домінуюча і найбільш частотно вживана компаративна форма *краще* функціонує з семантикою власне переваги, не надаючи структурі додаткових смислових відтінків, то такі останні наявні у решті двох форм компаративів аналізованого різновиду. У семемі *легше* наявна оцінювальна сема, яка надає порівняльній конструкції відповідної модально-оцінювальної семантики. У формі *скоріше* виявляється значення більш імовірного варіанту з двох можливих.

У такого типу синтаксичних утвореннях у відношення компаративності вступають дві окремі пропозиції, більша актуальність однієї з яких підтверджується реалізованим у підрядній частині змістом: *...бо на життя в його роки вже належить дивитися по-філософськи: треба ж комусь і тут вчити дитвору, і це далеко ліпше, аніж із заборону на вчителювання зайвим ротом повертатися в родину сільського шевця, де дітей, мов роси (М. Стельмах).*

Для речень другого різновиду характерний ширший набір лексем у головній частині зі значенням ступеня якісної, кількісної або часової актуалізованої або згорнутої предикативної ознаки. Якісно-оцінна семантика досягається за рахунок компаративних відприкметникових чи віддієслівних форм типу *кращий // краще, гірший // гірше, красивіший // красивіше, розумніший // розумніше, радісніший // радісніше, дорожчий // дорожче* тощо.

Особливо часто вживаними є конструкції з опорним словом *краще*, в яких зіставляються різні суб'єкти, які по-різному виконують одну і ту саму дію: *Іван Захарович знає це краще, ніж будь-хто (Г. Тютюнник)*. По-різному може виявляти себе стосовно якоїсь дії і одна особа, але в різні моменти часу: *А Яринка, збуджена перемогою, сама знаючи, що нині бігла краще, ніж будь-коли, уже прощалася з подругами (В. Собко)*. Конструкції цього типу можуть різнитися і обставинними характеристиками, за яких відбувається та чи інша дія: *І ніде він (пасльон), здається, краще не родив, як у глинищах на стороні Заболотних та по занесених мулом інших балках... (О. Гончар)*.

За нашими спостереженнями, складнопідрядні речення з підрядними прикомпаративними цього різновиду реалізуються у таких моделях:

1) різносуб'єктні утворення, де предмет зіставлення – актуалізована предикативна ознака, різною мірою притаманна зіставляваним суб'єктам за тотожних обставин її прояву, напр.: *Наталка старанніша у навчанні, ніж Тетяна;*

2) різносуб'єктні утворення, де предмет зіставлення – згорнута предикативна ознака, актуалізована у функції атрибута детермінованого субстантива, напр.: *Петро – кращий актор, ніж Тетяна;*

3) односуб'єктні утворення з семантично тотожним актуалізованим предметом зіставлення – предикативною ознакою, що має кількісно відмінний вияв в одного й того ж суб'єкта залежно від обставин її реалізації, зокрема: просторової, часової локалізації або ж способу вияву.

До парадигми структур аналізованого різновиду доцільно відносити також конструкції з опорними лексемами *інший, по-іншому*, вживаними як функціональні варіанти компаративних форм.

У конструкціях із значенням заміщення у ролі опорного компонента послідовно виявляється компаратив *краще*, експлікація якого є факультативною, і паралельно зі сполучником *ніж* допускається вживання його функціонального еквівалента *замість того щоб*.

Коментуючи явища потенційно можливих дериваційних перетворень підрядних прикомпаративних структур, варто зазначити, що не всі їхні функціональні різновиди можна звести до прислівних детермінантних компонентів. Функціонально-семантичні еквіваленти на зразок прийменниково-відмінкових форм існують лише для прикомпаративних конструкцій, модель яких представлена субстанційною синтаксею. Передусім це різносуб'єктні пропозиції, мета зіставлення яких – у вирізненні носія вищого ступеня спільної предикативної ознаки, напр.: *Запам'ятай, дитино ... панські очі більші за черево – усе б з'їли (М. Стельмах)*. Стягнення прикомпаративного предикативного компонента до субстанційної синтаксеми, яка, внаслідок дериваційних перетворень, втрачає властивість предикатного компонента бути виразником модально-часового плану окремого повідомлення, призводить до його нової функції – номінації об'єкта зіставлення.

Аналізовані конструкції прикомпаративного підпорядкування, реалізуючи узусну тенденцію до економії мовних засобів, зазвичай є неповними. Задля адекватного сприйняття цілісного змісту таких складних одиниць

достатньою є експлікована вербалізація синтаксеми, яка постає зумовлюючим чинником різниці у ступені прояву такої ознаки.

З огляду на потенційну здатність синтаксичних одиниць вступати в системні корелятивні відношення, зокрема семантичні, у випадку з підрядними прикомпаративними аналізованого типу виявляється чітка, неприхована кореляція їх із складнопідрядними протиставного розряду.

Так, якщо абстрагуватися від формалізованого ідентифікатора порівняльного значення – сполучника *ніж*, власне-порівняльний зміст нівелюється, натомість актуалізованою постає протиставна семантика, обов'язково із запереченням при протиставлюваній синтаксемі, що первісно становила об'єкт зіставлення, напр.: *Петро стриманіший, аніж Василь // Петро стриманіший, а не Василь*. Варто зауважити, що такі трансформації структури підрядних прикомпаративних паралельно зумовлюють зміщення у плані актуалізованих акцентів.

Семантико-синтаксична та власне-синтаксична ознаки формують семантику структурної моделі складнопідрядного речення з підрядними прикомпаративними, внаслідок чого витворюється синтаксична їх семантика – порівняння розподібновального типу.

Таким чином, власне-порівняльні речення протиставляються компаративним передусім у структурному плані. Об'єднуючись за певним зразком, предикативні частини суто порівняльних речень характеризуються детермінантним підрядним зв'язком, суть якого – у підпорядкуванні підрядної частини головній у цілому. Натомість послідовно прислівний зв'язок як диференційна формально-синтаксична ознака складнопідрядного речення з підрядними прикомпаративними сприяє відмежуванню компаративних речень з валентно прогнозованим прислівним предикативним компонентом від суто порівняльних з непередбачуваною підрядною предикативною частиною.

Неспіввідносність їх у функціональному плані мотивується тим, що сполучник *ніж* вживається лише при компаративі і є виразником порівняння розподібновального типу, у той час як сполучники *як*, *мов* тощо вживаються при позитивному ступені прикметників та прислівників і виражають порівняння тотожності. Розмежування порівняльних речень та зіставлювальних речень з компаративом мотивується головним чином засобом лексичного вираження опорного компонента, повноцінністю його функціональної ваги, ним же прогнозованим відношенням.

У власне-семантичному аспекті аналізовані речення, попри об'єднання їх у межах компаративного поля, також вирізняються своєю специфікою. Цілісний зміст власне-порівняльних структур постає як релятивні відношення тотожності між їх складниками, тоді як у складнопідрядних реченнях з підрядними прикомпаративними між предикативними частинами, що заповнюють валентні позиції при компаративі, встановлюються відношення кількісного виміру якісної предикативної ознаки. Зокрема, класифікацію зразків, оформлених за моделлю останніх, є підстави здійснювати з урахуванням семантики компаративів. Різна природа їх – відприкметникове або відприслівникове утворення – дозволяє диференціювати моделі з компаративами – 1) модифікованими предикатами якості; 2) модифікованими предикатами кількості; 3) якісними характеристиками дієслівних предикатів; 4) вторинними ад'єктивними предикатами, актуалізованими в атрибутивній функції.

Свого роду об'єднувальний чинник власне-порівняльних та компаративних структур розподібновального типу – неповнота моделі підрядної частини – постає в досліджуваних реченнях нарізно мотивованою. Так, щодо власне-порівняльних речень, то компоненти, що зазнали елімінації у структурі підрядної предикативної частини, встановлюються з внутрішнього контексту самого речення. Характеризуючи підрядну частину як неповну, ми сприймаємо її як щось окреме, самостійне, кваліфікуємо фразу з імплікованими компонентами як оказіональну мовленнєву реалізацію тієї ж конструкції, що природно може бути презентована фразами із заповненими синтаксичними позиціями. Відсутність же компонентів-дублетів у підрядних прикомпаративних частинах – закономірний наслідок реалізації особливої конструкції з іншим, ніж у власне-складних реченнях, складом позицій і з тіснішим зв'язком між частинами.

Література

- Бондарко 1984: Бондарко, А. В. Функциональная грамматика [Текст] / А. В. Бондарко ; АН СССР. Ин-т языкознания. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
- Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Семантико-синтаксична структура речення [Текст] / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський ; [відп. ред. І. Р. Вихованець] ; АН Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. - К. : Наук. думка, 1983. - 219 с.
- Городенська 1991: Городенська, К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць [Текст] / К.Г. Городенська. – К.: Наукова думка, 1991. – 192 с. – Бібліогр.: с. 187-190. – 430 пр. – ISBN 5-12-002284-7.
- Гульга, Шендельс 1969: Гульга, Е.В., Шендельс, Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке [Текст] / Е.В. Гульга, Е.И. Шендельс. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
- Загнітко 2001: Загнітко, А.П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Кучеренко 1959: Кучеренко, І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики [Текст] / І.К. Кучеренко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 106 с.

Теньер 1988: Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с. – Библиогр.: с. 623-627. – 3750 экз.

Исследован динамический аспект функционирования разнородных грамматических единиц во взаимодействии с элементами различных уровней языка, выражающих сравнительное содержание выражения, осуществлено группирование средств выражения компаративности по семантическому принципу, прокомментировано, как структурные значения мотивируют употребление той или иной грамматической формы.

Ключевые слова: сравнение, сравнительные отношения, предложения сравнительной семантики, компаратив, компаративное поле, сложноподчиненные предложения с придаточными прикомпаративными.

The dynamic aspect of functioning of the grammatical types of constructions of different nature in the aspect of sphere of their contact while expressing the comparative context is analysed, the means which express the comparison are grouped with taking into account the semantic principle, it has been commented how do structural meanings motivate the usage of this or that grammatical form.

Keywords: comparison, comparative relations, the sentences of Comparative Meaning, comparative, the comparative sphere, the complex sentences with the subordinate by-comparative clauses.

Надійшла до редакції 16 квітня 2009 року.

Тетяна Марченко

ББК Ш12=411.4*221

УДК 81'367.334:161.2

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ТИПОЛОГІЯ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ (ЕЛІМІНАЦІЯ СУБСТАНЦІЙНИХ СИНТАКСЕМ)

У статті визначено основні семантико-синтаксичні типи неповних речень, що виникають за умови нереалізації валентних потенціалів предиката, а також простежено кореляцію валентності предиката й семантико-синтаксичної структури речення.

Ключові слова: неповне речення, валентність, предикат, елімінація, субстанційні синтаксеми, семантико-синтаксична структура речення.

У визначенні семантико-синтаксичної структури речення в мовознавстві існує кілька основних підходів: денотативний, який визначає співвідношення між реченням і відображуваною ситуацією (найповніше опрацьований В.Г. Гаком [Гак 1972]), логічний, що спирається на структуру думки й логічну систему предикатів (представником цього напряму є Н.Д. Арутюнова [Арутюнова 1976]), семантичний (Ю.С. Степанов [Степанов 1981]) – ґрунтується на лексико-семантичній типології слів, які беруть участь у вираженні предикативного ядра речення. Розгляд семантичної структури речення слід здійснювати з опорою на валентний потенціал дієслівного предиката, що уможливило вирізнення ядра семантичної структури речення, навколо якого концентруються її варіації, модифікації й трансформації. Предикат прогнозує й визначає кількість іменникових компонентів та їхні семантичні функції. При опорі на валентність предиката семантично елементарним простим реченням є речення, що складається тільки з одного предиката й визначених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових синтаксем. Нереалізація валентних потенціалів предиката призводить до елімінації субстанційних синтаксем, останнє є опорним для встановлення функціонально-семантичної типології неповних речень. **Мета** статті – виділити основні семантико-синтаксичні типи неповних речень, що виникають за умови нереалізації валентних потенціалів предиката. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) з'ясувати кореляцію валентності предиката і семантичної структури речення; 2) окреслити основні типи мінімальних реченневих структур; 3) виділити основні семантико-синтаксичні типи неповних речень з елімінованими субстанційними синтаксемами.

Семантична структура речення ґрунтується на взаємодії семантичних компонентів. Вони організуються в ній на певній ієрархічній основі, яка визначається рангом семантичних компонентів. У побудові реченневої конструкції суттєвою є роль двох частин мови – дієслова та іменника, які є ядерними, оскільки саме вони формують переважну більшість речень. На цю типову особливість указує семантико-синтаксична валентність дієслівного предиката: регулярним заповнювачем позиції предиката в українській мові є дієслово, а позицій залежних синтаксем – іменник. З огляду на це дієслову належить визначальна позиція в побудові висловлень, і воно постає найцентральнішим членом речення. Дієслівна семантико-синтаксична валентність групує елементарні речення в класи з їхніми відмінними семантико-синтаксичними структурами.

Особливості семантичної структури елементарного речення залежать від дієслівного предиката. Структурний склад елементарного простого речення містить предикатний і субстанційні компоненти. На

кількість субстанційних синтаксем і їх функціональну роль впливає семантична якість предиката. Розрізняють лівобічну та правобічну валентність предиката-дієслова. Лівобічна валентність репрезентована суб'єктивним субстанційним компонентом, за яким закріпилося відповідне місце – переважно, перед дієсловом. Наявність суб'єктивної синтаксеми в лівобічній позиції властива всім дієсловом української мови, виняток становлять лише дієслова з так званою нульовою валентністю: *Микола прибіг додому* (В. Підмогильний); *Юлія щось говорила* (П. Загребельний) і *Знов стало накрапати* (Є. Гуцало). найвиразнішим виявом лівобічної позиції суб'єктивної синтаксеми є форми називного відмінка іменників.

Правобічні іменникові компоненти диференціюються на такі синтаксеми: об'єктивну, адресатну, інструментальну (знаряддя або засіб дії), локативну (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху). Наявність певної відповідної правобічної синтаксеми залежить від валентності дієслова, з-поміж яких диференціюють одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні (за А.П. Загнітком) [Загнітко 1996]. Правобічні позиції відповідних компонентів заповнюють форми непрямих відмінків.

Отже, предикат визначає кількість субстанційних знаків в елементарному реченні, їхні семантичні функції й взаємовідношення. Він є одним із важливих компонентів організації реченнєвої конструкції. Саме предикат здатний формувати семантичну структуру речення, тому його вважають справжнім центром реченнєвої конструкції. Вирішальне значення предиката в семантичній структурі речення міститься в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він виявляє кількість і якість субстанційних синтаксем (до речі, ці субстанційні знаки мовознавці кваліфікують як актанти (Л. Теньєр); предикандуми (С.Д. Кацнельсон); глибинні відмінки (Ч. Філлмор); аргументи (І.Р. Вихованець)), а на його семантичній природі ґрунтуються зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту.

Межі семантично елементарного речення визначаються здебільшого валентністю предиката та його аргументами. Предикати як центральні синтаксеми семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення розчленовуються на чотири основні типи: а) синтаксеми-предикати дії, що позначають діяльність, породжувану суб'єктом-діячем: *Студенти вивчають мову*; б) синтаксеми-предикати процесу, які не передбачають активного виконавця дії, а стосуються суб'єктів змінних станів: *Дерева ростуть*; в) синтаксеми-предикати стану, орієнтовані на пасивність суб'єкта і пов'язані з його непостійною характеристикою: *Мені весело*; г) синтаксеми-предикати якості, що позначають постійну ознаку предмета: *Хлопець високий*. У зв'язку зі специфічними сполучувальними можливостями І.Р. Вихованець виділяє в межах предикатів стану локативні предикати, що вказують на стан предмета в просторовому плані (*Ми були в лісі*), і кількісні предикати, що характеризують предмет з означено-кількісного й неозначено-кількісного боку (*Хлопців було п'ять*). Предикати дії можуть відкривати максимальну кількість іменникових синтаксем – сім залежних компонентів, а предикати процесу, стану та локативні й кількісні предикати характеризуються в максимальному вияві двовалентністю. Залежно від цих особливостей Т.Є. Масицька подає такі основні типи мінімальних реченнєвих структур [Масицька 1998, с. 21 – 22]:

1. Структура Д (її репрезентують дієслова на позначення особливих станів природи всеохоплюваного характеру. Суб'єктивна синтаксема при таких дієсловах має нульове вираження): *Світає; Розвиднюється; Холоднішає*.

2. Структура С + Д (її визначають особові дієслова, які вимагають участі суб'єкта): *Бабуся посивіла; Він учительює* (С – суб'єкт дії; Д – дія).

3. Структура С + Д + О, або С + Д + Л, або С + Д + Изд (її детермінують дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта або локатива чи інструменталія): *Хлопець прочитав книгу; Мати стояла біля групи; Дівчина пише олівцем* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Л – локатив; Изд – інструменталь знаряддя дії).

4. Структура С + Д + О + Ад або С + Д + О + Изд (її утворюють дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта, адресата чи інструменталія): *Дівчина віддала листа братові; Хлопець вирівав іграшку ножем* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Изд – інструменталь знаряддя дії; Ад – адресат дії).

5. Структура С + Д + Ад + О + Изд або С + Д + Л1 + Л2 + Л3 (її характеризують дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія чи локатива): *Син написав приятелюві листа олівцем; Хлопці бігли з села у ліс через поле* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Изд – інструменталь знаряддя дії; Ад – адресат дії; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

6. Структура С + Д + Изп + Л1 + Л2 + Л3 (її репрезентують суб'єкт, інструменталь та локатив): *Загін вирушив поїздом із Луцька до станції Львів через Радехів* (С – суб'єкт дії; Д – дія; Изп – інструменталь засобу пересування; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

7. Структура С + Д + О + Ад + Л1 + Л2 + Л3 (її характеризують суб'єкт, об'єкт, адресат і локатив): *Дівчина несе квіти матері з саду в кімнату через подвір'я* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Ад – адресат дії; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

8. Структура С + Д + О + Ад + Изп + Л1 + Л2 + Л3 (її утворюють суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь і локатив): *Хлопець привіз вантаж матері машиною з міста в село через річку* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Ад – адресат дії; Изп – інструменталь засобу пересування; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

З наявних моделей видно, що їх репрезентантами є дієслова від одно- до семивалентних. Сукупність усіх функціонально-синтаксичних позицій конкретного дієслова, ужитого в певному значенні, створює його

валентний потенціал. У мовленні він рідко реалізується повністю. Тому незаповнення будь-якої валентно зумовленої позиції в реченні дає всі підстави вважати такі речення валентно неповними.

Аналізуючи такі незаповнені валентно зумовлені позиції, ми виділили п'ять типів конструкцій з елімінованими (Услід за А.П.Загнітком, під елімінацією ми розуміємо виключення (усунення) відомого і / або невідомого з граматично і / або стилістично значущою метою, внаслідок чого витворюється функціонально інша синтаксична одиниця [Загнітко 1998]) субстанційними синтаксемами: ядро елімінованих конструкцій складають речення з елімінованим суб'єктом – 347 (на 1 тисячу прикладів) (48,5%); поряд з ним перебувають конструкції з елімінованим локативом – 178 (24,9%) і конструкції з елімінованим об'єктом – 112 (15,6%). Периферію складають конструкції з елімінованим інструменталем – 49 (6,8%) та конструкції з елімінованим адресативом – 30 (4,2%).

На відміну від інших субстанційних синтаксем, суб'єктна переважно репрезентує лівобічну валентність предиката. Суб'єктна синтаксема як абстрактна субстанційна семантико-синтаксична мінімальна одиниця реалізується в семантичних і морфологічних варіантах. Семантична диференціація суб'єктної синтаксеми залежить передусім від характеру предиката, валентність якого формує семантично елементарне речення. Відповідно до природи предикатної синтаксеми виділяються такі семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми, як суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт вокативного стану, суб'єкт кількісної ознаки (за І.Р. Вихованцем) [Вихованець 1993].

Основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції суб'єкта дії, з якою пов'язана найвиразніша семантико-синтаксична й формально-синтаксична диференціація категорії суб'єктності [Межов 2001, с. 150]. У валентну рамку предикатів дії як обов'язковий компонент входить суб'єктна синтаксема, що позначає активного виконавця дії: *Студенти пишуть диктант; Ми саджаємо дерева; Хтось розбив чашку*. Відповідно до диференційних семантико-синтаксичних ознак синтаксеми у функції суб'єкта дії звичайно використовуються в цій позиції іменники-назви істот. Саме такі синтаксеми найчастіше не називаються, елімінуються в мовленні.

Конструкції, у яких закріпилося нульове вираження суб'єкта (на формально-граматичному рівні – підмета), переважно зараховують до односкладних означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових (В.В. Бабайцева, П.С. Дудик та ін.). З таким їхнім статусом важко погодитися, адже на наявність суб'єктної синтаксеми завжди вказує валентність відповідного предиката, з одного боку, й існує потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменника або займенникового іменника, на що вказує також граматична форма відповідного предиката, з іншого боку.

На думку А.П. Загнітка, розглядати односкладні речення слід з урахуванням нерівнорядності формально-граматичної й семантико-синтаксичної площин реченнєвої структури, а також нерівнорядності всіх типів односкладних речень, “оскільки з-поміж них вирізняються речення з яскраво вираженою особовою семантикою” [Загнітко 2004, с. 208]. Означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення А.П. Загнітко кваліфікує як двоскладні на рівні семантико-синтаксичної структури і як односкладні, парадигматично співвіднесені з двоскладними, у формально-граматичному вимірі. Такий підхід дозволяє кваліфікувати такі утворення в мовленні як конструкції з елімінованим суб'єктом.

Використання в мовленні речень з елімінованим суб'єктом репрезентує динамічність висловлення, чітко орієнтовану тенденцію мовлення на економію надлишкових засобів, оскільки в наявному предикаті-дієслові чітко окреслені лівобічні заповнювачі валентних гнізд – особові / особово-вказівні займенники.

Традиційно на формально-граматичному рівні означено-особовими вважаються речення, що позначають дію безпосередніх учасників мовленнєвого акту – мовця чи його співрозмовника (або співрозмовників). У так званих означено-особових реченнях граматична форма предиката найчіткіше вказує на позицію суб'єкта: *Нічого не хочу знати про твої особисті справи* (І. Драч); *Нахилися до мене і дай мені жменьку суніць* (Л. Костенко); *“Готуйтеся до великих і крутих неприємностей”* (Ю. Андрухович). Як бачимо, предикат своєю валентністю й морфологічними показниками особи й числа вказує на “існування” суб'єкта. У семантико-синтаксичному аспекті це неповні речення з елімінованим суб'єктом, у яких завдяки елімінації суб'єкта ініціальну позицію часто займає предикат.

У хрестоматійно відомих неозначено-особових реченнях, яким властива форма третьої особи множини присудка, показники потенційного підмета є менш виразними. Оскільки форма третьої особи множини присудка засвідчує не одну, а кілька можливостей поєднання дії, процесу або стану з суб'єктом, то суб'єкт мислиться неозначено й переміщений на задній план: *“Ось вигнали з інституту мого знайомого художника”* (Ю. Андрухович); *Галю влаштували на їхню кафедру “по благу”* (П. Загребельний); *А з ворогами не церемоняться* (Ю. Андрухович). У таких реченнях увагу акцентовано на дії або станові.

Дія або стан в узагальнено-особових реченнях стосується будь-якої особи [Воронина 1975]. Взаємопов'язаний із неназваним суб'єктом предикат звичайно виражений дієсловом у формі 2-ої особи однини й множини теперішнього й майбутнього часу: *Вік живи, вік учишся* (Нар. тв.); *Чесне діло роби сміло* (Нар.тв.); *Лежачого не б'ють* (Нар. тв.).

Елімінація суб'єкта в цьому разі дозволяє чітко виразити: а) загальне положення, висновок, що стосується всіх людей безвідносно щодо місця й часу: *Удосвіта встанеш – більше діла зробиш* (Нар. тв.);

Розуму і за морем не купити, коли його вдома не має (Нар. тв.); б) інтимність думок, настроїв, переживань, мовець свідомо відсторонює себе від названих дій: *Шануйте* здобує трудом покоління, *помножьте* його у пошани (М.Нагнибіда); *Кохайте* дівчат – і народять вас самих (Ю. Андрухович).

Об'єктні синтаксеми в семантично елементарному реченні передають значення реальної предметності (під об'єктною синтаксемою розуміємо предмет, на який спрямовано дію, процес або стан), залежать від предиката, функціонують як необхідні компоненти речення.

Основним семантичним варіантом об'єктної синтаксеми є синтаксема у функції об'єкта дії. Саме такі синтаксеми найчастіше елімінуються в мовленні, посилюючи значущість препозитивних речень і сприяючи посиленню міжреченнєвої злитості, примушуючи до постійного утримування в пам'яті сильнокерованого об'єкта. Такі валентнозумовлені синтаксеми можуть позначати:

- об'єкт конкретної фізичної дії: *Хтось смакав за ниточку, і ми підводили руки. Я теж підводив* (В. Дрозд); *Телевізор двоїв зображенням. Відвезла в ремонт* (М. Матіос); *Він довго поправляє разок намиста на її шиї, потім обнімає і так стоїть* (М. Матіос);

- об'єкт повідомлення, спрямування інформації до адресата: *“Знаєш секрет розгрому німців під Москвою? Найбільша військова таємниця, але тобі розкрию”* (П. Загребельний);

- об'єкт запрошення: *“Звідси поїдемо до резиденції Ягничка. Він запрошує”* (П. Загребельний);

- об'єкт уваги при дієсловах *просити, шукати, знайти, зустрічати, проводити*: *Хто б міг осуджувати Шульгу? Він шукає і знайшов, решта не має значення* (П. Загребельний).

Іншим семантичним варіантом об'єктної синтаксеми постає синтаксема у функції об'єкта стану. Відповідно до семантики стрижневих предикатів стану виділяється елімінований:

- об'єкт чуттєвого сприймання: *“Вікна! – жахалася Оляка. – Люди ж побачать! Вікна ж не затулені”* (П. Загребельний); *Він не слухав, рвався нагору* (П. Загребельний);

- об'єкт інтелектуального стану: *Ми зосередилися; Він забув;*

- об'єкт емоційно-оцінного ставлення: *“Бачу, ти заздриш”* (П. Загребельний).

Ще одним семантичним варіантом об'єктної синтаксеми, яка може елімінуватися, постає синтаксема у функції об'єкта якісної ознаки: *Він крацій* (за мене).

В українській мові наявні такі дієслова, які вказують на зміну зовнішності суб'єкта, набуття ним якісно нових характеристик, навичок, ознак тощо: *голитися, вмиватися, лікуватися, митися, стригтися, чесатися, тренуватися* й т. ін. Об'єктна синтаксема міститься в самій структурі дієслова, її показником є елемент *-ся*: *Спортсмен тренується ← Спортсмен тренує себе; Дівчина вмивається ← Дівчина вмиває себе*. Такі дієслова “усіченого” типу з лексично не вираженою об'єктною синтаксемою в традиційній граматиці тлумачать як зворотний стан дієслова: *“Що, давно дівки не малювалися?”* (М. Матіос); *“То вже якось побережіться”* (М. Матіос). Окремі лінгвісти кваліфікують їх як рефлексивні й відносять до діатез дієслова [Теньбер 1988, с. 259 – 267]. Їхня формальна неповнота, підкреслена лексично не вираженою об'єктною синтаксемою, спрямована на окреслення стану певного суб'єкта як самодостатнього для реалізації.

Інструментальна синтаксема членується на два семантичних варіанти: варіант знаряддя дії й варіант засобу дії. Така синтаксема реалізується також морфологічними варіантами, зокрема орудним відмінком як основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми й низкою прийменниково-відмінкових форм. Інструментальна синтаксема функціонує тільки при предикатах дії.

Найуживанішими конструкціями з елімінованим інструменталем можна вважати такі, у яких у ролі предиката постає тривалентне дієслово, що виражає дію суб'єкта на об'єкт за допомогою якогось знаряддя дії, або чотиривалентні дієслова, які, крім названих синтаксем, ще вимагають адресатну синтаксеми, на користь якої відбувається дія. Це дієслова типу *вирити, вишити, малювати, різати, копати, ткати, рубати* та ін.: *...дремнував вуличкою до мосту, а тамо дядьки лід рубають для молочарні* (В. Медвідь); *Сусідка сапала город* (М. Матіос); *Гробар копав комусь могилу* (М. Матіос); *“У неділю дерево будуть тесати?”* (М. Матіос); *Шандриха рушники шила* (М. Матіос); *Він цюкає дерево* (М. Матіос).

Особливої уваги вимагають конструкції з предикатом на позначення процесу “писання”. У таких реченнях інструментальна синтаксема супроводжує основні субстанційні компоненти речення, указуючи, за допомогою чого реалізується дія, але часто випускається, коли основна увага приділяється самій дії: *Я писатиму тобі листи з України* (Ю. Андрухович); *Пишеш їм у блокнотах, на своїх книжках, на своїх портретах усілякі дурниці* (Ю. Андрухович).

У мовленні часто не мають лексичного вираження інструментальні синтаксеми й при предикатах на позначення руху. У таких конструкціях інструментальна синтаксема супроводжує суб'єктну й об'єктну синтаксеми і вказує на транспортний засіб, за допомогою якого здійснюється дія: *“Давай я тебе відвезу”* (П. Загребельний); *Рвонули коні, Гната повезли попереду* (У. Самчук); *Він віз Совинського досить довго* (П. Загребельний).

В українській мові часто трапляються реченнєві конструкції типу *Вітром віднесло човни в море; Вогнем спалило все село*. Синтаксеми *вітром, вогнем* з логіко-семантичного погляду характеризуються як агенси дії, а з семантико-синтаксичного – як агентивний інструмент. На нашу думку, такі конструкції цілком можна вважати реченнями з елімінованим формальним суб'єктом, адже подібні синтаксеми беруть на себе роль інструмента дії

(А.П. Загнітко називає такі синтаксеми інструментальним суб'єктом [Загнітко 1998, с.288]): *“Вас буде відвезено машиною”* (П. Загребельний); *Одна справа, як світло убило, чи громом спалило* (М. Матіос).

Локативні субстанційні синтаксеми мають своєрідне лексичне вираження, позначаючи різні просторові поняття: назви населених пунктів, приміщення, предмети тощо. Вони залежать від локативних дієслівних предикатів і поділяються на два основні типи: динамічні локативні синтаксеми і статичні локативні синтаксеми. Локативні динамічні субстанційні синтаксеми залежать від дієслів руху й членуються на три різновиди: а) локативні синтаксеми в значенні вихідного пункту: *Я вийшла з інституту*; б) локативні синтаксеми в значенні кінцевого пункту руху: *Дівчина приїхала до Києва* і в) локативні синтаксеми на позначення шляху руху: *Увесь день вони їхали лісом* (за А.П. Загнітком).

У мовленні не всі зазначені субстанційні синтаксеми мають лексичне вираження: трапляються конструкції із заповненою локативною синтаксемою на позначення тільки вихідного пункту (елімуються синтаксема на позначення кінцевого пункту й синтаксема на позначення шляху руху): *Деколи пташина прилітає з вирію, сідає навпроти вікна на гілячці дерева* (О. Гончар); або вказується тільки кінцевий пункт руху: *Нарешті вони приїхали у село* (Б. Харчук); або вказується кінцевий пункт руху і шлях руху: *А коваль жив у кінці села, поки процесія перейшла селом до цвинтаря...* (М. Матіос). Найчастіше в мовленні використовуються конструкції, до складу яких не входить жодна локативна синтаксема: *Совинський тоді теж прийшов* (П. Загребельний); *Вони піднялися по сходах на першу галерею... Вони прийшли* (І. Багрянний); *Одного дня прибула якась комісія* (О. Гончар). В останньому випадку увага акцентується на завершеності дії, її значущості для адресата.

Часто не заповнюється позиція локативної синтаксеми при дієслівних предикатах зі значенням “нести” та “везти”. У таких конструкціях може вказуватися тільки початок руху (відповідно елімуються синтаксема на позначення кінця руху і / або шляху руху): *...тоді з давно вже знищеної херсонської хати Ягничів привезли напичне віконце* (П. Загребельний); тільки кінець руху (елімуються синтаксема на позначення початку руху і / або шляху руху): *І щоразу привозите в місто масу конструктивних ідей?* (П. Загребельний); шлях руху (елімуються синтаксеми на позначення початку і кінця руху): *Сотні тисяч тон металу для БАМу везли через одну шосту земної кулі* (П. Загребельний); або не називається жодна локативна синтаксема: *“Тобі привезли твої речі?”* (П. Загребельний). Елімінація певного локатива мотивована ситуативно-прагматичними завданнями в діалогічному мовленні й внутрішньотекстовими завданнями в писемному. В останньому разі препозитивні речення завжди містять елімінований компонент, а неповнота сприяє концентрації уваги на певному варіанті локатива.

В українській мові на периферії перебувають конструкції з елімінованим адресативом. Адресатні синтаксеми вказують на особу, якій призначена дія. Вони поєднуються з предикатами дії. Адресатні синтаксеми властивий вузький лексичний діапазон: вона переважно виражається іменниками на позначення осіб.

Валентнопов'язані з адресативом предикати дії становлять замкнену групу, основу якої складають дієслова *давати, дарувати, присвячувати, нести, вручати, продавати писати* тощо, при яких ці адресатні синтаксеми рідко елімуються: *А грунта загриміли до колгоспу. Сама їх Юр'яна віддавала* (М. Матіос); *А будете людей столувати, то давайте пісної їди і всякої* (М. Матіос); *Роман Живиця сидів за дощатим столиком під яблунею, яка уже всихала, і писав листа* (В. Дрозд).

Непоширеність елімінації адресативної синтаксеми мотивована неадекватним сприйняттям змісту конструкцій, оскільки невідомо, кому ж адресовано відповідну дію.

Отже, семантична структура речення ґрунтується на семічних компонентах дієслова – валентних гніздах. На конкретно-мовленнєвому рівні ці гнізда можуть заповнюватися або не заповнюватися, що, у свою чергу, дає нам всі підстави говорити про семантичну (або валентну) неповноту речення.

Семантична структура речення становить собою певну піраміду, вершиною якої є предикат з його валентними властивостями, що виявляються або не виявляються залежно від ситуативно-комунікативних умов мовленнєвого потоку [Марченко 2005].

Література

- Арутюнова 1976: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы [Текст] / Нина Давыдовна Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
- Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / Іван Романович Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. – Бібліогр. у кінці розділів. – ISBN 5-325-00174-4.
- Воронина 1975: Воронина Д.Д. Типы агенса и значения определенности, неопределенности и обобщенности [Текст] / Д.Д. Воронина // Филол. науки. – 1975. – № 4. – С. 74 – 81.
- Гак 1972: Гак В.Г. Высказывание и ситуация [Текст] / Владимир Григорьевич Гак // Проблемы структурной лингвистики [Текст]. – М.: Наука, 1972. – С. 81 – 85.
- Загнітко 1990: Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – К.: НМК ВО, 1990. – 64 с.

Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія: Монографія [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с. – Бібліогр.: с. 383-420. – 2000 пр.

Загнітко 1998: Загнітко А. Категорія елімінації: структура і семантика [Текст] / Загнітко А.П. // Семантика і прагматика граматичних структур: Зб. наук. пр. – Донецьк: ДонДУ, ІЗМН, 1998. – С. 51 – 55.

Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с.553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.

Загнітко 2004: Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Ч. 2. [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. – Горлівка: ГДППМ, 2004. – 254 с.

Марченко 2005: Марченко Т.В. Кореляція валентності предиката і неповноти речення [Текст] / Т.В.Марченко // Актуальні проблеми металінгвістики: Зб. наук. ст. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – С. 57 – 60.

Масицька 1998: Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності [Текст] / Тетяна Євгенівна Масицька. – Луцьк: Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. – 207 с. – Бібліогр.: с. 163-179. – 300 пр. – ISBN 966-7294-30-7.

Межов 2001: Межов О. Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення [Текст] / О. Межов // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. / Укл.: А. Загнітко та ін. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – Вип. 7. – С. 150 – 154. – Бібліогр.: с. 153.

Степанов 1981: Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложение [Текст] / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Наука, 1981. – 360 с.

Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Люсьен Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с. – Библиогр.: с. 623-627. – 3750 экз.

В статті определены основные семантико-синтаксические типы неполных предложений, возникающие на основе нереализации валентного потенциала предиката, а также определено соотношение валентности предиката и семантико-синтаксической структуры предложения.

Ключевые слова: неполное предложение, валентность, предикат, элиминация, субстанциальные синтаксеми, семантико-синтаксическая структура предложения.

The article deals with the basic semantic-syntactic types of incomplete sentences arising up on the basis of unrealisation of valency potential of predicate, in the article the author tries to analyse the correlation of valency of the predicate and semantic-syntactic structure of the sentence also.

Keywords: incomplete sentence, valency, predicate, elimination, substantival syntaxseme, semantic-syntactical structure.

Надійшла до редакції 28 травня 2009 року.

Юлія Наливайко

ББК Ш12=411.4+Ш10*23

УДК 81'367.333

ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ «СИНКРЕТИЗМ – ОМОНІМІЯ» ТА «СИНКРЕТИЗМ – ПОЛІСЕМІЯ» НА РІВНІ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Диференційовано поняттєві сфери термінів «синкретизм», «омонімія», «полісемія» на рівні членів речення, з'ясовано особливості співвідношення синкретизму, омонімії та полісемії як явищ однієї групи, що репрезентують поліфункціональність синтаксичних компонентів речення.

Ключові слова: член речення, поліфункціональна граматична форма, синкретизм, синтаксична полісемія, синтаксична омонімія, синтагматична багатозначність.

Дослідження й аналіз нових явищ, яким залишається явище синкретизму, розгляд синтаксичних конструкцій з урахуванням специфіки формального і семантичного вияву співвідношень «синкретизм – омонімія», «синкретизм – полісемія» свідчить про надзвичайно широку перспективу роботи. У лінгвістичній літературі не існує єдиного погляду на критерії розмежування омонімії та полісемії на рівні синкретичних членів речення, а також на можливі семантичні відмінності між конкретними випадками реалізації формально тотожних синтаксичних конструкцій. Найбільш широко синкретизм представлений у синтаксисі, який виступає тим полем, де чи не найактивніше відбуваються зміни усталених нормативних положень, характеризується тенденцією до вивчення перехідних структур, визначення статусу яких дозволяє з'ясувати природу проміжних явищ у сфері вищого рівня мови. Смислова і структурна складність синкретичних елементів, зокрема членів речення синкретичного типу, спричинює неоднозначність їх тлумачення в науковій літературі, проте з появою

сучасних синтаксичних досліджень зникло негативне ставлення науковців до феномену синкретизму мовних одиниць як до конденсаторів семантики та засобів економії мовних ресурсів.

Актуальною проблемою лінгвістики на сучасному етапі залишається диференціація поняттєвих сфер термінів «синкретизм – омонімія» та «синкретизм – полісемія», оскільки синкретизм охоплює не тільки явища омонімії, полісемії, а й явища трансформації та інші форми взаємодії синтаксичних одиниць на семантичному і граматичному рівнях. Необхідно також враховувати, що розуміння досліджуваного об'єкта не буває повністю незалежним від системи використовуваних при описові термінів, оскільки некритичний підхід до терміна може призвести до помилкових уявлень про об'єкт.

Актуальність статті визначається зацікавленням мовознавців теоретичними питаннями, пов'язаними з функціонуванням членів речення синкретичного типу, а також дискусійністю питання про принципи розмежування явищ синкретизму, омонімії та полісемії на синтаксичному рівні.

Мета статті – обґрунтувати широке розуміння синкретизму як явища, яке виступає родовим поняттям щодо таких видових виявів, як омонімія та полісемія; дослідити особливості співвідношення синкретизму, омонімії та полісемії як явищ однієї групи, що репрезентують поліфункціональність граматичної форми.

Про походження синкретичних форм тривалий час точаться різноманітні суперечки, в основному на рівні граматики. Появу в одній граматичній формі двох лексичних значень вбачають у синтезі граматичних категорій на етапі виникнення форми або навпаки – сучасну злитість у граматичній формі тлумачать як результат поєднання різних у минулому елементів в одній формі. Існує й інше, парадигматичне, не пов'язане з нейтралізацією позицій розуміння синкретизму як злиття формально різних граматичних категорій (значень) в одній формі, яка в результаті цього стає багатозначною.

Очевидно, поняття синкретизму почало застосовуватися при розгляді граматичних явищ і взагалі одиниць мови під впливом методичної та методологічної концепції структуралізму. Послідовно його проводить у своїх працях Л. Єльмслев та деякі дослідники фонології різних шкіл. У граматиці синкретизмом вважається поєднання в одній формі двох і більше значень, що знаходять у тотожних фактах мовної системи різне вираження. Проблемі синкретизму в системі частин мови присвячено багато монографій і статей, зокрема І.Г.Данилюка [Данилюк 2006], В.В. Бабайцевої [Бабайцева 1983; Бабайцева 1988], яка при аналізі взаємодії частин мови у віднесенні до певного розряду тих чи інших слів виділяє «синкретичні зони», категорійну «гібридність» (синкретичність) окремих слів, синкретичні групи [Бабайцева 1988, с. 37]. При цьому у відношеннях між частинами мови «зона синкретизму» визначається як «сфера перехідних утворень, що характеризуються синтезом (поєднанням) диференційних ознак частин мови, що взаємодіють, як у синхронному, так і в діахронному плані» [Бабайцева 1988, с. 37]. Подібні думки, зрозуміло, відбивають, з одного боку, таке відоме явище, яке цілком обґрунтовано можна назвати міжкатегорійною омонімією слів, що збігаються за матеріальним вираженням, але належать до різних частин мови, з іншого – категорійною синкретичністю окремих слів.

О.А. Колесников, розглядаючи поняттєві сфери термінів «синкретизм» та «омонімія» на морфологічному рівні та спираючись на принцип комплексності при врахуванні ознак частин мови, виходить із того, що синкретизм значень як такий у мовній системі відсутній, і стверджує, що в мові існує міжкатегорійна функціональна омонімія [Колесников 1990, с. 30]. У мовних фактах типу *тепло*, які вживаються як іменник, прикметник, прислівник і предикатив, дослідник підкреслює нехарактерну для синкретизму формулу «і одне, й друге» і виділяє тільки міжкатегорійну граматичну омонімію: омонімію у сфері частин мови і лексико-граматичних розрядів у середині частин мови. Відмову від вживання понять «синкретичність» і «гібридність» при описі системного статусу випадків омонімії частин мови О.А. Колесников обґрунтовує також тенденцією в мовознавстві вбачати у відношеннях одиниць різних рівнів мовної системи тотожність і називати цю тотожність спільним терміном. Як відомо, терміни «омонімія» і «синкретизм» вживаються для позначення явищ, що реалізуються на всіх рівнях мовної системи. У даному випадку можна навести приклад вдалого вживання на фонетичному рівні термінів «звукові синоніми» й «звукові омоніми» щодо варіацій і варіантів фонем. Отже, подібна невизначеність у трактуванні категорійної «гібридності» окремих словоформ на морфологічному рівні є свідченням недостатньої чіткості у розмежуванні поняттєвих сфер термінів «омонімія» і «синкретизм», а також складного характеру семантичної взаємодії морфологічних одиниць у словоформі, нечіткого розмежування в аналізованих явищах семантичного і формального планів, синтагматичних і морфологічних парадигм.

Синкретизм лексико-граматичних класів (частин мови) пов'язаний із синкретизмом у системі членів речення, коли в одному члені речення поєднуються диференційні ознаки різних членів речення. Виконуючи невласливу даній частині мови синтаксичну функцію (так звану вторинну синтаксичну функцію), слово набуває нових структурно-семантичних функцій, послаблюючи або втрачаючи частину старих: *посваритися з ревнощів* (з формально-граматичного погляду це додаток, а з семантико-синтаксичного – обставина причини), *поїздка в Україну* (куди? і яка?), *сидіти на возі* (де? і на чому?), *бажання виговоритися* (яке? і чого?). У ряді випадків синкретизм членів речення виникає в результаті подвійних синтаксичних зв'язків, залежності члена речення від двох різних слів (дуплекси): так, у реченні *Прийшли вісті з України* остання словоформа залежить і від дієслова *прийшли*, і від іменника *вісті* (*прийшли* звідки? і *вісті* які?). У розглянутих прикладах трансформація

має синтаксичний характер і не супроводжується трансформацією на рівні частин мови. Саме названа особливість трансформаційних перетворень є основною причиною детального вивчення їх на синтаксичному рівні, що допоможе зрозуміти механізми утворення нових членів речення й нових морфолого-синтаксичних типів, які виступають у позиції різних членів речення.

При аналізі другорядних членів речення синкретичного типу слід враховувати явище синтаксичної омонімії: «однакові з формально-граматичного боку синтаксичні конструкції реалізують різні синтаксичні значення і можуть виконувати в реченні різні функції» [Чеснокова 1996, с.196].

У результаті процесу транспозиції в системі частин мови виникає *функціональна омонімія*. Якщо словоформа або компонент речення використовуються у вторинній функції, але при цьому не відбувається транспозиційних змін, то наявною є *синтаксична полісемія*, або синтаксична омонімія на основі синтаксичної багатозначності: *особистісна деформація – деформація особистості* – субстантивна властивість віддієслівного іменника *деформація* вимагає або зумовлює необхідність атрибутивного поширювача *особистісна*: атрибутивна функція прикметника є типовою; а для іменника *особистості* (яка? чого?) вона стає вторинною, що спричинює появу об'єктно-означального синкретизму.

Про омонімію синтаксичних компонентів можна говорити тільки при умові наявності експонентів, однакових з формально-граматичного боку. Між омонімічними конструкціями відсутній семантичний зв'язок, який міг би свідчити про відношення семантичної мотивованості. Усі інші випадки, коли однакова матеріальна оболонка «одягає» різну семантику, кваліфікуємо як явище багатозначності.

Перетин між поняттєвими сферами термінів «синкретизм» і «полісемія» виявляється вже на рівні визначень. Словник лінгвістичних термінів О.С. Ахманової подає таке визначення полісемії: наявність в одного слова (в одиниці вираження, що характеризується всіма формальними ознаками слова) кількох пов'язаних між собою значень, які виникають у результаті видозміни й розвитку первинного значення цього слова [Ахманова 2004]. «Лінгвістичний енциклопедичний словник» визначає термін «синкретизм» наступним чином: поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (певних розрядів слів, значень, речень, членів речення та ін.), що протиставляються одна одній у системі мови і пов'язані явищами перехідності [ЛЭС 1990]. Схожість у визначеннях термінів дає формальні підстави кваліфікувати ці поняття як явища однієї групи, які виявляються у поліфункціональності граматичної форми, а синкретизм зараховувати до граматичної багатозначності (поліфункціональності) граматичної форми.

З семантико-синтаксичного боку синкретизм другорядних членів речення є проявом *синтагматичної багатозначності*: *Прийшли на думку мені поля спекотним днем, коли птахи на крилах розносили пахоці розпареної землі* (В. Бондар) – у словоформи *днем* наявна синтагматична багатозначність, при якій одночасно виражаються два значення – значення обставинне (часу) та атрибутивне. Причому для синтагматичної багатозначності характерними є дві ознаки: паралельні значення можуть бути різними та ці кілька значень (звичайно два чи три) виявляються одночасно. Така синтагматична полісемія може констатуватися лише на тлі реченнєвого контексту: *малою другу* (кому?) – *малюнок другу* (який? кому?).

Поняття синкретизму тлумачилося по-різному в різні періоди розвитку лінгвістики. Проблеми, пов'язані з асиметричним дуалізмом компонентів речення на синтаксичному рівні, часто ставали предметом тривалих дискусій, поступово виявляючи нові можливості для вивчення проблем синкретизму, контамінації, полісемії, омонімії, дифузності. Через асиметричний дуалізм поступово зникав паралелізм двох планів (змісту і вираження). У результаті тривалого процесу при одному плані вираження і двох планах змісту виникали омонімія або полісемія, а при одному плані змісту і двох планах вираження – синонімія. Для всебічного осмислення синкретичних мовних одиниць необхідно їх аналізувати з урахуванням будови, організації тієї системи, до якої вони належать. При подальшому дослідженні другорядних членів речення синкретичного типу важливо визначити їхнє місце в системі поліфункціональних граматичних форм парадигми «синкретизм – полісемія – омонімія», оскільки специфіка таких членів речення виявляється, з одного боку, в схожості з явищем полісемії та омонімії, з іншого боку, в протиставленні цим явищам.

Література

- 1.Ахманова 2004: Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 2004. – 576 с.
- 2.Бабайцева 1983: Бабайцева В.В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка [Текст] / В.В. Бабайцева // Филологические науки. – 1983. – № 5. – С. 35 – 42.
- 3.Бабайцева 1988: Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке [Текст] / В.В. Бабайцева. – М.: Просвещение, 1988. – 155 с.
- 4.Данилюк 2006: Данилюк, І.Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.
- 5.Загнітко 2006: Загнітко, А.П. Теорія сучасного синтаксису: Монографія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с. – Бібліогр.: с.346-378. – 300 пр. – ISBN 9666392356.
- 6.Колесников 1990: Колесников О.А. Про поняттєві сфери термінів „синкретизм” та „омонімія” [Текст] / О.А. Колесников // Мовознавство. – 1990. – № 2.– С. 27 – 31.

7.ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. В.Н. Ярцева.. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 736 с.

8.Чеснокова 1996: Чеснокова Л.Д. Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах: Учеб. пособие по спецкурсу [Текст] / Л.Д. Чеснокова. – Таганрог: ТГПИ, 1996. – 210 с.

Дифференцированы понятийные сферы терминов «синкретизм – омонимия», «синкретизм – полисемия» на уровне членов предложения. Определены особенности соотношения синкретизма, омонимии и полисемии как явлений одной группы, которые представляют полифункциональность синтаксических компонентов предложения.

Ключевые слова: член предложения, полифункциональная грамматическая форма, синкретизм, синтаксическая полисемия, синтаксическая омонимия, синтагматическая многозначность.

Conceptual spheres of terms «syncretism», «homonymy», «polysemy» at the level of sentence components are defined. The peculiarities of correspondence of syncretism, homonymy and polysemy as phenomena of the same group, representing multifunction of sentence syntactical components are specified.

Keywords: parts of the sentence, multifunctional grammar form, syncretism, syntactical polysemy, syntactical homonymy, syntagmatical polysemy.

Надійшла до редакції 10 червня 2009 року.

Людмила Островська

ББК Ш12=411.4*221

УДК 81'367.623

АПОЗИТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В СИСТЕМІ АТРИБУТИВНИХ ВІДНОШЕНЬ

Висвітлено формально-синтаксичні особливості та семантичні вияви апозитивних конструкцій в системі атрибутивних відношень.

Ключові слова: атрибутивні відношення, апозитивна конструкція, система атрибутивних компонентів.

Дослідження периферійних зон функціонально-семантичної категорії атрибутивності у сучасному мовознавстві набуває особливої **актуальності**. У попередніх статтях уже обґрунтовувалися причини такого явища. Нагадаємо, що периферійні утворення виражають складні синкретичні відношення, які являють собою поєднання (синтез) диференційних компонентів, що протиставляються один одному й пов'язані явищами транспозиції. Відповідно вивчення формально-синтаксичних особливостей та семантичних виявів апозитивних конструкцій в системі атрибутивних відношень вимагає детальнішого аналізу.

Найґрунтовнішими працями з дослідження апозитивних конструкцій є роботи Л.А.Булаховського [Булаховский 1952, с.313], Б.М.Кулика [Кулик 1965, с.103], О.С.Мельничука [Мельничук 1966, с.37] Є.В.Кротевича [Кротевич 1956], в яких основна увага зверталася на особливості зв'язку між головним і залежним компонентом. Традиційно форму називного відмінка при субстантиві розглядають як специфічну форму означення – прикладку, поєднання ж опорного іменника з прикладкою здебільшого зараховують до узгодження. Є.В.Кротевич визначав зв'язок між іменником та прикладкою як проміжний між підрядним і сурядним. Такий зв'язок він назвав кореляцією. Для кореляції, на відміну від узгодження, характерним є: належність сполучуваних компонентів до однієї частини мови, у той час як при узгодженні – до різних частин мови; дублювання форм, особливо відмінка, тоді як при узгодженні відбувається їх підпорядкування. Звідси постає визначення кореляції: кореляція «своєрідний синтаксичний зв'язок, проміжний між сурядністю і підрядністю» [Кротевич 1956]. Сучасні вчені, зокрема А.П.Загнітко, вважають, що погляд Є.В.Кротевича вимагає поглиблення, оскільки на реченнєвому рівні подібні утворення витлумачуються як такі, в яких поєднуються нерівноправні компоненти, тому не викликає сумнівів віднесення таких структур до підрядних [Загнітко 1996, с.111].

Метою пропонованої статті є висвітлення формально-синтаксичних особливостей та семантичних виявів периферійної зони атрибутивності, а саме апозитивних конструкцій.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних **завдань**: 1) встановити частиномовну приналежність, лексичне значення опорного слова; 2) з'ясувати функціонально-семантичне значення залежного елемента; 3) встановити типові значення апозитивних конструкцій.

На сьогодні переконливою є думка про те, що атрибутивні функції формальні й ґрунтуються на синтаксичних процесах конденсації конструкцій. Кожний компонент, синтаксично підпорядковуючись іменникові, виражає атрибутивні відношення (за І.Р.Вихованцем [Вихованець 1987: с.176]). При цьому зазначається, що не будь-який відмінок може займати атрибутивну позицію. Називний, знахідний і кличний відмінки витлумачуються як такі, що не здатні передавати атрибутивні відношення. Проте робиться

застереження, що не беруться до уваги «випадки узгодження прикладки й опорного іменника, де всі відмінкові форми, в тому числі називного, знахідного і кличного, виконують таку ж означальну роль, як і узгоджувані з іменниками прикметники» [Вихованець 1987, с.177].

Усталився погляд на реалізацію такими словосполученнями апозитивних відношень. Апозитивні відношення – це відношення смислової й граматичної рівноправності, коли обидва слова позначають один об'єкт реальної дійсності [Загнітко 1996, с.111]. Прикладка, позначаючи предмет, дає йому іншу назву, тобто поєднує значення ознаки предмета з самим значенням предмета. Таким чином, встановлюються відношення пояснення між предметом та його ознакою. Це свідчить про те, що апозитивні відношення близькі до атрибутивних, але відрізняються від них засобами вираження. Апозитивні відношення найближчі до означальних тоді, коли прикладки виступають засобом художньої характеристики предметів, напр.: *В безкраїм небі сонце-велетень палає* (Грінченко 1988, с.123); *Сонце синє золотим промінням додолу, немов ніжно-розкішно цілує землю-красуню* (Франко 1953, с.59); *Вдарим по струнах з колишньою силою піснею-бурею, піснею-силою* (Олесь Олександр 1989, с.113).

Значно далі апозитивні відношення стоять від означальних тоді, коли прикладки не мають виразно презентованої атрибутивності, а означають видову ознаку іменника, напр.: *Три дівчини студентки-агрономи йшли взимку по доріжці польовій* (Рильський М. // Терлак 1999, с.43); *Сизопера пташка-зозуля кувала мені довгі літа* (Щурат В. // Словник епітетів 1998, с.271); *Лобода-син був Володимиром Зотовичем для цього кабінету, а для Зачіплянки він і досі Володька* (Гончар 1992, с.24).

І до сьогодні актуальним є погляд О.О.Потебні про наближення відношень між головним словом і прикладкою до предикативних: «Під відносною самостійністю прикладки варто розуміти її більшу предикативність порівняно з власне-означенням» [Потебня 1958, с.112]. Це твердження є цілком коректним, якщо виходити з походження таких утворень.

Своєрідність апозитивних конструкцій виявляється не лише в тому, що вони специфічно виражають атрибутивні відношення, але й у тому, що, маючи однакову структуру, відтворюють різну функціональну спрямованість. Аналіз значення і структури таких конструкцій дає підставу говорити про такі типові значення апозитивних конструкцій:

- 1) значення класифікувальної номінації предмета;
- 2) значення значення класифікувально-характеризувальної номінації предмета;
- 3) значення характеризувальної номінації предмета.

Критерієм виділення типових значень апозитивних конструкцій стає ознака наявності/відсутності характеристизації одного компонента іншим при вираженні атрибутивних відношень.

Апозитивні конструкції зі значенням класифікувальної номінації предмета мають номінативну функціональну спрямованість. Значення ознаки в таких конструкціях виявляється ослаблено, відношення між компонентами встановлюються на рівні логіко-семантичного і лексичного аспектів взаємодії компонентів, переважно виявляються значення «родового» і «видового». Визначальною рисою таких конструкцій є те, що їх компоненти, відрізняючись лексично, у самий час являють собою номінативну тотожність. Компоненти такої конструкції знаходяться одне з одним у відношеннях ідентифікації, а за значенням еквівалентні реченням ідентифікації: *полін-трава* → *Полін – це трава*. Досліджувані конструкції називають предмет (об'єкт реального світу) без вказівки на ознаку цього предмета: *Зважимо й на величезну кількість авторських підзаголовків та різновидних конкретизацій: роман-притча, роман-казка, роман-есе, роман-сповідь, роман-колаж* тощо (Ткаченко 1998, с.88); *Означальні слова-епітети характерні не лише для образної художньої мови* (Словник епітетів 1998, с.4).

Вважаємо за потрібне в апозитивних конструкціях зі значенням класифікувальної номінації виділити структури, які виражають відношення «загальне – часткове». Апозитивні конструкції цього розряду називають предмет, окреслюючи його в межах якоїсь множинності. Позначення осіб апозитивними конструкціями такого розряду супроводжується уточненням їхнього професійного статусу чи приналежності до того чи іншого напрямку їхньої діяльності: *М. Гнатишак – поstatt багатогранна: талановитий критик з тонким чуттям і високо розвиненим естетичним смаком, історик та теоретик літератури, християнин і патріот, вчений-гуманіст...* (Тепла Ю. // Дивослово. – 2003. – №.5. – С.17); *Краці чернігівці-окольнічі виїхали зустрічати хозарів* (Міщенко 1981, с.21); *Матеріаліст-вчений думає: людина тільки з речовини тимчасово живої* (Барка В. // Українське слово 1994, с.664); *І коли Хвильовий прочитав «Гофманову ніч», то на очах компанії колег-літераторів у клубі Блакитного буквально упав до ніг Бажана* (Лавриненко 2002, с.320).

З-поміж апозитивних конструкцій зі значенням «загальне – часткове» досить численною групою постають структури, які індивідуалізують названий предмет, відносячи до певного класу об'єктів. Частіше за все такі конструкції виникають, коли є потреба вказати адресату, що саме позначає власна назва: *Богдан упізнавав і не впізнавав свій рідний маленький Київ-город* (Білик І. // Українська мова 1996, с.159); *На десять верст од берега Дніпра йдуть такі гори і спускаються круто в долину, кудию тече річка Рава* (Нечуй-Левицький 1977, с.24). До цього розряду апозитивних конструкцій зі значенням «загальне – часткове» доцільно зарахувати структури на позначення умовних власних назв підприємств, установ, закладів, організацій, пароплавів, потягів, творів мистецтва, журналів, газет тощо: *Фільм «Наталка-Полтавка» в Нью-Йорку йшов протягом трьох тижнів, і щодня його відвідувало до 10 тисяч людей* (Степанишин Б. // Українська мова 1999, с.41);

Сценарій «Аероград» я написав у Москві за два з половиною місяці (Довженко О. // Українське слово 1994, с.48); Як видно з листа голови правління ВАТ «Видавництво «Київська Правда» І. Ковби, заборгованість редакції за папір та поліграфічні послуги сягнули 75 тис. грн. (Літературна Україна. – 2003. – 15 січня. – С.1).

Апозитивні конструкції зі значенням класифікувально-характеризувальної номінації предмета представлені одним розрядом, у який об'єднуються апозитивні конструкції з типовим значенням класифікувально-характеризувальної номінації. Такі конструкції будуються за моделлю «власна назва особи + класифікувальна загальна назва». Компонент-класифікатор у досліджуваних структурах не лише ідентифікує предмет, позначений власною назвою особи, але й дає додаткову інформацію про цю особу, характеризуючи її в плані соціального, родинного чи іншого статусу, а також за родом діяльності: *Довженко-оповідач, здається мені, перевершував Довженка-художника, Довженка-письменника, навіть... Довженка-кінорежисера* (Смолич 1989, с.138); *Великий набуток Куліша-прозаїка – роман «Чорна рада» ...* (Степанишин Б. // Терлак 1992, с.42); *В навістіж відчинених дверях молодих зустрів генерал-лейтенант Григорій Григорович* (Довженко 1983, с.72); *От сих різдвяних свят, на самої Меланки, Дурний школяр Денис, запрягши Шкапу в санки, Із школи поспішав до батька ночувати* (Гребінка Є. // Антологія української поезії 1957, с.119); *А першим був – бунтар і «ізмєнник» – «малоросійський» гетьман на ймення Дем'ян Многогрішний* (Багрянний 1996, с.25); *У двадцять восьмим танку сидів біля гармати монтер криворізького заводу на прізвисько Стьопка* (Руденко М. // Українське слово 1995, с.443); *Гордей (саме так його всі в романі називають) – рідний син Юрія-старшого й дід Юрія-молодшого – видається людиною геть не з цього роду...* (Слабошпицький М. // Дивослово. – 2003. – №.6. – С.28).

Здатність апозитивних конструкцій такого типу поєднувати властивості номінативної і предикативної одиниць виявляється у тих випадках, коли власна назва ідентифікується з особою, яка може бути охарактеризована за його діяльністю чи обов'язками.

Апозитивні конструкції зі значенням характеризувальної номінації предмета виявляють потенційну предикативність. З-поміж апозитивних конструкцій такого типу можна виділити структури з якісною характеристикацією. У семантиці означального компонента актуалізується сема ознаки, часто пов'язаної із виявленням у предметі якихось його функціональних властивостей. Характеризувальний компонент, що належить до означальних слів, семантично співвідноситься або з дієсловом, або з атрибутивною конструкцією: *Десь у веселому краю Зійшлися в гаю Ведмідь товстий та волохатий, Всесвітній пасічник-ласун, Завзятий Цап-стрибун І теплень Осел ухатий* (Глібов Л. // Антологія української поезії 1957, с.344), пор.: *цап-стрибун і цап, який стрибає*; *А то мені потім «військові-оптимісти» скажуть: чому, мовляв, ви тільки чекістам довіряєте?* (Курков А. // Літературна Україна. – 2003. – 30 жовтня. – С.11), пор.: *військові-оптимісти і військові – оптимістичні люди*.

Серед апозитивних конструкцій зі значенням характеризувальної номінації предмета можна виділити структури з образною характеристикацією. Означальний компонент таких апозитивних конструкцій є образно-характеризувальним, що являє собою метафору. Метафоричність означального компонента експлікується тільки в поєднанні з іншим компонентом апозитивної конструкції, що є закономірним для будь-якого типу переносу значення: *Серпанком чорним жалібниці-мрії мені покрили очі, змеркнув світ, і залунали скарги жалібні моїх пісень-сиріт* (Леся Українка // Словник епітетів 1998, с.250); *Стопився день, облишив косовицю, дмухнув на сонце, заморочив ліс, узяв на плечі хмару-пуховицю та й рушив спати на небесний віз* (Вирган 1967, с.92).

Незважаючи на яскраво виражене якісне значення ознаки, такі апозитивні конструкції не можуть бути перетворені в атрибутивні, навіть у тих випадках, коли характеризувальний компонент співвідносний з якісним прикметником. Наприклад, значення апозитивної конструкції *чарівниця-мрія* не відповідає значенню конструкції *чарівна мрія*, хоча, безумовно, у зіставлених словах є спільна ознакова сема.

Серед апозитивних конструкцій зі значенням характеризувальної номінації предмета можна виділити структури з оціночною характеристикацією. В апозитивній конструкції, що містить оціночний (або емоційно-оціночний) компонент, у складі висловлювання актуалізується суб'єктивна модальність, властива предикатам оцінки: *Нащо здалась нам та пісня-отрута?* (Леся Українка // Словник епітетів 1998, с.250).

Аспекти характеристикації названого в апозитивній конструкції предмета різноманітні (зовнішній вигляд, внутрішні якості людини, його соціальний статус та ін.). Різноманітні також і самі названі об'єкти, які виділяє з довкілля мовець. Однак центральним об'єктом найменування і характеристикації є людина, яка характеризується за певними параметрами. Оцінчна характеристика в апозитивних конструкціях може бути як позитивною, так і негативною.

В умовах певного контексту атрибутивно-апозитивні відношення можуть ускладнюватися, набуваючи відтінку причинного значення, що значною мірою зумовлюється семантичною взаємодією атрибутивного компонента, вираженого іменником у називному відмінку, з предикативною основою речення. Атрибутивний компонент у такому разі займає препозитивну позицію щодо означуваного слова: *Базіка Петро Ткаченко не додержав слова...* (Васильченко 1986, с.192) – *не додержав слова* (чому? з яких причин?), *бо базіка; 1655 року талановитий стратег Іван Богун вписав ще одну героїчну сторінку в історію визвольної війни* (Українська мова 1996, с.20) – *вписав ще одну героїчну сторінку в історію визвольної війни* (з якої причини?), *тому що талановитий стратег; Перекладач Куліш заслуговує на шану* (Шекспір, Гете, Байрон, Біблія та ін.)

(Рильський М. // Антологія української поезії 1957, с.36) – *заслуговує на шану* (чому? з якої причини?), *тому що перекладач*.

Досить часто атрибутивно-апозитивні відношення ускладнюються допустовими, що відбуваються на тлі взаємозв'язку атрибутивного компонента й предикатива. У такому разі властива препозиція щодо означувального слова: *Полтавець Симоненко закінчив свій короткий життєвий шлях у Черкасах, в Шевченковім краю* (Гончар О. // Кононенко 1992, с.202.); *Грузин Васо Квалерідзе прижився на українській землі, полюбив її людей* (Степовик Д. // Українська мова 1996, с.39); *Кріпак Шевченко став борцем титанічної сили*. (Гончар О. // Там само. – С.7), пор.: *закінчив свій життєвий шлях у Черкасах, хоч полтавець; прижився на українській землі, хоч грузин; став борцем титанічної сили, хоч кріпак*.

Дослідивши матеріал, ми дійшли висновку, що апозитивні конструкції виникають у мові для вираження атрибутивних відношень. Вираження ознаки предмета, названого опорним словом, здійснюється шляхом додаткової назви предмета іншим іменником, який і виражає апозитивну ознаку. Аналіз значення і структури таких конструкцій дає підставу говорити про такі типові значення апозитивних конструкцій: значення класифікувальної номінації предмета; значення значення класифікувально-характеризувальної номінації предмета; значення характеризувальної номінації предмета. Критерієм виділення типових значень апозитивних конструкцій стає ознака наявності/відсутності характеристизації одного компонента іншим при вираженні атрибутивних відношень.

Форму називного відмінка як носія атрибутивної характеристики, що традиційно на формально-граматичному рівні речення розглядається як специфічна форма означення-прикладка, слід віднести до периферійної зони атрибутивності.

До **перспектив дослідження** системи атрибутивних компонентів в українській мові належить виявлення повного спектру формального і семантичного варіювання кожного з її складників, з'ясування специфіки їх взаємодії й взаємовпливу, а також розгляд категорії атрибутивності з погляду прагматики, де вона виступає не лише як структурно-семантична заданість, не тільки як функція, а як явище, основу якого складає спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження певної характеристики предмета, різних відтінків атрибутивності.

Література

1. Булаховский 1952: Булаховский, Л.А. Курс русского литературного языка [Текст] / Л.А. Булаховский. – К.: Рад. школа, 1952. – 446 с. – Бібліогр.: с. 438-446.
2. Вихованець 1987: Вихованець, І.Р. Система відмінків української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 231с. – Бібліогр.: с. 225-231.
3. Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) [Текст] / А.П.Загнітко: В 2 ч.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996.– Ч.1.– 202 с. – Бібліогр.: с. 189-200. – ISBN 5-7763-9335-3.
4. Кротевич 1956: Кротевич, Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения [Текст] / Е.В. Кротевич // Вопросы русского языкознания. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1956. – Кн. 2. – С. 3-18. – Бібліогр.: с.18.
5. Кулик 1965: Кулик, Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис [Текст] / Б.М. Кулик. – К.: Рад. школа, 1965. – Ч.2. – 283 с. – Бібліогр.: с. 279-283.
6. Мельничук 1966: Мельничук, О.С. Розвиток структури слов'янського речення [Текст] / О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с. – Бібліогр.: с. 317-324.
7. Потєбня 1958: Потєбня, А.А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А.А. Потєбня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с. – Бібліогр.: с.524-536.

Використані джерела

1. Антологія 1957: Антологія української поезії [Текст]. – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1957. – Т. 1. – 806 с.
2. Грінченко 1988: Грінченко, Б. Над тихими вербами. Вибрані твори [Текст] / Б.Грінченко. – К.: Дніпро, 1988. – 378 с.
3. Лавріненко 2002: Лавріненко, Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933. [Текст] / Ю.Лавріненко. – К.:Смолоскип, 2002. –984с. – ISBN 966-7332-72-1.
4. Міщенко 1981: Міщенко, Д. Вибрані твори [Текст] / Д. Міщенко – К.: Дніпро, 1981. – 596 с.
5. Олесь 1989: Олесь, О. Чари ночі: Лірика [Текст] / О.Олесь. – К.: Рад. письменник, 1989. – 216 с.
6. Словник епітетів 1998: Бибик, С.П., Єрмоленко, С.Я., Пустовіт, Л.О. Словник епітетів української мови [Текст] / С.П.Бибик, С.Я.Єрмоленко, Л.О.Пустовіт. – К.: Довіра, 1998. – 431 с. – Бібліогр.: с.411-426. – ISBN 966-507-059-2.
7. Терлак 1999: Терлак, З.М. Українська мова. Збірник вправ із синтаксису та пунктуації [Текст] / З.М. Терлак. – Львів: Світ, 1999. – 256 с. – ISBN 966-603-075-6.
8. Ткаченко 1998: Ткаченко, А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства [Текст] / А.Ткаченко. – К.: Правда Ярославічів, 1998. – 448 с. – ISBN 966-95249-0-3.

9. Українська мова 1996: Українська мова. Диктанти для випускних екзаменів [Текст]. – К., 1996. – 176 с.

10. Українське слово 1994: Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у 3-х книгах [Текст] /В.Яременко, Є.Федоренко. – К.: Рось, 1994. – Кн.1. – 704 с.; Кн. 2. – 720 с.; Кн. 3 – 688 с. – ISBN 5-7707-4893-1.

11. Українське слово 1995: Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. у 4 книгах [Текст] /В.Яременко, Є.Федоренко. – К.: Рось, 1995. – Кн.4.; –704 с. – ISBN 5-7707-4893-1, 5-7707-8803-8.

12. Франко 1953: Франко, І. Борислав сміється [Текст] /І.Франко. – К.: Молодь, 1953. – 260 с.

Освещены формально-синтаксические особенности и семантические проявления апозитивных конструкций в системе атрибутивных отношений.

Ключевые слова: атрибутивные отношения, апозитивная конструкция, система атрибутивных компонентов.

This article focuses on the problems of formal-syntaxes and semantic aspects of appositive constructions in system of attributive relations.

Key words: appositive constructions, attributive relations, the system of attributive elements.

Надійшла до редакції 15 травня 2009 року.

Оксана Пугіліна

ББК Ш12=411.4*22

УДК 81'372=111=161.2

**ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК ЯК ФОРМАЛЬНО-ПОВЕРХНЕВИЙ РЕПРЕЗЕНТАНТ
ГЛИБИННОГО ОБ'ЄКТНОГО ЗНАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(У ЗІСТАВЛЕННІ З АНГЛІЙСЬКОЮ)**

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених простеженню специфіки взаємодії глибинного і поверхневого рівнів речення з позицій відмінкової граматики, зокрема встановленню закономірностей репрезентації глибинної об'єктної семантики на поверхневому рівні семантико-синтаксичної організації сучасного українського речення у зіставленні з англійським.

Ключові слова: об'єкт, поверхневий рівень, формально-граматична репрезентація.

Останнім часом набуває актуальності проблема кореляції компонентів глибинної структури речення із відповідним набором формально-поверхневих відмінків, а також виявлення тенденцій реалізації елементів глибинної організації на поверхневому рівні речення в сучасних українській та англійській мовах [Власенко 2004, с. 1]. Розв'язання проблеми взаємозв'язків та взаємовідношення глибинно-семантичного і формально-поверхневого рівнів в обох мовах неможливе без попереднього з'ясування особливостей реалізації відповідних компонентів окремо в кожній з мов з урахуванням основних принципів зіставного аналізу вказаних явищ у цих мовах. Проте обсяг статі не дозволяє належним чином розкрити основні закономірності реалізації на поверхневому рівні відповідних компонентів в обох мовах водночас, тому мета статті обмежена простеженням специфіки репрезентації об'єктних відмінків на глибинному і поверхневому рівнях в англійській та українській мовах.

У сучасній українській мові репрезентантом глибинного об'єкта на поверхневому рівні речення може бути форма поверхневого (морфологічного) відмінка з прийменником / без прийменника, як і в англійській мові, проте носії останньої, на відміну від тих, хто розмовляє українською, загалом віддають перевагу не власне-морфологічним (тобто безприйменниковим формам морфологічних відмінків за утрадиційним у граматиці підходом), а морфолого-синтаксичним засобам вираження об'єктної семантики (йдеться про власне-відмінкові поверхневі форми і допоміжні компоненти: прийменники, післяйменники, напр. **up** і под.), що зумовлено специфікою аналітичного граматичного ладу цієї мови [Saporta 1965; Schiffer, Steel 1988; Schoorlemmer 1994]. При цьому загальні характеристики (форма дієслівного керування, валентне визначування компонентів та ін.) такої конструкції залишаються незмінними.

Українській мові на сучасному етапі її розвитку властиве функціонування як прийменникових, так і безприйменникових морфологічних форм відмінків, що здатні реалізовувати об'єктне значення без залучення додаткових мовних засобів, зокрема прийменників: знахідного, родового, орудного і давального відмінків. Визначальними для цих відмінкових форм є керованість предикатом і лексична сполучуваність [Беландіна 2004, с. 1], а також певною мірою проміжний статус давального відмінка, внаслідок його орієнтованості, крім власне-об'єктного вияву, на презентацію адресатної семантики.

У сучасній українській мові давальний відмінок, аналогічно до родового й орудного, виступає виразником глибинної об'єктної семантики на формально-поверхневому рівні речення. Його формальним відповідником в англійській мові також є the Common Case / the Objective Case. На рівні членів речення він виконує функцію непрямого додатка, як і давальний відмінок в українському реченні, але на відміну від останнього, може бути презентований не тільки безприменниковою формою, коли між транзитивним присудком й іменником – прямим додатком, стоїть інший іменник – назва особи: (1) *He gave his friend a magazine* 'Він дав своєму приятелеві журнал', а й формою з Пр **to** при нетранзитивних дієсловах: (2) *He envied his brother* 'Він заздрив своєму братові' (приклади з [Качалова, Израилевич 2000, с. 18-19]). Таке співвідношення стосується тільки форм давального відмінка загалом, оскільки в українській мові він, як і його відповідники в англійській, не завжди зберігає семантику власне-об'єкта.

Важливим є те, що давальний є виразником первинної семантико-синтаксичної функції адресата дії, ґрунтуючись на семантико-синтаксичній ознаці пасивності, а також фінальній спрямованості дії на адресата в її цільовому різновиді [Вихованець 1992, с. 123; Вихованець, Городенська 2004, с. 73]. Його специфіку в українській мові становить вузька, але продуктивна лексична база – назви осіб, що згруповує його семантико-синтаксичні функції навколо основної функції адресата дії і дає підстави багатьом дослідникам – Й.Ф. Андершу, О.С. Мельничуку, М.Я. Плющ, Є.К. Тимченку та ін. – узагальнити всі його семантико-синтаксичні різновиди як "давальний особи": давальний адресата дії, давальний об'єкта дії чи стану, давальний суб'єкта стану і давальний адресата дії – потенційного суб'єкта дії [Андерш 1974, с. 40; Андерш 1975, с. 16; Мельничук 1958, с. 261-262; Плющ 1986, с. 45; Тимченко 1925, с. 32]. Усі ці функції, крім адресатної, характеризуються вторинністю.

Давальний у своїх основних значеннях функціонує як конкретний, семантичний, слабкокерований (у первинній, адресатно-цільовій, ролі) відмінок, здатний самостійно поширювати предикат чи предикативну основу речення, ґрунтуючись на семантико-синтаксичній валентності предикатів дії та стану [Гухман 1958, с. 122-123; Гухман 1968, с. 144; Исаченко 2003, с. 199-207; Ярцева 1961, с. 187].

У функції об'єкта дії давальний відмінок зберігає семантико-синтаксичні відмінкові ознаки субстанційності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності й динамічної фінальності [Вихованець 1992, с. 123]. Тому здатність до поєднання з давального об'єкта в сучасній українській мові виявляють перехідні та неперехідні дієслова, причому перехідні дієслівні лексеми утворюють словосполучення з двома заповненими позиціями: прямого об'єкта – у формі Зн.в. і непрямого об'єкта – у формі давального: *адресувати лист установі, дарувати дівчині квітку, переказувати вітання другові* і под.: (3) *Однак нині пан Жельман не думає показувати хатам свою владу і міць...* (Р. Федорів. Дзбан вина, с. 241); тоді як неперехідні дієслова керують тільки словоформою давального об'єкта: *вклонитися батькові, допомагати матері, дякувати друзям* тощо (пор.: (4) *The Senate approves or disapproves candidature of such high officials as ambassadors, Cabinet members, and federal judges* (The Legislative Branch of USA, с. 81) 'Сенат схвалює або не схвалює кандидатури таких високопосадовців, як послы, члени уряду та федеральні судді' [D]) [Плющ 1986, с. 46]. Щодо перехідних дієслів, варто говорити насамперед про адресатну семантику, а не власне-об'єктну, що простежується і в сучасному англійському реченні (пор.: (5) *...Вона ж хвалилась, що батьки постачатимуть харч...* (В. Підмогильний. Місто, с. 18) і (6) *He gave his friend a magazine* 'Він дав своєму приятелеві журнал' (приклад з [Качалова, Израилевич 2000, с. 18-19])). Причина цього полягає в тому, що з набуттям давальним відмінком формально-синтаксичної ознаки центральності відбуваються зміни в силі підрядного зв'язку.

Як і Зн.в. об'єкта, давальний у центральній позиції поєднаний з дієсловом сильним підрядним зв'язком. Займаючи незначну зону придієслівних об'єктних засобів і сполучаючись з іншими, невластивими Зн.в. об'єкта, дієсловами дії, він функціонує як лексико-комбінаторний варіант Зн.в. об'єктного в ролі **давального об'єкта дії** [Вихованець 1992, с. 123; 52, с. 73]. Цією формою керують дієслова догідливості, прохання, служіння, допомоги, реакції на певні дії тощо, які складають відносно невелику групу: *годити, допомагати, дякувати, заважати, кивати, лестити, молитися, наслідувати, потакати, прислуговувати, присягати, протидіяти, протистояти, шкодити* і под. (38 од. – 0,65%): (7) *Дисциплінарна відповідальність є одним з механізмів, який допомагає суддівському корпусу і суспільству* (Дисципліна по-європейськи, с. 5); (8) *А ще в місті Туніс можна помолитися Богу у великій та вельми гарній православній церкві...* (Міжнародний туризм) (пор.: (9) *I smiled at the priest and he smiled back across the candlelight* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 24) 'Я посміхнувся священику, і він посміхнувся мені у відповідь з-за полум'я свічки'). Ці дієслова керують тільки формою давального відмінка, а окремі з них допускають синонімічні заміни применниковими конструкціями: *молитися кому?* і *на кого?* або *присягати кому?*, *перед ким?*, *на що?*. Лексичним наповненням давального об'єкта уподібнюється вихідному для нього давального адресата, збільшого поширюючись на назви осіб і виконуючи роль сильнокерованого додатка. У поодиноких випадках він може виступати факультативним еквівалентом Зн.в. об'єктного [Вихованець 1992, с. 123] при дієсловах повідомлення, спрямування мовлення до адресата: *докоряти, доповідати, повідомляти, сповіщати* тощо: (10) *Прес-служба юридичної компанії "НООГВАРДІЯ" повідомила громадськості (громадськості) про результати традиційного рейтингу розвитку інформаційних технологій у різних державах світу, опублікованого Світовим економічним форумом (Світ IT-ринку України..., с. 3) і (11) Снятовський непомітно вислизнув із села і, зустрівшись з керівником районного*

проводу Служби Безпеки “Білим” (Василук Микола з села Лопавиш), повідомив йому про бачене (С. Чиснок. Розгром “спецотряда”, с. 11).

Переміщення у першу позицію правобічної дієслівної валентності спостерігаємо в іншому варіанті давального відмінка – **давальному об’єкта стану**, який функціонує при дієслівних предикатах стану зі значенням модально-вольових виявів, психічної реакції людини: *вірити, грозити, грубити, заздрити, надокучати, симпатизувати, співчувати* і под. (63 од. – 1,08%): (12) *Хоч Микола Миколайович був далекий від містики й твердо знав, що мертві не воскресають, але не вірити своїм очам він не міг, тим більше, що в трупа спроквола заворушились руки* (Б.Д. Антоненко-Давидович. Мертві не воскресають, с. 260); (13) *Іноді з ям, обабіч дороги, вибігали навстрічу нам обідрані, смугляві й чорноволосі, подібні до циганчат діти, кричали щось незрозуміле і грозили нам услід чорними, худенькими кулачками...* (В. Сосюра. Третя Рота, с. 258). У деяких випадках можливе заміщення іменника (займенника) без прийменника (або з прийменником в англійській мові) підрядної частини: (14) *The mattress was firm and comfortable and I lay without moving, hardly breathing, happy in feeling the pain lessen* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 106) ‘Матрац був тугий і зручний, і я лежав не рухаючись, майже не дихаючи, радів тому, що біль вщухає’. Дієслова, що керують давальним зі значенням об’єкта стану, звичайно об’єднуються у дві групи: дієслова сприяння (ширше – позитивного ставлення до когось, чого-небудь) (*вірити, симпатизувати, співчувати* і под. (33 од. – 0,57%)) і дієслова несприяння (*заздрити, надокучати* тощо (30 од. – 0,51%)). Ядро іменникової лексики, яку охоплює давальний об’єкта стану, складають назви осіб.

Ще однією характерною рисою давального у цій функції є його сполучуваність із функціональними еквівалентами дієслів стану – формально-синтаксичними аналітичними дієсловами, зокрема “предикативними прикметниками з аналітичними синтаксичними дієслівними морфемами-зв’язками” [Там само, с. 124]. До таких аналітичних предикативних дієслівних еквівалентів, що поєднуються з давальним об’єкта стану, належать предикати *відданий, вірний, корисний, покірний* і под. (58 од. – 1%), наприклад: *Фізичні вправи корисні людині; Він залишався покірним своїй долі* (пор. з аналогічними конструкціями англійської мови: *true to one’s convictions* ‘вірний своїм переконанням’, *resigned to one’s fate* ‘покірний своїй долі’ тощо [Кочерган 1999, с. 43, 372]).

Враховуючи, що інваріантна роль у побудові конструкції із семантикою об’єкта дії / стану належить дієсловам, слід підкреслити, що дієслова відповідних груп неоднаковою мірою здатні керувати цією відмінковою формою. Так, Є.К. Тимченко констатує, що в історичному розвитку української мови закріпили за собою форми давального відмінка тільки неперехідні дієслова подяки, психічних реакцій та окремі групи перехідних – дієслова давання, дарування, догідливості, що керують двома об’єктними відмінками [Тимченко 1925] (останню тезу щодо перехідних дієслів слід уточнити – надто виразно виявляється в конструкціях з такими дієсловами адресатна семантика [Загнітко 1996]). Дієслова інших груп можуть допускати вибір між безприйменниковим давальним відмінком і прийменниково-відмінковою формою. Про досить обмежене коло дієслів, здатних керувати словоформою давального об’єкта, говорять і в (РГ 1980), де в аналізі відповідних конструкцій акцентовано не стільки на приналежності дієслова до тієї чи іншої лексико-семантичної групи, скільки на семантиці керованого імені у формі давального відмінка, яка може зводитися до об’єкта сприйняття, мовлення, конкретної дії, стану: *довіряти кому-небудь (чому-небудь), заважати кому-небудь (чому-небудь), молитися кому-небудь (чому-небудь), протидіяти кому-небудь (чому-небудь), шкодити кому-небудь (чому-небудь)* і под. [Русская 1980, с. 26-27]: (15) *Але ми були молоді і кожний по-своєму молився марксістському Богу* (В. Сосюра. Третя Рота, с. 433) (19 од. – 0,33%); (16) *Мораль, всупереч сподіванням, не змогла ефективно протидіяти спокусі одержати легкий прибуток – золото, прикраси, гроші, мастки, землю, владу, жінок, узагалі власність* (В. Ільїн. Хабар і корупція, с. 5); (17) *“I would be too happy. If I could live there and love God and serve Him”* (Е. Hemingway. A Farewell to Arms, с. 93) “Я був би дуже щасливий. Якби я міг жити там і любити Бога і служити Йому”.

Характерним для української мови може вважатися і функціонування об’єктного давального відмінка з аналітичною дієслівною сполукою, що формує предикатний об’єкт: (18) *І він мусив тим рядкам коритися* (В. Підмогильний. Місто, с. 43) (29 од. – 0,5%).

Отже, давальний відмінок в українській мові і сполуки з такою семантикою, вираженою the Common Case, в англійській є одним з виразників глибинного об’єктного значення на поверхневому рівні речення (207 од. – 3,56%). На відміну від конструкцій в українській мові, англійська передбачає використання форм the Common Case з Пр **to**, тоді як українській мові властиве функціонування безприйменникових сполук. В обох мовах об’єктна семантика реалізується тільки при нетранзитивних дієсловах (рідше предикативних прикметниках), оскільки транзитивні лексеми привносять у структури з давальним відмінком в українській і безприйменникові структури в англійській мові додаткове значення адресатності, причому власне-об’єктна набуває виразних ознак вторинності. Особливістю форм давального відмінка в українській мові (і його аналога в англійській) є їхня здатність реалізовувати об’єктну семантику двох типів: об’єкта дії (при дієсловах догідливості, прохання, служіння, реакції на певні дії) та об’єкта стану (з предикатами стану зі значенням модально-вольових виявів, психічної реакції людини, а також із предикативно-аналітичними прикметниками).

Література

- Андерш 1974: Андерш, Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові [Текст] / Й.Ф. Андерш // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 10. – С. 34-40. – Бібліогр.: с. 39-40.
- Андерш 1975: Андерш, Й.Ф. Семантична структура безприменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах [Текст] / Й.Ф. Андерш. – К.: Наук. думка, 1975. – 134 с.
- Беландіна 1994: Беландіна, Н.Ф. Синтаксис і семантика чеських двоскладних речень з одним конститутивним об'єктом [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук / АН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 1994. – 18 с.
- Вихованець 1992: Вихованець, І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
- Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р. Вихованець (ред.). – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398 с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.
- Власенко 2004: Власенко, А.В. Падежная семантика и принципы ее описания: На материале немецкого языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Волгоград, 2004. – 18 с.
- Гухман 1958: Гухман, М.М. Готский язык [Текст] / М.М. Гухман. – М.: Наука, 1958. – 221 с.
- Гухман 1968: Гухман, М.М. Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики [Текст] / М.М. Гухман. – М.: Наука, 1968. – С. 117-174.
- Загнітко 1996: Загнітко, А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
- Исаченко 2003: Исаченко, А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким [Текст] / А.В. Исаченко. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 880 с.
- Качалова, Израилевич 2000: Качалова К.Н., Израилевич, Е.Е. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами [Текст] / К.Н. Качалова, Е.Е. Израилевич. – М.: ЮНВЕС ЛИСТ, 2000. – 717 с. – 20000 пр. – ISBN 5-88682-003-5.
- Кочерган 1999: Кочерган, М.П. Загальне мовознавство. Підручник [Текст] / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 156 с. – Бібліогр.: с. 403-415. – ISBN 966-580-161-9.
- Мельничук 1958: Мельничук, О.С. Історія вживання давального безприменникового відмінка в українській мові [Текст] / О.С. Мельничук // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 261-295.
- Плющ 1986: Плющ, М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення [Текст] / М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
- Русская 1980: Русская грамматика. Т. II. Синтаксис [Текст]. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
- Тимченко 1925: Тимченко, С. Номінатив і датив в українській мові [Текст] / С. Тимченко. – К.: Вид-во Укр. АН, 1925. – 64 с.
- Ярцева 1961: Ярцева, В.Н. Исторический синтаксис древнеанглийского языка [Текст] / В.Н. Ярцева. – М.-Л.: Прогресс, 1961. – 308 с.
- Saporta 1965: Saporta, S. Ordered Rules, Dialect Differences and Historical Processes [Текст] / S. Saporta // Language. – Vol. 44. – 1965. – P. 71-94.
- Schiffer, Steel 1988: Schiffer, S., Steel, S. (Eds.) Cognition and representation [Текст] / S. Schiffer, S. Steel (Eds.). – Colorado: Boulder, 1988. – 411 p.
- Schoorlemmer 1994: Schoorlemmer, M. Aspect and Verbal Complementation in Russian [Text] / M. Schoorlemmer. – Avrutin S., Franks S., Progovac L. (eds) // The MIT Meeting 1994: Formal Approaches to Slavic Linguistics. – Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1994. – P. 179-216.

Джерела

- Антоненко-Давидович 1999: Антоненко-Давидович, Б.Д. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори [Текст] / Б.Д. Антоненко-Давидович. – К.: Смолоскип, 1999. – 288 с. – ISBN 966-7332-08-X.
- Дисципліна по-європейськи [Текст] // Правовий тиждень. – № 17 (38), від 24 квітня 2007 р. – С. 5.
- Ільїн 2007: Ільїн, В. Хабар і корупція [Текст] / В. Ільїн // Слово Просвіти. – № 16 (393), від 19-25 квітня 2007 р. – С. 5.
- Міжнародний туризм: www.tunisia.travel.com
- Підмогильний 1989: Підмогильний, В.П. Місто: Роман, оповідання [Текст] / В.П. Підмогильний / Упоряд. Р. Мовчан та В. Шевчука; Вст. ст. В. Шевчука; Приміт. Р. Мовчан. – К.: Молодь, 1989. – 448 с.
- Світ IT-ринку України 2007: Світ IT-ринку України не радує [Текст] // Правовий тиждень. – № 17 (38), 24 квітня 2007 р. – С. 3.
- Сосюра 2000: Сосюра, В. Вибрані твори: В 2 т. [Текст] / В. Сосюра. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 1: Поетичні твори. – 648 с. – ISBN 966-00-0619-5; Т. 2: Поєми. Роман. – 552 с. – 5000 пр. – ISBN 966-00-0621-7.
- Федорів 1980: Федорів, Р.М. Твори в двох томах. Том I.: Повісті [Текст] / Р. Федорів. – К.: Дніпро, 1980. – 535 с.

Чиснок 2007: Чиснок, С. Розгром “спецотряда” [Текст] / С. Чиснок // Нація і держава. – № 18-19 (182-183), від 8 травня 2007 р. – С. 11.

Hemingway 2003: Hemingway, E. A Farewell to Arms [Текст] / E. Hemingway; Авт. вступ. ст. та комент. С.В. Бондаренко. – Харків: Ранок-НТ, 2003. – 384 с.

The Legislative Branch of USA 2000: The Legislative Branch of USA [Text]. – New York ets.: MCGRAW-HILL, 2000. – 189 p.

Статья продолжает цикл публикаций, посвященных прослеживанию специфики взаимодействия глубинного и поверхностного уровней предложения с позиций надежной грамматики, в частности установлению закономерностей репрезентации глубинной объектной семантики на поверхностном уровне семантико-синтаксической организации современного английского предложения в сопоставлении с английским.

Ключевые слова: объект, поверхностный уровень, формально-грамматическая репрезентация.

The article continues the cycle of publications devoted to the observations of the specifics of interaction between deep and surface levels of sentence in the opinion of the theory of case grammar, in particular regularities of representation of deep Objective meanings on the level of surface structure of semantic and syntactic organization of present-day Ukrainian sentence in comparison with English one are settled.

Keywords: Object, surface level, formal and grammatical representative.

Надійшла до редакції 8 квітня 2009 року.

Тетяна Радіонова

ББК Ш12=411*22

УДК 811.161.2'373.7

ОДНОРІДНІ РЯДИ ІЗ УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИМ СЛОВОМ: СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ

У статті простежено еволюцію поглядів на речення з узагальнювальним словом при однорідних членах, визначено статус цих конструкцій у сучасній лінгвістиці, з'ясовано контекстотвірну функцію узагальнювального слова. Особливу увагу зосереджено на структурній типології досліджуваних конструкцій.

Ключові слова: однорідні члени речення, узагальнювальне слово, базове речення, синтаксична конструкція, неповне речення, парцеляція.

Актуальність проблеми підкреслюється тим фактом, що ці речення характеризуються відсутністю єдиної інтерпретації, неоднорідністю тлумачення, відносно обмеженою кількістю досліджень.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше детально розглянуто статус конструкцій з узагальнювальним словом при однорідних членах у системі українського синтаксису й простежено корелятивність / некорелятивність їх формальної та комунікативної структури; з'ясовано визначальні чинники їх смислової й структурної організації.

Метою статті постає встановлення статусу досліджуваних конструкцій, що є можливим за умови розв'язання таких завдань: 1) простеження еволюції лінгвістичних поглядів на речення з узагальнювальним словом при однорідних членах (далі УС; ОЧ); 2) встановлення особливостей формальної організації таких структур; 3) виявлення специфіки корелятивності / некорелятивності формальної і комунікативної структури подібних речень; 4) встановлення контекстотвірної функції УС.

Конструкції з УС при ОЧ належать до тих феноменів, які постійно викликають різні тлумачення в силу того, що, з одного боку, вони наближаються до простого речення, з іншого – на їхньому статусі суттєво позначилося наближення до складного речення.

Від самого початку аналізу таких структур, вони привертати увагу дослідників своєю рідністю структурної організації, комунікативними можливостями, стилістичними особливостями.

Предметом спеціального дослідження такі конструкції постають у роботах М.М. Правдіна, А.Р. Равілової, М.І. Сапожникова, зокрема в україністиці – О.Д. Бондаревської, І.С. Яремчук.

Об'єктом лінгвістичного дослідження були й деякі окремі питання, пов'язані з явищем узагальнення при ОЧ. Питанню морфологічного вираження УС присвячені статті Е.Я. Бобер, О.Д. Бондаревської, І.І. Слинька [Бобер 1965, с. 66-70; Бондаревська 1972, с. 73-75; Слинько 1976, с. 58-66;]. Дискусійним поставало питання щодо співвідношення логічних та граматичних чинників у досліджуваних конструкціях (див.: [Криворучко 1973, с.78]). Внаслідок цього явище узагальнення ототожнювалося з прикладами, поясненням, уточненням (пор.: [Мановицька 1969, с.26; Руднев 1959, с.131; Прияткина 1990, с.64; Русская грамматика 1980, с.174]). Зрідка УС обмежують його позицією щодо однорідного ряду або засобом морфологічного вираження. У деяких

дослідженнях аналізується термінологічний зміст поняття “узагальнювальне слово”, як таке, що не відповідає синтаксичній природі конструкції, в якій функціонує [Слинько 1976, с.60; Бондаревська 1972, с.68].

Поодинокі спроби визначення синтаксичного статусу конструкцій з УС при ОЧ зумовили нагальну потребу вирішення цього питання. При традиційному підході зазначені конструкції розглядають в межах речень такого типу, до якого той чи інший дослідник відносить ОЧ без УС.

Специфіка синтаксично однорідних членів речення з УС пов'язана зі структурою речення. Функціонування однорідних членів (без УС) в межах простого речення сприяє розширенню функціональної структури одного члена речення (означення, обставини, підмета). Узагальнювальне слово, виступаючи структурно-семантичним компонентом речення, займає у загальній позиційній структурі своє конкретне місце. Тому природним постає питання про вплив УС на синтаксичну структуру ряду, в якому воно функціонує.

Значним наближенням до осмислення статусу аналізованих структур у системі синтаксису був підхід І.К. Кучеренка. Логіко-граматичний аналіз речень з УС встановлює дві форми їх співвідношення з умовиводами (що лежать в основі простих речень і приховують їх семантично складну будову) – дедуктивну й індуктивну. ”З синтаксичного погляду, – зазначає І.К. Кучеренко, – виразник індуктивного умовиводу є складним реченням, складносурядним, у якому функціональними складниками (сурядними реченнями) є прості неповні речення (кожне з них представлене одним із однорідних членів) – ті, що виражають судження про окремі досліджувані чи просто спостережені й повідомлені факти, і те одне просте речення (як правило повне), що виражає узагальнюючий висновок” [Кучеренко 1977, с.11]. І тому речення *Збентеження, роззубленість і радість зустрічі з сестрою – все це разом скаламутило Яринку* (О. Донченко), на його думку, є складносурядним.

Традиційним вважається, що введення в речення УС не змінює структуру речення, оскільки це слово й ОЧ кваліфікуються як синтаксично рівнозначні члени речення, тобто виконують роль додатків, означень, обставин.

З'ясувати природу цього складного синтаксичного явища на рівні досягнень сучасної науки допоможе глибоке осмислення тієї одиниці, виразником якої є аналізоване речення. Порівняємо дві синтаксичні конструкції: *Дощі і тумани ховалися десь у горах* (О. Гончар) та *І все поволі зникає: море, скелі, земля* (М. Коцюбинський). У першому реченні однорідні підмети *дощі і тумани* утворюють структурно-семантичний блок щодо інших членів речення. Вони підпорядковують присудок не кожний сам по собі, а в структурно-семантичній єдності. Подібні речення виражають одне судження, щоправда, суб'єкт такого судження має ширший, ніж звичайно, “комплексний” зміст. Відповідно й структура ця проста, певним чином розширена (в межах підмета) однорідними членами.

Що ж у такому випадку являє собою друга синтаксична конструкція? Цілком можливо, що це особлива конструкція, яка має набір своїх власних ознак. У нашому прикладі підмет *все*, який виступає ще й у ролі УС, граматично пов'язаний з присудком *зникає*. Про це свідчить повна відповідність форм присудка і підмета (узгодження в числі). З іншого боку, такий безпосередній граматичний зв'язок ОЧ *море, скелі, земля* з присудком *зникає* не існує. Граматична форма числа присудка не збігається з граматичними формами ОЧ. Деякі лінгвісти вважають, що відсутність координації форм присудка з кількома підметами досить розповсюджене явище, яке виправдовується правилами мови. При цьому наголошується на тотожності синтаксичних функцій УС й ОЧ, підкреслюючи можливість узгодження присудка тільки з одним найближчим підметом, тобто УС [Бобер 1965, с. 69]. Як правило, безсумнівно вважається кваліфікація таких речень як простих.

Однак слід враховувати, по-перше, що при наявності УС у ролі підмета при ОЧ присудок, здебільшого, узгоджується тільки з УС, не маючи безпосереднього зв'язку з ОЧ. Останнє свідчить про закономірність такого явища. По-друге, УС можуть виступати в реченні не тільки в ролі підмета.

Отже, відношення УС як функціональної одиниці – члена речення й ОЧ до інших елементів речення (наприклад, до присудка) різняться в межах такої структури. ОЧ не можуть утворювати структурно-семантичної єдності у зв'язку з тим, що їм притаманна різна синтаксична природа, а значить, у зв'язки з іншими компонентами речення вступають кожний сам по собі. Відповідно їхні синтаксичні функції не можуть бути тотожними в межах одного простого речення. Навіть поверхневі характеристики конструкцій з УС свідчать про те, що параметри цієї синтаксичної одиниці не збігаються з ознаками простого речення.

Граматичну основу конструкцій з УС при ОЧ організує перш за все її семантико-структурна двоплановість: конструкція складається з двох основних компонентів, неоднорідних за змістом, будовою та спрямованістю, але об'єднаних семантикою і структурою в одному цілісному словесному комплексі.

Одним із компонентів конструкції виступає та її частина, структурно-функціональним компонентом якої виступає УС, інший компонент – ОЧ із залежними словами або без них. Перший компонент передає висловлення узагальнювального характеру, а останній містить у собі передачу конкретних фактів, тобто конкретизує узагальнену інформацію, наявну в першій частині.

Тематична різноплановість основних компонентів конструкції з ОЧ й УС супроводжується неоднорідною будовою кожного з них. Подібна конструкція як цілісна синтаксична одиниця має своє ядро – ту частину, у складі якої функціонує УС. Далі будемо називати її базовим реченням, до якого приєднується структурно й тематично близька частина з ОЧ. Кожна з частин неоднорідна за своєю внутрішньою структурою. ОЧ у разі об'єднання їх УС утворюють окреме речення у складі такої структури. Синтаксична оцінка ОЧ з УС

не повинна повністю ототожнюватись з синтаксичною оцінкою ОЧ. Характерною рисою такого простого речення виступає неповнота його формально-граматичного складу, що зумовлює комунікативну неспроможність такого речення. У подібному неповному реченні завжди матеріально виражена позиція тільки одного члена речення: чи то розширеного додатка, чи то підмета тощо.

У неповному реченні імпліцитно можуть бути виражені як головні, так і другорядні члени. При цьому особливо чітко неповнота виявляється при одночасному пропуску головних членів – підмета й присудка; нечітко простежується неповнота за відсутності: а) підмета; б) другорядних членів.

У реченні *Вибач, що зробив з тебе мутанта, – напівлюдину і напівмага* (Л. Демська) ОЧ входять до складу простого неповного речення, у якому матеріально виражений тільки додаток; неповнота чітко простежується, оскільки одночасно пропущені головні члени речення. Цим визначається комунікативна неспроможність подібної структури поза контекстом.

Характерною ознакою такого типу неповних речень є порушення безперервності синтаксичних зв'язків і відношень у повному реченні, яка виступає облігаторною для повного варіанту речення: *Відтіля непомітно для інших він міг бачити все: і село, і шлях, і лани* (О. Гончар). У повному варіанті цієї конструкції *Відтіля непомітно для інших він міг бачити все* синтаксичні зв'язки і відношення безперервні. У неповному реченні *І село, і шлях, і лани* у ланцюгу синтаксичних залежностей не вистачає певних ланок. Задля відновлення нереалізованих ланок слід порівняти його з конструкцією з УС. У наведеному реченні пропущені ланки: підмет ↔ присудок, присудок → обставина, присудок → обставина. Порушений зв'язок відновлюється не тільки з контекстом, а й з урахуванням семантики членів речення, лексико-граматичних властивостей слів. Неповнота речення *І село, і шлях, і лани* детермінується відсутністю присудка, підмета, обставин місця і способу дії, позиції яких передбачаються структурною схемою речення, лексико-граматичними властивостями слів *село, шлях, лани*. Лексична конкретність пропущених членів визначається контекстом відновлювальної властивості.

Отже, за умови відновлення ланок лінійна структура розірваного ланцюга синтаксичних зв'язків та відношень, і, відповідно, речення відновлює свій формально-граматичний склад: *Відтіля непомітно для інших він міг бачити все. Відтіля непомітно для інших він міг бачити і село, і шлях, і лани*.

Можливо, саме УС сприяє формуванню в структурі з ОЧ неповного речення. Ще О.М. Пешковський зазначав, що у зв'язку з введенням слова, яке підводить підсумок при перерахуванні, ОЧ “відриваються” від сусіднього речення [Пешковський 1965, с. 431]. Якщо позбавити конструкцію *І доброта розлита в усьому: в обличчі, в руках, у голосі, в погляді* (П. Загребельний) її структурного елемента – УС, то слово *розлита* як член речення і як компонент словосполучення підпорядковує собі слова *в обличчі, в руках, у голосі, в погледах*, що функціонують у реченні як розширений додаток. За наявності УС *в усьому* присудок *розлита* безпосередньо пов'язаний з ним. ОЧ опиняються за межами речення, в якому функціонує УС, оскільки воно сприяє порушенню безпосередніх синтаксичних зв'язків і відношень з іншими компонентами речення.

Та частина конструкції, де функціонує УС, може бути представлена різними за своєю синтаксичною будовою структурами. Найчастіше УС функціонує в межах простого двоскладного речення: *Насправді ж людина неповторна в усьому: і в найвищому щасті, і в горі, і в біді, навіть у дурацтвах своїх* (П. Загребельний). УС може повторюватись в кількох двоскладних реченнях: *Все сплелось в клубок, як змія для зимової сплячки, все спало до часу і наливалось отрутою: обіцянки й зради, хан і золото, рідний син і чужинецький зайда, жіноча доля і моя тяжка недоля людська* (П. Загребельний). При цьому присудки в обох реченнях мають бути однотипними за своєю валентністю.

Базове речення може бути односкладним, як правило, безособовим реченням: *Хотілось тиші, спокою і визволення од усього: од голосів, од слів, од людей* (П. Загребельний).

Трапляються випадки, коли базове речення входить у складне як одна з його предикативних частин: *Коли людиною керує одна лише думка – ніщо ту людину не візьме – ні голод, ні холод, ні смерть, ні спека* (Ю. Яновський); *Трохи сумно, що ніщо не повернеться: ні цей день, ні дзвіночки, ні промені на траві...* (О. Гончар).

На особливу увагу заслуговує тип синтаксичного зв'язку (будемо називати його коаліційним), що функціонує між частинами конструкції, оскільки його наявність виступає чи не домінуючим параметром будь-якої структурно-комунікативної складної одиниці. Зрозуміла річ, що поєднання елементів в єдине ціле поза межами синтаксичних зв'язків та відношень – явище нереальне. Між базовим реченням і неповним функціонує зв'язок взаємозалежності, взаємопідпорядкування. Ця залежність виявляється по-різному, зокрема, буває експліцитною та імпліцитною.

Характерною особливістю неповного речення у складі конструкцій з ОЧ та УС є їхня контекстуальна зумовленість. Контекст чи не єдиний чинник, який детермінує неповноту речення і водночас допомагає зрозуміти це речення, незважаючи на пропуск тих чи інших членів. Контекстом (базовим реченням) у цих конструкціях служить та її частина, в якій функціонує УС.

Отже, неповне речення в контекстуальній єдності з реченням, у складі якого міститься УС, має залежний характер: воно відновлює свій формально-граматичний склад за рахунок базового речення з УС. Таку залежність навряд чи можна назвати однобічною. Базове речення певною мірою теж залежне, що зумовлюється самим характером зв'язків між компонентами конструкції з ОЧ та УС. У структурі кожної частини наявні

спеціальні елементи, що вказують на взаємозалежність частин. У неповному реченні таким синтаксичним елементом виступає незаповнена синтаксична позиція. У базовому реченні синтаксичним елементом, що вимагає свого розширення, виступає УС, що цілком закономірно, оскільки УС – це найчастіше займенники, займенникові прислівники та синсемантичні іменники. Саме з цих одиниць складається основне ядро семантичних одиниць. Синсемантичність базового речення полягає в тому, що без речення з ОЧ нерозкритим залишається не тільки УС, а й компонент, в якому воно функціонує. Слова, що виступають у ролі узагальнювальних, характеризуються контекстуальною синсемантиєю, і тому їхнє значення розкривається у контексті. Отже, речення з ОЧ пояснює, уточнює, конкретизує базове речення, доповнюючи його семантично. З огляду на структурний критерій, комунікативно ослаблені речення звичайно розглядаються як повні: в них експліковані всі необхідні синтаксичні позиції. Лінгвісти доводять, що справжній зміст та структура синтаксичних одиниць розкриваються лише у взаємозв'язку з іншими реченнями [Пешковський 1965, с. 58-116]. Окремі самостійні речення, завершені граматично, свою логічну вичерпність беруть тільки з контексту [Лосева 1974].

Так, у конструкції *А втім же... все проходить мимо: радість здійснення мрії, смакування вікторії, слава, честь, а може, й безсмертя?!"* (Ю. Смолич) базове речення структурно і лінійно повне, але поза контекстом воно не містить достатньої інформації. Конкретне лексичне значення УС *все* стає зрозумілим лише з контексту (неповного речення з ОЧ), синтаксичні елементи якого забезпечують лексичну визначеність об'єкта дії. У такому випадку базове речення стає автосемантичним.

Отже, й базове речення, у складі якого функціонує УС, і неповне, яке містить ОЧ із залежними словами або без них, мають взаємозалежний характер. Таку структурну й семантичну взаємозалежність зумовлює УС в базовому реченні, неповнота формально-граматичного складу в неповному реченні.

Конструкції з ОЧ й УС являють собою не тільки структурну, семантичну, але й інтонаційну єдність. Одна з частин такої конструкції (неповне чи базове речення) інтонаційно незавершена, після неї обов'язково йде пауза, яка налаштовує на продовження.

Частини конструкції з ОЧ та УС як структурно, семантично та інтонаційно цілісної одиниці утворюють своєрідний мікроконтекст. Таке об'єднання реалізується за рахунок мовних засобів, що містяться у складі цих речень (див.: [Лосева 1974, с. 25; Кочерган 1976, с. 372]). Вирішальним чинником такої єдності виступає УС, яке не розкриває своєї семантики в межах речення, тому потребує розширеного контексту. Найбільшу роль у створенні семантичної та структурної цілісності тексту відіграють УС – займенники. Властивість займенників виступати засобом зв'язку між окремими самостійними реченнями помічалася багатьма дослідниками [Лосева 1974, с.28; Кочерган 1976, с. 16; Загнітко 2001, с. 240].

З-поміж синтаксичних конструкцій з ОЧ та УС можна виділити кілька структурних різновидів:

1. Препозитивні щодо базового речення одиниці, які утворюють контекстуально-неповне речення з перспективною тематичною та структурною зорієнтованістю. Типовим для цього структурного різновиду є те, що матеріально вираженими найчастіше бувають: а) додатки: *І материній хаті, й рідному селу, і гамазям з хлібом – усьому потрібна була зараз охорона* (О. Гончар); б) обставини: *На возах, на колоні, на платформах – всюди поранені, а ще більше хворих* (О. Гончар).

Практично не зустрічаються неповні речення з перспективною тематичною та структурною зорієнтованістю, в яких матеріально були б виражені позиції означень, що зумовлюється, по-перше, тим, що факти узагальнення ознак у мові незначні, по-друге, за узагальнювальними словами-прикметниками закріплена препозиція щодо до однорідного ряду, що й зумовлює варіант неповного контекстуального речення з ретроспективною тематичною та структурною зорієнтованістю.

У неповних реченнях перспективної тематичної та структурної зорієнтованості, як правило, матеріально виражений член виявляє тенденцію не поширюватися. За наявності такого поширення його елементи прості і нечисленні: *В руху ешелонів і навіть в цих брезентах, зенітних установах – в усьому почувалася чиясь владна воля, спрямована в завтрашній день* (О. Гончар).

2. Інтерпозитивні щодо базового речення ОЧ, які утворюють контекстуально-неповне речення, яке поєднує в собі перспективну і ретроспективну тематичну та структурну зорієнтованість. Їх характерною рисою є розчленування базового речення: *Тут все: і повітря, і тиша, і дерева – сповнене такої сили* (ПіК. – 2000. – № 3. – с.11), де пропущені члени частково відновлюються з попереднього контексту, частково – з наступного.

Матеріально вираженими в такому неповному реченні бувають: а) додаток: *Земля прийме усіх: своїх, чужих – усіх з однаковою байдужістю* (Л. Демська); б) підмет: *Весна насувала грізні події, відвернути котрі вже ніхто – ні король, ні великородна шляхта – не міг* (Н. Рибак); в) обставина: *Скрізь, скрізь – на балконах будинків, на дахах, на баштах – тріпотять вони, торкаючись тонкої блакиті небозводу* (О. Гончар).

Іноді неповне речення, займаючи інтерпозицію, фактично виступає реченням з перспективною тематичною та структурною зорієнтованістю. У них препозитивне УС виступає єдиним матеріально вираженим членом речення. Неповноту свого формально-граматичного складу неповне речення відновлює з наступного контексту, де УС може повторюватись: *Скрізь – на балконах будинків, на дахах, на баштах – скрізь тріпотять вони, торкаючись численними крилами тонкої блакиті небозводу* (О. Гончар).

3. Постпозитивний ряд ОЧ щодо базового речення, який утворює контекстуально-неповне речення ретроспективної тематичної та структурної зорієнтованості. Матеріально вираженими у такому неповному

реченні можуть бути: а) підмет: *В запитанні Ольги змішалася все: біль, розпач, тривога* (Н. Рибак); *І все змішалася в одну купу: непереборна втома, охлялість, сором, замилування* (В. Козаченко); б) додаток: *Велика держава Україна повинна мати потужну промисловість: кораблі, літаки, космічні супутники, сільськогосподарську техніку* (ПіК. – 2005. – №7 – с.10); в) обставина: *Ще лунало в церквах київських слово грецьке поряд з словом руським, а князеві вже мріялося про часи, коли чутиметься повсюди лиш своє, рідне, неповторне: і вдома, і на забаві, й на торгу, і в церкві, і на битві* (П. Загребельний); г) означення: *І ви ще тільки мріяли про свою теличку, а мати вже говорила, що всякі є люди, а в тих людей всякі очі – і добрі й лихі* (Є. Гуцало).

Частотним є розширення ОЧ залежними словами. Тоді в неповному реченні матеріально вираженими стають кілька компонентів. Найчастіше поширюються іменникові підмети й додатки: *Та то все було десь, мов у казці: весела риболовля, пухнастий звір, світлі дубові ліси* (П. Загребельний).

Неповні речення (всі структурні різновиди) у складі синтаксичних конструкцій з ОЧ та УС мають свої семантико-стилістичні особливості. Саме потреба в актуалізації таких семантичних компонентів синтаксичної структури, як ОЧ, зумовила їхнє існування як неповного речення, головна функція яких спрямована на посилення інформативної значимості цих членів речення. У реченні *Очі Бальзака горіли в темряві. Він бачив себе послом, міністром, депутатом; в цю хвилину він змішував усе: кохання, справи, славу і гроші* (Н. Рибак) однорідні члени утворюють неповне речення контекстуального характеру. Головна функція подібних речень – актуалізувати інформативну значимість певних компонентів синтаксичної структури.

Парцеляція, тобто таке членування речення, при якому зміст висловлення реалізується не в одній, а в кількох інтонаційно-змістових мовних одиницях, є свідченням того, що неповне речення виступає одним із основних синтаксичних засобів актуалізації комунікативного центру висловлення. При цьому цілісна структура, в якій функціонує УС й ОЧ, членується на два інтонаційно оформлені речення. УС в базовому реченні займає ініціальну позицію або безпосередньо перед парцелятом.: *Звикаєш до всього. До чужих вулиць і костелів. До чужих котів і псів. До чужих жінок та чоловіків* (Л. Демська). При парцеляції не порушується семантична й структурна цілісність конструкції з ОЧ та УС, зате актуалізоване неповне речення набуває змістової й емоційної експресивності, яка сприяє посиленню інформативної значимості ОЧ у висловленні.

Отже, конструкції з ОЧ й УС структурно виходять за межі речення як синтаксичної одиниці і являють собою не одне речення, а семантичну та структурну єдність кількох речень; у всіх випадках вони створюють своєрідний мікроконтекст зі структурною та семантичною цілісністю комунікативних одиниць. Синтаксична цілісність зумовлюється взаємозалежним характером обох компонентів мікроконтексту.

Слід відзначити, що структурна і семантична цілісність між частинами аналізованих конструкцій найбільш очевидна, коли ОЧ утворюють речення з ретроспективною структурною і тематичною зорієнтованістю. Характерно, що цей структурний різновид речень превалює. Це пояснюється загальною закономірністю формування неповних контекстуальних речень – орієнтувати свій склад і семантику на попередній словесний масив. Препозиція ОЧ зумовлює менш чіткий зв'язок однорідних структур з базовим реченням, вони сприймаються як більш самостійна структурна одиниця, ніж у постпозиції. Очевидним це стає, коли ряд ОЧ виражений іменниками у називному відмінку. Такий ряд тяжіє до структурної та функціональної автономності і з певними обмеженнями можуть бути кваліфіковані не як неповні, а як односкладні номінативні речення з відносною “відкритою” комунікативною і структурною перспективою. Зорієнтованість таких речень на наступний контекст виражається тільки інтонацією: *Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці* (О. Довженко), що підтверджується і традиційною пунктуацією. Не менш виправданим був би і варіант: * *Лози. Висип. Кручі. Дерева. Все блищить і сяє на сонці. // * Лози, висип, кручі, дерева. Все блищить і сяє на сонці.*

Кваліфікація препозитивних ОЧ, виражених іменниками у називному відмінку, як аналогій номінативних речень, цілком логічна й закономірна у конструкціях типу: *Понеділок, вівторок...неділя – з таких днів складається тиждень. Але: Понеділок, вівторок... – це дні, з яких складається тиждень* (звичайне речення без УС). У структурі синтаксичних конструкцій з ОЧ та УС специфіка ще одного зі структурних типів речень – номінативних.

Отже, конструкція з ОЧ та УС виходить за межі простого речення, оскільки УС, завдяки своїм конструктивним властивостям, певною мірою змінює її структуру. При цьому аналізовані синтаксичні побудови – це конструкції, що об'єднують кілька речень, створюючи своєрідний мікроконтекст найбільшої семантичної і структурної цілісності. Вирішальним чинником цілісності речень у мікроконтексті виступає УС. У подібному мікроконтексті виділяється базове речення, й речення, структурно-семантичним компонентом якого виступають ОЧ. У більшості випадків ОЧ утворюють неповне речення, яке є результатом введення в конструкцію УС, що порушує безперервність синтаксичних зв'язків і відношень ОЧ з іншими членами речення. Залежно від характеру взаємодії з базовим реченням розрізняються: а) постпозитивні неповні речення ретроспективної тематичної і структурної зорієнтованості; б) препозитивні неповні речення перспективної тематичної і структурної зорієнтованості; в) інтерпозитивні неповні речення, що поєднують перспективну і ретроспективну зорієнтованість. Однорідні ж члени, виражені іменниками в називному відмінку, постпозитивні щодо базового речення, слід кваліфікувати як ряд самостійних номінативних речень. У функціональному плані можливе обгрунтування аналізованих речень як перехідних, в яких поєднуються ознаки простих і складних.

У таких утвореннях ознаки простих і складних речень утворюють амальгамність, в межах якої важко диференціювати прикметні риси перших і останніх.

Перспектива роботи полягає як у поглибленні розробки структури синтаксичної конструкції з УС при ОЧ, так і в подальшому вивченні важливих проблем функціонального синтаксису.

Література

- Бобер 1965: Бобер Э.Я. Об обобщающих словах при однородных членах предложения [Текст]: матеріали Міжвузівської наукової конференції з проблем синтаксису української мови. – 1965. – С.66-70.
- Бондаревська 1972: Бондаревська О.Д. Фразеологізми в ролі узагальнюючих слів при однорідних членах речення [Текст] / Бондаревська А.Д. // Питання фразеології східнослов'янських мов: тези республіканської наукової конференції. – К.: Наукова думка, 1972. – С.73-75.
- Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис [Текст]: монографія / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – ISBN 966-7277-90-9.
- Кочерган 1976: Кочерган М.П. Слово і контекст [Текст] / Кочерган М.П. // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С. 21-30.
- Криворучко 1973: Криворучко А.А. Об одной логико-семантической разновидности однородных членов предложения [Текст] / Криворучко А.А. // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – Львів, 1973. – Вип.8. – С.76-80.
- Кучеренко 1977: Кучеренко І.К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах [Текст] / Кучеренко І.К. // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 3-12.
- Лосева 1974: Лосева Л.М. Слово и контекст [Текст] / Лосева Л.М. // Русский язык в школе. – 1974. – №1. – С. 89-96.
- Мановицька 1969: Мановицька А.Я. Узгодження присудка з однорідними підметами [Текст] / Мановицька А.Я. // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 10. – С.24-32.
- Пешковский 1965: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / Александр Матвеевич Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1965. – 512 с.
- Прияткина 1990: Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения [Текст]: учеб. пособие для филол. спец. вузов / Алла Федоровна Прияткина. – М.: Высш.шк., 1990. – 176 с.
- Руднев 1959: Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения [Текст]. – М.: Учпедгиз, 1959. – 198с.
- Русская грамматика 1980: Русская грамматика. Синтаксис [Текст]. – М.: Наука, 1980, Т.2. – 710 с.
- Слинько 1976: Слинько І.І. Речення з однорідними членами [Текст] / Слинько І.І. // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 12. – С. 58-66.

В статье рассматривается эволюция взглядов на предложения с обобщающим словом при однородных членах, определяется статус этих конструкций в современной лингвистической науке, выясняется контекстообразующая функция обобщающего слова. Особое внимание уделено структурной типологии исследуемых конструкций.

Ключевые слова: однородные члены предложения, обобщающее слово, базовое предложение, структурные типы, неполное предложение, парцелляция.

The article follows the evolution of views on the sentences with homogeneous parts with the generalizing word, we also denoted the status of such constructions in contemporary linguistics and studied the context-making function of generalizing word. Great attention is paid to structural typology of above mentioned constructions.

Keywords: homogeneous parts of sentence, generalizing word, basic sentence, structural types, elliptical sentence, parcelation.

Надійшла до редакції 3 червня 2009 року.

Ганна Ситар

ББК Ш12=411.4*221

УДК 811.161.2'367

ОПИСОВІ ПРЕДИКАТИ З МОДАЛЬНИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТРУКТУРА Й СЕМАНТИКА

У статті виділено структурні й семантичні типи описових предикатів з модальним іменним компонентом в українській мові. Проаналізовано польову структуру описових предикатів, встановлено типові контамінації описових перетворень речення з іншими типами видозмін ядерного речення.

Ключові слова: модальність, описовий предикат, парадигма речення, речення, українська мова.

Пропоноване дослідження виконано в межах міжнародного проекту «Моделі слов'янських простих речень з урахуванням їх типових значень і мовленнєвих реалізацій», у якому беруть участь лінгвісти

Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна, керівник – доктор філологічних наук, професор А.П. Загнітко), Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Росія, керівник – доктор філологічних наук, професор М.В. Всеволодова), Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь, керівник – кандидат філологічних наук, доцент С.О. Важнік) і Гродненського державного університету імені Янкі Купали (м. Гродно, Білорусь, керівник – доктор філологічних наук, професор М.Й. Конюшкевич). Основними завданнями проекту є виділення типів простих речень у слов'янських мовах і з'ясування особливостей їх реалізацій у мовленні, що охоплює визначення граматичних і структурно-семантичних модифікацій, а також простеження актуалізаційних та інтерпретаційних перетворень [Всеволодова 2005].

Одним з інтерпретаційних механізмів, що дають змогу мовцю висловити відповідний зміст у найбільш придатній формі й наголосити потрібний компонент висловлення, є введення до речення описових предикатів. “Описовим предикатам притаманний потужний синтаксичний потенціал для передачі повної картини рольових відношень. Ця особливість уможливорює не жорстке прикріплення стрижневих слів до відповідного дієслора-релятора, а уможливорює вибір партнера залежно від комунікативного наміру мовця і від передбачуваних актантних ролей” [Загнітко 2008: 259]. Тому аналіз описових предикатів з позицій теорії моделі речення й системи парадигм речення належить до актуальних завдань сучасної граматики.

Описові предикати (дієслівно-іменні описові конструкції) як один з виявів аналітичних тенденцій в мові і як один з компонентів парадигми речення (у широкому її розумінні) не раз привертати увагу лінгвістів. На матеріалі різних мов визначено статус цих одиниць і проаналізовано підходи до їх кваліфікації [Адінцева 2007; Адінцова 2009; Всеволодова 2000; Загнітко 2007; Капась-Романюк 2009; Зигангірова 1999; Макович 1997 та ін.], запропоновано класифікацію за структурними і семантичними критеріями [Всеволодова 2000; Всеволодова, Кузьменкова 2003; Кузьменкова 2000; Канза 1992; Макович 1997], встановлено належність до семантичних типів предикатів [Адінцева 2007; Апресян 2006; Острцова 2008], з'ясовано головні фактори, що впливають на можливість утворення і функціонування описових предикатів [Ван Янчжен 1991; Кузьменкова 2000; Всеволодова 2000], виділено деякі умови додаткової дистрибуції, що мотивують вибір дієслівно-іменної конструкції замість дієслівного предиката [Всеволодова 2000]. Попри це низка питань, пов'язаних з описовими предикатами, залишається остаточно не розв'язаною. Зокрема, спеціального аналізу потребують окремі групи описових предикатів.

Здійснений спільно з К.В. Виноградовою цикл досліджень засвідчив, що описові предикати є продуктивним засобом вираження внутрішньосинтаксичної модальності в українській і російській мовах ([Виноградова, Ситарь 2006; Виноградова, Ситар 2007; Виноградова, Ситар 2009] та ін.). Мета пропонованої статті – встановити типи описових предикатів з модальним компонентом в українській мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) аналіз польової структури описових предикатів з модальним іменним компонентом в українській мові;
- 2) виділення їх структурних і семантичних типів;
- 3) з'ясування типових контамінацій описових перетворень речення з іншими типами видозмін ядерного речення.

Передусім пояснення потребує твердження про польову структуру описових предикатів. Аналізовані одиниці утворюють поле, у межах якого можна виділити ядро, напівпериферію та периферію.

Ядро описових предикатів становлять дієслівно-іменні конструкції, у яких дієслово є семантично спустошеним і синтаксично головним, а іменник є семантично навантаженим і синтаксично залежним. Ядерна група найбільш переконливо втілює основну властивість описових предикатів – репрезентувати одну денотативну одиницю [Кузьменкова 2000: 6]. Такі конструкції є синонімічними до відповідних дієслів: *мати бажання – бажати, мати потребу – потребувати, мати змогу – могли* та ін., напр.: *Відомості про покупців заносяться до книги їх реєстрації і повинні містити: 1) порядковий номер (відповідно до реєстрації); 2) номер лота, який покупець має бажання придбати ...* (Про іпотеку. Закон України) (=бажає придбати); *До повноважень місцевих державних адміністрацій у сфері соціального захисту громадян належить ... виявлення малозабезпечених громадян похилого віку та самотніх непрацездатних громадян, які мають потребу в соціальній допомозі, створення мережі і організація роботи територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів, відділень денного і стаціонарного перебування* (Про основи соціального захисту громадян України. Закон України) (=потребують соціальної допомоги); *Після розірвання шлюбу особа має право на аліменти, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги, і якщо її колишній чоловік (дружина) має змогу їх надавати* (Сімейний кодекс України) (=може надавати).

Проте абсолютна функційна еквівалентність дієслову властива далеко не всім описовим конструкціям. Значна частина проаналізованих нами дієслівно-іменних комплексів ускладнена додатковими семантичними компонентами (семами ‘інтенсивність’, ‘повнота стану’, ‘глибина стану’ та ін.). Такі одиниці утворюють напівпериферію описових предикатів: *палати бажанням, палати від бажання, мліти від бажання, палати від жаги, горіти від жаги; душить бажання, мучить бажання* і под., напр.: *Якщо вашій дитині 15 чи близько*

того і вона вже давно палає бажанням спробувати себе в діджеїнгу та клубній культурі – не слід вважати, що це чергова примха і марна трата грошей (Дзеркало тижня. – 13-19.09.2008 (№ 34 (713));

– *Пане Миколо, чи бачите Ви себе знову в кріслі віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань?*

– *Не бачу... Хоча мене мучить бажання таки реалізувати те, що намислював, намірявся... Адже мої два «ходіння в уряд» були, на жаль, короткими – не попрацював кожного разу й двох років (Микола Жулинський: <http://culture.unian.net/ukr/detail/185626>).*

Доцільність виділення в окрему групу подібних “зображувальних” описових конструкцій, які якісно характеризують дію (у широкому розумінні), обґрунтована на матеріалі російської мови у працях А.П. Мордвілка, М.В. Всеволодової [Мордвілок 1956; Всеволодова 2000]. Ця думка була підтримана В.О. Кузьменковою, яка зараховує їх до описових предикатів експресивного типу [Кузьменкова 2000]. Варто наголосити на нетотожній стилевій належності описових конструкцій: ядерні описові предикати є характерними для офіційно-ділового та наукового стилів, ускладнені ж додатковими значеннями одиниці функціонують в розмовному мовленні, у художніх і публіцистичних текстах, пор.: *Подальші дослідження сучасної музики мають потребу в позитивних теоретичних концепціях, котрі б обґрунтовували доцільність художньої логіки новацій і з'ясували не тільки момент розривання з європейською музичною традицією* (Омельченко В.А. Аконфліктність і аконфліктна драматургія в художній культурі ХХ століття європейської традиції (на прикладі розвитку музичного мистецтва): культурологічний аспект: 17.00.01 : автореф. дис. ... канд. мистецтвозн. – К., 2002. – С. 4); *Органи державної влади, органи місцевого самоврядування створюють умови, за яких кожний громадянин матиме змогу користуватися житлом на умовах договору найму чи оренди, побудувати чи придбати житло* (Житловий кодекс України); *Небагато тих, хто залишив свою країну десятиліття тому, палають бажанням повернутися назад, до Афганістану* (Дзеркало тижня. – 13-19.10.2001 (№ 40 (364)).

Периферія поля описових предикатів включає дві групи.

1) Перша група об'єднує контаміновані конструкції, що становлять зону перетину з іншими типами перетворення базового речення. У нашому матеріалі зафіксовано поєднання описового перефразування з такими різновидами видозмін речення:

а) авторизаційною модифікацією (*висловити бажання/побажання, виявити бажання, відчувати бажання, відчувати потребу, відчувати можливість* та ін.), напр.: *Сам бізнесмен не вважає себе ні ледачим, ні недалекоглядним – побудувавши один бізнес, він з легкістю ризикує грішми, якщо відчуває можливість заробити* (Контракти. – 27.08.2007 (№ 35)); *А через кілька днів ми дізналися, що він подав заяву про звільнення. Директор кіностудії відмовився прийняти цю заяву, але Леонід Федорович віддав її секретареві під розписку. Про це доповіли Щербицькому. Він висловив бажання зустрітися з Биковим* (Дзеркало тижня. – 7-13.05.2005 (№ 17 (544));

б) фазовою модифікацією (*з'явилося бажання, з'явилась потреба, з'явилась змога, з'явилась можливість, виникло бажання, виникла потреба, виникла змога, виникла можливість, спалахнуло бажання* (остання одиниця, крім семи ‘початок’, ускладнена семою ‘інтенсивність’), напр.: *Якщо в процесі організації електронного документообігу виникає необхідність у визначенні додаткових прав та обов'язків суб'єктів електронного документообігу, що не визначені законодавством, такі права та обов'язки можуть встановлюватися цими суб'єктами на договірних засадах* (Про електронні документи та електронний документообіг. Закон України); *В останнє десятиліття, головною прикметою якого стала зміна ціннісних орієнтирів як суспільством в цілому, так і окремими індивідами, виникла потреба в переосмисленні деяких вже достатньо розроблених проблем у світі аксіології* (Хромова О.І. Анархія як соціально-культурний феномен (аксіологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Сімферополь, 2000). Підкреслимо, що в подібних реченнях позиція суб'єкта є прогнозованою, але необов'язковою. Якщо для мовця неважливо й непотрібно вказувати, хто саме потребує чогось (у наведених реченнях – хто потребує спеціальних знань, для кого потрібне визначення додаткових прав та обов'язків суб'єктів електронного документообігу, хто потребує переосмислення проблем аксіології), суб'єктна позиція залишається незаповненою, що властиво переважно для офіційно-ділового й наукового стилів. У реченнях, дібраних з текстів художнього або публіцистичного стилю, суб'єктна позиція заповнюється синтаксемами $у/в+N_2$, $у/в+N_6$: – *Для вашої величності немає неможливого, – весело відповідав нахабний грек. – У вас виникло бажання скласти газети, і ви його виконали* (Павло Загребельний. Роксолана); *У Лілі з'явилась потреба самостійно розпоряджатися своїм життям* (Високий замок. – 31.01.2009 (№ 14 (3908)); *Мені перший раз довелося відповідати на пряме запитання, і тільки тоді я зрозуміла, яка без кінця складна проблема стоїть переді мною. Це трохи збентежило мене, але зате це з більшою силою спалахнуло в мені бажання пізнати цю таємну даль* (Микола Хвильовий. Сентиментальна історія);

в) конверсивним перетворенням речення – при заміні описового предиката на однослівний модальний компонент відбувається зміна напрямку відношення між учасниками ситуації, напр.: *Приємно, що наші скромні персона в когось викликали бажання наслідування* (День. – 19.06.1998 (№ 114)) – *Приємно, що хтось бажає наслідувати наші скромні персона; Обвинуваченому, якщо він того просить, надається можливість написати свої показання власноручно, про що робиться відмітка в протоколі допиту* (Кримінально-процесуальний кодекс України) – *Обвинувачений може написати свої показання власноручно...; А. Рудник повідомив, що вже давно має дозвід прем'єра на відключення комбінату від газової магістралі, але закрутити кран не*

піднімається рука (День. – 29.10.1998 (№ 207)) – А. Рудник повідомив, що вже давно прем'єр дозволив йому відключити комбінат від газової магістралі...

2) До другої групи, що утворює найбільш віддалену периферію, належать аналогі описових предикатів, які побудовані за продуктивними моделями описових предикатів, складаються з дієслова й іменника, становлять єдиний змістовий комплекс, проте не мають дієслова-корелята [Кузьменкова 2000: 17]. До складу подібних конструкцій входять ті самі семантично спустошені дієслова (*мати, виявляти, виникати, відчувати, з'являтися, поставати* і под.), які регулярно утворюють описові предикати ядерного, напівпериферійного і периферійного (контамінованого) типів, пор.: *мати змогу – могли, мати бажання – бажати, мати потребу – потребувати, мати намір – наміряться, але мати шанс – ?, мати час – ?, мати навички – ?, мати необхідність – ?* та ін., напр.: *Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер* (Іван Багряний. Тигролови); *Полівка відчув охоту здійснити сподівання, предметом яких була його, також ним самим обожнювана персона* (Якоб Вассерман. Амулет. Переклад Михайла Ореста); *Партія ХДС має шанси прийти до влади після позачергових виборів у Німеччині, які можуть відбутися вже у вересні* (День. – 5.07.2005 (№ 117)); *«Чорне золото» має шанс подешевшати* (День. – 6.07.2000 (№ 118)).

Відсутність дієслів-корелятів, очевидно, пояснюється не суто синтаксичними чинниками (типове значення моделі речення й тип предиката), а є проблемою “функціонального аспекту словотвору” [Всеволодова 2000: 447].

Серед описових предикатів з модальним іменником можна виділити два структурні типи.

1) Конструкції непередикативного типу (із синтаксично незмінним суб'єктом), у яких модальний іменник займає позицію додатка й може бути виражений:

а) знахідним відмінком без прийменника (N₄): *мати бажання, мати жагу, мати потребу, мати змогу, відчувати бажання, відчувати жагу* і под., напр.: *Тип девіантного мислення, який ми маємо змогу спостерігати на прикладі римської культури, є раціоналізуючим* (Горdevський Д.В. Девіантне мислення як фактор культурної динаміки: автореф. дис. ... канд. філос. наук. 09.00.04. – Харків, 2000);

б) орудним відмінком без прийменника (N₅): *палати бажанням, кипіти бажанням, палати жагою* та ін., напр.: *Виступ Жолкевського відібрав у нього останню надію зрушити козаків у морський похід, бо вся Січ, від старшини до голови, кипіла бажанням порухатися з панством* (Зинаїда Тулуб. Людолови);

в) поєднанням родового відмінка з прийменником *від* (від+N₂): *палати від бажання, мліти від бажання, горіти від бажання, палати від жаги* та ін., напр.: *Коли в актовий зал дитячого будинку “Малютко” занесли велику, перев'язану кольоровими стрічками, коробку, там вже було повно-повнісінько дівчат. Вони просто згорали від бажання скоріше побачити, що ж там усередині* (Хрещатик. – 23.12.2008 (№ 226 (3442))).

При цьому варто підкреслити різну продуктивність наведених засобів: абсолютна більшість описових предикатів містить у своєму складі модальний іменник у формі знахідного відмінка, інші способи вираження є менш частотними, вони характерні для зображувальних описових предикатів на позначення бажання.

2) Конструкції передикативного типу (із синтаксично змінним суб'єктом), у яких модальний іменник, виражений називним іменником, перебуває в позиції підмета: *охопило бажання, душило бажання, мучило бажання, заповонило бажання, заповонила жага, охопила охота, взяла охота, виникла потреба, виникла необхідність, з'явилась потреба, з'явилась можливість* та ін.: *Втомлених цілодобовим маршем піхотинців охопило бажання швидше пересісти на коней* (Олесь Гончар. Прапорonoсці); *Досі я бачив їх тільки поодиноці на квітах, а про те, як вони живуть у вулику, я не мав ніякого поняття і ніколи не бачив рою в польоті. Але коли подивився я у вулику на їхній узяток, на них самих, що сиділи у вулику й гуділи, раптом спалахнуло в мені бажання завести їх (<http://orthodoxy.org.ua/node/2776>); *Експертиза призначається, якщо для з'ясування питань, що виникають у справі про порушення митних правил, виникла потреба у спеціальних знаннях з окремих галузей науки, техніки, мистецтва, релігії тощо* (Митний кодекс України); *До того ж у неї нарешті з'явилась можливість розпоряджатися часом та життям на свій власний розсуд* (Високий замок.– 31.01.2009 (№ 14 (3908))).*

За частиномовним статусом залежного від модального слова компонента розмежуємо описові конструкції з:

1) залежним інфінітивом: *Новий російський Патріарх висловив бажання вивчити українську* (Хрещатик. – 23.02.2009); *Коли костюм пошито, хлопця охопило бажання зробити подарунок і Зосьці* (Валер'ян Підмогильний. Місто); *Я палаю бажанням скоріше наблизити час, коли обкладинки і перші розвороти вітчизняних видань (природно, після реклами) завжди беззастережно належатимуть колекціям зачісок крапцх українських «зірок»* (День. – 3.10.2003 (№ 176)); *Дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки мають право використовувати на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї* (Сімейний кодекс України);

2) залежним іменем у формі родового відмінка без прийменника (N₂), напр.: *...Медіатори руху в Степаниди накопичувалися продовж тривалого часу, відтак вона відчувала потребу кипучої діяльності і вносила в професорове життя такий розгардіяш, що він зрештою почав її боятися* (Роман Андріяшик. Люди зі страху); *Постає необхідність перегляду законодавства щодо захисту інтересів жінок, оскільки існує*

законодавство не завжди відповідає новітній ситуації в суспільстві (Національна стратегія поліпшення становища жінок в Україні);

3) залежним прийменниково-іменним комплексом:

а) *y / в+N₆*: *відчувати потребу, мати потребу, відчувати необхідність, мати необхідність*: Розкриваючи мотивацію спрямованості, ми з'ясували, що мотивація до занять музичною діяльністю порівняно висока – 75,41% студентів і 92% вчителів відчують потребу в спілкуванні з музикою і заняттях нею (Федоріщева С.П. Естетичні основи формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя музики: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Луганськ, 2001);

б) *на+N₄*: *мати право, мати шанс, мати час* та ін., напр.: *Продавець опціону несе безумовне зобов'язання щодо продажу (купівлі) базового активу, а покупець опціону має право на відмову від купівлі (продажу) базового активу* (Про похідні цінні папери. Закон України); *Дійсно, тільки тепер мешканець Української вулиці отримав не лише можливість задоволення власних побутових потреб, але нарешті має шанс на самовираження* (Український журнал. – 2008. – № 8);

в) *до+N₂*: *мати здібність, мати потяг, відчувати жагу, горіти бажанням* та ін.: *Люсі, яка опинилася у скрутній ситуації, з готовністю допомагає не лише Тед, але й інші люди, які її оточують. Наприклад, її секретарка Блани Гундерсон (Сіобхан Фаллон Хоган) має здібності до виготовлення оригінальних страв – і ця здатність працівника харчового виробництва неодмінно зіграє свою роль у розвитку сюжету фільму* (День. – 13.03.2009 (№ 42)); *У 1996 році Господь послав серйозне випробування. Мене збила машина. Я отримав перелом стегна. Сім місяців пролежав у лікарні. Переніс шість операцій. Два з половиною роки ходив на милицях. [...] За той «лежачий» період я написав близько трьохсот аранжувань народних пісень і музику на вірші Лермонтова, Єсеніна, Пушкіна, Рубцова. Відчує таку жагу до творчості* (День. – 18.03.2003 (№ 48));

г) *для+N₂*: *мати можливість, надавати можливість* і под.: *Якщо одна Сторона має намір укласти таємний контракт з підрядником на території держави іншої Сторони або доручає це зробити організації на території власної держави, вона попередньо робить запит компетентному органу іншої Сторони щодо підтвердження того, що передбачуваний підрядник пройшов перевірку для отримання дозволу на роботу з таємною інформацією необхідного ступеня секретності та має відповідні можливості для забезпечення належного захисту таємної інформації* (Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про взаємний захист таємної інформації).

У зібраному фактичному матеріалі зафіксовано описові предикати на позначення трьох основних семантичних типів внутрішньосинтаксичної модальності:

1) *необхідності* (*мати потребу, мати необхідність, відчувати потребу, відчувати необхідність; виникає потреба, постає необхідність* та ін.), напр.: *В нашому зовнішньому житті ми маємо потребу в успіху, який приносить нам радість, але у внутрішньому житті нам потрібен прогрес, прогрес, прогрес...* (День. – 29.01.2008 (№15)); *Кримінологічна експертиза проекту признається у випадках, коли в процесі його розроблення або після подання на розгляд до Верховної Ради України виникає потреба в оцінці кримінологічних наслідків реалізації такого проекту* (Про кримінологічну експертизу. Закон України);

2) *бажання* (*мати бажання, мати жагу, мати охоту, відчувати бажання, горіти від бажання, палати бажанням, палати від бажання, мліти від бажання; охопило бажання, полонило / заповонило бажання, душило бажання, мучило бажання, охопила охота, взяла охота¹*), напр.: *Над Стамбулом нависала холодна зимова імла, але султан виявив бажання їхати на Ок-Мейдан стріляти з лука по гарбузові. Бажання падишаха священне* (Павло Загребельний. Роксолана); *І невдовзі вони так запрограмували робота, що тепер він міг не тільки ходити й говорити, а навіть міркувати... Так, так! Міркувати! Та ще й до навчання охоту матиме, хоч у його пам'ять децю вже й записано із шкільних підручників та читанок для різних класів* (Василь Бережний. Дем'яно Дерев'яно, або Пригоди електронного хлопчика);

3) *можливості* (*мати змогу, мати можливість², мати дозвіл, мати здібність, мати навички, мати право, мати привілей, мати сили, мати час, мати шанс* та ін.), напр.: *Неповнолітньому, щодо якого винесено постанову, а також його батькам або особам, що їх замінюють, перед направленням справи прокурору надається можливість ознайомитись з усіма матеріалами справи, при цьому вони мають право користуватися послугами захисника* (Кримінально-процесуальний кодекс України); *Застрахована особа, яка сплачує (за яку сплачують) внески до Накопичувального фонду, має право обрати для накопичення своїх внесків Накопичувальний фонд або будь-який недержавний пенсійний фонд відкритого типу, що має дозвіл на провадження діяльності з недержавного пенсійного забезпечення* (Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України).

Подальша диференціація в межах семантичних типів описових предикатів може стати предметом окремого дослідження.

¹ Варто відзначити різну частоту перерахованих іменників у складі описових предикатів. Серед конструкцій бажання найбільшою продуктивністю характеризується модальний компонент бажання, а описові предикати з іменниками охота і жага вживаються значно рідше.

² Дієслівно-іменна конструкція *мати можливість* кваліфікується як російська калька [Вихованець 2003].

Отже, описові предикати є складником інтерпретаційної парадигми речення. За допомогою перефразування цього типу мовець може підвищити комунікативний статус одного з учасників типової ситуації за рахунок його переміщення в позицію підмета або додатка.

Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив активне функціонування в українській мові двох структурних типів описових предикатів (предикативного й непередикативного) і трьох семантичних різновидів (необхідності, бажання й можливості). Модальний іменник може бути виражений знахідним відмінком без прийменника, орудним відмінком без прийменника, родовим відмінком з прийменником *від* і називним відмінком. Ці засоби мають різну частотність і різну спеціалізованість на окремих модальних значеннях. Так, найбільш поширеними для всіх семантичних типів модальності є конструкції з іменником у формі знахідного відмінка без прийменника. Синтаксеми N_5 , *від*+ N_2 входять до складу зображувальних описових предикатів на позначення бажання.

У ролі залежного від модального слова компонента в описових конструкціях найчастіше функціонують інфінітив та іменник у родовому відмінку без прийменника. Уживання прийменниково-іменникових комплексів зумовлене сполучувальними можливостями окремих модальних слів, зокрема, іменники *потреба*, *необхідність* передбачають при собі синтаксему *у/в*+ N_6 , *право*, *шанс*, *час* – *на*+ N_4 , *жага*, *потяг*, *здібність* – *до*+ N_2 , *можливість* – *для*+ N_2 і под.

Описові предикати є неоднорідними, вони утворюють польову структуру, у межах якої розмежовуємо ядро, напівпериферію й периферію. Власне-описові предикати є синонімічними до відповідних дієслів. Аналоги описових предикатів не мають дієслівного корелята, проте структурно й семантично відповідають реалізованим в українській мові моделям.

Типовими є поєднання описового перефразування речення з авторизаційною і фазовою модифікаціями, а також конверсивними перетвореннями речення.

Перспективним є визначення морфологічних, синтаксичних, семантичних і стилістичних механізмів, які дозволяють або забороняють утворення і функціонування описових предикатів в українській мові.

Література

Адінцова 2007: Адінцова Юлія. Типологія дієслівного компонента в описовому дієслівно-іменному предикаті [Текст] / Ю. Адінцова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 216-220. – Бібліогр.: с. 219-220.

Адінцова 2009: Адінцова Юлія. Проблема описового предиката в класичній французькій лінгвістиці [Текст] / Ю. Адінцова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 19 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 68-72. – Бібліогр.: с. 71-72.

Апресян 2006: Апресян Ю. Д. Фундаментальная классификация предикатов [Текст] / Ю. Д. Апресян // Языковая картина мира и системная лексикография / [отв. ред. Ю. Д. Апресян]. – М.: Языки славянских культур, 2006. – С. 76–110.

Виноградова, Ситарь 2006: Виноградова Екатерина, Ситарь Анна. Модальные модификации желания предложений с акциональными предикатами в русском и украинском языках [Текст] / Е. Виноградова, А. Ситарь // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск 14 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 131-141. – Бібліогр.: с. 140-141.

Виноградова, Ситарь 2007: Виноградова Катерина, Ситарь Ганна. Моделі модальних модифікацій можливості речень з акціональними предикатами в українській і російській мовах [Текст] / К. Виноградова, Г. Ситарь // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 234-243. – Бібліогр.: с. 242-243.

Виноградова, Ситарь 2009: Виноградова Катерина, Ситарь Ганна. Типологія моделей модальних модифікацій речень в українській і російській мовах. Стаття 1: Експліцитні моделі [Текст] / К. Виноградова, Г. Ситарь // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск 18 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 61-70. – Бібліогр.: с. 69-70.

Вихованець 2003: Вихованець І.Р. Що Ви маєте? Можливість? Чи змогу? [Текст] / І.Р. Вихованець // Українська мова. – 2003. – №1. – С.76.

Всеволодова 2000: Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка [Текст] / М. В. Всеволодова: Учебник / Московский гос. ун-т. Филологический факультет. – М.: Издательство Московского ун-та, 2000. – 502 с. – Библиогр. в конце глав. – 1000 экз. – ISBN 5-211-03892-4.

Всеволодова 2005: Всеволодова Майя. «Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций». Задачи и перспективы межнационального проекта [Текст] / М. Всеволодова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск 13 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 142-146. – Бібліогр.: с. 146.

Всеволодова, Кузьменкова 2003: Всеволодова М.В., Кузьменкова В.А. Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы [Текст] / М.В. Всеволодова, В.А. Кузьменкова // Вестник МГУ. – Серия 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7-29. – Бібліогр.: с. 28-29.

Зигангирова 1999: Зигангирова Ю.Р. Функционально-коммуникативные и семантические причины употребления описательных предикатов в устной речи [Текст] / Ю.Р. Зигангирова // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: Диалог-МГУ, 1999. – Вып. 9. – С. 94-104. – Библиогр. в сносках. – ISBN 5-89209-434-0.

Канза 1991: Канза Роже. Описательный способ выражения семантического предиката в современном русском языке (предикат со значением состояния человека) [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1992. – 18 с.

Кузьменкова 2000: Кузьменкова, В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – М., 2000. – 22 с.

Макович 1997: Макович, Г.В. Описательный способ выражения семантического предиката со значением активного действия в современном русском языке [Текст] : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. – Челябинск, 1997.

Мордвилко 1956: Мордвилко, А.П. Глагольно-именные описательные выражения в современном русском литературном языке [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1956. – 20 с.

Острецова 2008: Острецова И.В. Возможности применения аппарата лексических функций для изучения описательных предикатов специальной сферы коммуникации [Электронный ресурс] / И.В. Острецова // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія Мовознавство. Вип. 14. – Дніпропетровськ, 2008. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/Vdpu/Movozn/2008_14/article/39.pdf

Капась-Романюк 2008: Капась-Романюк Марина. Стійкі дієслівні сполуки як об'єкт лінгвістичного дослідження у проекції на історію української літературної мови [Текст] / М. Капась-Романюк // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 17 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С. 101-107. – Библиогр.: с. 105-107.

Ван Янчжен 1996: Ван Янчжен. Предложение: содержание, форма и парадигмы (на материале предложений с глаголами эмоционального состояния и отношения) [Текст] / Ван Янчжен. – Пекин, Шанхай, Чонгжоу, Сиань, 1996. – 293 с. – Библиогр.: с. 278-293.

В статье рассмотрены структурные и семантические типы описательных предикатов с модальным компонентом, выраженным существительным, в украинском языке. Проанализирована полевая структура описательных предикатов, установлены типичные контаминации описательных перефразировок предложения с другими типами видоизменений ядерного предложения.

Ключевые слова: модальность, описательный предикат, парадигма предложения, предложение, украинский язык.

In the article the structural and semantic types of descriptive predicates with a modal nominal component in Ukrainian language are selected. The field structure of descriptive predicates is analysed, typical contaminations of descriptive transformations of sentence with other types of modifications of nuclear sentence is established.

Keywords: modality, descriptive predicate, paradigm of the sentence, sentence, Ukrainian language.

Надійшла до редакції 1 червня 2009 року.

**РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ**

Олена Важеніна

ББК Ш 12=411.*50

УДК 811.161.2'373.7:82-17

**ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ НАТЯК ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ГУМОРИСТИЧНО-САТИРИЧНОЇ
ПРАГМАТИКИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ**

У статті розглянуто один із прийомів структурно-семантичної трансформації фразеологічних одиниць – фразеологічний натяк. Проаналізовано різновиди та індивідуально-авторське використання фразеологічного натяку в гуморесках П.П. Глазового з метою створення гумористично-сатиричної прагматики тексту.

Ключові слова: фразеологізм, трансформація, фразеологізація, натяк, гумор, іронія, сатира.

У вітчизняній філологічній науці існує досить помітна традиція вивчення на матеріалі гумористично-сатиричних текстів засобів та прийомів створення комічного ефекту. Комічне вивчається як явище: а) естетики: Ю. Боров, О. Лосєв, А. Лук, Б. Мінчин, В. Пігулевський і Л. Мирська, М. Рюміна та ін.; б) художньої літератури: М. Бахтін, Ю. Безхутрий, Ю. Івакін, С. Кравченко, Р. Семків, Р. Струць, А. Щербина та ін.; в) народної культури: Л. Біла, О. Мороз, О. Назаренко, В. Пропп, С. Сотникова та ін.; г) мови: П. Бундівський, Ю. Пацаранюк, П. Плющ, С. Походня, Б. Пришва, В. Русанівський, А. Щербина, А. Попович, О. Семенюк та ін.

Лінгвістичне дослідження комічного в художній літературі здійснюється науковцями на матеріалі творів різних жанрів – сатирико-гумористичних (О. Бойко, З. Нестер, Т. Наумова, А. Попович); політичного роману (Ю. Білодід); гуморески (Б. Пришва, В. Ужченко); пародії (М. Вербицька, І. Іщенко, Б. Новіков, С. Тяпков); ліричних творів (А. Супрун, В. Ткачук, Т. Хом'як) та ін.

Українськими та російськими дослідниками здійснювався лінгвістичний аналіз мовних засобів комічного в літературних текстах різних періодів: від пам'яток давньоруської літератури (П. Коржева) до творчості письменників нового часу (О.Калита). У цьому аспекті досліджувався літературний доробок І. Котляревського (П. Плющ), Т. Шевченка (Г. Нога, Н. Ярмоленко), Г. Квітки-Основ'яненка (О. Скорик), І. Нечуя-Левицького (О. Долгушева), Остапа Вишні (Б. Пришва), Є. Гуцала та О. Чорногуза (А.Попович), Є. Дударя, Б. Жолдака, П. Загребельного, В. Нестайка та ін. (О. Семенюк), О. Чорногуза, А. Крижанівського, Є. Дударя, Ю. Андруховича (В. Русанівський), Ю. Андруховича, Ю. Винничука, В. Даниленка, А. Кокотюхи, В. Медведя, М. Рябчука та ін. (О. Калита). Вивчалася роль окремих стилістичних засобів різних мовних рівнів для створення комічного (гумористичного, сатиричного, іронічного) ефекту: словотвірних засобів (В. Виноградова), лексичних засобів (М. Виноградова, Я. Януш), наукових термінів (Н. Бочегова), антропонімів (Л. Кричун), гри слів (В. Санніков, О. Тимчук), каламбурів (В. Вакуров), фразеологізмів (Б. Пришва, О. Скорик, А. Попович), перифразів (Г. Євсєєва, І. Кобилянський, О. Копусь), повтору (Н. Молотаєва, Р. Харитонова), цитації (О. Земська, С. Походня, О. Третьякова), алюзії (С. Походня, А. Тютенко), авторського й персонажного мовлення (С. Іваненко).

Незважаючи на те, що сьогодні в українському мовознавстві є численні праці, присвячені мовним механізмам комічного в художній літературі, поза увагою дослідників залишається українська гумореска кінця ХХ початку ХХІ століття. У творах цього періоду виразно заявляє про себе комічний струмінь, найактивнішим засобом якого є фразеологія. Для досягнення особливостей вираження комічного засобами фразеології звернемося до творчої спадщини видатного поета, майстра сатири і гумору Павла Прокоповича Глазового. Мовотворча оригінальність цього письменника-гумориста, на жаль, досі не перебувала в центрі уваги дослідників-лінгвістів. До них зверталися лише принагідно, в основному критикуючи Глазового-сатирика за використання суржику, вульгаризмів та русизмів. Проте важко не помітити майстерності письменника у використанні мовних засобів для створення етнографічного колориту українського гумору. Найефективнішими виразниками сміхової модальності П. Глазового, на нашу думку, є фразеологізми. Автор створює своєрідний симбіоз загальнонародної, книжної та індивідуально-авторської фразеології і органічно вживляє ці одиниці в тексти з різними стилістичними настановами. Зокрема, з метою увиразнення мовної характеристики персонажа, евфемізації зображуваного, розгортання дії в потрібному напрямку, створення гумористичного чи сатиричного колориту оповіді. Деякі гуморески П. Глазового – це вправно сюжетно обіграні фразеологізми.

Як відомо, фразеологізмам притаманна гнучкість індивідуально-авторського використання, що спричинена сюжетними лініями. Мовотворча майстерність П. Глазового виявляється в тому, що він намагається якнайповніше використати трансформаційний потенціал фразеологізмів. У результаті фразеологічні одиниці збагачуються «обертонами смислу», тими художньо-виражальними нарошеннями, які розвиваються в системі цілого естетичного об'єкта. Реалізуючись у конфлікті зі стандартом, авторська експресема викликає ефект

«невиправданого сподівання», результатом якого постають сміх, іронія, сатира, сарказм [Ужченко, Ужченко 2007, с. 235].

У своїй статті ми зупинимося на одному із прийомів структурно-семантичної трансформації фразеологічних одиниць – фразеологічному натяку, який найвиразніше передає гумористично-сатиричну модальність творів Павла Глазового. Вперше заговорили про натяк як особливий спосіб використання мови представники англійської школи філософії мови. З-поміж типових для натякання мовних засобів найбільший натяковий потенціал мають фразеологічні одиниці.

У сфері фразеології фразеологічний натяк як прийом структурно-семантичної трансформації явище малодосліджене. Його розробкою займалися такі дослідники, як Н.М. Шанський, Л.І. Ройзензон, А.І. Корнев, Б.А. Ларін, В.М. Мокієнко, Н.А. Ковальова. В українському мовознавстві до нього зверталися І.С. Гнатюк, Т.В. Цимбалюк, Н.І. Кочукова, А.Ю. Пономаренко.

Термін фразеологічний натяк запропонував Л.І. Ройзензон [Білононенко, Гнатюк 1989]. У лінгвістичних дослідженнях він вживається ще непослідовно. Н.А. Ковальова у монографії “Авторське фразеотворення і комунікативна стратегія у листах А.П. Чехова” користується терміном фразеологічний уламок, В.М. Мокієнко вживає описову назву цього явища – вичленювання ключового компонента фразеологічної одиниці, дослідники Т.В. Цимбалюк та Л.Ф. Щербачук використовують термін фразеологічна алюзія. У своєму дослідженні будемо послуговуватися терміном фразеологічний натяк, бо вважаємо його найбільш точним.

Суть натяку, як прийому структурно-семантичної трансформації, полягає у вживанні компонента чи компонентів стійкого словосполучення поза ним, унаслідок чого цей компонент чи ці компоненти набувають фразеологічно зумовленого значення [Кочукова 2004]. У контексті вони передають тільки ідею стійкого сполучення слів, його внутрішню форму, незважаючи на значне порушення його граматичного складу. На думку М.М.Шанського, фразеологічного звороту як цілісної мовної одиниці тут, власне, вже немає, проте для правильного розуміння контексту й сприйняття його естетичних якостей потрібно знати і мати на увазі фразеологізм як такий, тобто в тому вигляді, у якому він вживається в мовній системі. При використанні цього способу оказіональних перетворень ФО, як показує проаналізований матеріал, спостерігається найбільше відхилення від традиційно вживаного фразеологізму. Контекст допомагає ідентифікувати оказіональну ФО з її повною формою, оскільки перефразування фразеологізму використовується саме в тому контексті, у тій ситуації, у якій міг бути вжитим цей фразеологізм.

І.С. Гнатюк виділяє три різновиди фразеологічного натяку: 1) використання слів, співзвучних з компонентами фразеологізму; 2) використання однорідних з компонентами фразеологічного виразу лексем; 3) використання конструкцій, логічна структура яких нагадує той чи інший фразеологізм. Аналізуючи авторське фразеотворення у листах А.П. Чехова, Н.А. Ковальова виділяє такі структурні різновиди фразеологічного натяку (за її термінологією – фразеологічних уламків): 1) одним компонентом ФО; 2) підрядним поєднанням слів, які були компонентами цілісної ФО; 3) сурядним поєднанням слів, які були компонентами цілісної ФО.

Павло Глазовий досить часто звертається до фразеологічного натяку з метою створення гумористично-сатиричної прагматики своїх творів. Через те, що при трансформації важливо лише просигналізувати про відому ФО, автор вдається до різних асоціативних “вольностей”, а структурно-семантичні схеми загальновідомого фразеологізму відіграють роль спрямовуючих орієнтирів. Аналіз фактичного матеріалу, вибраного зі збірок “Сміхологія” і “Архетипи”, дає підстави стверджувати, що повністю користуватися уже запропонованими класифікаціями різновидів фразеологічного натяку не видається можливим, оскільки попередні науковці здійснювали дослідження фразеологічного натяку на прикладі текстів прозових жанрів. у творах поетичного жанру, зокрема гуморесках, це явище проявляється дещо по-іншому, що зумовлено поєднанням ритмічної організації тексту з тим сміховим ефектом, який при цьому закладається автором. Неоднаково проявляються натякові зміни і у різних за структурою фразеологічних одиницях. Найбільший натяковий потенціал мають ФО предикативної структури і стійкі утворення комунікативного характеру (прислів'я і приказки). На думку І.Я. Глуховцевої, це зумовлено двома причинами. По-перше, лексичні одиниці, що наповнюють зміст таких одиниць, у більшості випадків вільно функціонують у мові, можуть входити до складу синтаксичних словосполучень, у багатьох випадках уживатися уживатися в прямому і переносному значеннях. Це дозволяє мовцеві замінювати одні одиниці іншими, що призводить до повної чи часткової зміни структури чи змісту сталих виразів. По-друге, надзвичайна місткість і внутрішня складність цих одиниць дозволяють розглядати їх як філософські константи, поради, короткі рекомендації, загальновідомі істини, закономірності, які знає кожен пересічний мовець як представник цієї мовної спільноти [Глуховцева 2008]. Оскільки це віддзеркалення минулого способу життя, історії, культури, то нинішня демократизація суспільного життя зумовлює переосмислення усталених істин, а це, у свою чергу, сприяє трансформації відомих афоризмів, загальноновживаних прислів'їв, приказок. Такі трансформи характеризуються певною конотацією і сприяють гумористично-сатиричній прагматичній художнього тексту.

Дослідники одноставні в думці, що трансформації найчастіше зазнають найбільш уживані стійкі сталі вирази.

Узагальнивши дослідження своїх попередників та здійснивши упорядкування і систематизацію зібраного фактичного матеріалу, ми виділили такі функціональні різновиди фразеологічного натяку:

1. Натякові зміни фразем:
 - 1.1. Використання лексеми (лексем) традиційної фраземи;
 - 1.2. Використання лексем тематично споріднених з компонентами традиційної фраземи.
2. Натякові зміни фразеологічних виразів:
 - 2.1. Використання структурної моделі традиційного фразеологічного виразу.
 - 2.2. Використання стрижневих компонентів традиційного фразеологічного виразу.
 - 2.3. Використання структурної моделі і стрижневих компонентів традиційного фразеологічного виразу.
 - 2.4. Використання початку або кінцівки традиційного фразеологічного виразу.
 - 2.5. Використання образу традиційного фразеологічного виразу.
 - 2.6. Довільне використання компонентів традиційного фразеологічного виразу.

Розглянемо кожен із цих різновидів окремо.

1. Натякові зміни фразем.

1.1. Вживання лексеми (лексем) традиційної фраземи.

Наші матеріали підтверджують спостереження І.С. Гнатюк, що особливістю вживання такої лексеми у певному контексті є те, що вона реалізує не своє пряме номінативне значення, а значення, яке витікає із значення фразеологізму, на який автор робить натяк [Білоноженко, Гнатюк 1989].

Звернемося до прикладів: *“Дружина в Мартина була, як калина. – Знайомтесь, – казав він, – моя половина.”* (“Мартин-сім’янин” // “Сміхологія”), пор.: прекрасна половина; *“Ворон мовив: – Соловейко здорово співає. Чом же в нього ні медалі, ні значка немає А ворона дзьобом крутить: – Як тобі сказати? Язикок у нього куций Не вміє лизати.”* (“Солов’їний язичок” // “Сміхологія”), пор.: лизати п’яти (ноги, чоботи, халяви); *“І між слугами людськими Не одна є птиця. До якої неможливо на прийом пробитися.”* (“Непрístupність” // “Сміхологія”), пор.: важна птиця; *“Оврам натуру має хитрого раба: Зна, кому лизнути треба, де зігнуть горба. А в сусіда-інваліда рана в голові, І дітей він має трійко, а кімнати – дві, Бо вклоняться не вміє інвалід Микита: В нього шия поранена й спина перебита.”* (“Оврам та Микита” // “Сміхологія”), пор.: лизати п’яти (ноги, чоботи, халяви), гнути шию (спину, хребет); *“А колись були дівчата дуже соромливі. Скажеш слово: червоніли, як той мак на ниві. – Тут онука аж руками вдарила об поли: – Я, дідусю, уявляю, що ви їм молю! ”* (“От колись були дівчата!” // “Сміхологія”), пор.: молоти язиком; *“Мав один хазяїн статую божска, Але з неї користь, знаєте, яка? Скільки на ту статую не молився він, У житті злиденному не діждався змін.”* (“Прочухан” // “Сміхологія”), пор.: користі як з козла (цапа) молока; *“Прийшов студент четвертий раз складати сопромат... Студент на місці остовпів, не вірячи ушам: – Невже я витримав? Невже? – професора спитав – А той до нього нахилився і тихо прошептав: – Я ваших знань уже боюсь. Це я не витримаю. Здаюсь.”* (“Страшні знання” // “Сміхологія”) пор.: витримати іспит (екзамен); *“Потім вийшов той читача, що чита стішиата. Язик в нього, їй же право, як ота лопата. Розкаже финтифлюшки про віцю та цапа. І він ляпа що попало, і публіка ляпа.”* (“Сердитий монолог” // “Сміхологія”), пор.: ляпати язиком; *“Після свята до лікарні привезли Вавила. Весь роздутий, кривить губи, мов об’ївся мила. – Що робити? Серце нис, не дає спокою... – Лікар каже: – А ви плюньте і махніть рукою. – Зараз плюнути? Вавило подивився скоса. – Ні, тоді, коли горілку піднесуть до носа.”* (“Що робити?” // “Сміхологія”), пор.: плюнути на все.

Як бачимо натякові зміни фразеологічної одиниці роблять її максимально компактною і лаконічною. Слово-прототип компонента ФО конденсує у собі зміст усієї ФО й імпліцитно його виражає, набуваючи в контексті різних конотацій – іронічних, гумористичних. Найчастіше, за нашими спостереженнями, функцію таких слів виконують дієслова та іменники.

Для створення гумористично-іронічного ефекту автор часто в межах одного контексту навмисне “зіштовхує” дві лексеми, одна з яких імпліцитно збагачена фразеологічним значенням, а інша має пряме номінативне значення. У вищенаведених прикладах це проілюстровано в останніх трьох мікротекстах зі словами **витримав, ляпа, плюньте**.

1.2. Використання лексем тематично споріднених з компонентами традиційної фраземи.

Натяк на фразеологізм здійснюється також і при використанні лексем, які тематично споріднені з компонентами традиційної фраземи, що також сигналізує на сприйманні традиційної ФО. Наприклад: *“Ви знаєте, чом ми з вами Такі голодранці? Через те, що правлять нами Його вихованці. Все пішло угору-дригом І байраком-раком. Ось чому ми, браття, сіли, як то кажуть, маком...”* (“Найвищий оратор” // “Сміхологія”), пор.: світ догори ногами перевернувся (перекинувся); *“–То й нехай! – говорить Боря. – Де вони подінуться? Нині хлопці й капловухі на золото циняться.”* (“Чоловіча гордість” // “Сміхологія”), пор.: на вагу золота; *“Ти чогото, забіяко, Вічно лізеши в бійку? Видно, в черепі немає мозку й на копійку.”* (“Безбатченко” // “Сміхологія”), пор.: порожня голова; *“Так це ти себе рівняєш, значить, до Сократа? То ж мислитель був великий, створював ідеї, А у тебе у довбищі – шайби та хокеї.”* (“Історична паралель” // “Сміхологія”), пор.: у голові тільки вітер; *“Клим з Максимом на вокзалі сіли у трамвай. Клим бурчить: – Куди не ступиш, гроші викидай. Це ж за двох нам доведеться гривеник платити. Я ж не сам клепаю гроші, щоб отак смітити.”* (“Коза у мішку” // “Сміхологія”), пор.: сипати грошима; *“Ротозіям ворожебит баки забиває, Як жили та як були, що на них чекає. Раптом хлопчик прибіга: – Йду додому, тату! Влізли злодії в вікно, обікрали хату... Набалакав, намолов”*

арештантів діжку. А собі передрекати не зумів крадіжку.” (“Провіщення” // “Сміхологія”), пор.: *наговорити сім мішків гречаної вовни; “В боротьбі за привілеї Лізьте хоч на стіни, Та при тім не поминайте Всує України, Бо вона – не знак на карті, А творіння Боже. Ні новою, ні старою звать її негоже.*” (“Україна – вічна!” // “Архетипи”), пор.: *не згадуї ім’я Господа в суї; “То не новаторства ознаки, Таке якраз тоді бува, Коли у голові писакі сердитий вітер завива.*” (“Золота простота” // “Сміхологія”), пор.: *вітер у голові свище.*

Як бачимо, тематична спорідненість дібраних автором слів з компонентами традиційної фразеологічної одиниці служить засобом встановлення асоціативних зв’язків між індивідуально-авторською одиницею та її узуальним прототипом. Причому проблем, пов’язаних з розпізнаванням такої одиниці, для носіїв мови не буде, натяк надзвичайно прозоро сприймається.

2. Натякові зміни фразеологічних виразів.

2.1. Використання структурної моделі традиційного фразеологічного виразу.

Певна кількість індивідуально-авторських фразеологічних новотворів П.Глазового нагадують стандарт, який у нашій свідомості асоціюється з традиційними виразами. До їх відновлення нас підштовхує знайома синтаксична конструкція і контекст. Логічна структура використовуваної конструкції дублює форму того чи іншого виразу. Звернемося до прикладів: *“Отак ведеться і в житті: Подібного по духу Ледаща знайде в темноті, Навпомацки, по нюху.*” (“Друзьки” // “Сміхологія”) пор.: *Свій своякя вгадає здалека або Лисий лисого бачить здалека; “Е, ні! Хвались не тим, що сам жуєш, А тим, що людям ти даєш.*” (“Чванство” // “Сміхологія”), пор.: *Батьком-матір’ю не хвались, а хвались честю; “Був гарний гай, прекрасний ліс, Та взяв його чорнильний біс.*” (“Чорнильний біс” // “Сміхологія”), пор.: *був та загув; “Стояв хазяїн слухав, А лебідь все співав. Його від смерті злої Талант урятував.*” (“Лебедина пісня” // “Сміхологія”), пор.: *Краса врятує світ.*

Як бачимо, структура індивідуально-авторської одиниці виступає натяком на традиційний її прототип. Навіть інверсія, яка характерна для ритмізованої мови, не є перешкодою на шляху до відновлення традиційного фразеологічного виразу.

2.2. Використання стрижневих компонентів традиційного фразеологічного виразу.

Більш чітке окреслення прототипу індивідуально-авторської одиниці простежується при використанні стрижневих компонентів традиційного фразеологічного виразу. Наприклад: *“У вас солодкі язички, та не такі у вас думки*” (“Демагогія” // “Сміхологія”), пор.: *На язичі медок, а на думці льодок; “Скільки є таких добряг, Що про ближніх дбають, А на думці, як коти, Зовсім інше мають.*” (“Маскіровка” // “Сміхологія”), пор.: *На язичі медок, а на думці льодок; “– Дорогі дівчата! Дочекайтесь і ви радісного свята. Скоро створять і про вас фільми кольорові. Ви ж достойні більше всіх шані і любові.*” (“Весела розмова” // “Сміхологія”), пор.: *Буде свято і на нашій вулиці; “А ми тобі поможемо Президентом стати. У твоїх порохівницях не відсирів порох.*” (“Козацький кандидат” // “Архетипи”), пор.: *Є ще порох у порохівницях; “Жив великий ескулап у маленькім місті, Був тямущим він, але руки мав нечисті.*” (“Ескулап” // “Сміхологія”), пор.: *нечистий на руку; “Птахолов хотів піймати Пташку у гаю, Та, лапшючи тенета, Придавив змію І, ужалений у ногу, на траву упав. Вийшло так, як з тим, що яму іншому копав.*” (“Птахолов і змія” // “Сміхологія”), пор.: *Хто іншому яму копає, той сам у неї падає.*

Як бачимо, натяковість стрижневих компонентів традиційного фразеологічного виразу більш виразно окреслює ту одиницю, яку мав на увазі письменник. Стрижневими компонентами виступають, зазвичай, іменники, бо виконують функцію організуючого центру в семантиці фразеологічного виразу і тому саме вони конденсують у собі значення всього виразу.

2.3. Використання структурної моделі і стрижневих компонентів традиційного фразеологічного виразу.

Таке оформлення фразеологічного натяку близьке до його прототипу, але це лише в плані форми. Зміст цих одиниць обростає різними конотаціями. Наприклад, **гумористичною**: *“Спитав Демид Омелька: – Що воно за біс? Тобі дітей повну хату Лелека наніс... А Омелько посміхнувся та й відповіда: – ...На лелеку, брат, надійся, а сам не площай!”* (“Омелькова приказка” // “Сміхологія”), пор.: *На Бога надійся, а сам не зівай; “Защуміла буря лютю і розбила корабель, Що ішов з добром великим із віддалених земель... лиш один стоїть як стій Та молитви шле Афіні, покровительці своїй. Кризь пекельне завивання хтось гукнув йому: – Кріпись! На Афіню май надію, але й сам же ворушись!”* (“Богомолець” // “Сміхологія”), пор.: *На Бога надійся, а сам не зівай; “Сиджу я у залі та й думку гадаю: “Чому не співак я? Чому не співаю? Чому мені голосу, Боже, не дав? Я вивчив би пісню, і довго б співав. Одну і ту ж саму у кожнім концерті, Й не знав би мороки до самої смерті.”* (“Думка глядача” // “Сміхологія”), пор.: *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю: “Чому я не сокіл? Чому не літаю? Чому мені, Боже, ти крилець не дав? Я б землю покинув і в небо злетів.”* (М.Петренко “Дивлюсь я на небо”); **іронічною**: *“З усього сказаного видно, що в нас характери м’які. Такі ми всі, тому що бідні. Тому ми й бідні, що такі”* (“Легідна вдача” // “Архетипи”), пор.: *Чому ми бідні – бо дурні, а чому дурні – бо бідні; “Правду кажуть: не родися Шахтарем донецьким, а родися популярним Хохмачем Жванецьким...”* (“Про каску і кепку” // “Архетипи”), пор.: *Не родися красен, а родися щастен; “Як могла не знать людина нібито й не глупа, Що в начальства все прекрасне – Від носа до пупа?”* (“Крилатий анекдот” // “Сміхологія”), пор.: *У людини повинно бути все прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки (А.П. Чехов); сатиричною*: *“В чуже життя не тич кривого носа! Не вчи курей, якщо не бачив проса”* (“Компетентність” // “Сміхологія”), пор.: *В чуже просо не пхай носа; Не вчи рибу плавати, а злодія красти; “Я вважаю це питання вельми інтересним: Кому жити нині легше – Брехунам чи чесним?”* (“Кому легше жити” // “Архетипи”), пор.: *Кому живеться весело, вольготно на*

Руси (Н. Некрасов); “У всякого своя доля, – Сказано Тарасом. Той буде, той мурує, А третій тим часом Не береться ні за кельму, ані за сокиру, А проте поцупить, шельма, Ордер на квартиру...” (“Ордер” // “Архетипи”), пор.: не береться ані за холодну воду; Позбирає членські внески й тут же пропива, І дружків тепер потягся за Паньком косяк, Переважно з тих, що люблять випити на дурняк. Тільки ж масляна не вічна навіть і в котла...” (“Керівний Панько” // “Сміхологія”), пор.: не все (завжди) коту масниця.

2.4. Використання початку або кінцівки традиційного фразеологічного виразу.

Характерною ознакою для гуморесок П. Глазового є ремінісцентність. Він часто вдається як до літературних, так і до паралітературних ремінісценцій. Серед літературних ремінісценцій у нього не лише ті, які постають на ґрунті національної літератури, а й міжлітературні. Улюбленим прийомом гумориста є введення в літературну ремінісценцію лексем з негативною конотацією, у результаті чого письменник досягає іронічного смислу. Автор дослівно використовує або початок, або кінцівку виразу, натякаючи на добре відомий крилатий вислів. Наприклад: “І розносить телевізор звістку по Україні, Що баланда про шаланди Не умре, не згине. Ось де, люди, нині слава, Слава України!” (“Клани і гетьмани” // “Архетипи”), пор.: Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине, Ось де, люди, наша слава, Слава України (Т. Шевченко “До Основ’яненка”); “Бо забули, яких батьків І чії ми діти, І не знаєм, з чого риба Почина смердіти” (“Нові українці” // “Архетипи”), пор.: Чия правда, чия кривда і чії ми діти... (Т. Шевченко “До Основ’яненка”); “Було колись в Україні: Кобзарі співали, А гетьмани вклонялися і шапки знімали... Колись кобза подобалась, А тепер – Кобзони.” (“Про матушку й неньку” // “Архетипи”), пор.: Було колись – в Україні Ревіли гармати; Було колись – запорожці Вміли панувати... (Т. Шевченко “Іван Підкова”); “Так від смерті врятувавшись, Зрозумів той чоловік, Що добром зігрите серце Не холоне вже повік.” (“Добросердя” // “Сміхологія”), пор.: Раз добром нагрите серце Вік не прохолоне... (Т. Шевченко “Сон”); “І що з того, що зозулям Нема переводу, Коли у них не буває Ні сім’ї, ні роду?” (“Зозуля” // “Сміхологія”), пор.: Козацькому роду нема переводу; Лишилася удовою його жінка люба І сумує не від того, що старий розбився, А від того, що з машини тільки брухт лишився... Кохайтеся, чорнобриві, та не з “Жигулями...” (“Ой “жигулі” ви, “жигулі”!” // “Сміхологія”), пор.: Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями (Т. Шевченко “Катерина”).

2.5. Використання образу традиційного фразеологічного виразу.

Цей різновид фразеологічного натяку полягає у тому, що звичайний вислів у певному контексті зазнає фразеологізації. Ця фразеологізація зумовлена авторським задумом, який втілений у ситуації, що тісно пов’язана зі значенням уже існуючого у мові традиційного виразу. Специфікою її є те, що при цьому не відбувається розриву з конкретною ситуацією, яку цей вислів позначав і не відчувається його переосмислення, а навпаки сила образу такого фразеологізованого виразу у його конкретності та тісному зв’язку з контекстом. Звернемося до сюжетів автора, які сприяли фразеологізації виразів.

У байці “Зичливість” йдеться про осла, якого завалив тяжкий недуг. Йому “допомогти” прийшов вовк, який, наче лікар, «уважно» обстежив хворого, пхнувши лапою у хворі місця і ... “За годину осла медицина спасла. Вже ніщо не болить, Бо немає осла”, пор.: Полегло нашій матері: з печі на лаву перебралася; Поправився з покуті на лаву.

У байці “Черствість” розповідається, як зайчик звернувся до ведмеда, щоб той допоміг йому знайти притулочок, бо в бідного замерзає жінка і хворе зайча. Ведмідь сердито відповів, що він не приймає, бо у нього сплячка. “І заплакав бідний зайчик: – Ой бачу я, бачу: Не допоможе бездомному Той, хто має дачу...”, пор.: Ситий голодному не товариш (не брат); Ситий голодного не розуміє.

У гуморесці “Зажурилася бабуся” йдеться про те, як бабуся зажурено говорить діду, що їй дуже хотілося знати те місце, де доведеться колись умерти. На питання діда, яку користь дало б таке знання, вона відповідає: “Знала б місце, – каже баба, – То обходила б його», пор.: Коли б знав, де упав, то й соломки б підіслав.

У байці “Кавалер” змальоване весілля, на якому гарна рибка танцювала з кривоногим раком. На питання жаби, як з таким ледачим можна танцювати, вона відповідає: “Як немає кавалерів, То годяться й раки.”, пор.: На безриб’ї і рак риба.

Такі фразеологічні вирази використовуються автором у кінці тексту. Вони, у переважній більшості, виконують моралізаторську функцію висловлення.

2.6. Довільне використання компонентів традиційного фразеологічного виразу.

Натяковість компонентів традиційного фразеологічного виразу, довільно використаних автором, сприяє, за нашими спостереженнями, не лише легкому відновленню виразу-прототипу, а й його певній семантизації. Автор, як правило, використовує набір компонентів, який не виходить за межі вислову-прототипу. Контекст і обізнаність читача інтегрують їх у добре відомий для носіїв мови вираз. Наприклад: “Звичайна байка, невеличка, Та в ній наочний приклад є. Як часом десь якась дрібничка Велику справу зіпсує. Не вистача чогось там трошки, І все трапляється біда. Хлюпнути досить дьогтю ложку – І бочка меду пропада.” (“Ложка дьогтю” // “Сміхологія”), пор.: Ложка дьогтю в бочці меду; “Я собі сімейне щастя ясно уявляю. Це таке, як бочка з дьогтем. В неї для приманки зверну влити меду трохи, так, не більше банкі. Меду вистачить на місяць, може, на піроку, А вже далі з чистим дьогтем матимеш мороку.” (“Медовий місяць” // “Сміхологія”), пор.: Влити в бочку меду ложку дьогтю. Автор посилює сміховий ефект, наповнюючи бочку дьогтем, а ложку – медом.

“Він по-німецьки, й по-французьки, На всяких з’їздах горло дер, Одне було, як кажуть, дзуськи – Не вимовляв клятуще “ер”, супроти нього був безсильний, Бо звук – шукенція тонка І щоб ви з нею не робили, Як шило виткнеться з мішка.” (“Лекція про звук” // “Архетипи”), пор.: *Шило у мішку не втаїш.* “А рибалка огризнувся: – Не боюся суду. Як води не скаламучу, То без рибки буду” (“Баламутство” // “Сміхологія”), пор.: *Добре ловити рибу в каламутній воді; “Не втечеш від злої долі. Як судилося нещастя, То від нього й під землею Заховатися не вдасться.”* (“Доля” // “Сміхологія”), пор.: *Лиха доля і під землею надібає.*

Здійснений аналіз дозволяє зробити такі висновки. Фразеологічний натяк є ефективним засобом створення гумористично-сатиричної прагматики гуморесок П.П.Глазового. З цією метою письменник використовує лексеми традиційної фраземи, лексеми тематично споріднені з компонентами традиційної фраземи, структурні моделі, стрижневі компоненти, образи, початки та кінцівки традиційних фразеологічних виразів. Творчий підхід письменника до використання фразеологічного натяку у художньому тексті дозволяє говорити про новаторство П.П. Глазового у розвитку мовної образності засобами фразеології.

Література

1. Білоноженко, Гнатюк 1989: Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів [Текст]. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с. – Бібліогр.: с. 145-153. – ISBN 5-12-000619-1.
2. Глазовий 2003: Глазовий П.П. Архетипи: [Гумор. Сатира] [Текст] / П.П. Глазовий. – К.: МАУП, 2003. – 234 с.
3. Глазовий 1989: Глазовий П.П. Сміхологія: Книга для всіх, кому любий сміх [Текст] / П.П. Глазовий. – К.: Дніпро, 1989. – 575 с.
4. Глуховцева І.Я. Трансформація стійких сталих виразів як одна з корінних ознак прецедентного тексту [Текст] / І.Я. Глуховцева // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – №2 (14). – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – С. 117-124. – Бібліогр.: с. 124.
5. Загнітко 2006: Загнітко А.П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с. – (Науково-навчальний посібник). – Бібліогр.: с. 260-288. – ISBN 966-639-272-2.
6. Загнітко 2008: Загнітко А.П. Основи дискурсології [Текст]. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 194 с. – Бібліогр.: с. 158-177. – ISBN 978-966-639-378-7.
7. Зуенко Ю.І., Шумейко О.А. Комічне в поезії Неди Неждани та особливості його фразеологічного вираження [Текст] / Ю.І. Зуенко, О.А. Шумейко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Вип. 47. – Харків, 2006. – С. 56-58. – Бібліогр.: с. 59.
8. Калита 2006: Калита О.М. Мовні засоби вираження іронії в сучасній українській малій прозі [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
9. Попович 2001: Попович А.С. Мовностилістичні особливості української сатирично-гумористичної прози (на матеріалі романів Є.Гуцала та О.Чорногуза) [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2001. – 20 с.
10. Русанівський В.М. Український гумор і його мова [Текст] / В.М. Русанівський // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 3-17.
11. Семенюк 2002: Семенюк О.А. Мова епохи та мовна особистість у сатирико-гумористичному тексті [Текст]: автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.02 / НАН України Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2002. – 33 с.
12. Скорик О.С. Фразеологізми як засіб створення гумору у творах Остапа Вишні [Текст] / О.С. Скорик // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К., 1972. – С. 124-126. – Бібліогр.: с. 126.
13. Ужченко, Ужченко 2007: Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови [Текст]: навчальний посібник / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с. – (Навчальний посібник). – Бібліогр.: с. 441-464. – ISBN 966-346-279-5.

В статтє рассмотрен один из приёмов структурно-семантической трансформации фразеологических единиц – фразеологический намёк. Проанализировано разнообразие и индивидуально-авторское использование фразеологического намёка в юморесках П.П. Глазового с целью создания юморическо-сатирической прагматики текста.

Ключевые слова: фразеологизм, трансформация, фразеологизация, намёк, юмор, ирония, сатира.

In the article one of methods for structural and semantic transformation of phraseological units are considered. Separate varieties and individual composer usage of phraseological allusion in humoresques by P.P. Glazovoy for creation of humorous and satirical pragmatics in the text are analyzed.

Keywords: phraseological unit, transformation, phraseologization, allusion, humor, irony, satire.

Надійшла до редакції 1 липня 2009 року.

ББК Ш 141.14-34

УДК 811.161.2'06'373.45

ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНИХ ТЕРМІНОСИСТЕМАХ

У статті розглянуто іношомовні суфіксальні терміни, які посіли чільне місце у різних терміносистемах. Поставлена проблема їх системності, окреслено сфери уживання і перспективи заміни національними відповідниками.

Ключові слова: іношомовна лексика, термінологія, українська мова.

Іношомовні слова є у кожній мові. Не обходяться без них і мови для спеціальних цілей, тобто терміносистеми. Особливо сьогодні спостерігаємо значне поповнення галузевих систем запозиченими словами різного походження. Мета цієї розвідки – окреслити найбільш продуктивні суфіксальні моделі таких лексем, визначити їх походження, значення, належність до відповідної наукової картини світу. Проблема, яка постала перед автором, – з'ясувати доцільність уживання таких лексем в сучасному українському термінознавстві, можливість чи неможливість заміни їх національними відповідниками. Для вибірки таких слів ми скористалися сучасними словниками нових слів.

У групі термінів, безпосередньо запозичених з інших мов, є слова з досить продуктивними у тих мовах суфіксами. До таких суфіксів належать **-ація, -инг(-інг), -ій, -изм(-ізм), -іст (-ист, -їст), -атор, -тор, -ор, -ер, -трон** та ін. Розглянемо лише деякі з них.

Питання про критерії входження запозиченого, у тому числі й інтернаціонального афікса, у словотвірну систему української мови не належить до розв'язаних питань сучасного мовознавства. Такий стан пов'язаний передусім із змішуванням синхронного і діахронного підходу до явищ словотворення, нерозрізненням морфемного і словотвірного аналізу.

Терміни з суфіксом **-аці(я)** наявні в усіх терміносистемах. Порівняймо: *аберація, акліматизація, активація, амортизація, апробація, аспірація, вібрація, демонстрація, деформація, дилатація, карбюрація, коагуляція, комп'ютеризація, конденсація, консервація, механізація, модернізація, операція, пастеризація, радіолокація, резервація, сигналізація, синхронізація, стабілізація, телефонізація, трансляція* та ін. Переважають слова латинського походження на позначення процесу, наприклад: **вібрація** – механічні коливання пружних тіл; **аспірація** – відсмоктування пилу в шахтах, **карбюрація** – приготування горючої суміші з легкого рідкого палива й повітря для живлення двигуна внутрішнього згоряння; **конденсація** – перехід речовини з газоподібного стану в рідкий чи твердий унаслідок охолодження чи стискання тощо. Терміни на позначення процесу нерідко мають в українській мові аналоги з суфіксом **-ни(я)**: *апробування, деформування, компарування, модернізування, нітрування, блокування, транслювання, синхронізування, пастеризування, резервування, консервування* і под. Ці лексеми звужують своє значення лише до позначення процесу. Проте не усі лексеми поєднуються з таким суфіксом.

Властиві термінам й інші значення: «результату дії» – *комп'ютеризація, спеціалізація, «напряму» – автоколімація.*

Слова з цим афіксом привертали вже до себе увагу таких дослідників, як Г. Віняр, Д. Мазурик, О. Муромцеві. Зокрема Д. Мазурик констатує, що внаслідок використання суфіксів, за якими усталилася певна функція, слова з ними стають елементами відповідної системи [2002, с. 296].

Дедалі набувають поширення слова на **-ація (-изація; -ізація)** (зумисне не уточнюємо статус, бо це може бути суфікс або кілька суфіксів із закінченням або частина кореня із закінченням), напр.: *актуалізація, бартеризація, ваучеризація, вербалізація, глобалізація, гуманізація, ідеологізація, інавгурація, інвалідизація, індексація, інновація, інформатизація, комерціалізація, комунікація, криміналізація, лібералізація, мюзиклізація, номінація, партизація, політизація, презентація, приватизація, регіоналізація, сертифікація, суверенізація, телекомунікація, технотизація, транснаціоналізація* тощо. Усі вони позначають дію, процес або їх назву. Наприклад: **інсталяція** – процедура додавання у поточну програму конфігурації нового програмного забезпечення [НСЗ, с.91], **модернізація** – зміна, удосконалення, осучаснення як окремих предметів, так і сфер діяльності людини [НСЗ, с.155], **технотизація** – процес запровадження технічних досягнень у всі сфери життя [Там само, с.247].

Однак деякі з них на сучасному мовному етапі розвинули полісемію, порівняймо: **капіталізація** – 1) перетворення додаткової вартості, прибутку в капітал; 2) вирахування цінності майна за прибутком, який вони приносять; 3) надання чому-небудь рис, властивостей капіталізму [НСЗ, с. 99]; **лібералізація** – 1) створення умов для вільного функціонування чого-небудь відповідно до об'єктивних законів; 2) напрям у політиці, економіці, що передбачає послаблення, поступки кому-небудь у чому-небудь [НСЗ, с.132]. Аналогічно: *диверсифікація, дотація, імплементація, інституалізація* та ін. Однак слід наголосити, що ці слова творяться з латинських морфем і приходять в українську мову найчастіше у готовому вигляді.

Суфікси **-изм/-ізм** також належать до продуктивних словотворчих засобів. Вони властиві як відприкметниковим (*авторитаризм, глобалізм, екуменізм, масовізм, більшовізм, лібералізм, монетаризм,*

окультизм, плюралізм, позитивізм, політехнізм, регіоналізм, харизматизм), так і відіменниковим (кокаїзм, культуризм, лобізм, катастрофізм, люциферизм, менеджеризм, протекціоналізм, флоризм) утворенням. Причём перші мають значення абстрагованої ознаки і називають певні напрями у суспільно-політичному чи науковому житті, наприклад: *екуменізм* – рух за об'єднання всіх християнських церков, який виник на початку ХХ ст. у протестантстві [НСЗ, с.77]; *лібералізм* – ідеологічна та суспільно-політична течія, яка об'єднує прибічників парламентського устрою, широких політичних свобод і приватного підприємництва [Там само, с.133]; *маржсиналізм* – один із напрямів економічної думки та її методологічний принцип, який базується на теорії граничної корисності, згідно з якою ринкова ціна товару визначається потребою в ньому [Там само, с.143].

Відіменникові утворення позначають абстрактні поняття або властивість за відношенням до предмета, названого мотивуючим словом, зокрема: 1) вид: *кокаїзм* – один із видів наркоманії [НСЗ, с.108]; 2) концепцію чи теорію: *люциферизм*, *менеджеризм*, *флоризм*, наприклад: *люциферизм* – релігійна концепція, в основі якої поклоніння темним силам природи [Там само, с.138]; 3) систему: *обструкціонізм* – система політичної боротьби шляхом обструкцій [НСЗ, с.169].

Деякі з цих термінів також полісемні: *маржсиналізм*, *протекціоналізм*. Порівняймо: *маржсиналізм* – 1) один із напрямів економічної думки та її методологічний принцип, який базується на теорії граничної корисності, згідно з якою ринкова ціна товару визначається потребою в ньому; 2) використання граничних величин в аналізі економічних процесів [Там само, с.143]; *протекціоналізм* – 1) економічна політика держави, метою якої є забезпечення національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції... 2) підбір людей на службу не за діловими характеристиками, а за знайомством, протекцією [Там само, с.204]. Сьогодні можуть приєднуватися і до національних основ, особливо до власних імен на зразок *сталінізм*, *кучмізм* і под.

На сучасному мовному етапі значна кількість термінів потрапила до нас з англійської або через англійську мову. Це стосується зокрема слів з суфіксом *-инг (-інг)*: *андерайтинг*, *армреслінг*, *аутфорсинг*, *аутстафінг*, *вейкбординг*, *віндсерфінг*, *дайвінг*, *імпринтинг*, *інжиніринг*, *кастинг*, *каюкінг*, *керлінг*, *кіднепінг*, *клаймінг*, *кліринг*, *комп'ютеринг*, *консалтинг*, *коучинг*, *крюінг*, *лістинг*, *маркетинг*, *моніторинг*, *мерчандайзинг*, *паркінг*, *пауерліфтинг*, *пілінг*, *пірсинг*, *пресинг*, *психотренінг*, *рафтинг*, *роумінг*, *сайдинг*, *стопінг*, *серфінг*, *скріпінг*, *спаринг*, *стайлінг*, *стритрейсинг*, *толінг*, *трейдинг*, *тренінг*, *тюнінг*, *фрайчайзинг*, *черлідінг*, *шейпінг* тощо. Ці терміни мають різне значення.

Вони позначають: 1) види спорту: *армрестлінг*, *векбординг*, *віндсерфінг*, *дайвінг*, *каюкінг*, *керлінг*, *кікбоксинг*, *клаймінг*, *пауерліфтинг*, *серфінг*, наприклад: *армрестлінг* – вид спортивної боротьби, що полягає у змаганнях двох гравців у перетисканні опертих на стіл рук; рукоборство [НСЗ, с.239]; *вейкбординг* – вид спорту, що є комбінацією водних лиж, сноуборду, скейта і серфінгу [Там само, с. 43]; 2) систему: *аутстафінг*, *кліринг*, *маркетинг*, наприклад: *аутстафінг* – система тимчасової і тимчасово-постійної зайнятості, лізинг персоналу [НСЗ, с.23]; *кліринг* – система безготівкових розрахунків між банками шляхом зарахування взаємних вимог і обов'язків [Там само, с. 106]; 3) процес і його результат: *аутсорсинг*, *імпринтинг*, *кастинг*, *мерчандайзинг*, *скріпінг*, наприклад: *кастинг* – попередній відбір на конкурсах, огляд-відбір [Там само, с. 101]; *мерчандайзинг* – продавання та рекламування товару [Там само, с.149]; 4) явище: *кіднепінг*, *пейджинг*, наприклад: *кіднепінг* – викрадення дітей для одержання викупу [Там само, с. 103]; 5) методи: *комп'ютеринг*, наприклад: *комп'ютеринг* – сукупність методів комп'ютерного оброблення інформації [Там само, с. 111]; 6) форму: *лізинг* – форма довготермінової оренди майна за умови поступового погашення заборгованості [Там само, с. 133]; 7) будівельний матеріал: *сайдинг* – будівельний матеріал з пластику, що імітує покриття з дошок і використовується для опорядження стін і стелі різноманітних приміщень [Там само, с. 222]; 8) місце: *паркінг* – спеціально визначене місце для платної стоянки автомобілів [Там само, с.179] тощо.

Тобто суфікс не надає термінам ознак системності. Він не приєднується до українських основ. Окрім того, чимало таких термінів є багатозначними. До таких належать: *андерайтинг*, *імпринтинг*, *інжиніринг*, *лістинг*, *стопінг*, *стайлінг* та інші. Порівняймо: *інжиніринг* – 1) діяльність із надання на комерційній основі інженерно-консультаційних послуг з проектування та спорудження різноманітних об'єктів, а також сфера діяльності з надання таких послуг; 2) виконання за контрактом з іноземним замовником ряду робіт і надання послуг економічного, фінансового та іншого типу [Там само, с. 90]; *свопінг* – 1) різновид операцій з цінними паперами, коли одночасно купують і продають однакові цінні папери з метою зменшення податків; 2) підкачування, сторінковий обмін між оперативною та зовнішньою пам'яттю [Там само, с. 225]. Очевидно, таке явище найчастіше пояснюється уживанням цих термінів у різних сферах діяльності. Зокрема терміни з названим суфіксом мають досить широке розповсюдження. Це: економіка, інформатика, спорт, медицина, мистецтво, побут тощо. Так, терміни *пілінг*, *пірсинг* належать до косметології, *стайлінг* – до галузі дизайну, *андерайтинг*, *аутстафінг*, *кліринг*, *трейдинг* – до економіки, *кіднепінг* – юриспруденції, *тюнінг* – техніки і т.д. Однослівними українськими словами не перекладаються (за незначним винятком), мають відповідники на рівні словосполучень чи цілих речень.

Найбільшу кількість термінів у технічних галузях зафіксовано з суфіксом *-тор*: *акумулятор*, *біністор*, *варактор*, *варистор*, *детектор*, *індикатор*, *класифікатор*, *коліматор*, *компаратор*, *комутатор*, *оператор*, *пеленгатор*, *перфоратор*, *поляризатор*, *пульверизатор*, *радіатор*, *редуктор*, *резистор*, *ротатор*, *селектор* тощо. В основному це терміни латинського походження, більшість з яких позначають прилади, наприклад:

аспіратор – пристрій, яким відбирають проби газу з метою аналізу його складу й запиленості; **генератор** – пристрій, апарат або машина, які виробляють хімічні сполуки чи речовини у певному стані або перетворюють один вид енергії на інший; **карбюратор** – пристрій для карбюрації. Деякі терміни позначають деталі приладів або їх елементи: **варактор** – напівпровідниковий діод з малою бар'єрною ємністю, призначений для роботи в параметричних підсилювачах; **директор** – пасивний диполь, розташований попереду активного диполя, до якого приєднано передавач або приймач тощо.

Чимало термінів з суфіксом **-тор** є полісемічними. Наприклад: **модифікатор**: 1) пристрій, що змінює роботу, дію машини; 2) речовина, що її вводять при модифікуванні в розплавлений метал; **редуктор** – 1) пристрій, частина приводу машини, яким знижують кутові швидкості і відповідно збільшують обертальний рух; 2) пристрій, яким знижують тиск робочого тіла, що надходить із посудини великого тиску в посудину низького. Тут виявляються ще й інші значення слів на **-тор**, зокрема позначення речовини. Поза межами техніки іменники з цим суфіксом можуть мати й інші значення, зокрема позначати осіб, наприклад: **адміністратор** – людина, пристрій, програма..., які здійснюють керівництво [НСЗ, с.16]; **аудитор** – фінансовий інспектор [Там само, с.25]; **дистриб'ютор** – оптовий торговель.

Деякі з них мають українські аналоги: **рефлектор** – відбивач, **рефрактор** – заломлювач, **інвертор** – перетворювач, **демпфер** – вгамовувач, **стартер** – запускар.

Близько до них стоять терміни з суфіксами **-ор, -ер**: *компресор, процесор, провізор, адаптер, демпфер, картер, кондиціонер, контейнер, маркер, стартер, тестер, тремблер, тумблер* та под. Основне значення цих термінів у техніці – назви пристроїв, апаратів, машин. Порівняймо: **адаптер** – пристрій для електроакустичного відтворення; **конденсатор** – апарат для газоподібної, пароподібної речовини, пристрій для нагромадження електричних зарядів, **дефібер** – машина целюлозо-паперового виробництва.

Однак ці суфікси можуть входити і до слів на позначення 1) осіб: *акціонер, амбасадор, аудитор, дилер, інженер, маклер, менеджер, провізор, спікер*, наприклад: **акціонер** – власник акцій, член акціонерного товариства [НСЗ, с. 18]; 2) страв: **гамбургер** – булочка з вкладеною в неї начинкою (м'ясом, сиром, овочами) [НСЗ, с. 51]; 3) установ: **дистриб'ютор** – підприємство, яке від імені фірми-виготовача здійснює збут та гарантійне обслуговування товару [Там само, с. 70]; 4) програму: **драйвер** – програма операційної системи, яка обслуговує окремі пристрої [Там само, с. 73].

Сьогодні з'явилося чимало слів з такими суфіксами: *аутсайдер, андеррайтер (маклер), байкер, бартер, блогер, брокер, гастарбайтер, дигер, дизайнер, епілятор, іміджмейкер, інвестор, інстальатор, кантор, трейдер* та ін. Наприклад: **байкер** – член неформального молодіжного об'єднання мотоциклістів, які їздять на важких мотоциклах [НСЗ, с.27]; **дигер** – дослідник підземних міських комунікацій, колекторів, тунелів, підземних ходів [Там само, с. 66]; **епілятор** – пристрій для видалення небажаного волосся [Там само, с. 80]; **інстальатор** – спеціальний програмний засіб для проведення процесу інсталяції [Там само, с. 91].

Є серед них і багатозначні слова, наприклад: **бартер**: 1) одна із форм економічного співробітництва, за якої взаєморозрахунки між партнерами здійснюються не грошима, а товарами чи послугами; 2) безвалютна товарообмінна операція [Там само, с. 8]; **аутсайдер**: 1) команда або спортсмен, які займають останні місця у турнірних таблицях змагань; 2) політичні партії, що перебувають на периферії політичних сил; 3) член якої-небудь соціальної групи, який перебуває в ній на останній сходинці; 4) підприємство, що не входить до монополістичних об'єднань і веде з ними конкурентну боротьбу [Там само]. Аналогічно: *бутлегер, джокер* та ін.

Такі терміни сьогодні заповнили сучасні терміносистеми, витіснивши з них питомі, національні лексеми. Звичайно, ці слова виникли недавно і в нашій мові ще не мають національних відповідників. Однак зловживати ними не годиться. Адже нерідко вимовити таке слово важко, а тому й запам'ятати нелегко.

Наявність таких слів ще раз підтверджують слова професора А. Загнітка про те, що «процес становлення української національної термінології охоплює нерівнорядні явища і напрями формування терміносистеми як цілісної одиниці, в якій вирізняються різного гатунку площини, що охоплюють неадекватні уявлення про пріоритетність: від власне етнографічного орієнтиру до літературно кодифікованого істеблішменту, з одного боку, і від загальноєвропейського кодифікованого стандарту до замкнутого декларованого, спрямованого на витворення спільного термінологічного фонду. Подібні тенденції чітко виявляються в галузі будь-якого термінотворення, його рецидиви і нині даються взнаки, послуговуючись не на користь термінонормування і водночас порушуючи загальну цілісність наукової національної картини світу» [1996, с. 23].

Література

1. Загнітко 1996: Загнітко А. Термінотворення і національно-мовна картина світу [Текст] / А.П. Загнітко // Українська термінологія і сучасність: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – К, 1996. – С.23.
2. Мазурик 2002: Мазурик Д. Продуктивність суфіксального творення неологізмів-іменників у сучасній українській мові [Текст] / Д. Мазурик // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Грещука.. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.292-302.
3. НСЗ 2009: Нові слова та значення: Словник [Текст] / Укл. Л.В.Туровська, Л.М.Василькова – К.: Довіра, 2008. – 270 с.

В статье рассмотрены иноязычные суффиксальные термины, занявшие важное место в разных терминосистемах. Поставлена проблема их системности, отмечены сферы употребления и перспективы замены национальными соответствиями.

Ключевые слова: иноязычная лексика, терминология, украинский язык.

The article is about foreign suffixal terms, which occupy highly important place in different termsystems. There is issued a challenge of their system, are described the spheres of their usage and perspectives of their substitution for national analogues.

Key words: foreign vocabulary, terminology, Ukrainian language.

Надійшла до редакції 25 травня 2009 року.

Андрій Малявін

ББК Ш 12=411.4*212.5

УДК 801.5

СЕМАНТИЧНІ ЗРУШЕННЯ ЗНАЧЕННЯ УМОВИ ЯК МОВНИЙ ЗАСІБ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЗНАТЬ

Стаття продовжує дослідження, спрямовані на вивчення семантики синтаксичних одиниць. Розглядаються різні типи семантичних зрушень, що мають місце в українській мові, і зокрема, семантичні зрушення, що відбуваються із терміном “умова”.

Ключові слова: апперцепція, поняття, семантичне звуження, семантичне розширення, семантичний зсув.

Уживання терміна “умовні речення” на позначення цілого класу речень, до складу якого входять речення причинно-наслідкової семантики, допустові речення, речення мети, порівняльні та ін. [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 541–586], дає нам підстави тлумачити цей факт як семантичне зрушення, що відбулося із терміном “умова”. Метою статті є визначити тип цього семантичного зрушення.

Семантичні зрушення з погляду механізму набуття словом нового значення можуть бути представлені трьома типами переосмислень: звуженням (спеціалізацією), розширенням (генералізацією) і зсувом, природа яких, як засвідчує огляд останніх вітчизняних і зарубіжних лінгвістичних досліджень, тривалий час не була чітко окреслена, що й зумовлює актуальність пропонованої статті.

Основою цих механізмів зміни значення є різні процеси, але той факт, що переосмислення проходить у межах однієї понятійної сфери, дозволяє розглядати три типи семантичних відношень під однією рубрикою.

Під звуженням значення розуміється звуження обсягу сигніфіката слова: слово, що спершу позначало категорію, в результаті зрушення значення починає номінувати підкатегорію. Вихідне і похідне значення перебувають у родо-видових відношеннях.

Звуження значення можна вважати мовно-семантичним відповідником дедукції – однієї з основних мисленневих тенденцій, що полягає у русі думки від невизначеності до визначеності змісту, від знання загального правила до знання про якийсь конкретний факт, який підпадає під дію цього правила.

Практично будь-яке слово широкої семантики внаслідок дії механізму звуження може стати похідним для появи семантичного деривата видового значення.

Процеси, результатом яких є збільшення обсягу сигніфіката, називаються розширенням (генералізацією). Розширення значення – це мовна паралель індукції – розумової операції, що полягає у русі думки від конкретного до абстрактного, від знання одиничних або окремих фактів до знання загального правила.

І звуження, і розширення значення передбачають тільки зміну обсягу вихідного поняття без будь-яких оцінних “домішок” до значення деривата.

Семантичний розвиток того самого слова може давати приклади як звуження, так і розширення значення.

Розширення значення – менш розповсюджений семантичний процес, ніж звуження, оскільки спеціалізація, з когнітивного погляду, є менш трудомістким, ніж генералізація, мисленневим процесом. Це пояснюється тим, що вона (спеціалізація) базується на дедукції, простішому, у порівнянні з індукцією, логічному механізмі.

Чим ширшим і невизначенішим є поняття, що позначається словом, тим більшою може бути кількість значень, отриманих словом у результаті спеціалізації, а, оскільки, як ми вже зазначали, процес зрушення від видового поняття до родового (генералізація) пов’язаний із великими когнітивними зусиллями, він повинен бути мотивований серйозними пізнавальними потребами і нести вагомішу когнітивну інформацію.

Можна припустити, що розширення відбувається зі значенням тих слів, що позначають поняття з чітко закріпленими у колективній мовній свідомості категоріальними ознаками. Тобто розширення значення можна швидше за все прогнозувати у словах, що позначають добре відомі, соціально значущі категорії.

Зсув, так само, як розширення і звуження, базується на індукції та дедукції. Але під час зсуву, крім логічного механізму, задіюється асоціативний механізм, який наближає зсув до метафори.

Дія асоціативного механізму призводить до появи конотативних компонентів у семантичній структурі слова, дія яких експліцитно виражається через зсув.

Зсув відбувається у значеннях із розгорнутою прототипічною частиною: адже потенційні семи з'являються лише у словах, що позначають добре відомі поняття з великим асоціативним потенціалом. Інакше кажучи, будь-яке конотативне слово може бути задіяне у процесі зсуву. Через це, зсув – “найцінніше з когнітивної точки зору семантичне зрушення” [Лапшина 1996, с. 103].

Слова – це не математичні символи: вони не є ярликами готових, чітко окреслених понять. Слова позначають процес категоризації, а оскільки категорії є сутностями відкритими, то значення слів, які позначають ці категорії, також є відкритими для подальших змін. Отже, схильність до семантичних зрушень ґрунтується на когнітивній природі значень, яка відбиває постійну взаємодію людини із навколишнім світом.

Високий ступінь продуктивності семантичних процесів спеціалізації і генералізації визначається тим, що когнітивні моделі ЧАСТИНА – ЦІЛЕ і ЦІЛЕ – ЧАСТИНА є базовими пізнавальними структурами.

Розвиток лексичної семантики у вигляді зрушень значень, з когнітивного погляду, визначається залежністю сприйняття від попереднього досвіду, від запасу знань, від загального змісту духовного життя людини, тобто семантичні зміни базуються на апперцепції.

Про апперцепцію як про вторинне сприйняття уявлення, позначеного словом, писав О. Потебня. Апперцепція, за його поглядами, існує скрізь, де те або інше сприйняття пояснюється наявним запасом інших уявлень, тобто відбувається усвідомлення того, що пізнається і сприймається через часткове ототожнення його із чимось вже відомим. Відповідно, “апперцепція – це участь найсильніших уявлень у створенні нових думок” [Потебня 1993, с. 83].

Вдалим прикладом апперцепції, який наводить О. Потебня, є придбаний Чічіковим список “мертвих душ”, у якому кожне прізвище і професія померлої людини відтворює цілу картину [Там само, с. 83].

Апперцепція має різні ступені. Про перший ступінь ми говоримо тоді, коли людина позначає словом явище, основні ознаки якого збігаються із ознаками інших явищ, які людина об'єднує у певному понятті. Це поняття позначається тим самим словом. Другим ступенем апперцепції є аналогія, результат якої зазвичай називають переносним уживанням. І, нарешті, третій ступінь апперцепції – це вже образне вживання слова.

Говорячи про апперцепцію, О. Потебня вводить поняття “готова норма”, яке визначає ставлення людей до світу і спрямовує їх висловлення. Отже, апперцепція є результатом досвіду, практичної діяльності людини, акумулює відчуття, що були сприйняті раніше, і містить елементи спілкування. Враження та відчуття, які є наслідком апперцепції, зберігаються і закріплюються в когнітивній системі

У семантичному зрушенні, таким чином, відбувається концептуалізація уявлень, досвіду, знань, що відбивають пізнавальну діяльність людини. Сприйняття, пізнавальна діяльність визначаються багатьма чинниками, у тому числі культурно-історичними, соціокультурними, що не може не надавати пізнанню національної специфіки.

Отже, семантичні зрушення є мовним засобом концептуалізації і закріплення у когнітивній системі уявлень і знань, що є соціально значущими для культурно-мовного колективу, і це дозволяє зараховувати семантичні зрушення до когнітивних інструментів.

Процес концептуалізації соціокультурних пріоритетів відбувається на базі запасу знань і уявлень, що вже існують у когнітивному просторі колективу. Семантичні зрушення, таким чином, виступають моделлю похідного значення: в результаті когнітивної обробки значення, що вже є засвоєним і впорядкованим (вихідне значення), відбувається концептуалізація нового значення (значення семантичного деривата).

З позиції конвенціональної закріпленості певної семантики за певною формою, видається доцільним увести когнітивно-семантичну категорію “прототипне зрушення”.

Критерієм виділення прототипного зрушення є повторюваність, регулярність певних семантичних відношень, зафіксована на словниковому рівні, що дає можливість говорити про когнітивну реальність тієї або іншої концептуальної моделі.

Оскільки прототипне зрушення є результатом осмислення й об'єднання об'єктивних загальних властивостей конкретних мовних одиниць, можна, на наш погляд, вважати його інваріантом, що має досить великий ступінь абстрактності.

Думка про те, що будь-яке пізнання базується, перш за все, на пошуках спільного принципу, який об'єднує в одне ціле різні об'єкти спостереження, була висловлена Є. Кассіером, який стверджував, що одиничне не може лишатися одиничним. Воно має бути підведеним під якусь категорію, у якій одиничне є або логічним елементом, або елементом теологічної причинно-наслідкової структури [Cassirer 1953]. Отже, прототипні семантичні зрушення відбивають внутрішню природу категорій, їхній механізм, і тому є етапами когнітивних процесів, виконуючи роль ланки між репрезентованою системою знань і поняттями, що активно розвиваються.

Прототипні зрушення можна віднести до числа ідеалізованих когнітивних моделей, під якими в когнітивній лінгвістиці розуміються складні структури репрезентації знань у вигляді гештальта.

Отже, прототипні зрушення можна розглядати як актуалізацію знань, що закладені у семантиці слова, і методів обробки цих знань. Прототипні зрушення здатні виконувати роль інструмента передачі знань, оскільки вони є концептуальними утвореннями, генералізованими поняттями. Прототипні семантичні зрушення – це соціокультурні концепти, символи певних соціальних і моральних пріоритетів, які вербалізуються у вигляді семантичних переосмислень. Уведення поняття прототипного семантичного зрушення, на наш погляд, було цінним для когнітивно орієнтованих історичних досліджень з семантики.

Аналіз прототипних зрушень, визначення їхніх виявів і періоду найвищої продуктивності дасть змогу визначити соціокультурні акценти бачення, які є невід'ємною частиною концептуальної моделі світу.

Можна зробити кілька узагальнень:

Семантичні зрушення представлені трьома різновидами семантичних процесів – спеціалізацією (звуженням), генералізацією (розширенням), що базуються на дедукції та індукції, та зсувом, основою якого є асоціативний механізм.

Розвиток лексичної семантики у вигляді зрушень у значенні визначається апперцепцією – залежністю сприйняття від попереднього досвіду, запасу знань, від загального змісту духовного життя людини.

Зрушення у значенні слова свідчать про високий ступінь об'єктивованості ознаки, що становить його суть у асоціативній мережі культурно-мовного колективу, про закріпленість у тезаурусі і входження до конотації.

Семантичні зрушення є мовним засобом концептуалізації і закріплення у когнітивній системі соціально значущих для культурно-мовного колективу інформації і знань, що дає підставу вважати семантичні зрушення когнітивними інструментами.

Концептуально оформлюючи стереотипні уявлення, концентруючи в них кваліфікативно-оцінні ознаки, семантичні зрушення відбивають соціально-психологічні орієнтири та призми бачення на тому або іншому етапі суспільного розвитку.

Регулярна закріпленість певних семантичних відношень за певною формою дає можливість виділити інваріант – прототипне семантичне зрушення, яке є ідеалізованою когнітивною моделлю, тобто структурою представлення знань у вигляді гештальта.

Отже, семантичне зрушення, яке відбулося із терміном “умова”, можна визначити як розширення його значення. Особливістю цього розширення є те, що своє словникове та мовленнєве закріплення воно отримало не безпосередньо, не через лексему “умова”, а через її дериват “обумовлювати” (“зумовлювати”).

Вважаємо, що пояснення цього явища буде повним, якщо розглядати “умову” як концепт, тобто як “оперативну змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), усїєї картини світу, що відбита у людській психіці” [Кубрякова, Дем'янков, Панкрац, Лузина 1996, с. 90].

Таке дослідження, особливо враховуючи когнітивну складову концепту “умова”, допоможе більш чітко усвідомити роль та місце умовних відношень у мовній картині світу і сприятиме їх подальшому дослідженню.

Література

Кубрякова, Дем'янков, Панкрац, Лузина 1996: Кубрякова, Е.С., Дем'янков, В.З., Панкрац, Ю.Г., Лузина, Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С. Кубрякова (ред.). – М. : Изд-во Московского ун-та, 1996. – 246 с.

Лапшина 1996: Лапшина, М.Н. Семантическая деривация в когнитивном аспекте (на материале англ. яз.) [Текст] : автореф. дис ... докт. филол. наук : 10.02.04. – СПб, 1996. – 331 с.

Потебня 1993: Потебня, А.А. Мысль и язык [Текст] / А.А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько, І.І., Гуйванюк, Н.В., Кобилянська, М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч посібник [Текст] / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с. – Бібліогр.: с. 659-667. – ISBN 5-11-004250-0.

Cassirer 1953: Cassirer, E. The philosophy of symbolic forms [Text] / E. Cassirer. – Yala University Press, 1953. – 220 p. – Бібліогр.: с. 210-220. – 200 пр.

Статья продолжает исследования, направленные на изучение семантики синтаксических единиц. Рассматриваются разные типы семантических смещений, которые имеют место в украинском языке, и в частности, семантические смещения, которые происходят с термином “условие”.

Ключевые слова: апперцепция, понятие, семантическое сужение, семантическое расширение, семантический сдвиг.

The article continues the cycle of publications devoted to the study of the syntactic units. Different types by semantic displacements in Ukrainian language, in particular with the term of condition ones are settled.

Keywords: apperception, concept, semantic intending, semantic expansion, semantic displacement.

Надійшла до редакції 2 вересня 2009 року.

ББК Ш12=411.4*2

УДК 81'42=161.2

МОДАЛЬНІСТЬ ПРЕДИКАТИВ ДОЗВОЛУ: СПРОБА ЕКСПЛІКАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу одного із актуальних питань сучасної української лінгвістичної науки, що залишається й надалі маловивченим – проблемам деонтичної модальності зокрема. Водночас, цей матеріал є елементом комплексного дослідження автора щодо стратифікації категоріальних значень модальності як текстотвірної універсалії.

Ключові слова: модальність, семантика дозволу, обов'язковість, предикат.

Робота присвячена спробі семантичної і синтаксичної характеристики дієслів, які в своїй значеннєвій структурі мають елемент деонтичної обов'язковості взагалі і дозволу зокрема. Мета запропонованого дослідження полягає у з'ясуванні характеру функціонування модальних предикатів з семантикою дозволу у сучасній українській мові.

Предметом аналізу будуть дієслівні реалізації предикатів, що означають дозвіл: *дозволяти*, а також основні лексичні деонтичні показники: *могти, вільно, можна, треба, належить*.

Елемент деонтичної обов'язковості є критерієм, на основі якого були виділені з широкої групи так звані волюнтативні висловлення, що складаються з дієслів, які передають прохання, намову, пораду, рішення, тобто такі, у яких основним є семантичний компонент “хотіти” (на підставі елемента *хотіти, щоб* виділяються модально каузативні дієслова, які означають намову, пораду, прохання, наказ, заборону і дозвіл; у даному випадку говорять також про предикати нахилиння, поділяючи їх за критерієм згідності/незгідності преференції суб'єктів; звертається також увага, що *мусити* – це чисте модальне значення, яке виражає тільки обов'язковість, натомість *наказувати*, крім цього модального змісту, передає також вираження волі певного суб'єкта, волі позитивної і категоричної в опозиції до *радити, намовляти* – семантичним центром цих слів є *мусити*).

Ю.Апресян значенням слова визнає упорядкований набір семантичних рис. Учений вважає, що значення слова є тотожним з усіма спорідненими з ним значеннями, якщо в дефініції виступають усі семантичні риси [Апресян 1986]. У свою чергу, якщо дефініція буде містити всі семантичні обов'язкові риси, тоді вона буде відрізнятися від інших подібних значень, але не тотожних. Тотожними він вважає ті значення, які мають однаковий набір упорядкованих рис. Звертається також увага на поняття відтінка значення. У більшості випадків через відтінки значення розуміємо частини подібних значень. Часто при цьому можна зазначити розрізновальні риси контекстів, для яких ця різниця була б облігаторною. Один із можливих способів опису таких відмінностей полягає у тому, що підкреслюється відповідний компонент словникової дефініції, який ставиться на перше місце. Таке або інше формальне виділення компонентів є обов'язковим як у теорії синонімів і лексичних конверсів, так і в теорії лексичної семантики як цілісності.

У рамках генеративної граматики часто застосовується метод так званих значеннєвих експлікацій (або семантичних експлікацій/семантичних примітивів). Такий підхід представляє А.Вержбіцька, яка робить спробу конструювати модель універсальної системи мови людської думки (*lingua mentalis*) [Wierzbicka 1989]. У семантичному описі мови вона іде до визначення списку невизначальних, основних елементів мови, які були б придатні до семантичного опису природних мов. До трансформаційних методів схиляється У.Чейф, який вважає, що аналіз мови повинен починатися із семантичного аналізу [Чейф 1975].

Потребу значеннєвого аналізу у дослідженнях мови підкреслює також Дж.Лайонз. Він пропонує визначення семантичної структури в категоріях реляцій між словами, які входять до складу окремих лексичних субсистем [Lyons 1977]. Ці категорії стосуються реляцій подібності, тотожності, протилежності. Говориться також про ядерні елементи словника, які дозволяють деревацію цілого засобу лексичних значень мови.

Отже, бачимо, що єдиної теорії значення не існує і концепції опису значення висловлень природної мови, різні концепції і погляди щодо значення і способів його опису щораз більше показують явища, яких не могла розтлумачити традиційна граMATика.

Модальність, яку розглядають лінгвісти, є дуже складною проблемою, оскільки до неї відносять дуже різні явища. Звідси неоднакові внутрішні поділи, класифікації, а також різна термінологія, яка важко піддається перекладу. Незважаючи на все це, можна зауважити два основних напрямки дослідження щодо потреби виділення двох сфер явищ: з одного боку, модальності, пов'язаної з формальним типом висловлення (розповідні, питальні, окличні), яка застосовується у класифікації усіх речень – така модальність є облігаторною рисою речення; і друга сфера, пов'язана з вираженням ставлення автора висловлення (який може бути тотожний або відмінний з граматичним підметом речення) до висловлюваного змісту, який сприймається автором як спланований, бажаний, обов'язковий або можливий.

На сьогоднішній день, беручи до уваги досягнення не лише теоретичної лінгвістики, а й психології, соціології, філософії, можна говорити принаймні про обов'язковість виділення трьох типів модальних явищ. Перший із них – це реченнєва модальність, реляційна (також і модальність складних речень, яка стосується

структури всього речення). Основні типи реченнєвої модальності представляють розповідні і питальні речення [СУЛІМ 1973; Немец 1991; Загнітко 2001]. У генеративній інтерпретації реченнєва модальність вводиться на самому початку генеративного виведення:

(1) Речення → М + С

(2) М → $\left\{ \begin{array}{l} M_{\text{розп}} \\ M_{\text{пит}} \\ M_{\text{віт}} \\ M_{\text{зверн}} \\ M_{\text{вигук}} \end{array} \right\}$

Де М означає реченнєву модальність

$M_{\text{розп}}$ – модальність розповіді

$M_{\text{пит}}$ – модальність питання

$M_{\text{віт}}$ – модальність привітання

$M_{\text{зверн}}$ – модальність звернення

$M_{\text{вигук}}$ – модальність викрику.

Від вибору типу М залежать істотні властивості, якими відрізняються речення, що належать до різних інтенціональних типів.

Другий тип становить так звана вербальна модальність, яка виражає такі семантичні категорії, як: реальність, нереальність, оптативність, можливість, обов'язковість. Вербальна модальність пов'язана з граматичною категорією способу і модальними дієсловами, що альтернують зі способом. До такого типу модальності можна віднести наказові речення. Речення наказові, як правило, виражаються за допомогою наказового способу або модальних дієслів.

Я.Пузиніна відділяє площину модальності, яка стосується структури всього речення, від модальності, що розглядається як ставлення автора до змісту висловлення. Об'єктивна модальність відноситься до розряду висловлень (асерторичні, проблематичні і дейктичні), у свою чергу суб'єктивна модальність пов'язана зі ставленням автора N щодо адресата А через передачу певних змістів. У цьому типі виділяється модальність справжності (стосується переконання N у правдивості змісту інформації) і волюнтативна (пов'язана з волею N) [Puzyrina 1981].

Волюнтативне ставлення N дослідниця представляє за допомогою Схеми 1.

Волюнтативне відношення розглядається на тому самому модальному рівні, як відношення правдивості, і відноситься до модальності, пов'язаної з такими мовними засобами, як способи, модальні дієслова і модальні слова. Обов'язковість локалізується у типі суб'єктивної модальності.

Для Р.Гжегорчикової модальність є обов'язковою складовою кожного речення, оскільки в кожному реченні мовець визначає відношення між комунікатом (реляція підмет – предикат) і дійсністю. Автор може сприймати зміст висловлення як реальний, гіпотетичний, бажаний, або може питати (хотіти знати) [Grzegorzczkova 2001]. Ставлення мовця уже є предметом предикації.

Схема 1.

Імплицитними показниками ставлення того, хто говорить, до висловлюваного змісту (до реальності висловленого змісту) є способові форми, інтонація, модальні слова і модальні дієслова. Авторка вирізняє значення об'єктивної обов'язковості (тобто інформація про існування або неіснування умови, яка імплікує стан речей, що передається головним дієсловом) – у таких випадках ідеться про констатацію певного об'єктивного стану речей, який стосується підмета без втручання автора. Суб'єктивна обов'язковість інформує про волю або інтелектуальне ставлення автора [Grzegorzczukowa 2001: 94].

В інших роботах здебільшого зустрічаємо подібні погляди. Virізняється основна модальність, до якої відносяться типи речень (розповідь, наказ, намір, побажання, питання), а також так звані факультативні модальні значення, які виражають неґацію, невпевненість, умовність, обов'язковість [Durovič 1956; Klemensiewicz 1957; Łuczkoў 1997]. Модальність розуміють не лише як вираження реальності чи нереальності події, а одночасно як прагнення N до впливу певним чином на адресата, тобто модальність розглядається як комунікативні наміри автора висловлення (N). Основні реченнєві модальності приписуються так званому передпредикативному ядру за допомогою операторів – такий підхід близький до поглядів представників генеративної граматики. Цінним є те, що він вводить також допоміжні оператори, наприклад, для прохання чи суворого наказу. Ці субоператори пізніше визначаються при реалізації речення.

Визначається також модальність загальна (розповідь, питання, побажання), модальність певності і волюнтативна модальність. Ця остання розглядається в категоріях можливості і обов'язковості. Проте, від модальності відношення і правдивості відділяється так звана модальність виконавця, яка виражає обов'язковість, можливість і намір. П.Адамець говорить про предикативну модальність, яка може бути немаркованою (якщо виражає розповідь, впевненість, фактивність), або маркованою (якщо виражає заперечення, наказ, умовність, сумнів, правдоподібність) [Адамець 1974]. Дослідник виділяє і так звану диктальну модальність, у якій зміст сприймається як обов'язковість, повинність, намір.

На генеративних засадах розглядає модальність Р.Ружичка, який представив схему генерування речень з урахуванням модальності [Ружичка 1963]. До основних правил він вводить факультативний елемент M, уже на початку:

$$(1) \quad S \rightarrow (M) \text{Nom}_O + \text{Praed } P$$

Де:

S – вихідний символ (речення)

M – модальність як факультативний елемент

Nom_O – номінальний комплекс

Praed P – предикативна фраза

Символ M розвиває правило 2:

$$(2) \quad M \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{neg} \left\{ \begin{array}{l} \text{int} \\ \text{imp} \end{array} \right\} \\ \text{Imp}^h \end{array} \right\} \quad \text{H}$$

де:

Neg – неґація

Int – питальна модальність

Imp – наказова модальність

H – волюнтативна модальність, прогностично-гіпотетична

Imp^h – оптативний імператив

Модальність розповіді він розглядає як нульову.

Представники генеративної семантики, які бачать у семантиці центральний компонент, що генерує глибинну структуру, приймають існування в ній елементів типу: питальність, наказ – і аналізують наказові речення в термінах тривалентного предиката, аргументами якого є N (автор), A (адресат) і зміст події, який повинен бути виконаний. Таким чином, наказові речення можна представити як структури з певними матричними реченнями:

$$(\text{NP}_1 + \text{V}_{\text{perf}} + \text{NP}_2) + \text{S}$$

де:

NP₁ – особовий займенник = я

V_{perf} – перформативне дієслово

NP₂ – особовий займенник в Д.в. = тобі, вам

S – зміст події, яка має бути виконана

Наприклад:

Зроби! → (Я + наказую + тобі//вам) + ти зробиш // ви зробіте

Перформативне дієслово робить специфічною так звану іллокутивну силу речення, на початку якого стоїть іллокутивна матрична фраза, яка може бути виражена експліцитно або імпліцитно. У залежності від цього у поверхневій структурі слід розрізняти явні перформативні дієслова (*Я наказую тобі відкрити двері*) і приховані (*Відкрий двері*). Глибинна структура в обох випадках є однаковою, оскільки в ній виступає перформатив *наказую*.

Отже, перформативні дієслова тлумачаться не як набір абстрактних рис, а як конкретний лексичний елемент. Мабуть, у цьому випадку більш адекватно було б говорити про існування загальних перформативних дієслів “у широкому розумінні”, що містять певний перформативний зміст, як про показники модальності: *говорити, наказувати, питати, хотіти*. У такому випадку вони виражають зміст, реалізований через синонімічні групи, до яких можуть входити перформативи з вузьким значенням, тобто дієслова, що реалізують цей основний зміст. Синонімічні дієслова, що представляють перформатив у широкому значенні, виражають різні відтінки основного значення. Певний значеннєвий відтінок можна позначати за допомогою індексів при дієслові, наприклад: *говорити* (категорично), *закликати* (порада), *закликати* (рекомендація).

Можна говорити про обов’язковість опрацювання у слов’янських мовах набору дієслів, що належать до таких синонімічних груп, визначення їх семантичних відтінків, а також окреслення способу їх символічного запису з вказівкою зв’язків між паралельними поверхневими конструкціями типу: *Мати наказала мені відкрити // Мати наказала мені, щоб відкрив // Мати наказала мені: “Відкрий!”*, – а також зв’язків між конструкціями типу: *Мати наказала мені щодо Я наказую тобі*. Десь “на середині дороги” між глибинною і поверхневою структурою речення є запрограмований якийсь стилістичний показник, що визначає вибір тієї чи іншої морфолого-синтаксичної реалізації ідентичної семантичної структури.

У подальшій роботі, присвяченій деонтичним предикатам, приймаємо без дискусії на цю тему твердження про існування реченнєвої модальності. Водночас слід зазначити про існування третього типу (або рівня) модальності – модальності тексту. Причому на цьому рівні кваліфікуємо модальність як текстотвірну категорію, ґрунтуючись на постулатах сучасної психології про егоцентричність сприйняття людиною світу, а також спираючись на твердження про те, що людина формує свою думку не просто окремими реченнями, а текстами. Розглядаємо цей тип модальності як універсальну категорію, наявну у кожній мові, оскільки автор завжди має якесь ставлення до висловлюваного змісту: розповідає (знайомить), питає, вимагає. У свою чергу засади, на які спираємося, відносяться до іншого типу модальності, яку розглядаємо як факультативну семантичну категорію, що сприймається у зв’язку з виділенням так званих можливих світів, у яких події, що описуються в реченні, можуть або мусять відбуватися. Отже, факультативна модальність розпадається на три пити: деонтична, епістемічна і алетична.

Деонтична модальність відноситься до світу норм і оцінок і стосується дій людини, які з волі індивідуального або збірного діяча наказані їй або дозволені. Деонтичні предикати *обов’язок, дозвіл, заборона* мають свої лексичні показники у вигляді основних модальних дієслів *могти, мусити, повинен, можна*, а також дієслів та інших лексем, що виражають наказ, заборону і дозвіл.

Епістемічна модальність відноситься до світу переконань автора і стосується ступеня впевненості у висловлюваних ним судженнях. У цьому світі подія, про яку йдеться у реченні (чи тексті), представляється як певна, правдоподібна, сумнівна, неправдоподібна. Основні епістемічні предикати: *можливий, нефальсифікований і фальсифікований* можуть мати різні лексичні показники.

Алетична модальність стосується світу зовнішніх подій, так званих об’єктивних, щодо яких автор має експліцитне ставлення констатації: твердження існування причиново-наслідкового зв’язку між двома подіями. Змістом цих подій, пов’язаних каузативними реляціями, є явища, що не залежать від волі або переконання автора. Взаємна детермінація виникає з їх імманентних рис. Центральними поняттями алетичної модальності є: обов’язковість, можливість, неможливість. Проте, беручи до уваги егоцентричність у сприйнятті світу, постає слушне питання: чому мовець констатує наявність окремих речей «об’єктивного» світу і водночас ігнорує інші [Мозгунов 2009].

Характеризуючи основний деонтичний функтор ‘дозволено P’, який означає деонтичну можливість, слід відзначити, що у природній мові його представляють так звані основні модальні одиниці (*могти, можна, вільно*), а також повнозначні дієслова дозволу: *дозволяти – дозволити*, і у певних варіантах вживання *погоджуватися – погодитися*. Вони виражають каузативні відношення: X спричиняє, що Y можна Z.

Дозвіл, як наказ і заборона, є станом, який спричиняється особою, що дозволяє (суб’єкт дозволу). Ситуацію дозволу можемо спостерігати у таких прикладах:

Мати дозволила Іванові піти в кіно.

Директор дозволив Петрові поїхати на екскурсію.

Андрій дозволяє дочці запрошувати додому своїх подруг.

Керівник погодився на те, щоб ми самі визначили графік чергування.

Спільним змістом дієслів дозволу є те, що вони передають певну інтелектуально-волютивну позицію якогось агенса (суб’єкта дозволу), яка не суперечить позиції іншого агенса (адресата дозволу). Учасники ситуації дозволу залишаються у певних визначених інтерперсональних відношеннях: суб’єкт дозволу має певну владу над об’єктом і від суб’єкта залежить, чи об’єкт виконає, чи не виконає сплановану дію Z.

Деонтична можливість, на відміну від епістемічної можливості, не ступенюється: не можна трохи дозволити або багато дозволити (дуже дозволити). На шкалі деонтичної обов'язковості, яка може зміцнюватися або слабнути, можливість займає нейтральний пункт.

Семантичну структуру висловлень із дієсловами дозволу створює предикат дозволу разом із аргументами X, Y, Z: P (X, Y, Z), де:

P – предикат дозволу;

X – суб'єкт дозволу;

Y – адресат дозволу;

Z – немодалізований зміст дозволу.

Аргументи X і Y денотують осіб, які мають здатність вираження інтелектуальних суджень, волютивних і оцінних суджень, причому суб'єкт дозволу має певний авторитет (владу).

Аргумент Z має характер події, його зміст підлягає селективному правилу: Z мусить денотувати дії, можливі для виконання Y-ом. Для аргументів дозволу семантичні елементи є такими самими, як для аргументів наказу. У глибинній структурі актів дозволу місце деонтичної обов'язковості займає елемент деонтичної можливості:

$Pos_{deon} Z = \sim Nec_{deon} \sim Z$

Дієслова, що виражають дозвіл, також мають метаінформативний характер, означають висловлення тексту, у якому щось дозволяється: X дозволяє Y = X говорить, що Y може = X говорить, що Y можна Z.

Тому в есплікації наявні усі елементи структури основного деонтичного дієслова МОГТИ, а також елемент, що означає мовну інформацію.

У зв'язку із цим можна запропонувати такі елементи есплікації предиката ДОЗВОЛЯТИ:

1. Y хоче зробити Z.
2. X має владу над Y.
3. Не є так: якщо Y зробить Z, то X зробить Z1.
4. Z1 – погано для Y.
5. X говорить Y, щоб Y зробив Z.

Елементи 3 і 4 разом виражають негачію обов'язковості, що рівнозначно кон'юнкції 3 і 4 як деонтичної можливості.

Кон'юнкція всіх елементів створює есплікаційну формулу:

$\{(Vol_{y,(Ag\ y,z)} \wedge (Aut_{x,y} \wedge [(NEG (Ag_{y,z} \rightarrow Ag_{x,z1}) \wedge (V_{z1,y}))] \wedge (T_{x,y,(Ag\ y,z)}))\} \leftrightarrow X \text{ дозволяє } Y Z$

Пермісивне значення можна характеризувати за допомогою набору семантичних ознак, що представляють прості предикати: [+ ВОЛЯ_y] [+ ВЛАДА_x] [+ МОЖЛИВІСТЬ_z] [+ МОВЛЕННЯ_x], причому ознака [+ МОЖЛИВІСТЬ_z] у своїй сутності становить комбінацію обов'язковості і негачі [-ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ_{не z}].

Дозвіл не імплікує волі суб'єкта. Окремі елементи есплікації можуть підлягати структуралізації, створюючи складні речення, наприклад:

Якщо хочеш іти в кіно, я тобі дозволяю.

Петро дозволив Ганні поїхати, не хотів їй перешкоджати, і навіть прагнув, щоб її не було кілька днів.

Микола дозволив дочці повернутися пізніше, тому, незважаючи на велику невдоволеність, нічого не сказав, коли вона повернулася опівночі.

Не просила тебе прибирати, але, якщо хочеш, можеш це зробити, не буду тобі в цьому перешкоджати.

Якщо дозволяю тобі керувати машиною, то це не значить, що я хочу, щоб ти це робив, так само, як не хочу, щоб ти цього не робив.

Ти не говорила мені переодягнутися, тому я зрозуміла, що дозволяєш вийти у цій сукні.

Лікар дозволив Галіні короткі прогулянки, побачивши, що вона дуже цього хоче.

Командир не дав наказу, але і не заборонив стріляти, тому ми подумали, що він дозволяє ці щоденні вправи.

Дієслово *дозволити* є найбільш нейтральним засобом мовної реалізації деонтичного предиката 'є дозволене', тому в усіх контекстах може відбуватися альтернація з іншими пермісивними дієсловами.

Інші дієслова цієї групи є функціонально спеціалізованими синонімами, стилістично маркованими. Приклади показують, що ці дієслова найчастіше пов'язані із офіційно-діловим стилем і виступають у безособових формах *дозволено // не дозволяється*. Характерна безособовість дозволяє оминати в реченні підмет, тобто того, хто видає розпорядження – наказ, заборону, дозвіл. Девербатив ДОЗВІЛ зараз має конкретне значення – називає продукт дії – дозвіл – це документ, у якому вміщено текст дозволу, найчастіше у шаблонній формі перформативного висловлення: ЦИМ ДОЗВОЛЯЄСЯ (кому, що); або: "ХХ"- (назва адміністративного органу) дозволяє (кому, що)". У висловленнях із дієсловом ДОЗВОЛИТИ елемент семантичної структури ВЛАДА набуває додаткової предикації, яка окреслює тип влади, наприклад: виконком, адміністрація тощо.

До групи пермісивних дієслів, що реалізують деонтичний предикат "є дозволене" можна залучити також ПОГОДИТИСЯ, ПРИСТАТИ у значенні, яке вони приймають у висловленнях типу: *погодитися на те, щоб; пристати на те, (щоб):*

Павло погодився на те, щоб Ольга поїхала в Болгарію.

Погоджуюся на твоїй виїзд.

Аліна зрештою погодилася на те, щоб я віддала її блузку.

Робітники погодилися з таким рішенням.

Анжела пристала на пропозицію подруги.

Михайло пристав на те, щоб ми зупинилися на ночівлю в готелі.

Погоджуюся на все, чого захочеш.

Змістом цих дієслів є інформація про тотожність інтелектуально-волютивного відношення двох осіб, учасників комунікативної ситуації, причому вони не імплікують відношення інтерперсональної залежності (влади), не містять елемента деонтичної можливості. У свою чергу, вони імплікують волю одного з учасників (Х), на перешкоді якій не стоїть воля другого (У). Вони також можуть вводити пряму мову. У цьому відношенні мають метаінформаційний характер, тобто є інформацією про виголошений текст або про дію знакового характеру, наприклад, жест:

Кивком голови пристав на нашу пропозицію.

На цій підставі їх можна визнати неповними синонімами пермісивних дієслів. Ю.Апресян вважає, що обов'язковою і достатньою умовою для визнання двох слів (або синтаксично нерозкладних фразеологічних одиниць) А і Б лексичними синонімами є: 1) повне покриття словникових дефініцій, тобто ці слова повинні перекладатися на однакові вирази семантичної мови; 2) однакова кількість активних семантичних валентностей, причому таких, у яких валентності з однаковим номером мають однакові ролі; 3) приналежність до однієї глибинної частини мови [Апресян 1995]. Квазі-синоніми, на його думку, відрізняються від абсолютних синонімів першою рисою (їх словникові дефініції мають багато спільного, але не замінюють повністю одна одну), натомість не відрізняються за другою і третьою ознакою.

Нарешті хочемо розглянути пермісивні конструкції, у яких заперечуються облігаторні компоненти дієслівного значення, не спричиняючи семантичної суперечності, наприклад:

Максим дозволив Тетяні піти в кіно, хоча зовсім не хотів (щоб Тетяна пішла в кіно).

Мати дуже неохоче дозволила дочці пофарбувати волосся.

Сержант дозволяв хлопцям такі самостійні вчинки, хоч прагнув, щоб вони цього не робили.

Батько дозволяв мені ходити на дискотеку, хоч я зовсім не хотів туди ходити.

? Дозволив мені виїхати, хоч я зовсім не хотів цього робити.

**Андрій дозволив Павлові поїхати, хоч не мав над ним ніякої влади.*

В останніх трьох із наведених прикладів структуралізується заперечний елемент волі суб'єкта дозволу (Х), хоч дозвіл нейтралізує цей елемент, оскільки деонтичний предикат 'є дозволене' не імплікує активної волі суб'єкта, тобто: 'не є так, що Х хоче Z і не є так, що Х не хоче Z'. Тому, якщо у структурі речення цей елемент присутній, то слід очікувати суперечності, оскільки:

Якщо Х не хоче, щоб У зробив Z – то Х забороняє Z, натомість Х дозволяє Z.

Ці приклади показують, що Х дозволяє дещо всупереч власній волі з огляду на якісь інші елементи, не передані в реченні, або передані факультативно, наприклад:

Дозволив йому, щоб..., хоча не хотів цього, але пожалів//але не хотів робити прикростей//але зробив це, зважаючи на похилий вік.

Такі речення мають характер невдалого висловлення, оскільки немає сенсу і приводу дозволяти те, чого хтось і так робити не хоче, або якщо не визнається право особи, яка дозволяє, на висловлення будь-яких директивних думок.

Заперечні елементи семантичної структури предиката можуть реалізуватися як підрядні речення, які вводяться в позицію обставинних операторами дозволу ХОЧА, НЕЗВАЖАЮЧИ НА. Вони виражають обставину, яка всупереч семантичним імплікаціям не перешкоджає реалізації змісту основного речення. Допустові речення можуть становити мовне свідчення того, що в семантичній структурі речення (а отже і дієслова) виступають простіші семантичні елементи.

Проведений аналіз виявив характер деонтичної модальності дозволу, особливостей її реалізації на рівні речення. Водночас, можна говорити про перспективи дослідження деонтичної модальності на рівні тексту, оскільки виходимо із постулату, що модальність є текстовою універсалиєю, що може реалізуватися на всіх рівнях мовної системи. Окремого вивчення потребуватимуть і дієслова з деонтичною семантикою, що є одними з основних засобів реалізації деонтичних значень у поверхневій структурі висловлення. Продуктивними також можуть бути соціолінгвістичні та гендерні аспекти вивчення цієї проблеми.

Література

Адамец 1974: Адамец П. Актуальное членение, глубинные структуры и перифразы [Текст] / П. Адамец // Papers on functional sentence perspective / Ed. by Daneš. – Prague: Academia, 1974. – P. 189-195.

Апресян 1986: Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и в словаре [Текст] / Ю.Д. Апресян // Изв. АН СССР. – Сер. лит. и яз. – 1986. – Т.45. – Вып.3. – С. 208-233.

Апресян 1995: Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография [Текст] / Ю.Д. Апресян. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с. – ISBN 5-02-017906-X.

- Арутюнова 1988: Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – Москва, 1988. – 338 с.
- Арутюнова, Ширяев 1983: Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение: бытийный тип (структура и значение) [Текст] / Н.Д. Арутюнова. – М.: Русск. яз., 1983. – 199 с.
- Бабайцева 1963: Бабайцева В.В. О логико-психологической основе субъекта речи в некоторых синтаксических конструкциях [Текст] / В.В. Бабайцева // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1963. – С. 17-20.
- Баранов 1993: Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста [Текст] / А.Г. Баранов. – Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та, 1993. – 182 с.
- Бахтин 1986: Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
- Бевзенко 1959: Бевзенко С.П. До питання про модальні слова в українській мові [Текст] / С.П. Бевзенко // Наукові записки Ужгород. ун-ту. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту. – 1959. – Т. 37. – С. 188-191.
- Беличова-Кржижкова 1984: Беличова-Кржижкова Е. О модальности предложения в русском языке [Текст] / Е. Беличова-Кржижкова // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 49-78.
- Брицын 1990: Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке [Текст] / В.М. Брицын. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.
- Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І. Р. Вихованець ; АН України ; Ін-т укр. мови. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с. – Бібліогр.: с.215-220. – ISBN 5-12-002283-9.
- Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с.553-613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Научно-редакционный совет издательства "Советская энциклопедия"; Институт языкознания АН СССР / В.Н. Ярцева (гл.ред.). — М.: Советская энциклопедия, 1990. — 685с. : ил. — Библиогр.: в конце статей. — ISBN 5-85270-031-2.
- Мозгунов 2009: Мозгунов В. Пресуппозиции экзистенциальных предложений: к вопросу о модальных значениях текста [Текст] / В.В. Мозгунов // Русский язык и литература в Украине: проблемы изучения и преподавания: Материалы Международной научной конференции. – Горловка: Изд-во ГГПИИЯ, 2009. – С.119-121.
- Немец 1989: Немец Г.П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке [Текст] / Г.П. Немец. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1989. – 144 с.
- Немец 1991: Немец Г.П. Грамматические средства выражения модальности в русском языке [Текст] / Г.П. Немец. – Харьков: Око, 1991. – 176 с.
- Ружичка 1963: Ружичка Р. Предложение и глагол [Текст] / Р.Ружичка // Otažky slovanske syntaxe. – Praha, 1962. – S.140-156.
- СУМ: Словник української мови [Текст]. – Київ, 1970-1980.
- СУЛМ 1973: Сучасна українська літературна мова [Текст] / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 516 с.
- Чейф 1975: Чейф У. Значение и структура языка [Текст] / У. Чейф. – М.: Прогресс, 1975. – 482 с.
- Austin 1962: Austin J. How to Do Things with Words [Text] / J. Austin. – Oxford, 1962. – 167 p.
- Durovič 1956: Durovič L. Modálnost' [Text] / L. Durovič. – Bratislava, 1956. – 165 s.
- Grzegorzczkova 2001: Grzegorzczkova R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej [Text] / R. Grzegorzczkova. – Warszawa: PWN, 2001. – 182 s.
- EJO 1999: Encyklopedia językoznawstwa ogólnego [Text]. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1999. – 732 s.
- Klemensiewicz 1957: Klemensiewicz Z. Zarys składni polskiej [Text] / Z. Klemensiewicz. – Wyd. 2. – Warszawa: PWN, 1957. – 167 s.
- Lyons 1977: Lyons J. Semantics II [Text] / J. Lyons. – London, 1977. – 307 p.
- Łuczaków 1997: Łuczaków I. Wyrażanie imperatywności w języku rosyjskim i polskim [Text] / I. Łuczaków. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 141 s.
- Searle 1987: Searle J. Czynności mowy [Text] / J. Searle. – Warszawa: PWN, 1987. – 246 s.
- SB 1966: Stylistyka Bally'ego. Wybór tekstów [Text]. – Warszawa, 1966. – S. 150-186.
- Puzynina 1981: Puzynina J. O znaczeniu czasownika "oceniać" we współczesnym języku polskim [Text] / J. Puzynina // Studia Gramatyczne IV. – Wrocław, 1981. – S. 113-126.
- Wierzbicka 1988: Wierzbicka A. The Semantics of Grammar [Text] / A. Wierzbicka. – Amsterdam-Philadelphia, 1988. – 257 p.
- Wierzbicka 1989: Wierzbicka A. Semantic Primitives and Lexical Universals [Text] / A. Wierzbicka // Quaderni di semantica 19. – 1989. – 1. – P. 103-121.

Статья посвящена анализу одного из актуальных вопросов современной украинской лингвистической науки, который все еще остается малоизученным – проблемам деонтической модальности в частности. В то

же время, представленный материал является элементом комплексного исследования автора по вопросам стратификации категориальных значений модальности как текстообразующей универсалии.

Ключевые слова: модальность, семантика разрешения, обязательность, предикат.

Article is about analysis of the one of the most current questions in modern Ukrainian linguistic science, which is poorly studied and is devoted to problems in deontical modality. At the same time this material is one element of author's complex survey in stratification of categorical meanings of modality, as the text-forming creation.

Key words: modality, semantics permit, obligatoriness, predicate.

Надійшла до редакції 25 вересня 2009 року.

Наталія Овчаренко

ББК 81.411.1-3

УДК 811.161.2'373'06

**ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМ
(НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)**

У статті висвітлено основні тенденції тлумачення поняття „термін”, розглянуто механізми творення терміноодиниць, провідні принципи та шляхи формування термінологічних систем і деякі особливості цього процесу; окреслено їх значущість для повного багатоаспектного аналізу терміносистем.

Дослідження ґрунтується на попередніх термінознавчих роботах автора і є їх логічним продовженням.

Ключові слова: термін, терміноодиниця, термінологія, термінологічна система.

Сучасні науки про світ, суспільство та різні галузі його життя продовжують удосконалюватися, взаємозбагачуватися, продукувати нові дисципліни на перетині тих, які існують тривалий час. Наслідком цього є породження нових і нових підмов науки, здатних „відбивати базові поняття, категорії та концепти, а також специфіку об'єктів, суб'єктів, процесів і явищ конкретної галузі знань і діяльності людини, що номінуються” [Ивина 2003, с. 6]. Матеріали конференцій останніх років [Українська 2005; Українська 2007; Вісник 2008 та ін.], присвячених проблемам термінології, свідчать, що теоретичні питання термінології, вивчення усталених галузевих терміносистем, дослідження механізмів формування прогресивних систематизованих сукупностей одиниць термінологічної лексики продовжують привертати до себе увагу. У цій царині поряд зі здобутками спостерігаються й певні проблеми. Однією з них є окреслення теоретичних передумов дослідження термінології, що уможливило створення необхідної й достатньої характеристики тієї чи іншої термінологічної системи, а також дозволяє спрямувати теоретичну інформацію в прагматичну площину. Це становить мету нашої статті.

Українська термінологія пройшла тривалий складний шлях свого становлення, вирішуючи проблеми, створювані об'єктивними умовами на кожному з етапів розбудови вітчизняної фахової лексики. Теперішній етап розвитку термінології характеризується власним колом проблем, до вирішення яких, за спостереженням Г.В. Наконечної, простежується кілька підходів, які спонукають сучасних українських термінологів глибше, ніж попередники, розробляти теорію терміна як мовного знака у складі термінологічної системи:

– формальний, для якого головним є кількісний показник – оперативне видання термінологічних словників;

– етнографічний – ґрунтується на ідеї відродження національної термінології НТШ та Інституту Української Наукової Мови, тобто повернення до сучасної української термінології давніх термінів;

– консервативний (збереження української термінології періоду радянської доби за принципом „реальної мови”);

– інтернаціональний, який віддає перевагу запозиченням із англійської та інших західноєвропейських мов і прагненню до активного „насичення” терміносистем іншомовною лексикою й надалі;

– поміркований – передбачає упорядкування термінології з урахуванням історичних, національних, політичних чинників та вироблення на їх основі оптимального варіанту [Наконечна 1999, с. 52-53].

У мовознавстві продовжують співіснувати різні підходи до розгляду поняття „термін”, а спроби лінгвістів сформулювати оптимальне визначення цього багатогранного феномену лишаються малорезультативними. Тому терміном сьогодні називають різноманітні сукупності слів: „1) деякі групи лексики та діалектології; 2) групи лексики, пов'язані з професією людей, крім науки й техніки; 3) спеціальну лексику промислів та ремесел; 4) спеціальну лексику науки, техніки, сільського господарства; 5) наукові терміни (тобто власне терміни) тощо” [Панько 1994, с. 146].

Прибічники одного з поглядів, відштовхуючись від спільних якостей слова як найменшої смислової одиниці і терміна (цілісність, виділимість, вільне відтворення в мовленні, участь у побудові висловлювань), зосереджують свою увагу на нормативних характеристиках останнього (моносемічність, точність, короткість, системність, емоційна нейтральність, незалежність від контексту тощо) (див. праці Б.Н. Головіна,

В.П. Даниленко, Т.Л. Канделакі, Т.Р. Кияка, Р.Ю. Кобріна, Д.С. Лотте [Головин 1986; Даниленко 1977; Канделакі 1977; Кияк 1989] та ін.). Запереченням такого підходу стала сама термінологічна практика, адже у досліджених на сьогодні термінологічних системах значна частина термінів не відповідає комплексу наведених вимог, оскільки вступає у синонімічні відношення, є багатозначними або багатокомпонентними назвами і т.п.

Ряд лінгвістів (Г.О. Винокур, С.В. Гриньов, Л.А. Капаназе, В.М. Лейчик [Винокур 1939; Гринев 1993; Капаназе 1965, Лейчик 1986] та ін.) дотримуються дескриптивного (функціонального) підходу, вважаючи терміни словами в особливій функції. Зважаючи на це, у ролі терміна може виступати будь-яке слово, а функція терміна розглядається або як його суттєва ознака (Г.О. Винокур [Винокур 1939, с. 12]), або як одна з інших якостей, яка, проте, не є визначальною (В.М. Лейчик [Лейчик 1986] та ін.).

На думку П.О. Флоренського, термін – це варіант звичайного слова або спеціально створеної одиниці, яка поєднала в собі якості слова-першооснови зі специфічними ознаками [Флоренський 1989].

У будь-якому випадку термін характеризують як слово або словосполучення, яке виступає номінативною одиницею і позначає поняття певної галузі знань або діяльності. Зрозуміло, що йдеться „не про те, що між терміном і загальноживаним словом можна ставити знак рівності. Безперечно, у терміна існують певні особливості” [Ивина 2003, с. 12]. Саме здатність бути виразником не загального уявлення або побутового поняття, а наукового, технічного чи професійного поняття є головною відмінністю власне терміна. Так, педагогічні терміни позначають поняття, що стосуються цієї галузі знань, пор.: *вища освіта, сімейне виховання, спільне навчання, система освіти, самовиховання, професійна орієнтація, професійно-технічна освіта, колектив учнівський, інститут, заочна освіта, важковихованість, асистент, аспірантура, зміст освіти, земські школи, політехнічна школа, порівняльна педагогіка, магістр, педагогічна майстерність, педагогіка співробітництва* та ін. [Гончаренко 1997].

За концепцією В.М. Лейчика, „термін утворюється на основі одиниці певної природної мови, тобто лексична одиниця цієї мови є субстратом терміна” [Лейчик 1986, с. 89], проте термін слід розглядати тільки як явище, яке знаходиться на перехресті мови, логіки, відповідної галузі знань чи діяльності, філософії, наукознавства тощо, тобто не зводити тільки до його субстрата. Із зіставлення функцій слова й терміна видно, що, функціонуючи в терміносистемі, термін реалізує своє термінологічне значення, але його функціональна структура сформована на основі субстрата (слова).

Чіткої межі між термінами й загальноживаною лексикою не існує. Термінологічна лексика є вторинною щодо загальноживаної і характеризується деякою штучністю, часто містить компоненти свідомого впливу, проте між загальнонародною мовою та термінологією не зупиняється процес взаємобміну у формі термінологізації й детермінологізації. „Слова, що термінологізуються, як би вони не поривали свої зв'язки з загальномовною системою, входячи в особливу систему термінів, зберігають все ж можливість відновлення колишніх відтінків значення і здатність до нових семантичних рухів” [Брагіна 1974, с. 39]. Лексико-семантична варіативність лексичної одиниці не може не впливати на термінологічне значення, яке є основним для терміна. Звідси поява у термінології семантичних явищ, на перший погляд, не притаманних цьому шару лексики.

Через відсутність єдиної точки зору на сутність поняття „термін” не існує й дефініції цього поняття, яка б визнавалася більшістю термінологів. Відомі й широко цитовані визначення терміна акцентують увагу на одній з ознак, яку їх автори вважають основною.

Спираючись на трактування поняття „термін”, яке є сумою ряду конструктивних ідей вітчизняних і зарубіжних науковців, а також на власний досвід вивчення цього питання [Ивина 2003; Овчаренко 1996], розглядаємо термін як створене, запозичене або взятє із загальнонародної мови слово чи словосполучення, яке виражає поняття науки, спеціальних галузей знань і діяльності людини, покликане номінувати об'єкти і процеси й одночасно служити засобом пізнання навколишнього світу, має чіткі семантичні межі і входить у термінологічну систему.

Термінологія виникає приблизно тими ж шляхами, що й інші лексико-семантичні підсистеми літературної мови. У цьому переконує аналіз специфіки формування й розвитку галузевих терміносистем української мови. Одноставною є також позиція лінгвістів щодо найбільш розповсюджених джерел термінотворення.

До числа основних джерел формування термінів традиційно відносяться термінології давніх галузей знань (філософія, логіка, математика тощо) і порівняно молодих наук, а також загальноживана лексика [Даниленко 1977]. Дослідники галузевих термінологій відзначають, що основну частину термінологічних назв становлять слова, які є результатом вторинної номінації, тобто виникли шляхом переосмислення питомих чи запозичених слів [Крючкова 1989].

Переосмислення слова загальнонародної мови або терміна іншої галузі слід відмежовувати від механічного переносу наукового поняття, а з ним і терміна до терміносистеми, яка знаходиться в стадії формування [Крючкова 1989, с. 37].

Створюються й одиниці, які раніше не функціонували в мові. Саме в термінології розповсюджені „авторські” терміни, сконструйовані фахівцем відповідної галузі, ученим із засобів мови, які, на його думку, найбільш адекватні для позначення того чи іншого поняття. Показовим прикладом „штучності” термінів є символ-слова, утворені з використанням літер грецького, латинського алфавітів, спеціальних математичних

позначень, графічних знаків. Найсуттєвішою особливістю позамовних засобів є їх абсолютна умовність, штучна прийнятність і свідомо закріпленість [Даниленко 1982]. Так, у дослідженій нами мінералогічній термінології представлено 40 найменувань на зразок *β-узбекит*, *скаполіт №55*, *байєрит II*, *нсута-MnO₂*, *слюда 6H*, *мінерал Ц*, *хлорид ІТкі*, *молібденіт 3R*, *кальцит-μ*, *кальціогільгарит 2M (Сс)*, *мінерал Q*, *γ-гідрогеїт* тощо. Цікаво, що виникнення символу-термінів спричиняє появу похідних від них термінів, наприклад, юкстапозитів (пор., *ε-залізо – залізо-епсилон*) [Овчаренко 1996, с. 52].

Отже, виникнення термінологічної одиниці зумовлене двома факторами: вибором із числа апробованих в інших терміносистемах одиниць мови, здатних найбільш адекватно відобразити поняття або створення терміна на основі слів і словосполучень, які вже існують у мові; „...лексичною сировиною для таких похідних термінів служать внутрішні ресурси мови, куди може входити як корінна лексика, так і повністю засвоєні запозичені елементи” [Д’яков 2000, с. 107].

За рахунок внутрішніх ресурсів мови науково-технічні терміни створюються кількома основними способами: надання наявним словам нових значень, побудова похідних термінів за допомогою деривативних афіксів, складання основ терміноелементів, утворення термінологічних словосполучень, утворення аббревіатур.

Дослідники відзначають розширення використання аббревіатур, що пов’язують, зокрема, із появою нових понять, номінованих багатокомпонентними словосполученнями. У цих умовах, хоча аббревіатури виступають лише як умовне позначення об’єкта чи явища, вони цілком здатні забезпечувати виконання основних функцій терміна, що реалізує відомий принцип економії мовних засобів. Використання аббревіатур і словосполучень є відображенням двох протилежних закономірностей термінотворення, зумовлених, з одного боку, складністю понять, номінувати які найбільш точно можуть багатокомпонентні терміни, а, з іншого боку, – прагненням до економії, зумовленим пришвидшенням процесу комунікації та збільшенням кількості інформації в сучасному світі [Ивина 2003, с. 16].

Найбільш загальні особливості виникнення термінів показують, що саме у використанні певних способів номінації яскраво виявляється регулярність творення термінів, можливість свідомого впливу на цей процес.

Названі способи творення термінологічних одиниць розповсюджені різною мірою, і в кожному конкретному випадку віддається перевага тому шляху термінотворення, який здатний, на думку продуцента нового найменування, найбільшою мірою відбити сутність об’єкта чи явища, що номінується. Саме такий термін зможе стати органічною одиницею організованої системи взаємопов’язаних і взаємозумовлених елементів, об’єднаних у лексико-семантичні групи і лексико-семантичні підгрупи, які визначаються на підставі денотативних ознак. Членами цієї системи є „сукупність термінів, пов’язаних один з одним на поняттєвому, лексико-семантичному, словотвірному ... і граматичному рівнях” [Головин 1987, с. 78].

Системне дослідження термінології здійснювалося Д.С. Лотте, В.К. Никифоровим, Г.М. Головиним, Р.Ю. Кобриним, О.В. Суперанською, Н.В. Подольською, Н.В. Васильєвою, Т.Р. Кияком [Лотте 1961; Никифоров 1966; Головин 1987; Суперанская 1989; Кияк 1989] та ін. У працях А.В. Крижанівської, Г.М. Мацько, Т.І. Панько, Л.О. Симоненко та багатьох інших вітчизняних лінгвістів термін вивчається як одиниця специфічної лексичної системи з особливостями мовної природи, семантики, словотворення, морфології та функціонування. Як особлива частина лексики, термінологія є благодатним ґрунтом для спостереження явищ усієї лексичної системи мови.

Під поняттям „термінологія” в сучасному науковому обігу розуміють:

1. Науку про терміни (на сьогодні, очевидно, можна вважати усталеною назвою „термінознавство”).
2. Мовні одиниці фахового використання у складі загального мовного фонду або групу слів спеціальної лексики, яка за певними критеріями протистоїть іншим шарам лексики („українська термінологія”, „термінологія української мови”).
3. Групу слів-термінів, що обслуговує певну галузь науки чи техніки.

Таку багатозначність пояснюють визначеністю місця кожної термінологічної одиниці як у мові в цілому, так і в субмові зокрема. „Термін є невід’ємним елементом *системи*, якщо під системою розуміти впорядковану сукупність елементів цілого, між котрими існує обов’язковий та тривкий зв’язок. Саме системність є однією з найважливіших умов існування терміна” [Д’яков 2000, с. 11].

Розрізнені дефініції поняття „терміносистема” визначають її як певним чином замкнене і відокремлене утворення або, навпаки, таке, що значною мірою (на 85%) складається зі слів інших фахових мов чи мови в цілому [Ивина 2003, с. 20], основна ж увага надається з’ясуванню механізмів організації терміносистем. З цього приводу автори першого українського підручника з термінознавства зазначають: „Основною змістовною, а водночас і концептуальною проблемою при дослідженні термінологічних систем є виявлення детермінантів, що приводять до організації термінів у *систему*, специфічних засад, зв’язків і відношень у кожній конкретній системі, її особливої якості, встановлення закономірностей структури, функціонування і розвитку цієї системи” [Панько 1994, с. 179].

На шляху від стихійно утвореної сукупності термінів до галузевої термінологічної системи відбувається групування терміноодиниць і встановлення між ними відношень, які відображають систему понять відповідної галузі. Існує думка, що такий процес має виключно штучний характер, а термінологія є штучно сформованим лексичним пластом, одиниці якого мають обмеження у вживанні й оптимальні умови для існування та розвитку [Суперанская 1980, с. 8]. Основу терміносистеми утворюють базові терміни на позначення типових галузевих

категорій і понять, до числа яких часто потрапляють номінативні одиниці, запозичені із загальнонавчальної мови та інших підмов науки і виробництва або загальнонаукового термінологічного фонду (йдеться про терміни типу *аналіз, синтез, компонент, модель, показник, класифікація, ракурс, метод, методологія, парадигма* тощо) [Російсько-український 1994].

Однаковою мірою важливими для створення термінологічних систем є обидві групи факторів, що впливають на процес системоутворення: позамовні (потреба в номінації галузевих понять) і лінгвістичні, пов'язані, головним чином, з різноманітністю понятійних відносин.

Отже, у термінознавстві створено теоретичні підвалини для подальших досліджень формування термінологічних систем української мови, що дає поштовх до детального і глибокого аналізу спеціалізованих систем термінів, які перебувають у процесі розвитку.

Література

- Брагина 1974: Брагина А.А. – Лопатин В.В. Рождение слова. Неологизмы и окказионализмы [Текст] / А.А. Брагина // РЯШ. – 1974. – №3. – С. 111-114.
- Винокур 1939: Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования русской технической терминологии [Текст] / Г.О. Винокур // Труды МИИФЛИ. Сборник статей по языкознанию. – М., 1939. – Т.5. – С.3-54.
- Вісник 2008: Вісник: Проблеми української термінології [Текст]. – Львів: Національний ун-т „Львівська політехніка”. – 2008. – № 620. – 308 с.
- Головин 1987: Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах [Текст] / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М.: Высш. шк., 1987. – 103 с.
- Гончаренко 1997: Гончаренко С. Український педагогічний словник [Текст] / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
- Гринев 1993: Гринев С.В. Введение в терминоведение [Текст] / С.В. Гринев. – М.: Московский Лицей, 1993. – 309 с.
- Даниленко 1982: Даниленко В.П. Еще раз к вопросу о кратких вариантах терминов [Текст] / В.П. Даниленко // Культура речи в технической документации. – М.: Наука, 1982. – С. 36-53.
- Даниленко 1977: Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания [Текст] / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
- Д'яков 2000: Д'яков А.С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти [Текст] / А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – К.: Вид. дім „КМ Academia”, 2000. – 218 с.
- Ивина 2003: Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминисистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) [Текст] / Л.В. Ивина. – М.: Академический Проект, 2003. – 304 с.
- Канделаки 1977: Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов [Текст] / Т.Л. Канделаки. – М.: Наука, 1977. – 166 с.
- Капанадзе 1965: Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики // Развитие лексики современного русского языка [Текст] / Л.А. Капанадзе. – М.: Наука, 1965. – С. 86-103.
- Кияк 1989: Кияк Т.Р. Лингвистические основы терминоведения: Опыт лингвистического описания [Текст] / Т.Р. Кияк. – К.: УМКВО, 1989. – 104 с.
- Крючкова 1989: Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии [Текст] / Т.Б. Крючкова. – М.: Наука, 1989. – 151 с.
- Лейчик 1986: Лейчик В.М. О языковом субстрате термина [Текст] / В.М. Лейчик // Вопр. языкознания. – 1986. – №5. – С. 87-97.
- Лотте 1961: Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики [Текст] / Д.С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
- Наконечна 1999: Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення [Текст] / Г. Наконечна. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
- Овчаренко 1996: Овчаренко Н.І. Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології [Текст]: Дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 218 с.
- Панько 1994: Панько Т.І. Українське термінознавство [Текст] / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
- Російсько-український 1994: Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки [Текст] / Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 600 с.
- Суперанская 1989: Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории [Текст] / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
- Українська 2005: Українська термінологія і сучасність [Текст]: Зб. наук. праць. Вип. VI. – К.: КНЕУ, 2005. – 448 с.
- Українська 2007: Українська термінологія і сучасність [Текст]: Зб. наук. праць. Вип. VII. – К.: КНЕУ, 2007. – 416 с.

Флоренский 1989: Флоренский П.А. Термин [Текст] / П.А. Флоренский // Вопр. языкознания. – 1989. – №1. – С. 121-131; №3. – С. 104-117.

В статье проанализированы основные тенденции толкования понятия „термин“, рассмотрены механизмы образования терминоединиц, главные принципы и пути формирования терминологических систем и некоторые особенности этого процесса; отмечена их значимость для полного многоаспектного анализа терминосистем.

Исследование опирается на предыдущие терминоведческие работы автора и является их логическим продолжением.

Ключевые слова: термин, терминоединица, терминология, терминологическая система.

The article represents the research subjected with the main trends in interpretation of the concept “term”, the mechanisms of the term units formation, the basic principles and ways of terminological system becoming and some specific features of this process. The results of the research substantiated its importance concerning integral multifold analysis of term systems.

The investigation is based on the previous works by the author and appears as their logical sequential.

Keywords: terms, term units, terminology, terminological system.

Надійшла до редакції 21 травня 2009 року.

Любов Пац

ББК Ш12=416.4

УДК 811.163.42

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ІНФОРМАТИВНОСТІ ТА ОБРАЗНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Простежено індивідуально-авторські трансформації фразеологічних одиниць у художньому тексті та їхню роль у формуванні цілісного зв'язного тексту, з'ясовано особливості субституції компонентів стійких виразів, простежено специфіку видозмін фразеологізмів, вплив їх на реалізацію змісту.

Ключові слова: фразеологізм, індивідуально-авторські перетворення, трансформації, субституція, афоризм.

У межах фразеологічного фонду будь-якої мови врівноважують один одного два процеси: з одного боку, – це відносна усталеність компонентів фразеологізму, що намагається не допустити довільної заміни будь-якого з них, з іншого – варіювання та трансформації, що зумовлюють структурно-семантичні відозміни стійких словосполучень, викликані комунікативними та прагматичними настановами. При цьому проблема дослідження таких видозмін не є новою для мовознавства, але повсякчас викликає жвавий науковий інтерес, про що свідчать праці Д. Ужченка, Л. Скрипник, О. Бабкіна, В. Мокієнка, М. Шанського та інших.

Обрана нами тема дослідження видається актуальною з огляду на недостатню вивченість текстотвірного потенціалу стійких словосполучень як одного із засобів підвищення інформативності художнього тексту та його емоційно-образного увиразнення. Маючи на меті простежити індивідуально-авторські перетворення фразеологічних одиниць (далі – ФО) та їхнє функціональне навантаження в межах текстових величин, ми зупинили свій вибір на сучасній художній прозі – романі Олега Сенчика “Лицар на гострому прюзі”, де фразеологізми постають визначальними чинниками конструювання контексту та засобами реалізації інформативності й зв'язності тексту. Реєстр фразеологізмів, як узуальних, так і okazіональних, що ними послуговується письменник, приваблює не лише підвищеною емоційністю, конотативними нашаруваннями, а й виразно виявленою українською ментальністю, що надає роману яскравих самобутніх рис національного характеру, неповторного колориту, поєднуючи ознаки народно-розмовної мовленнєвої стихії із сучасними тенденціями фразеотворення.

З-поміж індивідуально-авторських видозмін ФО – варіацій, модифікацій та трансформацій – саме фразеологічна трансформація, що є формою структурно-семантичного перетворення стійких словосполучень, дозволяє максимально підвищити інформативність тексту через розширення діапазону своїх функціональних можливостей. Трансформації, будучи усвідомленими, цілеспрямованими змінами структурно-семантичного характеру, визначаються багатьма факторами: світоглядом й обізнаністю автора, прагматичними настановами твору, ідіостилем письменника, необхідністю додаткових смислових нашарувань тощо. У результаті абстракцізації фразеологізму в особливих контекстуальних умовах, його узуальне значення починає проявлятися абстрактніше і підкреслюються або проявляються нові семантичні і стилістичні відтінки цього значення і, врешті, фразеологізм просто наповнюється новим змістом [Важеніна 2006, с.311].

Одним із активних шляхів трансформацій ФО є заміна одного чи кількох компонентів фразеологізму словом чи словосполученням із вільним лексичним значенням, що в одних випадках художньо увиразнює

контекст, а в інших – актуалізує змістові компоненти, свідомо вибрані як найвагоміші. На думку мовознавців, між авторськими лексемними субститутами у складі ФО й нормативними компонентами простежується системні (парадигматичні, асоціативні зв'язки), а шляхи авторського перетворення фразеологічних одиниць зазвичай ті ж самі, що й загальнономовного [Ужченко, Ужченко, 2007, с.233]. Так, загальноприйнятий фразеологізм *зриватися з язика (уст, губів)* у О. Сенчика неодноразово зазнає трансформацій у вигляді синонімічної заміни: 1) *Я ... турецький курд афганського походження, – ненароком сповзає з язика, бо згадую слова дядька Гаврила, що покірних люблять лише дурні! Плюю на підводні рифи – уживання стійкого словосполучення викликане тією нісенітницею, що лунає з вуст Ореста Ткачука й ще раз підкреслює безглуздість його слів, якими хлопцеві вдається повернути уваги Ліліани: Незнайомка уважно оглянула мене;* 2) *Стан остовпілості не міг тривати вічно, а я десь власного язика заковтнув і тужив, передчуваючи гибель свою. Мій рейтинг залицальника сповзає до нуля, чекаю, поки тьмянний пошелек у мізку складеться в душу. Бува, й прохопить мене, то на язик таке повзе ... Хлопець я начитаний, а ліплю горбатого до стіни* – недоречність сказаного героєм – *язик таке повзе* – посилюється уживанням ще однієї ФО – *ліплю горбатого до стіни*, – із синонімічним змістом. Їхня поява в тексті не випадковість, а результат душевного стану хлопця, який власного язика проковтнув і намагається вийти зі стану остовпілості, передчуваючи гибель свою. При цьому насиченість невеликого уривку фразеологізмами не видається надмірною, бо уживання кожної наступної одиниці умотивоване препозитивною, що у своїй сукупності постають засобом організації й розгортання надфразової єдності.

Однокомпонентна субституція виявляє себе й у межах заміни лексемами одного тематичного ряду: *Чагор глянув на мене так, ніби я збирався пройти курс лікування, ошелешено залупав віями до Дубняка, мовляв, що це з ним сьогодні, але той помітно перевів литими плечима.* Замість загальноприйнятого *дупати (кліпати) очима* із значенням “безтямно раз у раз розкривати очі від подиву, розгубленості, ніяковості” [Олійник, Сидоренко, 1991, с. 75], О. Сенчик уживає *залупати віями*, що в контекстуальному оточенні набуває подвійної виразності. У таких випадках “знайоме словосполучення, що видається майже штампом, починає звучати із семантично-експресивним нарощенням, контекстно-актуальним” [Ужченко, Ужченко, 2007, с. 235].

Авторська експресема особливо виразно змінює контекст і в емоційному, і в семантичному планах у разі несинонімічної заміни, що в О. Сенчика функціонує зазвичай як однокомпонентна субституція: *Коли згадую про Джуса, мене охоплює неспокій, як того дипломатичного службовця, що загубив таємний код телеграфного шрифту своєї держави. Тільки Джусові до інтелекту що зайцеві до балету.* Замінюючи у ФО як *зайцеві стоп-сигнал* звичний компонент *стоп-сигнал* на компонент *балет* автор не лише надає нових смислових нюансів, а й посилює іронічний ефект, наближаючи його до сатиричного: мовець сумнівається в розумових здібностях Джуса й цей сумнів спричиняє подальший розвиток думки: *У нього одна звивина та й та від кашкетта, а хворіє манією величності, та це й у гострій формі, а сам не відрізняє Петра Першого від Ілліча другого, бакса від баска. Тупий як двісті пудів диму.* Сумнів героя перетворюється у впевненість, що й підкреслюється стійким висловом *тупий як двісті пудів диму*, що не зафіксований українськими лексикографічними джерелами, але, ймовірно, виник на основі *тупий як обценьки*.

Виразніший художньо-смисловий ефект досягається шляхом багатокомпонентної субституції: – *Ти їй потрібен як сідниці калощі на Різдво. У неї підвищені вимоги, усякі там рапсодії й сміхофонії, а тобі подавай трю-лю-лю й гата... На мудрацькому обличчі старого позбігалися болісні зморшки. Та жалю у мене нема. Мене їм переконувати, що воду товкти в ступі. Слова їхні мене як псові редька. Я хочу в своїх набуваннях підноситися до небес, жити в безглуздо-радісному, оманливо-величальному світі.* По суті, від узуальних одиниць як *собаці п'ята нога, п'яте колесо до воза* нічого не залишилося, окрім зовнішньої форми та значення чогось абсолютно непотрібного, зайвого. Заміна загальноприйнятих компонентів на одиниці, зовсім позбавленої спільної семи, лексично несполучувані, виразніше фіксує зміст, робить помітнішою й експресивну, й смислово перебудову.

В окремих випадках субституція – не єдиний спосіб трансформації фразеологічної одиниці, а супроводжуються й іншими видозмінами: *Заводові з мене користі як із жаби шерсті. Для нього я п'яте колесо до воза, яке й дьогтем не змацують.* Традиційний фразеологізм *як із поганой вівці шерсті* із уведенням авторського *як із жаби шерсті* набуває не нового змісту, а увиразнює свою семантику, підкреслюючи непотрібність героя на підприємстві. Актуалізація відповідного змісту посилюється наступним стійким висловом, що використовується лише як основа, каркас, до якого додається авторське *яке й дьогтем не змацують*. Індивідуально-авторські новотвори при цьому різко не протиставляються нормативним одиницям, оскільки ґрунтуються на загальноприйнятих структурно-семантичних моделях.

Між фразеологізмами, що зазнали індивідуально-авторських перетворень, простежуються системні зв'язки того ж рівня, що і в межах загальноприйнятих одиниць. Стійкі словосполучення, пов'язані синонімічними відношеннями чи тематичною близькістю, – прикметна риса ідіостилю О. Сенчика: 1) *Та діло вже наближається до обіду й під ложечкою смочче, бо я й сніданок проспав. Хоча б якусь шкоринку заваляйцу.* Згадується шинка в полоні салатів; 2) *І “тоді” була оця сама з “лірою”, тільки не було поряд “каланчі”, цього дурня довгов'язого. Серце аж стугонить від озлоби, усе в мене стає сторчма від досади і відчаю. Душа несиляє до нестерпу, до палючості, усе в мене вуглем береться. Тоді Ліанка була не такою.* Синонімічні ряди,

витворені ФО, як узуальними (в першому випадку), так і okazіональними (в другому), уживаються задля посиленої смислової актуалізації, структурно організуючи ряд речень у надфразну єдність.

Образно-смислова виразність посилюється шляхом уведення в текст стійких виразів, що мають виразно антонімічне забарвлення чи окремі семи в структурі лексичного значення ФО з протилежним значенням: *Погляд видався мені підступно-вкрадливим. Дівчата – неймовірно складні істоти: спершу бісики пускають, а відтак полишають із носом. У них стільки всього намішано, і навішано, і приліплено. З одного боку, дівчата, поглядаючи на когось, привертають до себе увагу, а з іншого – лишають ні з чим обнадіяного хлопця.*

Стійкі вислови з невластиво-протилежним значенням виявляють себе і як дистантний засіб організації тексту навіть не в сусідніх надфразних єдностях, а розташованих у межах однієї сторінки тексту. Спроба Ореста привернути увагу Ліани штовхає його на крайнощі: *Я хоч і начитаний, але ж, звичайно, хочу бути мудраком, а тому подекуди вдаю із себе дурня. Невидимою брилякою постійно висне наді мною тривога; Мені чомусь до впади вдавати із себе бувало до бувальця.*

Okazіональних перетворень із метою підвищення інформативності, привнесення додаткових конотативних значень, що посилюють емоційну напруженість художнього тексту, зазнають у письменника різні структурно-семантичні різновиди фразеологічних одиниць. Особливе місце посідають у романі О. Сенчика крилаті вислови: “сталі словесні формули, що являють собою часто повторювані в писемній та усній мові влучні вимови видатних осіб – письменників, філософів, учених, політичних діячів – об’єднуються під назвою крилаті вислови (слова). На відміну від прислів’їв і приказок та інших типів фразеологічних одиниць, що давно стали безіменними витворами, крилаті вислови зберігають більш чи менш прозору зв’язок із першоджерелом виникнення (літературним чи конкретно-історичним), носять “печатю авторства”” [Скрипник 1973, с.44]. Уживані письменником крилаті вислови не лише засвідчують його широкий світогляд, а й передбачають обізнаність читача зі здобутками світової культури: *“Напевне, на моєму писку плакатними буквами проступає, що я вайло й лемішка і мною можна понукати як кому заманеться. Зрештою, я їм до лампочки. Світ не стане орця, коли загнуса. Про це навіть ніхто не знатиме. Світ мене ловить. Питання ж тільки, коли унімає?”* Слова видатного українського філософа й поета Г. Сковороди, вибиті як епітафія на його надгробку *“світ ловив мене та не спіймав”*, виражають зневагу до багатства, титулів та інших земних благ, що ними спокушали поета за життя, й органічно вплітаються у текстову структуру, спричиняючи семантичні зміни: герой роману Орест намагається протиставити свої життєві принципи тим нормам і межах, у які хоче втиснути його суспільство. Будь-які мірки – відносні, а особливо для молоді з її максималізмом: *“вже млоїть від цих напоумлянь, повчань, застерігань, носотицяння”*. Крилатий вислів, ужитий письменником, мало відрізняючись від вихідної форми, у відповідному контексті змінює своє семантичне наповнення в бік його розширення.

Наявність у художніх текстах видозмінених афоризмів – найпереконливіше свідчення їхньої поширеності в мові: *Як на мене, то світ загалом театр для прекрасних можливостей, тож і не варто нехтувати багатьма солодощами, які подає життя.* Шекспірівська сентенція, що весь світ – театр, а люди в ньому лише актори, послужила поштовхом до висновку про те, що не можна нехтувати принадами життям, й визначила органічне продовження оповіді вже власне авторським висловом: *“бо життя – це мандрівка крізь сон у вічне забуття”*.

За нашими спостереженнями, у романі О. Сенчика велика кількість висловів, що завдяки смислу й формі тяжіють до афоризмів і мають усі підстави поповнити реєстр крилатих фраз національного походження: *Однак під зливою буденних справ, випадкових зустрічей, чужих турбот зовсім забуваєш про свої страхи. Та про Джуса не забудеш. Той, хто впає, друзів не має; Коли маєш гарну жінку й добре вино – приятелі будуть. Тільки я не маю ані першого, ані другого, а лише думаю, як зловити дірку від бублика.* Уживані в одному абзаці узагальнення номінують протилежні життєві ситуації, до розуміння яких автора підштовхує власний досвід.

Нам видається можливим говорити про афористичність подібних висловлень, оскільки вони відповідають усім параметрам цього специфічного різновиду стійких виразів:

- 1) узагальнюють життєвий досвід і тривалі спостереження людських взаємин: *Минуле можна терпіти лише тоді, як ти піднявся над ним, не тупо мливатися ним, усвідомлюючи своє теперішнє безсилля;*
- 2) мають структуру простого чи складного речення, з чітко виявленими темою та ремою, де рема постає головним компонентом актуалізованого в контексті змісту: *Життя кляє людину, як ворон кістку.*
- 3) легкі для запам’ятовування й відтворення: *... згадую слова дядька Гаврила, що покірних люблять лише дурні.*

Особливості функціонування фразеологічних одиниць у художньому тексті та їхні структурно-семантичні трансформації визначаються як різновидом самої стійкої словосполуки, так і комунікативними та прагматичними авторськими настановами, що мають на меті вплив на свідомість адресата. Видозмінені фразеологізми, як узвичаєні у вигляді узуальних варіантів, так і okazіональні трансформації, є одним із дієвих засобів організації художнього тексту, що забезпечують його зв’язність та структурно-смислову цілісність. В аналізованому нами романі О. Сенчика “Лицар на гострому прузі” – це не лише спосіб лінійного розгортання тексту, а й визначальна риса творчої манери письменника, домінуюча ознака його ідіостилу.

Література

- Важеніна 2006: Важеніна О. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій [Текст] / О.Г. Важеніна // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. Вип.6. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С.310-313.
- Олійник, Сидоренко 1991: Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник [Текст] / І.С.Олійник, М.М.Сидоренко. – К.: Рад. шк., 1991. – 400 с.
- Скрипник 1973: Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови [Текст]: монографія / Лариса Григорівна Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
- Ужченко, Ужченко, 2007: Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови [Текст]: навчальний посібник / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с. – (Навчальний посібник). – Бібліогр.: с. 441-464. – ISBN 966-346-279-5.

Просліджені індивідуально-авторські трансформації фразеологічних одиниць в художественному тексті та їх роль в формуванні цілого зв'язного тексту, виявлені особливості субституції компонентів устійливих словосочетаній, виявлена специфіка видоизмененій фразеологізмів, вплив їх на реалізацію содержания.

Ключевые слова: фразеологізм, індивідуально-авторські видоизменення, трансформації, субституція, афоризм.

Author's individual transformations of phraseological units in fiction and their role in the formation of the integral coherent text are deduced, the peculiarities of substitution of stable word combinations components are clarified as well as the specifics of modifications of phraseologisms and their impact on the realization of the content matter are revealed.

Key words: phraseologism, author's individual transformations, substitution, aphorism

Надійшла до редакції 4 червня 2009 року.

Мар'ян Скаб

ББК 81.411.1-322

УДК 811.161.2'367

ВИБІР СУЧАСНИМИ УКРАЇНЦЯМИ НОМІНАЦІЇ АДРЕСАТА МОВЛЕННЯ (СПІЛКУВАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ)

У статті з'ясовано найважливіші (якісні й кількісні) особливості вербальної поведінки сучасних українців у ситуації вибору номінації адресата мовлення в академічному спілкуванні.

Ключові слова: номінація адресата мовлення, звертання, етикетні універсальні звертання, академічні титули.

Особливістю комунікаційної поведінки сучасних мовців є достатньо часте їх потрапляння в ситуації вибору тих чи тих засобів апеляції. Причому характерним є те, що такий вибір зумовлений не лише природним бажанням урізноманітнити мовлення, а передусім специфікою розвитку нашого етносу, що зокрема виявляється в різновекторній культурній спрямованості окремих регіонів або суспільних верств, обумовленій тривалою бездержавністю українців і входженням частин України до складу різних держав. Однією з таких комунікаційних ситуацій вважаємо звертання до офіційної особи, про яку адресант знає доволі багато, щоб мати можливість вибирати. Саме такі випадки ми мали на увазі в частині розробленої нами анкети, де пропонували респондентам відповісти на запитання, побудовані за єдиним зразком: **15. Як би Ви звернулися до людини, на дверях кабінету якої висить табличка Директор школи Іванюк Іван Іванович? 16. Як би Ви звернулися до людини, на дверях кабінету якої висить табличка Декан факультету доцент Петренко Петро Петрович? 17. Як би Ви звернулися до людини, на дверях кабінету якої висить табличка Лікар-терапевт Мороз Олег Ігорович? 18. Як би Ви звернулися до людини, на дверях кабінету якої висить табличка Лікар-терапевт Марчук Оксана Василівна? 19. Як би Ви звернулися до людини, на дверях кабінету якої висить табличка Завідувач юридичного відділу Вітер Сергій Петрович?** Як бачимо, в усіх запитаннях запропоновано, з одного боку, прізвище, ім'я та по батькові потенційного адресата, а, з іншого, його посаду, фах, академічний титул тощо, що власне і є предметом для вибору.

За сучасними уявленнями, східні слов'яни в цій ситуації надають перевагу вибору онімів та їх сполучень, а західнослов'янська та загалом західноєвропейська традиції більше схиляються до вибору іменників загальних назв (крім того, частими є поєднання названих вище засобів з тими чи тими універсальними етикетними номінаціями адресата мовлення). Водночас розвиток української системи найменувань адресата мовлення в останні два десятиліття відбувається в напрямку розширення сфери використання в аналізованих ситуаціях іменників – загальних назв.

У цій роботі ми ставимо перед собою завдання проаналізувати відповіді респондентів на сформульоване вище запитання *Як би Ви звернулися до людини, на дверях кабінету якої висить табличка Декан факультету доцент Петренко Петро Петрович?* з метою встановити загальні тенденції динаміки української системи найменувань адресата мовлення, визначити передусім кількісні, а відтак і якісні параметри комунікаційної поведінки сучасного українця в ситуації вибору способів та засобів апеляції. Іншими словами, наша мета – установити особливості реалізації сучасних тенденцій у такій специфічній сфері, яким є спілкування в сучасній українській вищій школі, для якої властиве, з одного боку, слідування усім загальнонаціональним тенденціям, а, з іншого, певна стереотипність та замкненість правил комунікації, які до того ж мають тривалу і ще до кінця не втрачену забуту традицію.

Кількісний аналіз проводимо за допомогою спеціальної комп'ютерної програми ЗАУМ-І, яку розробили 2006 року студент-випускник факультету прикладної математики І. Магдяк та викладач кафедри прикладної математики Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича І. Скутар. Для аналізу нами вивчено понад 1500 анкет, заповнених респондентами в Чернівецькій області; кількісні результати для зручності зіставлення та порівняння будемо вказувати не в абсолютних числах, а у відсотках щодо загальної кількості отриманих відповідей.

Якісний аналіз буде зосереджений на з'ясуванні, по-перше, специфіки лексико-семантичного наповнення номінацій та їх сполук, а, по-друге, закономірностей граматичного оформлення обраних назв тих, до кого звернене мовлення. Для теоретичної інтерпретації отриманих кількісних показників використаємо найважливіші праці з проблем апеляції (див., зокрема, списки літератури до навчального посібника [8] та монографії [7], а також роботи, що вийшли друком нещодавно [10]). Відзначимо, зокрема, що зауваження щодо специфіки спілкування у вишах знаходимо у більшості сучасних праць, присвячених мовному етикету українців, їх комунікативній поведінці [1; 3; 4; 5; 9].

На відміну від представників західнослов'янських народів, сучасні українці ще порівняно рідко вдаються у „внутрішньому” спілкуванні до номінації особи за академічним титулом: *пане доценте, пане професоре* (за цією формою звертання легко вирізнити з-поміж студентів іноземця), хоча така традиція досить довго існувала на Західній Україні, називання подібного типу були достатньо поширені у двадцятих роках ХХ століття і на Сході України, про що знаходимо свідчення в науковій літературі та художніх текстах. Так, наприклад, В. Сімович, вважав, що „традиції західноєвропейські називати чоловіка за його фахом (тут все ж посадою. – М.С.), а жінку за фахом чоловіка, засильно закорінилися у Галичині й на Буковині, щоб можна було цю товариську форму змінити іншою” [6, с. 1]. Тонкий знавець мови з боєм і тривогою писав: „... життя криком кричить за те, щоб той західноєвропейський церемоніал якось спростити! Сьогодні вже від „панів директорів” та „пань директорових” голова ходором ходить. Яких тільки директорів тепер не буває: гімназія, канцелярія, кооператива, друкарня, палітурня, крамниця й т. д., й т. д. Все це директори! Та з директорами ще можна сяк-так примиритися, бо їх скрізь багато в цілій Європі. Тільки українське вухо ніколи не звикне до чисто галицьких бур'янів та й то ще перенесених притомно із польських перелогів. Поляки, здається, одинокий нарід на світі, що любить підвищувати „ранги”, та чим більше буде в назвах чужих слів, тим воно в них елегантніше. Не лікар, а – *konsyljarz*, не нотар, – а *komorni*, не адвокат, а чомусь *mesenas*, а навіть не сторож шкільний, а *tercian* і не побігущий, післанець, а *woznu*. А за поляками ми! Та ще й живцем, із польським наголосом „меценас” і „пані меценасова”! Помилуйте, який такий меценат наш нещасний адвокат, та й чий? За те він „меценат”, що за захист у суді візьме нагороду, а то й ні! Де ж тут меценацтво? Коли вже не хочете по-європейському – пане докторе, чи пане адвокате, то можна ж придумати своє – хоч би: пане захиснику. А від вислову „пані меценасова” вже таки просто серце тане, як той лід. „Умілітельно”, сказав би москаль...” [6, с. 1].

Про жорстке (навіть жорстоке) витіснення аналізованих найменувань адресата мовлення в Радянській Україні свідчить опис комунікативної ситуації, який ми знайшли у М. Хвильового: „*Лардон, професоре...* („лардон” він вимовляв без усякого французького акценту), трапилось, знаєте... Марченко многозначно підкреслив своє „знаєте”, що ж до „професоре”, то він це слово проковтнув. Видно було, що в Яруті він визнає позапартійного і, по-друге, що перед професором стоїть один із тих комуністів, які стикаються з позапартійними тільки (або принаймні головним чином) на тих чи інших офіційних побаченнях. До професора треба було додати або „пан”, або „товариш”, але ні того, ні другого ніяк не можна було додавати. „Пан” професор треба було говорити з іронією (за даного разу зовсім недоречною), „товариш професор” теж не зривалося з язика (Марченко, очевидно, не знав, з **яким** професором має нагоду розмовляти), саме тому „професоре” і вийшло у нього, як „псоре” і навіть, як „пс” (М. Хвильовий).

Варто зазначити, що титулування і на Заході не всі сприймали однозначно позитивно: проти надмірної титулярності виступали також і чільні представники західнослов'янської науки, зокрема відомий знавець тонкощів чеської мови, її невгамовний популяризатор П. Ейснер. Наводячи численні приклади невдалих звертань, що базуються на загальному прагненні кожного, до кого говоримо, назвати якимось титулом (не втрачаємося й наведемо найпримовістіші: діти до професора психіатрії, який прогулюється територією психлікарні, кричать „пане дурню (блзньо), подайте м'яч”; празька дівчина в часи гітлерівської окупації, зупинивши на вулиці єврея, означеного жовтою шестикутною зіркою, „ввічливо” запитала: „Пане жиде (єврею), котра година?”), доходить такого висновку: „Є народи, що не вживають титулів, є й такі, які потерпають від титулів. Мені миліші перші; хоча б тому, що – зверніть увагу – народ, надто відданий церемоніалу титулятур,

як правило, є народом жорстоким (суворим), нелюдям відносно інших народів, відносно індивідуумів чужих і своїх. Залюбленість у титули означає завжди, що людини самої не досить, що людина сама по собі нічого не значить і ніякої поваги не викликає, що собі повагу лише мусить здобути і саме титулом” [11, с. 469]. Абстрагувавшись від надмірної емоційності думки вченого, зазначимо, водночас, що в дечому він має рацію.

Роки радянського панування призвели майже до абсолютного занепаду можливості найменування працівника вищої школи з допомогою академічного титулу чи назви його посади. Поширилося називання людей на ім'я та по батькові, ставши „у сучасній українській мові одним із найпоширеніших способів привертання уваги співрозмовника” [3, с. 124]. Одразу ж зауважимо, що, як слушно стверджує українська дослідниця історії форм мовленнєвого етикету О. Миронюк, „традиція звертання на ім'я та по батькові не переривається з часів Київської Русі”, хоча „існує хибна думка, ніби це чужинецький спосіб звертання” [3, с. 125].

Водночас максимальному поширенню у спілкуванні саме таких форм звертання сприяли процеси, які відбулися упродовж радянського періоду, що слушно стверджує авторка: „Очевидно, коли в мові активно функціонували лексеми *пан, пані, панове* чи *добродій, добродійка, добродії*, звертання на ім'я та по батькові мало менше функціональне навантаження. Знову ж таки, коли ці звертання під впливом політичних та історичних подій (жовтневий переворот 1917 р.) були витіснені з ужитку й цілковито запанували звертання *товаришу, товаришко, товариші*, офіційність яких створювала психологічний дискомфорт у міжособистісному спілкуванні, тоді активізувалися звертання на ім'я та по батькові, можливо, не без впливу російської мови. Але твердити, що українцям такі звертання не властиві, принаймні з історико-мовного погляду, некоректно” [3, с. 125].

Надто категоричними (такими, що відбивають бажану, можливо, вимріяну, перспективу, але аж ніяк не сучасну реальність) вважаємо твердження прихильників мовленнєво-етикетного пуризму, які наполягають не чужинському характері найменування на ім'я та по батькові, вважаючи питомо українським лише називання адресата мовлення словом-регулятивом *пане, пані* із додаванням до нього слова-індекса (у досліджуваній сфері відповідно назви за посадою чи академічним титулом) (див., наприклад: [5]).

Загалом погоджуючись з Я. Радевичем-Винницьким щодо наявної в сучасній українській мові тенденції поновлення „називання і звертання за моделями „*пан (пані) + ім'я або / і прізвище*” та „*добродій (добродійка) + прізвище або ім'я*... дедалі ширшого використання „у формальних взаєминах” моделі „*пан (пані) + назва-індекс (пане професоре, пане депутате (редакторе; міський голово, водію))* [...] і, відповідно, витіснення моделі „*ім'я + по батькові*” [5, с. 89-90], спробуємо з'ясувати й дослідити кількісні та якісні параметри таких змін. Для аналізу скористаємося матеріалами анкетування (понад 1500 анкет), проведеного (у 2002-2009 рр.) під нашим керівництвом студентами-філологами Чернівецького національного університету.

Відповіді анкетованих нами осіб чоловічої та жіночої статі на запитання *Як би Ви звернулися до людини, на дверях кабінету якої висить табличка Декан факультету доцент Петренко Петро Петрович?* розподілилися так: більшість опитаних (69, 56 %) надали перевагу називанню особи на ім'я + по батькові, другу за чисельністю групу складають відповіді тих, хто в запропонованій ситуації обрав поєднання слова-регулятива (універсального етикетного звертання) *пане* з назвою посади (3, 42 %) чи академічного титула (0,65 %); трапляється також називання особи самим словом-регулятивом (1,28 %), що етикетні норми українського мовокоористування не схвалюють (дивись, наприклад, таке міркування І. Огієнка: „Але не повинно вживати слова „пан” самого, – все кажемо: пан учитель, пан професор, а не просто „пан”. В Галичині дуже поширена звичка звати вчителя чи професора просто „паном” ... ця звичка мало демократична, бо принижує гідність учня”” (цит. за: [1, с. 163])).

Причому серед респондентів-чоловіків називання адресата мовлення на „ім'я + по батькові” обрали 72,74 % опитаних; 3,4 % надають перевагу поєднанню універсального етикетного звертання (слова-регулятива) *пане* з назвою посади, а 0,75 % з академічним титулом, 1,25 % звертається автономним *пане*. Особи жіночої статі натомість відповіли таким чином: „ім'я + по батькові” (75,07 %), *пан(е) декан(е)* (3,5 %), *пан (е) доцент (е)* (0,52 %), *пане* (0, 92 %). Варто відзначити, що значний відсоток респондентів (12,39 %) взагалі ухилилися від відповіді: менш упевненими порівняно з чоловіками (10 %) були жінки (13,56 %).

Хоча й „основною тенденцією сучасної української антропонімії є паралельне використання двох антропонімних [назви на „ім'я + по батькові + прізвище” і назви на „ім'я + прізвище”. – М.С.] формул в офіційно-діловому стилі” [2, с. 155], а тенденція до повернення „дволексемної антропоформули [назви на „ім'я + прізвище”. – М.С.] більш помітна в західноукраїнському регіоні” [2, с. 155], наш матеріал засвідчив абсолютне переважання варіанта першої формули назви на „ім'я + по батькові”, що цілком вписується в усталені приписи й характеристики, як наприклад: „Уживання таких іменувань завжди є свідченням певної дистанції у спілкуванні – вікової або соціальної, тому вони використовуються при звертанні молодших до старших за віком людей в офіційній сфері. Це є нормою у звертанні студента до викладача, учня до вчителя, вихователя або тренера; загалом це є традицією називання авторитетнішої або старшої людини. Ця формула використовується при офіційному спілкуванні колег, а також при звертанні до особи, що має порівняно високий суспільний статус” [2, с. 70].

Відповіді на запитання *Чи використовуєте Ви при звертанні до однієї особи форму кличного відмінка (вокатива)?* розподілилися так: *так, завжди* відповіли 7,5 % опитаних; *переважно* – 27,5 %; *зрідка* – 48,5 %; *не використовую* – 16,5 %. Порівнявши загальні показники з аналізом відповідей за показниками статі

опитаних (серед осіб чоловічої статі *так, завжди* відповіли 7 % опитаних; *переважно* – 22,3 %; *зрідка* – 50,5 %; *не використовую* – 20,5 %; серед осіб жіночої статі *так, завжди* – 8 % опитаних, *переважно* – 31,3 %, *зрідка* – 47 %, *не використовую* – 13,7 %), можемо відзначити, що більш схильними до дотримання норм української мови виявилися особи жіночої статі: відсоток їх позитивних відповідей перевищує загальні показники і значно перевищує відповідні цифри в чоловіків. Варто зазначити також, що і якісний аналіз матеріалу свідчить про „сумлінніше” та свідоме ставлення представниць прекрасної половини до специфічних флексій вокатива: у відповідях тих, що завжди використовують ці форми, менше неточностей та огріхів: зрідка все ж фіксуємо використання поодиноких загальних назв адресата мовлення з закінченням номінатива; трапляються також і відхилення від нормативного утворення спеціальних форм вокатива типу *Петро Петровичу* чи *Петре Петрович*. Загалом, мусимо констатувати, що майже четверта частина тих, які вважають, що завжди використовують при звертанні до однієї особи спеціальні форми кличного відмінка (26,8 %), відповідаючи на інші питання анкети, безпомилково подають саме такі грами, інші натомість чи то роблять це з невеликою кількістю помилок (31,7 %), чи то послідовно творять форми вокатива лише загальних (22 %) або власних (2,4 %) чи допускають багато помилок (17 %), обираючи хоча й із похибками спеціальні вокативні форми назв лише в тих запитаннях, де анкетовані вибирають з-поміж запропонованих номінацій.

Можемо висловити припущення, що сучасні мовці використовують у розмовному мовленні питомі українські форми кличного відмінка не за звичкою чи автоматично, а внаслідок освітніх заходів. Відповідно, російськомовні та румуномовні респонденти, які вивчали чи вивчають українську мову в школі і покладаються у мовокористуванні на набуті передусім там знання, частіше на запитання відповідають стверджувально; натомість ті з опитаних, що користуються, за їх визначенням, українською мовою, частіше вдаються до проміжних показників (*переважно* та *зрідка*).

Прикметно також, що респонденти по-різному морфологічно оформлюють звичні, усталені, перейняті з радянського часу, і „нові”, відроджувані форми найменування адресата мовлення. Так, серед назв на „ім’я + по батькові” форму *Петре Петровичу* обрало 21,75 %, *Петре Петрович* – 1,9 %, *Петро Петровичу* – 9 %, а формі *Петро Петрович* віддали перевагу 36,91% респондентів, причому і в цьому випадку більшою консервативністю відзначений вибір чоловіків. Натомість жінки й чоловіки виявили однакові уподобання стосовно відроджуваних у пострадянський час номінацій: форми *пане декане* припали до душі 1,58 % опитаних, *пане декан* полюбляють 1,58 %, а *пан декан* – лише 0,26 %.

Пріоритети щодо застосування вокативних закінчень чітко засвідчив аналіз місця проживання респондентів: виразною є тенденція до збереження питомо українських форм у мовленні сільських жителів; міщани внаслідок сильнішої, точніше інтенсивнішої інтерференції частіше й легше відмовляються від традицій. Серед тих, хто живе у великому місті, *так, завжди* відповіли 4 % опитаних, *переважно* – 23,2 %, *зрідка* – 56,6 %, *не використовую* – 16,2 %; серед мешканців малих міст *так, завжди* відповіли 5,2 % опитаних, *переважно* – 28,7 %, *зрідка* – 50,6 %, *не використовую* – 15,5 %; серед сільських жителів *так, завжди* відповіли 10,6 % опитаних, *переважно* – 28 %, *зрідка* – 43,1 %, *не використовую* – 18,3 %.

Отже, сучасна українська мова щодо використання так званих „професійних” назв (слів-індексів) займає проміжну і досить виважену позицію: з одного боку, у певних сферах діяльності (і відповідних комунікативних ситуаціях), де вимагають чіткої й однозначно зрозумілої членам соціуму структуризації людської спільноти, українці користуються назвами за титулами, з другого – у всіх інших випадках надають перевагу іншим способам називання, зокрема власним назвам. Ситуація з використанням у сучасному українському мовленні спеціальних флексій кличного відмінка, склавшись унаслідок тривалого й суперечливого розвитку української мови під впливом, з одного боку, граматичного ладу російської мови та глобалізаційних процесів, з іншого, виявляється в доволі поширеному вживанні замість питомо українських грамам вокатива форм кличного відмінка, омофлексійних з формами називного. Аналіз засвідчує, що достатньо відчутними на тлі поширеного (передусім у писемному мовленні) використання спеціальних флексій вокатива, є намагання уникнути чи зігнорувати в усному мовленні вказані питомо українські вокативні форми. Причому вживання / невживання цих грамам залежить передусім від освіти, суспільного статусу та місця проживання (велике місто, мале місто чи село) адресата, на ці процеси певною мірою впливають стать та вік мовця.

Проведений аналіз дає підстави для низки висновків. По-перше, цілком погоджуючись з Я. Радевичем-Винницьким щодо того, що запровадження чи точніше відродження назви особи на „пане + посада” або „пане + академічний титул” є конкретним виявом „реукраїнізації і водночас європеїзації українського спілкувального етикету” [5, с. 89-90], відзначимо, що розвиток наявної позитивної тенденції потребує спеціальної та планомірної роз’яснювальної та навчальної роботи. По-друге, вважаємо, що сучасні етикетні вимоги до офіційного спілкування в обраній для аналізу сфері вимагають як оптимальної **двокомпонентної** номінації адресата мовлення: чи то поєднання „слово-регулятив + слово-індекс” типу *пане декане*, *пане доценте*, чи то назви на „ім’я + по батькові”, чи то поєднання слова-регулятива з іменем адресата мовлення, що, однак, нами не засвідчено в аналізованому матеріалі. Однокомпонентні назви недостатні і не відповідають ситуації через їх розмовність та неофіційність, трикомпонентні (типу *вельмишановний пане декане*, *шановний Петре Петровичу*) трапляються дуже рідко і, як правило, містять додаткові семи шанобливості.

Література

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність [Текст] / С.К. Богдан. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с. – ISBN 5-7707-9731-2.
2. Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах [Текст] / С.М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород: УДУ, 1999. – 244 с. – Бібліогр.: с. 230-241. – ISBN 966-7400-05-5.
3. Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету. Звертання [Текст] / О.М. Миронюк. – К.: Логос, 2006. – 168 с. – Бібліогр.: с. 152-165. – ISBN 966-581-702-7.
4. Пономаренко В.П. Категорія звертання та засоби її вираження в індоєвропейських мовах – етапи історичного розвитку і сучасність: монографія [Текст] / В.П. Пономаренко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 368 с. – Бібліогр.: с. 310-365. – ISBN 978-966-489-006-6.
5. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування [Текст]: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 291 с. – Бібліогр.: с. 287-291. – ISBN 966-346-170-5.
6. Сімович В. Наша товариська мова [Текст] / В. Сімович // Назустріч. – Ч. 5. – 1 березня 1934. – С. 1.
7. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові [Текст] / М.С. Скаб. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с. – Бібліогр.: с. 231-269. – ISBN 966-7366-78-2.
8. Скаб М.С. Прагматика апеляції в українській мові [Текст] / М.С. Скаб. – Чернівці: Рута, 2003. – 80 с. – Бібліогр.: с. 75-80. – ISBN 966-568-594-5.
9. Стахів М. Український комунікативний етикет [Текст]: Навч.-метод. посібник. – К.: Знання, 2008. – 245 с.
10. Українська система найменувань адресата мовлення: монографія [Текст] / За ред. М.С. Скаба. – Чернівці: Рута, 2008. – 304 с. – Бібліогр.: с. 285-304. – ISBN 978-966-568-974-4.
11. Eisner P. Chrá m i tvrz. Kniha o češtině [Text] / P. Eisner. – Praha: Lidové noviny, 1992. – 666 s.

В статті определены важнейшие (качественные и количественные) особенности вербального поведения современных украинцев в ситуации выбора номинации адресата речи в академическом общении.

Ключевые слова: номинация адресата речи, обращение, этикетные универсальные обращения, академические титулы.

The article deals with the main peculiarities (qualitative and quantitative) of the modern Ukrainians verbal behaviour in choosing the nomination of a speech addressee in academic communication.

Key words: nomination of a speech addressee, appeal, universal etiquette appeal, academic titles.

Надійшла до редакції 8 липня 2009 року.

Наталія Шаповалова

ББК Ш12=411.4*31+ Ш12=601.1*31

УДК 81'37.3: 811(161.2 + 35)

КОНЦЕПТ «СЕРЦЕ» В УКРАЇНСЬКІЙ І ГРУЗИНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ В АСПЕКТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ УНІВЕРСОЛОГІЇ

Простежено особливості вербалізації концепту «серце» в українській і грузинській національно-мовних картинах світу, окреслено основні конотації, виявлено зв'язки аналізованих концептів з іншими у відповідних мовних системах, з'ясовано інтерлінгвальне й специфічне в мовних і концептуальних картинах українського й грузинського етносів.

Ключові слова: концепт, концептосфера, конотація, сема, національно-мовна картина світу, концептуальна картина світу, лінгвістична універсологія.

Спрямованість сучасного мовознавства у сферу когнітивної діяльності не є випадковим чи принципово новим явищем, про що свідчать роботи видатних мовознавців минулого, насамперед, В. фон Гумбольдта [Гумбольдт 1984], О.О.Потебні [Потебня 1976] та ін. Якісне зміщення наукових інтересів у сферу ментальної семантики окремих мовних спільнот дозволяє пролити світло на феномен національної мови, на особливості репрезентації в мові ментального простору. Відповідно, сучасна лінгвістика й лінгвокультурологія зосереджені на виявленні національно-культурної специфіки мовного матеріалу. Різним аспектам цієї проблеми присвячено чимало праць, зокрема Н. Арутюнової [Арутюнова 1990], А. Вежицької [Вежицькая 1999], В. Жайворонка [Жайворонко 2007], В. Манакіна [Манакін 2004] та інших. Разом з тим, не можна ігнорувати універсальних закономірностей будови й функціонування людських мов у спільно-планетарному вимірі людського буття. Об'єктивність дослідження вимагає встановлення співвідношення між інтерлінгвальним і специфічним у мовних системах. Першим кроком у цьому напрямі є вивчення ключових для тієї чи іншої національно-мовної

картини світу концептів, що дає можливість більш переконливо говорити про інтерлінгвальне й специфічне в мовних і концептуальних картинах соціумів, сприяє подальшому розвитку теорії й удосконаленню практики перекладацької діяльності й міжкультурної комунікації. Досить цікавим і актуальним у контексті лінгвістичної універсології постає зіставний аналіз концептосфери української й грузинської мов, які, як відомо, належать до різних мовних сімей (індоевропейської та іберійсько-кавказької відповідно). Метою даної розвідки є зіставний аналіз концептів «серце» й «გული» (гулі) в українській і грузинській національно-мовних картинах світу.

У нашому дослідженні ми виходили з того, що, незалежно від національних та культурних особливостей народів, невід'ємною, універсальною ознакою мови є її антропоцентричність. Тіло людини у філософсько-антропоцентричному аспекті постає як об'єкт і суб'єкт пізнання навколишнього світу і як носій соматичного коду культури. Символіка соматизмів належить до архетипових символів, які несуть одне й те ж саме або дуже подібне для більшості, якщо не для всього людства, що зумовлюється природною подібністю як фізичної, так і психічної будови людини [Уилпрайт 1990]. Як компоненти тієї чи іншої національно-мовної картини світу, соматизми обов'язково відображають особливості світовідчуття певної мовної спільноти і, разом з тим, виступають універсальним засобом вираження характерних рис особистості, оцінки характеру, розумових здібностей людини, її емоцій, душевного стану. На тлі ж універсальної моделі чіткіше простежується те національно-специфічне, що дає підстави говорити про особливості світовідчуття представників того чи іншого етносу, в даному випадку – українського та грузинського. Відповідно до поставленої мети, нами залучено до аналізу слова української і грузинської мов, семантика яких мотивується семантикою слів *серце* й груз. *გული* (гулі) відповідно, а також фразеологічні одиниці української й грузинської мов із компонентом *серце* й груз. *გული* (гулі).

Як свідчить аналіз мовного матеріалу, в українській і грузинській мовах спостерігається досить високий ступінь зіставності концептуалізації абстрактних понять. Значну кількість уявлень і бачень, образів і стереотипів, що корелюють із концептом «серце» / «გული» (гулі), незважаючи на певну дистантність та відсутність прямих тісних контактів між відповідними народами в минулому (на етапі формування концептуальної картини світу), можна з певними уточненнями вважати універсальними для української і грузинської національно-мовних картин світу.

В обох національно-мовних картинах світу можна виділити такі семантичні зв'язки між концептами:

а) «СЕРЦЕ» – «ДОБРОТА», пор. укр. *добрий* – *добре серце* – *добросердечний* і груз. *გულკეთილი* (гулкетілі) – «добрий», буквально: «серце добре»; укр. *доброта, сердечність* – груз. *გულკეთილობა* (гулкетілоба) – «доброта», буквально: «серця доброта»; асоціативний ряд «СЕРЦЕ» – «ДОБРОТА» в обох національно-мовних картинах світу пов'язується з концептом «М'ЯКІСТЬ», пор. укр. *серце розм'якло, пом'якшити серце, м'якосердість* і груз. *გულზვილობა* (гулзвілоба), буквально: «серця м'якість». Як видно з прикладів, такі уявлення є універсальними для обох етносів. Разом із тим, в українській національно-мовній картині світу концептуальний ряд «СЕРЦЕ» – «ДОБРОТА» – «М'ЯКІСТЬ» доповнюється й конкретизується компонентом «ВІСК», оскільки в семантичній структурі слова *віск* ймовірнісна сема «м'якість» для більшості носіїв мови є домінуювальною, що уможливило функціонування стійкого виразу *серце з воску*, а також *серце тале (як віск)*, тобто стає *м'якшим*, більш піддатливим, й, аналогічно, *розтопити серце (серця)*. Грузинській національно-мовній картині світу асоціація серця з воском не властива, тому вирази на кшталт *серце з воску, серце тале, розтопити серце (серця)* у грузинській мові відсутні;

б) «СЕРЦЕ» – «ЖОРСТОКІСТЬ» – «ТВЕРДІСТЬ» – «КАМІНЬ», пор. укр. *жорстокий* – *серце, як камінь* – *кам'яне серце* й груз. відповідник *გულქვა* (гулква), що буквально означає «серце-камінь» і має негативну конотацію; пор. також укр. *безсердечний, бездушний* і груз. *უგული* (угуло), буквально: «без серця», *უსულგული* (усулгуло), буквально: «без душі-серця» чи, можливо, «зовсім без серця», оскільки компонент *სული* – може трактуватися тут як основа іменника *სული* (сулі) – «душа» або як частка *სულ* (сул) – «зовсім». Крім названих вище мовних одиниць, у грузинській мові з концептами «СЕРЦЕ» – «ТВЕРДІСТЬ» пов'язана лексема *გულმგარი* (гулмагарі) – буквально «серце тверде», а також наявний синонімічний їй вираз *კლდეხავით გული* (клдесавіт гулі), буквально «як скеля серце». При цьому сема «жорстокість» в обох прикладах нівелюється на користь семам «міцність», «надійність», «непорушність», «сила», й тому, на відміну від лексем *უგული* (угуло) й *უსულგული* (усулгуло), слово *გულმგარი* (гулмагарі) й вираз *კლდეხავით გული* (клдесавіт гулі) позбавлені негативних конотацій і функціонально близькі українським виразам *надіятися як на кам'яну гору, як за кам'яною стіною; міцний, як скеля; непорушний, як скеля*, наприклад: *Стою, мов скеля, непорушний* (І.Франко). Отже, грузинській національно-мовній картині світу властиві асоціативні зв'язки «СЕРЦЕ» – «ТВЕРДІСТЬ» – «СКЕЛЯ», де останній компонент може також бути замінений на «ЗАЛІЗО», наприклад, у народній пісні знаходимо: *ვაჟაკსა გული ზვიბისა, აბჯარი თუნდაც ხისაო* (важакса гулі ркініса, абджарі тундац хісао), буквально: «справжній чоловік повинен мати залізне серце, а обладунок нехай і дерев'яний»). В українській національно-мовній картині світу грузинському «СЕРЦЕ» – «ЗАЛІЗО» відповідають асоціативні ряди «ВОЛЯ» – «ЗАЛІЗО», «ХАРАКТЕР» – «ЗАЛІЗО», тому природними й зрозумілими для українців є фрази: *Справжній чоловік повинен мати залізну волю / залізний характер*, але не

«залізне серце». З огляду на викладене вище, варто наголосити також, що в грузинській картині світу існує міцний асоціативний зв'язок «СЕРЦЕ» – «СМІЛИВІСТЬ». Так, слова *გულადი* (гуладі) – «сміливий», буквально: «сердечний» і *გულადობა* (гуладоба) – «сміливість», буквально: «сердечність» утворені суфіксальним способом від основи слова *გული* (гулі) – «серце»;

в) «СЕРЦЕ» – «ВІДКРИТІСТЬ» – «ВІДВЕРТІСТЬ» / «ЩИРИСТЬ» – «ПРЯМИЙ» – «ПРАВДА», пор. укр. *відкрити (відкривати) серце (серця), відкрите серце* – груз. *გულადი* (гулгіа) – «відвертий», буквально «серце відкритий», укр. *бути відвертим, щирим, правдивим, прямим – не кривити серцем (душею)* – груз. *გულწრფელი* (гулцрпелі) – «ширий», буквально «серце прямий», *გულმართალი* (гулмарталі) – «чесний, правдивий, щиросердечний», буквально: «серце-правда». Разом з тим, в українській концептосфері можливі зв'язки: «СЕРЦЕ» – «ВІДКРИТІСТЬ» – «ВІДМИКАТИ» – «КЛЮЧ», *знайти (підібрати) ключі до серця* – домогтися відкритості, відвертості, довіри, взаєморозуміння, поваги. У грузинській концептосфері саме такого зв'язку не простежується, асоціація «СЕРЦЕ» – «КЛЮЧ» не фіксується. Однак в українській і грузинській картинах світу наявна часткова відповідність на рівні значень «домагатися чиеїсь прихильності», «викликати любов до себе», так, українським виразам *«завойовувати серце (серця)»* й *«покоряти серце (серця)»* відповідає грузинське *გულის დაპყრობა* (гуліс дапкроба), буквально «серця підкорення»;

г) «СЕРЦЕ» – «БІЛЬ» – «ДУШЕВНІ СТРАЖДАННЯ», пор. укр. *серце болить* – груз. *გულისტკივლი* (гуліс ткивили) – «засмучення», буквально: «серця біль», укр. *з болем у серці* – груз. *გულის ტკივილით* (гуліс ткивилит) – «з болем у серці», буквально: «серця болем»; укр. *серце розривається (рветься)* – груз. *გულის გასკდობა* (гуліс гаскдома) – «серце розривається»; укр. *кряти серце, хапати за серце, спопеляти серце, рвати серце (чесь, комусь), роздирати серце* – груз. *გული მსკდება* (гулі міскдеба) – «серце розривати»; укр. *влучити (прямо) в серце, вражати в серце, вціляти в серце, заганяти ніж у серце* – *გულზე მოხვედრა* (гулзе мохведра) – «влучити в серце», буквально – «на серце потрапити». Із українським виразом *заганяти ніж у серце* співвідносні також *გულზე ისარივით მოხვდა* (гулзе исарівіт момхвда) – буквально: «на серце стріла потрапила», а також *გულზე ეკალივით მოხვდა* (гулзе екалівіт момхвда) – «у серце заганяти колючки»; укр. *камінь на серце давить, камінь на серці лежить* – груз. *გულზე ქვასავით მაწევს* (гулзе квасавіт мацевс), дослівно – «на серце камінь давить». Разом з тим, в українській мові семантика болю й душевних страждань вербалізується значно ширше, ніж у грузинській мові. Асоціативний ланцюжок «СЕРЦЕ» – «БІЛЬ» – «СТРАЖДАННЯ» – «РАНА» – «КРОВ» в українській мові представлений великою кількістю фразеологічних одиниць, які в грузинській мові не мають точних еквівалентів із компонентом «кров». Так, українські фразеологізми *кривавиться серце, серце кров'ю обливається, серце кров'ю сходить, серце кров'ю обкитіло* перекладаються наведеним вище виразом *გულის გასკდობა* (гуліс гаскдоба) – «серце розривається». Аналогічна ситуація простежується з зоофразеологізмами. Численна негативно забарвлена група фразеологізмів зі стрижневими компонентами-зоонімами на позначення тяжких душевних страждань *мати змію під серцем, гадюка ссе коло серця, черв'як точить серце, коти шкребуть на серці, миші шкребуть (скребуть, шкрябають) на серці, холодна жаба сидить під серцем* грузинською мовою перекладаються невеликою кількістю виразів: *«гадюка обвилася навколо серця», «серце розривається», «серце болить»*. У цьому випадку більшість українських відповідників, крім основного значення душевного страждання, мають яскраво виражену конотацію відрази, яка мотивується семантикою зоонімів *жаба, змія, гадюка, черв'як, миша* і нейтралізується в грузинському перекладі;

г) «СЕРЦЕ» – «СПІВЧУТТЯ» – «БЛИЗЬКІСТЬ», пор. укр. *прийняти (приймати, брати) близько до серця* – груз. *გულთან ახლოს მიტანა* (гултан ахлос мітана) – «до серця близько приймати»;

д) «СЕРЦЕ» – «ПОЧУТТЯ» – «НАПОВНЕННЯ, ПОВНОТА», пор. укр. *.: всім серцем (люблю, вірю, сподіваюсь)* – груз. *მთელი გულით მთელი გულიტ* (моцеліс мтеліс гуліт) (*მოყვარს მიკვარს, მჯერს მჯერა, ვიმედოვნებ ვიმედოვნებ*). Як видно з прикладів, наведені українсько-грузинські відповідники є семантично, граматично й функціонально ідентичними;

е) «СЕРЦЕ» – «РАДІСТЬ» – «ПСНЯ», пор. укр. *серце співає (від радості)* – груз. *გული მღერის* (гулі мгеріс) – «серце співає»;

є) «СЕРЦЕ» – «ХВИЛЮВАННЯ» – «ТРЕМТІННЯ», пор. укр. *серце тремтить (від страху / радості / хвилювання)* – груз. *გული მიკანკალებს* (гулі міканкалебс) – «серце тремтить». При цьому в грузинській мові, як і в українській, «тремтіння» серця асоціативно може пов'язуватися з радістю, несподіванкою, страхом;

ж) «СЕРЦЕ» – «ПЕРЕДЧУТТЯ», пор. *чуже серце* – груз. *გული მოგრძნობს* (гулі мігрдзнобс), *вищує серце* – груз. *გულის გრძნობა* (гуліс грдзнобс) – «серце передчуває»;

з) «СЕРЦЕ» – «БАЙДУЖІСТЬ / СПОКІЙ» – «ХОЛОД», пор. укр. *серце охолело (прохолело)* у значенні «у кого-небудь зменшилася сила вияву якихось почуттів (кохання, ненависті і т. ін., синонім – *серце заспокоїлося*) – груз. *გულის აყრა* (гуліс акра) – букв. «серце прохолело», а також *გულცივი* (гулциві) – «байдужий», буквально: «серце холодне». Разом з тим, українській мовній картині, на відміну від грузинської,

притаманні їй протилежні асоціативні зв'язки: «СЕРЦЕ» – «ХВИЛЮВАННЯ / НЕСПОКІЙ» – «ХОЛОД», «СЕРЦЕ» – «СТРАХ» – «ХОЛОД», так, вирази: *(аж) серце / в серці холоде / захолинуло / похолонуло (від страху / хвилювання)* не мають точних відповідників у грузинській мові й передаються виразами: *«аж чути, як стукає серце (від хвилювання)», «серце мало не лопне (від страху)»;*

и) «СЕРЦЕ» – «НЕБАЙДУЖІСТЬ / ДУШЕВНІСТЬ» – «ТЕПЛО», пор. укр. *сердечний, щиросердечний, щиросердий, щиросердний, душевний, теплий* – груз. *გულთბილი* (гултбілі) – «привітний», «теплій», буквально: «серце тепле»;

і) «СЕРЦЕ» – «ЗАБУВАННЯ», пор. укр. «постаратися забути» – *ვირვატი з серცა* – груз. *გულმაჯიფყო* (гулмавіцкі) – *забудькуватий, безпам'ятний*, буквально: «серце забуває».

Наступні виявлені нами співвідношення в українській мові, порівняно з грузинською, не настільки прозорі, однак з огляду на наявність потенційних сем, постають частково мотивованими:

а) «СЕРЦЕ» – «СТАРАННІСТЬ» / «УВАЖНІСТЬ», наприклад: слова *გულმოდგინე* (гулмодгіне) – «старанний», «ретельний», *გულმოდგინობა* (гулмодгінеоба) – «старанність», «ретельність», *გულსყური* (гулїсқурі) – «уважність», буквально: «серця вухо» у грузинській концептосфері цілком мотивовані компонентом *გული*. В українській мові слова *старанність, старанний, ретельність, ретельний, уважність, уважний* не мають точних лексичних відповідників з компонентом «серце», однак співвідносними з концептом «СТАРАННІСТЬ» є українські вирази *вкладати серце (душу), викладатися повністю* (зауважимо, що в російській мові словам *გულმოდგინე* (гулмодгіне) й *გულმოდგინობა* (гулмодгінеоба) найкраще відповідають слова «усердний» і «усердие», мотивовані семантикою слова «серце»). Із концептом «УВАЖНІСТЬ» (*გულსყური* (гулїсқурі) = «серця вухо») через потенційну сему «чути» / «слухати» частково співвідносні українські вирази *чути серцем, чує серце*, хоча основна семантика цих фразем сконцентрована навколо семи «ПЕРЕДЧУТТЯ»;

б) «СЕРЦЕ» – «ЩЕДРІСТЬ», наприклад, *გულუხვი* (гулухві) – «щедрий», буквально: «серце щедрий». В українській мові це слово не має точного відповідника з компонентом «серце», однак наявність асоціативного зв'язку «СЕРЦЕ» – «ЩЕДРІСТЬ» в українській національно-мовній картині світу, очевидно, не варто цілком заперечувати. Такі зв'язки, на нашу думку, уможливають потенційні семи «ПОВНОТА» / «НАПОВНЕННЯ» – «БАГАТО» / «БАГАТСТВО», «ДОБРО» / «ДОБРОТА», пор. укр. *щедрий урожай / багатий урожай / добрий урожай – щедра людина («може дати багато») – добра людина – щедра душа – добра душа – добре серце*.

Отже, як свідчить аналіз, концепти «СЕРЦЕ» в українській / і «გული» (гулі) в грузинській національно-мовних картинах світу є цілком співвідносними й демонструють спільні для обох мов зв'язки. Значна кількість уявлень і бачень, образів і стереотипів, що формують концептуальну картину світу українського й грузинського народів, є універсальними, незважаючи на приналежність української й грузинської мов до різних мовних сімей.

Література

- Арутюнова 1990: Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-38.
- Вежбицкая 1999: Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А.Д. Шмелев (пер.). – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780с. – (Язык). – ISBN 5-7859-0032-7.
- Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию [Текст]: Пер. с нем. / Под. ред. и с предисл. Г. В. Рамшвили. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
- Жайворонок 2007: Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика [Текст]: Нариси: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – К.: Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр.: с. 249-261. – ISBN 978-966-507-202-7.
- Манакин 2004: Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология [Текст] / В.Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326 с. – Библиогр.: с. 308-326. – ISBN 966-8148-10-X.
- Потебня 1976: Потебня А.А. Язык и народность [Текст] / А.А. Потебня // Эстетика и поэтика. – М., 1976.
- Телия 1986: Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц [Текст] / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1986. – 144с.
- Уилрайт 1990: Уилрайт Г.Ф. Метафора и реальность [Текст] / Г.Ф. Уилрайт // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 82-110.
- Ужченко 2007: Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови [Текст]: навчальний посібник / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с. – (Навчальний посібник). – Бібліогр.: с. 441-464. – ISBN 966-346-279-5.
- Шевелюк 2003: Шевелюк В.А. Фразеологічна сомастика в аспекті лінгвістичної універсології [Текст] / В.А. Шевелюк // Мова і культура. – Вип.6. – Т.3. – Ч.1. «Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту». – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – с. 33-38.

Анализируются особенности вербализации концепта «сердце» в украинской и грузинской национально-языковых картинах мира, рассматриваются основные коннотации, выявлены связи анализируемого концепта с другими в соответствующих языковых системах, отслежено интерлингвальное и специфическое в языковых и концептуальных картинах украинского и грузинского этносов.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, коннотация, сема, национально-языковая картина мира, концептуальная картина мира, лингвистическая универсология.

The paper focuses on the peculiarities of the verbalization of the concept «Heart» in Ukrainian and Georgian national and lingual pictures of the world. The basic connotations have been considered. The relationship of the concept under study with other concepts in the corresponding language systems also been paid to the analysis of universal and specific features in the language and concept pictures of the Ukrainian and Georgian ethnos.

Key words: concept, connotation, sema, language and concept pictures of the world, linguistic universology.

Надійшла до редакції 23 червня 2009 року.

Дар'я Шапран

ББК 65. 291.3

УДК 339.138: 811.161.2' 276: 6

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МАРКЕТИНГОВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем формування сучасної української маркетингової термінології. У ній розглянуто основні типи системних семантичних зв'язків терміносистеми маркетингу на сучасному етапі її розвитку.

Ключові слова: маркетинг, терміносистема, семантичні відношення, семантичні категорії, лексико-семантичні групи, тематичні групи.

Однією з найбільш плідних галузей застосування системного лінгвістичного аналізу вважається термінознавство, про що свідчить велика кількість наукових праць з питань системного дослідження термінології (див. роботи Д.С. Лотте, В.П. Даниленко, Б.М. Головіна, Ф.А. Циткіної, Т.І. Панько, І.М. Кочан, Л.О. Симоненко, Т.А. Журавльової та ін). На думку О.О. Реформатського, вивчення лексичної системи мови може здійснюватися на матеріалі термінології саме тому, що “термінологія – це окреслена підсистема загальної лексичної системи певної мови, причому система, найбільш доступна для огляду й обчислення” [Реформатський 1967: 20].

Системність лексики найповніше виявляється в закономірних і регулярних зв'язках лексичних одиниць, основними типами яких виступають парадигматичні й синтагматичні відношення [Уфимцева 1962; Шмелёв 1973]. Як і в лексиці загалом, ці типи системних зв'язків є основними й у маркетинговій терміносистемі як лексичній підсистемі сучасної української мови. Їх загальномовні і специфічні риси стали предметом нашого дослідження з огляду на актуальність виявлення засобів оптимального співвідношення внутрішньої і зовнішньої форми терміноодиниць у межах певної системи понять.

Парадигматичні відношення – це відношення між словами й групами слів на основі спільності або протилежності їхніх значень, які перебувають у відношенні опозиції. Найбільші парадигматичні об'єднання становлять лексико-семантичні поля – групи слів зі спільною гіперсемою, тобто значенням єдиним (інтегральним) для всієї групи [УМЕ 2000: 283]. Оскільки “поле для терміна – це певна термінологія, поза якою слово-термін втрачає свою характеристику терміна” [Реформатський 1961: 51], розглядаємо усю сукупність маркетингових термінів як термінологічне поле, тобто парадигматичне об'єднання номінативних термінологічних одиниць відповідної галузі знань, об'єднаних гіперсемою “співвіднесеність з маркетинговою діяльністю”.

На семантичному рівні українська маркетингова термінологія являє собою впорядковану систему, оскільки зв'язки термінів маркетингу відображають, окрім зв'язків спеціальних понять, також семантичні загальномовні зв'язки. Семантика терміна значною мірою зумовлена його місцем у системі понять певної галузі знань, тому значення кожного окремого терміна координується значенням інших термінів цієї системи [Комарова 1991: 25].

Отже, термін як “знак, що виступає у функції логічного визначення наукового поняття в логічній схемі науки, має, з одного боку, своїм значенням точно орієнтувати об'єкт у конкретній системі понять, а з іншого, як мовна одиниця, він має характеризуватися рядом лексичних ознак, властивостей. Звідси випливає, що на семантику терміна має вплив передусім системність класифікаційна, тобто його приналежність до однієї з категорій” [Там само]. Зазначаючи, що “важливими поняттями в організації змісту спеціальної лексики є кілька гранично широких за значенням семантичних груп – категорій”, Т.Л. Канделак [1977: 9] виділяє такі з них:

Розділ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

процеси, предмети, властивості, величини, одиниці вимірювання, науки і галузі, професії й заняття, стани, режими [Там само]. Для виявлення семантичної системності термінів маркетингу й розподілу їх за категоріями розкладаємо семантичну структуру терміна на ієрархічно розташовані елементарні одиниці – семи, які відображають суттєві ознаки поняття та його місце в системі понять досліджуваної галузі й становлять семему цього терміна [Моргунюк 1993: 5]. Ядром кожної семими є архісема (категорійно-лексична сема), яку уточнюють і конкретизують диференційні семи [Наконечна 1994: 5]. Унаслідок аналізу змістової системності термінології маркетингу в аспекті системності її значень на основі компонентного аналізу за розробленою в мовознавстві методикою [Шмелев 1973: 15; Канделаки 1977: 9; Комарова 1991: 26] класифікуємо терміни маркетингу за основними семантичними категоріями й виділяємо з-поміж них такі:

1) процеси: *вимірювання, опитування, очікування, споживання, придбання, маркування, бенчмаркінг, мерчендайзинг, опробування текстів, диференціація іміджу, маркетингове дослідження, рекламне дослідження, розширення марки, тестування ринку* та ін.;

2) властивості, якості: *антропоморфізм, безпека продукції, ергономічність, збитковість, корисність, прибутковість, сортність, імідж марки, конкурентоспроможність організації, мінливість послуг, невідчутність послуг* тощо;

3) величини: *вірогідність вимірювань, величина попиту, величина пропозиції, інтенсивність споживання, квота продажів, місткість ринку, потік покупців, рівень цін, розмір вибірки, сила впливу, ціновий ряд, частка ринку, частотність показу* і под.;

4) теорії, концепції: *концепція продажів, концепція соціально-етичного маркетингу, концепція товару, концепція упаковки, продуктова концепція, теорія мотивації Маслоу, теорія мотивації Фрейда* та ін.;

5) організаційні структури: *агентство маркетингових послуг, вертикальна маркетингова система, гіпермаркет, рекламне агентство, торговий конгломерат, функціональна організація маркетингу* тощо;

6) назви осіб за професією, заняттям, видом діяльності: *агент, аналітик, брокер, збутовик, маркетолог, модератор, посередник, постачальник, споживач, респондент, рекламодавець, роздрібний торговець* та ін.;

7) предмети: *анкета, аудиметр, банер, купон, логотип, марочний знак, новинка, патент, подарунок, прайс-лист, продукт, рекламні сувеніри, субститут, готова продукція, бінго-карта* і под.;

8) стани: *афляція, бойєнт, інфляція, дуополя, моносонія, дилюція* тощо.

Розподіл значень маркетингових термінів за категоріями в кількісному співвідношенні наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл значень термінів маркетингу за категоріями

Категорія	Загальна кількість термінів із цим категорійним значенням	
	Абсолютна	У %
Процеси	554	40,8
Предмети	345	25,4
Професії, заняття, види діяльності	142	10,5
Організаційні структури	103	7,9
Величини	98	7,2
Властивості	80	5,9
Теорії, концепції	18	1,3%
Стани, явища	17	1,2%

Як бачимо, найбільш численними виявилися категорії процесів, предметів та професій, занять і видів діяльності. Такий розподіл значень термінів за семантичними категоріями й відсутність термінів із значенням інших виділюваних термінознавцями категорій (наприклад, режимів, одиниць виміру, наук і галузей) пояснюється, очевидно, специфікою предмета науки та її описовим і вузькоспеціальним характером. Специфіка маркетингу як прикладної науки, що одночасно є “системою мислення й системою дій” [Голубков 2000: 85], зумовлює також наявність значного пласту термінів на позначення різноманітних організаційно-структурних одиниць маркетингової діяльності, що зумовило необхідність виділення їх в окрему категорію.

У межах семантичних категорій на основі спільності лексичних значень виділяються ще тісніші семантичні об'єднання – лексико-семантичні групи. Наприклад, у межах категорії процесів однією з найчисленніших є лексико-семантична група на позначення прийомів і методів маркетингових досліджень: *базисна стратегія, глибинне інтерв'ю, експертні оцінки, корпоративна стратегія, метод конкурентного паритету, метод розрахунку від наявних коштів, мозкова атака, портфельний аналіз, проєкційний метод,*

метод ціноутворення, асоціативне тестування, відкрите опитування та ін. (усього 48 одиниць). У межах категорії предметів за своєю численністю виділяється лексико-семантична група “рекламні засоби”: *антрефіле, арбітрон, архів рекламних засобів, аудиметр, афіша, банер, басорама, бінго-карта, білборд, блікфанг, бриф, бокс, бул-марк, прес-бюлетень, вітрина, вкладка, вимпел, вівіска, воблер, веб-сторінка, джумбі, доджер, інформаційний лист, картуш, каталог* і под. (усього 61 одиниця). Серед термінів на позначення організаційних структур в одну з найбільших лексико-семантичних груп виокремлюємо назви підприємств торгівлі: *гіпермаркет, віртуальний магазин, зв'язка магазинів, кофекціон, магазин продажу за каталогами, магазин самообслуговування, міні-маркет, склад-клуб, спеціалізований магазин, супермагазин, супермаркет, суперстор, універмаг, універсам, черговий магазин* тощо (усього 29 одиниць).

Для системи значень маркетингової термінології, як і будь-якої іншої, характерними є “ієрархічні відношення значень усередині кожної її категорії” [Канделаки 1977: 10; Комарова 1991: 25]. Застосовуючи методику З.І. Комарової [Комарова 1991, 1971], для прикладу розглянемо ієрархію базового терміна категорії процесів *методи маркетингових досліджень* [Голубков 2000: 201], який сам є підлеглим щодо іншого базового терміна – *маркетингове дослідження*:

- Н (1) **методи маркетингових досліджень**
- Н (2) *методи соціологічних досліджень*
- Н (2) *експертні оцінки*
- Н (2) *експериментальні методи*
- Н (2) *кількісні дослідження*
- Н (2) *якісні дослідження*
 - Н (3) *метод мозкової атаки*
 - Н (3) *метод “Дельфі”*
 - Н (3) *проекційний метод*
 - Н (3) *метод фокус-групи*
 - Н (3) *аналіз протоколів*
 - Н (3) *спостереження*
 - Н (3) *вимірювання фізіологічне*
- <...>
- Н (4) *асоціативне тестування*
- Н (4) *тестування ілюстрації*
- Н (4) *тестування на закінчення речень*
- Н (4) *спостереження пряме*
- Н (4) **спостереження неструктуроване**
- Н (4) *спостереження структуроване*
- <...>

Таблиця 2

Семантична ієрархія термінів мікрополя «Методи маркетингових досліджень»

Термін	Інтегральна сема	Диференційні семи			
		Сема-1	Сема-2	Сема-3	Сема-4
<i>Н(1) методи маркетингових досліджень</i>	+				
<i>Н(2) якісні дослідження</i>	+	+			
<i>Н(3) спостереження</i>	+	+	+		
<i>Н(4) пряме спостереження</i>	+	+	+	+	
<i>Н(4) непряме спостереження</i>	+	+	+	+	
<i>Н(4) відкрите спостереження</i>	+	+	+		+
<i>Н(4) приховане спостереження</i>	+	+	+		+
<i>Н(4) структуроване спостереження</i>	+	+	+	+	
<i>Н(4) неструктуроване спостереження</i>	+	+	+	+	

Розглянутий фрагмент являє собою лексико-семантичну серію (термін З.І. Комарової), тобто сукупність термінологічних одиниць одного мікрополя, в центрі якого знаходиться базовий термін, що перебуває в ієрархічних чотирирівневих відношеннях з іншими.

Як видно з таблиці 2, склад значення термінів цього мікрополя містить інтегральну (категорійно-лексичну) сему “процес дослідження” та диференційні семантичні компоненти, що відображають диференціацію понять за різними видовими ознаками: Сема-1 – “*шлях дослідження*”; Сема-2 – “*об’єкт*”

дослідження”; Сема-3 – “аспект дослідження”; Сема-4 – “умови дослідження”. При цьому кількість необхідних й достатніх для диференціації поняття ознак перебуває в обернено пропорційній залежності від рівня ієрархії, тобто на кожному наступному рівні семантична структура терміна ускладнюється, як мінімум, одним додатковим семантичним компонентом, що відображають видові ознаки поняття.

Місце кожного терміна в системі значень фіксується, по-перше, його зв'язками всередині тієї категорії, до якої він належить, по-друге, його зв'язками із значеннями інших категорій [Канделаки 1977: 10]. На основі семантичної та функціональної спільності терміни різних категорій об'єднуються в тематичні групи. Наприклад, розглянуті вище терміни категорії процесів входять до однієї тематичної групи “Маркетингові дослідження ринків” з термінами інших категорій: *анкета, закрите питання, відкрите питання, аудіометр, піплметр* (категорія предметів); *модератор, інтерв'юер, респондент, експерт, фокус-група, референтна група* (категорія професій, занять); *вірогідність вимірювань, сила впливу, розмір вибірки, частотність показу* (категорія величин) та ін. До тематичної групи “Маркетингова товарна політика” так само входять одиниці з різним категорійним значенням, об'єднані однією темою: *прогнозування попиту, відбір ідей, створення нового товару, позиціонування продукту, доведення продукту до споживача, продуктова диференціація, просування продукту, рекламування, диференціація персоналу, інтенсивний розподіл і под.* (категорія процесів); *товарний асортимент, товарна номенклатура, товари промислового призначення, товари широкого вжитку, товари пасивного попиту, товари-субститути, товар-новинка, товарний знак* тощо (категорія предметів); *зрілість товару, дизайн продукту, імідж продукту, конкурентоспроможність продукту, стадія готовності покупця* та ін. (категорія властивостей); *частка ринку, ширина товару-мікс, глибина товару-мікс, місткість товарного ринку* і под. (категорія величин); *мода, фетишизм, субкультура* (категорія явищ); *територіальна структура служби збуту, закупівельний комітет, внутрішня служба збуту* (організаційні структури) тощо. Здатність значної кількості номінацій репрезентувати багатопланові міжтематичні зв'язки зумовлює можливість входження терміна до кількох тематичних груп.

Отже, у загальному вигляді терміносистему маркетингу можна представити як лексико-семантичне поле, яке являє собою сукупність різних за характером семантичної спільності груп термінів, або, за іншою термінологією, мікрополів, що перекривають одне одного. У межах лексико-семантичних та тематичних груп виділяються мінімальні семантичні об'єднання, побудовані на опозиційних відношеннях 3 типів опозиції: привативності, еквіполентності й тотожності, які відбивають ієрархічність структури досліджуваних термінів, а також виражають внутрішні семантичні взаємозв'язки на основі взаємоперетину сем у структурній організації мікрополів. Їх більш докладне дослідження має велике практичне значення, оскільки саме в цих відношеннях найчіткіше простежується системність співвідношення плану вираження планові змісту, що має бути покладено в основу впорядкування, уніфікації й стандартизації термінології, а також її лексикографічного опису.

Література

1. УМЕ 2000: Українська мова. Енциклопедія [Текст] / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови / В.М. Русанівський (ред.). – К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – 750с. – ISBN 966-7492-07-9.
2. Канделаки 1977: Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов [Текст] / Т.Л. Канделаки. – М.: Наука, 1977. – 168 с.
3. Комарова 1991: Комарова З.Н. Семантическая структура специального слова и её лексикографическое описание [Текст] / З.Н. Комарова. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – 156 с.
4. Кузнецова 1980: Кузнецова Э.В. Русская лексика как система [Текст] / Э.В. Кузнецова. – Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1980. – 88 с.
5. Моргунок 1993: Моргунок В.С. Зауваження щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології [Текст] / В.С. Моргунок / АН України, Інститут проблем міцності. Препринт. – К., 1993. – 35 с.
6. Наконечна 1994: Наконечна Г.В. Формування і розвиток української хімічної термінології [Текст]: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994. – 17 с.
7. Реформатский 1961: Реформатский А.А. Что такое термин и терминология [Текст] / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии: Материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М.: АН СССР, 1961. – С.46 – 54.
8. Реформатский 1967: Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка [Текст] / А.А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – 1967. – М.: Наука, 1968. – С. 103 – 126.
9. Уфимцева 1962: Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) [Текст] / А.А. Уфимцева. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.
10. Шмелёв 1973: Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) [Текст] / Д.Н. Шмелёв. – М., 1973. – 280 с.

Статья продолжает цикл публикаций автора по проблеме формирования современной украинской маркетинговой терминологии. В ней рассмотрены основные типы системных семантических связей терминосистемы маркетинга на современном этапе её развития.

Ключевые слова: маркетинг, терминосистема, семантические отношения, семантические категории, лексико-семантические группы, тематические группы.

The article is the sequential of the author's series of publications on the Ukrainian marketing terminology. The author considers lexico-semantic peculiarities and organization of Ukrainian marketing terminological system

Keywords: terminology, marketing, terminological system, lexico-semantic group.

Надійшла до редакції 4 вересня 2009 року.

РОЗДІЛ V. СЛОВОТВІР: НАПРЯМИ, АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ольга Ситенко

ББК Ш10*20
УДК 81'373.611

ДЕСЕМАНТИЗАЦІЯ ДЕМІНУТИВНИХ ОДИНИЦЬ

Стаття присвячена дослідженню одного зі способів лексико-семантичного словотворення, зокрема десемантизації демінутивних одиниць. У ній простежено шляхи виникнення недемінутивних значень у демінутивних утвореннях, словотвірну структуру дедемінутивів, проаналізовано семантичні особливості та встановлено сферу функціонування досліджуваних лексичних одиниць на матеріалі різноструктурних мов, зокрема англійської та української.

Ключові слова: дедемінутивність, дедемінутив, словотвірна структура, суфіксація, семантика, сфера функціонування.

Актуальність та важливість дериваційних досліджень сьогодні загальновідомі та загальноприйняті. Про зростання ролі таких досліджень свідчать визнання деривації особливим мовним рівнем, а дериватології – окремою лінгвістичною галуззю. Однак, порівняно багато її проблем лишаються маловивченими, зокрема дедемінутивація демінутивних одиниць, дослідженню якої присвячені лише поодинокі праці К.Аксакова, Л.Булаховського, Ф.Буслаєва, О.Дементьєва, В.Дорошевського, М.Ломоносова, Г.Павського, Л.Родніної, М.Сарновського та ін. В україністиці проблема дедемінутивації демінутивних одиниць лишається майже не дослідженою, за винятком декількох праць М.Осадца, І.Пацькевича, В.І.Статеевої, Е.Тимченка та деяких інших, ця проблема не поставала предметом спеціального дослідження широкого кола мовознавців. Рівною мірою можна назвати лише декілька праць, присвячених вивченню проблематики лексикалізації демінутивних похідних в англійській мові, – М.Абдусаламов, Т.Лінник, Б.Макарчев, М.Расулова та ін.

Предметом нашого дослідження постають дедемінутивні одиниці, наявні в сучасних англійській та українській мовах, а також ті, що вже вийшли з активного ужитку. Наше дослідження має на меті проаналізувати, виявити та описати особливості дедемінутивації англійської та української мов у діахронічному аспекті. Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання: 1) встановити хронологію виникнення дедемінутивів, що функціонують та функціонували в українській мові; 2) простежити шляхи та способи виникнення недемінутивних значень у демінутивах; 3) проаналізувати структурні та семантичні особливості таких утворень; 4) виявити сферу функціонування дедемінутивів.

Словотвір становить одну з підсистем мови, що оперує відносно чітко визначеним для будь-якого часу колом кореневих та дериваційних морфем. Їхні межі легко відчуються та диференціюються на момент їхнього функціонування у мові як відповідних показників. Однак з часом в деяких словах поморфемне членування змінюється або частково чи навіть зовсім стирається. Цьому існують різні причини. Це вказує на те, що в них відбуваються або вже завершилися інтеграційні процеси, які лінгвісти називають опрощенням / лексикалізацією / десемантизацією.

Регулярним виявом опрощення / лексикалізації / десемантизації є втрата деякими іменниками зменшено-оцінного значення. Такий різновид семантичної деривації, що характеризується появою недемінутивних значень у демінутивах, номінується як дедемінутивація [3: 98]. Під дедемінутивом розуміється слово / назва, матеріальна сторона якого співвідноситься з матеріальною стороною відповідного демінутива, а ідеальна містить недемінутивний зміст, значення.

Під терміном «опрощення», що був введений у науковий обіг у XIX столітті В.О.Богородицьким, розуміються такі історичні зміни в морфемній будові похідного слова, унаслідок яких відбувається зрощення морфем (кореневої та афіксальної) й основа стає неподільною, тобто перетворюється в новий корінь [1: 24]. Найчастіше причиною такого інтеграційного переоформлення морфемного складу слова є порушення синхронного співвідношення твірної та похідної основ, що спричинюється історичними змінами в лексичному складі мови: це переважно виявляється у зникненні слів із непохідною основою або в розходженні значень генетично споріднених слів.

Похідне зменшено-оцінне слово (демінутив) як одиниця мовної системи являє собою складне утворення, що має різний ступінь семантичної градації. О.О.Дементьєв зазначав, що «процес лексикалізації охоплює більшість зменшених іменників» [2: 78]. При лексикалізації відбувається випадіння демінутивних слів із системи словоформ зменшеного імені, знімається емоційно-оцінний відтінок і такі форми перетворюються у самостійні слова, не пов'язані з поняттям демінутивності. Досліджуване явище широко розповсюджене в українській мові, меншою мірою в англійській: укр. *лампочка, лавка, голка, платок, мішок, порошок, ручка, клубок, батюшка, кубик* і под.; англ. *booklet, hillock, quickie* тощо.

Отже, дедемінутивація – один із різновидів лексико-семантичного способу деривації, оскільки метаморфозу зазнає план змісту, а не план вираження. Залежно від шляхів виникнення недемінутивних значень дедемінутиви поділяємо на групи:

1) дедемінутиви, що виникли в результаті втрати демінутивного значення та набули значення твірної основи: укр. *клубок, мішок, вінок, книжка, річка* і под.; англ. *hamlet, codling* тощо. При цьому твірне слово може вже не існувати (твірна одиниця слова укр. *батько* та ін.), функціонувати лише у говорах, діалектах, інших слов'янських мовах, вийшовши з ужитку в літературній українській мові (*вінок* і под.) або співіснувати з дедемінутивом, перебуваючи з ним у відношеннях варіативності, паралелізму, синонімічності (укр. *смух – смушок, ріка – річка, жереб – жеребок, книга – книжка* тощо; англ. *book – booklet, hill – hillock* тощо);

2) дедемінутиви, в яких недемінутивне значення розвинулось метафорично або метонімічно на основі твірного значення: укр. *бігунчик* (рисунок на писанці), *клинчик* (косинка) і под.; англ. *nozzle* (ніс на обличчі людини або на морді у тварини) тощо. Така семантична деривація за допомогою демінутивної форми існуючого слова обумовлюється законом економії в мові [6: 7];

3) дедемінутиви, що виникли внаслідок закріплення за демінутивом спеціального значення твірного слова. Дедемінутив при цьому виступає видовою назвою порівняно з твірною одиницею як родовою назвою: укр. *столик* (у кав'ярні), *дзеркальце* (дамське), *бичок* (риба), *чашечка* (колінна) та ін.;

4) дедемінутиви, що виникли в результаті лексикалізації демінутива, в основі якої лежить пейоративний характер демінутивного значення: укр. *музик, братчик* і под.; англ. *codling, authorlet* тощо;

5) дедемінутиви, що виникли у результаті калькування: укр. *королік* – «птаха» тощо;

6) дедемінутиви, що виникли шляхом зрощення значень двокомпонентних назв в одне слово, так звані дедемінутиви-конденсати: *батареїка* з «малою за розміром батареєю», *майданчик* зі «спортивним майданом», *лампочка* «з електричною лампою» тощо.

Лексикалізації зазнають демінутиви, що являють собою утворення першого ступеня демінутивності, структура яких співвідноситься з одним рядом слів. Це закономірно, тому що в утвореннях першого ступеня меншою мірою виражена емоційність з відтінком пестливості, що, вочевидь, заважало б лексикалізації, в той час як значення об'єктивної зменшеності, навпаки, в багатьох випадках сприяє їй.

Це спричинюється історичними змінами в лексичному складі мови, які виявляються у зникненні слів із непохідною основою (укр. *ранок, кінець, вінець, сумка* тощо; англ. *hamlet, codling* і под.); в розходженні значень генетично споріднених слів: такі слова, спеціалізуючись у термінологічному значенні, перетворилися в окремі лексеми (укр. *ніжка стола, ручка двірна, кришталік в оці* тощо; англ. *nozzle (наконечник), spinnerette (прядильний орган у павука), locket (медальйон)* та ін.).

Регулярним виявом дедемінутивації є втрата деякими іменниками зменшеного значення. Причини цього явища полягають у зникненні з мови значенню не маркованого слова, а також у спеціалізації плану змісту демінутивної одиниці, який починає десемантизуватися, відходити від значення твірного слова [2: 9]. Причиною дедемінутивації демінутивів, що утворилися внаслідок втрати демінутивного значення та надбання демінутивом значення твірної основи типу укр. *гвіздок* «гвоздь», *листок* «лист» тощо; англ. *quickie* “quick”, *fosterling* “foster” і под. постає висока частотність та продуктивність демінутивної моделі. Дедемінутивації частіше зазнають найбільш продуктивні та частотні демінутивні утворення: в результаті високої частотності вживання у демінутивів стирається демінутивне забарвлення і демінутив набуває нейтрального значення вихідної основи, а з часом витісняє її як основного репрезентанта цієї реальності. Зникнення співвідношення між зменшеною й незменшеною формами відбувається поступово, оскільки, спершу демінутивне утворення поширюється в розмовній мові, потім співіснує паралельно з нейтральною лексемою, далі актуалізується в незменшеному значенні, витісняючи твірне слово, і, нарешті, перериває процес семантичного розминання. Поступову втрату зменшеного значення можна простежити на прикладах сучасних української та англійської мов, де вихідні форми ще не втрачені. Багато зменшених і незменшених слів уживаються паралельно, позначаючи одне й те саме поняття. При цьому демінутивне значення в похідних словах здебільшого відсутнє, а твірні одиниці мають нейтральний характер, пор.: укр. *зоря – зірка, казан – казанок, п'ята – п'ятка, свіча – свічка* тощо; англ. *cloud – cloudlet, hill – hillock* та ін. На відміну від наведених вище прикладів, у лексемах: укр. *каган – каганець, лата – латка, паля – палиця* і под. членування менш виразне, вони переживають стадію переходу до опрощення, бо, по-перше, вони втратили зменшене значення, яке колись мали, а, по-друге, твірні лексеми втрачають функціональну активність.

Іноді демінутивне слово, зберігаючи зменшеність, може розширювати свій значеннєвий обсяг. Здавна існує в мові загальна тенденція використання назви одного предмета для найменування іншого на основі зовнішньої подібності, за спільністю виконуваної функції тощо. Це стосується зменшених іменників. Більшість таких слів термінологізувалася: англ. ; укр. *берізка польова* (рослина), *бичок* (риба), *сонечко* (комаха), *лопатка* (анатом.) і под.; англ. *nozzle (наконечник), spinnerette (прядильний орган у павука), locket (медальйон)* та ін. Наведені слова семантично віддалилися від вихідної форми, утративши з нею зв'язок, хоча за зовнішнім виглядом ще зберігають відтінок демінутивності, оскільки лексеми без суфікса зменшеності не вийшли з ужитку. Важливо наголосити, що афікси в одиницях такого типу не вичленовуються.

У процесі дедемінутивації демінутивів, що виникли на основі різного роду асоціативних зв'язків (метафори, метонімії), мають місце декілька факторів: а) стирання експресивно-емоційного забарвлення демінутивів у зв'язку з високою продуктивністю та частотністю їхнього вживання, б) потреба нового слова / назви у зв'язку з появою нової реалії (екстралінгвальний фактор) або у зв'язку з необхідністю надати нову назву вже наявній реалії (внутрішній лінгвальний фактор); в) тенденція семантичного розвантаження вихідної основи, що спричиняє закріплення деяких значень, що виникають асоціативними шляхами на основі її значень, за демінутивною формою цієї вихідної основи.

Отже, у певній групі лексики спостерігається подальший семантичний розвиток за допомогою демінутивних форм, в яких за певних причин стерлося демінутивне забарвлення. Це явище обумовлюється, як вже зазначалося, діючим у мові явищем економії. Цим пояснюється і виникнення дедемінутивів, що утворилися на основі словосполучень (типу *плитка* з «електричною плитою») [6: 9].

Дедемінутиви, що виникли внаслідок спеціалізації значення вихідної основи, позначають реалії, які постають видовим поняттям порівняно з тими, що позначені вихідною основою. Тому використання демінутивних утворень на позначення такого роду понять є логічним, закономірним (вид – це щось менше, ніж рід). Розповсюдженню такої дедемінутивації сприяє зростаюча тенденція виокремлення багатьох видових понять із ряду родових, що обумовлюється тенденцією розповсюдження та поглиблення пізнання та освоєння об'єктивної дійсності людиною.

У мовознавчій літературі відсутня єдина думка щодо словотвірної структури дедемінутивів. Деякі дослідники (І.В.Червенкова, В.І.Покуц) вважають, що в дедемінутивах, що виникли внаслідок спеціалізації значення твірної основи (укр. *коробок* сірниковий, *столік* у кав'ярні тощо) слід розрізняти формо-словотвірні суфікси, оскільки ці іменники, з одного боку, називають переважно ті ж самі предмети, що і безсуфіксальні, а, з іншого боку, вони вказують на специфічні ознаки цих предметів, на особливості, пов'язані з малим розміром [5: 57]. Однак, такий погляд не враховує самої природи, механізму способу словотворення зазначених слів: дедемінутивація є різновидом семантичної деривації. Тому твірною основою для дедемінутива постає кореспондувальний демінутив, на основі якого розвинулось недемінутивне значення. При цьому слід зазначити, що для окремих категорій дедемінутивів твірна основа встановлюється порівняно легко, оскільки існує кореспондувальний їм демінутив, особливо для дедемінутивів, що виникли внаслідок спеціалізації значення твірної одиниці, а для інших такий процес ускладнюється та потребує складних етимологічних розвідок (у словах типу укр. *хлопець*, *ящик* тощо; англ. *hamlet*, *codling*), оскільки на сьогодні в мові відсутнє кореспондувальне твірне слово.

Дедемінутиви, що функціонують у сучасній українській мові, не однакові за часом свого виникнення. Діахронічно-порівняльне дослідження дозволяє виокремити такі групи дедемінутивів залежно від часу їхнього виникнення:

- а) дедемінутиви, окремі недемінутивні значення яких виникли ще у праслов'янський період: *баранець* «баран», *братанець* «син брата», *вінець* «вінок» тощо;
- б) дедемінутиви, дата виникнення яких фіксується не пізніше староруського періоду: *батько* «отець», *возок* «царський віз», *кубок* «посуд з кришкою, чаша» і под.;
- в) дедемінутиви староукраїнського періоду (XIV – XVIII ст.): *жайворонок* «птаха», *ватажок* «отаман», *гачок* «крючок», *бублик* «баранка», *гличик* «кувшин» тощо;
- г) дедемінутиви, що належать до новоукраїнського часу або ті, що знаходяться на стадії дедемінутивації: *каганець*, *латка*, *палиця* та ін.

Досліджуючи тематичну належність дедемінутивів, необхідно зазначити, що дедемінутивації перш за все зазнають демінутивні утворення від твірних одиниць на позначення назв: а) домашнього ужитку (укр. *водянчик* «посуд для води», *кавничок* «горщик, в якому варять каву» і под.); б) зоологічні та ботанічні назви (укр. *веприк* «самець свині», *гарбузик* «різновид маленького гарбуза, що використовується для прикрашання», *бігунець* «назва рослини», *вогник* «назва рослини» тощо; англ. *spinnerette* «прядильний орган у павука» і под.); в) назви будівель, їхніх частин (укр. *городчик*, *горідчик* «палісадник», *дашок* «навіс над чим-небудь» та ін.); г) назви, пов'язані з людиною, родинним та соціальним статусами (укр. *братчик* «член братства», *дядько* «вихователь», *козачок* «слуга», *братеник* «брат» тощо; англ. *chickie* «звертання до молодої жінки», *codling* «звертання до молодого хлопця, часто у негативному сенсі» тощо); г) назви знарядь праці та їхніх частин (укр. *дзюбок* «передня гостра частина предмета, знаряддя», *брусок* «шмат, відрізок у формі паралелепіпеду», *дятлик* «дерев'яний молоток, яким розбивають м'ясо, сало для приготування їжі» на ін.; англ. *nozzle* «наконечник» тощо); д) назви одягу, взуття та їхніх частин, предметів особистого ужитку (укр. *бантик* «дитячий бант на голові», *гаманець*, *шнурок*, *платок*, *подолок* «подол одяжі, бахрома» тощо); е) назви продуктів та страв (укр. *батончик* «цукерка», *вертунець* «вид печива», *колобок* «круглий хліб» і под.) тощо. Отже, головна спрямованість метафоричних переносів у мові – від самої людини та від найближчої до людини дійсності на весь інший світ: «Завдяки мові та за допомогою мови людина основою навколишній світ...» [7: 29].

Проведений аналіз матеріалу засвідчив, що абсолютна більшість дедемінутивів складають ті, що виникли на основі демінутивів, які належать до найбільш продуктивних словотвірних моделей на сучасному етапі або історично. Переважна більшість дедемінутивів постають утвореннями на основі демінутивних моделей із

суфіксами укр. *-ець, -ик, -ок*; англ. *-ie, -le, let* тощо. Значно меншу кількість складають дедемінутиви, що утворилися на основі мало- або непродуктивних демінутивних утворень із суфіксами укр. *-ук, -ина, -ечк(о)*; англ. *-ule, -en, -erel, -kin* тощо. На сучасному етапі спостерігається тенденція зростання дедемінутивів із суфіксами укр. *-ок* та *-ик*, англ. *-let, -ling, -ie, -el(-le)* і под. та значно зменшується кількість дедемінутивів із суфіксом укр. *-ець* у хронологічному аспекті.

Сфера використання дедемінутивів досить обмежена, функціонують вони переважно в розмовному мовленні, у народних говорах та діалектах. Дуже малий їхній відсоток функціонує у літературній мові, здебільшого це термінологізовані утворення. Поясненням цьому може служити той факт, що демінутивація – вихідна база дедемінутивації – більш характерна для живої мови.

Отже, нівеляція зменшеності спричиняється втратою співвіднесеності між вихідною та зменшеною основами. Цей процес відбувається поступово, його етапи чітко відображені в мові. Колишні демінутивні утворення, що розійшлися зі своїми твірними основами, перестають членуватися; виникають нові самостійні корені, а це, як відомо, сприяє збагаченню словникового складу мови. Дедемінутивація слів з етимологічним зменшено-експресивним значенням по праву вважається одним із шляхів поповнення словникового складу як германських, так і слов'янських мов.

Література

1. Богородицкий В.А. Этюд по психологии речи [Текст] / В.А. Богородицкий // Русский филологический вестник. – 1882. – Т. VIII. – № 3.
2. Дементьев А.А. Очерки по словообразованию имен существительных в русском языке [Текст] / А.А. Дементьев // Ученые записки / Куйбышев. пед. ин-т. – 1959. – Вып. 27. – С. 70 – 96.
3. Етимологічний словник української мови [Текст]: В 7-ми т. Т. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – 570 с.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716с. – Бібліогр.: с. 667-688. – ISBN 966-8791-00-2.
5. Покуц В.И. Материалы диалектологических исследований [Текст] / В.И. Покуц. – Сумы, 1998. – 161 с.
6. Статеева В.И. Дедеминутивация в украинском языке [Текст] : автореф. дис... канд. филол. наук. – Ужгород, 1982. – 19 с.
7. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания [Текст] / Ю.С. Степанов. – М.: Просвещение, 1975. – 272 с.
8. Longman Dictionary of Comprehensive English [Text]. – London: Longman Dictionaries, 1995. – 1668 p.
9. Marchand H. Motivation by Linguistic Form [Text] / H. Marchand // Studie Neophilologics. – Vol. 29. – Uppsala, 1957. – P. 38 – 49.

В статье рассматривается один из способов лексико-семантического словообразования, в частности десемантизация деминутивных единиц. Описаны способы возникновения недеминутивных значений в деминутивных образованиях, словообразовательная структура дедеминутивов, проанализированы семантические особенности и определена сфера функционирования исследуемых лексических единиц на материале разноструктурных языков, в частности английского и украинского.

Ключевые слова: дедеминутивность, дедеминутив, словообразовательная структура, суффиксация, семантика, сфера функционирования.

In this article one of the ways of lexical-semantic word-formation, i.e. dediminutiveness of diminutives is observed. Structural-grammatical and semantic-paradigmatic peculiarities of dediminutives, the sphere of their functioning and ways of their formation are investigated in the English and Ukrainian languages.

Key words: dediminutiveness, dediminutive, word-formation structure, suffixation, semantics, the sphere of functioning.

Надійшла до редакції 29 травня 2009 року.

Людмила Поповић

ББК Ш12=416.4*20 + Ш12=411.4*20

УДК 81'373.611=161.2=163.41

ДЕИКСИС ПРЕФИКСА И ПОЛОЖАЈ ПОСМАТРАЧА У КАТЕГОРИЈАЛНОЈ СИТУАЦИЈИ ЛОКАЛИЗАЦИЈЕ

(на примеру контрастивне анализе глагола кретања у српском и украјинском језику)

У статті на прикладі зіставного аналізу сербських та українських дієслів руху розглядається концептуалізація просторових відношень у мові з урахуванням фактора спостерігача, який може збігатися, але й не збігатися в одній особі з мовцем, а також стосовно локалізатора дії. Введення в так звану категорійну ситуацію локалізації фактора спостерігача дає можливість пояснити випадки полісемії та

енантиосемії префіксів з просторовими значеннями та розкрити механізм переосмислення просторових значень в напрямку аспектуальних.

Ключові слова: семантична категорія локативності, спостерігач, дієслова руху, аспектуальність, семантика префіксів.

Под деиксисом се подразумева појава просторне локализације према основном принципу одбројавања координата од нулте тачке која се подудара са местом и временом говорне ситуације. Када се говори о деиксису најчешће се мисли на личне или показне заменице (*ја-ти, овај-онај-тај*), као и на заменичке прилоге (*овде-тамо, сада-тада*). Суштину деиксисне опозиције истраживачи најчешће везују за одреднице “близу-далеко”. Тако се *овај* одређује као нешто што припада видном пољу говорног лица, *овде* као простор који може да непосредно перципира говорно лице. Постоји примарни и секундарни деиксис. Примарни деиксис везује се за идеалну комуникативну ситуацију, када се саговорници налазе на истом месту у исто време, док се секундарни деиксис, који се такође зове и наративни (Ehrich 1982), односи на крњу комуникативну ситуацију којој недостаје један или више конститутивних елемената. Деиксис се такође приказује као временски (Reinchenbach 1947) или просторни (Ehrich 1982). Анализирајући категорију просторне локализације у секундарном деиксису В.Ериха који издваја место боравка говорног лица, његов денотативни простор и референцијални простор (Ehrich 1982: 49), Апресјан истиче да јој недостаје кључни елемент – посматрач (Апресјан 1997: 277), јер се у неким речима говорно лице и посматрач не подударају. Предмет овог рада биће испитивање семантике префикса код глагола кретања и транспоновања објекта у српском и украјинском језику са аспекта концепта посматрача чији се положај поистовећује са говорним лицем или се мисли аутономно. Циљ рада састоји се у доказивању тезе да префикси у саставу глагола кретања реализују своју просторну сему у зависности од тога како је конципиран положај посматрача (управо посматрача, а не говорног лица).

Локализатор као тачка у простор-времену према којој се одређује положај објекта локализације у егоцентричном језичком систему најчешће се подудара са самим говорним лицем. Укупан репертоар просторно-временских оријентира, свих «иза» и «испред», «изнад» и «под» итд. има у основи локализатор који се на први поглед подудара са положајем говорног лица. Међутим, у одређеним ситуацијама говорно лице се измешта ван граница локализатора - у том случају репертоар просторно-временских оријентира лоцираће објекат у односу на посматрача, па тако и говорно лице и посматрач биће уткани у семантику исказа. На пример, искази *доћи кући* и *отићи кући* имају исто значење, али различиту структуру: говорно лице и локализатор (кућа) су исти у оба случаја, али се мења положај посматрача, што одсликавају префикси глагола кретања. У првом случају положај посматрача се подудара са положајем локализатора (куће), у другом је посматрач измештен ван локализатора. У оба примера кретање можемо одредити као хоризонтално са достизањем циља, али у првом примеру ради се о приближавању, а у другом о удаљавању са аспекта посматрача.

У украјинском језику запажамо просторну синонимију префикса *за-*, *від-*, *при-* у саставу глагола транспоновања објекта. Глаголи *занести, віднести, принести; завести, відвести, привести* итд. означавају хоризонтално кретање према одређеном циљу. Разлика међу њима постоји на плану диференцијације тачке гледишта посматрача. Уколико код глагола са префиксом *при-* посматрач се налази на месту чије се координате подударају са локализатором - циљем према којем стреми објекат, у случају глагола кретања са префиксима *від-* и *за-* положај посматрача се не подудара са локализатором и налази се у полазној тачки кретања објекта: *І прибув князь Федір Юрійович до Батія, дари йому приніс і просив не йти війною на землю Рязанську* (деякий час перебував там) (Малик, *Горить свіча*) – посматрач се подудара са локализатором (Батиј), *Галя відвела дитину в садочок* (і повернулася); *Він завів козу до хліва і прив'язав до ясел* (а сам вийшов). – посматрач је измештен ван локализатора.

Лоцирајући одређени објекат у односу на неки други, говорник као да се раздваја, постаје истовремено присутан у обе тачке простора и примењује координатни систем у чијем је центру он сам. Исказ *Наћи ћемо се испред Народного позоришта* подразумева да ће говорно лице чекати свог саговорника испред главне фасаде зграде позоришта (његовог лица), јер се таква перцепција простора подудара са антропоцентричним координатним системом. Уколико се локализатор налази у видном пољу говорног лица, однос између њега и објекта локализације у односу на локализатор може да се одреди као «одраз у огледалу». У исказу *Месец се помолио иза брда* посматрач и месец су супротно лоцирани у односу на локализатор – брдо. У исказу *Биоскоп је иза оне зграде* одсликане су координате посматрача који се налази *испред зграде* која у овом случају служи као локализатор.

Језик преноси и просторна, и аспектуална значења на различите начине. Ми смо се определили у анализи просторних значења за глаголе кретања који су настали префиксалном творбом у српском и украјинском језику. Такав избор није случајан. Будући да су етимолошки везани са предлозима, управо префикси на морфолошко-творбеном нивоу формирају једну од централних поткатегорија семантичке категорије локативности. Семантичка повезаност између префикса и предлога огледа се у томе да они преносе идентична просторна значења, а самим тим и временска која су настала путем метафоризације. Нису реткост конструкције у којима глаголски префикс формално и семантички дублира предлог: *Ўћи у кућу* (кретање кроз простор) - *Ўћи у зреле*

године (кретање кроз време); *Изаћи из шуме - Изаћи из невоља*; - *Доћи до школе – Доћи до закључка* и сл. Предлог не мора увек и формално да дублира префикс, исти просторни односи могу да се изразе различитим формалним средствима: *доћи код пријатеља*; *проћи поред огласа* итд.

Конкретно-просторна значења префикса су примарна. У односу на њих у процесу метафоризације и апстрактног преосмишљавања семантике развила су се сва остала. Примарна просторна семантика предлога очувана је у «унутрашњој форми» префикса и управо она дочарава полазну основу метафоризације која, као што је познато, одликава специфичне путеве формирања семантичке репрезентације стварности у језику. Као што смо показали у нашим ранијим истраживањима ове проблематике (Поповић 2008), таква репрезентација може да се шематски прикаже у облику тродимензионалне геометријске фигуре уз чију се помоћ визуализује човекова представа о простору.

Ослањајући се на појмовно-терминолошки апарат теорије семантичких локализација Предрага Пипера (Пипер 1997), као и на систематизацију просторних значења глагола кретања коју је развила Светлана Соколова (Соколова 2003), у таквом тродимензионалном систему издвајамо следеће координатне подсистеме у којима префикси служе као оријентира кретања у односу на одређени локализатор:

- 1) Кретање у хоризонталној равни
- 2) Кретање у вертикалној равни
- 3) Центрифугално-центрипетално кретање
- 6) Кретање у односу на унутрашњу запремину контејнера
- 7) Кретање у односу на спољну запремину контејнера
- 7) Кретање у односу на локализовану равну контејнера
- 8) Кретање у спољном координатном систему (Поповић 2008).

Међутим, сваки од наведених координатних система може да се додатно сагледа у односу на то да ли се кретање лоцира унутар њих или у оквиру неког спољног координатног система, или у односу на једну од профилисаних координатних оса у зависности од положаја посматрача. *Сваки од издвојених параметара с обзиром на положај посматрача може да се сагледа као удаљавање, промицање или приближавање.* На тај начин актуализује се не само одређени локализатор, већ и положај посматрача који одређује избор једног од формалних средстава профилисања просторног односа. На пример, у односу на посматрача који се налази на једној од хоризонталних равни тродимензионалног затвореног простора вертикално кретање може увек да се одреди као адлативно кретање – удаљавање од посматрача.

Вертикално кретање у једном апстрактном координатном системну увек представља адлативно кретање – удаљавање у односу на посматрача који је различито лоциран. У зависности од тога да ли се актуелизује горња или доња равна концептуализованог контејнера, кретање се изједначава са кретањем навише (удаљавање од доње границе контејнера) или као кретање наниже (удаљавање од горње границе контејнера).

Ако је раније било речи о паралелизму координатних система посматрача и локализатора или о односу у огледалу, ако је локализатор у видном пољу посматрача, у случају локализације вертикалног кретања посматрач увек одређује кретање као удаљавање, али као кретање наниже или навише у односу на свој положај. У исказима *изаћи на брдо* и *сићи с брда* локализатор је исти (брдо), али се разликује положај посматрача који се у првом случају смешта у подножје брда, док се у другом премешта на његов врх. С обзиром на јединствени координатни систем удаљавање као адлативно кретање у њему можемо условно обележити као адлативност+ (кретање навише) или адлативност- (кретање наниже). У оба случаја ради се о јединственом стереотипу вертикалног кретања које је различито маркирано у односу на нулту хоризонталну осу (+/-).

Доминирање адлативне семе код префикса који реализују значење вертикалног кретања уз одговарајућу глаголску основу објашњава својеврсну просторну енантисемију префикса. На пример, префикс *з-* у украјинском језику у саставу глагола кретања реализује значење `кретање наниже`: *зійти, збігти, злетіти, знести, звести*. Међутим, наведени примери истовремено реализују и значење `кретање навише` уз одговарајући локализатор: *зійти, збігти, злетіти, знести, звести* *вверх*. На пример: *Зійшов з ганку і важко опустився на невелику возкувату лавку, затінену вишняком* (Стељмах, Велика рідня) (кретање наниже); *Тимко, гулко гупаючи чобітьми по східцях, зійшов узору й заторготів у двері* (Тютюнник, Вир) (кретање навише); *Можеш сховатися, як мурашка, в землі або злетіти високо в небо, мов птах, я постараяся скрізь знайти тебе...* (Загребельний, Роксолана) (кретање навише); *В цей час знову злетіла зірка, — беручка печаль стисла йому серце* (Шевчук, Дім на горі) (кретање наниже).

Основу разликовања значења једног префикса, која су супротна из перспективе кретања навише-наниже, али су идентична са адлативног аспекта, чини актуелизовани положај посматрача који се смешта на горњу или доњу равну апстрактног контејнера, што је формално изражено путем обавезне експликације одговарајућег предлога и падежа - оријентира уз локализатор: *зійти на гору – зійти з гори*.

Исто важи и за адлативно-аблативни аспект центрифугално-центрипеталног кретања: кретање од центра ка периферији контејнера одређује се као адлативно, а кретање од периферије ка центру – као аблативно јер у оба случаја посматрач се поставља у центар затвореног простора.

Посматрајући сваки од издвојених координатних подсистема који се разликују према положају локализатора с аспекта посматрача можемо да објаснимо полисемију префикса. На пример, префикс *из-* према

типу издвоєних параметара спада у прву у низу издвоєних семантичких поткатегорија локализованости (кретање у хоризонталној равни): *истрчати, извести* итд. Адлативни аспект глагола кретања са префиксом *из-* објашњава подједнако фреквентну употребу тог префикса у оквиру друге у низу издвоєних поткатегорија (кретање у вертикалној равни): *излетети, искочити*. У овом случају адлативни аспект кретања послужио је као полазни домен за просторну метафоризацију – уместо хоризонталне координатне осе профилисана је вертикална. Аспектуална фазна значења префикса *из-* – почетно-фазно, тотално-објекатско, интензивно-результативно, финално-интензивно, сатуративно, такође могу да се доведу у везу с адлативним аспектом кретања – профилише се или почетно удаљавање у односу на посматрача или лоцирање резултата радње у односу на потоњу (*избраздати се, измолити, изнемоћи, изборити се* – резултат се буквално изводи из радње): *Океан је најпре био миран и онда се избраздао таласима* (ЕРСЈ). Са повећањем семантичке раздаљине између полазног и циљног домена веза са примарним просторним значењем глагола постаје лабавија, све до потпуног губитка локативног значења и његовог претварања у временско у којем доминира аспектолошка компонента: *изаћи – избраздати се – изнемоћи*.

Локализација у односу на профилисану хоризонталну осу у координатном систему представља апстракцију кретања у којем се полазно и завршно одредиште подудара са странама концептуализованог контејнера, при чему се поменуте границе замишљају линеарно, тј. лишени су било које врсте запремине. Уколико се ради о транзитивним префиксалним глаголима кретања који подразумевају постојање објекта који се креће заједно са субјектом, премештање таквог објекта такође је конципирано као кретање од једне границе до друге, без уношења објекта из једног координатног система у други или његовог изношења ван координатног система кретања (иако сема пробијене границе такође чини једну од саставних карактеристика концептуализације хоризонталног кретања).

Контрастирање глагола кретања у српском и украјинском језику додатно је отежано тиме да у украјинском језику постоје парови глагола кретања који се издвајају према обележју `кретање у једном правцу` - `кретање у разним правцима`: *ити – ходити, летіти – літати, плисти – плавати* итд. Када се анализирају префиксални деривати ових глагола испоставља се да се приликом префиксације глагола са значењем кретања у једном правцу чува сема просторног кретања и профилише одговарајући адлативно/перлативно/аблативни аспект: *відлетіти, перелетіти, долетіти* и сл., док префиксација одговарајућег глагола са значењем кретања у разним правцима може да дода његовом значењу аспектуалну сему: *вілітати, віїздити, виходити* (интензивно-результативно значење), *відлітати, відплавати* (финитивно) и сл. У даљој анализи приликом описа наведених просторних значења префиксалних глагола у украјинском језику истицаћемо да ли се префиксацијом глагола који означавају кретање у разним правцима потискује у други план просторна сема.

Почетак кретања у хоризонталној равни, тј. удаљавање од посматрача који је лоциран на почетној граници новог координатног система, у српском језику преносе префикси *из-, по-, од-, уз-* (са одговарајућим варијантама које су условљене морфонолошким променама). Сваки од наведених префикса, осим семе почетка хоризонталног кретања, садржи додатну сему по којој се разликује у односу на остале. Префикс *из-*, као што је било раније напоменуто, поред почетка кретања означава пробијање границе, тј. овај префикс је маркер преласка из једног координатног система у други: *Извео је аргате и откопао мајдан, који је био посве засут земљом и обрастао шипрагом и борићима* (Андрић, *Мост на Жепи*). Сема вертикалног кретања нагоре такође може да буде заступљена у овом префиксу: *изићи, истрчати, извести, изнети*. На пример: *Сунце излази изјутра да бисмо ми људи могли да видимо око себе и да свршавамо потребне послове, а залази предвече да бисмо могли да спавамо и да се одморимо од дневног напора* (Андрић, *На Дрини ћуприја*).

Префикс *уз-* поседује сему вертикалног кретања. Значење хоризонталног кретања овај префикс реализује само уз одговарајућу глаголску основу: *узмаћи (се)*. Уз значење адлативности овај префикс преноси и допунску сему удаљавања од нечег претећег и непријатног, повлачења: *Почеше пришивати један другоме буботке... час узмакну... час изнова наступе* (Глишић, РСХЈ, б: 463); *Олга устукну пола корака назад* (Јанковић, *Плава госпођа*).

Код префикса *по-* осим семе почетка хоризонталног кретања подједнако је актуелно аспектуално значење ингресивности – тј. моменталног наступања и краја почетне фазе која отвара перспективу за даљи ток радње: *поћи, потрчати, полетети, повести*. На пример: *Узагрепце потрчаше коњи* (Вук, Српски рјечник...); *Најпосле су сејмени пронашли у једном удаљеном селу двоје близнади... али када су их повели, мајка није хтела да се одвоји од њих...* (Андрић, *На Дрини ћуприја*).

Префикс *од-* преноси адлативно значење удаљавања од почетне границе кретања у хоризонталној равни: *отићи, одјездити, отпловити, отрчати, одлепришати, одвести*. На пример: *Њу је са очева читлука отео хајдук, Шпаљо Црногорац, и одвео је у манастир Тару...* (Андрић, *За логоровања*).

У украјинском језику семантику адлативног хоризонталног кретања преносе префикси *від-, ви-* уз одговарајућу основе глагола који означавају кретање како у једном правцу, тако и у разним правцима (услед такве префиксације потоњи понекад прелазе у итеративне глаголе једносмерног кретања): *відлетіти, відійти, відповзти, відсунутися, вилетіти, виїти, виїхати*, али *літати* (у разним правцима) *вилітати* (кретање у једном правцу + понављаност радње), *відлітати; ходити - виходити, відходити*. На пример: *Що ж там побачили діти? Он вони відбігли...* (Мушкетик, *Крапля крови*); *Йшли й виїшли на вулицю* (Самчук, *Волинь*); *Він*

виїхав від *Ходачківського задоволеній* (Шевчук, *Дім на горі*); *Високе небо виблискувало, як полива на відрі, слало на землю тихі шуми: то шелест вітру, то стурчання пташиних зграй, що збиралися відлітати, то відлуння чийогось далекого оклику, то гелготання перелітних гусей* (Тютюнник, *Вир*).

Приликом префіксації глаголских основа које означавају кретање у разним правцима често долази до померања семантике из области просторних односа у домен аспектуалне карактеристике. На разлику између просторних и аспектуалних значења у глаголским облицима најчешће указује акценат: *виходити* (адлативно просторно значење) – *виходити* (тотално-објекатско значење); *відхóдити* (адлативно просторно значење) – *відходіти* (финитивно значење). На пример: *Вона прикладає до очей чистеньку ганчірочку і відхóдить в строкату юрбу жінок* (Тютюнник, *Вир*); *От, той козак Савлук, ходив, ходив – і набрів оцей низькоділ, де тепер село, та чи він уподобав, чи то вже ноги одхóдів, оселився тут* (Вовчок, ЕСУМ); *Вихóдить тоді Сергій на дорогу і щосили кричить: «Дени-исе-е! Якого біса став?»* (Тютюнник, *Вир*); *Я вже ноги свої виходила. Нічого не допомагає* (Вільде, ЕСУМ).

Једноаргументски глагол *відхóдити* функционише у значењу „повлачити се”, што истиче доминирање просторне семе у структури префикса *від-*: *Відходимо ми, — і широкими кроками, притримуючи рукою автомат на грудях, побіг до машини, що вже виїжджала з двору* (Тютюнник, *Вир*).

Понекад разликовање просторне и аспектуалне семантике код наведеног типа глагола зависи само од контекста: *Чим далі, тим глибше відлітає від неї ця пташка і тим більше простору їх розділяє* (Гончар, *Собор*) - адлативно значење; *Відлітав своє старий журавель* (укр. бајка) - финитивно значење.

Префикси са просторном семантиком модификују уз аспектуална значења глагола и њихов временски план. Уколико се адлативни префикс додаје на основу презента глагола кретања, такав облик изражава актуално трајно време: *Оксана вихóдить з хати . Літак відлітає* или хабитуално, односно транспоновано будуће уз временску детерминанту, напр. *Оксана вихóдить з хати о восьмій години; Літак відлітає завтра*.

Префикс *по-* у украјинском језику преноси значење удаљавања објекта само уз мотивационе основе глагола једносмерног кретања: *побігти, поплинути, полетіти, помандрувати: Заї-зайчики смішні попливли на кавуні./ Попливли на кавуні./ Наче й справді на човні!* (Полтава, *3 лісу зайчики ішли*). Уколико се префикс *по-* додаје глаголској основи са значењем кретања у разним правцима, новонастали облик, по правилу, спада у делимитативне глаголе: *походити, побігати, поїздити, політати, поплавати*. Таква промена просторног у аспектуално значење сведочи о томе да је сема адлативног просторног кретања код префикса *по-* подједнако заступљена као и одговарајућа аспектуална.

У функцији изражавања значења удаљавања од посматрача у украјинском језику ређе се користи префикс *з-* (*змандрувати*), јер је он скоро увек додатно обележен семом адлативног вертикалног кретања (*злетіти*) или уклањања објекта са површине (*зігнати*): *«Таке життя, такий закон життя, — подумав Дорош, любовно розглядаючи майстерно зроблене гніздечко, але не приторкуючись до нього руками, щоб пташка не змандрувала геть. — Таке життя. Молоде народжується, старе вмирає»* (Тютюнник, *Вир*); *Скочила на танок, зігнала метелика, вдарила долонями двері і розпалено влетіла в кімнату* (Шевчук, *Дім на горі*).

Осмишљавање просторног значења кретања у оквиру граница, тј. перлативног кретања, разликује се у зависности од тога да ли се дистанца конципира у односу на посматрача који се налази унутар поменутих граница или ван њих. У првом случају, тј. када се посматрач налази унутар одређеног сегмента са истакнутим границама, кретање се конципира као промицање објекта. У српском језику такво значење преноси префикс *пре-* (*прећи, претрчати, препузати, препловити*), док у украјинском исто значење преносе префикси *пере-* и (ређе) *з-* (*перейти, перебрести, преправитися, перехопитися, злетіти, сплисти*): *Не могу прећи преко моста ни сватови ни погреб а да се не зауставе на капији* (Андрић, *На Дрини ћуприја*); *Крупна звијезда прелеће преко мрачна и уска неба, а за њом се осуше ситније* (Андрић, *Мустафа Маџар*); *Преишли су само широки, подутамни ходник којим су као сенке клизили момци у ирнини и прибијали се леђима уза зид да пропусте господу као да је тесно* (Андрић, *Омернаша Латас*); (укр.) *Велять мені річку брести, широкою та глибокою. Не сплисти, ані збрести, ні очима перекинути* (укр. бајка); *Ні степом до неї перебрести, ні морем перепливити, хіба що думкою перелетіти! Батьку, татару! Переправилися через Дніпро!* (Малик, *Горить свіча*); *А тим часом нападники одним духом перехопилися через луг і почали оточувати село...* (Малик, *Горить свіча*).

У другом случају дистанца се конципира у односу на посматрача који је измештен ван њених оквира, при чему у том случају управо полагај посматрача актуализује ретроспективно одмеравање прођеног растојања. Перлативно значење са аспекта посматрача који је измештен ван сегмента кретања објекта преноси у оба језика префикс *про-* (у украјинском језику ту функцију понекад врши и префикс *з-*): *Прошли смо добри део пута и сели смо да се одморимо*; (укр.) *Марія подумки проміряла той шлях, що пройшли його разом, тихий смуток заповнив її радість* (Гончар, *Собор*). *Ох, спливло-минулося, дурні і наїв-ні ми колись були”, — грався в простоту* (Мушкетик, *Крапля крові*).

Аблативно просторно значење код префиксалних глаголских облика треба размотрити са два аспекта. Са једног од њих, аблативно кретање може да се сагледа као приспевање у близину посматрача и наставак кретања, док са другог аспекта аблативно кретање подразумева моменат достизања границе на којој је лоциан

посматрач и њеног пробијања, а тиме и преласка у други координатни систем. С аспекта приближавања посматрачу у српском језику значење аблативног кретања у хоризонталној равни преносе, уз одговарајуће глаголске основе, префикси *до-*, *на-* и *при-*: *доћи*, *долетети*, *допловити*, *довести*, *наступити*, *наићи*, *налетети*, *натрчати*, *набасати*, *приспети*, *приблизити се*, *прићи*.

Сема достизања циља најистакнутија је код глагола са префиксом *до-*, чије аблативно значење често дублира предлог *до* уз истакнути локализатор који указује на одредиште кретања: *Са једног бора паде шишарка и докотрља се до њега* (Андрић, *Пут Алије Ђерзелеза*); *То није више био велики сјајни колут који га је допратио кроз градске улице до тамничких врата* (Андрић, *На сунчаној страни*); *Султан је испраћајући кнеза допратио га чак до његових кола* (Ђорђевић, *Европа и Балкан*).

Префикси *на-* и *при-* реализују значење достизања циља, али и продуженог кретања, уз локализатор аблативног кретања који је углавном истакнут, али може и да буде имплицитно садржан у деиктичком или другом контексту исказа: *Како наступимо на црквена врата, одмах скинемо наше капе и шалове* (Поповић, *Путовање по Новој Србији*); *Прва група је приспјела и кренуло је шездесет рањеника на коњима* (Дедијер, *Дневник*). Глаголи са префиксом *на-* који реализују наведено значење садрже пратећу сему неочекиваности: *У том моменту наиђоше однекуда она тешка гвоздена кола* (Васић, *Црвене магле*); *Натрчи однекуд крмача и, дошао до ђетета, најприје га обњушка* (Јалић, *Раскид*). Често семантика глагола са префиксом *на-* упућује на локализатор аблативног кретања као на неочекивану препреку на путу: *Волови се узмухали па натрчали баи на звоник* (Ђоровић, *Записци из касаве*).

Други аспект аблативног кретања – достизање и пробијање границе, у српском језику реализују глаголски префикси *до-*, *од-*: *донети*, *допремити*, *доставити*, *однети*, *одвући*. Префикси *до-* и *од-* са аблативном семантиком достизања и пробијања границе спајају се само са основом глагола који означавају премештање објекта (или нечег апстрактног што се поистовећује са објектом) заједно са субјектом, у супротном додају мотивационој основи значење приближавања циљу (префикс *до-*) или одмицања од почетне границе кретања (префикс *од-*): *Турански народи (су) ту вештину први доставили... индојевропским народима* (Бошковић, *Историја света...*) - аблативна сема пробијене границе; *Не сунце само, јер оно не допире никад у ову ћелију, него његов румени, далеки, посредни одблесак* (Андрић, *На сунчаној страни*) - аблативна сема доспевања до циља; *Однео је своје ствари на место* - аблативна сема пробијене границе; *Мајка је отишла на посао* - аблативно значење.

Основна разлика у употреби глагола кретања са аблативним префиксима *до-* и *од-* састоји се у позицији посматрача, која се у првом случају подудару са локализатором аблативног кретања, док у другом је лоцирана у почетној тачки кретања: *Обећана је награда ономе ко их нађе и доведе* (Андрић, *На Дрини ћуприја*); *Дете... опет отрча у игру* (Домановић, *Краљевић Марко по други пут међу Србима*).

У украјинском језику семантику аблативног просторног кретања с аспекта доспевања у близину посматрача описују префикси *до-*, *при-*, *під-*, *над-*. Сви наведени префикси спајају се како са основама глагола који означавају кретање у једном правцу, тако и са глаголским основама које реализују сему кретања у разним правцима и уз то чувају сему аблативног кретања – приближавања циљу: *дійти*, *доповзти*, *долетіти*, *доскакати*, *прийти*, *приїхати*, *підвезти*, *підійти*, *підкратися*, *підбігти*, *підтягнути*, *надійти*, *над'їхати*, *надбрести*, *доходити*, *долітати*, *доїжджати*, *приходити*, *припливати*, *надходити*, *над'їжджати*. На пример: *Доки дійшов до Катратого, зачіплянський телеграф Єльці вже передав, що її особою цікавляться* (Гончар, *Собор*); *Слуги дивилися спідлоба, жах уже доповзав і сюди, вили собаки, й неспокійно ревла худоба — в цей тривожний ранок її забули погодувати* (Шевчук, *Дім на горі*); *Тоді підкрався він до того іншого (вікна) й побачив, що ті, у хаті, ще й досі гуляють...* (Шевчук, *Дім на горі*); *Поїзд вже підбігав до станції* (Мушкетик, *Крапля крові*); *Тоді надбігав чорний кінь, сипав вогнем із ніздрів і мчав за нею, а сотниківна обхоплювала руками свого білого, і її душив страх* (Шевчук, *Дім на горі*); *До них саме підійшла офіціантка Вірунька сердито і поспішила до автобуса, що саме підійшов* (Гончар, *Собор*). У последњем примеру локализатор аблативног кретања није истакнут, што указује на интензитет семе аблативног кретања код префикса *під-*.

Сему пробијања границе приликом аблативног кретања у украјинском језику преносе префикси *за-*, *від-*, *при-*, *про-*: *завести*, *занести*, *забігти*, *заїхати*, *відвезти*, *віднести*, *відтарабанити*, *принести*, *притягнути*, *приволокти*, *провести*. Наведени префикси, као и у српском језику, по правилу, спајају се са мотивационим основама глагола који означавају премештање објекта заједно са субјектом, у супротном могу да реализују друкчија просторна значења: *Люба завела його до світлиці, просторої, гарно прибраної* (Мушкетик, *Крапля крові*); *Та його ж вітром занесе аж у Сумську область* (Гютюнник, *Вир*); *Марко, бачачи, що Тимко не їсть, поклав у полу сорочки кілька картоплин, хотів віднести йому* (Гютюнник, *Вир*); *Бригадир та водій грузовика вернулися пізно, принесли оселедців у газеті, пляшку й чорну хлібину* (Гончар, *Собор*); *Тихоступ провів їх аж за останні двері* (Мушкетик, *Крапля крові*).

Што се тиме употребе префикса *за-*, она је условљена додатном семом неочекиваности, неуобичајености радње, као и семом дефинитивног достављања објекта на одредиште с којег се он више не враћа, за разлику од немаркиране аблативне употребе префикса *від-*: *Вночі вона наче на велетенських хвилях коливалася, западаючи в темні ями короткого сну і виносячись на гребені, коли очунювала. Не мала сили змагатися проти такого намоту, а вранці взяла парасолу й занесла документи в техникум* (Шевчук, *Дім на горі*) – очигледно је да је

одлука суб'єкта необична, документа ће остати у школи; *Ми сьогодні ж віднесемо до загсу паспорти. Й скажемо всім на роботі (Мушкетик, Біла тінь)* – одлука је очекивана, пасоши ће се узети назад по завршетку процедуре; *Решту хворосту теж використав на добре діло — відніс до бочкаря на обручі з тим, щоб той понабивав діжки, які вже зовсім порозсихалися в погребі (Тютюнник, Вир)* – доставляње об'єкта на одређено време.

Глаголи са префиксом *за-* могу да истичу и неконтролисаност кретања об'єкта који покреће стихија: *Як далеко від батьківщини заніс їх розбурханий холодний вітрюган!* (Мушкетик, Біла тінь).

Код префикса *за-* који се спаја са мотивационим основама глагола са значењем кретања об'єкта разликујемо у односу на остале префиксе из наведене групе додатну сему краткотрајне или успутне радње: *Професор на хвилину зайшов до себе і, запитавши чергового лікаря, чи нічого не трапилося, піднявся на поверх вище (Мушкетик, Крапля крові); В погоні за циганами домчали до кордонів свого району, зайхали до одного приятеля...* (Тютюнник, Вир).

Као што следи из наведених примера, репертоар префикса који изражавају просторно кретање је разноврснији у украјинском језику, где се запажа синонимија префикса и њихово слободно спајање са бројним основама глагола који означавају кретање како у једном правцу, тако и у разним правцима. Употреба појединих префикса у украјинском језику додатно је обележена аспектуалним карактеристикама.

На основу изложене анализе просторних значења глагола кретања у српском и украјинском језику можемо закључити да се концепција кретања у хоризонталној равни са аспекта посматрача поистовећује са кретањем унутар затвореног простора. Просторну семантику одређеног глагола упоредо са основним елементима категоријалне ситуације локализације коју чине објекат локализације, локализатор и оријентир (Пипер 1997) одређује положај посматрача који свако кретање додатно профилише као удаљавање, промицање или приближавање. Без фактора посматрача ситуација локализације није потпуна, не може да се објасни синонимија префикса и предлога са просторном семантиком, као ни метафоризација просторних значења и њиховог преосмишљавања у правцу аспектуалних арактеристика.

Литература

Апресян 1997: Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира [Текст] / Ю.Д. Апресян // Семиотика и информатика. Opera selecta. 35. – Москва: „Языки русской культуры“, „Русские словари“, 1997. – С. 272-298.

Ашић 2004: Ашић Т. Predlozi po, na u srpskom jeziku i njihova fizička interpretacija [Text] / Т.Ашић // Зборник Матице српске за славистику, 65-66, 2004. – С. 25-40.

Бугарски 2005: Bugarski R. Slikovne metafore u razgovornom jeziku [Text] / R.Bugarski // Bugarski R. Jezik i kultura. – Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І.Р.Вихованець, К.Г. Городенська. – К. : Університетське видавництво "Пульсари", 2004. – 398с. – (Академічна граматики української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – ISBN 966-7671-60-7.

Ehrich 1982: Ehrich V. Da and the System of Spacial Deixis in German [Text] / V.Ehrich // Wissenborn T., Klein W. (eds.) Here and There, Cross-linguistic Studies on Deixis and Demonstration. Amsterdam-Philadelphia, 1982. – P.43-63.

Ивић 1983: Ivić M. Lingvistički ogledi [Text] / M.Ivić. – Beograd: Prosveta, 1983.

Ивић 1985: Ivić M. Lingvistički ogledi, 2. [Text] / M.Ivić. – Beograd: Biblioteka XX vek, 1985.

Ивић 1995: Ивић М. О zelenom konju: Novi lingvistički ogledi. [Text] / М.Ивић. – Beograd: Biblioteka XX vek, 1995.

Ивић 1999: Ivić M. Lingvistički ogledi, 3, [Text] / M.Ivić. – Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.

Ивић 2002: Ivić M. Red reči: Lingvistički ogledi, 4. [Text] / M.Ivić. – Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.

Ивић 2005: Ivić M. O rečima: kognitivni, gramatički i kulturološki aspekt srpske leksike: Lingvistički ogledi, 5. [Text] / M.Ivić. – Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2005.

Johnson 1987: Johnson M. The Body in the Mind: the Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason [Text] / M.Johnson. –Chicago – London: University of Chicago, 1987.

Кликовац 2004: Klikovac D. Metafore u mišljenju i jeziku [Text] / D.Klikovac. – Beograd, Čigoja štampa - XX vek., 2004.

Кликовац, Расулић 2003: Jezik-društvo-saznanje: Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata [Text] / D. Klikovac, K.Rasulić (ur.). – Beograd: Filološki fakultet, 2003.

Lakoff, Johnson 1980: Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. [Text] / G.Lakoff, M.Johnson. – Chicago: University of Chicago, 1980.

Langacker 1987: Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar, vol.1: Theoretical prerequisites [Text] / R. W. Langacker. – Stanford, Stanford University Press, 1987.

Langacker 1990: Langacker R. Concept, Image, and Simbol: The Cognitive Basis of Grammar [Text] / R. Langacker. – Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 1990.

- Langacker 1991: Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar, vol.2. [Text] / R. W. Langacker. – Stanford: Stanford University Press, 1991.
- Langacker 2005: Langacker R. Wykłady z gramatyki kognitywnej [Text] / R. Langacker. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie- Skłodowskiej, 2005.
- Пипер 1988: Пипер П. Заменички прилози у српскохрватском, руском и польском језику (семантичка студија) [Text] / П. Пипер. – Београд: Институт за српскохрватски језик, 1988.
- Пипер 1997: Piper P. Jezik i prostor [Text] / P.Piper. – Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, 1997.
- Поповић 2008: Поповић Љ. Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе [Text] / Љ.Поповић. – Београд: Филолошки факултет, 2008.
- Расулић 2004: Rasulić K. Jezik i prostorno iskustvo: Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku [Text] / K.Rasulić. – Beograd: Filološki fakultet, 2004.
- Reichenbach 1947: Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic [Text] / H. Reichenbach. – New York, 1947.
- Соколова 2003: Соколова С. О. Префіксальний слововір дієслів у сучасній українській мові [Текст] / С. О. Соколова / НАН України; Інститут української мови. – К. : Наукова думка, 2003. – 283с. – (Проект "Наукова книга"). – Бібліогр.: с. 269-280. – ISBN 966-00-0135-5.
- Talmy 1983: Talmy R. How Language structures Space [Text] / R.Talmy // Spacial Orientation: theory, research and Application, H. Pick, L. Acredolo (eds.). – New York: Plenum, 1983. – pp. 225-282.

Извори

- Андрејева ризница// www.ivoandric.org.yu.
- Електронска библиотека српске књижевности, www.rastko.org.yu.
- Електронски речник српског језика.
- Золота скарбница Украјни, Студија „Негоцијант“, 2000.
- Николић 2004: Николић Данило, *Краљица забаве*, Београд, Народна књига.
- Петровић 2006: Петровић Горан, *Разлике*, Београд, Народна књига.
- Ћосић 2006: Ћосић Добрица, *Верник*, Београд, Библиотека *Новости*.
- Црњански 2004: Црњански Милош, *Сеобе*, Београд, Библиотека *Новости*.

У статті на прикладі зіставного аналізу сербських та українських дієслів руху розглядається концептуалізація просторових відношень у мові з урахуванням фактора спостерігача, який може співпадати, але й не співпадати в одній особі з мовцем, а також стосовно локалізатора дії. Введення в так звану категорійну ситуацію локалізації фактора спостерігача дає можливість пояснити випадки полісемії та енантіосемії префіксів з просторовими значеннями та розкрити механізм переосмислення просторових значень в напрямку аспектуальних.

Ключові слова: семантична категорія локативності, спостерігач, дієслова руху, аспектуальність, семантика префіксів.

В статье на примере сопоставительного анализа сербских и украинских глаголов движения рассматривается концептуализация пространственных отношений в языке с учетом фактора наблюдателя, который может совпадать, но и не совпадать в одном лице с говорящим, а также относительно локализатора действия. Введение в так называемую категориальную ситуацию локализации фактора наблюдателя дает возможность объяснить случаи полисемии и энантиосемии приставок с пространственными значениями и раскрыть механизм переосмысления пространственных значений в направлении аспектуальных.

Ключевые слова: семантическая категория локативности, наблюдатель, глаголы движения, аспектуальность, семантика приставок.

In this work, for example, comparable analysis of Serbian and Ukrainian verbs of motion considered in the conceptualization of spatial relations taking into account the language factor observer, which may coincide, but do not coincide in one person from speaking, but also on Locale action. Introduction to the so-called situation Categorical localization factor enables the observer to explain cases polysemic and enantiosemic prefixes with spatial values, and reveal the mechanism of re-spatial values in the aspectual direction.

Keywords: semantic category of locality, observer, verb movement, aspectuality, semantics prefixes.

Надійшла до редакції 30 вересня 2009 року.

РОЗДІЛ VI. ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ, ДИСКУРСОЛОГІЇ, ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Флорій Бацевич

УДК 81'367.633

ББК Ш12=411.4*212.72

ПРАГМАТИКА ВИДІЛЕННЯ ОЧІКУВАНОВОГО: ЧАСТКА ХОЧ (ХОЧА)
В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ*Дорогому Анатолію Панасовичу з найкращими побажаннями*

У статті доводиться теза про дискурсивну природу частки *ХОЧ (ХОЧА)*, виділено її найчастотніші прагматичні (комунікативні) смисли в художньому мовленні, визначено специфіку парадигматичних зв'язків з іншими дискурсивними словами.

Ключові слова: дискурсивне слово, частка, комунікативний смисл, граничний смисл, варіативний смисл, мовленнєві парадигматичні зв'язки.

У проблемному полі лінгвопрагматики, яка виявляє значні евристичні можливості в сучасній динамічній, когнітивно і комунікативно зорієнтованій лінгвістиці (див., зокрема: [Загнітко 2006: 92-102]), в останній час активізувались дослідження прагматичного потенціалу одиниць і категорій живої природної мови. Серед таких одиниць у першу чергу слід назвати дискурсивні слова, осередком котрих багато дослідників визнає частки.

Частки будь-якої живої природної мови, зокрема української, – важливі засоби формування структури і змісту дискурсів, мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів (висловлень), носії семантико-прагматичних комунікативних смислів, які мають складний синтетичний емоційний і психо-когнітивний характер. Частки – типові дискурсивні слова, тобто лексичні одиниці, основною функцією яких є формування зв'язності дискурсів, внесення в них різноманітних семантико-прагматичних нюансів, що збагачують пропозитивний зміст висловлень (детальніше про природу дискурсивних слів у працях: [Баранов та ін 1993; Бацевич 2003; Дискурсивные 1998; Дискурсивные 2003; Киселева, Пайар 1998; Шмелев 1996]). Дискурсивним словам притаманна також специфіка формування мовленнєвих парадигматичних зв'язків, залежних від вияву їх прагматики (див., напр.: [Бацевич 2008а; Бацевич 2008б]). Виявлення і опис прагматичних смислів і парадигматичних зв'язків дискурсивних слів вимагає звернення до значної кількості мовно-контекстуальних і позамовних чинників, які впливають на комунікативні смисли елементів мовного коду. Найважливіші серед них пов'язані із сферами дії носіїв цих смислів (детальніше про поняття „сфера дії лексичних слів” див.: [Богуславський 1996]) у конкретному висловленні, а також особливості їх контекстного представлення, які виявляються в наявності граничних і варіативних смислів (див. детальніше про ці поняття в: [Киселева, Пайар 1998]). Виходячи з таких попередніх зауважень, спробуємо визначити найважливіші прагматичні (комунікативні) смисли і специфіку парадигматичної мовленнєвої організації частки *ХОЧ (ХОЧА)*, достатньо активної в сучасному українському художньому й розмовному мовленні.

У „Словнику української мови: в 11-ти томах” [СУМ, т.11, с. 135-136] семантика частки *хоч (хоча)* представлена достатньо повно. Зокрема, виділено 6 груп семантико-прагматичних її реалізацій з низкою підтипів:

1. *видільна*. Виділяє один із членів речення за ознакою допустовості: близька за значенням до слів *принаймні, у всякому разі. Це просто моє щире бажання хоч чим-небудь підкреслити повагу і симпатію до вас* (О.Довженко); *З тобою можна хоч коли-небудь до ладу поговорити?* (М.Стельмах).

2. *обмежувально-видільна*. Близька за значенням до слів *тільки, лише. Вони (стражники) підуть на панське поле, і хай-но якийсь писок хоч писне, дадуть такого бобу, що й на печі не всидить* (М.Стельмах).

3. *підсилювальна*. Уживається для підсилення висловленого тим словом або словосполученням, якого стосується; близьке за значенням до слів: *навіть, хай навіть. Та оце наважилась од мене втекти і ладна вийти заміж хоч і за самотруса.* (І.Нечуй-Левицький).

У межах цього значення укладачі словника виділяють наступні уживання досліджуваної частки:

• У сполученні з часткою *би, б*:

а) уживається з тим самим значенням. *Хоч би на мить, і то вже варто праці* (Л.Українка);

б) виражає настійливе побажання, сподівання; у значенні *добре було б. – Та хоча б вижив... Славний він хлопець* (О.Гончар).

4. *видільна*. Переважно в поєднанні з часткою *би, б*. Уживається перед тим словом або словосполученням, якого стосується, близька за значенням до слів: *наприклад, приміром. – Міномет має велике майбутнє. Візьмем хоча б «катюші» - найкращі сучасні міномети...* (О.Гончар).

5. *підсилювальна*. Входить до складу словосполучень із займенниками (*хто, що, який, який-небудь і т. ін.*) або прислівниками (*де, коли, як, як-небудь і т. ін.*) і надає вислову означального значення.

6. *модальна*. Виражає можливість або неможливість, схвалення або несхвалення висловлюваної думки, її логічну оцінку з погляду ймовірності, реальності прямого ствердження і т. ін. – *Добре... хоч і так зроби, сину* (П.Мирний).

На нашу думку, попри достатньо повний опис семантики досліджуваної частки, спосіб розкриття і формулювання її семантико-прагматичних комунікативних смислів у СУМ є незадовільним з кількох причин:

1. Відсутні єдині підстави виділення згаданих значень. Це виявляється в наступному:

а) у першому випадку зазначена сфера лексичної дії частки й вказані можливі мовленнєві синоніми;

б) у другому – зазначені лише потенційні мовленнєві синоніми;

в) у третьому випадку наявна спроба визначення семантико-прагматичного смислу й вказуються потенційні мовленнєві синоніми;

г) у четвертому – зазначається лише позиція щодо слова відповідної сфери дії;

д) у п'ятому – перераховується склад потенційних словосполучень, у які частка може входити, й зазначаються можливі мовленнєві синоніми;

е) у шостому – формулюється дефініція без визначення потенційних мовленнєвих синонімів.

2. Найважливіша хиба лексикографічного „портрету” досліджуваної частки – відсутність спільного семантико-прагматичного компоненту в представленні її значень. Такий спільний компонент – важлива характеристика дискурсивного слова [Киселева, Пайар 1998].

Аналіз значної кількості прикладів уживання частки *хоча* (*хоч*) в українських художніх текстах (більше 200 випадків) дозволяє сформулювати її спільний найзагальніший семантико-прагматичний смисл. На наш погляд, аналізована частка виявляє два найважливіші граневі смисли:

1. ‘Виділення чогось очікуваного найменшою мірою з множини потенційно можливого, що, своєю чергою, може бути бажаним/небажаним, типовим/нетиповим тощо’.

2. ‘Виділення чогось гіперболізованого гіпотетичного очікуваного з множини потенційно можливого’.

Перший виділений граневий смисл конкретизується у низці варіативних виявів, зокрема:

• ‘Виділення найменш бажаного із ряду потенційно можливих’:

– *Так от ми й діждемось, хоч хитрощами, що цей халат він скине і буде носить такий, що хоч куди – не сором* (І.Карпенко-Карий).

– *Ми хоч крились і криємось, а ти говориш про те, що взяв чи вкрав, немов кому добро зробив!* (І.Карпенко-Карий).

– *Поїдемо ж хоч подивимося копи* (І.Карпенко-Карий).

– *Слава богу, хоч у спині не болить, так, як боліло...* (І.Карпенко-Карий).

– *Най би я хоч казала, що вона має доньки, а то лише ті два сини, та й така скупа та погана!* (О.Кобилянська).

... *мов течії води під теплим подихом весни текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю...* (М.Коцюбинський).

У межах цієї варіації граневого смислу частка *хоч* має своїми мовленнєво-комунікативними синонімами дискурсивні слова, які належать до різних частин мови, зокрема, *принаймні* й *у всякому разі*. Виформується мовленнєвий синонімічний ряд *хоч* (*хоча*), *принаймні*, *в усякому разі*.

• ‘Виділення чогось найпростішого, найпримітивнішого, найбільш елементарного з множини потенційно можливого’:

– *Слава богу, хоч причепурився* (І.Карпенко-Карий).

Оба хлопці силувалися перев'язати рану..., щоби принести хоч на хвильку пільгу нещасній звірині, але їм се не вдавалося (О.Кобилянська).

... *вона не хотіла виїмати з-під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітися* (М.Коцюбинський).

У межах цієї варіації граневого смислу частка *хоч* синонімізується з частками *тільки*, *лише*.

Між обома виділеними варіативними різновидами граневого комунікативного смислу спостерігається тісна взаємодія і взаємні переходи. Існують контексти, де обидві варіації виявляються одночасно:

– *Ох, коли б хоч виїхати з цього мертвого лісу, побачити дорогу, хату...* (М.Коцюбинський);

– *Я хоч що-небудь знаю, а ви нічого не знаєте* (І.Карпенко-Карий);

Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні або хоч крикнути, взяти отак щось у руки – велике, міцне – і зламати його (М.Коцюбинський);

– *Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде...* (М.Коцюбинський).

У цих випадках частка *хоч* синонімізується з дискурсивними словами *принаймні*, *в усякому разі*.

• ‘Виділення чогось найгіршого з множини мінімально потенційно можливих’:

– *Ви хазяїн, ваше діло хоч і без хліба заставить вірного слугу* (І.Карпенко-Карий);

– *А люде пізнають, де Феноген, а де хазяїн, хоч би я й рогожу надів* (І.Карпенко-Карий);

– *Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, а веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу* (М.Коцюбинський).

У цій варіації комунікативного смислу частка *хоч* (*хоча*) синонізується з дискурсивними словами *навіть*, *хай навіть*.

Зустрічаються контексти вживань, коли спостерігається синтез 1 і 3-го виділених варіативних уживань досліджуваної частки:

... можна було на неї хоч із яким великим, весільним чи посмертним обідом спуститися, вона все перевела до самого кінця в найкращім порядку (О.Кобилянська).

У цьому випадку частка *хоч* синонімізується з дискурсивними словами *навіть*, *хай навіть*, *принаймні*, *в усякому разі*.

• ‘Виділення чогось мінімально очікуваного з множини потенційно можливого і покладання на нього мовцем особливих сподівань’:

– Та мені небагато й треба: хоч би чарку горілки та шматок хліба... (І.Карпенко-Карий);

– Хоч би уважив на те, що я сватом, ... а то як чабан обійшовся з освіченою людиною (І.Карпенко-Карий);

– Хоч це зроби для мене – багато не прошу (А.Кокотюха).

У межах цієї варіації комунікативного смислу грані частка *хоч* (*хоча*) синонімізується з дискурсивним виразом *добре було б*.

• ‘Виділення чогось типового із множини потенційно можливих очікуваних, відомих адресатові’. Ця варіація граневого смислу виявляється у сполученні частки *хоч* з часткою *би*, *б*:

Як добачить якогось зайця, кидас все хоч би найважливішу й найтильнішу роботу, хоч би чужу, хоч би свою – і пускається в погоню за ним (О.Кобилянська);

– От, хоча би й я ... якби люди по правді жили, чи терпіла б я... те горе та нужду (П.Мирний);

– Ви нічого не пишете ані про себе й свої роботи, ані про одеські новинки, хоч би літературні (М.Коцюбинський).

У межах цього комунікативного смислу частка *хоч* (*хоча*) синонімізується з дискурсивними словами *наприклад*, *приміром*.

• ‘Виділення будь-якого представника з ряду можливих (потенційних), як правило, очікуваних’:

– Вещ цінна і хоч кому кинеться у вічі, а ви запросите тільки п'ятдесят рублів (І.Карпенко-Карий);

– Який молодий, а він перехитрить вам хоч би якого заводіяку (О.Кобилянська);

– Хай хоч хто мені каже, я зроблю по-своєму... (Б.Жолдан).

У низці контекстів можлива синонімізація з дискурсивними словами займенникового походження *будь-хто*, *будь-що*, *будь-кому*, *всякий тощо*.

• ‘Виділення чогось із ряду можливих і очікувано відомих, що супроводжується низкою модальних оцінок об’єктивного і суб’єктивного характеру’. Йдеться про низку вживань частки *хоч* (*хоча*), зафіксовану в пункті 6 [СУМ, т.11, с. 136].

Другий граневий семантико-прагматичний смисл досліджуваної частки ‘виділення чогось гіперболізованого з низки потенційно можливих очікуваних’ не деталізується у варіативних уживаннях. Декілька прикладів:

– Та хоч би в мене сто очей було, то й то не встережеш! (І.Карпенко-Карий);

Хоч би на мить, і то вже варто праці (Л.Українка);

– Ти старайся, хоч простягнись, а він хоч би подякував! (М.Стельмах).

У межах цієї грані можлива мовленнєва синонімізація з дискурсивними словами *навіть*, *хай навіть*.

Усталені звороти з часткою *хоч* (*хоча*) вписуються в окреслене коло її граневих і варіативних семантико-прагматичних виявів.

Отже, частка *хоч* (*хоча*) – типове дискурсивне слово з усіма найважливішими виявами специфіки цього типу носіїв складного комунікативного смислу семантико-прагматичного характеру. Вона достатньо виразно ретроспективна і співвідносить зміст висловлення, в якому вживається, з попереднім контекстом. Ця частка носій двох типів комунікативних смислів граневого характеру, пов’язаних із прагматикою виділення чогось (або когось) адресантом мовлення. У живому мовленні синонімізується з низкою інших дискурсивних слів. Проблема дослідження специфіки семантико-прагматичного вияву комунікативних смислів дискурсивних слів та їхньої парадигматичної організації (комунікативної синонімії, антонімії, гіпонімії тощо) залишається актуальною особливо в аспекті співвідношення з семантикою і парадигматичною організацією „не дискурсивних” слів, тобто слів із чіткою денотативною та/або сигніфікативною віднесеністю.

Література

Баранов та ін. 1993: Баранов А.Н., Плунгян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка [Текст] / А.Н.Баранов (ред.). – М., 1993. – 243 с. – Бібліогр.: с.242-243.

Бацевич 2003: Бацевич Ф. Дискурсивні слова в комунікації: слово **ДАЖЕ** у Ф.М.Достоевського [Текст] / Ф.Бацевич // Ф.Бацевич. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – С. 181-190. – Бібліогр.: с.251-272.

Бацевич 2007: Бацевич Ф. Семантико-прагматичний портрет частки **НУ** в сучасному українському мовленні [Текст] / Ф.Бацевич // Język. Człowiek. Dyskurs. Księga dedykowana prof. zw. hab. Michałowi

Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin. – Szczecin:Wyd-wo Un-tu Szczecińskiego, 2007. – С. 247-256. – Бібліогр.: с. 755-256.

Бацевич 2008а: Бацевич Ф. Семантико-прагматичні особливості дискурсивного слова **НАВІТЬ** у сучасній українській мові [Текст] / Ф.Бацевич // Слово. Думка. Людина. Збірник наукових праць із актуальних проблем лінгвістики. До 80-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора Л.А.Лисиченко. – Харків, 2008. – С. 29-36. – Бібліогр.: с.36.

Бацевич 2008б: Бацевич Флорій. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки **І (Й)** у сучасному українському мовленні [Текст] / Ф.Бацевич // Українська мова і література в школі. – 2008. – № 1. – С. 41-44. – Бібліогр.: с. 44.

Богуславський 1996: Богуславский И.М. Сфера действия лексических единиц [Текст] / И.М.Богуславский. – М.: Языки славянской культуры, 1996. – 346 с. – Бібліогр.: с.343-345.

Дискурсивные 1998: Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания [Текст] / Ред. Киселева К.Л., Пайар Д. – М.: Языки славянской культуры, 1998. – 322 с. – Бібліогр.: с. 319-321.

Дискурсивные 2003: Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 286 с. – Бібліогр.: с. 283-285.

Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія [Текст] / А.П.Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 338 с.

Киселева, Пайар 1998: Киселева К., Пайар Д. Введение [Текст] / К.Киселева, Д.Пайар // Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М.: Языки славянской культуры, 1998. – С. 3-16. – Бібліогр.: с. 15-16.

Шмелев 1996: Шмелев А.Д. Жизненные установки и дискурсивные слова [Текст] / А.Д.Шмелев // Aspekty. – Tampere, 1996. – 32-56. – Бібліогр.: с. 55-56.

В статье доказана дискурсивная природа украинской частицы хоч (хоча), выделены ее наиболее частотные прагматические (коммуникативные) смыслы в художественной речи, определена специфика парадигматических связей с другими дискурсивными словами.

Ключевые слова: дискурсивное слово, частица, коммуникативный смысл, граничный смысл, вариативный смысл, речевые парадигматические связи.

In the article the thesis that particle is of the discourse nature is proved. Its most frequentative pragmatic (communicative) senses in literary discourse are singled out and the specifics of the paradigmatic correlations with the other discourse words are defined.

Key words: discourse word, particle, communicative sense, marginal sense, variational sense, paradigmatic correlations in speech.

Надійшла до редакції 3 червня 2009 року.

Тетяна Космеда

ББК III 5 (4 Ук)5-4

УДК 821.161.2

ДИСКУРСИВНІ СЛОВА ЯК ЦЕНТР КОМУНІКАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ ВЧЕНОГО І ПЕДАГОГА У ПРОЕКЦІЇ НА МОВНУ ОСОБИСТІТЬ А.П.ЗАГНІТКА

*Вельмишановному Анатолію Панасовичу
присвячую з вдячністю за його знання, працю,
закоханість у науку, толерантність, вишуканість,
доброзичливість, добропорядність, щирість, щедрість
і за можливість мати щастя спілкування з ним...*

Схарактеризовано типові дискурсивні слова А.П.Загнітка як мовленнєвої особистості на тлі використання типових дискурсивних слів інших відомих мовознавців сучасності з урахуванням їхньої значущості щодо виокремлення комунікативної стратегії у педагогічних жанрах мовлення науковця з урахуванням категорії мовної спроможності. Йдеться про необхідність опису мовленнєвого досвіду креативних мовних особистей для вдосконалення комунікативної діяльності сучасних науковців, викладачів виші.

Ключові слова: дискурсивні слова, комунікативні стратегії, жанри педагогічного мовлення, мовна особистість, мовна спроможність.

Одним із найефективніших і найпродуктивніших засобів пізнання людини сьогодні вважають аналіз її мисленнєво-мовленнєвої діяльності. В останні роки особливо актуалізувалася проблема опису мовлення

окремої особистості, характеристика її мовної спроможності, мовної і комунікативної компетенції, мовленнєвої поведінки в цілому.

Мовну спроможність розуміють як спосіб «зберігання» мовної системи у свідомості людини і спосіб відображення у мовній свідомості елементів цієї мовної системи, але таке відображення не відбувається миттєво, бо це тривалий процес, наслідок якого – узагальнені функціональні елементи мови. Сукупність елементів, що корелюють з одиницями мови відповідного рівня, власне й мотивують наявність мовної спроможності відповідного рівня. Мовна спроможність – функціональна система, і її компоненти «працюють» за специфічними правилами, за якими здійснюється вибір засобів, що необхідні для вирішення кожного конкретного комунікативного завдання. Особливе місце у структурі мовної спроможності посідає її семантичний компонент – це підсистема правил вибору адекватного значення. Ці правила, зрозуміло, не тотожні з правилами, що складають граматичний компонент. Вибір смислових компонентів є необхідним етапом породження мовлення, висловлювання. Вибір змісту, що найбільш адекватний до ситуації, відбувається у відповідності з комунікативними завданнями: адресант хоче бути максимально зрозумілим, але він оперує лише тими мовними засобами, що йому відомі. Основою для вибору адекватних засобів вираження слугує семіотико-ситуативний аналіз, завдяки якому адресант виявляє значущі для комунікації елементи ситуації [Див. Космеда 2009].

Кожне висловлювання породжується з певною метою і має конкретного адресата. Наявність мети й адресата не лише формують прагматику висловлювання, але й створюють ситуацію, при якій адекватний аналіз семантики кожного конкретного висловлювання є неможливий. Найбільш ефективною формою мовлення вважають мовлення діалогічне. З народження людина опиняється у ситуації необхідності спілкуватися з кимось, образно кажучи, потрапляє у море риторики, де плаває усе життя.

Засобом взаємодії індивіда з іншими людьми є, звичайно, мовний знак, але сам по собі мовний знак ще не є готовим засобом для спілкування, оскільки його ще треба зробити знаком власної комунікативної компетенції. Це відбувається лише у процесі людської інтерперсональної комунікації, а отже, інтерперсональний характер комунікативної діяльності, власне, слугує і джерелом, і причиною, і стимулом розвитку, і об'єктом мовленнєвої діяльності. Загальновідомо, що спілкування передбачає не лише вербальні засоби, але й невербальні паралінгвістичні – міміка, жести, погляд тощо.

Кожну одиницю мови, як відомо, розглядають у двох аспектах: комунікативному і когнітивному, що є найбільш важливими. Структури знань (когнітивний зміст), що трансформуються в акті комунікації, не байдужі й до структур повідомлення, мовних форм, в яких ці знання (зміст) передаються. Функціональна лінгвістика, передусім сучасні функціональна лексикологія і граматики передбачають вивчення форм «від функції», тобто у зв'язку з тією роллю, яку ці форми виконують у мовленні, у реалізації комунікативного наміру. Семантичні проблеми у функціонально-граматичному плані можуть бути вирішені за умови врахування відповідних обставин, що виникають у довідлі. Між реальною дійсністю і мовним вираженням, що відображає цю дійсність, знаходиться людська свідомість, що формує когнітивний зміст. Діяльність свідомості регулюється індивідуальною класифікуючою системою, тобто системою еталонів, що містяться у свідомості цієї конкретної людини і утворюються внаслідок онтогенетичного розвитку індивіда. Для кожної особистості значення інтерсуб'єктивне. Закцентуємо увагу на тому, що у відповідності з деякими теоріями, що набувають усе більшої популярності (Н.Хомський, Д.Макнейл та ін.), формування функціональних структур мовленнєвої поведінки – це реалізація закладеної генетично, вродженої програми.

Усталеною стала сьогодні й думка, що структура мовної спроможності є динамічним утворенням, що забезпечує використання психологічних засобів. Процес використання цих засобів і правила їх вибору щодо ситуативної організації знаходяться поза мовною спроможністю індивідуума, – це об'єкт комунікативної компетенції, що разом із мовною спроможністю і є складовими мовної особистості.

Нагадаємо, що поняття мовної особистості відоме ще з праць В.Виноградова стосовно мови художньої літератури, а у світовій лінгвістиці воно пов'язане передусім з іменем Л.Вайсбергера (*sprachliche Persönlichkeit*). Ю.Караулов наповнив цю категорію новим теоретичним змістом. Очевидно, заслугою Ю.Караулова є те, що він уточнив тезу Ф. де Соссюра стосовно того, що за кожним текстом прихована мовна система. Ю.Караулов передбачає інше прочитання цього відомого постулату: за кожним текстом стоїть мовна особистість. Такий підхід вимагає переосмислення традиційних дослідницьких методик. У центрі уваги мовознавців сьогодні знаходиться не значення як таке, а «значення мовця» і «значення слухача», тобто індивідуальні смисли. Фіксація і опис таких смислів – актуальне завдання сучасного мовознавства, що зреалізовується у появі нових словників активного типу. Слід виокремити у цьому аспекті плідну роботу лексикографічної групи, очолюваної Ю.Апресьяном. Особливу увагу дослідників викликали сьогодні і дискурсивні слова, теорію яких частково розробили російські вчені, що вже відображено й у відповідних лексикографічних виданнях.

Мовна особистість характеризується певним ступенем володіння мовою, але, крім цього, й соціальним та особистісним вибором мовних засобів. Ознакою кожної мовної особистості є її мовна спроможність, мовна і комунікативна компетенція, особливе світобачення, світосприйняття та світорозуміння, що відображається в індивідуальній МКС, а фіксується у когнітивній картині світу.

Сьогодні дослідники вважають за необхідне вивчати мету, мотиви, завдання мовленнєвої діяльності кожної окремої людини, особливо з високим ступенем лінгвокреативної спроможності, при цьому враховують,

що кожна мовна особистість органічно пов'язана з національною культурою, до якої вона належить, яку репрезентує і пропагує.

У мовознавстві вже накопичено деякий досвід щодо вивчення окремих мовних особистостей або окремих її аспектів. Мовна особистість – це особистість, виражена в мові (текстах) і через мову, особистість, що реконструйована в основних своїх рисах на базі мовних засобів. За Ю.Карауловим, повний опис мовної особистості передбачає: 1) характеристику семантичного рівня її організації, вичерпний її опис або опис індивідуальних її відмінностей; 2) реконструкцію мовної моделі світу, що відбита у мовній свідомості, або тезаурус мовної особистості: це можна здійснити шляхом аналізу текстів, що їх створила ця особистість, або шляхом спеціального її тестування; 3) вияв її життєвих або ситуативних доміант, установок, мотивів, що відображені власне у процесах породження текстів (дискурсів) та їх змісті, а також в особливостях сприйняття чужих текстів (дискурсів).

Не можна не погодитися з думкою К.Ажежа про те, що «кожний суб'єкт висловлювання у тій чи іншій формі цікавиться своєю мовою, і навіть тоді, коли він забороняє собі це робити. Мова цікава йому так само, як і він сам. Ті, хто присвячують себе професійному вивченню мови, виокремлюють собі відповідну технічну сферу знання, з приводу якої вони висловлюють упорядковані дискурси. У них знайдеться не один солідний аргумент на користь перетворення мови в об'єкт наукового пошуку» [Ажеж 2006 с. 279]. Об'єктом наукового пошуку авторка цієї статті обрала дискурс науковців-педагогів вищої, а предметом – дискурсивні слова їхнього мовлення як вияв життєвих або ситуативних доміант, установок, мотивів. Мета статті – схарактеризувати деякі типові дискурсивні слова ювіляра, знаного в Україні і за її межами вченого – доктора філологічних наук, професора А.П.Загнітка у порівнянні зі специфікою використання типових дискурсивних слів іншими науковцями для реалізації відповідної комунікативної стратегії.

Сьогодні практика характеристики портрету видатних учених і педагогів є поширеною, зокрема Г.Мінчак схарактеризував М.П.Кочергана як гармонійну особистість, наголошуючи, що «у ньому приваблювало і приваблює все: зовнішність (елегантний, підтягнутий, спортивної постави, акуратний), вдумливі очі, якийсь особливий тембр голосу з гарними, ораторськими інтонаційними переливами, стримано-емоційна манера викладу, образність його мовлення, а головне – процес мислення, який розгортається перед слухачами, захоплює, торкаючись глибин свідомості, душі, серця...» [Мінчак 2006 с. 9], проте хотілося б «побачити» і більш докладний мовленнєвий портрет педагога і науковця для наслідування його педагогічних тактик і стратегій.

В.Успенський є автором статті «Тетяна Михайлівна Ніколаєва як співбесідник» [В.Успенский 2005], де, власне, і йдеться про штрихи до мовленнєвого портрету науковця. Деякі властивості інтелекту видатних науковців залишаються незафіксованими, оскільки ці властивості розкриваються передусім у повсякденній комунікації, у приватних розмовах, тому їй потрібні такі описи мовленнєвих креативних особистостей сучасності. Як зауважує В.Успенський, Т.Ніколаєва завжди прагне донести до свого співбесідника власну думку у максимально ясній формі, вона володіє умінням схарактеризовувати відповідне явище «за допомогою лаконічної і часто неочікуваної формули» [Успенский 2005 с. 953], у повсякденному мовленні яскраво виражається її гумор. В.Успенський наводить приклади визначень, що їх формулює Т.Ніколаєва, зокрема стосовно шлюбу, роману і под., репрезентує її зауваги щодо гендерної диференціації компліменту, а також подає класифікацію учених, яких дослідниця поділила на чотири типи, враховуючи стиль їхньої креативної діяльності. Як справжній структураліст вона спиралася на вдало обрану бінарну опозицію, зокрема актуалізувала опозицію «старе – нове». «Комбінуючи ці дві ознаки за двома тематичними позиціями: позицією «що» і позицією «про що» – вона виокремила чотири класи, або типи, своєї класифікації: 1) старе про старе; 2) старе про нове; 3) нове про старе; 4) нове про нове» [Успенский 2005, с. 956]. Кожний із цих типів Т.Ніколаєва схарактеризувала, окресливши коло ознак. Ці типи В.Успенський вважає вічними. До першого належать науковці, яких зазначена дослідниця називає «мастодонтами від науки». Вони підходять під визначення маститий учених у буденному розумінні цього слова. Таких науковців залюбки запрошують у різні комісії, редколегії, учені ради і т. ін. Вони є найбільш впливовими з огляду на організацію відповідних заходів. Геніїв у цій категорії мало, але багато великих ерудитів.

Другий тип вважають найбільш престижним. Науковці цього типу обирають новий предмет дослідження, але застосовують до нього випробувані, а тому зрозумілі для широкої публіки методи. Типовий приклад подібного дослідження – опис ще не дослідженої мови – щойно відкритої або, навпаки, дуже давньої: опис здійснюють за схемою, що запозичена з відомих описів рідної мови дослідника; а розшифровка мови, що її описують, полягає в перекладі текстів на ту ж рідну мову.

Третій тип містить як шарлатанів (свідомих і несвідомих), так і геніїв. Ясно, що перших більше. Спробу побачити відомі речі по-новому, оригінально, якщо вона не пов'язана зі свідомим обманом, можна вітати, – але власне така спроба найчастіше перетворюється на захід із застосуванням недостойних засобів. Рідко таку спробу здійснюють ті, хто справді її може зреалізувати успішно.

Четвертий тип – це проходимці. Оскільки вони виокремлюють нові, а значить, незвичні, нетрадиційні і предмет, і метод, то їх частіше не розуміють, а тому на них і не зважають. Вони ж, схожі на біблейських пророків, продовжують робити своє. Якщо їм пощастить пробити ментальну стіну, то їх очікує тріумф. Ці приклади залишено без персональних прикладів [Див.: В.Успенский 2005].

Є зауваги у В.Успенського і щодо особливостей використання дискурсивних слів у мовленні Т.М.Николаєвої. Це передусім рос. *пока* і *когда*, порівн. дискурс дослідниці: *Одно из отличий мужчин от женщин состоит в том, что женщина живет по принципу «пока», а мужчина по принципу «когда». В самом деле, женщина говорит: «Пока картошка варится, я допишу статью». Мужчина говорит: «Когда картошка сварится, я допишу статью»* [Успенский 2005 с. 957].

У спогадах про видатних людей завжди згадують своєрідність їх мовлення, оскільки своєрідність індивідуальної комунікації, як зауважувалося, свідчить і про специфіку характеру людини, її схильності, уподобання, психологічний тип і под.

У Львівському національному університеті ім. Івана Франка існувала добра традиція вшановувати пам'ять видатних діячів науки. Серед них і професор Є.В.Кротевич, про якого І.Г.Галенко зауважила: *«Євген Володимирович працював багато й одержимо і дуже цінував ці риси у своїх колегах, аспірантах, студентах; він любив дискусії, цінував вияви сумніву, намагання відстояти певну думку...»* [Галенко 1997, с. 15]. Свідченням того, що зазначені риси характеру й справді були характерними для Є.В.Кротевича, є й інші спогади, зокрема безпосередня вказівка на своєрідність мовлення, використання типових дискурсивних слів вченого, що їх схарактеризував М.Д.Феллер так і назвавши свою публікацію – «И да, и нет». «И так, и так» [Феллер 1997, с. 26], наголосивши, що саме ці фрази Є.В.Кротевича найбільше запам'ятали його учні, слухачі. Наводиться фрагмент живого мовлення, діалога викладача зі студентами-першокурсниками під час лекції, порівн.: *«Выступает ли предложение как законченная мысль?»* Євген Володимирович зупиняється. Мовчки примружує очі і наче схиляється до аудиторії. Ми міркуємо: *«Да. Конечно»*. Євген Володимирович задоволено посміхається: *«И да, и нет. Да, потому что...»*. Студенти народ хитрий. Через кілька тижнів ми вже одразу відповідали: *«И да, и нет»* і чули запитання: *«А почему?»»* [Феллер 1997, с. 27]. М.Феллер наголошує, що використання саме такої фрази, що давала можливість думати, сумніватися, було особливо значущим у той час, коли у державі процвітав тоталітаризм, категоричні, однозначні рішення. Оце *«и да, и нет»* містило величезний виховний і науковий потенціал, «учило, що немає одноколірних явищ, що в усьому виявляють себе різні тенденції. І ніби в унісон з Євгеном Володимировичем його молодший колега Віктор Олександрович Іцкович запитував: *«А что сказал бы по этому поводу Щерба? А Шахматов? А Пешковский?»* [Феллер 1997, с. 27].

Проте, як зауважує М.Феллер, *«И да, и нет»* мало у Євгена Володимировича ще один варіант: *«И так, и так»*. Саме за ці слова висловлює М.Феллер вдячність своєму вчителю, оскільки вони виховали його як ученого.

Використання дискурсивних слів у фразі, що поєднує одночасно ствердження і заперечення (*і так, і ні*) або повтор стверджувальних часток (*і так, і так*), як бачимо, містить прагматику сумніву, викликає прагнення шукати істину, перевіряти свої міркування, бачити альтернативу, розуміти, що усе може мати кілька аспектів, однозначного у житті і особливо науці практично нічого немає. Ці вислови можна вважати синонімічними. У мовленні викладача їх використання є дуже доречним.

Отже, *і так, і ні* слід глумачити так: вживається для вираження того, що відповідна ознака, дія, факт, що мають місце у довідлі, можна піддати сумніву, висловлюється невпевненість у вірогідності висловленого, його заперечення; *і так, і так* вживається для вираження сумніву без категоричного заперечення того, про що йшлося, як вказівка на передбачувану, можливу альтернативу.

А.П.Загнітко відноситься до покоління українських учених-педагогів, що бездоганно оволоділи метамовою сучасної науки, не лише українською термінологією, але й іншомовною, комунікативними жанрами академічного і педагогічного мовлення, характеризуються високим рівнем комунікативної компетенції, враховуючи компетенцію й інтертекстуальну [Див. Космеда 2004].

Частка *«так...»* у професора А.П.Загнітка переважно звучить з інтонацією незавершеності висловлювання, легкої іронії, постановки питання, що спонукає слухача переглянути своє твердження, змушує зрозуміти, що його вислів не відповідає істині, є неправдивим. Від нього очікують уточнення, спонукають до мислення, виправлення помилки. Якщо мовець (той, хто навчається – студент, аспірант і под.) під час бесіди продовжує давати неправильну відповідь, він може почути і протяжне *«а-а...!»*, що означає незадоволення, негативну емоційну оцінку, деяку досаду, навіть м'яке обурення. Як бачимо, у цьому разі з'являються емотивні семи, що відносяться до інваріантої інформації. Тут має місце конотативна інформація, що передається частіше не власне мовними, але паралінгвістичними засобами. У цьому разі *«А!»* виступає у функції вигука, порівн.:

- (1) – Дайте визначення зазначеного терміна.
 - Я не впевнена, що можу...
 - А-а...! Тоді готуйтеся краще.
- (2) – А-а, так це Ви на попередньому занятті не знали матеріалу.
- (3) – Дискурс – це речення...
 - А-а..!
 - Ні-ні, я розумію, що помилилася.

Використовуючи зазначені дискурсивні слова з відповідною інтонацією А.П.Загнітко застосовує комунікативну стратегію *неповного розуміння*, мета якої – спонукати до мислення, обґрунтувати твердження, пояснити і переконати. Здійснюється певна комунікативна гра викладача зі слухачами. Цю ж стратегію використовував, як було зауважено, і Є.Кротевич.

У повсякденному мовленні Анатолій Панасович Загнітко частіше репрезентує іронічне мовлення щодо тих, хто далеко не бездоганно володіє навчальним матеріалом. До речі, іронічність мовлення – одна з типових рис мовленнєвої поведінки талановитих людей, зокрема для мовлення І.Франка також була характерна іронічність [Див.: Космеда 2006].

Натомість, за моїми спостереженнями, до улюблених слів науковця щодо ситуації схвалення стало індивідуально-авторське дискурсивне слово *абсолютно*, що його використано для висловлення повної згоди, відсутності будь-якого сумніву, цілковитої переконаності в істині висловленого, наголошення на тому, що адресат не сумнівається, схвалює висловлену думку, готовий її підтримати. *Абсолютно* може слугувати для емоційного вираження задоволення при позитивній оцінці. *Абсолютно* означає, що отримана від співбесідника відповідь задовільняє того, хто питає, адресат погоджується зі словами адресанта, не маючи жодного сумніву. Цікаво, що у словнику структурних (дискурсивних) слів російської мови [ОСРЯ 2002:] лексема *абсолютно* відсутня.

У мовленні А.Загнітка ця лексема частіше використовується, власне, не як прислівник, але як стверджувальна частка, синонімічна до *так, добре* [порівн.: Космеда 2008б]. Це нове явище в українській мові. СУМ таких значень лексеми *абсолютно* взагалі не фіксує. Тут наведено лише приклади її функціонування у традиційному значенні прислівника, порівн.: *Ніч прозора й абсолютно тиха* (І.Ле) [СУМ, т.1, с.6]. Простежуємо характерну для дискурсивних слів «хамеліонівську вдачу» – змінювати частиномовний статус, порівн.:

(1) – Ти зі мною погоджуєшся?

– Абсолютно!

(2) – Ти все врахував?

– Абсолютно!

У прикладах (1) і (2) «Абсолютно!» використано у функції стверджувальної частки.

Отже, тексти спонтанного мовлення містять велику кількість «маленьких слів», що їх називають «портикулами» (Т.Ніколаєва), структурними словами (В.Морковкін), дискурсивними словами (Ю.Апресян). Ці короткі лексеми виконують різні функції. Вони слугують для скріплення фрагментів дискурсу (тексту) як «текстові конектори», смислового наголошення («проміненності») того чи іншого слова або групи слів, можуть слугувати для творення відповідного ритму мовлення. Як зауважують науковці, семантика дискурсивних слів подібна до інтонаційної семантики, що породжує багатозначність, «невловимі» прагматичні смисли, здатність передавати найтонші модалні відтінки.

В Україні сьогодні з'являються наукові праці з педагогіки, що в них актуалізують проблему підвищення рівня комунікативної спроможності викладачів, їхньої риторичної компетенції, володіння педагогічними жанрами, стратегіями і тактиками. Погодимось із Н.Голуб, що «подальшого вивчення і дослідження потребують питання особливостей мовлення носіїв елітарного типу української мовленнєвої культури, методики дослідження і навчання жанрів мовлення вчителя, бар'єри спілкування, питання мовної агресії та засоби гармонізації професійного й міжособистісного спілкування тощо» [Голуб 2009, с. 29]. Опис педагогічних комунікативних стратегій і тактик – це ще одна біла пляма сучасної гуманітарної науки, одним із засобів ліквідації якої є вивчення мовленнєвої діяльності видатних педагогів сучасності, а також ретроспективне дослідження [Космеда 2008а] «живого» мовлення педагогів і науковців минулого зокрема і в проекції на специфіку функціонування дискурсивних слів.

Література

Ажеж К. 2006: Ажеж К. Человек Говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарный науки [Текст] / К. Ажеж: Пер. франц. Б.П.Нарумова. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСП, 2006. – 304с. – Бібліогр.: с.281-292. – ISBN 978 -5-354-01155-1.

Галенко І.Г. 1997: Галенко І.Г. Професор Є.В.Кротевич у пам'яті колег і учнів [Текст] / І.Г.Галенко // Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы Международной научной конференции / Т.А.Космеда (ред.). – Львов: ЛГУ, 1997. – С. 14-16.

Голуб Н.Б. 2009: Голуб Н.Б. Теоретико-методичні засади навчання риторики у вищих педагогічних навчальних закладах [Текст]: автореф. дис... докт. пед. наук: 13.00.02 / Національний пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2009. – 36с.

Космеда Т. 2006: Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри [Текст]. – Львів: ПАІС, 2006. – 328с. – Бібліогр.: с.209-226. – 500 пр. – ISBN 966-7651-42-8.

Космеда Т. 2009: Космеда Т. Мовна спроможність, комунікативна компетенція, мовна особистість як проблемні питання сучасного українського мовознавства [Текст] // Лінгвістична палітра: Збірник наукових праць з актуальних проблем лінгвістики / За заг. ред. проф. Л.А.Лисиченко. – Харків, 2009. – С.129-140. – Бібліогр.: с.140.

Космеда Т. 2004: Космеда Т. Науковий доробок А. Загнітка в аспекті інтертекстуальності [Текст] // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / 36. наук. пр., присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, академіка АН ВШ України, завідувача кафедри української мови ДонНУ Загнітка Анатолія Панасовича. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 10–15. – Бібліогр.: с.15.

Космеда Т. 2008а: Космеда Т. Ретроспекція як методологічна основа дослідження «живого» мовлення Івана Франка [Текст] / Т.А.Космеда // Мовознавство. – № 6. – 2008. – С. 28-33. – Бібліогр.: с.33.

Космеда Т. 2008б: Космеда Т. Типові дискурсивні слова як показник комунікативної компетенції мовної особистості (на прикладі аналізу «живого» мовлення І. Франка) / Т.А.Космеда // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 17 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С. 206-210. – Бібліогр.: с.210.

Мінчак Г.Б. 2006: Мінчак Г.Б. Короткі нотатки про велике життя [Текст] // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М.Кочергана: Збірник наукових статей / О.О.Тараненко(ред.). – К.: Вид центр КНЛУ, 2006. – С. 3-17. – Бібліогр.: с.16-17.

ОСРЯ 2002: Объяснительный словарь русского языка: Структурные слова: предлоги, союзы, частицы, междометия, вводные слова, местоимения, числительные, связочные глаголы / В. В.Морковкин (ред.). 2-е изд., испр. – М.: ООО «Издательство «Астрель»: ООО «Издательство «АСТ», 2002. – 432 с. – 5100 пр. – ISBN 5-271-03178-0.

СУМ: Словник української мови: в 11 т. – Київ: Наукова думка, 1970. – Т.1. – 710 с.

Успенский В.А. 2005: Успенский В.А. Татьяна Михайловна Николаева как собеседник [Текст] / В.А.Успенский // Язык. Личность. Текст: Сборник статей к 70-летию Т.М.Николаевой. – М.: Языки славянских культур, 2005. – С. 953-957. – Бібліогр. відсутня, прим.: с.956-957.

Феллер М.Д. 1997: Феллер М.Д. «И да, и нет». «И так, и так» [Текст] / М.Д.Феллер // Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы Международной научной конференции / Т.А.Космеда (ред.). – Львов: ЛГУ, 1997. – С. 26-27.

Охарактеризованы типичные дискурсивные слова А.А.Загнитка как языковой личности на фоне использования типичных дискурсивных слов другими известными языковедами современности с учетом их значимости относительно выделения коммуникативной стратегии в педагогических жанрах речи ученого с учетом категории языковой способности. Речь идет о необходимости описания речевого опыта креативных языковых личностей для усовершенствования коммуникативной деятельности современных ученых, преподавателей высшей школы.

Ключевые слова: дискурсивные слова, коммуникативные стратегии, жанры педагогической речи, языковая личность, языковая способность.

The author characterizes typical discursive words of A. P. Zahnitko as a speech personality at the background of typical discursive words of other prominent modern linguists. These words are significant for outlining the communicative strategy of the scholar in pedagogic speech genres taking into account the category "lingual ability". The article substantiates the necessity to describe speech experience of creative speech personalities to improve the communicative activity of modern scholars and high school teachers.

Key words: discursive words, communicative strategies, genres of pedagogic speech, speech personality, lingual ability.

Надійшла до редакції 29 червня 2009 року.

Євдокія Кравченко

УДК 81'373.611.2

ББК Ш12=411.4*20*312

НОВОТВОРИ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ В. СТУСА В АСПЕКТІ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ А. ЗАГНІТКА

У статті аналізується експресивний потенціал новотворів поетичного мовлення В.Стуса як риса індивідуального стилю. Особлива увага звертається на словотвірні інновації поета, на формування в їхній семантиці експресивно-оцінних конотацій, які спричинені порушенням регулярних в українській мові моделей категоризації світу. Визначено продуктивні моделі новотворів у ідіолекті поета та їхнє місце у процесах збагачення стилістичної системи української літературної мови ХХ ст.

Ключові слова: інновація, новотвори, конотація, експресивність.

Внесок А.П.Загнітка у розвій наукових лінгвостилістичних студій неоцінений, адже слугує міцним підґрунтям для осягнення глибинних основ національної мовотворчості.

Неможливо осягнути всі грані мовознавчої концепції ювіляра, та повсякчас виникає потреба у зверненні до наукового доробку професора А.П.Загнітка при опрацюванні теоретичних і практичних питань лінгвістики тексту, функціональної, лінгвопоетичної і лінгвопрогнозованої стилістики, експресивного синтаксису, аспектів внутрішньотекстової актуалізації, специфіки мовленнєвого клішування та ін. [Ткачук, Домрачева, Ситар 2002]. Осмислення лінгвістичної концепції А.П.Загнітка не може бути короткотривалим, його ідеї, конкретні

спостереження, теоретичні висновки і практичні напрацювання щоразу відкривають нове бачення проблем з лінгвістики тексту, лінгвостилістики та шляхів їх розв'язання.

У працях талановитого мовознавця А.П.Загнітка простежується чіткий антропоцентричний підхід до вивчення мови, що зорієнтований на такі проблеми, як «мова в людині» та «людина в мові». Яскраву сторінку у творчому пошуку вченого становить відома широкому загалу низка праць, присвячених специфіці поетичного мовлення [Загнітко 1998; Загнітко 2001; Загнітко 2005]. Дослідник переконливо доводить, що зрушення комунікативного характеру спричиняють активізацію та поповнення запасу експресивних засобів мови. Адже саме експресивно марковані одиниці вносять в усталені стандарти та штампи національного, логічного елементи новизни, пробуджують певні почуття, викликають ті чи інші емоції [Загнітко 2005].

Визначення ролі письменника в історії літературної мови, у розвитку її системи художньо-виражальних засобів потребує об'єднання мовного матеріалу з іншими літературними джерелами, осмислення в інших категоріях, що узагальнюють мовні процеси. Саме матеріали вивчення авторського стилю необхідні для розв'язання цих завдань, оскільки визначити характер і рівень впливу письменника на стилістичну систему літературної мови, на процес її розвитку можливо лише за умови освоєння і осмислення принципів індивідуальної мовотворчості, творчого методу. Мовно-художня практика, як відомо, – джерело розвитку літературної мови, основа становлення художньої норми.

Мовно-художня система В.Стуса засвідчує, на думку багатьох дослідників, європейський рівень філософсько-поетичного мислення і водночас сприймається органічною складовою української поетичної культури: „Мовотворчість Василя Стуса розвинула поетичні традиції національної мови, пов'язані з розкриттям психічної екзистенції людини, являючи собою новий варіант відображення в художній творчості” [Бондаренко 1995, с.47]. В.Стус увійшов у історію української мови й літератури ХХ століття як письменник, індивідуальний стиль якого вирізняється постійним прагненням до новацій у галузі художнього слова. Професор А.П.Загнітко акцентує увагу саме на інтенсифікованій виразності, притаманній і домінуючій в ідіостилі поета, наголошуючи при цьому, що вона пов'язана насамперед з планом цілеспрямованого вживання, актуалізації лінгвістичних одиниць.

Василь Стус як поет – носій літературної мови, але він і найактивніший творець національної мови в тому розумінні, що глибоко відчуває найтонші порухи народного слова. Поява ж новотворів у поетичному дискурсі В.Стуса зумовлюється потребою позначити нові реалії, для яких не існує назв у загальнонародній мові, бажанням виокремити новим словом певні відтінки змісту, власну оцінку. Під пером майстра оновлюються, засвічуються новими гранями давно відомі і новостворені мовні скарби. У зв'язку з цим слушною є настанова Б.О.Ларіна про те, що індивідуальне слововживання є центральним в стилістиці художнього мовлення, оскільки саме своєрідність оказіоналізмів є однією із типових відмінностей естетичного використання мови на відміну від всіх інших форм літературного вираження поетичної системи письменника на фоні систем інших художників слова.

Метою статті є аналіз особливостей ідіостилу В.Стуса, визначення найбільш продуктивних способів творення оказіоналізмів, вияв їхнього експресивного потенціалу при поповненні системи художньо-виразових засобів української літературної мови.

Реалізація авторського задуму через поетичний текст вимагає конденсації думки у невеликому текстовому утворенні, а отже, потребує умотивованого вибору кожної мовної одиниці, чим і зумовлюється посилене функціонування індивідуально-авторських неологізмів у віршованому мовленні порівняно з прозовим. У зв'язку з цим стиль письменника передбачає й певну систему у відборі зображувальних засобів мови. Загальномовне знаходить своє вираження в індивідуальному мовленні”, і вміння розпізнати й описати це особливе, не порушуючи його єдності із загальним” повинно бути метою кожного дослідника.

Вивченню особливостей функціонування авторських новотворів у художньому мовленні присвячено наукові розвідки багатьох сучасних вітчизняних і зарубіжних мовознавців (Н.Бойко, П.Білоусенка, С.Єрмоленко, А.Загнітка, О.Земської, Є.Карпіловської, А.Коваль, В.Ковальова, Г.Колесника, О.Ликова, Д.Мазурик, В.Маслової, В.Русанівського, Н.Сологуб, Є.Сенько, О.СТИШОВА, Т.Юрченко та ін.).

Однак, незважаючи на численні дослідження з цієї проблематики, у науковій лінгвістичній літературі немає єдності при розгляді деяких аспектів досліджуваної проблеми. Зокрема, досі не існує єдиної дефініції на позначення нових мовних утворень. Не вироблено чітких критеріїв розмежування *інновацій* індивідуального мовлення на *оказіональні* та *потенційні* [Загнітко 2005; Карпіловська 2005; Сенько 2001].

Як переконуємося, опрацювання і тлумачення синонімічних лексем *новотвір* – *неологізм* – *неолексема* – *інновація* – *новація* попри сучасне поширення й усталене вживання „не можна вважати викінченим”. Адже, на думку А.П.Загнітка, „пропонований розгляд типологічних виявів інновацій у поетичному” дискурсі слід віднести до піонерських [Загнітко 2005, с.131]. Про це свідчить і відсутність термінів *інновація*, *новація* у новітніх спеціальних лінгвістично-енциклопедичних виданнях, термінологічних розвідках і відповідних словниках. Окремі словники тлумачать термін *інновація* як: 1) Нововведення; 2) ек. комплекс заходів, спрямованих на впровадження в економіку нової техніки, технологій і т.ін.; 3) *лінгв.* Нове явище у мові [ВТССУМ 2001, с.400]. Розгляд і тлумачення слів *інновація* та *новація* як абсолютних синонімів є дещо некоректним, як вважають А.Загнітко і Є.Карпіловська, оскільки наявність префікса вказує на певну змістову різницю: у першому слові підкреслено процес введення нового до чогось, у щось. Інші мовознавці вважають,

що „у відповідності з вихідним розумінням об'єму, змісту поняття та критеріїв виокремлення *новотвори* – це різновид інновацій, що становить собою утворені у літературній мові певного періоду узуальні лексичні одиниці, а поняття *неологізм (новотвір)* виступає як видовий різновид родового поняття, водночас під „*інновацією*” розуміють недиференційоване позначення всіх нових елементів мови: узуальних, оказіональних (морфем, фразем, слів, словотвірних моделей тощо) [Сенько 2001, с.53-54]. Слушною нам видається і думка Є.А.Карпіловської про те, що „термін *неологізм* або вживаний останнім часом термін *неолексема* об'єднують два різновиди лексичних інновацій: *новотвори* і *нові запозичення*” [Карпіловська 2004, с.229]. Загалом у мовознавстві найбільш поширеним є тлумачення *інновації* як проникнення чогось нового в усталені процеси і моделі, переосмислення чогось усталеного, а *новації* як витворення певних нових зразків, різновидів [Загнітко 2005; Карпіловська 2005].

На сучасному етапі розвитку української лінгвостилістики пріоритетним є один із актуальних напрямків дослідження – характеристика співвідношення художньої мови з загальнолітературною мовою. Текстові особливості віршових творів Василя Стуса свідчать і про зв'язки його мовотворчості з виразливо-зображувальним арсеналом поезії шістдесятників (В.Голобородька, П.Засенка, І.Світличного) з її культурною атмосферою значення й цінності внутрішнього світу людини, що відбилосся на активізації поетичних інновацій. Подібне явище спостерігається насамперед у творчості поетів, у яких „ліричний струмінь викладу домінує над епічним”, – М.Воробйов, М.Вінграновський, І.Драч, Л.Костенко, Б.Олійник, Д.Павличко. Відчутною ж особливістю, притаманною майже всім шістдесятникам, було „органічне злиття народнопісенного начала з інтелектуальним, філософським” [Беценко 1997, с.18].

У поезії В.Стуса, чи не найповніше з-поміж інших представників його доби, розвинувся пошук нових лексем, нових відтінків слів емоційно-психологічного змісту. Почуттєва інформація, що її витворює поет із конкретного предмета, стає певною мовною формою емотивного змісту. Індивідуально-авторський ракурс смислової структури *болю*, як зазначає А.Бондаренко, демонструє утворення на основі цього слова лексичних оказіоналізмів (*стобіль, перебіль, самобіль*) і оказіональних словосполучень (*тороси болю, груди болю, тінь болю, біль мічений, на попіл вигорілий, грім болю, голос болю, біль загуслий, пелехатий*) [Бондаренко 1995].

Естетичним орієнтиром та впізнаваною рисою мовомислення Василя Стуса, що вирізняла його мовну особистість на тлі тогочасного історико-культурного процесу, стала народність, фольклорність його поезії. Це слугує одним із потужних факторів, завдяки яким зберігається й підтримується стійкий читацький та дослідницький інтерес до його поетичного спадку. Адже практично кожен образ поезії В.Стуса можна вважати відбитком живого народнопісенного слова, його продовженням і розвитком, змістовно емним кодом національного мовомислення. „Для Василя Стуса очевидними постають інтелектуально-мисленнєві завдання”, які він постійно ставить і які „прочитуються при сприйнятті глибинного підтексту, ...всього розмаїття” словникових значень слова, „всієї системи внутрішньосистемних семантико-парадигматичних та асоціативно-концептуальних зв'язків” [Загнітко 1998, с.134]. У них Василь Стус активізує глибинний потенціал народнопоетичного словника, що свідчить про глибокий внутрішній демократизм духу, коли мистецька рафінованість органічно поєднана із сповіданням простих істин і відчуттям рідного кореня. Так, наростання почуттів передає поет у рядку: „*Неосяжна осонцена днина*”, використовуючи образ сонця – символ світла, тепла, радості, життя взагалі. Неологізм *осонцена* у цьому випадку має головне змістове навантаження.

Василь Стус сприймає і оцінює навколишній світ та висловлює своє поетичне бачення через багатство народнопоетичного словника, типові фольклорні формули й засоби, створюючи новотвори і нову якість асоціацій. Постійно повторювані й щоразу по-новому осмислювані, вони стають константами, диференційними ознаками його індивідуального авторського мовостилу, набувають статусу мовних кодів національної культури: *І вже болить душа на дуб здубіла, в цій чужаниці, чужєбі, чужині!; Обабіч – чужаниця-чужина. Під кожним під крилом – чужа чужина; Кривокрилий круком крячу* (із „Палімпсестів”).

Відштовхуючись від усталеного, беручи його за основу, автор демонструє всю глибину українського поетичного слова, його традиційність і здатність до асоціативного оновлення водночас. Зауважимо, як лаконічно, гранично чітко автор карбує думку, нагнітаючи при цьому почуття. Вагоме емоційно-змістове навантаження припадає насамперед на нульсуфіксальні утворення. Цікавими у цьому плані є незвично короткі, ніби надламані, але вагомі нульсуфіксальні похідні, що зароджувалися в надрах народно-розмовної мови. Тому вони закономірно ставали складниками поетичного мовлення В.Стуса як виразники почуттів, переживань та бажань, напр.: *Глухоніма вода і сонця снах, І зойк лісів, нагальний, як падуца* („Бриніли по обранених ярах...”); *Ця рвань віків, посовгнутих, як ріки, од гирла до джерел* („Оце збавлення довгих літ жити...”).

Дослідники наголошують, що нульсуфіксальних новотворів у поезіях В.Стуса досить багато й ужиті вони так органічно, що важко сказати яке слово створене ним, а яке відтворене [Білоусенко, 1997]. Так, В.Стус взяв з народної мови *гар* (горіти), *лет* (летіти), *смерк* (смеркати), *рик, синь, щем* тощо. У переважній більшості випадків поет завдяки такій формі створює власні неолексеми й увиразнює та розширює поетичний образ: *Ці прогри відчаю горять, немов офіри* („Смерть – то повище зір...”); *Зайти непомітно за грань сподівання, за обрії нестерпу, за мури покори, за грані шаленства* („Як хочеться – вмерти!”); *Ні витерпу немає ні розради* („Дорога болю”).

Поетичне мовлення В.Стуса пронизує „повсюдне нульсуфіксальне зціплення зубів”, яке зумовлене тим, що він не сприйняв тюремного фольклору, а напругу почуттів і сувору ритмомелодіку передає через

„обрубаність” слова: *Цей погар раю, храм зазналий скверни* („Яка нестерпна рідна, чужина...”); *Просипання і входження знецацька – в сто світів, де кожен надмолодь* („В мені уже народжується Бог”); *Над головою – світлий гар віражів реактивних пілотів* („Який це час...”).

У префіксально-нульсуфіксальних структурах (*погар, поповз, посмерк, передуми* та ін.) поєднується рух і зупинка, префікс перед усиченням створює напругу підкрадання, напр.: *Колючий посмерк повз немов їжак* („Чотири вітри полощать душу...”); *Повільний поповз опуст, розпадання* („Який це час...”).

У римованій поезії з суворою ритмомелодикою часом слова подовжуються чи скорочуються задля того, щоб не руйнувати гармонію вірша. Подібні явища вишиковуються в закономірності. Так, у поетів ХХ століття, наприклад у В.Сосюри, рясніють закінчення *-її, -єє (солов'їній, високеє)*, у П.Тичини бринять подвоєння, довгі суфікси, закінчення (*срібнодзвонні, панно Інно*). У поетичному мовленні В.Стуса найвиразнішими є короткі нульсуфіксальні структури – маркери ідіостилію поета.

Велику кількість новотворів у поезіях В.Стуса становлять суфіксальні індивідуальні утворення. Це зокрема і слова із формантами *-ння, -гтя, -ств*: *свобода німування, реве повесіння, предковічні начування, спромагання, довкола безгоміння, останнє спинання*. Приклади свідчать, що твірною основою виступає не лише дієслово, а й інші частини мови, зокрема іменники, прикметники, а це підвищує незвичайність, нетривіальність вислову: *Жити – то не є долання меж, А навикання і самособою -наповнення* („Мені зоря сіяла нині вранці”); *За округенства вікові покутуватимеш...* („Палімпсести”).

Незначну групу новотворів складають прикметники з дієслівним суфіксом *-ав-*, що походять від дієслівних та прикметникових основ і характеризують зовнішні ознаки предмета, істоти: *Надії озерецька навколо тьмавих вій...* („Палімпсести”).

Кожен майстер слова має індивідуальний смак і щодо новотворів, і щодо відбору засобів із загальноновживаної народної мови. Індивідуальний стиль поета водночас залежить від того, які шари лексики залучені ним до художнього твору, як використано багатозначні слова та їх стилістичні можливості [Сологуб 2007; Чабаненко 2002].

Як свідчать наші попередні спостереження, що узгоджуються з висновками інших дослідників поетичної мови В.Стуса, новими в процесах творення лексем з експресивно-оцінними конотаціями у поезіях В. Стуса є не стільки прийоми побудови слів, скільки конкретні залучені до цього засоби (морфеми, форманти, основи) [Берест 1999; Карпіловська 2005].

У „Словнику поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори)”, укладеного Л.В.Олефіренко [СПМВС 2007], крім нових слів, створених за активними в сучасному лексиконі моделями, подано й шеренги неолексем, які засвідчують моделі, уподобані Василем Стусом, проте малопродуктивні, а то й унікальні в загальному лексиконі. „До слів останнього типу належать новотвори поета – складні іменники з першою основою *все-*. У реєстрі МСФ засвідчено лише 7 іменників, утворених на базі сполуки означального займенника *весь (вся, все)* з іменником, на зразок *всевідання, всезнання, всепрощення, всеспалення* [Карпіловська 2005, с.234-235]. Іменники цієї групи, як *всевладдя і всесилля*, мають подвійну мотивацію, сполукою займенника з іменником та складним прикметником, створеним на її базі пор.: *всевладдя – вся (повна) влада і всевладний*, тобто значення опредмеченої ознаки в такому іменнику може виражатися аналітично, безпосередньо (див. СУМ: *всевладдя* – необмежена влада) і синтетично, через посередництво складного прикметника (пор. СУМ: *всевладний* – 1. Який має необмежену владу; повновладний). У поетичному мовленні В.Стуса зафіксовано 28 іменників такої ж формально-семантичної будови [Колоїз 2003; СПМВС 2007], які переконливо засвідчили нові можливості цієї словотвірної моделі в процесах мовної категоризації світу, напр.: *всебездоння, всебезрух, всевікна, вседобро, всемежа, всенезустріч, всенищівність, всеочі, всепереляк, всерозхрестя, всестривога, всецарствіє, всечекання* та ін. Напр.: *Я єсмь, Вітчизно, як і ти, – еси на всевіки і віки* („З ціложиттєвого ждання...”); Бог *уседуши* Усе душа – спів („З ціложиттєвого ждання...”); *Десь Україна там уся – в антоновім огні – жахтить Усеочам* („Золотокоса красуня”); *Пронозистий вітер. Таксі шурхотіння. Заплакані вікна, всевікна твої* („І край мене почує”).

Про потужну експресивність цієї моделі словотворення в художньо-образному, експресивно-оцінному сприйнятті дійсності свідчить її активне використання й іншими письменниками, пор.: *всебутність* (О.Підсуха), *всевіда* (Яр Славутич), *всечасність* (М.Вінграновський). Як переконуємось, у художньо-образному поетичному сприйнятті з'являються нові аспекти понять, що стосуються вже не безпосереднього осмислення їхніх фізичних, природних якостей, а того емоційно-експресивного впливу, який вони справляють на психіку людини, на її духовну діяльність. Зростання активності в сучасному лексиконі цієї малопродуктивної моделі за рахунок термінів та професіоналізмів засвідчують і нові словники загальноновживаної лексики, пор.: *в(у)сеозброєння, всеєдність, всесушарка* [Віняр 2002; Карпіловська 2004; Мазурик 2002].

Особливістю ідіостилію В.Стуса є часте використання оказіоналізмів-складних іменників, прикметників і прислівників з формантом *сто-* (*стоголосий, стоголовий, стоустий, сторукий, сторіки, стоголоси, стооко*), крім того й неологізмів (*стобіль, стогнів*). У таких новаціях внутрішня форма є досить прозорою, а створеним за їх допомогою образам притаманна посилена негативна експресія: *Дай нами серця неприкаяні, дай стрепіхатий стогнів; Бо що застарілі наші болі над цей невидимий стобіль?* („Дорога болю”); *Кутки позеленіли, стооко звисли гронами зажур* („Дорога болю”).

У поезіях В.Стуса для okazіональних іменників характерне поєднання префіксів *пра-, про-, на-, пона-*, які надають словам відтінку пафосності, урочистості, піднесеності, із емоційно нейтральними основами, різними за частиномовною приналежністю. В результаті такі неолексеми збагачують поетичне мовлення: *Отак живу з чолом прогрішним...; Тут паверх, паниз, пажиття і паскін; І разом з тобою розшукуємо все – до найменшого панігтя; І рідні лица ... тобі здадуться з понагірних веж* („Палімпсести”).

Група лексем із префіксом *пів-* у поезіях Василя Стуса формує основне значення новотворів, що є експресивно-оцінно зарядженими. За умови їх градаційного використання автор передає індивідуальні, своєрідні асоціації, викликані бажанням автора щонайемоційніше передати власні почуття, викликати відповідну реакцію читачів, пор.: *О царство півсердець, півнадій, півпричалів, півзамірів царство, півзмаг і півдум* („І край мене почує”).

В результаті авторського словотворення Василя Стуса іншомовні форманти *-анти-, -архі*, які надають словам книжного відтінку, приєднуючись до нейтральних слів, утворюють інновації, які значно впливають на функціонально-стилістичне та емоційно-експресивне забарвлення усього контексту: *антисебе, антивбивця, антиезуїт* тощо: *Антивбивця, антиезуїт, Антидеспот, антиможновладець* („Антивбивця, антиезуїт...”).

Серед okazіональних складних утворень помітне місце займають інновації, до складу яких входить більше двох компонентів. Подібні утворення вживаються автором з метою розширення кола виражальних можливостей поетичного мовлення, оскільки здебільшого перший компонент надає додаткової ознаки до якісної характеристики поняття: *Гарноброва, пожежностанна, і лячна...* („Гарноброва, пожежностанна...”); *І котилося куль-покотьюлом моє серце в ведмежий барліг; Як прохопитись чорнокриллям під сонцем божевільно-білим...; безоглядно-голі небеса; твої обоюдозаллий край* („Палімпсести...”). *Ти десь блукаєш досі, босоніжко* („Ти десь блукаєш досі, босоніжко”).

Цілісність художнього задуму поетичних творів Василя Стуса втілюється у мовленнєву системність конкретного художнього тексту. На кожному етапі історичного розвитку стилістична система і стилістичні норми визначаються суспільною мовною практикою, естетикою мови, частково й мовними тенденціями окремих суспільних верств. У Стусовій творчості відбувається „розвиток”, В.Стус дає нам поезію, яка є „історично значущою, потрібною і новою”, бо він створив правильний мімесис світу, в якому жив [Павлишин 1993, с.21]. У поетичному світі В.Стуса таїна справжньої поезії полягає в тому, що просте слово, втілюючись у найвідповіднішій формі, незбагнено як набуває великої поетичної сили, дає ефект присутності, співпереживання й співдумання.

Новотвори в поетичному дискурсі В.Стуса мають велику вагу, оскільки матеріалізують „магму почувань”. Неолексеми виявляються стилістично маркованими у поезіях Василя Стуса і зазвичай становлять структурний і змістовий каркас тексту, відображають індивідуальну версію буття, сутність якої закодовано у структурах назв матеріальної субстанції, узуальних і okazіональних. Звернення поета до новотворів дає прекрасну можливість оновити поетичне мовлення, розширити коло його зображально-виразових та експресивно-оцінних засобів.

Як відомо, індивідуально-авторські утворення як частина стилістичних елементів залишаються стилістично виразними насамперед у своїй епосі. Проте й ці стилістичні засоби переходять і в наступну епоху розвитку мови та її стилістичної системи, розвивають поетичні традиції національної мови, являючи собою новий варіант відображення в художній мовотворчості. Проаналізований матеріал становить певну цінність для подальшого виявлення типових тенденцій розвитку okazіонально-стилістичних ресурсів української літературної мови. Закономірно, що початок ХХІ ст. ознаменувався подальшим лінгвістичним осмисленням глибин інновацій та появою цілою низки словників новотворів та okazіоналізмів, укладачі яких здійснили спробу змоделювати лексикони окремих функціонально-стильових різновидів сучасної української мови.

Література

- Берест 1999: Берест Т. Лексичні новотвори у поезії Василя Стуса [Текст] / Т.Берест // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 5 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 1999. – С.312-318. – Бібліогр.: с.318.
- Беценко 1997: Беценко Т. Лінгвостилістичний аналіз поезій Василя Стуса [Текст] / Т.Беценко // Дивослово. – 1997. – № 8. – С. 17-21.
- Білоусенко 1997: Білоусенко Петро, Біленко Тетяна. Поетика іменникової нульсуфіксації В.Стуса [Текст] / П.Білоусенко, Т.Біленко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 5 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 1997. – С.24-27. – Бібліогр.: с.27.
- Бондаренко 1995: Бондаренко А.І. Лексична парадигма „страждання” в поезії В.Стуса [Текст] / А.І.Бондаренко // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 47-54.
- ВТССУМ 2001: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Укл. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К. – Ірпінь: „Перун”, 2001. – 1440 с. – ISBN 966-569-013-2.
- Віняр 2002: Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття [Текст] / Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. – Кривий ріг, 2002. – Вип.2. – 232 с.
- Єрмоленко 2007: Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд: монографія [Текст] / С.Я. Єрмоленко – К.: НДПУ, 2007. – 444 с. – Бібліогр.: с. 427-443.

Загнітко 1998: Загнітко А.П. Синтаксична поетика Василя Стуса: тенденції і закономірності [Текст] / А.П.Загнітко // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 4 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 1998. – С.133-136. – Бібліогр.: с. 136.

Загнітко 2001: Загнітко А.П., Постова О. Естетичне навантаження окказіоналізмів у поезії В.Стуса [Текст] / А.Загнітко, О.Постова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 8 / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С.209-214. – Бібліогр.: с.214.

Загнітко 2005: Загнітко А.П. Постмодерністський поетичний синтаксис: типологічні вияви інновацій [Текст] / А.П.Загнітко // Граматика слова і граматики мови: Зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-коресподента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І.Р.Вихованця / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.). – 1 портр. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.129-151. – Бібліогр.: С. 150-151.

Загнітко 2005: Загнітко А.П., Носко К.В. Способи творення окказіональних слів в ідіостилі Василя Стуса [Текст] / А.П.Загнітко, К.В.Носко // Лінгвістика. – 2005. – №1. – С.203-211. – Бібліогр.: С.211

Карпіловська 2004: Карпіловська Є.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) [Текст] / Є.А.Карпіловська // Українська мова. – 2004. – №3. – С.3-29. – Табл. – Бібліогр.: С. 28-29.

Карпіловська 2005: Карпіловська Євгенія. Мовна категоризація світу і тенденції українського експресивно-оцінного словотворення [Текст] / Є.А.Карпіловська // Граматика слова і граматики мови: Зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-коресподента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І.Р.Вихованця / Укл.: А.Загнітко (наук. ред.). – 1 портр. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С.229 – 254. – Бібліогр.: С.251-252.

Колоїз 2003: Колоїз Ж.В. Тлумачно-словотвірний словник окказіоналізмів [Текст] / Ж.В.Колоїз. – Кривий Ріг, 2003. – 166 с.

Мазурик 2002: Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник [Текст] / Д. Мазурик. – Л., 2002. – 130 с.

Павлишин 1993: Павлишин М. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса [Текст] / М.Павлишин // Дивослово. – 1993. – № 1. – С.15-21.

Рудь 2001: Рудь О.М. Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників [Текст]: Навч. пос. / М.Павлишин – Суми, 2001. – 258 с. – Бібліогр.: с. 256-257.

Сенько 2001: Сенько Е.В. Теоретические основы неологии: [Текст]: Учебное пособие / Под ред проф. Алефиренко. – Владикавказ: Изд-во СОГУ, 2001. – 107 с. – Бібліогр.: С. 103-107.

СПМВС 2007: Словник поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори) [Текст] / Укл. Л.В.Олефіренко. – К., 2003. – 88 с.

Сологуб 2007: Сологуб Н. Словники письменників // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета-оцінка: Зб. наук. праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я.Єрмоленко [Текст] / Укл.: С.Я. Єрмоленко (наук. ред.). – 1 портр. – К., 2007. – С.133-138. – Бібліогр.: с.138.

Стус 1999: Стус В. Твори: у 6 т. – Львів: Просвіта, 1994-1999.

Ткачук В.М., Домрачева І.Р., Ситар Г.В. Лінгвістична концепція Анатолія Загнітка [Текст] / В. М. Ткачук, І.Р.Домрачева, Г. В. Ситар ; Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. В.Гнатюка. – Т.: ТДПУ, 2002. – 200с. – Бібліогр.: в кінці розділів. – ISBN 966-528-169-0.

Чабаненко 2002: Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови [Текст]: Навч. пос. / В. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с. – Бібліогр.: с. 324-343. – ISBN 966-599-139-6.

В статтє проанализирован експресивный потенциал окказіоналізмів поетической речи В.Стуса как черты индивидуального стиля. Особое внимание уделено словообразовательным инновациям поэта, формированию в их семантике експресивно-оценочных коннотаций, которые обусловлены нарушением регулярных в украинском языке моделей категоризации мира. Определены продуктивные модели окказіоналізмів в идиолекте поэта и их место в процессах обогащения стилистической системы языка.

Ключевые слова: инновация, окказіоналізм, коннотация, експресивность.

In this article the tendencies of modern Ukrainian expressive-evaluative word-formation in connection with established ways of language world categorization are considered. Special attention is given to the formation such expressive-evaluative connotations in the semantics of studied nouns which caused by the infringement in the models of world categorization established in the Modern Ukrainian language. For analyzed affixes spectra of their role in the modification of mentioned above integral seme are determined. Considerable attention is spared to interpretation of term innovatsiya in modern scientific literature.

Keywords: innovation, Word-formations, connotation, expressive-evaluative, lexicon.

Надійшла до редакції 30 вересня 2009 року.

ББК Ш12=411.4*50
УДК 81'42

СТРУКТУРНІ ТИПИ ОЦІННОГО ДИСКУРСУ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНИХ УКРАЇНОМОВНИХ РЕЦЕНЗІЙ)

У статті обґрунтовано принципи виділення оцінного дискурсу й оцінного субдискурсу. Окреслено глобальну аксіологічну макростратегію рецензій і схарактеризовано тактики продукування оцінного значення (позитивного / негативного) у різних структурних типах оцінного дискурсу, що використовуються адресантом як суб'єктом оцінювання.

Ключові слова: дискурс, оцінний дискурс, оцінний субдискурс, глобальна аксіологічна макростратегія, комунікативна тактика, аксіологічна тактика.

Питання вияву категорії оцінки у тексті детально опрацьовані у роботах М. Вольф [Вольф 2006], Т. Космеда [Космеда 2000], В. Чабаненка [Чабаненко 2002] та ін. О. Селіванова розглядає аксіологічність як текстово-дискурсивну підкатегорію інформаційного простору дискурсу [Селіванова 2004: 213]. А. Загнітко позиціонує оцінку як один з глибинних принципів організації дискурсу [Загнітко 2008: 61-62]. У такий спосіб актуальним постає аналіз функціонування оцінки у дискурсі з послідовним розмежуванням оцінного дискурсу й оцінного субдискурсу.

Базовими складниками дискурсу, за Ф. Бацевичем¹ [Бацевич 2005], М. Макаровим [Макаров 2003], Є. Сидоровим [Сидоров 2008], виступають комунікативні тактики та комунікативні стратегії, а також одиниці нижчого порядку – комунікативні ходи. Комунікативна стратегія розуміється як інтенційно спрямований комплекс мовленнєвих дій комуніканта, що ґрунтуються на когнітивних процесах узагальнення минулого комунікативного досвіду з вектором на планування й структурування певного дискурсу. Комунікативна тактика визначається як сукупність прийомів і методів реалізації комунікативної стратегії, визначена лінія поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямованої на отримання бажаного ефекту чи запобігання ефекту небажаного [Бацевич 2004: 340].

З-поміж комунікативних тактик, на думку Т. Гладир, важливу роль відіграють аксіологічні тактики, що сприяють реалізації глобальної аксіологічної макростратегії в оцінному дискурсі, та аксіологічні тактики, що постають елементами інших тактик в оцінному субдискурсі. Глобальну аксіологічну макростратегію позиціоновано як загальне спрямування комунікативних дій мовця на висловлення власного судження про певний об'єкт / певний суб'єкт за допомогою мовленнєвих ходів, тактик, стратегій або їх комбінації. Отже, на основі прагматичного чинника виділяємо оцінний *дискурс* та *оцінний субдискурс*: глобальна аксіологічна макростратегія та обов'язкові аксіологічні тактики формують оцінний дискурс як самодостатній тип дискурсу, а факультативні аксіологічні тактики у різноманітних комунікативних стратегіях дозволяють виділити оцінний субдискурс у межах дискурсів різних типів (політичного, рекламного, педагогічного, ксенофобічного, наукового, ритуального тощо) [Краснобаєва-Чорна 2008: 99].

Найтипівшими виявами оцінного дискурсу постають рецензії на різноманітні наукові видання (словники, монографії, навчальні посібники тощо). В такий спосіб, актуальність статті зумовлена відсутністю дослідження комунікативних тактик оцінного дискурсу на матеріалі сучасних україномовних рецензій в авторитетних часописах і збірниках наукових праць України (2004-2009 рр.).

У дискурсивній практиці можна виділити два типи аксіологічних тактик: 1) тактики продукування оцінного значення (позитивного / негативного), що використовуються адресантом як суб'єктом оцінювання; 2) тактики реагування на оцінне значення (позитивне / негативне), що пов'язані з адресатом як об'єктом оцінювання. Метою статті постає окреслення основних структурних типів оцінного дискурсу й аналіз тактик продукування оцінного значення в оцінному дискурсі на матеріалі сучасних рецензій.

Аналіз фактичного матеріалу (понад 100 рецензій) дозволив виокремити три основні структурні типи оцінного дискурсу (див. Табл. 1):

¹ Дискурс можна визначити як тип комунікативної діяльності, інтерактивне (і трансактивне) явище, яке має різні форми вияву (усну, писемну, внутрішню, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування, являє собою складний синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів [Бацевич 2005: 13-14].

Структурні типи оцінного дискурсу (рецензія)

Структурний тип	Компоненти	Примітки
I.	1. Вступ (оцінка (+ / -) / нейтральна (анотований вступ))	обов'язковий компонент
	2. Основна частина (оцінка (+/-))	обов'язковий компонент
	3. Висновок (оцінка (+/-))	обов'язковий компонент
	4. Література	факультативний компонент
II.	1. Епіграф / Анотація	факультативний компонент
	2. Вступ (оцінка (+/-) / нейтральна)	обов'язковий компонент
	3. Основна частина складається з двох окремих блоків: <ul style="list-style-type: none"> • оцінка (+) • оцінка (-) 	обов'язковий компонент
	4. Висновок (оцінка (+))	обов'язковий компонент
III.	1. Вступ (оцінка (+))	обов'язковий компонент
	2. Основна частина (оцінка (+))	обов'язковий компонент
	3. Висновок (оцінка (+))	обов'язковий компонент

I. Розглянемо детальніше перший структурний тип.

Вступ. Вступ рецензії може мати три основні різновиди: анотований вступ з нейтральною оцінкою (приклад 1), вступ з позитивною оцінкою рецензованого об'єкта (приклад 2) і вступ, у якому рецензований об'єкт уведено до кола авторитетних видань з певної проблематики з акцентом на внеску автора в опрацювання цієї проблематики, що інтерпретується як позитивна оцінка (приклад 3).

(1) **Вступ анотований (оцінка (нейтральна)):** *Рецензований навчальний посібник С.І. Дорошенка «Загальне мовознавство» присвячений аналізу основних проблем мовознавства як науки й адресований насамперед студентам вищих навчальних закладів. Автором зокрема з'ясовано місце і значення науки про мову як універсальну невід'ємну належність людини, як загальнолюдське явище, що служить засобом спілкування людей, зняряддя оформлення думок (Загнітко, Домрачева 2007: 533).*

(2) **Вступ / оцінка об'єкта (+):** *Наші предки добре розуміли цінність записаного слова. Як зазначається в одній із писемних пам'яток початку XVII ст., «усіякі справи, які письмом не бувають описані і збережені, деколи з пам'яті людської виходять і в забуття йдуть, а котрі письмом утверджені бувають, ті в пошані і в пам'яті людській тривалі і ґрунтовні на майбутні часи збережені залишаються» (переклад наш. – Р.О.). / Рецензований словник є прикладом того, скільки цінного для української мови і культури матеріалу збережено саме завдяки тому, що він був вчасно зібраний і записаний (Осташ 2006: 117).*

(3) **Вступ-введення у проблематику / оцінка (+):** *На зламі XX століття в українському мовознавстві з'явилися граматичні праці, що засвідчують нові підходи до вивчення мовної системи, докорінну зміну поглядів на об'єкт наукового аналізу. Це передусім новаторські дослідження «Нариси з функціонального синтаксису української мови» (К., 1992), «Грамматика української мови. Синтаксис» (1993) І.Р. Вихованця, «Теоретична морфологія української мови» І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської (К., 2004) ... / Вагомий внесок у царині граматики української мови зробив А.П. Загнітко, який упродовж останніх двадцяти років опублікував низку наукових праць з проблем функціонального, комунікативно-прагматичного ладу сучасної української мови (Шульжук 2006: 119) [див. також (Загнітко 2006: 260)].*

Основна частина. Основна частина містить поетапний (за розділами, частинами та ін.) анотований виклад рецензованого об'єкта, у який вплетені позитивна та негативна оцінки. Здебільшого негативна оцінка значно менша за позитивну і становить приблизно від 5% до 30% тексту рецензії. Позитивна та негативна оцінки об'єкта супроводжуються аргументацією (приклад 4 і приклад 5); негативна оцінка може додатково виділятися за допомогою графічних засобів курсиву або підкреслення (приклад 6); поряд з аргументацією негативної оцінки логічним є прийом порівняння з попереднім виданням або іншим джерелом (приклад 7); іноді негативна оцінка пом'якшується певними припущеннями рецензента щодо її причин, внаслідок чого створюється ефект одночасного виправдання негативної оцінки (приклад 8), яка додатково може ще супроводжуватися позитивною оцінкою (приклад 9).

(4) **Оцінка об'єкта (+) / аргументація:** *Словник має оригінальну (навіть на сьогоднішній час – новаторську) структуру / Кожне чоловіче ім'я оформлене у словникову статтю, яка має п'ять пунктів (жіноче ім'я – чотири пункти) (Осташ 2006: 117-118) [див. також (Дика 2006: 126; Чабаненко 2004: 81)].*

(5) **Оцінка об'єкта (-) / аргументація:** *На жаль, у книзі не розкрито значення символів транскрипції і навіть не зазначено її джерела. / Така інформація є необхідною, оскільки в збірниках українських діалектних текстів лише за останнє десятиріччя використано щонайменше п'ять транскрипційних систем (Дика 2006: 125) [див. також (Шульжук 2006: 123; Чабаненко 2004: 82)].*

(6) **Оцінка (-) / аргументація / оцінка (-) / аргументація + графічний засіб (підкреслення):** Однак засвідчимо, що аналіз співвідношення мови і мислення, розкриття поняття паралінгвістики та характеристика інших засобів спілкування людей можна було б об'єднати в один параграф, / оскільки дослідження цих понять скероване на розуміння загальних процесів, що відбуваються у мовленнєвій діяльності, тобто підпорядковане єдиній меті – аналізові комунікативних явищ. / Разом з тим, видається необхідним подати у праці більш детальне трактування понять «прагматика», «семіотика», / оскільки побіжне (у заголовку) згадування про них ускладнює засвоєння студентами відповідних процесів у мові (Загнітко, Домрачева 2007: 534).

(7) **Порівняння / оцінка (-) / порівняння / аргументація:** Зазначимо, що в навчально-методичному посібнику О. Мигoliniця «Українські закарпатські говірки. Збірник текстів» (Ужгород, 2002), тексти з якого увійшли до рецензованого збірника, вказано прізвища студентів-записувачів; / однак при передруку цю інформацію знято, що, на нашу думку, є неприйнятним. / З цього погляду взірцем можуть слугувати збірники діалектних текстів, підготовлені викладачем Львівського національного університету Н. Глібчук, де упорядниці при кожному тексті подала інформацію про студента-записувача. / Такий підхід може стати гарним поштовхом і заохоченням до подальшої роботи студентів у царині діалектології (Дика 2006: 125) [див. також (Мацюк 2008а: 131)].

(8) **Виправдання / оцінка об'єкта (-):** Очевидно, через технічні труднощі / в текстах не відбито важливої риси закарпатських говірок – препалатальності приголосного [л] (Дика 2006: 125).

(9) **Оцінка об'єкта (+) / оцінка об'єкта (-) / виправдання:** Позитивним у словнику вважаємо те, що ці імена, у тому числі старовинні і рідкісні, були задокументовані. / Якщо у словнику через брак місця при котромусь із таких імен не подано конкретних прикладів, / це значить, що вони залишились в архіві автора (Осташ 2006: 118).

Досить розповсюдженою є тактика подачі непрямой негативної оцінки через побажання на майбутнє (приклад 10).

(10) **Побажання / оцінка об'єкта (-):** Хотілося б, / щоб у нових випусках посібника був вагоміший перелік праць наприкінці матеріалів про кожного вченого. Наприклад, про О. Потебню вишли такі нові збірники: «О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури» (К., 2004); «Олександр Потебня: сучасний погляд» (Харків, 2006) (Мацюк 2008б: 125). У цьому прикладі змістовність зауваження автора рецензії підкріплено конкретним фактичним матеріалом.

Негативна або позитивна оцінки у дискурсі досить часто підтверджується цитатами з рецензованого об'єкта з обов'язковим зазначенням сторінки, на якій міститься ця цитата (приклад 11).

(11) **Оцінка (+) / цитата:** Важливим є те, що автор не ототожнює теми з даним, а реми з новим, хоча вони часто збігаються: / «Непоодинокими є випадки, коли речення будується від теми до реми, але при цьому і тема, і рема виступають новими, уперше згадуваними в тексті» (с. 251) (Шульжук 2006: 121) [див. також (Мацюк 2008а: 133)].

Негативна оцінка рецензентом об'єкта / суб'єкта може супроводжуватися питальними реченнями, створюючи у такий спосіб ефект розмірковування над певною проблемою (приклад 12).

(12) **Оцінка (-) / питальні речення:** ... слід наголосити на тому, що назви окремих таблиць вимагають корекції. Так, авторка подає в таблиці 36 «Еквіваленти речення» типи цих речень, а в таблиці 37 «Різновиди слів-речень». / Тому постає питання, чи це те саме синтаксичне явище, чи це різні явища? Якщо, те саме, то навіщо різні назви, якщо ж різні, то яка дефініція є повноцінною для останніх? (Загнітко 2008: 422).

Одним з найчастотніших виявів негативної оцінки є вказівка на наявність технічних помилок, тобто друкарських і коректорських огріхів (приклад 13).

(13) **Оцінка (-) / технічні помилки:** В окремих випадках навчальний посібник вимагає прискіпливого прочитання (Таблиця 99 та ін.) / для зняття технічних та коректорських огріхів (Загнітко 2008: 422) [див. також (Дорошенко 2007: 530)].

Зустрічаємо структурний різновид оцінного дискурсу, в якому в основній частині чергуються позитивна і негативна оцінки (з домінуванням позитивної) і завершує основну частину негативна оцінка, що виноситься окремо у вигляді міркувань або пропозицій (приклад 14).

(14) **Оцінка об'єкта (+) / оцінка-міркування об'єкта (-):** Заакцентовуючи високий науковий рівень рецензованої монографії М. Скаб, / хочемо водночас висловити деякі міркування щодо певних положень:

1. Певною мірою можна спостерігати термінологічний різнобій у назвах розділів і підрозділів монографії, пор.: Розділ 1 – «слова-імені концепту», Розділ 2 – «імені концепту», підрозділи 1.5 і 3.4 – «макроконцепт душа» (і на стор. 215), 2.5.1 і далі – «концепт душа» (і на сс. 14, 65), а також у тексті монографії зустрічаємо термін лінгвоконцепти-абстракції (стор. 317).

2. З незрозумілих причин чомусь відсутні у змісті підрозділ 1.5., який починається на стор. 77 і має назву «Дослідження динаміки розвитку сакральної сфери атомарним шляхом: макроконцепт Душа як компонент сакральності» і підрозділ 2.5. «Структура макроконцепту Душа та його стосунки з іншими концептами сакральної і не сакральної сфер за даними парадигматичного виміру» (стор. 214) (Олексенко, Краснобаєва-Чорна 2008: 271) [див. також (Загнітко, Домрачева 2007: 535)].

Висновок. Типовою для висновку постає позитивна оцінка (звичайна або розгорнута) об'єкта / суб'єкта з висловлюванням сподівань на популярність рецензованого об'єкта у наукових колах (приклади 15, 16), зацікавлення читачької аудиторії рецензованим об'єктом з окресленням перспективи (приклад 17).

(15) **Оцінка (+) / сподівання на популярність рецензованого об'єкта:** *Глибина й актуальність їх [спостережень й узагальнень] змісту, простота й ясність викладу, аргументованість і наукова цінність пропонованого автором розв'язання дискусійних теоретичних проблем / дозволяють сподіватися, що книги знаного граматаста стануть затребуваними викладачами вищих навчальних закладів, науковими працівниками, аспірантами, студентами* (Дорошенко 2007: 530-531).

(16) **Розгорнута оцінка суб'єкта (+) / сподівання на популярність рецензованого об'єкта:** *Заслуга автора в тому, що він зібрав воедино велику кількість антропонімів, які були у його час розсіпані по багатьох публікаціях, записав те, що реально функціонувало, не відкинув старовинного і рідкісного і таким чином продовжив лінію спадкоємності з минулого через сучасне і в перспективу / Гідною подиву і пошани є ерудиція, ентузіазм дослідника і велика працелюбність на благо свого народу. ... / Разом із тим після публікації словник починає нове життя і, без сумніву, ще багато славістів із вдячністю згадають його автора, невтомного і щирого трудівника на ниві української антропоніміки* (Осташ 2006: 121) [див. також (Дика 2006: 128)].

(17) **Оцінка об'єкта (+) / сподівання на зацікавленість рецензованим об'єктом / перспектива:** *Рецензована монографія належить до значущих, / вона зацікавить усіх, хто займається проблемами мовної категоризації та концептуалізації не тільки в Україні, а й далеко за її межами. / Опрацьовані в ній аспекти спонукатимуть до нових пошуків і студій у когнітивній лінгвістиці* (Олексенко, Краснобаєва-Чорна 2008: 271); **оцінка об'єкта (+) / перспектива:** *Загалом рецензована монографія є концептуально завершеним дослідженням. ... / Необхідність такої праці поза всяким сумнівом, оскільки вона відкриває перспективу нового і новітнього осмислення художньо-поетичних текстів, визначення їхньої значущості у мовно-когнітивній, мовно-психологічній динаміці* (Загнітко 2006: 263) [див. також (Шульжук 2006: 123)].

Частотним є структурний компонент пом'якшення категоричності висловлених негативних оцінок з акцентацією на їхніх дискусійному характері та неможливості однозначного вирішення (приклад 18).

(18) **Пом'якшення категоричності попередньої оцінки (-) / оцінка об'єкта (+):** *Загалом висловлені міркування є дискусійними і не впливають на зальну оцінку навчального посібника, / що виконаний кваліфіковано з належними теоретико-концептуальними узагальненнями і висновками* (Загнітко, Домрачева 2007: 535); *Як бачимо, закидів укладачам і відповідальному редакторові Словника чимало, але вони не такі вже й серйозні, / щоб применшити цінність і значення рецензованої праці. Українська фразеологія (так точніше в даному разі, ніж «лексикографія») збагатилася солідним і надзвичайно потрібним виданням* (Чабаненко 2004: 83).

Автор рецензії, завершуючи свою оцінку, може вказати на невичерпність розглянутих проблем і питань у рецензованому об'єкті, але в останніх реченнях здебільшого міститься розгорнута позитивна оцінка об'єкта (приклад 19).

(19) **Вказівка на невичерпність розглянутих проблем / оцінка об'єкта (+):** *Звичайно, рецензована робота не вичерпує всіх теоретичних проблем і практичних аспектів жаргонно-сленгового вокабуляру в системі української мови. Є й інші актуальні питання жаргонології, які потребують свого вирішення. / Але в монографії Лесі Ставицької читач пройде шлях пізнання від питань соціальної діалектології до соціолінгвістичних категорій, а з ними до жаргонології. Повчально. Цікаво. По-новому* (Мацюк 2008а: 135).

Зафіксовано також структурний різновид рецензії з варіативним компонентом – списком літератури [див. (Загнітко 2006)].

II. Окреслимо особливості другого структурного типу аналізованого дискурсу. Вступ і висновки обох типів досліджуваного дискурсу не мають відмінностей. Аксиологічні тактики основної частини також не виявляють принципових розбіжностей в обох структурних різновидах оцінного дискурсу. Нагадаємо, що відмінність другого типу від першого полягає у тому, що основна частина другого формується двома окремими блоками – блоком позитивної оцінки (комунікативні тактики вираження позитивної оцінки) та блоком негативної оцінки (комунікативні тактики вираження негативної оцінки). Зазначимо, що рецензії цього типу можуть мати факультативний компонент – **епіграф** з рецензованого об'єкта [див. (Загнітко, Краснобаєва-Чорна 2007: 535)] або **анотацію** (приклад 20), виділені курсивом.

(20) **Анотація:** *Містить роздуми про проблеми функціонування української мови в Україні, її ролі в розвитку суспільства і консолідації українського народу, мовних контактів України з іншими країнами, культури мови, перекладознавства. Наскрізною є думка про необхідність збереження й утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя* (Лєсюк 2009: 123).

Вступ. Здебільшого розпочинає рецензії цього структурного різновиду розгорнута позитивна оцінка (приклад 21).

(21) **Розгорнута оцінка (+):** *Структура аналізованої монографічної праці відображає найважливіші аспекти аналізу рівня мовної компетенції видатних людей, що заявлені авторкою у вступі. / Зміст її логічно і послідовно викладений у трьох основних розділах ...* (Загнітко, Краснобаєва-Чорна 2007: 535).

Основна частина. Основна частина складається з двох самостійних блоків: блоку позитивної оцінки (приклад 22) та блоку негативної оцінки (приклади 23, 24). Як і у першому структурному різновиді оцінки можуть супроводжуватися різними додатковими елементами (див. приклади 4-14).

Позитивна оцінка (+).

(22) **Оцінка (+):** У першій частині своєї праці «Загальні питання» (с. 11-50) Я. Соколовський, ретельно проаналізувавши стан вивчення обраних іменних дериватів у сучасній славистиці, виклав власну концепцію їхнього зіставного дослідження (Карпіловська 2006: 283).

Негативна оцінка (-).

(23) **Вступне речення блоку / оцінка (-) / аргументація / оцінка (-), ускладнена цитатою / оцінка (-):** Як і майже до кожної праці, так і до цієї можна висловити якісь зауваження чи побажання. / Зокрема, впадають у вічі деякі повтори, / які можна пояснити тим, що книжка складається з окремих статей та нарисів... / На с. 24 автор говорить про те, що, «не забезпечивши виключного функціонування української мови у сфері внутрішньодержавного офіційного спілкування ..., не подолавши надмірної варіативності літературного мовлення, не запровадивши єдиний літературний стандарт, передусім у правопису, українській мовній спільноті буде надзвичайно складно відстояти своєрідність власної мови, а отже і свою національну ідентичність». Вважаємо, що тут децю перебільшена роль таких чинників, як надмірна варіативність мови та наявність чи відсутність єдиного стандарту у її нормалізації... / Місцями трапляються технічні помилки... (Лесюк 2009: 129-130).

(24) **Оцінка (+) / оцінка (-) / аргументація / оцінка (-), ускладнена цитатою:** Монографічне дослідження є цілісним і змістовно викінченим. / У таких студіях, що торкаються діткливого матеріалу творчої особистості, можливо варто було компактніше згрупувати підрозділи, в яких говориться про безпосередній виклад думок І.Франка (2.6. «І.Франко про педагогічну риторіку та майстерність»; 2.7. «І.Франко про юридичну риторіку» ...), і підрозділи, в яких простежуються особливості аналізу лінгвістичної концепції І.Франка, його праць, принципів та поглядів авторкою або іншими дослідниками (2.5. «І.Франко – декламатор»; 2.8. «І.Франко як академічний ритор» ...).

Останнім часом у лінгвістичних студіях почастишало використання тих чи інших дослідників, називання їхніх прізвищ без ініціалів, у чому, очевидно легко простежити вплив європейських відповідних досліджень. / У цьому разі варто послідовно застосовувати заявлений принцип, в іншому разі створюється певна недоречність, тому що, наприклад, прізвища українських і російських вчених вживаються з ініціалами, а всесвітньо відомі класики без: «Як справедливо зазначав І.Франко, поняття оцінки складається історично, він порівнює оцінки, що їх дали Аристотель, Гомер, Данте, Шекспір та Гете в проекції на художні тексти» (с. 268) (Загнітко, Краснобаєва-Чорна 2007: 537). У наведеному уривку одинична позитивна оцінка завершує попередній блок і виконує функцію пом'якшення перед блоком негативної оцінки.

Висновок. Розбіжностей у висновках першого та другого структурних типів не зафіксовано (пор. приклад 25).

(25) **Оцінка об'єкта (+) / сподівання на популярність рецензованого об'єкта:** Представляючи українській аудиторії монографію Я. Соколовського, ми не сумніваємося, що вона своїм величезним фактичним матеріалом, детальними його класифікаціями і цінними теоретичними узагальненнями зацікавить не лише дериватологів, а й усіх, хто сьогодні працює над оновленням і розбудовою українського лексикону (Карпіловська 2006: 284).

III. В окремий структурний тип оцінного дискурсу можна виділити рецензії без негативної оцінки, тобто усі авторські оцінки рецензованого суб'єкта / об'єкта у дискурсі є тільки позитивними ([див. (Широкоград, Філон 2008; Загнітко, Михальченко 2009)]).

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що обов'язковими елементами глобальної аксіологічної макростратегії у рецензії, поряд з експліцитними оцінками суб'єкта й об'єкта, виступають аргументація, порівняння, виправдання, апеляція до інших наукових джерел, цитування, сподівання на популярність рецензованого об'єкта, окреслення перспективи тощо. Усі ці засоби спрямовані на дотримання принципів наукового етикету та мінімізації категоричності негативної оцінки в дискурсі.

Література

1. *Аксиологическая лингвистика 2008*: Аксиологическая лингвистика: проблемы лингвоконцептологии и лингвокультурных типажей [Текст]: сб. науч. тр. / Федер. агентство по образованию, Комитет по образованию Администрации Волгогр. обл.; Волгогр. соц.-пед. колледж, Науч.-исслед. лаб. «Аксиологическая лингвистика»; под ред. Н. А. Красавского. – Волгоград: Колледж, 2008. – 127с.
2. *Бацевич 2004*: Бацевич, Ф. Основы коммуникативной лингвистики [Текст]: підручник / Ф. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 244с. – (Серія «Альма-матер»). – Бібліогр.: с. 304-317. – ISBN 966-580-172-4.
3. *Бацевич 2005*: Бацевич, Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи [Текст]: монографія / Ф. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2005. – 264с. – Бібліогр.: с. 232-249. – ISBN 966-7651-32-0.
4. *Вольф 2006*: Вольф, Е. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е. Вольф. – изд. 3-е, стер. – М.: КомКнига, 2006. – 261с. – (Лингвистическое наследие XX века). – Библиогр.: с. 247-256. – ISBN 5-484-00400-4.
5. *Загнітко 2008*: Загнітко, А. Основы дискурсологии [Текст]: науково-навчальне видання / А. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 194с. – Бібліогр.: с. 158-177. – ISBN 978-966-639-378-7.

6. *Кислицина 2002*: Кислицина, Н.М. Прикметники зі значенням узагальненої позитивної оцінки як фрагмент мовної картини світу (на матеріалі російської, української та англійської мов): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Н. М. Кислицина. – К., 2002. – 20с.

7. *Краснобаєва-Чорна 2008*: Краснобаєва-Чорна, Ж. Дискурсивна практика [Текст]: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Ж. Краснобаєва-Чорна. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 141с. – ISBN 978-966-639-385-5.

8. *Космеда 2000*: Космеда, Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки [Текст] / Т. А. Космеда. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2000. – 350с. – Бібліогр.: с. 312-336. – ISBN 966-613-131-5.

9. *Макаров 2003*: Макаров, М.Л. Основы теории дискурса [Текст] / М. Л. Макаров. – М.: Гнозис, 2003. – 276с.

10. *Онищенко 2005*: Онищенко, І.В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Онищенко. – Дніпропетровськ, 2005. – 20с.

11. *Селиванова 2004*: Селиванова, Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации [Текст] / Черкасский гос. ун-т им. Богдана Хмельницкого. – К.: Брама, 2004. – 336с. – Библиогр.: с. 282-315. – ISBN 966-8021-94-0.

12. *Сидоров 2008*: Сидоров, Е.В. Онтология дискурса [Текст] / Е. В. Сидоров. – М.: URSS, 2008. – 228с. – Библиогр.: с. 222-228. – ISBN 978-5-382-005-16-4.

13. *Шутак 2002*: Шутак, Л.Б. Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Б. Шутак. – К., 2002. – 20с.

14. *Чабаненко 2002*: Чабаненко, В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови [Текст] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т. 2002. – 351с. – Бібліогр.: с. 324-343. – ISBN 966-599-139-6.

Список джерел

1. *Дика 2006*: Дика, Л. «Нове слово в українській діалектній текстології» [Текст] / Л. Дика // Українська мова. – 2006. – №4. – С. 124-128. – Рец. на кн.: Українські закарпатські говірки: тексти / [упор. та передм. О. Ф. Мигoliniнecь, О. Д. Пискач]. – Ужгород: Ліра, 2004. – 400с.

2. *Дорошенко 2007*: Дорошенко, С. «Помітний внесок у вивчення теоретичних основ синтаксису» [Текст] / С. Дорошенко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 528-531. – Рец. на кн.: Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису: в 3 ч. – Горлівка: ГДПІМ, 2004 (Ч. 1. – 246с.; Ч. 2. – 254с.; Ч. 3. – 266с.); Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378с.; Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289с.

3. *Загнітко 2006*: Загнітко, А. «Поетична енергетика і синергетика» [Текст] / А. Загнітко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 260-264. – Рец. на кн.: Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338с.

4. *Загнітко 2008*: Загнітко, А. «Зрине сприйняття» [Текст] / А. Загнітко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Вип. 16. – С. 422. – Рец. на кн.: Ачилова В.П. Синтаксис і пунктуація української мови в таблицях і схемах: навч. посіб. – Сімферополь: Доля, 2006. – 172с.

5. *Загнітко, Домрачева 2007*: Загнітко, А.П., Домрачева, І.Р. «Традиційна і нова інтерпретація» [Текст] / А. П. Загнітко, І. Р. Домрачева // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 533-535. – Рец. на кн.: Дорошенко С.І. Загальне мовознавство: навч. посіб. – К.: ЦНЛ, 2006. – 288с.

6. *Загнітко, Краснобаєва-Чорна 2007*: Загнітко, А., Краснобаєва-Чорна, Ж. «Комунікативна компетенція творчої особистості» [Текст] / А. Загнітко, Ж. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 535-537. – Рец. на кн.: Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Львів: ПАІС, 2006. – 326с.

7. *Загнітко, Михальченко 2009*: Загнітко, А., Михальченко, М. «Концепція лінгвістичної відносності» [Текст] / А. Загнітко, М. Михальченко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 298-299. – Рец. на кн.: Kikiewicz A. Aspekty teorii wzgędności lingwistycznej. – Olsztyn, 2007. – 108р.

8. *Карпіловська 2006*: Карпіловська, Є. «Спільне і відмінне у слов'янській мовній категоризації» [Текст] / Є. Карпіловська // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 283-284. – Рец. на кн.: Jan Sokołowski. Słowiańskie derywaty imienne z przymikiem negacji w podstawie słowotwórczej. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 247s.

9. *Лесюк 2009*: Лесюк, М. «Мовна і культурна різноманітність – запорука примноження духовного багатства світової цивілізації» [Текст] / М. Лесюк // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 123-130. – Рец. на кн.: Чередниченко О. Про мову і переклад. – Київ: Либідь, 2007. – 248с.

10. *Мацюк 2008а*: Мацюк, Л. «Про вербальну свободу, або про монографію Лесі Ставицької «Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови» [Текст] / Л. Мацюк // Українська мова. – 2008. – №1. –

С. 131-135. – Рец. на кн.: Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. – К.: Критика, 2005. – 464с.

11. *Мацюк 2008б*: Мацюк, Л. «Викликає пошану і захоплення» [Текст] / Л. Мацюк // Українська мова. – 2008. – №4. – С. 123-125. – Рец. на кн.: Загнітко А. Історія українського мовознавства в особах: наук.-навч. посіб. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Ч. 1. – 184с.

12. *Олексенко, Краснобаєва-Чорна 2008*: Олексенко, В., Краснобаєва-Чорна, Ж. Рец. на монографію М. Скаб «Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери» (Чернівці: Рута, 2008 – 560с.) [Текст] / В. Олексенко, Ж. Краснобаєва-Чорна // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 7. – С. 269-271.

13. *Осташ 2006*: Осташ, Р. «Скарбниця імен» [Текст] / Р. Осташ // Українська мова. – 2006. – №3. – С. 117-121. – Рец. на кн.: Трійняк І.І. Словник українських імен. – К: Довіра, 2005. – 509с.

14. *Фаріон 2009*: Фаріон, І. «Мова як спосіб життя» [Текст] / І. Фаріон // Українська мова. – 2009. – №1. – С. 118-122. – Рец. на кн.: Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів: Місіонер, 2000. – 298с.

15. *Чабаненко 2004*: Чабаненко, В. «Словник фразеологізмів української мови» [Текст] / В. Чабаненко // Мовознавство. – 2004. – №1. – С. 81-83. – Рец. на кн.: Словник фразеологізмів української мови / [укл.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко; відп. ред. В. О. Винник]. – К.: Наук. думка, 2003. – 1098с.

16. *Шорокорад, Філон 2008*: Шорокорад, Ф., Філон, М. «Фразеологізм – текст – культура» [Текст] / Ф. Шорокорад, М. Філон // Українська мова. – 2008. – №4. – С. 126-128. – Рец. на кн.: Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416с.

17. *Шульжук 2006*: Шульжук, К. «Вагомий внесок у царині граматики української мови» [Текст] / К. Шульжук // Українська мова. – 2006. – №4. – С. 119-123. – Рец. на кн.: Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378с.

В статтє обоснованы принципы выделения оценочного дискурса и оценочного субдискурса. Описано глобальную аксиологическую макростратегию рецензий и охарактеризовано тактики продуцирования оценочного значения (положительного / отрицательного) в различных структурных типах оценочного дискурса, которые используются адресантом как субъектом оценивания.

Ключевые слова: дискурс, оценочный дискурс, оценочный субдискурс, глобальная аксиологическая макростратегия, коммуникативная тактика, оценочная тактика.

The classification principles of assessment discourse and assessment subdiscourse are proved. The global axiological macrostrategy of opinion is determined; the tactics of producing of assessment sense (positive / negative) in the various structure type of discourse are described.

Keyword: discourse, assessment discourse, assessment subdiscourse, global axiological macrostrategy, commutative tactics, axiological tactics.

Надійшла до редакції 27 травня 2009 року.

Олена Луценко

ББК Ш12 = 411.4*50

УДК 811.161.2'42'367

ФУНКЦІОНАЛЬНІ РІЗНОВИДИ ПРИСЛІВНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

На матеріалі текстів сучасної української художньої прози проаналізовано особливості семантичних типів власне-прислівних і прислівно-кореляційних речень зі з'ясуванням еволюції лінгвістичних поглядів на прислівні СПР і їхнього статусу в синтаксичній системі, визначено особливості структури прислівних складнопідрядних речень у художніх текстах, виявлено специфіку сполучувальних та співвідносних засобів, семантику опорних слів, охарактеризовано кількісні параметри семантичних класів прислівних СПР, розглянуто прислівні СПР як визначники авторського стилю.

Ключові слова: художній текст, категорії тексту, ієрархія категорій, складнопідрядне речення, прислівні складнопідрядні речення, класифікація речень, опорне слово, абзац, надфразна єдність.

Складні речення завжди були і залишаються об'єктом пильної уваги дослідників. На сучасному етапі розвитку лінгвістики тексту вони частіше стали розглядатися в єдності системного і текстового аспектів. Особливе значення надається дослідженню текстотвірних функцій речень. При цьому функціонування саме прислівних складнопідрядних речень у художньому тексті з простеженням специфіки семантичних і

структурних типів не поставало як окреме лінгвістичне студіювання. У тексті ці речення набувають повнішої, смішшої і більш вичерпної характеристики.

Сучасні мовознавці визначають складнопідрядне речення (далі СПР) як речення, де предикативні частини граматично залежні одна від одної: одна з них виступає головною, а інша – підрядною, тобто залежною від першої, підпорядкованою їй. Отже, речення, що складається з двох або більше предикативних частин, поєднаних підрядним зв'язком у єдине структурне, семантичне та інтонаційне ціле за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів та інших граматичних засобів, виступає складнопідрядним.

У лінгвістиці наявні різні підходи до СПР: логіко-граматичний, формально-граматичний, структурно-семантичний, семантико-структурний і под. Активне вивчення СПР розпочинається на початку ХІХ ст. У цей час формується логіко-граматична класифікація (І.Вагилевич, І.Нечуй-Левицький, В.Симович, С.Смаль-Стоцький, С.Тимченко та ін.). У кінці ХІХ ст. почав набувати популярності формально-граматичний підхід до СПР. Його прихильники з-поміж СПР розрізняли структури зі сполучними словами (відносні речення) і зі сполучниками (сполучникова підрядність) (Л.А.Булаховський, М.М.Петерсон, О.М.Пешковський, П.Ф.Фортунатов, О.Б.Шапіро та ін.). В опрацьованні структурно-семантичної класифікації СПР (ХХ ст.) значну роль відіграли праці В.А.Белошапкової, І.Р.Вихованця [Вихованець 1993], М.В.Всеволодової, А.П.Загнітка [Загнітко 2001], О.С.Мельничука [Мельничук 1996], М.С.Поспелова [Поспелов 1959], І.Г.Чередниченка [Чередниченко 1959] та ін. Окремі різновиди підрядних частин досліджували: М.О.Заборна (порівняльні), В.Г.Зарицька (синкретизм у системі СПР), Т.В.Ломакович (займенниково-співвідносні), В.Г.Мараховська (прикомпаративні), Л.В.Пономарьова (власне-прислівні) та ін. Існує також семантико-структурна, швидше функційно-структурна, класифікація А.К.Федорова [Федоров 2002], у якій усі типи СПР поділено на дві великі групи: поліфункціональні, що містять кілька видів підрядних речень, і монофункціональні, у складі яких наявний один вид підрядного зв'язку.

Художній текст являє собою організовану певним чином систему, що характеризується наявністю елементів комунікації, специфічністю їхнього набору й особливою структурою відношень між ними. Найбільша специфіка властива синтаксичному рівню тексту. СПР беруть участь у формуванні тексту, оформленні його композиції. Тому, щоб вичерпно охарактеризувати умови, в яких функціонує речення, необхідно завжди враховувати основні / неосновні параметри тексту.

У сучасній лінгвістиці тексту з'ясуванню комплексу загальнотекстових категорій приділена значна увага в дослідженнях В.В.Виноградова, І.Р.Гальперіна, А.П.Загнітка [Загнітко 2001], М.М.Кожині [Кожина 1987], І.К.Кухаренка, Л.М.Лосевої, В.В.Одинцова, Л.І.Пац, М.А.Пльонкіна, Т.В.Радзівської, О.О.Селіванової, Є.В.Сидорова, М.Б.Храпченка та ін.; стилістику внутрішньотекстових засобів досліджували С.І.Дорошенко, С.Я.Єрмоленко, І.Г.Чередниченко та ін.

У зв'язку з розвитком лінгвістики тексту як самостійного напрямку **актуальним** постає дослідження функціональних різновидів прислівних СПР у художній стилістиці. Прислівні СПР є невід'ємним елементом структури художнього тексту. Незважаючи на те, що конструкції з власне-прислівними підрядними частинами та прислівно-кореляційним підрядним зв'язком вирізняються особливою частотністю, належного аналізу своєрідності семантики цього типу синтаксичних одиниць у художньому тексті, специфіки вияву їхньої структури і семантики в тексті на цей час у сучасній лінгвістиці немає. Існують суттєві розбіжності й у класифікації прислівних СПР загалом. Необхідність багатоаспектного опису прислівних СПР є очевидною. З-поміж різноманітності аспектів традиційно можна виділити логічний, структурний, семантичний, комунікативний. Взаємозв'язок цих аспектів аналізу доведено неодноразово, але надзвичайно важливим і **актуальним** постає дослідження прислівних СПР у структурі тексту з простеженням функціонально-композиційного аспекту і виявом стилістичного навантаження і текстотвірного потенціалу цих структур.

Мета роботи – дослідити структуру, семантику і функціональні типи прислівних складнопідрядних структур у художньому стилі з простеженням їхнього текстотвірного потенціалу.

Досягнення поставленої мети зумовлює розв'язання таких **завдань**:

- 1) виявити особливості семантичних типів власне-прислівних і прислівно-кореляційних речень зі з'ясуванням еволюції лінгвістичних поглядів на прислівні СПР і їхній статус у синтаксичній системі;
- 2) встановити особливості структури прислівних СПР у художніх текстах;
- 3) визначити специфіку внутрішньореченневих сполучувальних та співвідносних засобів, семантику опорних слів;
- 4) розкрити текстотвірні функції прислівних СПР і з'ясувати їхні функційно-семантичні парадигми;
- 5) охарактеризувати кількісні параметри семантичних класів прислівних СПР у художніх текстах з опорою на відповідний структурний і семантичний тип як показник стилю автора;

Для дослідження було обрано прислівні СПР з художніх творів українських письменників ХХ століття І.Багряного, А.Дімарова, В.Дрозда, П.Загребельного.

При порівнянні синтаксису письменників через призму використання прислівних СПР як диференційної ознаки, можемо відзначити, що найбільш елементарний за вживанням складних речень ідіостиль І.Багряного – 268 (26,8 %), а найбільш складний – А.Дімарова – 580 (58 %). Середня кількість слів у головній частині – 6 слів, у підрядній частині – 7 слів.

СПР найчастіше ускладнюються послідовною підрядністю. Основними за комунікативною настановою є речення розповідні, за експресією – неокличні. Найкоротші СПР за довжиною у І.Багряного – 11 слів, найдовші у В.Дрозда – 15 слів, у А.Дімарова і П.Загребельного відповідно 12 і 13 слів.

СПР прислівного типу виступають диференційною ознакою художнього тексту і здатні об'єднувати елементи тексту в єдине смислове й структурне ціле.

З'ясувальні СПР у художньому тексті А.Дімарова, В.Дрозда, П.Загребельного складають 30 % від усіх прислівних СПР, присубстантивно-атрибутивні – 44 %, прикомпаративні – 2 %, локативні – 0,35 %. У художньому тексті СПР із підрядними з'ясувальними здебільшого неускладнені з постпозиційною підрядною частиною. Наявні також й ускладнені речення, що досягається переважно однорідною супідрядністю (дві або три підрядні частини): *А вчені люди розказували, що предки микуличан жили на берегах Дніпра тисячоліття, що на їхню землю зазіхали сусіди західні і кочівники зі степу...* (В.Дрозд). *...Андрійко повідомив, що лежить уже в госпіталі – аж у Сталінграді, що його поранено в праву руку й праве плече, що цей лист пише товариш по палаті...* (А.Дімаров).

Найбільш типовим сполучувальним засобом у з'ясувальних реченнях виступає сполучник **що**: *Ми надіємося, що ви це високе довір'я виправдаєте з честю* (А.Дімаров). Реєстр сполучувальних засобів, що функціонують як з'ясувальні, нараховує 16 сполучників та сполучних слів. У ролі опорного слова в з'ясувальних реченнях найчастіше вживаються дієслова із семантикою мислення, мовлення, буття: *Василь Гнатович подумав, що не купався в річці вже років з двадцять, якщо не більше...* (А.Дімаров). *Батько розповідав, що м'ята й любисток росли в них під причілковим вікном, біля призьби* (В.Дрозд). *Він виявив, що шариат порушується постійно, повсюдно, злочинно* (П.Загребельний). Менш частотними є слова категорії стану, дієприслівники, прикметники та дієприкметники: *Добре, що в теці хатка була на Веселих Хуторах* (П.Загребельний). *Сам султан перелякано шулювся у своєму розкішному наметі, думаючи, що вперше в боротьбі за чисту віру небо подає йому такий зловорожий знак* (П.Загребельний). *Данько був уже впевнений, що слід був і на прапорі* (А.Дімаров). Опорне слово розташовується здебільшого контактено щодо підрядної частини. Односуб'єктних СПР з підрядними з'ясувальними в художньому тексті вдвічі більше, ніж двосуб'єктних речень: *Мені здавалося, що я перечитала всіх поетів* (П.Загребельний). *Однак султан удав, що не зрозумів натяку* (П.Загребельний) – односуб'єктні; *Роксолана знала, що султан знов і знов ітиме в походи...* (П.Загребельний). *Чомусь я вважав, що професор невідданий ні політиці, ні вікові, ні звичайним людським почуттям, віддавши всю свою пристрасть тільки на служіння науці* (П.Загребельний) – двосуб'єктні.

В ідіостилі А.Дімарова СПР з підрядними з'ясувальними складають 27,4 % від усіх прислівних СПР, в ідіостилі В.Дрозда – 32,7 %, в ідіостилі П.Загребельного – 31,2 %.

У творах А.Дімарова переважає постпозиція підрядних з'ясувальних, але наявні випадки і препозиції: *Данькові здалося, що високий гість дивиться прямо на нього* (А.Дімаров). *Що то було за весілля, хто на кому женився, хто за кого виходив, не може пригадати* (А.Дімаров). *Що я пережив за той час, не побажаю й найліотішому ворогові* (А.Дімаров).

Головна частина більшості присубстантивних підрядних конструкцій є самодостатньою, її зміст не потребує поширення, а підрядна частина виступає як пояснення, уточнення винятково опорного слова головної частини. Тому доцільним постає врахування семантики опорного субстантива. Типовою семантикою опорного іменника атрибутивних СПР є назви осіб – 528 (26,7 %), назви речей – 179 (9 %), просторові поняття – 136 (6,9 %). Опорний іменник головної частини має здебільшого конкретне значення і розташовується контактено щодо підрядної частини. В А.Дімарова, В.Дрозда і П.Загребельного з-поміж семантичного простору опорних іменників найбільш властивими виступають назви осіб і речей: *Оживши, Андрій знову пригадав чорняву дівчину, яка стрічала його на пероні і все не приходила...* (А.Дімаров). *До них тулилися дядько та молодиця, які щойно вийшли з тролейбуса* (В.Дрозд). *Звичайно ж, у мене є книжки, про які директори інститутів перед тобою й не заікнуться* (П.Загребельний).

Присубстантивно-атрибутивні СПР, що функціонують у художньому тексті, є переважно неускладненими з постпозиційною підрядною частиною, але вживаються й ускладнені, найчастіше послідовною підрядністю, речення: *Попереду був вечір, що здавався крутим перевалом, який треба будь-що подолати* (В.Дрозд).

Найбільш уживані сполучувальні засоби атрибутивних СПР – **що, який, яка, які**: *Наткнулася на великий конверт, що лежав, кимось на шафу покладений, довго тримала в руках, не наважуючись заглянути досередини* (А.Дімаров). *Наступного ранку, відклавши усі свої господарчі клопоти, я рушив у мандрівку навколо світу, який тепер мені належав* (В.Дрозд). *Ця жінка, яка щойно надягла найдорожче в історії людства плаття, замахувалася на ще більше* (П.Загребельний). *Ранок омив виселок, заглянув очима веселими та приязними в кожне вікно, оббризкав сонячним світлом людей, які прокидалися...* (А.Дімаров).

Присубстантивно-атрибутивних речень за кількістю найбільше зафіксовано у П.Загребельного – 904, в А.Дімарова – 509, у В.Дрозда – 563. Підрахунком здійснено за співмірно однаковими текстами – було проаналізовано по 10 000 речень у художніх текстах кожного письменника.

У всіх митців аналізовані речення здебільшого неускладнені. В А.Дімарова ускладнення виявляється в однорідній, неоднорідній супідрядності і в послідовній підрядності: *Пробував утішитись думкою, що я ж сам*

цього хотів, що маю тільки радіти цьому, а радості чомусь не було (А.Дімаров). *Васильович вибрав стілець, який ближче до дверей, сів, став оглядати велику кімнату, що правила, мабуть, за вітальню* (А.Дімаров). *...одразу ж зблиснула думка, що це, може, єдиний порятунок, який йому посилала доля* (А.Дімаров).

У творах В.Дрозда і П.Загребельного переважає ускладнення речень послідовною підрядністю: *Вона придумала цю казку про будинок у селі, де вони будуть незалежні від Сергійкових батьків, що з підозрою зирили на „інтернатівську” невістку, яка так раптово з’явилася в їхній родині...* (В.Дрозд). *Я не став спускатися в трюм, де гріються тітки, що везуть свої загадкові кошики на ранковий базар до міста* (П.Загребельний).

Препозиція підрядних атрибутивних частин невластива цим реченням. Найбільш поширена постпозиція підрядних атрибутивних. Майже третині атрибутивних речень у кожного з письменників притаманна інтерпозиція, така позиція посилює відцентрові тенденції в середині головної частини (оскільки розчленовує і постає вкрапленням чужорідності) і водночас посилює доцентрові зв’язки у структурі складного речення (характеризується певний компонент головної частини): *Людиною, з якою розмовляв Ганжа, був його давній приятель-залізничник* (А.Дімаров). *Художник намалював контури краєвиду, який відкривався з гори, склав альбома* (В.Дрозд). *Перським купцям, у яких Селім перед своїм походом проти шаха Ісмаїла забрав майно і товари, повернув усе і виплатив мільйон аспр відшкодування* (П.Загребельний).

До найширше використовуваних сполучувальних засобів в А.Дімарова і В.Дрозда належать **що** і **який**: *Все причаїлося, з головою пірнуло під ковдру в надії, що, може ж таки, біда не помітить та пройде стороною* (А.Дімаров). *Андрійко поглядав то на літак, який вже сів і чекав чергового курсанта, то в небо...* (А.Дімаров); *Ластівки вищебечували на дроті, червоногруді в сонці, що вже котилося по обрїю* (В.Дрозд). *Наступного ранку, відклавши усі свої господарчі клопоти, я рушив у мандрівку навколо світу, який тепер мені належав* (В.Дрозд); у П.Загребельного – **який, які, яка**: *Ми опинилися у величезнім білим залі, який сяяв білими люстрами, білими меблями, білими скатертями на великих столах і малих столиках, білим посудом на них* (П.Загребельний). *Будинок вразив мене мармуровими широкими сходами, бронзовими ґратницями на сходах, високими скляними дверима, безліччю скляних дверей, які нечутно відчинялися й зачинялися...* (П.Загребельний). *Ти сядеш зі мною на Золотий трон Османів, будеш першою жінкою, яка доторкнулася до цього всемогутнього золота* (П.Загребельний).

У прикомпаративних СПР найбільш поширеними в художньому тексті виступають опорні компаративи **краще**, який надає реченню якісно-оцінювальної семантики або семантики власне-переваги, і **більше** – найбільш узвичаєний у функції виразника кількісного вияву предикативної ознаки: *До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування* (В.Дрозд). *І якісь тітці Ганні її зозуляста важила більше, аніж усі міжнародні події, разом узяті* (А.Дімаров). Семантика опорних компаративів надзвичайно різноманітна і нараховує 39 одиниць на 97 прикомпаративних речень. Найбільшою постає кількість прикомпаративних речень в ідіостилі П.Загребельного – 49, найменшою – у В.Дрозда – 22 речення.

Предикативні частини СПР з підрядними компаративними можуть бути однотипними – оформленими як просте двоскладне чи односкладне речення: *Лежати все ж краще, ніж іти* (А.Дімаров). *Жити складніше, аніж водити машину* (В.Дрозд); або різнотипними: одна предикативна частина СПР – вихідне двоскладне речення, інша частина – односкладне: *Він знадобився султані ще скоріше, ніж гадалося* (П.Загребельний).

Поширеними також є конструкції, де йдеться про одну особу, яка задля утримання від здійснення вкрай небажаної дії готова вдатися до крайнощів. Часто людина висловлює готовність заповідати собі смерть, ніж зносити нестерпні у фізичному або моральному плані знущання: *Краще померти в гетто, ніж бути причетним до тяжких злочинів* (А.Дімаров). *...Ліпше було б вмерти од кулі на дорозі, аніж задихатися в оцьому сажі* (В.Дрозд).

Поряд зі сполучником **ніж** у В.Дрозда й А.Дімарова сполучувальним засобом виступає і його варіант – сполучник **аніж**, які розташовуються переважно контактено щодо підрядної частини: *Прибула трохи раніше, ніж обіцяла* (В.Дрозд). *Для нас у тисячу разів цінніше отримати правдиву інформацію, ніж когось там посадити, віддати до суду* (А.Дімаров). *Доля до нас милостивіша, аніж нам здається* (В.Дрозд). *...Сказано ж бо: легше верблюдові пролізти у вушко голки, аніж багатому потрапити в царство небесне* (А.Дімаров). П.Загребельний вживає лише сполучник **ніж**: *Страх зв’язує набагато міцніше, ніж любов* (П.Загребельний).

Розгляд особливостей складнопідрядних речень з підрядними локативними у вираженні цілеспрямування, переміщення дозволив констатувати, що локативні СПР маловживані в художньому тексті. Складнопідрядні речення з локативними підрядними частинами структуровані опорними дієсловами просторового значення та дієсловами руху, їхнє лексичне значення містить вказівку на просторові виміри дії. Приєднуються такі конструкції сполучними словами **де, куди, звідки**, що стосуються статичних і динамічних просторових значень. За лексичним значенням опорних лексем аналізовані речення поділяються на дві групи: 1) складнопідрядні речення, підрядні частини яких залежать від дієслів місцезнаходження, перебування: *бути, стояти, знаходитися, розташовуватися, лежати* і под. і виражають значення місця: *Я відступив убік, став, де сказано дідом, де ні потреби, ні небезпеки...* (П.Загребельний); 2) складнопідрядні речення, підрядні частини яких підпорядковуються дієслову руху, переміщення: *іти, їхати, мчати, везти* тощо і виражають значення напрямку руху: *І вона пішла просікою, куди очі бачать* (В.Дрозд). *Проте пішла не бруківкою, а звернула в поля,*

йшла, куди ноги несуть, польовими стежками (В.Дрозд). *Люди по роботах роблять, а ти їдь, куди тобі заманулося, і ніхто тебе не перевіряє, і нікому ти звіту не даєш* (В.Дрозд).

Специфіка **речень субстанційної семантики** на позначення істот та предметів, подій у художньому тексті полягає в тому, що завдання мовця – залучити в їхній побудові підрядну частину, яка дозволяє повноцінно передати зміст головної частини. У цьому разі зміст підрядної частини необхідний мовцеві для номінації певної істоти, предмета, реалії дійсності, однак номінації описової, непрямой, предикативно-значущої: *Командувати на війні – про це знають тільки ті, хто там був* (П.Загребельний). *Винні ті, хто наказував стріляти* (В.Дрозд). *Дорогою ціною заплачено за те, що мушу нашим розказати* (В.Дрозд).

Основу субстанційного речення як синтаксичної конструкції складає механізм ототожнення (тотожність антецедентів **той, те** і сполучних слів **хто, що**), що виступає засобом поєднання підрядної і головної частин.

Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що субстанційні речення становлять 3,1 % від загальної кількості прислівних СПР і 0,8 % від усіх типів речень у художньому тексті. Найбільш уживаними в художньому тексті виступають антецеденти **те** і **той (ті)**, які найчастіше використовуються в називному, родовому і / або знахідному відмінках: *Моральна відповідальність твоя за те, що сталося в Блиставиці, велика* (В.Дрозд). *А що таке робота в забої, знає лише той, хто сам її скуштував* (А.Дімаров). *Були прізвища тих, хто здавав проект набагато пізніше од мене, тільки про мене – анітелень* (В.Дрозд).

Антецедент **той** змінюється за родами, числами й відмінками. На множину вказує або співвідносне слово **ті** – 50, або співвідносне слово **ті** і присудок підрядної частини: *Праведні в нас ті, хто з усіма* (П.Загребельний). *Ті, що запізналися на урок, ящірками просковзували у двері класів...* (В.Дрозд).

Із вказівкою на особу з вказівним займенником **той (ті)** сполучаються відносні займенники **хто, що**; для номінації предметів, подій – тільки відносний **що**: *Той, хто знає сокровенне, великий і мудрий* (П.Загребельний). *Та ось і ті, що йшли додому, побачивши голову, швиденько повернули назад* (А.Дімаров). *Комусь треба починати те, що самим життям диктується* (В.Дрозд).

Найчастотнішим у субстанційних реченнях є постпозиційне вживання підрядної частини, не менш частотна й інтерпозиція, найменш властивим є препозитивне розташування підрядних частин: *Помогти можна тільки тому, хто цього хоче* (П.Загребельний). *Те, що мало бути її поразкою, оберталось на перемогу* (П.Загребельний). *Хто впустив до хати, той впустив у себе* (В.Дрозд).

Характеристика типів **речень ад'єктивної семантики** в описах характеру персонажів художнього твору засвідчила, що ад'єктивні СПР становлять значний шар художнього мовлення і складають 6,8 % від загальної кількості прислівних СПР і 0,5 % від усіх типів речень (див. Табл. 1). Для ад'єктивних СПР художнього мовлення характерними є антецеденти **такий, така, так**: *Він у мене такий, що на десять років наперед усе по полицках розкладе і розпише* (В.Дрозд). *Часом напала така розпука, що не хотілося жити* (П.Загребельний). *Доводиться жити так, як живуть довкола тебе* (П.Загребельний). У межах СПР із корелятами якісно-ототожненої семантики залучені, зазвичай, сполучувальні елементи **що, як**: *За ці триста, а то й чотириста літ явір розкинув такі густі шати, що під ним могла сховатися добра сотня людей* (А.Дімаров). *Ніколи потім не читав я так захоплено і самозабутньо, як у дитинстві* (В.Дрозд). Ядерною структурною ознакою ад'єктивних конструкцій виступає постпозиція підрядної частини: *Я був такий молодий, що не знав ще відчаю* (П.Загребельний).

Підрядні частини ад'єктивних конструкцій можуть бути ускладнені або однорідними членами, або дієприслівниковим чи дієприкметниковим зворотом: *Але я зроблю такого папера, що її не запроторять ні на шахти, ні на відбудову Сталінграда, ні в тайгу* (П.Загребельний). *Зате Дуліб одбіг пам'яттю в такі неспогадані далі, що про це доведеться повести мову особіно, не лякаючись загрози розтягнути й без того задовгу нашу розповідь* (П.Загребельний). *Симулянтам же й ледарям не може бути місця під сонцем, з ними справедливий і строгий німецький закон розправлятиметься так, як розправляється з неповноцінними расами, паразитуючими на тілі здорових націй* (А.Дімаров).

У реченнях **адвербіальної семантики** за характером просторового значення кореляційні єдності поділяються на дві групи – місцезнаходження і напрямку руху, з чим пов'язані схарактеризовані особливості їхнього вживання в структурі адвербіальних речень. Співвідносні слова в складі кореляційних єдностей **там / тут – де** вказують на місцезнаходження (віддалене чи наближене). Кореляційні єдності, які мають значення напрямку руху, традиційно поділяються на такі групи: 1) *туди, отуди, сюди*; 2) *звідти, звідси*. Адвербіальні речення становлять 2,8 % від загальної кількості прислівних СПР і 0,3 % від усіх типів речень. Найбільш частотними в адвербіальних реченнях є кореляти **тоді, туди**, поєднувані, зазвичай, зі сполучними словами **де, коли**: *Вічним усе стає лише тоді, коли зодягається в красу* (П. Загребельний). *...Рвався всім серцем туди, де була моя Оксана* (П.Загребельний). Ядерними слід вважати СПР з підрядними адвербіальними частинами, представленими корелятивними парами **там – де, тоді – коли**: *Там, де йшлося про здоров'я людей, я завжди був чесний* (В. Дрозд). *Лист прийшов саме тоді, коли я здавав трофейного дизеля* (П.Загребельний). Усталеним для адвербіальних конструкцій є постпозиційне вживання порядку розташування підрядної частини, периферійним виступає препозиційне вживання підрядної частини: *Полетіла б туди, де народилася моя душа* (П. Загребельний). *Де ступить кінь турка, там уже не росте трава* (П. Загребельний). Підрядні частини адвербіальних конструкцій можуть бути ускладнені здебільшого однорідними членами: *Люди живуть довше там, де більше дерев, кущів, квітів* (В. Дрозд).

Розгляд складнопідрядних речень асиметричної будови за особливостями реалізації внутрішньотекстової модально-оцінної семантики виявив, що асиметричні речення становлять 8,4 % від загальної кількості прислівних складнопідрядних речень і 0,3 % від усіх типів речень. Для асиметричних речень найбільш уживаним є корелят **так** і сполучувальні засоби **що, наче**: *Вчителька прочитала і так розсердилася, що й оцінки не поставила* (В.Дрозд). *Дивився очима проясненими на сонце, на річку, на ліс так дивився, наче оце побачив уперше* (А.Дімаров). Співвідносне слово головної частини та сполучувальні засоби можуть бути як контактними, так і дистантними: *І виходило так, що всі перевершували її у вмінні добирати й складати слова* (П.Загребельний). *І така певність пройняла її, наче в завтрашній день заглянула* (В.Дрозд).

Постійною структурною ознакою асиметричних конструкцій є постпозиція підрядної частини. Спостерігається ускладнення підрядної частини однорідними членами речення: *Відчував себе так, наче задумав супроти дружини щось нехороше, щось підле* (А.Дімаров). *Лежав на долівці, обмотузований віжками так, що ні звестися, ні поворухнутись* (А.Дімаров).

Своєрідними постають функціональні різновиди складнопідрядних речень псевдосиметричної будови. Прислівно-кореляційними СПР псевдосиметричної будови слід вважати такі структури, що містять співвідносне слово **те** як найбільш нівельоване в семантичному плані. У цих реченнях можуть вживатися майже всі сполучні слова, а також асемантичні сполучники **що, щоб**. Речення псевдосиметричної будови із семантично спустошеним словом **те** складають 2,3 % від загальної кількості прислівних СПР і 0,2 % від усіх типів речень. Семантично спустошене слово **те** співвідноситься здебільшого у підрядній частині зі сполучниками **що, щоб**: *Втім, жінки усе знають, ніби сама природа нашіптує їм те, що до чоловіків приходить лише з досвідом* (В.Дрозд). Семантично нівельоване **те** часто розташоване в головній частині після іменника або після дієслів зі значенням мовлення, мислення: *Вам треба написати заяву про те, що ви складаєте свої повноваження* (П.Загребельний). *Інна сказала те, про що сам давно здогадувався* (В.Дрозд). *Галя заплющила очі, боячись думати про те, що обіцяв сьогоднішній день* (В.Дрозд).

Найбільш частотним у таких конструкціях виступає постпозитивне вживання підрядної частини, що мотивовано семантичною спустошеністю елемента **те**: *Тепер у ній душа кричала від самої згадки про те, що зосталося і ніколи не повернеться* (П.Загребельний).

Прислівні складнопідрядні речення використовуються письменниками як частини складних ускладнених речень, як компоненти складних синтаксичних конструкцій, зазвичай, в описах природи, портрета, характеру героя, його внутрішнього і фізичного стану. Серед власне-прислівних СПР з'ясувальні СПР у художньому тексті складають 30 % від усіх прислівних складнопідрядних речень, присустантивно-атрибутивні – 44 %, прикомпаративні – 2 %, локативні – 0,35 %, тобто найбільший текстотвірний потенціал виявляють з'ясувальні та присустантивно-атрибутивні речення. З-поміж прислівно-кореляційних СПР субстанційні речення становлять 3,1 % від загальної кількості прислівних складнопідрядних речень, ад'єктивні складнопідрядні речення – 6,8 %, адвербіальні речення – 2,8 %, асиметричні речення – 8,4 %, псевдосиметричні речення – 2,3 %. Отже, найбільший текстотвірний потенціал виявляють ад'єктивні та асиметричні речення.

Реалізований у дослідженні структурно-семантичний підхід до аналізу прислівних СПР у художніх текстах сприяє подоланню певної непослідовності чинних класифікацій СПР прислівного типу і водночас передбачає осмислення пов'язаних із ним питань на рівні сучасних теоретичних досліджень, дозволяє поглибити вивчення різновидів таких речень у художніх текстах в межах нового напрямку – лінгвістики тексту, розкрити внутрішньотекстове навантаження прислівних СПР, дозволяє окреслити основні / неосновні тенденції і закономірності розвитку цих утворень в українській літературній мові XX і XXI ст.

Література

- Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 348 с. – Бібліогр.: с. 354. – 1000 пр. – ISBN 5-325-00174-4.
- Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с. – Бібліогр.: с. 553–613. – 500 пр. – ISBN 966-7277-90-9.
- Кожина 1987: Кожина М. Н. О функциональных семантико-стилистических категориях текста [Текст] / М. Н. Кожина // Филологические науки. – 1987. – №2. – С. 35–41. – Бібліогр.: с. 41.
- Мельничук 1996: Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янского предложения [Текст] / О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1996. – 324 с. – Бібліогр.: с. 309–323. – 800 пр.
- Поспелов 1959: Поспелов Н. С. Сложноподчинённое предложение и его структурные типы [Текст] / Н. С. Поспелов // Вопросы языкознания. – 1959. – № 2. – С. 19–27. – Бібліогр.: с. 27.
- Фёдоров 2002: Фёдоров А. К. Семантико-структурная классификация сложноподчинённых и придаточных предложений [Текст] / А. К. Фёдоров // Русский язык в школе. – 2002. – № 5. – С. 72–77. – Бібліогр.: с. 77.
- Чередниченко 1959: Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові [Текст] / І. Г. Чередниченко. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1959. – 134 с. – Бібліогр.: с. 132–133. – 1000 пр.

На матеріалі текстів сучасної української художньої прози проаналізовані особливості семантичних типів власне прислівних і прислівно-кореляційних речень з висвітленням еволюції

лингвистических взглядов на присловные сложноподчинённые предложения (далее СПП) и их статуса в синтаксической системе, рассмотрены особенности структуры присловных СПП в художественных текстах, выявлена специфика союзов, союзных и соотносительных слов, семантика опорных слов, определены количественные параметры семантических классов присловных СПП, охарактеризованы присловные СПП как маркеры авторского стиля.

Ключевые слова: художественный текст, категории текста, иерархия категорий, сложноподчинённое предложение, присловные сложноподчинённые предложения, классификация предложений, опорное слово, абзац, сверхфразовое единство.

Based on modern Ukrainian prose literature materials semantic types features of pre-words sentences are analysed displaying linguistic opinion evolution on pre-words compound sentences and their status in syntactical system, features of pre-words compound sentences structure in literature is considered; conjunction specific characters, conjunction and correlative words, reference words semantics are revealed; quantitative attributes of semantic pre-words compound sentence classes are defined, semantic pre-words compound sentences are characterized as markers of author's style.

Key words: art texts, text categories, hierarchy of categories, compound sentence, pre-words compound sentences, sentence classification, reference word, indentation, hyper-phrasal unity.

Надійшла до редакції 8 червня 2009 року.

Леся Оліфіренко

ББК Ш12=411.4*50
УДК 811.161.2'82-1

ІРОНІЯ, САТИРА ТА САРКАЗМ ЯК ВИДИ КОМІЧНОГО В МОВНІЙ ЕСТЕТИЦІ ВАСИЛЯ СТУСА

Вивчено стилістичну функцію іронії, сатири та сарказму як форм комічного у ліричних творах Василя Стуса; простежено зв'язок художньо-стилістичного прийому травестії з творчим задумом письменника; окреслено художні прийоми, що підсилюють іронічний, сатиричний та саркастичний ефект.

Ключові слова: іронія, сатира, сарказм, стиль, мовна естетика.

Серед невичерпних запасів мовноестетичних засобів поезики Василя Стуса виділяються такі стилістичні прийоми, як іронія, сатира та сарказм як засоби вираження авторської позиції, спосіб створення характеру героя. Вони постають своєрідними ознаками авторського стилю письменника, матеріальним виявом індивідуального нестандартного мислення, художньою формою, засобом звинувачення антигуманістичних суспільних явищ.

Протягом останніх ста років засоби комічного виступали предметом дослідницького інтересу психологів, лінгвістів, логіків, а також представників таких нових галузей гуманітарного знання, як семіотика та теорія комунікації. Значну роль в усвідомленні діалектики суб'єктивного/об'єктивного в комічних засобах відіграли праці М.Бахтіна, Ю.Лотмана, Г.Поспелова, Ю.Борева, Н.Фрая, Л.Тимофєєва. Вивченню іронії, сатири та сарказму як категорій естетики у вітчизняній науці присвячено роботи таких науковців, як М.Бровко, П.Волинський, І.Грицотенко, С.Доломан, В.Домбровський, С.Єрмоленко, І.Качуровський та ін. До питання комічного у ліриці В.Стуса зверталися Т.Беценко, А.Берегуляк, А.Бондаренко, Т.Гундорова, М.Коцюбинська, Ю.Шерех, В.Яременко.

Метою роботи є виявлення особливостей мовної естетики форм комічного – іронії, сатири, сарказму; встановлення закономірностей, що найбільшою мірою виражають її естетичні якості та властивості на мовному рівні. Відповідно головним завданням виступає з'ясувати мовностилістичну функцію іронії, сатири та сарказму в ліричних творах автора.

Іронія у широкому розумінні означає кпин або нищівний скепсис, перевагу чи поблажливість, зумисне приховані, але визначальні для загальної тональності чи навіть пафосу твору та організації усієї його образної системи. Від гумору іронію, як відомо, відрізняє “прихованість” її під маскою серйозності (а в'їдлива, зла іронія – сарказм – є ближчою до сатири). Спільним же у них є те, що все це – види комічного.

Лукава чи насмішкувата інакомовність, коли слово або вираз набувають в образному контексті значення, протилежного буквальному, або такого, що ставить його під сумнів чи заперечує, постає у поезії Василя Стуса характерною ознакою, вказуючи на домінантні ознаки авторського стилю, зокрема спробу перевтілення у фантазмагоричних формах реальних абсурдів дійсності. Найбільшою мірою така інакомовність притаманна ранній поетичній збірці “Веселий цвинтар”, меншою мірою – “Палімпсестам”. Цю думку підтверджують й інші дослідники поетичної спадщини письменника, зокрема Т.Гундорова, яка наголошує, що “...в ранішніх поезіях В.Стуса багато гротеску, сатири. Його вабить нігілістична, вольова гра словом...” [2, с.11]. Іронічність, що межує з сатирою та сарказмом, є характерною ознакою таких, за висловом Ю.Шереха, “антипоетичних” [7,

с.251] віршів В.Стуса: “Вперіодрозгорнутогобудівни/цтва...”, “Вночі його мучили блохи...”, “І поблизу – радянський сад”, “Марко Безсмертний”, “Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік”, “Рятуючись од сумнівів”, “Ця п’еса почалася вже давно...”, “Як страшно...” та ін., що об’єднані між собою гротескним началом.

Стусове *Спочатку вони вбивали людину,/ потому вбитого оживляли./ Реанімацією займалися/ в косметичних кабінетах (малярі – замість лікарів)* (ВЦ:182) можна вважати за класичний приклад іронії, а точніше, сарказму як тропу. Тут бачимо протилежність усього звороту щодо прямого значення слів, що його утворюють (словосполучення *займалися реанімацією* можна було б взяти у лапки). У цьому вірші іронія переростає в особливо дошкульну насмішку, сповнену крайньої ненависті і гнівного презирства проти таких “реаніматорів”: *Справі оживлення/ віддавали життя/ цілі династії майстрів пензля*. Саркастичне словосполучення *майстри пензля* характеризується поєднанням прихованого гніву та ненависті. Іронію В.Стуса тут можна було б назвати холодною, крижаною. Проте іронічний автор у цьому творі – не апатична особа, якій все байдуже. Письменник використовує апатію як маску, засіб розвінчання потворного.

Нерідко значення іронії як тропу може набувати у поетиці В.Стуса ціла фраза, відтінювана іншою:

*Вперіодрозгорнутогобудівни-
цтвакомунізмунавсьомуфронті
я вийшов уранці за ворота –
бачу: крізь штахетини
коза пробує дістати цибулю
з палисадника... (ВЦ:192).*

Гротескова ситуація тут змушує відчутти всю фарсовість першої фрази, якою пародіюється офіційна риторика. Недарма автор подає її суцільним текстом, підсилюючи іронію графічно. Здебільшого так і буває, що іронія як троп постає в контексті іронії у ширшому розумінні (як тональності чи пафосу). Друга, відтінювана фраза, постає насмішкою, замаскованою зовнішньою благопристойною формою:

*(у цибулі багато вітамінів,
отож її садять замість квіток).
Я вжарив по ній цеглиною
і файно влучив, що аж-аж-аж.
Ось що мені пригадалося і потішило,
коли ввечері я вкладався на сон (ВЦ:192).*

“Чистий сюрреалізм” [7] панує в гротескових перекиривляннях побуту – в образі *всесоюзно науково-дослідного центру по акліматизації/ картоплі на Марсі* (П-1:56), в образі розчленованого кагебіста: *Я застукав/ його зненацька, і з переляку/ дві руки, дві ноги, тулуб/ – збіглися в тіло без голови... (П-2:22).*

Пародіюючи у вірші “Рятуючись од сумнівів...” офіційність мови преси часів *розгорнутогобудівництвакомунізму*, поет гірко іронізує над людиною реального світу, якій загрожує смертність, несевобода та репресії у країні, і яка є, проте, *найщасливішою у світі*. Він замасковано висміює це положення, вдаючись до засобу підсилення іронії графічно: *вчасколивесьрадянськійнарод/ івсепрогресивнелюдствоготується/ гіднозустрітичерговийіз’здкпрс/ бажаю тобі великих успіхів... (ВЦ:176).*

В.Стус, творчість якого деякі дослідники відносять до поетів андерграунду [1, с.55], репрезентує у цьому вірші авангардистський протест проти канонічності будь-якого мистецтва, зокрема мистецтва слова. Він навмисно деформує мову графічно, підсилює іронічний підтекст висловлюваного.

Поєднання естетичних категорій іронічного та сатиричного яскраво простежується у поезії “Марко Безсмертний”. В.Стус бере за основу широковідомий український фольклорний образ Марка Проклятого, але надає йому нового значення – *Безсмертний*, динамізуючи тим самим нові семантичні поля художнього образу вічного бурлаки, що, за народною легендою, повинен до кінця світу покутувати свої гріхи. З цією метою автором використовується знижена лексика: *покинувши могилу,/ Марко виграбався на світ... (ВЦ:188)*, що увиразнює художній образ Марка. У нього – *голомоза голова*, він *вирішив проциндрити/ частину заощаджених за десять років/ партійних внесків*. Іронічність, що переплітається у цьому вірші з сатирою на радянських партійних діячів, пародійно знижений тон, наявний зв’язок із народною сміховою культурою, акцентування на свідомій невідповідності між змістом та формою, критика сучасності наштовхують нас на думку, що це – бурлеск, зразок комічної, пародійної поезії.

Центральним у вірші постає образ Марка Безсмертного, в якому спочатку читач бачить узагальнений образ партійного діяча компартії. *Покинувши могилу* та вбравшись у службовий одяг (елемент трагедії), Марко вирішив *відзначити/ десятилітній ювілей своєї смерті*. Займенник *своєї* у цьому реченні створює кульмінаційний ефект, підсилює відчуття перелому в сюжеті. А остання фраза вірша пояснює весь зміст твору: *Світ відзначав 100-літній ювілей/ Володимира Ілліча Леніна*. І тут знову доречно звернутися до фольклорного образу Марка Проклятого, народна уява якого нагородила такими епітетами, як “лютий, жадний до крові” [6, с.113]. Не називаючи таким чином Леніна своїм ім’ям, автор, звертаючись до художньо-стилістичного прийому ремінісценції, апелює до ерудиції читача розгадати закодований іронічно-сатиричний зміст твору.

Відтворення глузливо-критичного ставлення до предмета зображення часто досягається митцем за допомогою графонів – графічно виділених окремих слів. Поет творить графони з метою акцентувати на них увагу читача, спрямувати об’єм інформації усього тексту на одне слово, що виступає як потужний сигнал

художньо-естетичної інформації, як сигнал про “насмішку, замасковану зовнішньою благоприсойною формою” [4, с.321].

Так, у вірші “Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік”, відтворюючи екзистенційне почуття неприхисненості та самоти людини, що *докантовує строк...за зразкове воєнробство* в армії, В.Стус шукає джерело поетичної експресії саме у графонах, які постають потужним сигналом іронії як тропу: *Гніт тяжкий/ зумисних демократій. Перед ким/ демонструватимеш ясновельможність/ своїх заслуг і подвигів? Кого/ вицасливлювати власною явою?/ Кому показувати псову міць,/ державну гордовитість і незламність?* (ВЦ:184). Та поет сам у попередніх рядках дає відповідь на ці численні запитання: *Одні щасливі ницістю своєю/ і приналежністю чотириногим/ так низько хияляться благочестиво/ перед Нічим, що дивиться зокіл* (ВЦ:184).

Схильність В.Стуса до іронічного підтексту за допомогою графонів простежується і в поезії “Ця п’еса почалася вже давно”. Займенник *ця*, яким розпочинається твір, відсилає читача до ніби вже сказаного, названого, відомого обом учасникам розмови. Отже, автор посвячує читача в те, про що пише, робить його співучасником авторського світобачення й настрою.

Поет картинно опредмечує метафору театралізації життя. Взагалі відчуття світу як театру є притаманним для ідіостилю В.Стуса. В одному з листів до дружини поет так висловлює це відчуття театральності світу: “Все частіше виникає видіння перенаселених, ущільнених галактик театального світу, світу-театру, де на гігантській авансцені багатопверховій іде дійство – в оточенні придійств, замкнених ув овал своєї квазі-окремішної достатності” (до дружини, 22-30.09.1976). Він навіть малює схему цих “дійств” та “придійств” як “композицію світового абсурду”.

Звертання до образу шекспірівського Йорика поступово переходить у театральні візії, у розгортання вертепних алегорій з елементами абсурду, де сюрреалістичні сцена та театральне дійство неначе змагаються між собою.

Театр у В.Стуса – життя, а життя – театр, де *усі живуть одне чуже життя* (ВЦ:170). “Театр театру – це сцена, де драма вивіряється драмою, біль образом болю, де пізнається “межі стомежа”. Це театр теоретичної і словесної гармонії, в якому вже перейдено життєву гру і все розчиняється у білій німоті повної самотності, що вже дає метафізичний спокій” [2, с.22]. Як і у вірші “Марко Безсмертний”, автор застосовує тут художньо-стилістичний прийом трагедії: ліричний герой грає дві ролі – роль глядача у театрі та роль Йорика, який є *щасливим та несповна розуму*. У підтексті вірша прочитується натяк на тоталітарний режим держави, в якій *кожен, власну сутність загубивши,/ і дивиться, і грає*. Іронія, переростаючи у сарказм, надає експресивного тонування усьому тексту вірша, пор.: *А наймення/ у нас немає свого. Нині – Йорик,/ а завтра вже ніхто* (ВЦ:169). Графон *ніхто* з іронічно-саркастичним відтінком яскраво відтворює жалогідне становище людини у країні з жорстким тоталітарним режимом. Другий варіант цього твору з деякими змінами В.Стус помістив до збірки “Палімпсести”. Так, наприклад, знаходимо різницю в акцентуванні автором уваги на графонах, що з певною інтенсивністю наголошують на іронічному ставленні автора до зображуваного. Якщо у варіанті “Веселого цвинтаря” поет зосереджує увагу на слові *ніхто*, то у варіанті “Палімпсестів” в епізоді діалогу ліричного героя з актором – на іншій фразі: *Як ця вистава зветься?/ – Щасливий Йорик. – Тобто, я герой,/ як кажуть, заголовний? Був – героєм./ Тепер – скінчилося. Ми теж – були* (П-1:112). Отже, вдаючись до варіативності текстів, автор створює “ключовий для образно-філософської проблематики образ палімпсестів, який не є випадковою ефективною знахідкою” [3, с.19].

Вживання В.Стусом графонів для вирізнення слова зумовлюється його прагненням вияскравити іронічний підтекст, актуалізувати утворюваний образ, пор.: *Напевне вона збиралася/ розрахуватися за снідання,/ але двірник зробив королівський жест:/ мовляв, не треба платні,/ він сьогодні частує* (ВЦ:158). Внутрішньо-текстова енергетика графонів зумовлюється особливою значущістю, що вміщена в актуалізованому слові, категорії інформативності, яка виявляється в ономазіологічній, номінативній функції слова. Уже вживання графона щодо окреслення певного слова виділяє його в тексті, посилює його інформаційну енергетику, підпорядковану художньо-естетичним завданням авторської поезики.

Основне питання Стусової філософії – відношення до буття (зокрема, до буття у радянському суспільстві) – ставиться у глибоко сатиричному вірші “І поблизу – радянський сад...”, де поет, торкаючись теми самоусвідомлення особистості в тоталітарній державі, іронізує: *І поблизу – радянський сад,/ будова й роздуми в маруді/ про довгу чергу самозрад* (ВЦ:195). Автор звертається до антитези – стилістичної фігури, що полягає у “драматичному запереченні певної тези чи у вмотивованому контрастуванні смислових значень бінарних образів” [4, с.48]: *радянський сад* протиставляється *черзі самозрад*. Весь вірш пройнятий саркастичним пафосом, а власне сарказм як троп – у ключовому словосполученні *радянський сад*. Поет вдається до прийому антифразису – вживання слів у протилежному значенні, який також підсилює іронічний ефект. “Радянським садом” іронічно називає В.Стус свою країну, і риторичні запитання, які ставить ліричний герой, пояснюють його настрій – його *антрацитний біль: Так добираються до суті/ душі?/ Доходять протиріч/ із розумом? Ідуть на шпиль/ тремкого молодого щастя?* (ВЦ:195). Мабуть, розходження мрій та бажань із дійсністю і пояснюють наявність у цьому вірші антифразису *радянський сад*. Слово-образ *сад* виявляє тут тенденцію до гіперсемантизації, оскільки “Сад, – ...це відновлена божественна гармонія на земній сфері; його символічна структура становить тимчасовий земний рай, який відбиває зв’язок землі і неба, репрезентуючи цим самим ідею іншого світу” [9, с.100]. У В.Стуса це вже не метафора міфологізованої радянської дійсності. Переосмислення

поетом цього символу, надання йому іншого значення створює новий підтекст та іронію, що підсилює драматизм усього твору. Недаремно поезію В.Стуса називають “колючим нервом доби, оголеним громадянським сумлінням” [8, с.74], адже це був бунт шістдесятників, одурених у найкращих своїх сподіваннях на перебудову, яка не відбулася. Тому іронія у письменника деколи межує з самоіронією, навіть самонасмійкою: автор зумів говорити з гіркою усмішкою про серйозні речі, несумісні з довколишнім світом абсурду.

Поєднуючи, здавалося б, непеєднуване – різні зі стилістичного погляду лексеми, фрази в одному контексті, В.Стус перетворює свою іронію на засіб звинувачення антигуманістичних суспільних явищ, виступає проти нівелювання особистості у тоталітарній державі (вірш “Як страшно відкриватися добру...”). У сатиричній формі автор гостро висміює людей (*плем'я самоїдів, що щасливо позіхає*), головним у житті для яких виступають виключно матеріальні речі. Поет вдається до інверсії естетичного процесу, коли, за висловом Х. Ортеги-і-Гассет “замість того, щоб намалювати людину, (автор) наважується намалювати свою ідею, свою схему цієї людини” [5, с.252]: *сьорбають юшку/ і повні філософських резигнацій/ мізкують, з кого б смажити печеню...*(ВЦ:177). У ранній редакції цього вірша, що увійшла до збірки “Веселий цвинтар”, порівняно з редакцією “магаданської” версії збірки “Палімпсести”, де автор змінив останній рядок, тема національного “самоїдства” звучить гостріше: *життя коротке, а забракло м'яса* (замість *кривних*).

Сарказм, критика пристосуванства та збайдужіння серед значної частини наших земляків під радянською владою наявні й у вірші “Отак живу: як мавпа серед мавп...”, в якому, вдаючись до засобу іншомовлення, поет глузує над нищими, деградованими особистостями, що гальмують розвиток суспільства людською нечутливістю та байдужістю. Іронія виступає у цьому вірші як єдина форма вільного погляду автора на світ.

Іронія, що межує з сатирою, та сатира на грані сарказму виступають у багатьох поетичних творах В.Стуса стилетворчим чинником. Адже “поетична герметика, і символічна закодованість “простого слова”..., іронія-гротеск-ліризм і прагнення до театральності, поєднане із поетикою абсурду, – все це властиве Стусові і органічно вписується в параметри сучасної поезії” [3, с.20].

Іронія та інші види комічного й сатиричного, підпорядковуючись ідейному змісту творів митця, його естетичній позиції та задуму, сприяють здійсненню емоційного та естетичного впливу на реципієнта: 1) розкривають багатство асоціативних відтінків поетичного мовлення; 2) посилюють та увиразнюють його емоційне та оцінне забарвлення; 3) динамізують семантичні поля; 4) вказують на домінуючі ознаки авторського стилю; 5) постають засобом звинувачення антигуманістичних суспільних явищ, а також нівелювання особистості у тоталітарній державі.

Література

1. Берегуляк А. Роля пам'яті у зберіганні ідентичності та поетичного “я” [Текст] / А. Берегуляк // Стус як текст / Ред. М.Павлишин. – Мельбурн: Університет ім. Монаша, 1992. – С.53-62.
2. Гундорова Т. Феномен Стусового “жертвослова” [Текст] / Т. Гундорова // Стус як текст / Ред. М.Павлишин. – Мельбурн: Університет ім. Монаша, 1992. – С.1-30.
3. Коцюбинська М. В.Стус у контексті сьогоденної культурної ситуації [Текст] / М.В. Коцюбинська // Слово і час. – 1998. – № 6. – С.17-21.
4. Літературознавчий словник-довідник [Текст] / Р.Т. Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с. – ISBN 966-580-003-5.
5. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманізація мистецтва [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет // Самосознание европейской культуры XX века. – М.: Радуга, 1991. – С.248-254.
6. Радзикович В. Історія української літератури [Текст]: В 2-х т. Т.ІІ. Нова доба. / В.Радзикович. – Детройт: Батьківщина, 1956. – С.112-114.
7. Шерех Ю. Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології [Текст] / Ю.Шерех. – К.: Дніпро, 1993. – 590 с.
8. Яременко В. “І я гукну, і син мене почує...” [Текст] / В. Яременко // Дніпро. – 1990. – №4. – С.71-76.
9. Cioran Samuel D. The symbolist's garden “An introduction to literary horticulture” [Text] / D. Cioran Samuel // Canadian Slavonic Papers. – V.XVII. – 1975. – P. 106-124.

Умовні скорочення

- ЗД – збірка “Зимові дерева”
 ВЦ – збірка “Веселий цвинтар”
 Кр – збірка “Круговерть”
 ЧТ – збірка “Час творчості”
 П-1 – збірка “Палімпсести”, книга 1
 П-2 – збірка “Палімпсести”, книга 2

Изучено стилистическую функцию иронии, сатиры и сарказма как форм комического в лирике Василя Стуса; прослежено связь художественно-стилистического приёма травестиции с творческим замыслом

писателя; обозначены художественные приемы, усиливающие иронический, сатирический и саркастический эффекты.

Ключевые слова: ирония, сатира, сарказм, стиль, языковая эстетика.

Stylistic function of irony, satire and sarcasm as a kinds of comic at Vasyl Stus's poetry is analyzed; connections of travesty stylistic with creative cherished dream of author are ascertained; artistic devices that intensify ironical, satirical or sarcastic effect are determined; stylistic function of graphons is commented.

Keywords: irony, satire, sarcasm, style, language aesthetics.

Надійшла до редакції 23 травня 2009 року.

Людмила Пономарьова

ББК 81.23.4

УДК 833.145.61.72

ТИПОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СУДОВО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

Розглянуто основні характеристики судово-процесуального дискурсу як різновиду юридичного дискурсу. Проаналізовано відмінність понять «судово-процесуальний текст» і «судово-процесуальний дискурс». Визначено сферу функціонування судово-процесуального дискурсу. З'ясовано, що судово-процесуальний дискурс відповідає всім критеріям дискурсу.

Ключові слова: судово-процесуальний дискурс, текст, термін, документ.

У сучасній українській лінгвістиці актуальним є питання диференціації дискурсу, зокрема дискурсу, що притаманний тій чи іншій професійній групі. Вчені зауважують відсутність загально визнаної дискурсивної типології, що пояснюється багатогранністю самого поняття *дискурс*. Судово-процесуальний дискурс не є виключенням щодо загального правила. До характерних факторів його формування належать: комунікативні ролі, міжособистісні стосунки, власні інтереси комунікантів та інші комбінації, що виникають під час спілкування; предмет спілкування; обставини, навколишнє оточення, можливість безпосереднього чи опосередкованого зв'язку та інші мовленнєві ситуації, що можуть виникати під час комунікації; екстралінгвістичні чинники.

Стаття присвячена проблемі виявлення основних характеристик судово-процесуального дискурсу. Оскільки загального огляду характеристик судово-процесуального дискурсу до сьогодні не існує, тема, що розглядається, є *актуальною* і потребує детального вивчення.

Останнім часом багато праць присвячується мові права, що призвело до появи нових дисциплін на стику мовознавства і правознавства (юридична лінгвістика, юристлінгвістика). Проблемами мови права опікуються такі українські та російські лінгвісти, як Н.В. Артикуци, Д.Д. Беляєв, М.Д. Голєв, Є.В. Горбачова, Т.В. Губаєва, В.К. Давиденко, С.В. Дороніна, С.П. Кравченко, Ю.Ф. Прадід, В.Я. Радецька, Л.Н. Сидорова, О.П. Сквородникова, А.К. Соболева, Б.Р. Стецюк, З.А. Тростюк, С.П. Хижняк, Б.Я. Шаріфулліна та інші. Проблемами мови права опікуються також і юристи, хоча в їхніх спостереженнях переважає лінгвістично-філологічний підхід (С.С. Алексеева, Н.Н. Вопленко, Д.А. Гаврілова, І.А. Грамов, І.С. Грязіна, О.Н. Муромцев, В.Д. Карташев, Ю.М. Оборотова, О.В. Петришина, О.С. Піголкіна, П.М. Рабінович, В.М. Сірих, Ю.М. Тодики, В.Д. Ткаченка, М.В.Цвік, А.Ф. Черданцева та інші).

Мова права – одна з професійних мов, що виникли на основі літературної національної мови. Вона вміщує низку відносно самостійних видів: мову правозастосовної практики, мову законодавства і підзаконних правових актів, мову юридичної науки і юридичної освіти, мову юридичної журналістики та ін. Мова судочинства також є її складовою частиною. Крім того, предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які у свою чергу також поділяються на декілька видів – мову цивільного, кримінального, міжнародного права тощо, мови відповідних видів судочинства і т.ін.

Судово-процесуальний дискурс уособлює мову судочинства в її використанні із залученням екстралінгвістичних (соціальних, психологічних) аспектів. Він представлений в усній та письмовій формах. Автентичність термінів, стилістика, лексикографія виступають чинниками, що вирізняють судово-процесуальний дискурс серед інших.

Об'єктом дослідження виступає судово-процесуальний дискурс.

Предметом дослідження є характерні особливості, притаманні судово-процесуальному дискурсу.

Мета дослідження передбачає аналіз судово-процесуального дискурсу і виділення рис, що вирізняють його серед інших.

Мета передбачає розгляд таких завдань: 1) провести систематизацію існуючих підходів у дослідженнях дискурсу, уточнити концептуальне уявлення про дискурс як лінгвістичне явище; 2) порівняти підходи до розрізнення понять текст і дискурс; 3) визначити сферу функціонування судово-процесуального дискурсу;

4) проаналізувати основні характеристики судово-процесуального дискурсу в його письмовому та усному проявах.

У сучасній лінгвістиці дискурс розглядається як складне явище, що включає учасників комунікації, ситуацію спілкування і самий текст. А текст, через юридичні документи, що реалізують приватні чи загальні інтереси через мову права, виступає головним складником юридичного дискурсу.

У лексикографічних джерелах, зокрема у словнику Н. Вебстера, акцентовано такі ознаки дискурсу, як раціоналізм, наявність вербального обміну ідеями, генетична дискусійність, когерентна послідовність висловлювань, соціальна детермінованість комунікативних актів, вияв різних феноменологічних екзистенційних філософських позицій та соціального контексту [Webster Dictionary 2000, с. 183]. Дослідники дискурсу звертають увагу на такі його властивості, як гетерогенність, прагматична стратегія, когнітивний потенціал, а також «привабливість» дискурсу як текстової парадигми [Trager 1986, с. 109].

Попри таку розмаїтість підходів можна виділити два провідних:

I. *Загальний*, коли під дискурсом розуміють фрагменти дійсності, що характеризуються тривалістю в часі, логічним розвитком (*сюжетом*) та являє собою завершений твір, сформований на основі організації смислів, наприклад, у вигляді тексту, з використанням смислового коду [Ильин 1997, с. 14.]. При цьому основне завдання аналізу полягає в тому, щоб осягнути, зрозуміти внутрішню логіку явищ і виявити способи та засоби, за допомогою яких складається сюжет та розгортається у реальності.

II. *Конкретизований*. Представники цього, вужчого підходу, вважають дискурс особливим видом комунікації [Dijk 1989]. Якщо застосувати цей підхід до аналізу соціальних явищ, то дискурс визначатиме не міжособистісний діалог як «мовну подію», а «соціальний діалог, що здійснюється через громадські інститути між індивідами, групами, а також і між самими соціальними інститутами (закладами), задіяними у діалозі» [Толпыгина 2002, с. 74].

Крім зазначених основних двох підходів, можна виділити інтеграційний тлумачний підхід, при якому відбувається поєднання (взаємодія) двох підходів в одному концептуальному – шляхом включення в поняття «дискурс» широкого кола соціальних явищ. Залежно від цього виділяють такі аспекти дискурсу:

1. Семіотичний аспект, який включає як «знакові системи» (*мова, жести, образи, символічні системи*), так і форми знання, що відповідають певному часовому та соціокультурному контексту.

2. Діяльнісний аспект, орієнтований на репрезентацію соціальних дій, спрямованих на підтримку існуючих знакових систем, на створення нових значень.

3. Матеріальний аспект, що являє собою «навколишнє середовище» в його просторово-соціальній взаємодії.

4. Соціокультурний аспект, який реалізує взаємодію соціальних і культурних знань та цінностей [Gee 1999, с. 15].

Перевагою такого підходу до тлумачення дискурсу вважаємо виділення соціальних аспектів дискурсу як таких, що акцентують увагу на формуванні, прояві та відтворенні складних соціальних відносин у суспільстві, адже способи та механізми сприйняття світу створені і підтримуються передусім соціальними процесами. Знання формуються у процесі соціальної взаємодії: ми вбудовані в історичний та культурний контекст і наші погляди і знання про світ є результатом історично укладених відносин між людьми. Тому дискурс виступає як форма соціальної поведінки, яка репрезентує соціальне буття (вміщуючи знання, людей та соціальні відносини), а також засіб дотримання соціальних норм і правил.

Дискурс – це життя, що складається з дискретних подій, які потребують мовного оформлення. А текст – це оформлений за законами жанру фрагмент дискурсу. Якщо вважати, що дискурс виступає сукупністю мовленнєвомисленнєвих дій обох комунікантів, то текст буде проміжною стадією його побудови. Якщо ж текст розглядати як об'єктивно існуючий факт дійсності, то його потрібно репрезентувати, як продукт, результат дискурсу. Текст судово-процесуальних документів є головним складником судово-процесуального дискурсу. Ми трактуємо його як комплекс всіх текстів судочинства. Текст виконує не тільки інформаційно-впливову функцію, але й розкриває соціально-прагматичну позицію автора тексту.

Судовий розгляд – у цивільному і кримінальному процесі – стадія процесу, в якій суд першої інстанції безпосередньо розглядає і вирішує справу [Юридичні терміни 2004, с. 266]. Судовий розгляд виступає матеріалом для усних та письмових прикладів судово-процесуального дискурсу.

Судово-процесуальний дискурс можна вважати таким, оскільки він відповідає всім універсальним рисам, притаманним будь-якому дискурсу. *Цілісність* судово-процесуального дискурсу виявляється в безперервній смислової зв'язаності його компонентів і складається з певних структурно-змістових компонентів, що пізнаються в результаті сприйняття дискурсивної події як комплексу. Його *зв'язність* обумовлена специфічними закономірностями, правилами, що лежать в основі формування комплексних комунікативних одиниць мови. *Хронологічність* судово-процесуального дискурсу виявляється в репрезентації та сприйнятті просторових й темпоральних відношень. *Інформативність*, як чинник цілісності, є однією з обов'язкових умов здійснення комунікативного акту в судово-процесуальному дискурсі. При цьому інформативно виступає й поведінка партнерів мовленнєвої комунікації, й, навіть, відсутність інформації (небажання спілкуватися) з боку одного з учасників комунікації. *Інтертекстуальність* судово-процесуального дискурсу виявляється у його зв'язках із попередніми та наступними мовленнєвими діями.

Судово-процесуальний дискурс є *авторитарним*, оскільки авторитарність диференціюється як одна з прагматичних категорій, що апелює до загальноновизнаних істин та авторитетів (у даному випадку цитування законів і т.п.). Він належить до *адресатного* типу дискурсу, що має тісний конкретизований зв'язок інтенцій та інтерпретанти.

Лінгвістична наука виділяє особистісний та інституційний різновиди дискурсу. Судово-процесуальний дискурс належить до *інституційного* різновиду дискурсу, тобто традиційного в певному суспільстві за тією чи іншою церемоніальною формою суспільної поведінки (відкриття судового засідання, кліше юридичних документів тощо), послідовністю мовленнєвих актів, що несуть конкретну ритуальну функцію. Для нього релевантно виступає статутно-рольова поведінка комунікантів.

Судово-процесуальний дискурс, як різновид юридичного дискурсу, вивчають в межах сучасної лінгвістики, однак найчастіше основний акцент робиться на логіко-риторичному боці мовленнєвого аналізу, при цьому лінгвістичний аспект обмежується вказівкою на поширені помилки. Предметом аналізу виступають лінгвостилістичні особливості судової промови, ораторські прийоми на суді за участю присяжних (К.А. Андрєєва, В.В. Мельник, Е.Н. Скакунова), здійснюється крос-культурний аналіз судових промов в різних національних моделях судочинства (Л.В. Сірік). Увага дослідників зосереджується на вивченні структури судового монологу та судового діалогу для з'ясування мети та намірів учасників судової комунікації, а також стратегій і тактик опонентів судового розгляду. Деякі автори розглядають судову комунікацію як персуазивний дискурс різного типу, що включає прийоми красномовства у виступах адвокатів, емотивні і фактуальні мовленнєві стратегії допиту свідків, що залежать від того, який образ реальності необхідно створити у суддів та аудиторії (О. Баркалова, Л. Сидорова). Риторичні аспекти судової промови вивчаються в межах судової риторики (В.В. Молдован). У сучасній практиці, поряд зі знанням правових норм, велику роль відіграє вміння правильно, стилістично коректно будувати мовлення відповідно до мети судової полеміки. Тому з'являються окремі дослідження мови права, розраховані перш за все на юристів (Н. Івакіна). Лінгвістичні аспекти мови юриспруденції вивчаються з діахронічного та синхронічного погляду. При цьому матеріалом дослідження обираються переважно письмові тексти (закони, юридичні документи) або судові промови з літературних творів, які розглядаються як максимально наближені до усного дискурсу. Поширилися також дослідження юридичної термінології (М.С. Власенко, Н.П. Глинська, І.М. Гумовська, Е.Т. Дерді, В.І. Круковський, Л.В. Полубиченко, Я.І. Припишнюк, Е.М. Сидо, С.П. Хижняк).

Поєднуючи у собі різні структурні характеристики, судово-процесуальний дискурс розглядає право у зв'язку із мовою на семіотичному (мова – знакова система), семантичному (зміст понять, вживаних у праві, співвідношення юридичного поняття і терміну) та стилістичному (мова нормативних актів, як окрема галузь мовознавства) рівнях.

Оскільки судово-процесуальний дискурс існує в двох виявах (письмовому та усному), тексти судових документів – це формальне вираження дискурсу, а отже, термінологію, кліше та професіоналізми, вживані в текстах документів, можна вважати характерними особливостями судово-процесуального дискурсу.

Як і будь-якому тексту, судово-процесуальному документу притаманні багатозначність та омонімія семантики, що унеможлиблює чіткість і правильність інтерпретації текстів законів, і, в свою чергу, викликає складності розуміння юридичних текстів неюристами. Тільки правильне тлумачення термінів, або інтерпретація, сприяє його розумінню.

Судово-процесуальний дискурс послуговується юридичною термінологією. Під юридичною термінологією ми розуміємо систему термінів, що виражають сукупність специфічних понять, які використовуються в правничій галузі.

У складі термінологічної лексики судово-процесуального дискурсу можна виділити декілька різновидів, що відрізняються межами вживання, змістом понять, особливостями об'єкта, що позначається. У найбільш загальних рисах цей розподіл відбивається в розмежуванні загальнонаукових термінів (їх використання в науковому мовленні є найчастотнішим) і спеціальних, які закріплюються виключно за юридичною галуззю. Терміни, використовувані у судово-процесуальному дискурсі, можуть походити від загальноновживаних слів і набувати значення і функції термінів тільки у професійному спілкуванні.

Для того, щоб якнайточніше висловити думку, в судово-процесуальному дискурсі використовуються збірні терміни, які відображають сутність і найбільш широко охоплюють видові способи злочину, пор.: «*незаконне оволодіння майном*», «*незаконне придбання майна*».

Кліше тяжіють до монолітності, до нівелювання внутрішньої форми мовної одиниці [Загнітко 2008], що повністю відповідає вимогам документування в судовому процесі.

Професіоналізмами (від лат. *professio* – заняття, спеціальність) називаються слова, вживання яких обмежене вузькоспецифічними потребами представників певної професії [Великий тлумачний словник 2003, с. 995]. До професіоналізмів звичайно належать назви знарядь виробництва, назви трудових процесів, різні професійні означення загальноновживаних понять і т. ін. Через обмеженість їх вживання більш-менш вузьким колом людей, а також в силу того, що в більшості випадків професіоналізми є неофіційними розмовними заміниками термінів, їх інколи називають професійними діалектизмами.

Однією з основних характерних рис судово-процесуального дискурсу можна вважати те, що він виражає не індивідуальну волю і суб'єктивні уявлення тієї чи іншої особи, а волю суспільства, відображаючи її *владний характер*.

Усна дискурсивна взаємодія під час судового засідання характеризується тим, що, при досить суворій регламентації судового дискурсу, мовець повинен постійно вибирати стратегії мовленнєвої поведінки. Від цього вибору в багатьох випадках залежить характер рішень, що виносяться судом. Тому ще одним характерним чинником судово-процесуального дискурсу можна вважати *комунікативну компетенцію* суб'єктів судового процесу.

У судово-процесуальному дискурсі можна виділити дві пари комунікантів: юрист–юрист (до яких належать, у будь-яких поєднаннях, суддя, адвокат, прокурор) та юрист – неюрист (до останніх належать підсудний, потерпілий, свідки, експерти). Юристів можна віднести до числа комунікантів-фахівців, оскільки у переважній більшості випадків їхня діяльність безпосередньо пов'язана не просто з комунікацією, а з аргументативною комунікацією. В суді їхня робота виявляється фактично змагальним діалогом, в якому надзвичайно важливу роль відіграє правильний відбір мовних засобів, адекватних поставленій меті.

Комунікативний рівень неюристів, комунікантів-нефахівців, що є «вимушеними» учасниками судового процесу, залежить від освіти, життєвого досвіду, вправності опитувача та екстралінгвістичних факторів, які зумовлюють вибір стратегій і тактик.

Кількість учасників усного судово-процесуального дискурсу дозволяє віднести його до *публічного адресатного полілогу*. За класифікацією [Geißner 1981], яка враховує інтерактивність діалогової комунікації, судово-процесуальний дискурс є *естетико-риторичним*, оскільки він не тільки інтерпретує дійсність, а й спрямовує до змін, корекції певних дій.

Право здатне впливати на волю і свідомість людей тільки за допомогою мови. Саме мова виступає засобом передавання інформації про зміст правових розпоряджень, репрезентує думку законодавця зовні, тобто оформлює її і робить придатною для зовнішнього використання, для розуміння конкретними адресантами.

Отже, дискурс, як мовна одиниця вищого порядку, має складну будову, характеризується своїми принципами й правилами організації. Судово-процесуальний дискурс, як і будь-який інший дискурс, можна розглядати як соціально обумовлену комунікативну діяльність. Суспільство як соціально неоднорідне утворення здійснює вплив не тільки на розвиток мови, але й веде до соціальної диференціації у комунікативному процесі, оскільки використання тих чи інших мовних засобів і мовленнєвих стратегій обумовлено такими соціальними характеристиками носіїв мови, як вік, стать, рівень добробуту і освіти, професія, а також соціальними ролями учасників комунікації. Соціальність ситуації спілкування визначається стандартним для конкретного випадку набором ролей учасників і правил, що регулюють взаємодію між різними учасниками. Статусно-рольові позиції комунікантів в межах соціальних ролей впливають на вибір мовних одиниць та мовленнєвої поведінки. Дискурсивна поведінка особи, побудована за визначеною тактикою, значно обумовлюється соціальними характеристиками комунікантів.

Проведений аналіз доводить доцільність та перспективність подальшого вивчення структурних, семантичних та комунікативно-прагматичних проявів судово-процесуального дискурсу як одного з різновидів інституціонального дискурсу, що, в свою чергу, призведе до підвищення рівня мовленнєвої компетенції учасників судового процесу.

Література

1. Великий тлумачний словник 2001: Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови [Текст] / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с. – Бібліогр.: с. 995. – 5000 пр. – ISBN 966-569-013-2.
2. Загнітко 2008: Загнітко А.П. Основи дискурсології: науково-навчальне видання [Текст] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2008 – 194с. – Бібліогр.: с.23-43. – 300 пр. – ISBN 978-966-639-378-7.
3. Ильин 1997: Ильин М.В. Слова и смыслы : Опыт описания политических понятий [Текст] / М.В. Ильин– М.: "Российская политическая энциклопедия", 1997. – 432 с. – Бібліогр.: с.14. – 500 пр. – ISBN 5-86004-075-x
4. Мельник 1999: Мельник В.В. Основы построения убедительной судебной речи (Ораторское искусство в состязательном уголовном процессе с участием присяжных заседателей) [Текст] / В.В. Мельник // Адвокат. – 1999. – №4. – С.63–77. – Бібліогр.: с.77.
5. Мельник 2000: Мельник В.В. Коллегия присяжных заседателей как субъект коллективного решения вопросов о виновности (социально-психологические аспекты) [Текст] / В.В. Мельник // Государство и право. – 2000. – №1. – С. 26–35. – Бібліогр.: с. 35.
6. Толпыгина 2002: Толпыгина О.А. Дискурс и дискурс-анализ в политической науке [Текст] / О.А. Толпыгина // Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования. – М.: ИНИОН. – 2002. – № 3. С. 72-87– Бібліогр.: с.87.
7. Юридичні терміни 2004: Юридичні терміни. Тлумачний словник [Текст] / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2004. – 320 с. – Бібліогр.: с. 266. – 1000 пр. – ISBN 966-06-0321-5.

8. Geißner, H. Sprechwissenschaft: Theorie der mündlichen Kommunikation [Text] / H. Geißner. – Königsten, 1981. – 235 S.
9. Gee 1999: Gee J.P. An introduction to discourse analysis [Text] / J.P. Gee // Theory and method. – L., 1999. – P. 3-15.
10. Dijk 1989: T.A. van Dijk. The Study of discourse [Text] // T.A. van Dijk (ed) Discourse as structure and process. Discourse Studies: A multidisciplinary introduction. – V.I. London; New York: Longman, 1989. – 281p.
11. Trager 1986: Trager C. Wörterbuch der Literaturwissenschaft [Text] / C. Trager. – Leipzig, 1986. – 575 S.
12. Webster Dictionary 2000: Webster Dictionary 2000. Available at <http://www/language-international.com> – 559 c.

Рассмотрены основные характеристики судебного-процессуального дискурса как разновидности юридического дискурса. Проанализированы отличия понятий «судебно-процессуальный текст» и «судебно-процессуальный дискурс». Определена сфера функционирования судебного-процессуального дискурса. Выяснено, что судебно-процессуальный дискурс отвечает всем критериям дискурса.

Ключевые слова: судебно-процессуальный дискурс, текст, термин, документ.

Basic descriptions of judicial discourse as varieties of legal discourse are considered. The differences of concepts «Judicial text» and «judicial discourse» are analysed. The sphere of functioning of judicial discourse is certain. It is found out that judicial discourse answers all criteria of discourse. Keywords: judicial discourse, phototypograph term, document.

Keywords: forensic discourse, text, word, document.

Надійшла до редакції 11 червня 2009 року.

Наталія Сафонова

ББК Ш12=411.2*221

УДК 81'367: 81'37: 81'42 = 161.2

МОДАЛЕМА ЯК СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНИЙ МАРКЕР СУБ'ЄКТИВНО-МОДАЛЬНИХ СМИСЛІВ ДРАМАТУРГІЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті аналізується категорія суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу щодо її семантико-прагматичної природи, уводиться поняття модалеми як смислового маркера вербального повідомлення, форми вияву суб'єктивної модальності й смислового кванта репліки персонажів; виводиться семантична типологія модалем; вивчається роль модалем у репліках з тотожним вербальним наповненням.

Ключові слова: драматургічний дискурс, модалема, модалізація, продуцент, репліка, реципієнт, суб'єктивна модальність.

Закріплення за суб'єктивною модальністю статусу функціонально-семантичної категорії націлює увагу дослідників здебільшого на вивчення її польової структури та засобів вираження з ієрархізацією й визначенням ядерних і периферійних репрезентантів останніх. Дослідники, зауважуючи семантичну вагомість категорії суб'єктивної модальності, традиційно обмежуються лише репліками про те, що вона виражає широке коло значень, не ідентифікуючи й не кваліфікуючи їх. Натомість не викликає сумнівів те, що суб'єктивна модальність тексту, а особливо дискурсу, не тотожна суб'єктивно-модальним значенням окремо взятого речення, оскільки в будь-якому дискурсі механізм витворення суб'єктивних смислів є складнішим, на відміну від реченнєвої суб'єктивної модальності з її функціонально-семантичною природою. Окрім того, суб'єктивно-модальні смисли найчастіше латентні. Дискурс, за визначенням, передбачає прагматичну координату, яку в драматургічному дискурсі витворюють персонажі-мовці, ситуація мовлення з екстралінгвістичним об'єктом, навколо якого розгортається комунікативна дія, та темпорально-локальна прив'язаність діалогу. Актуальним щодо цього є визначення впливу всіх позамовних чинників на загальне смислове навантаження тексту в його дієвому, тобто дискурсивному, аспекті.

Обираючи за об'єкт дослідження драматургічне мовлення, у своїй роботі ставимо за мету вивести класифікацію модалем як маркерів вербального повідомлення суб'єктивно-модальними смислами. Виходячи з того, що суб'єктивна модальність дискурсу – це семантико-прагматична категорія, яка притаманна будь-яким текстам з конкретним продуцентом вербального повідомлення, якому, у свою чергу, притаманні заздалегідь зрозумілі чи вгадувані реципієнтом (читачем або учасником комунікативної взаємодії) смаки, вподобання, настрої, висуваємо гіпотезу про те, що, маючи експліцитні й імпліцитні (вербалізовані й невербалізовані) засоби вираження, ця категорія передає й додаткові смисли (суб'єктивно-модальні).

Власне-семантична площина драматургічного дискурсу – це вербальне наповнення реплік персонажів драматургічного діалогу, додаткові смислові значення виникають у драматургічних діалогах завдяки самим персонажам, які, продукуючи своє вербальне чи невербальне повідомлення, наділяють його суб'єктивно-оцінними характеристиками так, що до партнера по діалогу надходить вербальний знак, аранжований

ставленням мовця до факту позамовної дійсності, відбитої в репліці. Розклавши драматургічний дискурс на елементи-складники: продуцент – референтна ситуація – репліка – реципієнт, можна простежити, що модальність витворюється накладанням семантичної та прагматичної координати, при цьому компоненти вертикальної осі, “продуцент – реципієнт”, тяжіють до прагматичного боку розгортання комунікативної взаємодії (вертикальна вісь), “референтна ситуація – репліка (як складник драматургічного дискурсу)” – до семантичної (горизонтальна вісь). Саме такий семіотичний погляд на проблему дозволяє надати суб’єктивній модальності драматургічного дискурсу кваліфікації прагмасемантичної текстової категорії. Окремо взяте речення одразу позбавлене вертикальної (прагматичної) осі, а тому підходить до визначення суб’єктивної модальності речення є завузькими для її глибокого розуміння на рівні дискурсу. На нашу думку, вихід модальності за межі речення у текстовий вимір передбачає ширший понятійно-семантичний статус цієї категорії, тим більше зважаючи на контамінований характер функціонування одиниць у реплікованому дискурсі, що належать до сфери модальності. Це дозволяє говорити про певний гіперкатегоріальний статус суб’єктивної модальності у художньому творі [Гак 2000, с. 108].

Засоби вираження суб’єктивної модальності функціонують як модифікатори основної модально-предикативної кваліфікації, що виражається способом дієслова, і здатні перекидати об’єктивно-модальні характеристики, при цьому об’єктом факультативної оцінки може стати не тільки предикативна основа, але й будь-який інформативно-значущий фрагмент повідомлюваного, у такому випадку на периферії речення виникає імітація додаткового предикативного ядра чи, принаймні, вагового смислового компонента.

Додаткове суб’єктивно-модальне значення, яке нашаровує персонаж на своє вербальне повідомлення, виникає на основі його мовної картини світу. У персонажів, виразників суб’єктивно-модальних смислів, наявні, як і в кожного мовця, дві картини світу – концептуальна й мовна. Концептуальна є “інваріантною для всіх людей і не залежить від мови, якою вони мислять і виражають свої думки” [Брутян 1972, с. 94], це такий собі стереотип відбиття навколишньої дійсності. Мовна картина світу є вираженням концептуальної картини мовними засобами, вона “подає додаткову інформацію, виражену тими значеннями слів, котрі притаманні цій мові” [Космеда 2000, с. 12]. Додамо також, що в драматургічному дискурсі інформація завжди обмежена часовими рамками, які змушують мовця висловлюватися стисло, але колоритно й без втрати змісту, подається крізь призму індивідуального суб’єктивного світосприйняття, а тому насичена суб’єктивно-модальними смислами. Зауважимо, що мовна картина світу персонажа драми постає суб’єктивною і не є прямим віддзеркаленням реальної дійсності, а певною її інтерпретацією, детермінованою національно-культурним світоглядом, менталітетом, системою наявних критеріїв оцінки, культурно-історичним досвідом, тобто позатекстовими факторами, притаманними суспільству певної епохи.

Процес суб’єктивації персонажем драматургічного дискурсу своєї репліки починається з прийняття ним певного суб’єктивного погляду й перспективи бачення певного феномена об’єктивної дійсності, який описується через вибраний суб’єктивний спосіб бачення, яким і є суб’єктивна модальність дискурсу. Щодо цього виникає цілком слушне міркування про те, що суб’єктивно-модальна маркованість дискурсу завжди продиктована інтенцією мовця.

У драматургічному дискурсі кожна репліка персонажа постає суб’єктивно-модально детермінованою: насиченою додатковою супровідною, проте ваговою, інформацією, що модифікує пропозиційне значення речення-репліки. Зауважимо, що концентрація суб’єктивно-модальних смислів у драматургічному дискурсі має вищий рівень, на противагу іншим жанрам, бо мовець-персонаж через драматичні конфлікти проявляє себе (а отже, і виражає модально-оцінне ставлення) більш радикально.

Нашарування на реплікову вербальну інформацію додаткових, залежних від інтенцій автора-мовця та його ставлення до референтного значення, смислів традиційно покваліфіковується як процес модалізації [Смушинська 2003, с. 96]. Модалізація персонажем висловлення є двовекторною: по-перше, вона спрямована на самого мовця, намір якого полягає в самовираженні, емоційному вияві, з’ясуванні думок адресата, оцінці, по-друге, – на реципієнта, коли продуцент має на меті здобути прихильність / відразу опонента, викликати певні мотивації, стимулювати до певної дії, спонукати до співпраці, взаємодії партнера по діалогу тощо. Процес модалізації вербального повідомлення з боку персонажа-адресанта варто розуміти як процес суб’єктивного кодування пропозиційного змісту. Часто навіть у нейтральній за вербальним змістом репліці простежується додаткове аранжування позитивної чи негативної семантики: відчай, замішання, пихатість, самолюбство, глузливість, смуток, огида, погроза, похвала, розчуленість, жалість тощо.

Оскільки репліки драматургічного дискурсу завжди скеровані на конкретного реципієнта, то з погляду адресата модалізація – це процес суб’єктивного декодування. Такий процес має протилежну природу: від змісту, почутого адресатом, до знаку, який виникає в результаті сприйнятої та інтерпретованої об’єктивної та суб’єктивної інформації. Процес модалізації завжди ґрунтується на поглядах комунікантів, зумовлених мовною та концептуальною картинами світу, та оцінці, викликаний психічним та емоційним станами. Кодуючи та декодуючи вербальну інформацію репліки суб’єктивними смислами, учасники діалогу задіюють весь комплекс своїх психолінгвістичних і культурних компетенцій, зокрема таких, як: лінгвістична, енциклопедична, логічна, риторико-прагматична – саме вони дозволяють розуміти багатоярусні імпліцитно-модальні смисли. Попри значний відсоток імпліцитності суб’єктивно-модальних смислів, повне смислове навантаження реплік постає в абсолютно декодованій формі для усіх учасників комунікативної взаємодії, оскільки всі персонажі драми

майже завжди знайомі один з одним і мають певний досвід спілкування, а тому, щоб бути зрозумілим, добирають доцільні засоби і способи подачі інформації.

Семантика суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу явище складне, джерелом якого постають персонажі драми із сформованими характерами, світоглядом, переконаннями та вподобаннями.

Драма відзначається високим рівнем емоційної напруги, оскільки постійно відбувається комунікативна боротьба різних поглядів на драматургічний конфлікт. Інформація між персонажами носить завжди індивідуальний аксіологічний характер, а тому тип комунікативної взаємодії у драматургічному дискурсі суб'єктивно-еспресивний, суть якого полягає в досягненні впливу на адресата шляхом вираження особистісного ставлення до світу, у виділенні цінностей, позитивних і негативних оцінок таким чином, щоб у мовленні явно відчувалася суб'єктивність цього вираження.

Отже, інтегральним семантичним ядром суб'єктивної модальності виступає погляд персонажа-мовця, який відомий читачеві завдяки передтекстовому знайомству (зі списку дійових осіб) чи інтертекстовому вияву (з діалогів самого персонажа чи його характеристики іншими дійовими особами), в основі якого перебуває категорія оцінки, зумовлена соціальним статусом, віком, рівнем вихованості та освіченості, психічним станом, позитивним чи негативним ставленням до об'єкта мовлення, менталітетом, ідеологією мовця-персонажа тощо. Усі перелічені характеристики модалізують вербальне повідомлення, а отже, виступають семантично значущими, тобто такими, що можуть заповнювати смислову площину додатковими інформаційно-вмісними сегментами. А це, у свою чергу, об'єднує семантичну доміную суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу з її прагматичною зумовленістю, і створює модальну рамку пропозиційного змісту репліки. Суб'єктивно-модальну рамку можна розуміти як відтворення засобами мови особистості персонажа-мовця щодо його ставлення до інформації, яка передається. Наділення дискурсу суб'єктивно-модальними смислами – це не витворення нового вербального знака для присвоєння йому ознак знака позамовної дійсності, а вкладання в об'єктивний зміст репліки, який відтворює дійсність як поза людиною існуючу реальність, суб'єктивного змісту, тобто особливостей індивідуального бачення мовцем позамовної дійсності.

Нашарування на реплікову вербальну інформацію додаткових суб'єктивних смислів, викликаних психічним станом мовця й суб'єктивним ставленням до референтної ситуації, які видозмінюють концептуальний смисл репліки чи надають їй нового звучання, відмінного від вербально вираженого, і становить суть модалізації драматургічного дискурсу.

Модалізаторами, тобто одиницями, які виражають суб'єктивну модальність драматургічного дискурсу, специфічними для драми, виступають паралінгвістичні засоби, закладені в ремарки: 1) тон мовлення (грайливий, офіційний, іронічний, глузливий, інтимний, зневажливий тощо); 2) ситуація спілкування; 3) жести; 4) міміка; 5) гучність мовлення; 6) особливості вимови; 7) інтонація, як основний засіб вираження суб'єктивно-модальних значень мовлення. Специфічні засоби репрезентації суб'єктивної модальності у драматургічному дискурсі вступають у процес модалізації висловлення, сублімуючись з лексичними та синтаксичними маркерами, традиційно вичленовуваними з яких є: 1) лексика у конотативному, контекстуально зумовленому значенні; 2) фразеологічні та паремійні одиниці; 3) інверсія; 4) окличні речення; 5) риторичні запитання чи вислови; 6) етикетні вислови; 7) неповні (обірвані) речення; 8) частки; 9) вигуки; 10) повтори (редуплікації та репризи); 11) парентези; 12) парцеляція; 13) звертання / речення-вокативи тощо.

Контамінація засобів вираження суб'єктивної модальності чи їх автономне використання в репліках драматургічного дискурсу, як уже неодноразово наголошувалося, наділяє висловлення персонажів додатковою семантикою. За нашими спостереженнями, такі додаткові, суб'єктивно марковані, смислові компоненти вербальних повідомлень можна ідентифікувати, приписавши їм певне значення, а отже, і класифікувати. Тому вважаємо за доцільне ввести поняття модалеми як семантично значущого компонента репліки дискурсу.

За визначенням Б.С.Арами, який досліджує психолінгвістичну природу модальності, модальність “завжди постає як один з основних семантичних компонентів структури висловлення, існує “в голові” індивіда у вигляді окремих образів-еталонів, закріплених в його досвіді, і таких, що реалізуються в його мовленнєвій практиці автоматизовано, тобто за тими ж правилами приписного характеру, за якими реалізуються одиниці всіх інших компонентів мовної спроможності” [Арама 1997, с. 46]. Такі образи-еталони, які репрезентують суб'єктивно-модальні значення, можуть бути покваліфіковані як модалеми.

Отже, модалема – це наявний в когнітивній множинності мовця еталон кваліфікації позамовної дійсності, який у відповідній ситуації спілкування набуває конкретного значення, спираючись на оцінну та емоційну кваліфікацію продуцента, і може виражатися як експліцитно, так і імпліцитно. Додамо, що модалема – не лише маркує репліки певним смислом, але й постає квантом інформації, яку продуцент прагне передати партнерові по комунікативній взаємодії. Модалема як смисловий компонент суб'єктивної модальності дискурсу в основі своєї семантики має, безумовно, оцінку – позитивну чи негативну, але така оцінка маніфестується через психічний стан мовця, мовна кваліфікація якого і демаркує значення модалеми. Інакше кажучи, якщо персонаж вступає в комунікативну взаємодію у емоційному стані інтересу, похвали, доброзичливості, тривоги, гніву, ворожості, скорботи, то і відповідного забарвлення набуває його репліка, а отже, відповідної до стану мовця кваліфікації набуватиме і значення модалеми.

Умовно модалеми можна поділити на дві групи: модалеми позитивної кваліфікації (М+) та модалеми негативної кваліфікації (М-), семантику яких визначає позитивна / негативна оцінка. Втім, доволі чисельною є

група модалем, полярна приналежність яких поза контекстом може кваліфікуватися двозначно, тобто і як позитивна, і як негативна (M+/-). Таке явище зумовлене не так природою самого вербального знака, покликаного виражати ту чи іншу емоцію, як тими почуттями, які мовець переживає, використовуючи цей знак у своєму повідомленні, а також інтенційним планом репліки та мовним регістром повідомлення. Отже, знак модалеми відповідає тим емоціям, які виражає персонаж-мовець, вимовляючи своє вербальне повідомлення. Декодування таких модалем завжди виступає у драматургічному дискурсі контекстуально прив'язаним. Як показує аналіз фактажу, нерідко в репліках, особливо з іронічним тональним фоном, виникає явище енантіосемії суб'єктивно-модальних значень: коли позитивна вербалізована емоційно-оцінна кваліфікація, виражена персонажем, має антонімічну інтенцію, або навпаки, негативна суб'єктивно-модальна рамка виражає схвальну інтенцію мовця. Такі модалеми ми визначаємо як модалеми енантіосемічної кваліфікації (M±). Персонаж драми може також не виражати емоційно-експресивної кваліфікації повідомлення, а просто нашаровувати на репліку ті почуття, які притаманні йому в момент мовлення, в такому разі модалема не належить до шкали оцінок, а просто передає додатковий смисловий компонент висловлення, наприклад: нетерплячість, вагання, сумнів, гордість тощо. Без логічного врахування цього смислового компонента (кванта інформації) загальносмислове навантаження цілої репліки перестає розумітися правильно, тобто відповідно до первинного задуму й наміру мовця. Принагідно зауважимо, що доволі частотними є випадки, коли модальне значення репліки, власне адекватна ідентифікація модалеми, заступають вербальне наповнення репліки, стаючи домінуючим у просуванні комунікативної взаємодії. Зазвичай це модалеми образи, похвали, гніву, захоплення, коли для реципієнта більш важливим у комунікації є не те, що йому говорять, а те, як говорять.

Модалеми вимежуються нами на базі ядерного значення, що привноситься в репліку, яке інтегрує додаткові спектральні підзначення у вигляді шкали із збільшенням чи спадом інтенсивності вираження такого значення, фактично синонімічні ряди. Нам вдалося ідентифікувати й кваліфікувати 51 семантичний різновид ядерних модалем у драматургічному дискурсі, які виражаються неоднорідно. Встановлювати частотність появи таких модалем у драмах, на нашу думку, не є доцільним, оскільки їх використання залежить від чинників не граматичної, а буттєвої природи. Тобто, залежно від тематики драми та її конфлікту, художніх умов розгортання драматичної дії та основного тону драми, окремі модалеми будуть виступати то в домінуючій, то в рецесивній позиції. Часто в одній репліці контамінуються кілька модалем, утворюючи таким чином ускладнене загальне суб'єктивно-модальне значення репліки.

До модалем негативної кваліфікації вербального повідомлення, за нашими спостереженнями, належать: безнадійність (безвихідь, безпорадність, розпука, розпач, неминучість, відчай); глузливність (насмішкуватість, єхидство, колючість, ущипливість, уїдливість, саркастичність, дошкульність); гнів (обурення, лють, розлюченість, шаленство, несамовитість, осканеніння); докір (картання, пострікання); заздрість; збентеження (замішання, розгубленість, сум'яття, паніка); злість (злоба, злостивість, жорстокість, запальність); зловтіха (злорадство); недовіра (недовірливість, підозра, підозрілість); незадоволення (невдоволення, досада, роздратування); неприязнь (антипатія, ненависть, ворожість); образа (прикрість, приниження, зневажання, зневага, ганьба); огида (огидливість, відраза, гидливість, гидування); осуд (осудження, огуда, засудження, догана, несхвалення); пихатість (гордовитість, пиха, зарозумілість, зневага); погорда (зневага); погроза; презирство; смуток (сум, зажура, горе, скорбота, туга, нудьга). Проілюструємо окремі з модалем:

ТАНЯ прибігає додому вельми засмучена.

ТАНЯ. Дурена... яка дурена! Навіщо я це зробила?! Навіщо я перед ними?... Так мені й треба! Досить бути наївною дівчинкою. Я тепер... я... (У відчай). Я не знаю, що я зроблю. А я сподівалася... Я думала, що все буде інакше (Дзвонить телефон)... (Новицька С. Крезі) – модалема розпачу й відчаю;

ДІВЧИНА. Ой, а де це я? Ніби якась контора... Може, витверезник? А де всі? Це я що, одна п'яна на все місто? У нас що, сухий закон? Так і я сухе вживаю. І чого так холодно? (Тільки-но помічає, що вона гола). Ой, мамо! Хоч би рядниною якою прикрили. Так ні, холонь, мила, запалення легенів схоплюй. (Помічає стос простирадл, загортається в одне з них, щось на зразок грецької туніки). Буде стиль "антік". (Бачить реєстраційний журнал на столі). Журнал моргу №5. Ой, мамо м'я, так це ж морг! Допилася ти, подруго, до ватерлінії... Так, треба все згадати: ми пішли з Толянком до... фіг знає кого, там вишили, потім... пішли фіг знає куди... і ще... а потім повний провал пам'яті з частковим збереженням інтелекту... Агов, тут є хто живий? Хоча які живі в трупарні? (Сідає на стілець і помічає ЖІНКУ). Ой, а це хто? (Оглядає). Здається, не дихає. І що це за морг такий? Бардак, а не морг. Трупи під ногами валяються, проходу живій людині не дають. П'яні всілякі шастають. Хоча я вже майже твереза... (Неждана Н. Той, що відчиняє двері) – модалема замішання й паніки;

ЕДІТ. Зачекай, зачекай, але ж ти ніколи не зможеш написати так, як писав, скажімо, Жан Кокто. Ось послухай: "Едіт геніальна. Вона неповторна. Іншої такої ніколи не було і не буде. Вона, ніби зірка у нічному небі Франції, одиноко згорає від внутрішнього вогню, що поглинає її". Відчуваєш рівень, Симоно? Хіба ти зможеш написати так?

СИМОНА. Так – ні! Я писатиму про те, що знала, бачила та пережила разом з тобою.

ЕДІТ. Одразу видно, у нас був спільний татусь. Така сама вперта, як і він. Гарзд, і що ти писатимеш про моїх коханців?

СИМОНА. Що навіть після розриву близьких стосунків вони продовжували тебе любити.

ЕДІТ. *І це все?*

СИМОНА. *Едіт, не будь такою самовпевненою. Для декого з твоїх чоловіків я теж була не просто другом сім'ї.*

ЕДІТ. *Он як! Оля-ля-ля! Цікаво, цікаво! Так ти писатимеш книгу про моїх чи про своїх коханців?* (Миколайчук-Низовець О. Ассо та Піаф, або ще один тост – за Мермоза!) – модалема пихатості й зневаги;

ОЛІВЕР. *Ви бідні?*

ДЖЕФ. *Під час депресії мій батько втримався на ногах. Але й понині кульгає* (Стельмах Я. Так закінчилось літо...) – модалема саркастичності;

МАРТА (захопливо). *Як прекрасно! Як прекрасно мовлено! Чи не так?!*

ТЕКЛА (зневажливо). *Сучий сину. От вже сучий сину.*

МАРТА (заскочено). *Пробачте, не зрозуміла. Це ви про кого?..*

ТЕКЛА. *Все про того ж.*

МАРТА. *Не зрозуміла, про кого?*

ТЕКЛА. *Та про таких, як оцей... Як оці... Богом прокляту породу людей із соціальною назвою... (Голос її від хвилювання уривається).*

МАРТА. *А-а-а, зрозуміла...*

ТЕКЛА (вибухає). *Та що ви зрозуміли! Зрозуміла вона... Слухайте ви, недороблена істота! Це та порода людей, що проголошує себе сумлінням нації, не маючи на те жадних даних! Порода, що гурторить про демократичні ідеали, а навіть у своєму патріотичному офісі встановлює абсолютистський режим! Порода людей, яка присягається іменем Дажбога, не маючи уявлення, що це ім'я означає! А я любила його, розумієте, безумно любила!..* (Бондар-Герещенко І. Люна Росса) – модалема антипатії, ворожості; в останній репліці – розлученості, оскаженіння;

КОЧИНСЬКИЙ. *Ти не помреш, нема чого дурниць говорити! А коли будеш далі тягти це... голодування, то попусти собі здоров'я. Я не кажу вже про те, скільки ти нам завдаєш турбот, страждання. Ти подивись хоч на матір. А сором? Усе місто тільки й говорить про цю історію. Наше ім'я тріпається всіма, на всіх базарах, на всіх газетах. Я не можу нігде з'явитись, щоб не помітити посмішок. Легко це мені?*

НАТА. *Взагалі серед ідіотів і дикунів нелегко жити.*

КОЧИНСЬКИЙ. *Вони розумні люди й бачать усе безглуздя твоєї вигадки. Та кожному двірникові ясно, що це – ідіотство: дочка предводителя дворянства і якийсь... єврейчик, якийсь...*

КОЧИНСЬКА. *Петре Семеновичу!*

КОЧИНСЬКИЙ. *Та ти розумієш, що ти всю мою службову кар'єру руйнуєш. Ти мене робиш смішним і небезпечним в очах правительства, якимсь дурним лібералом. Хороший предводитель дворянства, що рідниться з якимсь євреєм-кравцем! Розуміється, мене не тільки не виберуть знов, а... просто нікуди ні в який порядний дім не впустять! Ти ставиш на карту своє життя, наш спокій, здоров'я, наше громадське становище, нашу честь, ради чого? Ради чого, я тебе питаю? (Винниченко В. Пісня Ізраїля) – модалема осуду, несхвалення;*

ІГОР. *Ходімо спати. Будь ласка.*

МАРІЯ. *Ні, я завтра поїду. Втім, уже глуна ніч. Якщо це тебе потішить – я поїду сьогодні.*

ІГОР. *Хочеш – лишайся, а я поїду.*

МАРІЯ. *Ти хочеш, аби я була тут, а ви [ІГОР – її чоловік – та його коханка, про яку МАРІЯ довідалася – Н.С.] там? Може мені ще й озірків засолити до вашого весілля?*

ІГОР. *Засоли* (Погребінська М. Я знаю п'ять імен хлопчиків...) – модалема презирства.

Серед модалем позитивної кваліфікації вербального повідомлення виділяємо такі, що маркують сказане такими додатковими смислами, як: вдячність; гідність (достойність); захоплення (захват); насолода (блаженство, ейфорія, задоволення); похвала (схвалення); прихильність (симпатія, ласка, обожнювання); радість (тріумфування); розчуленість (зворушеність, замилювання); щирість (неудаваність). Окремі з модалем проілюструємо прикладами:

ВАЛЕНТИНА. *Ми децю споріднені душами, проте, все-таки досить віддалено. Я божеволію за антонівським сортом. Та не грає ролі. Цілую. Приємно було!*

РЕПОРТЕР. *Надзвичайно, пані. Я понесу поцілунок у дальшу мою путь* (Костецький І. Дійство про велику людину) – модалема вдячності;

ЗБРОЖЕК. *Так! Сьогодні мій день! Ось він уже почався. Ранок – як банк, сонце – як золотий долар. Ще одна, остання година. (Глянув на годинника). Ні! Банк відчиняється о десятій, ще три години, ще три години – і я заспіваю, як крикну... що я крикну? Ага! Я буду гучно приказувати: дивен – Бог! Дивен – Бог! Дивен – Бог!*

ЖІНКА ЗБРОЖЕКА. *Дати тобі кави?*

ЗБРОЖЕК. *Дивен – Бог! Дивен – Бог! Дивен – Бог!*

ЖІНКА ЗБРОЖЕКА. *Що з тобою? У тебе зараз такі очі...*

ЗБРОЖЕК. *Які?*

ЖІНКА ЗБРОЖЕКА. *Надто блискучі якісь...*

ЗБРОЖЕК. *Блискучі? Будуть золоті! Дивен – Бог! Дивен – Бог! Дивен – Бог! Дивен – Бог! Та я колись, іще хлопчиком, любив складати з камінців палац з високим балконом. Він сто разів розвалювався, але я його знову будував і, коли доводив до кінця, починав славити Бога: дивен – Бог, дивен – Бог! Коли ж руйнувався – лаявся: чорт – Бог, чорт – Бог, чорт – Бог!.. Зараз я добудовую одну справу, як палац з балконом. Двадцять три роки вивершую її. Це значить – двісті сімдесят шість місяців, сто дев'яносто вісім тисяч сімсот двадцять годин. І ось залишилося три. Через три години я зйду он на той високий балкон! (Показав на балкон Зарембського). Анельку заведу! Як на трон! І фотографів покличу. А сам позаду неї питиму каву, і ти (до жінки) праворуч од мене. Ні, ліворуч, бо праворуч стане наш майбутній зять... (Куліш М. Маклена Граса) – модалема ейфорії;*

ГАЙ. *А твій син, він...?*

МЕССАЛІНА. *Він мій син і квіт... Я так хочу, щоб ви подружилися... Знаєш, я думала – все, більше ніяких дітей... А від тебе мені захотілося мати сина. Це просто злочин, що тебе досі не зробили татом. (Удавано патетично). Непоправна втрата для великої Імперії. Від тебе гарні діти підуть... (Неждана Н. Химерна Мессаліна, с.168) – модалема щирості, неудаваності;*

МАТИ. *Ой, діти, як у вас тут прекрасно, як добре, що ви мене сюди витягли...*

ОЛЕНА. *І мене, і мене, добре. Я вже давно мріяла подивитися на ваше гніздечко. Яка ти, Марійко, розумниця, така стала господинька, хто б міг подумати... І квіти, квіти, які прекрасні квіти, якщо коли-небудь у мене буде дача, я обов'язково насаджу квітів. І тільки квіти, нічого, окрім квітів... Ніякої тобі городини, помідорів, цієї каторги.*

МАТИ. *У Марійки тут і помідори є, і грядки, все, як має бути... (Погребінська О. Я знаю п'ять імен хлопчиків...) – модалема похвали;*

На порозі з'являється безмовний БАЛЬЗАК, спершу непомічений.

ЕВА. *Оноре...*

БАЛЬЗАК (завмирає, потім проходить через кімнату до ЕВИ, припадає на коліно і цілує її руку, підводиться, стає заду, обнімає АННУ і ЕВУ). *У-у-у. А тепер, мої любі вовчиці, ви навіть не уявляєте, як за вами сумував ваш старий вовк! Ево, Анно, разом: у-у-у!*

АННА (сміється). *У-у-у-у!*

ЕВА (жартівливо гнівається). *Оноре, не будьте дитиною! (Миколайчук О., Неждана Н. Оноре, а де Бальзак?) – модалема радості;*

ВОНА (по паузі). *Пригадуєш, як малими ми хотіли винайти ліки проти смерті? Щоб люди жили, скільки хоч...*

ВІН. *Дуже зворушливо Ви, дивлюся, вирішили тут [у ліфті, що зупинився між поверхами – Н.С.] почувати?*

ВОНА (задумано). *Не знаю... Як товкли молотком і змішувати пігулки з маминої аптечки...*

ВІН (флегматично). *М-дя.*

ВОНА (розпачливо). *Але ж була тяжча проблема: як примусити мертвих вживати мікстури та ще й запивати їх водою?! (Бондар-Терещенко І. Пастка на миші) – модалема зворушеності.*

Третьою, з виділених нами, є група модалем, які маркують репліки мовців додатковими смислами відповідно до тих почуттів, які вони переживають в момент мовлення: вагання (сумнів, нерішучість); гонористість (самолюбство, гоноровистість); гордість; жаль; збентеження (зняковілість, стурбування); здивування; інтерес (зацікавленість, увага, уважність, уважливість, допитливість); категоричність (безапеляційність, рішучість); кокетство (грайливість, жартівливість); нерозуміння (вагання, подив, здивування, здивованість, збентеженість); неспокій (хвилювання, тривога, турбота); нетерплячість (нетерпеливість); нехтування репліки продуцента (ігнорування, байдужість); покірливість (покірність, покора, слухняність); полохливість (несміливість); прохання (благання); розгубленість (збентеженість, сором'язливість, зняковілість, острах); розкаяння (докір сумління); співчутливість (доброзичливість, жалість); страх (боязнь, побоювання, переляк, жах); стурбованість (занепокоєність, заклопотаність); стурбованість (занепокоєння); хвастощі (похвалання). Особливо яскраво цей різновид модалем знаходить свій вияв у дискурсі, наприклад:

ОЛІВЕР. *Ви навчатесь в коледжі?*

ДЖЕФ. *У Дартмуті. Сподіваюсь, ви не упереджені проти Дартмуту?*

ОЛІВЕР. *До Дартмуту мені байдуже. Скажіть, містере Банне, ви спортсмен?*

ДЖЕФ. *Я трохи граю в теніс, плаваю, бігаю на лижах... (Стельмах Я. Так закінчилось літо...) – модалема самолюбства;*

В цей час чути різкий звук телефонного дзвоника. ЖІНКИ зацікавили, потім обидві схопилися, дзвоник повторюється.

ВІКА. *Ну бери ж трубку!*

ВІРА. *Ой, я боюся, може, ти!*

ВІКА. *Це ж твоє робоче місце.*

ВІРА (знімає трубку і дерев'яним голосом). *Алло... так... так... (Вішає, мовчить).*

ВІКА. *Ну що, хто дзвонив?*

ВІРА. *Не знаю...*

ВІКА. Ну хоч чоловічий голос чи жіночий?

ВІРА. Чоловічий, здається.

ВІКА. Слава Богу, хоч один чоловік уцілів. **І що він сказав?**

ВІРА. Що вони вже виїхали і скоро будуть тут (Неждана Н. Той, що відчиняє двері...) – модалема нетерплячості;

ГАННА СЕМЕНІВНА. Ах ти, горенько яке з цим хлопцем. Ну й скажіть на милість, що сталося з ним? **І не злого ж серця, Господи милостивий. І от таке!..**

РИТА. Нічого! Ми ще поміряємось. Я дитини не оддам за полотно! О, ні! Хоч би воно йому там було найгеніальніше. Це ще ми побачимо. Хай іде до своєї Сніжинки, коли не любить, а брехати собі не дозволю. (Бере зі столу ніж і сильно встромляє його в стіл).

ГАННА СЕМЕНІВНА. Коли ревнує – знак хороший... Ах, біда яка!.. **І не злого серця, Господи милостивий... Ну, а цей Мулен хоче купити картину?**

РИТА. Хоче, здається. Тільки Корній ніби не розуміє моїх натяків. А якби я схотіла, Мулен купив би. Та й йому самому вигідно купити... **А поганий все-таки спосіб ми придумали, мамо... Негарний...**

ГАННА СЕМЕНІВНА. Е, моя дитинко, коли сім'ю рятувати, то всякі способи хороші. **Аби дав Бог, щоб поміг тільки, щоб очулось його серце... Сім'я більш за все...** (Винниченко В. Чорна Пантера і Білий Медвідь) – модалема стурбованості;

ОКСАНА. За Ярину не переживайте, вона у воді почувається як риба.

РОМАН. Яринко! Повертайся!

ОКСАНА. Ого, ви справді розхвилювалися. Та вона все одно не почує.

РОМАН. Ні, подивіться, вона і не думає повертатися.

ОКСАНА. Вона скоро повернеться. Облиште її, краще поговоримо.

РОМАН. Про що нам говорити?

ОКСАНА. Хіба нема про що? Як ваша рука?

РОМАН. Пані Оксано, може, ви їй якісь знаки подайте, щоб повернулася...

ОКСАНА. Не треба ніяких знаків, заспокойтеся. Як ваша рука, питаю?.. (Лупій О. Закоханий четар) – модалема байдужості до співрозмовника;

АНТЕК. **Ще один келішок!**

ЯНОВА. Вже досить, пане Антек. Час вам додому, я замикаю [кав'ярню – Н.С.].

АНТЕК. Не відганяйте мене, пані Янова. **Ще одну чарку. І один поцілунок, на добраніч!**

ЯНОВА. Пст... Тихо. Не бачите? (Вказує на чоловіка).

АНТЕК. Один, однісінький (Перехиляється до ЯНОВОЇ). Один, благаю (Чолган І. Провулок Св. Духа) – модалема благоання;

ІНГА (до НЬОГО). До речі, мій любий капоснику! Чом ви й досі познайомили мене з цією чарівною панною? Як же її на ім'я?

ЛЯЛЯ (напівголоса). Чарівну можете залишити собі. (Далі звертається на повний голос до НЬОГО). Ну, то як? Чи ви знову скажете, що забули (мавпує ІНГУ) має наймення?..

ВІН (ніяковіючи, розводить руками). Ні, ну чому... просто я...

ІНГА (свариться до нього пальцем). Дійсно, негарно виходить, Янеку!

ЛЯЛЯ (одразу роззублено, до НЬОГО). Янеку?!

ВІН (раптом твердо). Ось бачиш, ясочко, можливо, я й призабув твоє ім'я, а ти мого навіть і не знала... (Бондар-Терещенко І. Вечір навшпиньках) – модалема зніяковілості;

ІГОР (до МАТЕРІ). Щось, моя люба тещо, ви сьогодні мало п'єте. Я вас так люблю, коли ви напідпитку.

МАТИ (зітхає). Та у мене тут... Ох, Ігорю (До МАРІЇ). Ти ж пам'ятаєш мою Лідочку, зі Свердловська вона приїжджала?

МАРІЯ. Так, пам'ятаю. Трохи.

МАТИ. Ось (показує теку). **Погано. Пухлина. Величезна. Я при дівчинці не хотіла говорити... навіщо настрій псувати?**

ОЛЕНА. **Боже мій!**

МАТИ. От, усе так несподівано... Раптом зателефонувала, приїхала, стільки років минуло, така кругленька, знаєте, з усіх боків... Двоє дітей у неї, вже й онук підостає... Весела, посміхається, весь час говорить, а сидить, бачу, якось дивно. Якось незручно сидить. Ну, я й спитала, вона каже – болить, живіт болить, сидіти незручно. Ще посміялася, мовляв, у юності гуляла добре, за це і клімакс важкий. Так, весело. Я її умовила до Віктора Миколайовича сходити, обстежитись, може, якихось пігулок поприймати, тепер є такі, німецькі, не у Свердловську, певна річ, але у нас є. Вона всі аналізи здала, знімки зробила і поїхала. А Віктор мені потім подзвонив і ...

ОЛЕНА. **Боже мій!**

МАТИ. Треба все це відіслати до Свердловська, а у мене рука не піднімається... Ми ж росли разом, правда, майже не бачилися потім... Але все одно, не чужа людина...

МАРІЯ. Але ж вони там потрібні.

ОЛЕНА. То, може, подзвонити?

МАТИ. Ой, ні, ну що ви... Таке – по телефону... У мене і язик не повернеться... (Погребінська О. Я знаю п'ять імен хлопчиків...) – модалема занепокоєння;

ВІКА. Нам треба потриматися якнайдовше, поки нас не врятують. Вода є?

ВІРА. Он там умивальник... До речі, піду хоч умюся...

ВІКА (наздоганяє її й перехоплює). Ти що, може, вона заражена! (Неждана Н. Той, що відчиняє двері) – модалема побоювання;

МОКІЙ. Науково-серйозно. (З книжки). Разом з тим, що струнки та широкоплечі, вони ще грудисті. Пересічний обсяг у грудях, як на довжину тіл – 55,04, у росіяк – 55,18, у білорусів...

УЛЯ. А скільки у мене?

МОКІЙ (взявся міряти). У вас... Гм... (Доторкнувся до грудей). Вибачте... У вас теж український індекс... (Куліш М. Мина Мазало) – модалема зніяковілості;

СОРОКІН. Скажіть мені таке. Ви старий чоловік, прожили велике життя, яке багато чому вас навчило. Ви справді вірите, що якась там самостійна Україна можлива.

ГОРЛЕНКО. Так, вірю, і не тільки я, а дуже багато людей.

СОРОКІН. Але ваш внук іншої думки.

ГОРЛЕНКО. Не один він помиляється, тисячі, серед них навіть генерали.

КОСОВСЬКИЙ. Генерали? Це цікаво (Лупій О. Закоханий четар) – модалема здивування;

АССО. ...Симоно, у мене, до речі, закінчився мій улюблений тютюн. Чи не могла б ти сходити по нього на вулицю Ля Моше?

СИМОНА. Ця вулиця так далеко. Може, твій тютюн десь ближче продається?

АССО. Тільки на вулиці Ля Моше.

СИМОНА. А може, ти замовиш якийсь інший тютюн?

АССО. Тільки цей. Візьми гроші.

СИМОНА. Гаразд. Тоді я пішла. Едіт, чуєш, я пішла купувати тютюн для месьє Ассо.

Ображено грюкає дверима.

ЕДІТ. Навіщо ти її відправив? Вона з самого дитинства завжди була поруч зі мною.

АССО. Вона – твоє минуле. А я – твоє майбутнє. Ти сама це обрала, тому давай прощатися з минулим без зайвих емоцій (Миколайчук-Низовець О. Ассо та Піаф, або ще один тост – за Мермоза) – модалема категоричності.

Дешифровка модалеми в умовах прямої комунікативної взаємодії, прикладом якої є драматургічний дискурс, є тією смисловою ланкою, яка скріплює в єдине смислове ціле “те, що сказав мовець-персонаж” і “те, що він хотів цим сказати”. Принагідно зауважимо, що в межах однієї репліки можуть знаходити свою реалізацію не лише одна, а кілька модалем.

Важливість і обліганість декодування модалеми висувається взагалі на перший план тоді, коли в реплікованих дискурсах використовуються висловлення мовців з тотожним вербальним наповненням. Виходячи з твердження про те, що драма як діалогічний художній твір відзначається економією і стислістю, поява таких компонентів видається надлишковою і такою, що суперечить самій суті діалогу. Проте, вивчивши природу редуплікацій у драматургічному дискурсі, приходимо до висновку, що у драмі вживання одним персонажем абсолютно тотожної у вербальному наповненні репліки іншого персонажа постає вмотивованим і цілком закономірним явищем, оскільки такі репліки виражають абсолютно різні смисли, залежні від поглядів мовців. Смислове наповнення таких вербальних відрізків і визначає модалема. Наприклад:

ВІРА. Так це напевно комуняки. Путч он хто робив?

ВІКА. Тсс... (Тихо). Вибирай вирази. Раптом вони підслуховують.

ВІРА (робить знак, що зрозуміла). А чого, я теж за світле майбутнє, навіть за теперішнє.

ВІКА (підігруючи). А я колись була членом ради дружини піонерів. І дуже любила носити цю. Як її, частину багряного прапора... Я і тепер комсомолка в душі...

ВІРА. А в мене і членський квиток десь... валяється. Тобто прихований, як реліквія, до кращих часів. Може, її настануть скоро... Пам'ятаси, як добре було при Союзі! Зарплати вчасно платили.

ВІКА. А продукти які дешеві! Кільки в томатному соусі, а бублики, а сирки плавлені! (Смакуючи кожен продукт) (Неждана Н. Той, що відчиняє двері) – модалема захоплення, схвалення, гордості за державу;

ВІРА. Стривай, мені здається, це не комуняки.

ВІКА. А хто?

ВІРА. А якою мовою він говорив? Українською. Буде тобі шовініст язика ламати, коли навіть депутати незалежної не спроможуться її вивчити. Звичайно, це націоналісти.

ВІКА. Ой, а ми тут такого наплели!

ВІРА. Нічого, вони навряд чи підслуховують. Це тобі не КДБісти, не та “закалка”. Але все одно круті хлопчики. Треба підготуватися... Ні, а все-таки при Союзі теж хрінувато було. Як згадаєш ці кільки в томатному соусі, чи бублики, чи ці – сирки (з огидою)... (Неждана Н. Той, що відчиняє двері) – модалеми огиди, зневаги і засудження (державних порядків). Як видно з наведених прикладів, репліки різних мовців з майже однаковим вербальним наповненням виражають різні смисли лише завдяки модалемам.

Модалема відіграють вирішальну роль у розумінні смислу реплік, у яких використовується такий стилістичний прийом, як мімезис – навмисне використання в своєму мовленні характерних особливостей чи слів чужого мовлення, з метою перекрити чи висміяти його адресата [Ширина 1990, с. 3]. Вірогідно, модалема, витворені у таких висловленнях виступають одним з основних семантичних диференціалів, які й дозволяють декодувати в репліках з тотожним вербальним наповненням абсолютно різне смислове навантаження:

ОЛІВЕР. Ти його кохаєш?

ЛЮСІ. Ні.

ОЛІВЕР. Але тобі подобається спати з ним?

ЛЮСІ. Якщо чесно – ні (модалема байдужості).

ОЛІВЕР. Якщо чесно – ні (модалема огиди). *Тоді навіщо це тобі?* (Стельмах Я. Так закінчилось літо...);

МІРРА (якийсь час пильно дивиться на брата). *Так, значить, вона божевільна, чи що?*

АРОН. Через що? (модалема збентеження).

МІРРА. А дивіться на його: “через що, через що”! (модалема обурення). *Та ти хто такий: губернатор, граф чи акцизник якийсь? Ти собі бідний єврей, капцан нещасний. Так ти женишся з дочкою предводителя дворянства! (Регоченься).* (Винниченко В. Пісня Ізраїля);

ЖІНКА. Ой, я ж із чоловіком не простилася. Це для нього такий удар... (модалема смутку й стурбованості).

ДІВЧИНА. Удар? (модалема кепкування). *Та він тільки зітхне з полегшенням. А то що ж йому – весь вік з однією бабою мордуватися? Сама пожила, дай і чоловікові пожити. На свободі...* (Неждана Н. Той, хто відчиняє двері).

Отже, модалема – це наявний у когнітивній множинності мовця еталон кваліфікації позамовної дійсності, смисловий квант інформації, який у відповідній ситуації спілкування, зумовлюючись ставленням мовця, набуває конкретного значення, спираючись на емоційну та оцінну кваліфікацію й охоплюючи когнітивно-епістемічні, емоційно-експресивні та оцінно-аксіологічні складники. Модалема як смисловий компонент суб'єктивної модальності дискурсу маніфестується через психічний стан мовця, мовна кваліфікація якого і демаркує значення модалемами: якщо персонаж вступає в комунікативну взаємодію в емоційному стані інтересу, похвали, доброзичливості, тривоги, гніву, ворожості, скорботи, то і відповідного забарвлення набуває його репліка, а отже, відповідної до стану мовця кваліфікації набуває значення модалема, що як рамка накладається на репліку, модалізуючи її зміст. Врахування й адекватне декодування смислового навантаження модалем відіграє вирішальну роль у розумінні загального інформаційного тла як окремо взятої репліки, так і всього дискурсу.

Перспективи подальшого вивчення заявленої проблеми вбачаємо в дослідженні місця модалем в структурі й семантиці інших типів дискурсів. Не менш цікавими, на нашу думку, будуть розвідки, присвячені опису лінгво-когнітивних процесів породження комбінованих модалем, а також аналізу мовленнєвих девіацій, спричинених хибною інтерпретацією реципієнтом інтенційних модалем продуцента.

Література

Арама 1997: Арама Б.Е. Психолінгвістическое исследование модальности [Текст] / Б.Е. Арама // Филологические науки. – 1997. – №1. – С.45-55. – Бібліогр.: с. 55.

Брутян 1972: Брутян Г.А. Лингвистическое моделирование действительности и его роль в познании [Текст] / Г.А. Брутян // Научн. докл. высш. школы. Вопросы философии. – 1972. – №10. – С.87-96. – Бібліогр.: с. 96.

Гак 2000: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / В.Г. Гак. – М.: Добросвет, 2000. – 832 с. – Бібліогр.: с. 819-832. – ISBN 5-7913-0060-3.

Космеда 2000: Космеда Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки [Текст]: монографія / Т. Космеда; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів: [б. и.], 2000. – 350 с.; – Бібліогр.: с. 312-335. – ISBN 966-613-131-5.

Смуциньська 2003: Смуциньська І.В. Модальність французького художнього тексту: типи та засоби вираження [Текст]: дис. ...докт. філол. наук: 10.02.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 478 с.

Ширина 1990: Ширина Е.В. Мимезис как особый вид повтора чужой речи [Текст]: автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. / Ростовский государственный университет. – Ростов-на-Дону, 1990. – 19 с.

В статтє анализується категорія суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу в аспекте її семантико-прагматичної природи, вводиться поняття модалема як смислового маркера вербального повідомлення, форми вираження суб'єктивної модальності і смислового кванта репліки персонажів; створюється семантична типологія модалем; вивчається роль модалем в репліках з ідентичним вербальним наповненням.

Ключевые слова: драматургический дискурс, модалема, модализация, продуцент, реплика, реципиент, субъективная модальность.

The category of subjective modality in drama discourse in the aspect of its semantic and pragmatic feature is given detailed consideration. The specific character of expression of subjective modality in drama discourse in correlation with the logical and syntactic perspective of its functioning is examined. the concept of modaleme and its place at the level of discourse is introduced, and typology of modaleme on basis of semantic congruence of the category of subjective modality and evaluation is deduced. The justification that modaleme is one of the main semantic differentials of cues with the identical verbal purport is suggested.

Keywords: drama discourse, modaleme, modalisation, producent, utterance, recipient, subjective modality.

Надійшла до редакції 1 червня 2009 року.

РОЗДІЛ VII. ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Василь Ґрещук

ББК 81.2Ук – 411.2-5

УДК 81'282:82'282(477.85/.87)

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІ ГРУПИ ГУЦУЛЬСЬКИХ
ДІАЛЕКТНИХ СЛІВ У КОЛОМИЙКАХ

У статті виявлено й охарактеризовано репрезентативні групи гуцульських діалектних лексем, ужитих у коломийках. З'ясовано семантику гуцульських діалектних слів, задокументовано функціонування їх у коломийках.

Ключові слова: коломийка, гуцульське діалектне слово, побутова лексика, значення, репрезентативна група.

Коломийки – різновид української уснопоетичної творчості, короткі, зазвичай дворядкові, пісні, в яких, за словами І. Франка, подано “широкий образ нашого сучасного народного життя, безмірно багатий деталями і кольорами, де бачимо сльози і радощі, працю і спочивки, турботи і забави, серйозні мислі і жарти нашого народу в різних його розверстуваннях, його сусідів, його соціальний стан, його життя громадське й індивідуальне від коліски до могили, його традицію і вірування, його громадські й етичні ідеали [Франко 1982, с.149]”.

Тематика коломийок, їх сюжети, а також особливості асоціативного світосприймання й світобачення авторів цих перлин уснопоетичної творчості визначили склад гуцульських діалектних слів, репрезентативні групи лексем, використаних у коломийках.

Гуцульські діалектні назви осіб у коломийках репрезентовані номінаціями людей за різними ознаками. Серед них виділяються назви осіб за спорідненістю, зокрема *дедя* “батько”¹, *неня* “мати”, *вуйко* “дядько, мамин брат”, *вуйна* “тітка, дружина маминого брата”, *нанашка* “хресна мама”, *газда* “чоловік, муж”, *челедина* “жінка, дружина”: Та данцюю, та данцюю, чоботята псую, а то мене не коштує, бо *дедя* купує (с. 90)²; Коломиєць-чорнобривець та й коломийочка, Яка була красна *неня*, а ще краща дочка (с. 53); Ей, ти, вуйку, не бий *вуйни*, бо не маєш за що, Наша *вуйна* господиня, ти, *вуйку*, ледащо (с. 304); Та ти будеш мені кума, дитині *нанашка* Яка була, така буде своя бідолашка (с. 306); Ти, Іванку, покинь мамку, я покину *газду*, Та підемо в Волощину шукати гаразду! (с. 353); Ти гадаєш легінику, що я кал-болото, А я була *челедина* та ще й буду прото (с. 195).

Звертає на себе увагу наявність здрібніло-пестливих утворень від таких діалектних слів, пор.: Ой забудеш за *дедица* і за рідну *неньку*, А за мене не забудеш, файну, молоденьку (с. 218); Сестра сварить, сестра сварить, а *ненечка* клене, А *дедичок*, соколочок: – Слухай, синку, мене! (с. 304).

Із гуцульських діалектних назв осіб за їх віковими особливостями, засвідчених у коломийках, частовживаною є лексема *легінь* та гіпокористики від нього: Ой на горі, на високій, казав *легінь* дівці: – Дай ти мені свій віночок, я дам тобі вівці (с. 253); Черешеньки з вишеньками помітушилися, Були файні *легіники*, порозходилися (с. 83). Із цієї підгрупи гуцульських діалектних назв осіб у коломийках ужито деад’єктив *молодець* “молодий чоловік”: Іде дождик напорненький, ачей перестане: Взяв *молодець* стару бабу, кайтеся, христяне! (с. 283).

Гуцульські діалектні назви осіб у коломийках заманіфестовані також номінаціями за любовними стосунками, такими, як *любаска* “коханка”, *кавалір* “коханий”: Ой куда ти, каже, хромий, манджаєш, манджаєш, Іду, каже, до *любаски*, що, дурню, питаєш? (с. 102); Ой гаю мій зелененький, ой гаю, мій гаю, Мають дівки *кавалерів*, тільки я не маю (с. 73).

Гуцульські діалектні оцінні назви осіб теж поширені в коломийках, зокрема *драбуга*, *солодятко*, *заведія* та ін.: Аби-с знала, дівчинонько, який я *драбуга*, Та я пропив за горівку желізо від плуга (с. 312); А я би ся не здрімала, хоч би засвітало, Коби прийшло *солодятко* та й защебетало (с. 136); Вибирала мамка долю зраненька в неділю, Та вибрала п’яниченька та ще й *заведію* (с. 282).

У коломийках добре заманіфестована гуцульська діалектна побутова лексика. З-поміж неї виділяються назви одягу, зокрема *гачі* “штани (перев. з домотканого полотна або сукна)” – Що я сночі не приходив – таке дідько видів? Мама *гачі* не зашила, я на печі сидів (с. 115); гіпокористик від нього *гатинята* – Ой іду я через

¹ Семантику гуцульських діалектних слів встановлено на основі таких словників: Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / відп. ред. Я. Закревська. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2000. – 364 с.; Janów J. Słownik huculski / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger / Jan Janów. – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

² Тут і далі цифра в дужках вказує на сторінку видання “Коломийки / Упорядкування, передмова і примітки Н. С. Шумаді. – К.: Наук. думка, 1969. – 603 с.”, в якому наведена ця коломийка. В окремих словах, у яких у гуцульських говірках вимовляється звук *г*, а у зазначеному виданні він позначається літерою *г*, поновлено їх автентичну вимову.

річку, а річка рінава, Намочив-єм *гатинята*, Марічко білява (с. 115); *сардак* “верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками” і похідні від нього утворення *сардачок*, *сардачина* – Під жупан тя я не прийму, жупана не маю, Під сардак тя, душко, прийму, бо *сардака* маю (с. 363); Ой у моїм городочку є кудрявий мачок, Убрав любчик нагавиці, крашений *сардачок* (с. 55); Озьму я сі вбоге дівча в одній *сардачині*, Та най буде миле і моїй родині (с. 365); *крисаня* “чоловічий фетровий капелюх з прикрасами” – Мій миленький поважненький, поважно ся дивить, Як у личко поцілує, *крисанев* захилить (с. 135); *байбарак*, здрібн.-пестл. *байбарачина* “верхній короткий чоловічий одяг з темно-червоного сукна” – Ні по чім тя не пізнаю, лиш по голосині, По зеленім капелюшку, по *байбарачині* (с. 55); *крашенек*, здрібн.-пестл. *крашенечок* “сардак з темно-червоного домотканого сукна” – *Крашенечок* був сардачок, що лиш би го мати, Жовта вовна в дармовису, щоби пізнавати (с. 55); *нетек*, здрібн.-пестл. *нетичина* “верхній короткий одяг з домотканого сукна для чоловіків і жінок” – Бери собі сиріточку в сивій *нетичні*, Так ті буде догоджати, як малій дитині (с. 246); *перемітка* “завій з білого полотна для заміжніх жінок, на кінцях вишитий” – Вчора була дівчиночков, позлітка леліла, А сьогодні на голівці *перемітка* біла (с. 267); *рантух*, здрібн.-пестл. *рантушок* “біле домоткане полотно” – Ішов дядик до Сигота та на дві неділі, Виніс, виніс два *рантушки*, а оба, ді, білі (с. 149); *ширінка*, здрібн.-пестл. *ширіночка* “хустина” – Та є у ня *ширіночка*, краї на ній білі Та она ся купувала сієї неділі (с. 54); *крайка*, здрібн.-пестл. *крайчина* “тканий пояс із кольорової шерсті” – А який я файний хлопець, ти файна дівчина, На мні файний ремінь, ремінь, на тобі *крайчина* (с. 54).

Назви одягу органічно доповнюють гуцульські діалектні номінації прикрас, такі, як *гердан* “жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову” – Чия ж тотя дівчинонька, чи не пана майстра, На голові два *гердани*, через плечі тайстра (с. 5); *взгарда* “жіноча прикраса шії з намистин монет, металевих хрестиків” – Багацькая дівчинонька, хоць ряба, русьива, Багацькую дівчиноньку *взгарда* прикрасила (с. 367); *ковтки* здрібн.-пестл. *ковтенята*, *ковточки* “сережки” – Понад село Йвановецьке зацвіли цвіточки: Ой помінив мій миленький купити *ковточки* (с. 149); *дармовис* “китиця або кулька з різнобарвних вовняних ниток, якими прикрашають верхній одяг, пояси” – Крашенечок був сардачок, що лиш би го мати, Жовта вовна в *дармовису*, щоби пізнавати (с. 55); *пацьорки* “намисто” – Ой ходжу я понад став та й *пацьорки* силою, Серце мі ся розпукає за тобов, Василю (с. 222).

Ще однією семантичною групою гуцульської діалектної побутової лексики в коломийках є найменування їжі, страв, напоїв, зокрема *кулеша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді” – Оден продав сорочину, я продам бекешу, Та купімо жінкам муки на одну *кулешу* (с. 287); *бриндза* “спеціально приготовлений для зберігання посолений сир” – Є в богача добра *бриндза*, що лиш би ї їсти, А як свято і неділя, ніколи і сісти (с. 350); *обарінок*, здрібн.-пестл. *обаріночок* “бублик; маленький калачик” – Чи чула ти, дівчинонько, як я тебе кликав, Як я тобі за ворота *обарінки* сипав (с. 146); *будзь* “овечий сир зі свіжого молока у формі кулі” – На маленькій салашику ватаг молоденький Та полюбив дівчиноньку, та дав *будзь* біленький (с. 60); *буришка*, здрібн.-пестл. *буришечка*, *бараболі* “картопля” – Ой вечеря, та вечеря, бо ж вона препишна: *Буришечка* нелуплена, ще й трохи прикисла (с. 57); Та прийшли ми до дівчини, сказали нам сісти, Та дали нам *бараболі* нелуплені їсти (с. 364); *солонина* “сало” – Ой гуцуле, гуцулоньку, поганая віра! Твоя жінка у середу *солонину* їла (с. 51); *чир*, здрібн.-пестл. *чирок*, *чирочок* “рідка страва (перев. з кукурудзяної муки)” – А я знаю, молоденька, що діду варити, Йй *чирочку* в черепочку та й не посолити (с. 281); *жентиці* “сироватка” – Як бувало в полонині, то ходжу, то стану, В полонині п’ю *жентиці*, їм сир та сметану (с. 56); *гусянка*, здрібн.-пестл. *гусянока* “спеціально заквашене густе кип’ячене молоко” – Посербаймо *гусяночки*, закурімо люльки Та скажемо небощикам заграти гуцулки (с. 84); *джинджора*, аугмент. *джинджируха* “настоянка на тирличі жовтому” – Ей, чи пити, чи не пити тую *джинджируху*, Там-то вона вигравас та по моїм бжуху (с. 311).

Гуцульські діалектні назви тварин і птахів у коломийках репрезентовані лексемами *когут*, здрібн.-пестл. *когутик* “півень” – Сидить *когут* на сідалі та чомусь не піє, Та що любко не приходить, та що вже ся діє (с. 136); *потя*, здрібн.-пестл. *потяточко* “пташка” – Сіло *потя* на ворота та й лапками креше, Ходить чудо по вечірках та й на мене бреше (с. 185); *половко* “шуліка, яструб” – Питається мене мати: – Де, синку, молоко? – Я телята запирала, та й випив *половко* (с. 63); *дроб’ята* “вівці” – Та хіба би-х, легінику, розуму не мала, Аби я ті свій віночок за *дроб’ята* дала (с. 253); *ярка* “річна вівця до околоту” – Кучерявий баранець, кучерява *ярка*, Кучерява моя мила, як в городі лялька (с. 153); *товар*, здрібн.-пестл. *товарятка* “велика рогата худоба” – Ой по горі *товар* пасе, по долині вівці, Та не давай, легінику, подарунків дівці (с. 150); Та не питай, гуцулику, ’чо гуцулка красна, Бо гуцулка ціле літо *товарятка* пасла (с. 51).

Добре засвідчено у коломийках також гуцульські діалектні назви кухонного начиння, речей господарського призначення, знярядь праці. Тут виділяються номінації *пугар*, здрібн.-пестл. *пугарчик* “склянка” – Ой вип’ю *пугар* пива, *пугар* переверну, По чотири дівки маю, куди ся поверну (с. 113); *порція*, здрібн.-пестл. *порційка* “чарка” – Пийте, люди, говоріте, бо я подорожна, Не спостигну взяти в руку, *порційка* порожна (с. 309); *берівка* “велика пляшка” – Николаю, я вмираю, бігай по горівку, Не бери сі малу склянку, озми сі *берівку* (с. 310); *тарчик* “невеликий дерев’яний посуд для рідких продуктів” – Тодги мі си сподобала, як-єс несла воду Писаними *тарчиками* з широкого броду (с. 154); *телета* “дерев’яна посудина для молока і молочних продуктів” – Ой із тої полонини качали *телети*, Дівка би ся оддавала, не має верети (с. 361); *терхівка*, здрібн.-пестл. *терхівочка* “вантаж, який кладуть на коня” – Ой їхала гуцулонька з веру з полонини, Загубила *терхівочку* з сивої кобили (с. 50); *тобівка* “оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через

плече” – Я Марічку у *тобівку* та пішов в вандрівку, Відокрали мі Марічку, лишили *тобівку* (с. 245); *барда* “широка сокира з коротким топорисцем” – Ой загну я *барду* в дуба та й похилитаю, А за свої давні літа та й не забуваю (с. 290); *топірець* “сокира на довгому держаку, звичайно прикрашена інкрустацією, різьбленням і т. ін.” – Як задзвонить підківками, *топірцем* помече, То у кожній пишній душці само серце скаче (с. 50).

Цілком природною у коломийках є гуцульська діалектна ландшафтна і полонинська лексика. Загальні назви географічних об’єктів Гуцульщини засвідчені діалектними словами *грунь* “вершина гори; гірське пасмо” – А й коби сонце знало, як тяжко робити, Та оно би пиловало за *грунь* заходити (с. 353); *плай* “гірська стежка” – Якби *плай* обчистити, ліси порубати, Щоби видко до фіялки аж до сї хати (с. 142); *звір* “міжгір’я, ущелина, вузька долина між горами (перев. з джерелом)” – Покидає бідний гуцул, де колись пишався, Де *зворами* вечорами вітром уганявся (с. 354); *убіч* “узбіччя гори” – Ой зачав він, каже, іти та й став при *убочі*, Жінка плаче, діти кленуть, він витріщив очі (с. 352); *царинка*, здрібн.-пестл. *цариночка* “сіножать; пасовище” – Невелика *цариночка* – вісім копиць сіна, Бери, бери дівчиноньку без всякого віна (с. 251); *багна* “мокре болотисте місце” – Та я займу сиві бички на *багна*, на *багна*, Я ся піду подивити, що робить Палагна (с. 63); *млака*, здрібн.-пестл. *млачка* – Ой іде мій милований там долі *млачками*, Зашпінкує ременячко жовтими пряжками (с. 54).

Гуцульська діалектна лексика в коломийках, яка позначає реалії полонинського господарювання, – це лексеми *полонина*, здрібн.-пестл. *полонинка* “високогірне пасовище” – Та піду я в *полонину*, та в *полониночку*, Вирубаю яворика та й на колисочку (с. 291); *колиба*, здрібн.-пестл. *колибка*, *колибочка* “житло пастухів” – Ой ходімо в *полонинку* та в *полониночку*, Ци не звалив буйний вітер нашу *колибочку* (с. 58); *кошара* “тимчасово загороджене місце для овець” – Ой кувала зозулечка, сіла на *кошару*, Подаруй мі перстинину, молодий вівчарю (с. 146); *ватра*, здрібн.-пестл. *ватерка*, “вогнище, багаття” – Ой я знаю, моя мамко, та що вони діють, Але сидять у *ватерки*, білі ніжки гріють (с. 61); *бутей* “отара овець” – Ой овечки, берулечки, великий *бутею*, Хто ж вас буде завертати, як я ся оженю? (с. 59); *бир*, *бир* “вигук, який уживається для підкликання або відганяння овець” – Пішли вівці в *полонину*, я за ними *бир*, *бир*, А за тобов, дівчинонько, оченьками зир, зир (с. 59).

Коломийки фіксують помітний пласт гуцульської діалектної рекрутської лексики. Це номінації *бранка* “рекрутський набір” – Та що було краще, ліпше, все забрали в *бранці*, Лишилися свинопаси розводити танці (с. 341); *бранець*, здрібн.-пестл. *бранчик* “рекрут, новобранець” – Вітер віє студененький, вербою колише Сидить панчик у кріселцях та *бранчиків* пише (с. 329); *кабат* “верхній одяг жовнірів, куртка” – Ой маю я *кабат*, зброю, буде в чім ходити, Піде кровця річеньками та буде що пити (с. 334); *канонір* “артилерист” – Та пішов я у катуни, та у *каноніри*, Та дали ми пуцувати два коники білі (с. 388); *фірер* “десятник” – Як я служив у Австрії, то я був *фірером*, Штани мі ся попоролі, я латав папером (с. 340); *фрайтер* “єфрейтор” – Ой вийшов я до штилюнку а вже споряджений, Коло мене *фрайтер* ходить, як той пес скажений (с. 338); *вахцимра* “караульне приміщення”, *шпонги* “наручники, кайдани” – А як прийшов пан капітан та й зачав кричати, Казав взяти на *вахцимру*, в *шпонги* закувати (с. 338); *гвер* “гвинтівка” – Як мі дали *гвер* на плечі, як тота машина, Вісімнадцять фунтів важить – нещасна година (с. 338); *касарня* “казарма” – Ой боже милостивий, який я маленький, Який у ня на *касарні* карабін тяженький (с. 338); *люфа* “дуло вогнепальної зброї” – А в цісарськiм карабiні мальована *люфа*, А хто її не пуцує, крутять го за вуха (с. 338); *ремент* “військова частина” – Проси бога, дівчинонько, падай на коліна, Як ся верну з *ременту*, візьму тя без віна (с. 329).

Із гуцульської опришківської лексики у коломийках вживаються діалектні слова *ровта* “гурт людей, споряджений для переслідування опришків” – Небагато легіників гуляли, гуляли, А за ними, молодими, *ровту* ізбивали (с. 327); *пушкар* “поліцай” – *Пушкар* веде, помагає, нагороди хоче, А я його нагороджу кулев межі очі (с. 328); *бартка* “сокира на довгому держаку, звичайно прикрашена інкрустацією, різьбленням і т. ін.” – Маю *бартку*, порошниці, новенькі пістолі, Лиш не маю свої хати, щасливої долі (с. 328); *катуша* “в’язниця” – Тому лиху, тому лиху, що сидить в неволі, Беруть його до *катушів*, як жидів до школи (с. 326).

Відбиті в коломийках і деякі гуцульські діалектні назви рослин, зокрема *яфини*, здрібн.-пестл. *яфинки* “чорниця” – Пішов милий по ягоди, а я по *яфинки* Зійшлисьмося в Розточинах одної годинки (с. 140); *чічка* “квітка” – Ой мала я миленького, як у саду *чічка*, Не вмивався, не чесався, подобав на дідька (с. 104); *шувар*, здрібн.-пестл. *шуварець* “трава; очерет” – Ой піду я в *полонину шуварець* косити, Найму собі біле дівча водиці носити (с. 69); *мандибурка* “картопля” – Ой у моїм городочку *мандибурка* сина, Не буду ся віддавати, чекаю Максима (с. 273); *тоя* “трав’яниста отруйна рослина з жовтими, синіми або фіолетовими квітками; аконіт” – Ой маю я таке зілля, що зове ся “*тоя*”, Як ті го дам напитися, зараз буду твоя (с. 209); *трепета* “осика” – Широкий лист на *трепеті*, широкий та й буйний, Хоч мій любко невеличкий, коли він розумний (с. 161); *ружжа* “троянда” – Стоїть явір над водою, половина в воді, Моє личко процвітає, ги *ружжа* в городі (с. 74).

Поодинокими гуцульськими діалектними лексемами у коломийках репрезентовані інші семантичні групи. Із назв будівель та їх частин – це *оборіг* “повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя, соломи” – Та я собі любка знайду, сплочи в *оборозі*, А ти собі бідну знайдеш на гладкій дорозі (с. 200); *побій* “дах (переважно накритий гонтами)” – Віє вітер, віє вітер *побосм* новеньким, Може буду говорити ввечері з миленьким (с. 137); *п’єц* “піч” – На припічку молотив, на запічку віяв, А на *п’єцу* поорав, пшеницю посіяв (с. 316); *кагла* “отвір, через який дим із печі виходив у сіні” – Ах господи, поможи ми другу жінку мати, Не буду і посилати *каглу* затикати (с. 287).

Це також назви музичних інструментів, таких, як *трембіта* “духовий музичний інструмент – дерев’яна труба (до 3-х м довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою”, *флюяра* “довга сопілка без денця” – Як гуцула не любити, коли гуцул грає, На сопівці, на *флюярі* й на *трембіті* знає (с. 50); *дримба* “щипковий музичний інструмент” – Ой ковалю, ковалику, зроби-ко мі *дримбу*, Дам ті з миску муки, повісма на линву (с. 84); *телинка* “сопілка (перев. вербова) без бокових отворів, дно якої прикривають пальці під час гри” – Ой піду я в полонинку, сяду за калинку, Молоденький вівчаричок іграє в *телинку* (с. 58); назви мір – *морг* “міра земельної площі (дорівнює 0,56 га)” – Ой летіла зозуленька, ой летіла пава, Коб я мала зо три *морги*, то би-м ся віддала (с. 361); *корець* “центнер” – Веліла б я, стара мати, *корець* гречки нести, Як мні має леда-дурень за рученьку вести (с. 240); назви грошових одиниць – *сороківець* “монета вартістю 40 крейцерів” – Як гуцула не любити? У гуцула вівці, А в гуцула поза пояс самі *сороківці* (с. 50); *грейцар* “дрібна монета” – Тото ж мі ся навкило по ночах ходити, Ой маю я два *грейцарі*, буду ся женити (с. 244); назви, пов’язані з лісосплавом – *дараба*, здрібн.-пестл. *дарабка* “невеликий пліт для перевезення людей через річку” – Та файного любка маю, що веде *дарабу*, Та як іде із Бичкова, несе чоколаду (с. 167).

Окремими лексемами репрезентовані гуцульські діалектні слова з абстрактним значенням, напр.: *філі* “жарти, кпини” – Ой ішов я через село, біда в воді стоїть, Я ї лов’ю: – Добрий вечір! А вна *філі* стріють (с. 115); *грижа* “клопіт, журба” – А коники вороненькі та коники рижі, Пок не взяли мі братчика, я не знала *грижі* (с. 346).

Інші семантичні групи у коломийках репрезентовані поодинокими гуцульськими діалектними словами, наприклад, *глід* “ряд” Любі мої кавалери, ставайте до *гліду*, Нехай я собі виберу, за котрого піду (с. 326); *помітиння* “сміття” – А я в хаті не замету, бо я не хилію, *Помітиння* не виберу, ручки не валяю (с. 285); *руб* “ганчірка” – У співака-неборака ні *руба* сорочки, Від неділі до неділі складат співаночки (с. 98); *задвір’я*, здрібн.-пестл. *задвір’ячко* “подвір’я, двір” – Бодай твоє *задвір’ячко* вогником горіло, Що так мене, молодого, до тебе кортіло! (с. 207); *баня* “солеварня” – Кувала зозуличка від бані до бані, Колокілці на тобівці на моїм Івані (с. 161).

Серед гуцульських діалектних слів у коломийках переважають субстантиви. Іншочастиномвні діалектизми трапляються значно рідше. Гуцульські діалектні прикметники у коломийках – це *файний*, *красний*, *пишний* “красивий, гарний” – Ой гуцуле, гуцулоньку, *файну* жінку маєш, перед нами, гуцулами, в комору ховаєш (с. 51); Коломиєць-чорнобривець та й коломийочка, Яка була *красна* неня, а ще краща дочка (с. 53); Ой що ж то мі за гуцулка, що ж то мі за *пишна*, Треба дати сороківця, щоби в танець пішла (с. 51); *перістий* “рябий, строкатий” – Ото мені надоїла корова *періста*, Коби прийшов понеділок поведу до міста (с. 63); *жирований* “інкрустований” – А коники вороненькі вуздами накриті, Пістолета *жировані*, порохом набиті (с. 56).

Серед гуцульських діалектних дієслів, ужитих у коломийках, виділяються *сокотіти* “пилнувати, стежити” – В мене двері тисовії, що легонько ходять, В мене такі сусідочки, що мене *сокотять* (с. 307); *корняти* “будити зі сну” – Багач слугу так *корняє*, що кури не піли, Дає слuzі тото їсти, що діти не з’їли (с. 351); *банувати* “тужити, сумувати” – Ой цюлой, мій миленький, чому не цюлюєш? Буде другий цюловати, а ти *побануєш* (с. 134); *верети* “кинути” – Ой куделе, куделенько, мара би тя пряла, Як тя *вержу* під лавоньку, то будеш лежала (с. 71).

Таким чином, у коломийках засвідчено помітний пласт гуцульської діалектної лексики. Склад найбільш репрезентативних груп гуцульських діалектних слів у коломийках зумовлено їх тематикою, особливостями коломийкотворення, мовною компетенцією, смаками й уподобаннями їх творців. Гуцульська діалектна лексика, використана в коломийках, повинна стати предметом глибокого аналізу в діалектологічних дослідженнях, її необхідно залучити до джерельної бази гуцульського діалектного словника.

Література

Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження [Текст] / відп. ред. Я. Закревська. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2000. – 364 с. – ISBN 966-02-1521-5.

Коломийки [Текст] / Упорядкування, передмова і примітки Н. С. Шумади. – К.: Наук. думка, 1969. – 603 с.

Франко, І. Володимир Гнатюк. Коломийки [Текст] / І. Франко: т. II. – С. 147-149.

Франко, І. Зібрання творів [Текст] / І. Франко: у 50-и тт. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 149.

Janów, J. Słownik huculski [Text] / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger / Jan Janów. – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

В статті определены и охарактеризованы наиболее репрезентативные группы гуцульских диалектных лексем, употребленных в коломийках. Установлено семантику гуцульских диалектных слов, задокументировано их функционирование в коломийках.

Ключевые слова: коломийка, гуцульское диалектное слово, бытовая лексика, значение, репрезентативная группа.

The most representative groups of Guzul dialectal words, used in kolomyika, are revealed and characterized in the article. Semantics and functioning of Guzul dialectal words in kolomyika is elucidated and documented

Keywords: kolomyika, Guzul dialectal word, everyday vocabulary, meaning, representative group.

Надійшла до редакції 5 червня 2009 року.

ББК Ш12=411.4*66

УДК 811.161.2:323.15(81)

УКРАЇНСЬКА МОВА У БРАЗИЛІЙСЬКІЙ ДІАСПОРІ: СТАН І СТАТУС

У статті розглядається проблема функціонування української мови у бразилійській діаспорі на сучасному етапі, аналізується її статус і умови для розвитку. Визначається специфіка мовних контактів, екстралінгвістичні причини формування українсько-португальського білінгвізму, аналізуються етнолінгвістичні та соціокультурні чинники, що впливають на його формування.

Ключові слова: білінгвізм, мовні контакти, міжкультурна комунікація, лінгвістична інтерференція.

Історія імміграції українців до Бразилії нараховує вже понад 100 років. З 1895 р. розпочалося масове переселення українців під час так званої «бразилійської гарячки» (1895–1899), коли агенти італійських пароплавних ліній привезли до Бразилії близько 15 тис. осіб переважно з Північно-Східної Галичини. Друга хвиля української імміграції до Південної Америки припадає на період між Першою і Другою світовими війнами. У цей період у складі переселенців зростає кількість інтелігенції, яка мала високий рівень політичної свідомості. Ця хвиля імміграції не була численною: приблизно 9 тис. осіб прибули не тільки з Галичини, а й з Волині і Полісся, Буковини і Закарпаття. Третя хвиля імміграції українців припадає на перші повоєнні роки. Кількість прибулих українців у цей період становить понад 7 тисяч.

Українські переселенці оселилися переважно на півдні країни. Найбільшими містами компактного проживання українців у штаті Парана є: Прудентополіс, Курітіба, Уніао-да-Віторія, Пітанга, Іраті, Круз-Машадо, Ріо-Азул, Маллет, Іваї, Кампо-Моурао, Ронкадор, Понта Гросса, Антоніо-Олінто, Пато-Бранко і Пауло-Фронтін. Окрім цього, в інших 35 муніципалітетах штату проживають бразильці українського походження. У штаті Санта-Катаріна українські громади зосереджені в містах Порто-Уніао, Ітайополіс, Сапоіньяс, Трес-Баррас, Мафра, в штаті Ріо-Гранде-до-Сул – у містах Порто-Алегре, Гуарані, Іжуї, Жагуарі та Ерешімі, а в штаті Сан-Пауло українська громада проживає в столиці та муніципалітеті Сао-Каetano-до-Сул. На сьогодні українська громада Бразилії, переважно, складається з бразилійців українського походження 4-го і 5-го поколінь, які підтримують традиції української культури. Кількість української громади у Бразилії нараховує близько 500 тисяч осіб, з яких 80 відсотків проживає у штаті Парана.

Метою нашого дослідження є вивчення специфіки функціонування української мови у бразилійській діаспорі, яка є однією з найчисленніших українських діаспор у світі. Мова зарубіжного українства, зокрема явище білінгвізму (українсько-англійського, українсько-іспанського, українсько-португальського) є актуальним та малодослідженим питанням сучасної лінгвістики.

Наукова новизна роботи визначається тим, що українсько-португальський білінгвізм ще не був предметом спеціального дослідження. Окреслена проблема не вивчалася на соціолінгвістичному та лінгвокультурологічному рівнях.

Проблема білінгвізму та його конкретних типів розглядається у роботах Т.Бертагаєва, З.Блягоз, У. Вайнраха, С.Васильєвої, Є.Верещагіна, Б.Гавранєка, Ю.Лотмана, О.Литвиненко, Ю.Онишківа, В.Тхорика, Р.Хунагова тощо. Питання мовних контактів та інтерференції вивчаються у дослідженнях Л.Бараннікової, Н.Борецької, В.Виноградова, С. Лафажа, К.Майєрс-Скоттона, Н.Мечковської, О.Молодкіна, А.Русакова та ін.

Методологічним підґрунтям дослідження є положення, що розробляють закордонні та вітчизняні вчені у межах сучасної контактної лінгвістики: В.Аврорин, В.Баль, Д. Бікертон, У. Вайнрайх, Ф. Дебізе, Ю.Жлуктенко, І. Лехисте, А. Мейє, Г.Пауль, Е. Сепір, Е. Хауген та ін.

Історія української еміграції в Бразилії продуктивно вивчається професором Федерального університету штату Парана Оксаною Борушенко, дослідниками з м.Курітіба Миколою Гец, Мариною Бондаренко, отцем Василем Зінком з м.Прудентополіс та іншими, проте на сьогоднішній день ця тематика досліджена все ще недостатньо. У довідниках та окремих працях, надрукованих в Україні [Лазебник 200; Винниченко 1997] про українську громаду Бразилії згадується побіжно, без належного аналізу. Ще менше уваги приділяється дослідженню мови української діаспори в Бразилії.

Вивчення мови української діаспори є актуальною проблемою соціолінгвістичного характеру. На сучасному етапі мова бразилійських українців на структурному та семантичному рівнях є складним та неоднорідним організмом із великою кількістю запозичених елементів та схильністю до процесів інтерференції. Наявність розбіжностей на лексичному та фонетичному рівнях призводить до сприйняття мови діаспори українськомовним загалом материкової України як чогось абсолютно відокремленого та чужорідного. Але слід зважати на те, що саме мова діаспори зберегла в собі специфіку української мови початку 19 століття, елементи питомих народної мови та сліди говірок мовців, вихідців з певних територій України. Мова сучасних бразилійців українського походження є досить архаїчною і зовсім не зрусифікованою. Це та українська, яку їх предки привезли у Бразилію понад сто років тому і передавали вдома з покоління у покоління через пісні, казки, усне мовлення.

Українська мова продовжує розвиватися у діаспорі не зважаючи на оточення інших мов та культур. Як результат постає формування варіанта мови, що значно відрізняється від тієї, якою говорять у метрополії. Оскільки мова завжди обслуговує певні потреби людей, зі зміною місця проживання змінюється і зміст та частково мовна реалізація, а носії мови починають відчувати вплив іншомовного оточення. Жити за межами країни – означає або забути з часом рідну мову у повному обсязі, або прилаштувати її лексику та структуру до нових соціокультурних умов, або використовувати рідну мову нарівні з мовою країни-реципієнта, але обмежуючи коло функціонального призначення. Це зумовлює виникнення діалектів, піджинів, креольських мов. У ситуації повноцінної двомовності меншини, яка стабільно проживає на території іншої держави, що має високий статус і отримує підтримку національно-мовного розвитку, двомовність є абсолютно виправданою. У міжкультурному спілкуванні народжується вторинна мовна особистість. Це народження відбувається завдяки засвоєнню концептів іншого культурного світу.

Вивчення мовних змін у мовленні білінгва, що викликані фонетичною, лексичною або граматичною інтерференцією, є особливо важливим з погляду комунікативного ефекту. Ставлення носія мови до варіативності усного мовлення також є неоднозначним і залежить від цілого комплексу його власних соціальних, культурних, політичних та інших переконань, асоціацій та упереджень, а також від його мовного досвіду.

Багатий матеріал для соціолінгвістичних спостережень дають двомовні сім'ї. Слід зазначити, що двобічна сімейна двомовність має місце там, де члени сім'ї рівноправні у сімейно-побутовому та мовному відношенні. Сучасні 30-35-річні бразилійці українського походження (4-5 покоління) засвоювали українську мову переважно в сім'ї, деякі почали говорити португальською тільки після вступу до школи. Молодше покоління, на жаль, майже не знає мови, має дуже обмежені відомості про історію та культуру України.

Спостереження над мовною ситуацією у міжетнічних сім'ях засвідчують, що українська або португальська мова використовується залежно від мовної ситуації та тематики бесіди. Зокрема, відзначається диференційоване використання тієї або іншої мови у сімейно-побутовому спілкуванні між дорослими та молодшими членами сім'ї. У бесіді з дітьми дорослі, що є носіями української мови, частіше використовують саме її, а під час читання спеціальної, наукової, навчально-методичної літератури дорослі члени сім'ї переважно послуговуються португальською. У міжетнічних сім'ях відбуваються складні мікроетнічні процеси. Національна самосвідомість дітей формується під впливом таких чинників, як етнічне середовище, етнокультурна близькість та тривалість міжетнічних контактів народів, до яких належать батьки, характер культурно-побутового ладу та мовна ситуація, традиції, що склалися у родині. Кінцевим результатом є вибір дітьми національної приналежності та самоідентифікація.

За рівнем володіння українською мовою українську громаду Бразилії можливо розподілити на три групи. Першу, найменшу у процентному відношенні групу, складають члени громади, що володіють українською мовою в повному обсязі. Головно це іммігранти, які народилися і отримали освіту в Україні.

До другої групи слід зарахувати тих, хто народився вже в Бразилії в сім'ях українських іммігрантів. Для них українська мова, успадкована від батьків як ознака сімейної та національної totoжності, стала засобом спілкування на побутовому рівні. Тому більшість з них має комунікативні навички, вміє правильно читати і писати. Вивчення і збереження ними української мови зумовлено, передусім, виховним впливом в їх сім'ях, знайомих, а також їх професійним ентузіазмом, який зберігався завдяки періодичним культурним і науковим контактам з Україною.

Найбільшу групу (близько 95%) складають представники другого і п'ятого поколінь бразилійців українського походження, а також діти, народжені від змішаних шлюбів. Збереження ними мови, хоча б у колі сім'ї та близьких, майже ніякими мотивами не стимулюється. Ця категорія етнічних українців вважає себе більше бразилійцями, ніж українцями, і мовне середовище, в якому вони народилися, не зобов'язує їх до знання української мови, навіть, якщо вони є членами громадських і культурно-релігійних організацій.

Разом з цим у Бразилії створені всі необхідні умови для вивчення української мови та літератури. З 1985 р. у м. Куритіба при Лінгвістичному центрі Федерального університету Парани діють єдині в Південній Америці курси української мови та літератури.

У жовтні 1989 р. за ініціативою депутата Законодавчої асамблеї Парани Віри Ветчимишин Ажіберт до нової конституції штату було внесене положення, яке гарантує учням державних середніх шкіл можливість самостійно обирати для вивчення іноземну мову. Завдяки цьому були створені умови для вільного викладання української мови як іноземної в державних школах, які знаходяться в місцях компактного проживання етнічних українців.

З 1991 р. українська мова як іноземна викладається у декількох державних школах м. Прудентополіс та в навчальних закладах у місцях компактного проживання українців. Збільшення кількості шкіл із викладанням української мови викликало необхідність підготовки відповідного викладацького складу, розробки навчальних програм, що, в свою чергу, зумовило створення в 1995 р. у м. Прудентополіс Асоціації вчителів української мови Бразилії. На сьогодні Асоціація об'єднує понад 120 викладачів української мови і літератури.

У 2009 році прийняте рішення про нову форму роботи: проведення Конгресів українців Південної Америки. Було вирішено протягом 2009 і початку 2010 рр. встановити контакти з українцями інших країн

Південної Америки та провести I Конгрес українців Південної Америки в липні 2010р. у Буенос-Айресі (Аргентина).

Зокрема, наголошується на важливості вивчення молоддю українського походження української мови; необхідності забезпечення перекладів португальською і іспанською мовами історії України, історії української літератури, історії української музики та інших важливих українознавчих матеріалів з метою ознайомлення широких кіл громадськості країн Південної Америки з нашою країною, її традиціями, здобутками та ін.

Боротьба з асиміляцією, культурний розвиток громад є першочерговим завданням бразилійських українців. На сучасному етапі суботні школи та українські культурно-просвітницькі клуби не витримують конкуренцію з радіо, телебаченням та португальським мовним середовищем. Продуктивним методом роботи у цьому напрямку є створення українсько-бразилійських літніх молодіжних таборів, організації спільних українсько- бразилійських заходів. Так, зокрема, уряд штату Парана та Міністерство освіти України працюють над проектом, згідно з яким українська мова набуде статусу предмета, викладання якого фінансуватиметься державою, а в Південно-західному університеті міста Гуарапвава буде створено факультет, який готуватиме вчителів української мови.

Дієвим стимулом для заохочення вивчення української мови молодим поколінням бразилійських українців може бути надання їм державних стипендій для отримання освіти у вищих навчальних закладах України, за умови укладення міжурядової угоди про взаємне визнання дипломів про вищу освіту.

Прикладом плідної співпраці стало рішення про доцільність організації на базі Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая (м.Київ) щорічної Міжнародної літньої школи з українознавства «Kyiv Camp – 2009», що було прийняте відповідно до програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 р у з метою об'єднання українців незалежно від місця їх проживання, сприяння вивченню української мови за межами України та національно-культурному розвитку українців, які проживають за кордоном.

Слід відзначити активізацію мовознавчих розвідок, що відзначається на сучасному етапі. Так, з 5 до 25 травня 2009 року до Бразилії здійснено першу професійну українсько-канадійську наукову експедицію, метою якої було системне вивчення усної історії, говірки, культури і побуту етнічних українців, які проживають на території двох бразилійських штатів – Парана та Санта-Катаріна.

У зв'язку із відзначенням в 2009 році 200 річчя від дня народження Миколи Васильовича Гоголя, з метою поглиблення знань з української мови та літератури, поширення знань про українську культуру серед бразилійської громадськості Консульством України в м. Курітіба було оголошено проведення конкурсу уроків, присвячених життю і творчості Миколи Гоголя, в якому мали можливість взяти участь викладачі української мови, українознавства, світової літератури та культури, які викладають в школах, університетах або на курсах.

Традиційним є проведення Міжнародного конкурсу знавців української мови ім.П.Яцика.

Галузь освіти є найбільш соціально значимою для мовного розвитку, оскільки саме тут формується мовна компетенція індивіда, яка створює передумови для функціонування української мови у різних галузях спілкування та розвитку двобічного білінгвізму. На жаль, на сьогоднішній день у місцях компактного проживання українців у Бразилії відчувається гостра потреба у школах з українською мовою навчання, курсах з вивчення української мови, культури та історії для дорослих, україномовних періодичних виданнях тощо. Так, у місті Прудентополіс українська мова викладається лише у 2 урядових школах. Існують окремі суботні школи у греко-католицьких церквах, де вивчають українську мову, історію України, викладають народний спів для дітей від 6 до 13-14 років.

Для успішної реалізації концепції національної освіти, спрямованої на міжкультурну комунікацію необхідно подолати ряд суперечностей, серед яких: 1) суперечність між глобальним та локальним – самоідентифікація особистості як громадянина країни без втрати власних коренів; 2) суперечність між універсальним та індивідуальним: міжкультурна комунікація здатна призводити як до позитивних так і до негативних наслідків; 3) суперечність між довгостроковими та короткостроковими завданнями.

Розв'язання багатьох проблем потребує поступової та узгодженої стратегії реформ. Саме так повинно відбуватися у галузі освіти. З урахуванням цих суперечностей актуальним завданням стає перегляд етичних і культурних аспектів освіти, що забезпечують кожному можливість зрозуміти іншого у всій його своєрідності.

У галузі культури та літератури українство Бразилії представлено творчістю відомої поетеси Олени Колодій, поетеси і перекладача Віри Селянської-Вовк, істориків Оксани Борушенко, Павла Горбатюка, лінгвістів Мігеля Вовка та Володимира Кульчицького.

З перших років перебування на бразилійській землі українці активно працювали над створенням громадських організацій. Першою такою організацією було товариство «Просвіта», члени якої відкривали свої школи, бібліотеки, створювали гуртки художньої самодіяльності тощо.

Українські релігійні громади Бразилії об'єднуються навколо 24 парафій (понад 200 храмів) УКЦ та 16 парафій Української автокефальної православної церкви (УКПЦ). Існують також громадські організації та клуби.

Отже, на сьогодні в українській громаді Бразилії залишилося мало тих, хто приїхав з України і володіє сучасною українською мовою в повному обсязі, але сприятливі умови для її вивчення існують. Українська

мова, обмежена рамками виключно домашнього вжитку в португаломовному середовищі, значно послабила зв'язки з більшою частиною лексики, що не становила активного щоденного словникового мінімуму. Склалася ситуація, за якої, будучи дітьми, нащадки емігрантів з України, хоча і вивчали насамперед мову предків, проте, живучи, навчаючись та працюючи у середовищі з першорядною португальською мовою так і не опанували значного лексичного запасу української мови.

Дослідження мови української діаспори становить інтерес на синхронічному та діяхронічному рівнях. Перспективним напрямком мовознавчих студій є вивчення явища українсько-португальського білінгвізму і зумовлені цим процеси інтерференції на фонетичному, лексичному та синтаксичному рівнях.

Чисельна українська діаспора Бразилії, яка своєю багаторічною діяльністю завжди сприяла формуванню позитивного іміджу нашої нації на Південноамериканському материку, і сьогодні залишається важливим чинником успішного розвитку двосторонніх відносин між двома країнами, залучаючи до цього свій інтелектуальний потенціал для налагодження і зміцнення політичного, економічного, культурного співробітництва між двома країнами.

Література

Багироков 2004: Багироков Х.З. Билингвизм: теоретические и прикладные аспекты (на материале адыгейского и русского языков): Монография [Текст] / Х.З. Багироков. – Майкоп: АГУ, 2004. – 316 с. – Библиогр.: с.314-316. – 2000 экз. – ISBN 5-85108-137-6.

Бондаренко 2008: Бондаренко М. Українська діаспора в Бразилії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1279>

Вайнрайх 1979: Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и перспективы исследования [Текст] / У. Вайнрайх. – БГК им. И. А. Бодуэна Де Куртене, 1979. – 264 с. – Библиогр.: с. 246-261. – 3000 экз. – ISBN 5-80157-234-1.

Винниченко 1997: Зарубіжне українство (інформаційний каталог) [Текст] / За ред. І.Винниченка. – К., 1997. – 150 с. – 500 пр. – ISBN 5-87274-329-7.

Лазебник 2000: Лазебник С. Закордонне українство: витоки та сьогодення [Текст] / С. Лазебник. – К.: Істина, 2007. – 160 с. – 500 пр. – ISBN 966-7613-81-X.

Тхорик, Фанян 2006: Тхорик В.И. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация [Текст] / В.И. Тхорик, Н.Ю. Фанян. – Краснодар, издательство ГИС, 2000. – 260 с. – Библиогр.: с. 257-260. – 2000 экз. – ISBN 5-8330-0217-6.

Чичанова 2009: Чичанова А.К. Проблема билингвизма в функционально-прикладном аспекте [Текст] / А.К. Чичанова // Вестник Ивановского государственного университета. Серия "Гуманитарные науки". Филология. / В. Н. Егоров (ред.). – Иваново: Издательство Ивановского государственного университета, 2009. – Вып. 1. – С. 41-48. – 150 экз. – ISBN 978-5-7807-0743-1.

Dias 1996: Dias L.F. Os sentidos do idioma nacional: as bases enunciativas do nacionalismo linguistico no Brasil [Text] / L.F. Dias. – Campinas: Sao Paulo, Pontes, 1996. – 265 p.

Torres 2002: Torres Gonzales Roame. Idioma, bilinguismo y nacionalidad: la precencia del ingles en Puerto Rico [Text] / Torres Gonzales Roame. – Editorial de la Universidad de Puerto Rico, 2002. – 397p. – ISBN 0-8477-01360-0.

В статье рассматривается проблема функционирования украинского языка в бразильской диаспоре на современном этапе, анализируется его статус и условия для развития. Определяется специфика языковых контактов, экстралингвистические причины формирования украинско-португальского билингвизма, анализируются этнолингвистические и социокультурные факторы, влияющие на его формирование.

Ключевые слова: билингвизм, языковые контакты, межкультурная коммуникация, лингвистическая интерференция.

The problem of Ukrainian language functioning in the Brazilian diaspora at present time is considered and its status and conditions for development are analysed in this article. The specificity of languages contacts, extra linguistic causes of Ukrainian and Portuguese bilinguivism is determined, ethnolinguistic and social and cultural factors effecting on its formation are analysed.

Key words: bilinguivism, languages contacts, intercultural communication, linguistic interference.

Надійшла до редакції 3 липня 2009 року.

РОЗДІЛ VIII. ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА: НАПРЯМИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Галина Глушкова

ББК 81.41

УДК 81'347.78.034

СПОСОБИ ВОССОЗДАНИЯ СВОЕОБРАЗИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДРАМЫ ТОМА СТОППАРДА
«THE REAL INSPECTOR HOUND» В ПЕРЕВОДЕ

У статті розглянуто прийоми перекладу постмодерністського літературного твору російською мовою. Особливу увагу приділено створенню мовними засобами «духу» літературного твору. Проаналізовано деякі прийоми перекладу.

Ключові слова: інтелектуальна драма, переклад, контекст, дискурс, сприйняття читача, текстова семантика.

Цель статьи: определить способы воссоздания авторского художественного стиля в переводе.

Для произведений художественной литературы воздействие на читателя зависит от литературных достоинств текста, получающих более или менее широкое признание у читателей. Основная прагматическая задача перевода такого текста заключается в том, чтобы создать на языке перевода текст, обладающий способностью оказывать аналогичное художественно-эстетическое воздействие на читателя перевода. Прочтя в русском переводе произведения Шекспира или Диккенса, читатель должен почувствовать силу литературного таланта автора оригинала, понять, почему у себя на родине он считается великим драматургом, прозаиком или поэтом. Если переводчику удалось этого добиться, можно говорить об адекватном воспроизведении коммуникативного эффекта оригинала.

Во взглядах на художественный перевод на протяжении всего существования переводческого искусства прослеживается противоборство двух требований: *приближения к тексту подлинника* («буквальный перевод», «технический перевод», «эквивалентный перевод» (работы Дж. Кэтфорда, В. Копанева, П. Рецкера и др.)) или *к восприятию своего читателя* («адекватный перевод» (исследования В. Руднева, Э. Маркштайн, М. Визеля и др.)).

Последнее время обычно акцентируют внимание на старательности переводчика в случае, если все реалии найдены и разъяснены. Разумеется, это необходимое условие хорошего перевода, но отнюдь не достаточное. Найти реалию – задача техническая; заставить её звучать в русском тексте, или хотя бы добиться, чтобы она не воспринималась, как нечто чужеродное – сложнее. Очень подробно этот вопрос рассмотрен в книге С. Влахова и С. Флорина «Непереводимое в переводе» [Влахов, Флорин 2009].

Попытаемся проанализировать русскоязычный перевод постмодернистского английского художественного произведения, придерживаясь точки зрения названных выше лингвистов.

Художественное произведение складывается из множества элементов, один из которых – восприятие читателя, но, тем не менее, если приложить некие усилия и ознакомиться с широким культурным контекстом времени создания произведения и предшествующих эпох, то можно попытаться максимально приблизиться к тому смыслу, который вкладывал в него автор.

«The Real Inspector Hound» – пьеса, пронизанная постмодернистской иронией, иногда высмеиванием. Создание этого произведения приходится на время наибольшего отрицания очень многих явлений, устоев, норм как таковых. Это не могло не отразиться в тексте оригинала, а также в тексте русскоязычного перевода. Для анализа был взят перевод, осуществлённый С. Сухаревым [Стоппард 2000].

Фабула произведения такова: два мнящих себя очень значимыми критика встречаются в театре для просмотра и дальнейшего рецензирования пьесы:

Мун безучастно смотрит прямо перед собой. Поворачивает голову налево, направо, смотрит вверх, опускает глаза, он в ожидании. Берет программку и читает первую страницу. Переворачивает страницу и читает дальше.

Переворачивает страницу и читает дальше.

Переворачивает страницу и читает дальше.

Переворачивает страницу и читает дальше.

Читает последнюю страницу.

Кладет программку на колени, скрещивает ноги и осматривается.

Вглядывается вперед. Позади него появляется смутно различимая фигура мужчины, который садится у него за спиной: это Бердбут [Стоппард 2000, с.3].

Сравним с предложенным переводом текст оригинала:

Moon stares blankly ahead. He turns his head to one side then the other, then up, then down – waiting. He picks up his programme and reads the front cover. He turns over the page and reads.

He turns over the page and reads.

He turns over the page and reads.

He turns over the page and reads.

He looks at the back cover and reads.

He puts it down and crosses his legs and looks about. He stares front. Behind him and to one side, barely visible, a man enters and sits down: Birdboot [Stoppard 1970, p.5].

В приведённом отрывке привлекает внимание использование автором синтаксических конструкции, иногда неправильных грамматически, многозначных слов, которые позволяют читателю трактовать предложения иначе, каждый раз, при новом прочтении, изменяя смысл всей конструкции в целом. Так, в предложении *Moon stares blankly ahead* можно перевести как *Мун бессмысленно таращит глаза вперёд*.

В «Большом толковом словаре английского языка» [Делаханты, Макдональд 2005]:

stare

1. n изумлённый или пристальный взгляд;

2. v

1) смотреть пристально; глазеть; таращить или пялить глаза (at, upon — на);

to stare smb. out of countenance смутить кого-л. пристальным взглядом;

to stare straight before one смотреть в одну точку;

to stare with astonishment широко открыть глаза от удивления;

to make people stare удивлять, поражать людей;

2) торчать (о волосах и т. п.)

stare down, stare out смутить взглядом;

to stare smb. in the face;

а) быть явным, очевидным;

б) угрожать, надвигаться;

в): the book I was looking for was staring me in the face книга, которую я искал, лежала передо мной.

blankly adv

1) безучастно; тупо, невыразительно;

2) беспомощно;

3) прямо, решительно;

4) крайне.

Очевидным является тот факт, что вариантов для комбинирования масса. Если перевести слово *stares* как *смотрит пристально*, появляется семантический оттенок «внимательно». Если использовать вариант, предложенный С.Сухаревым (*Мун безучастно смотрит прямо перед собой* [Стоппард 2000, с.3]), появляется семантический оттенок «усталость». Именно поэтому наиболее целесообразным в пародии на театральную критику переводчиком был избран вариант *безучастно смотрит*.

Во втором предложении автор не случайно воспользовался синтаксической конструкцией с повтором, определёнными грамматическими формами слов и особенной пунктуацией: *He turns his head to one side then the other, then up, then down – waiting* [Stoppard 1970, p.5] (Здесь же иллюстрация интертекстуальности. *Waiting* – не что иное, как отсылка к произведению С. Беккета «В ожидании Годо»). В переводе С. Сухарева читаем: *Поворачивает голову налево, направо, смотрит вверх, опускает глаза, он в ожидании* [Стоппард 2000, с.3]. Возможно, что откорректированный перевод несколько изменил форму авторского текста, однако важнее всё-таки кажется передача «духа произведения», а не его «буквы». Если Стоппард использовал определённую неправильность, либо неуместное членение предложения, то стоит думать, что не случайно. Следует отметить, что в русскоязычном тексте *Он поворачивает свою голову в одну сторону, затем в другую, затем вверх, затем вниз – ожидание*, можно даже почувствовать, насколько томительно ожидание, если ожидаемое действие абсолютно безразлично. И далее: *He picks up his programme and reads the front cover* [Stoppard 1970, p.5]. Интересно, что Стоппард использует лексему *pick (picks up)*, которая имеет значение «подбирать, поднимать». Фраза наполняется семантикой «после того как уронил, поднял и от нечего делать стал разглядывать обложку».

Четырежды повторенное предложение растягивает время ожидания, усиливая ощущение скуки.

В последующих двух предложениях нарушено грамматическое оформление английского предложения. Стоппард употребляет *He puts it down and crosses his legs and looks about. He stares front. Behind him and to one side, barely visible, a man enters and sit down: Birdboot* [Stoppard 1970, p.5] вместо *He puts it down, crosses his legs and looks about*. И вместо *a man enters and sits* использует *a man enters and sit down: Birdboot*. Если перевести дословно, то получится: *мужчина входит (что делает?) и садиться (что делать?)*, вместо *входит и садится (что делает?)*. Далее автор только лишь называет имя пришедшего, отнюдь не выстраивая требуемую нормами английской грамматики синтаксическую конструкцию.

Далее в ремарках читаем:

Пауза. Мун берет программку, взглядывает на обложку и нетерпеливо ее опускает. Пауза... За спиной у него раздаётся до нелепости громкое шуриание коробки с шоколадом. Мун оглядывается. Мун и Бердбут

видят друг друга. Они, без сомнения, знакомы и молча обмениваются сдержанными приветствиями. Мун устремляет взгляд вперед. Бердбут поднимается с места и пробирается к Муну [Стоппард 2000, с.3].

Теперь попробуем сравнить, насколько точно перевод отражает авторские установки. Текст оригинала:

Pause. Moon picks up his programme, glances at the front cover and puts it down impatiently. Pause... Behind him there is the crackle of a chocolate-box, absurdly loud. Moon looks round. He and Birdboot see each other. They are clearly known to each other. They acknowledge each other with constrained waves. Moon looks straight ahead. Birdboot comes down to join him [Stoppard 1970, p.6].

Обращает на себя внимание не только игра с грамматической формой слова (*They are clearly known to each other* – вместо пассивной конструкции употребляется активная), но и игра со смыслом слова. *Comes down* – такая форма созвучна с *come-down*, в значении «упадок», отсюда вся фраза для интеллектуального читателя может прозвучать, как: Бердбут находится в упадке, присоединяясь к нему. Отрадно отметить, что в переводе не утеряна стоппардовская ирония: критиканы-всезнайки очень горды своей значимостью.

Переводчик использует синтаксическое варьирование, ведь если не удастся сохранить полный параллелизм, то прибегают к этому приёму. Он связан с оригиналом и максимально обеспечивает передачу в переводе значения синтаксических структур оригинала: *Pause. Moon picks up his programme, glances at the front cover and puts it down impatiently. Pause...* [Stoppard 1970, p.6].

Часто в тексте оригинала встречаются парадоксы. Так, например, читаем: «...*I dream...while eternal bridesmaids turn and rape the bridegrooms over the sausage rolls ...*» [Stoppard 1970, p.9] При дословном переводе «Я мечтаю...в то время вечные подружки невест переворачивают и насилуют женихов над (вокруг, через) колбасными булочками». Здесь имеет место приём смыслового развития, ведь в английском тексте нет слова «грудах». В данном случае переводчик использует перевод, который способствует передаче авторского парадокса: «...я мечтаю о том, как вечные невесты опрокидывают и насилуют женихов на грудах булочек с сосисками...» [Стоппард 2000, с.7].

Выше речь уже шла о том, что языковая игра является одним из излюбленных приёмов Т. Стоппарда – в тексте оригинала примеров языковой игры достаточно много. При переводе С. Сухарев старается воспроизвести языковую игру средствами русского языка, и это ему прекрасно удаётся. В тексте оригинала встречаем яркий пример игры словами:

SIMON: I say, it's wonderful how you country people really know weather.

MRS. DRUDGE (suspiciously): Know whether what? [Stoppard 1970, p.18]

В переводном тексте читаем:

САЙМОН: Удивительно, как деревенские жители разбираются в приметах.

МИССИС ДРАДЖ (подозрительно): В каких предметах? [Стоппард 2000, с.14]

Хотя дословно *know weather* – знают погоду, а *Know whether what?* – Знают ли что? Каламбур основан на одинаковом звучании слов в английском языке, сравните: *weather* [ˈweðə] *whether* [ˈweðə]. Для передачи языковой игры, каламбура переводчик полностью заменяет лексические компоненты текста оригинала.

Приём компенсации применяется в том случае, когда то или иное языковое явление не может само по себе быть передано в языке перевода. В этом случае, компенсируя потерю, возникающую оттого, что та или иная единица исходного языка осталась непереверждённой адекватно, переводчик передаёт ту же самую информацию каким-либо другим средством, причем не обязательно в том же самом месте текста, что в подлиннике.

Компенсация используется особенно часто там, где необходимо передать чисто языковые особенности подлинника (индивидуальные особенности речи, неправильные языковые формы, каламбур, игру слов и т. п.) которые не всегда имеют непосредственные соответствия в языке перевода.

При переводе контаминированной, то есть неправильной речи, переводчик не должен быть связан применением именно той категории средств, какими пользуется иностранный автор. Переводчик имеет право заменять одни языковые средства другими (грамматические – лексическими, фонетические – грамматическими и т. д. в соответствии с нормами контаминации русской речи).

Вот ещё пример языковой игры:

MAGNUS: Care for a spin round the rose garden, Cynthia?

CYNTHIA: No, Magnus, I mast talk to Simon.

SIMON: My round, I think, Major [Stoppard 1970, p.19].

В русскоязычном тексте:

МАГНУС: Не хочешь ли прогуляться вокруг розового сада, Синтия?

СИНТИЯ: Нет, Магнус, я должна поговорить с Саймоном.

САЙМОН: Этот круг мой, майор [Стоппард 2000, с.15].

Рассмотрим приведённый выше пример. Семантика слова *round* такова:

1. а круглый, круговой, сплошной, полный, открытый;

2. n круг, обход, цикл, тур, раунд;

3. adv вокруг;

4. prep вокруг, кругом;

5. v округлять, округляться, огибать [Делахантис, Макдональд 2005].

При дословном переводе фраза *Care for a spin round the rose garden, Cynthia?* звучит как *Любите тур кружения у розового сада, Синтия?* Такой вопрос звучит, как приглашение пройтись. Однако такая конструкция не свойственна русскому языку. Именно поэтому при переводе использованы сразу два приёма – приём антонимического перевода и приём смыслового развития. Антонимический перевод позволяет заменить неотрицательную английскую конструкцию на отрицательную русскую, а приём смыслового развития делает более понятной авторскую языковую игру.

Ответ Саймона *My round, I think, Major* при дословном переводе звучит как *Мой тур, я думаю, майор*. Переводчик не использует значение «тур», а создаёт каламбур на основе пары *вокруг – круг*.

Следствием нестабильности текстовой семантики является распад коммуникации. Так, например, в первом же диалоге этой пьесы сталкиваемся с таким примером:

MOON: *Hello, Birdboot.*

BIRDBOOT: *Where's Higgs?*

MOON: *I'm standing in.*

MOON and BIRDBOOT: *Where's Higgs?*

MOON: *Every time.*

BIRDBOOT: *What?* [Stoppard 1970, p.5]

Переводчик с абсолютной точностью передаёт особенности структуры пьесы, особенности построения диалога и, в частности, распад коммуникации:

МУН: *Привет, Бердбут.*

БЕРДБУТ: *Где Хиггз?*

МУН: *Я вместо него.*

МУН и БЕРДБУТ (вместе): *Где Хиггз?*

МУН: *Всегда.*

БЕРДБУТ: *Как это?* [Стоппард 2000, с.3]

Синтаксическое уподобление (дословный перевод) - способ перевода, при котором синтаксическая структура оригинала преобразуется в аналогичную структуру при переводе, например: *Hello, Birdboot – Привет, Бердбут*. Этот тип «нулевой» трансформации применяется в тех случаях, когда в иностранном и родном языках существуют параллельные синтаксические структуры. Синтаксическое уподобление может приводить к полному соответствию количества языковых единиц и порядка их расположения в оригинале и переводе.

При переводе этой части переводчик использовал такой приём, как опущение, которое можно оправдать особенностями английской грамматики *Every time – Всегда* или *Where's Higgs? – Где Хиггз?*. В этом же отрывке текста пьесы использован и ещё один приём – грамматическая замена. Замене может подвергаться грамматическая единица иностранного языка любой уровня: словоформа, часть речи, член предложения, предложение определенного типа.

Понятно, что при переводе всегда происходит замена форм иностранного языка на формы языка перевода. Грамматическая замена как особый способ перевода подразумевает не просто употребление в переводе форм иностранного языка, а отказ от использования таких форм, аналогичных исходным, замену таких форм на иные, отличающиеся от них по выражаемому содержанию (грамматическому значению), например: *What? – Как это?*

Дальше по тексту снова распад коммуникации:

МУН (спокойно размышляет): *Наверное, я должен спокойно дожидаться, пока Хиггз умрет.*

БЕРДБУТ: *Что?*

МУН: *А если, когда он умрет, я просто исчезну? Вот чего я слегка побаиваюсь.*

(Звонит телефон. Саймон снимает трубку).

САЙМОН: *Алло?*

МУН: *Любопытно, то же ли самое предстоит Пакериджу?*

БЕРДБУТ и САЙМОН (вместе): *Кто это?*

МУН: *Третий дублер.*

БЕРДБУТ: *Ваш дублер?*

МУН: *Дождется ли он, чтобы мы с Хиггзом написали друг другу некрологи, мечтает ли...* [Стоппард 2000, с.4]

Следует подчеркнуть, что переводчик, хорошо зная философию построения постмодернистского текста, использует эквивалентный перевод относительно лексики и форму пьесы выдерживает с абсолютной точностью.

Отметим и то, что при переводе не были утеряны элементы авторской иронии, пародирования детектива как жанра и английского детектива, в частности. Так, в русскоязычном варианте пьесы встречаем очень точное воспроизведение средствами русского языка элементов пародии:

МИССИС ДРАДЖ (в телефон): *Алло! Это гостиная загородной резиденции леди Малдун ранним весенним утром!.. Алло! Это гостиная... Кто? Кто вам нужен? Боюсь, что таких здесь нет, все это очень загадочно и, я уверена, не к добру; надеюсь, ничего не стряслось: ведь мы, то есть леди Малдун и ее гости,*

отрезаны от внешнего мира, включая Магнуса, прикованного к передвижному креслу единокровного брата мужа ее светлости – лорда Альберта Малдуна, который десять лет тому назад отправился на прогулку к скалам – и с тех пор его никто не видел; мы здесь совершенно одни, так как детей у супругов не было [Стоппард 2000, с.23].

Либо далее по тексту, один из персонажей пьесы, забирая выигрыш, обращается к другому персонажу:

САЙМОН (Магнусу): *Итак, вы изувеченный единокровный брат лорда Малдуна, нежданно явившийся на днях из Канады? Вам долго пришлось сюда добираться. Вы как - шли пешком? О, простите, приношу глубочайшие извинения!* [Стоппард 2000, с.24]

Как видим, переводчик абсолютно последователен при передаче всех пародийных пассажей пьесы Т. Стоппарда.

Для сохранения ощущения, что действие пьесы происходит в Англии, а отнюдь не в России, С. Сухарев даже при переводе пословицы использует вариант почти дословного перевода, а не заменяет английскую пословицу русским эквивалентом «Хорошо смеётся тот, кто смеётся последним»:

МАГНУС: *В Канаде есть старая поговорка, дошедшая от блэдфутских индейцев: тот, кто смеется последним, смеется дольше всего* [Стоппард 2000, с.30].

Интересен и тот факт, что С.Сухарев, переводя английский текст на русский язык, оставляет иноязычные элементы, употреблённые Стоппардом в пьесе, без перевода. Сравните: «...*Myrtle understands perfectly well that a man of my critical standing is obliged occasionally to mingle with the world of the footlights, simply by way of keeping au fait...*» [Stoppard 1970, p.8] - «...*Миртл прекрасно понимает, что мое положение критика обязывает меня время от времени общаться с миром рампы, быть au fait {В курсе (фр.)}...*» [Стоппард 2000, с.4]. Здесь переводчик применил приём компенсации, оставив неизменными в тексте все иноязычные элементы.

Иноязычные элементы сохранены переводчиком и далее по тексту, так как эти элементы не просто лексические вкрапления, отражающие реальность, воссоздающие неповторимость эпохи (вспомним хотя бы огромные фрагменты французского текста в романе Л.Н. Толстого «Война и мир»), а являются иллюстрацией постмодернистского отношения к норме. Норма как таковая отсутствует, в результате чего наблюдается смешение разностилевых, разножанровых, разновременных и разноязычных элементов в тексте пьесы.

Отрадно, что переводчик учёл даже двойное кодирование пьесы, рассчитанное на наивного и интеллектуального читателя – сохранил имена персонажей пьесы, не изменяя даже фонетической оболочки. Поэтому для русскоязычного интеллектуального читателя имена являются настолько же красноречивыми, как и для англоязычного. Переводчик очень чётко различает в содержании переводческого текста относительно более и менее важные элементы смысла, именно поэтому как можно более полно передано все содержание оригинала и там, где это возможно, осуществляет «прямой перевод».

Учитывая менталитет русскоязычного читателя, переводчик использует иногда дословный перевод, а иногда и эквиваленты. Функции же вульгаризмов как в том, так и в другом тексте остаются одинаковыми: не только выразить наибольшую степень накала эмоций, но и напомнить о стирании грани между нормой и «не нормой» даже в языке.

В переводном тексте стоппардовской пьесы, так же, как и в оригинальном, ощутимы постмодернистские особенности произведения: распад коммуникации, языковые игры, интертекстуальность, наличие парадоксов, символов, нанизанных эпитетов, развёрнутых авторских метафор и т.д. Ощутимой является даже некоторая эпистемическая неуверенность в ходе описываемых событий.

Сравнение текста оригинала и переводного текста приводит к выводам о том, что при переводе удалось сохранить постмодернистское звучание пьесы. Наверное, именно поэтому при прочтении русскоязычного текста пьесы складывается ощущение, что произведение обладает всеми теми признаками, которые характерны для постмодернизма. Из всего сказанного следует, что в переводе тонко прочувствован авторский стиль Т. Стоппарда, точно отражён дух эпохи и специфический «стоппардовский» взгляд на окружающий современный мир.

В заключение отметим, что переводов постмодернистских интеллектуальных драм на украинский язык пока что не существует, однако надеемся, что в перспективе исследования способов воссоздания авторского языка пьес Т. Стоппарда поможет осуществить такой перевод средствами украинского языка, что несомненно послужит расширению культурных горизонтов современного украинского читателя.

Литература

1. Делаксанти, Макдональд 2005: Делаксанти, А., Макдональд. Ф. Большой оксфордский толковый словарь английского языка [Текст] / А. Делаксанти, Ф. Макдональд. – М.: Издательство АСТ, 2005. – 807 с. – ISBN 5-17-031069-2.
2. Влахов, Флорин 2009: Влахов, С.. Непереводимое в переводе [Текст] / С. Влахов, С. Флорин. – М.: Р. Валент, 2009. – 360 с. – ISBN 978-5-93439256.
3. Лакофф 2004: Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем: научно-популярная литература [Текст] / Лакофф Д., Джонсон М.; пер. с англ. А.Н. Баранова, А.В. Морозовой; под ред. А. Н. Баранова. – М.: УРСС, 2004. – 252 с. – ISBN 978-5-382-00627-7.

4. Россельс 1953: Россельс, Вл. О передаче национальной формы в художественном переводе (Записки переводчика) [Текст] / Вл. Россельс // Дружба народов. – 1953. – № 5. – С. 257-278.

5. Руднев 2000: Руднев, В.П. Прочь от реальности: Исследования по философии текста [Текст] / В.П. Руднев. – М.: Аграф, 2000. – 432 с. – ISBN 5-7784-0093-4.

6. Стоппард 2000: Стоппард, Т. Настоящий инспектор Хаунд [Текст] / Перевод С. Сухарева. – Санкт-Петербург: Азбука, 2000. – 24 с.

7. Stoppard 1970: Stoppard, T. The Real Inspector Hound. A play [Text] / T. Stoppard. – Samuel French LTD, 1970. – 44 p. – ISBN 0573023239.

В статье рассмотрены приёмы перевода постмодернистского литературного произведения на русский язык. Особое внимание уделено созданию языковыми средствами «духа» литературного произведения. Проанализированы некоторые приемы перевода.

Ключевые слова: интеллектуальная драма, перевод, контекст, дискурс, восприятие читателя, текстовая семантика.

The article describes the methods of transfer of postmodern literary works into Russian. Particular attention is paid to the creation of language means "spirit" of a literary work. The article analyzes some of the methods of translation.

Keywords: intellectual drama, translation, context, discourse, the perception of the reader, text semantics.

Надійшла до редакції 3 вересня 2009 року.

Ілля Данилюк

ББК Ш 111с51

УДК 81'322

СТВОРЕННЯ РОЗШИРЕНОГО ФІЛЬТРА ДЛЯ ЕЛЕКТРОННОЇ БАЗИ ДАНИХ

У статті висвітлено процедуру створення розширеного фільтра для електронних баз лінгвістичних даних на прикладі ЕБД програмного комплексу «Словники України». Подано детальний механізм для MS Access 2003, наведені приклади застосування.

Ключові слова: фільтр, електронна база даних, MS Access 2003.

Електронна база даних (ЕБД) як зручний інструмент збирання, представлення й аналізу фактичного матеріалу вже протягом тривалого часу є одним із важливих компонентів будь-якого комплексного лінгвістичного дослідження. Використання ЕБД є зручним способом зберігання мовної інформації, уможливорює зручний пошук у ній, як вказують дослідники, дозволяє реалізувати складні інструменти автоматичного морфологічного та синтаксичного аналізу [1; 2]; електронна база даних є основним компонентом комп'ютерних лексикографічних систем [8]; у прикладній фонетиці та морфології ЕБД виступає інструментом представлення та аналізу матеріалу [6].

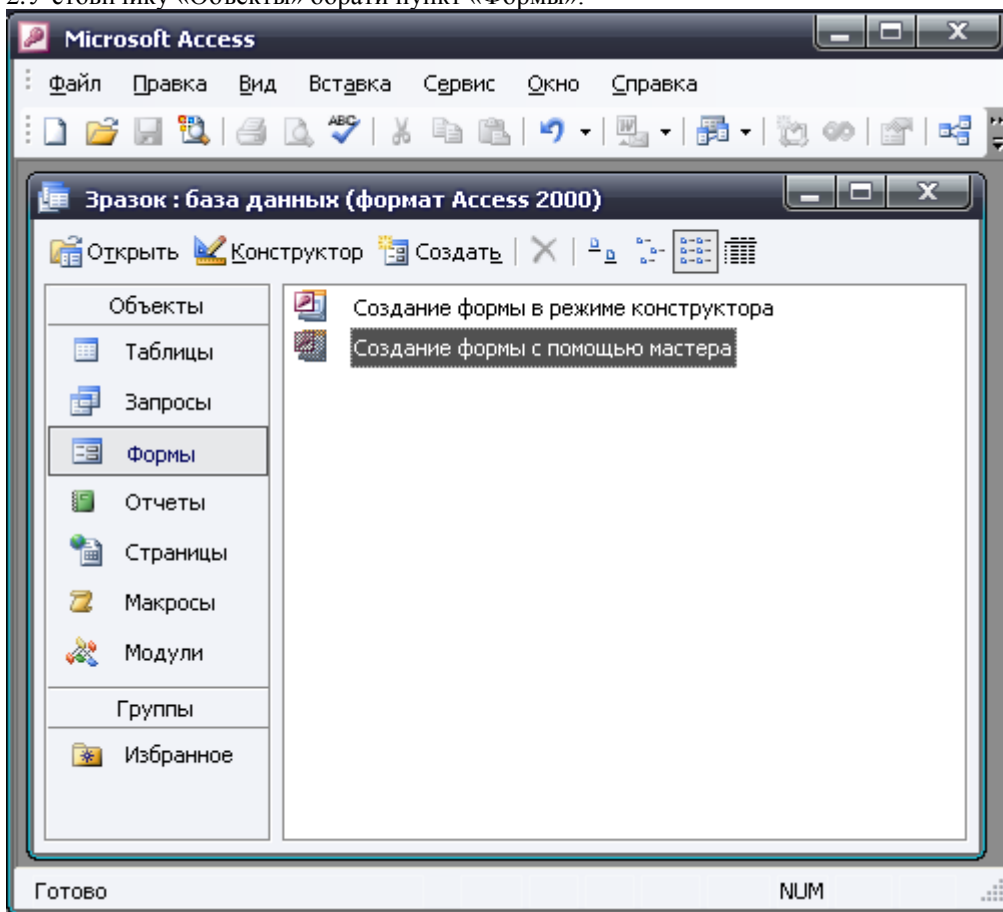
Прикладом використання ЕБД у лінгвістичних дослідженнях є робота проблемної групи фахівців кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету під керівництвом професора А.П. Загнітка в рамках міжнародного проекту «Слов'янські применники у синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис». Група працює над створенням та подальшим поповненням бази даних применників та їхніх еквівалентів в українській мові й паперової версії словника українських применників. Головними завданнями дослідження стало виявлення максимально повного реєстру применникових одиниць різного типу з урахуванням напрямів еволюції, динаміки і статичності, а також опрацювання принципів їх лексикографічного опису. Особливу увагу було спрямовано на виявлення та аналіз мовних фактів, поки що не зафіксованих у словниках і нормативних граматиках. За результатами роботи видано низку наукових статей [3; 4; 7 та ін.], власне словник [5]. Учасники проекту неодноразово брали участь у роботі круглого столу «Слов'янські применники» у Москві (2006, 2007, 2008 рр.), Гродно (2007 р.), Донецьку (2005, 2007, 2009 рр.) та конференціях в інших містах України.

Метою статті є описати процедуру створення розширеного фільтра для бази даних, що уможливорює швидке й зручне сортування даних за різними параметрами. Розроблена процедура може бути реалізована на платформі MS Access різних років випуску.

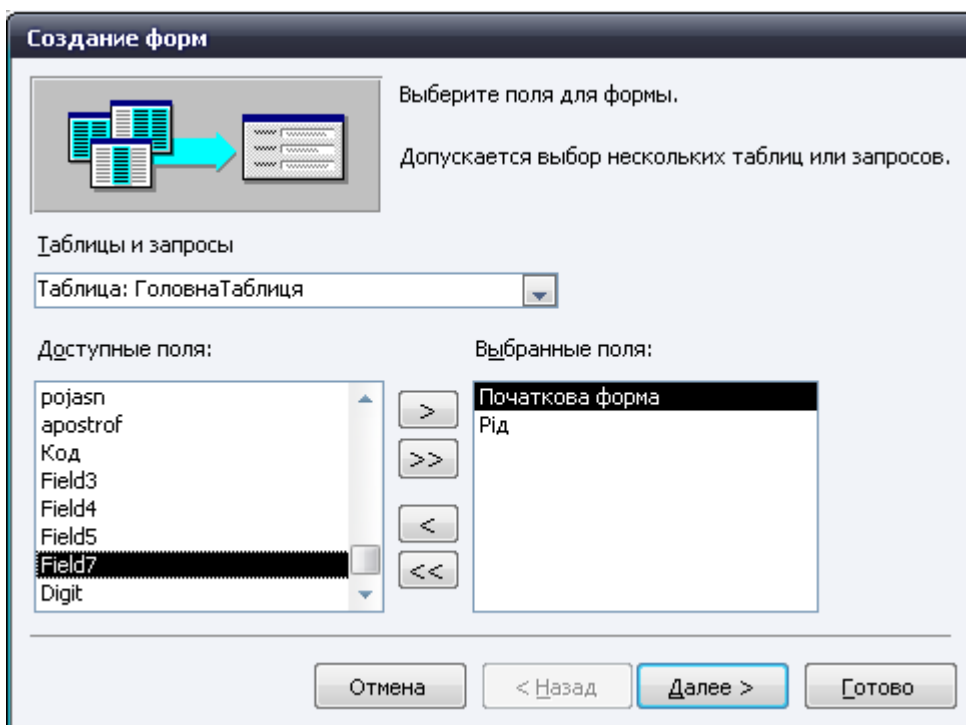
Алгоритм дій передбачає насамперед чітке розуміння користувачем, які саме параметри й поля будуть використані для фільтрування. У нашому прикладі описано створення розширеного фільтра для ЕБД «Іменники», отриманої з програмного комплексу «Словники України» (v.1.). Основою бази даних є таблиця «ГоловнаТаблиця», у складі якої наявні поля «Початкова форма» і «Рід». Планується створити форму, з допомогою якої можна буде відбирати з ЕБД іменники вказаного користувачем роду.

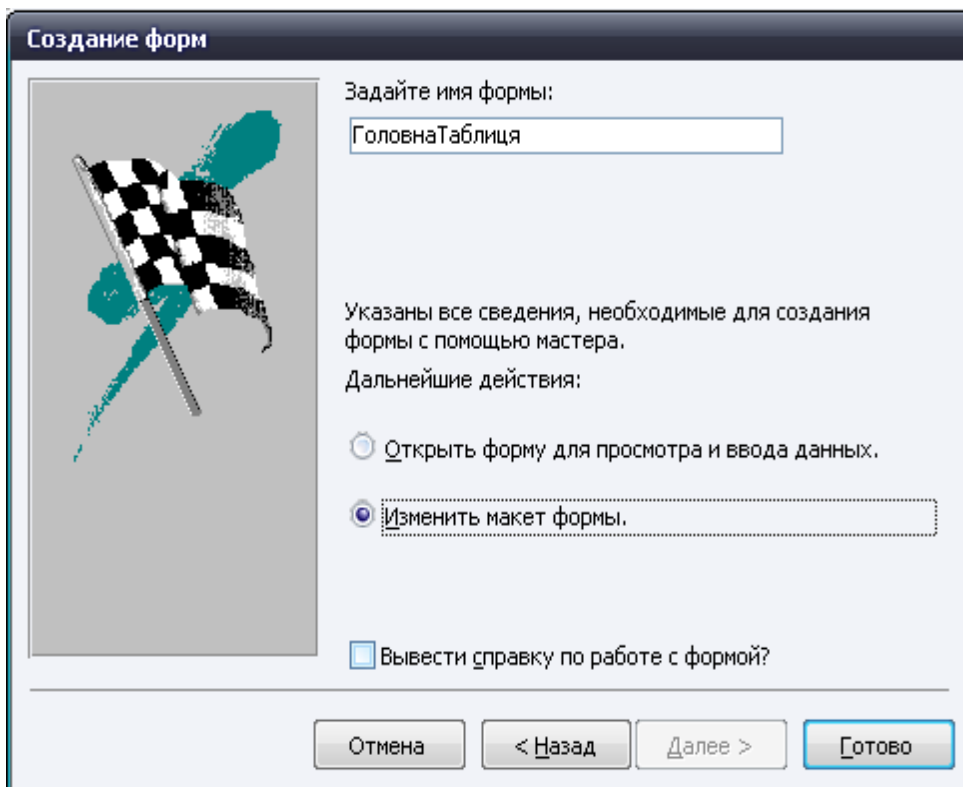
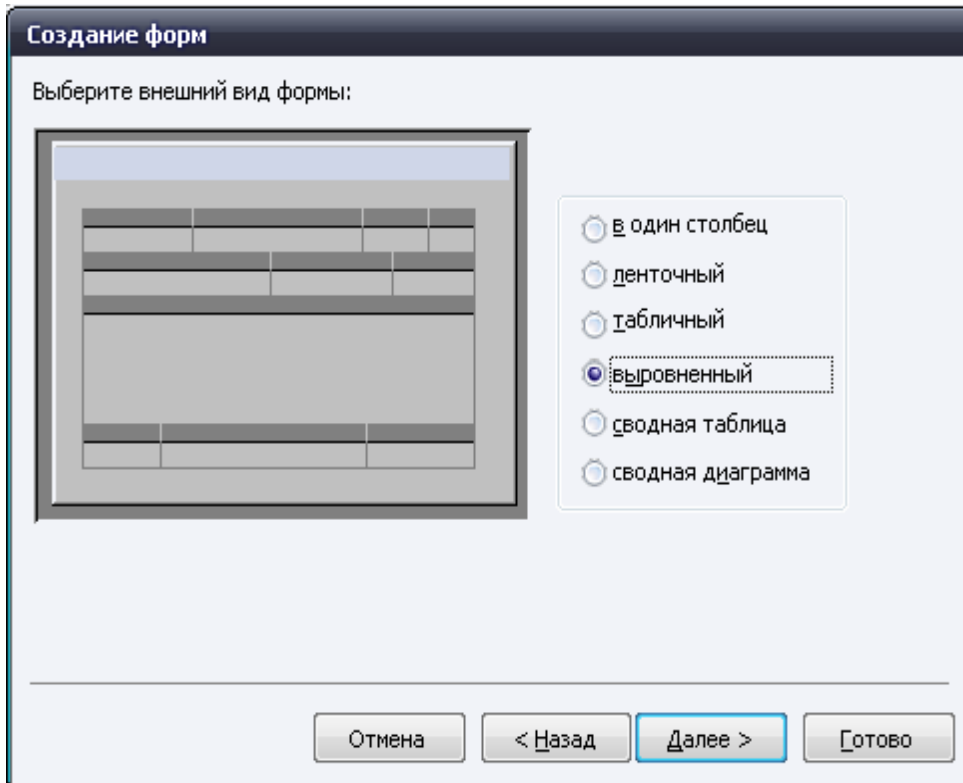
Послідовність дій зі створення розширеного фільтра є такою:

1. Відкрити базу даних.
2. У стовпчику «Объекты» обрати пункт «Формы».

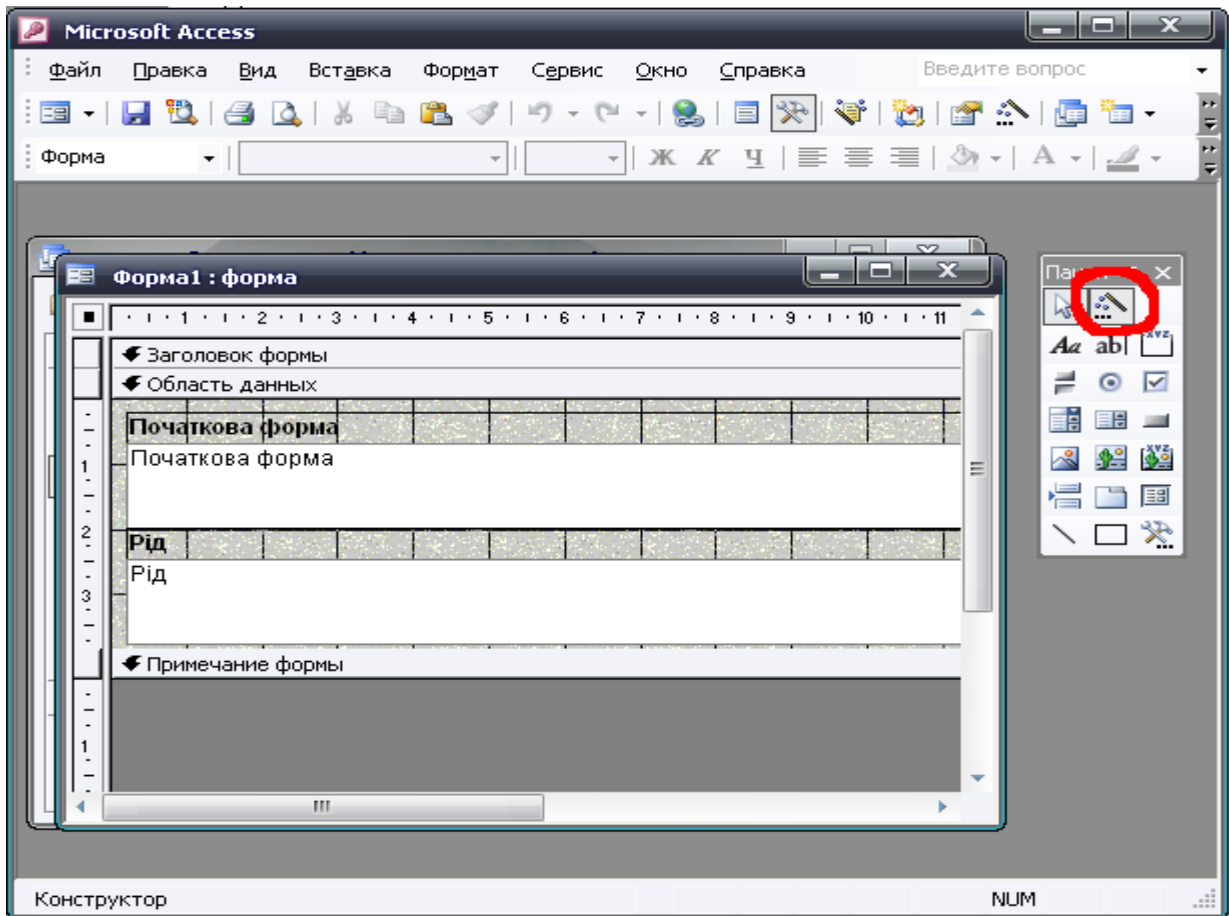

3. Обрати команду «Создание формы в режиме мастера». Додати до форми всі необхідні для перегляду поля. На останньому етапі поставити галочку «Изменить макет формы». Кнопка «Готово».

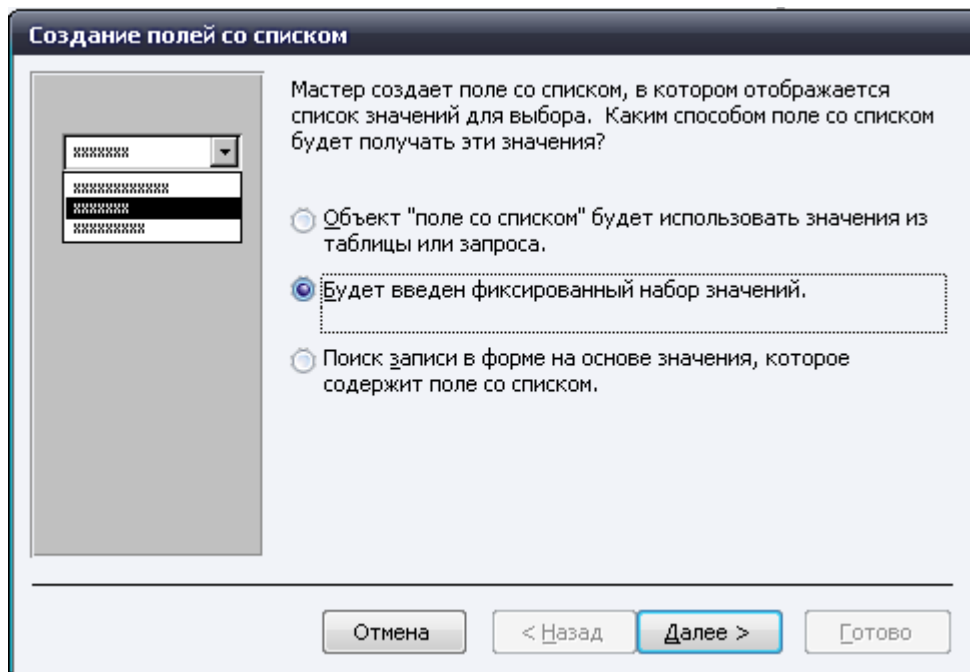

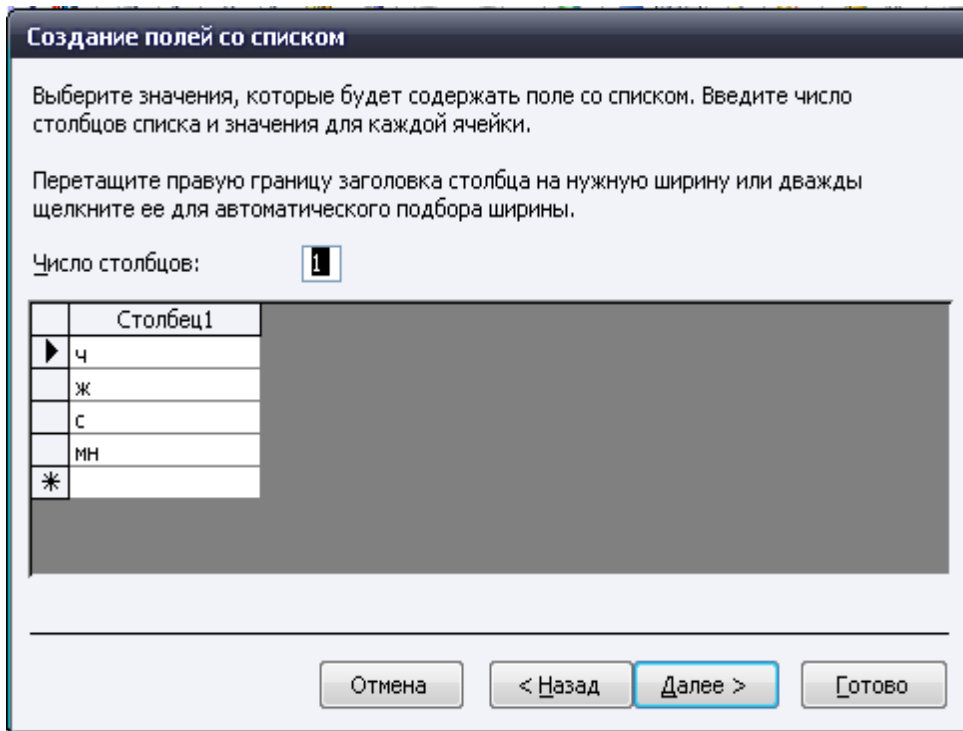

4.Прослідкувати, щоб була натиснута кнопка «Мастера».

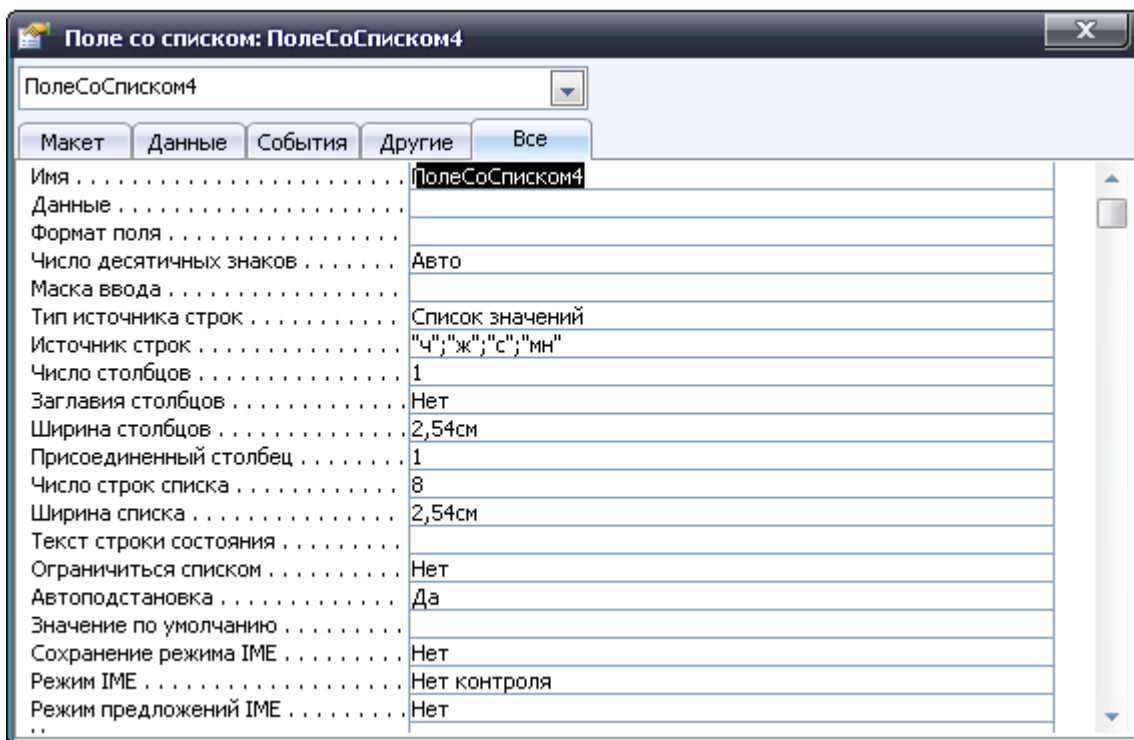

5. У макеті створити об'єкт «поле со списком». У майстрі обрати «Будет введен фиксированный набор значений», ввести можливі значення (у нашому прикладі це скорочені позначення *ч, ж, с, мн* для чоловічого, жіночого, середнього роду та іменників, що мають тільки форму множини відповідно. Замість фіксованого набору значень можна використати окрему таблицю з усіма потрібними варіантами). Кнопка «Готово».

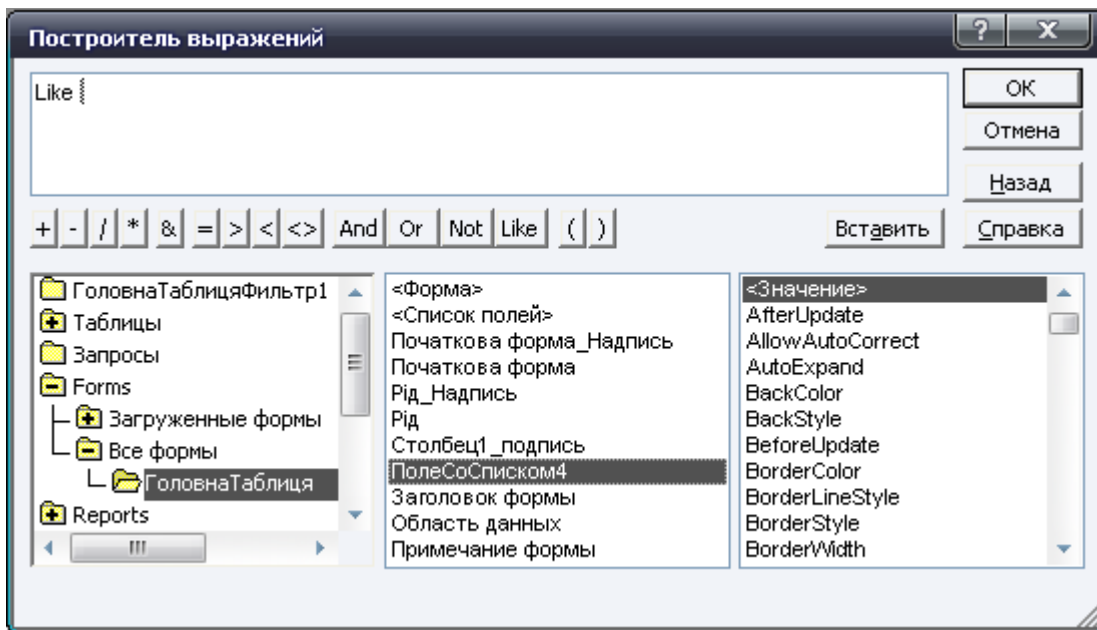

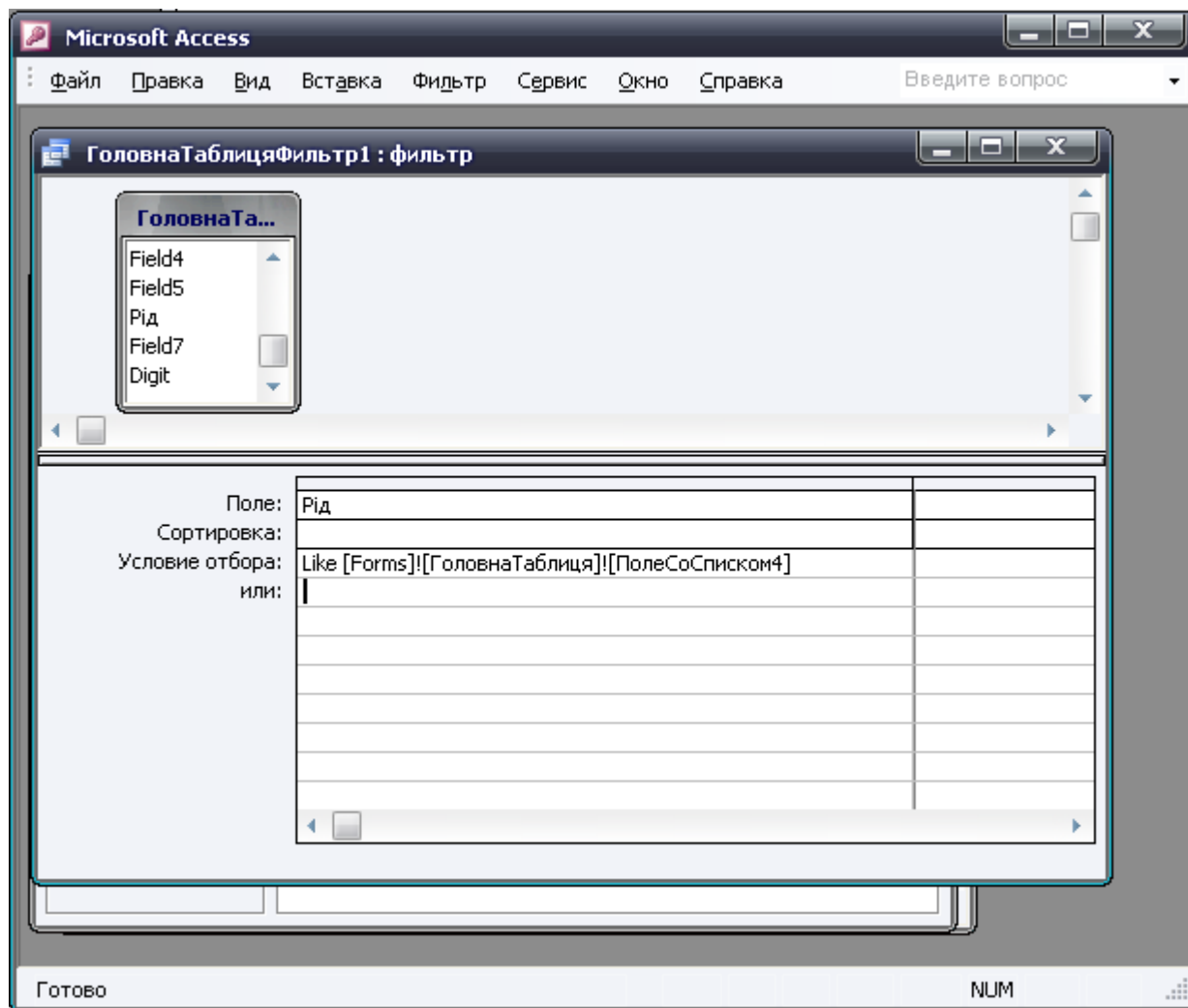
6.3'ясувати ім'я щойно створеного об'єкта (викликати контекстне меню на ньому, «Свойства», закладка «Все», перший рядок «Имя», наприклад, «ПолеСоСписком4»).

- 7.Пункт меню «Вид» – «Режим формы».
- 8.Пункт меню «Записи» – «Фильтр» – «Расширенный фильтр».
- 9.Поле, за яким здійснюватиметься відбір, слід витягти у нижню частину вікна фільтра.
10. У рядку «Условие отбора» викликати контекстне меню, у якому обрати пункт «Построить».
11. Кнопка «Like».
12. У стовпчиках зліва направо: «Forms» – «Все формы» – Ваша форма (у прикладі це «ГоловнаТаблица») – «ПолеСоСписком4» – подвійний клік на ньому.

13. Загальний вигляд рядка має бути:
Like [Forms]![ГоловнаТаблиця]![ПолеСоСписком4]

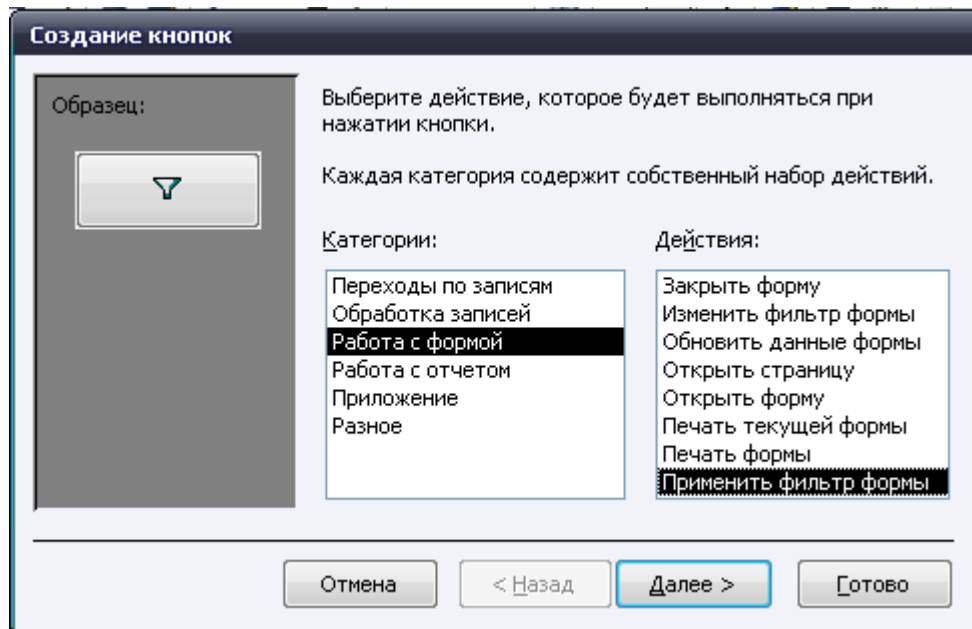
14. Пункт меню «Фильтр» – «Применить фильтр».

Для зручності користування розширеним фільтром варто створити для нього окрему кнопку:

15. Пункт меню «Вид» – «Конструктор».

16. Малюємо об'єкт «Кнопка» бажаної форми та розміру, прослідкувавши, щоб увімкнувся майстер.

17. Пункт меню «Работа с формой» – «Применить фильтр формы» – кнопка «Готово».

18. Пункт меню «Вид» – «Режим формы».

19. Тепер натискання кнопки вмикає фільтр, що відбирає всі записи, у яких поле «Рід» збігається з обраним пунктом у полі зі списком.

Отже, створення розширеного фільтра для електронної бази даних у форматі MS Access являє собою алгоритм дій за умови, що користувач чітко уявляє, які саме параметри й поля використовуватимуться для сортування даних. У перспективі заплановано продовжити цикл статей щодо роботи з ЕБД, розглянувши можливість їх використання у лексикографії.

Література

1. Баранов, А. Н. Введение в прикладную лингвистику : Учеб. пособие [Текст] / А. Н. Баранов. – 2. изд., испр. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 360 с. – Библиогр.: с. 326-345. – 2000 экз. – ISBN 5-354-00313-X.
2. Дарчук, Н.П. Комп'ютерна лінгвістика: Автоматичне опрацювання тексту [Текст] / Н.П. Дарчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 351 с. – Бібліогр.: с. 339-343. – 200 пр. – ISBN 978-966-439-079-5.
3. Загнітко, А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви [Текст] / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк : ДонНУ, 2007. – С. 120-131. – Бібліогр.: с. 131.
4. Загнітко, А. П. Принципи і закономірності укладання бази "Українські прийменники та їхні еквіваленти" [Текст] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 13. – С. 66-71. – Бібліогр.: с. 71.
5. Загнітко, А. П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова [Текст] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ "БАО", 2007. – 416 с. – 3000 пр. – ISBN 966-338-552-9.
6. Карпіловська, Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики : комп'ютерна лінгвістика. Підручник [Текст] / Є. А. Карпіловська. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 188 с. – Бібліогр.: с. 176-182. – 300 пр. – ISBN 966-374-078-7.
7. Куш, Н. В. Основи семантичної типології прийменникових еквівалентів (на матеріалі обставинних локативних прийменникових еквівалентів) [Текст] / Н. В. Куш // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 16 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – С. 66-72. – Бібліогр.: с. 71-72.
8. Партико, З.В. Прикладна і комп'ютерна лінгвістика: Вступ до спеціальності [Текст] / З.В. Партико. – Львів: Афіша, 2008. – 224 с. – Бібліогр.: с. 213-214. – ISBN 978-966-325-092-2.

В статье освещена процедура создания расширенного фильтра для электронных баз лингвистических данных на примере ЭБД программного комплекса «Словари Украины». Представлен детальный механизм для MS Access 2003, приведены примеры применения.

Ключевые слова: фильтр, электронная база данных, MS Access 2003.

The article covered how to create advanced filters to electronic databases of linguistic data on the example EDB software "Dictionaries of Ukraine". The detailed mechanism for MS Access 2003 is presented, examples of application are given.

Keywords: filter, electronic data base, MS Access 2003.

Надійшла до редакції 8 червня 2009 року.

РОЗДІЛ IX. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ МОВИ

Вікторія Зарицька

ББК Ч420.223.9

УДК 373.1

ГУМАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ – ВИМОГА ЧАСУ

У статті розглядаються сучасні підходи до визначення змісту й основних концептів гуманізації освіти як провідного принципу модернізації та підґрунтя сучасної гуманно-особистісної та компетентнісно орієнтованої педагогіки; розкривається своєрідність гуманно-особистісної освіти, визначаються й характеризуються основні положення гуманної освітньо-виховної системи.

Ключові слова: гуманізація освіти, навчально-виховний процес, гуманістична педагогіка, гуманно-особистісний підхід.

Усвідомлення того, що в сучасному глобалізованому світі шанс на успіх матимуть ті держави, у яких ефективно реалізується людський потенціал їх громадян, винятково актуалізує ідеї гуманізації та гуманітаризації освіти. Гуманні цінності й відповідні їм норми є тим культурним кодом, який впливає на спрямованість і характер потреб, цілей, інтересів особистості, визначає повсякденну поведінку й регулює взаємини людей, забезпечує раціональність і людяність їхнього способу життя, а отже, життєздатність суспільства. Саме тому Україна у своєму розвитку орієнтується на європейську людиноцентричну систему цінностей, у якій інтелект, освіта, професійний досвід, соціальна мобільність беззаперечно визнаються головними складовими національного багатства та основним ресурсом соціально-економічного розвитку.

Не викликає заперечень, що для прогресивної трансформації у спільних відносин в Україні, утвердження цивілізованої, правової держави необхідно передусім наповнити новим змістом ідеали людей, гуманізувати їх внутрішній світ, культивуючи людяність, милосердя, доброту, толерантність, чуйність, відповідальність. Задля розв'язання цих складних проблем освіта потребує активного впровадження інноваційних гуманістичних підходів до навчання та виховання підростаючого покоління, кардинальних змін в ідеології виховання, переходу до гуманістичної, особистісно орієнтованої педагогіки життєтворчості.

Поділяючи основні ідеї та принципи Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, Україна розпочала процес модернізації освіти, поклавши в її основу інтереси людини, її прагнення жити і творити в гармонії з власними цінностями, з суспільством і природою. У зв'язку з тим, що гуманізація та гуманітаризація були визнані стрижневими напрямками розвитку освіти в Україні, у 2008 році була розроблена Концепція гуманітарного розвитку (<http://www.niss.gov.ua/Table/koncsep.htm>), де наголошувалось, що гуманітарний розвиток – це модель, спрямована на максимальне розкриття потенціалу кожної людини й соціуму в цілому, створення гідних умов для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей нації.

У цьому ключі гуманізацію слід розглядати як захист інтересів людини в усіх сферах діяльності, як докорінну зміну пріоритетів у системі освіти з механічного засвоєння змісту навчальних програм на розвиток і саморозвиток особистості, виховання індивідуальності.

Така переорієнтація суспільно-гуманітарної освіти пов'язана з тим, що в умовах динамічного поступу суспільства, ціннісно-сислової варіативності, розвитку інноваційних процесів гуманітарність розглядається як нова якість фундаментальності науки й освіти, а гуманізація та гуманітаризація беззаперечно визначаються основоположними принципами конструювання змісту сучасної шкільної освіти. При цьому гуманітарне навчання набуває міждисциплінарного, поліпарадигмального, комплексного характеру, що спрямовує гуманітарне дослідження на соціокультурний контекст, зумовлює прагматичний, інтегративний і проєктивний характер гуманітарного пізнання та забезпечує якісний поступ у всіх сферах життєдіяльності людини:

- у політичному вимірі перехід до гуманітаризації прогнозує досягнення найвищих ступенів свободи особистості й водночас її готовність бути відповідальною за себе, свою родину, Батьківщину;
- в економічному означає постійне зростання частки інтелектуального продукту, утвердження інноваційності як домінуючої моделі економічної поведінки;
- у соціальному – створення для людини, як головного національного ресурсу, умов щодо реалізації всіх її здібностей.

Гуманні цінності й відповідні їм норми є тим культурним кодом, який впливає на спрямованість і характер потреб, цілей, інтересів особистості, визначає повсякденну поведінку й регулює взаємини людей, забезпечує раціональність і людяність їхнього способу життя, а отже, життєздатність суспільства. Це винятково актуалізує проблему гуманізації навчально-виховного процесу загальноосвітніх шкіл в останні роки.

Крім того, на новому витку обговорення даної проблеми приходиться розуміння особою актуальності гуманізації й гуманітаризації як розумної альтернативи технократизації.

Ось чому вітчизняні педагоги, філософи та діячі культури (Г.Сковорода, С.Русова, В.О.Сухомлинський,

Симон Соловейчик, В.Ф. Шаталов, С.М.Лисенкова, І.Л.Волков, Є.М.Ільїн, Т.І.Гончарова, О.І.Виговська, О.І.Вишневецький, Г.І.Іванюк, Б.З.Козак, Л.І.Макарова, В.М.Оржеховська, О.В.Сухомлинська, Ш.О.Амонашвілі, І.Д.Бех, В.О.Білоусова, С.У.Гончаренко, Ю.І.Мальований, О.Я.Савченко, І.С.Якиманська та інші) переконливо доводять необхідність гуманізації навчально-виховного процесу як однієї з найважливіших умов відродження національної освіти.

Не викликає заперечень, що для прогресивної трансформації суспільних відносин в Україні, утвердження цивілізованої, правової держави необхідно передусім наповнити новим змістом ідеали людей, гуманізувати їх внутрішній світ, культивуючи людяність, милосердя, доброту, толерантність, чуйність, відповідальність. Задля розв'язання цих складних проблем освіта потребує активного впровадження інноваційних цивілізаційних гуманістичних підходів до навчання та виховання підростаючого покоління, кардинальних змін в ідеології виховання, власне переходу від подекуди авторитарної до гуманістичної, особистісно орієнтованої педагогіки, педагогіки життєтворчості.

Проблема формування гуманного навчально-виховного середовища надзвичайно складна, багатогранна та недостатньо досліджена. Особливе зацікавлення викликають сьогодні питання: яким має бути гуманістичне освітнє середовище в контексті модернізації освіти та євроінтеграції, у чому сьогодні полягають зміст і функції гуманної педагогіки, якими принципами мають керуватись у своїй професійній діяльності учитель, адміністрація навчального закладу, вихователь, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для розвитку й самореалізації кожного учня. Отже, **мета статті** – з'ясувати сутність понять *гуманізація, гуманістична педагогіка, гуманно-особистісний підхід*, розкрити зміст процесу гуманізації освіти, своєрідність гуманно-особистісної освітньої парадигми, визначити основні положення гуманної освітньо-виховної системи.

Гуманізація будь-якої сфери суспільного життя вимагає поширення та утвердження гуманістичних принципів, які, у свою чергу, зорієнтовані на виховання ставлення до людей, сповненого любові, турботи про людське благо, поваги до людської гідності [4, с.266].

Виходячи з цього, сучасні дослідники пропонують під “гуманізацією школи” розуміти зміну змісту освіти, збільшення в ньому долі гуманітарних знань і цінностей загальнолюдської культури в цілому; демократизацію педагогічного спілкування, створення в кожному навчальному закладі належного морально-педагогічного клімату; звернення до мотиваційно-потребнісної сфери дитини.

Проте, на думку Н.Осухової, усе назване є тільки необхідними аспектами вирішення проблеми гуманізації, а найбільш повне і глибоке розуміння сутності гуманізації освіти – це “...*олюднення особистості кожного педагога та кожної дитини*” [14, с. 32]. Її позицію підтримує О.І.Вишневецький, згідно з концепцією якого гуманізація освіти - це відродження поваги до людини, до її духовності, до морально-етичних засад життя. Він стверджує, що “*суть гуманізації* – у відході від культу сили, від зневаги до людини та в реабілітації загальнолюдських цінностей... У більш глибоких вимірах це означає відмову від погляду на людину як на засіб здійснення якихось глобальних абстрактних ідей і планів, як на “гвинтик” у класових процесах і перехід до трактування її як господаря життя. Людина перестає бути “додатком” до чогось, “фактором”, вона розглядається як суб'єкт власної діяльності” [5, с. 43].

Подібна думка висловлюється і в українському педагогічному словнику за редакцією С.У.Гончаренка, де *гуманізації* освіти визначається як “процес переосмислення, переорієнтації всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їхньої людинотворчої функції”, а гуманна освіта – як особистісно зорієнтована освіта, що проголошує особистість найвищою соціальною цінністю [6, с. 32].

Усе це дозволяє схарактеризувати *гуманізацію освіти* як процес формування особистісно орієнтованого навчально-виховного середовища на засадах взаємодії всіх учасників педагогічного процесу і визнати її вихідним принципом свободу вибору особистості.

Отже, гуманізація освіти – багатоплановий процес, що передбачає *єдність загальнокультурного, соціально морального й професійного розвитку особистості* і може розглядатися в теоретичному та прикладному аспектах.

У теоретико-педагогічному контексті *гуманізація* розглядається насамперед як ключовий елемент нового педагогічного мислення та *вихідний принцип сучасної освіти*, основним смислом якого (згідно з Державною національною програмою “Освіта (Україна ХХІ століття)”) є “*утвердження людини як найвищої соціальної цінності, найповніше розкриття її здібностей та задоволення різноманітних освітянських потреб, забезпечення пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи*” [7].

Відповідно до цього практична реалізація принципу гуманізації вимагає поширення ідей гуманізму на зміст, форми та методи навчання; забезпечення освітнім процесом вільного й всебічного розвитку особистості, її активної участі в житті суспільства, впровадження в навчально-пізнавальний процес таких програм, які б сприяли вивіщенню культури учнів, розширенню їх світогляду.

Вирішальним фактором впровадження принципу гуманізму в реальне життя загальноосвітньої школи є створення в ній *особистісно орієнтованого навчально-виховного середовища*, яке визначають як сукупність цілеспрямовано створених соціальних і педагогічних умов, що забезпечують формування духовно збагаченої особистості з гармонійним поєднанням загальнолюдських та національних цінностей, здатної до соціального самовизначення та самореалізації.

Аналіз сучасних досліджень свідчить, що своєрідність парадигми особистісно орієнтованої (гуманно-особистісної) освіти полягає в орієнтації на іманентні якості особистості, її розвиток відповідно до природних здібностей. Така орієнтація досягається за допомогою звернення до особистісного досвіду дитини, узгодження з усіма суб'єктами навчання й виховання; урахування психологічних закономірностей розвитку; застосування гнучкої системи активного стимулювання учнів до освітньої діяльності; структурно-дидактичного перетворення матеріалу підручника. Практична реалізація принципів гуманізації освіти означає посилення у всіх без винятку закладах системи освіти особистісного фактору, більш повне врахування індивідуальних особливостей школярів, реалізацію творчого потенціалу вчителів, тобто реалізацію гуманно-особистісного підходу до дитини.

Гуманно-особистісний підхід – сукупність принципових положень, що визначають ставлення до особистості дитини й ґрунтуються на таких ідеях, як:

- новий погляд на особистість як мету освіти;
- гуманізація й демократизація педагогічних стосунків;
- відмова від прямого примусу як непродуктивного метода;
- нове трактування принципу врахування індивідуальних і вікових особливостей дітей;
- формування позитивної „Я-концепції”.

В умовах модернізації освіти кожна з цих ідей набуває нового значення. Зокрема, новий погляд на особистість виголошує, що:

- особистість проявляється в ранньому дитинстві, дитина-школяр – повноцінна особистість;
- особистість – суб'єкт, а не об'єкт в педагогічному процесі;
- особистість – мета навчального процесу, а не засіб досягнення зовнішніх цілей;
- кожна дитина талановита;
- пріоритетні якості особистості – вищі етичні цінності (доброта, любов до праці, гідність, патріотизм тощо).

Гуманізація й демократизація педагогічних відносин зорієнтовані на:

- визнання пріоритетності й унікальності кожної особистості;
- вирівнювання учня й педагога в правах, організацію навчального процесу на засадах суб'єкт-суб'єктних стосунків, взаємоповаги між учителем і учнем;
- забезпечення прав учня на вільний вибір, на помилку, на власну точку зору.

Освіта XXI століття вимагає й переосмислення традиційних принципів дидактики. Так, новий зміст принципу врахування індивідуальних (й вікових) особливостей дитини полягає у:

- відмові від орієнтування на середнього учня;
- використанні психолого-педагогічної діагностики особистості;
- урахуванні особливостей особистості в навчально-виховному процесі;
- конструюванні індивідуальних програм розвитку, їх корекції тощо.

Особливої уваги потребує принцип формування позитивної «Я-концепції». Я-концепція – система усвідомлених і неусвідомлених уявлень особистості про себе саму, на основі яких вона будує свою поведінку; це основа внутрішнього стимулюючого механізму особистості, а відповідно – запорука успішних соціалізації, творчої та професійної самореалізації особистості.

Кожну дитину слід навчити жити за принципом: Я можу, Я здатний, Я значу (на відміну від – Я не спроможний, я нікому не потрібний, я нічого не досягну).

Таким чином, стрижнем сучасної парадигми гуманістичної освіти можна назвати такі ідеї: сучасна освіта виходить із загальнолюдських цінностей і ґрунтується на узгодженні їх з конкретними цінностями різних соціокультурних спільнот; мета освіти – становлення та розвиток особистості з гуманістичними цінностями, здатної до самореалізації; цілісний розвиток особистості (в єдності розуму й почуттів); усі права людини, у тому числі й на вільний вибір, перебувають під захистом; освіта як діяльність особистості базується на внутрішній мотивації, узгодженні групової та індивідуальної роботи, розвитку індивідуального стилю діяльності дитини; заохоченні активності учня в прийнятті рішень.

Безперечно, гуманна педагогіка сьогодні активно популяризується серед педагогічного загалу й знаходить усе більше послідовників. Проте для її ефективного впровадження в практичну діяльність недостатньо лише змінити стиль педагогічного спілкування чи зосередити увагу на диференціації та індивідуалізації навчання. Як зазначає І.Д.Бех, „...ідеї гуманістичної педагогіки охопили все наше суспільство..., однак нині загальна ейфорія, пов'язана з цією проблематикою, змінилася глибоким її осмисленням, розумінням складності сутнісної трансформації сучасного освітнього процесу” [2].

Масові втрати в моральному вихованні підростаючого покоління наочно довели, що педагогічні методи, які ігнорують право учнів на свободу та самостійність, є малоефективними, тож цілком обґрунтовано постає необхідність у дослідженні впливу різних освітніх технологій на зміни в структурі навчально-виховного гуманного процесу, впровадженні нових (гуманістичних) технологій навчання й виховання, які б функціонували за принципами:

- домінування завдань особистісного діяльнісного, інтелектуального й професійного розвитку дитини;
- спрямованості на мотивацію досягнень й успіхів учня, підтримку його індивідуального розвитку;

- самопроєктування й самоуправління;
- партнерської взаємодії учасників освітнього процесу;
- надання учням свободи вибору й дотримання особистісної відповідальності за прийняті рішення всіх учасників освітнього процесу;
- цілеспрямованого створення емоційно збагачених навчально-виховних ситуацій;
- використання емпатії як психологічного механізму у вихованні особистості;
- рефлексивності (систематичного аналізу вихованцем власних і чужих вчинків).

Однією з важливих проблем на шляху гуманізації є те, що головна увага в дослідженні процесу гуманізації навчально-виховного процесу зосереджується на гуманістичній орієнтації цілей, форм і методів навчання, використанні гуманістичних педагогічних технологій, але поза увагою залишається питання гуманізації контролю навчальної діяльності школярів як важливої складової освітнього процесу. Проте оцінка відіграє суттєву роль в навчальній діяльності школяра, впливає на стосунки учня з учителями, батьками, однокласниками, на формування „я-концепції” дитини і часто стає причиною багатьох конфліктів. Як особа безпосередньо зацікавлена в результатах свого навчання, учень має самостійно обирати форми і методи контролю для визначення рівня власних навчальних досягнень, залучатися до вивчення їх динаміки та корекції. Вибір такого роду не означає послаблення контролю, навпаки, наближає його до вищого ступеня – самоконтролю.

Слід зазначити, що процес гуманізації освіти стосується рівною мірою як навчання, так і виховання. Узагальнюючий аналіз найбільш відомих вітчизняних та зарубіжних педагогічних виховних систем, пріоритетним напрямом діяльності яких є здійснення навчання та виховання на засадах гуманізму, дозволяє визначити основні положення гуманної виховної системи:

1. У центрі навчально-виховного процесу – дитина. Її життєвий досвід – вирішальний фактор формування особистості.

2. У вихованні ключовими є такі завдання:

- орієнтація на духовно збагачену особистість, гармонізація інтелектуального, фізичного та емоційного, духовного розвитку учня;
- виховання повинно бути вільним;
- основна увага педагогів повинна надаватись моральному вихованню особистості учня з пріоритетом загальнолюдських цінностей, де провідна роль належить сім'ї;
- забезпечення індивідуального підходу у вихованні, що ґрунтується на власному виборі дитини та якісному психолого-педагогічному супроводі її розвитку.

3. У змісті, формах та методах навчання передбачаються такі зміни:

- гуманістична спрямованість змісту навчальних дисциплін;
- образне, художнє викладання матеріалу;
- урахування вікових життєвих ритмів дітей, сензитивних періодів у навчанні;
- забезпечення диференційованого підходу, роботи в індивідуальному режимі учнів;
- гуманізація форм контролю знань, оцінювання не тільки результату, але й затрачених зусиль тощо.

4. В управлінні школою відбувається перенесення акцентів на:

- колегіальність прийняття рішень;
- учнівське самоврядування;
- постійну турботу про здоров'я дітей і педагогів;
- організацію навчання вчителів, підвищення їхньої кваліфікації, ознайомлення з перспективним педагогічним досвідом, світовими альтернативними педагогічними системами;
- організацію спільної діяльності школи та сім'ї, роботи батьківських університетів, теоретичних семінарів.

Зрозуміло, що дослідження проблеми оптимізації навчально-виховного процесу передбачає визначення виміру ефективності виховної гуманістичної практики на різних етапах її розвитку.

Показники ефективності менеджменту виховання визначаються у властивостях виховної системи та її результатах – розвитку дитини, ступені її комфортності у школі, самої атмосфери школи, можливостях самореалізації учнів, учителів і батьків. Виявлення рівнів реалізації особистісно орієнтованого підходу у практиці школи дає необхідну інформацію про ефективність застосування методів, форм виховної роботи, дієвість проведених заходів, допомагає вчасно виявити недоліки в роботі, оперативно усувати їх, знаходити ефективні методи виховання учнів.

У сучасній педагогічній теорії розроблені критерії гуманізації лише окремих аспектів шкільного життя – наприклад, форм, методів виховання, взаємин учителів та учнів тощо. Створити інструментарій для оцінки ступеню гуманізації всього навчально – виховного процесу надзвичайно складно, оскільки це явище багаторівневе та багатоаспектне. Тож, критеріями, які складають основу визначення рівнів оптимізації виховного процесу у класах загальноосвітньої школи, можуть бути такі: розвиток творчих здібностей і громадських якостей особистості; забезпечення комфортного морально-психологічного клімату, атмосфери взаємодовіри, взаємоповаги та взаємовідповідальності; створення соціокультурного середовища, яке стимулює до самопізнання і самовдосконалення; врахування індивідуальних особливостей старших учнів, звернення до їх

мотиваційно-потребнісної сфери; демократизація управління школою; олюднення змісту виховної діяльності, усіх видів і форм взаємостосунків між учасниками навчально-виховного процесу, мотивація навчальної діяльності учнів.

Відповідно до цього критерійними показниками гуманізації навчально-виховного процесу є: ступінь психологічної комфортності учнів у школі; урахування їхніх вікових життєвих ритмів, сенситивних періодів у навчанні і вихованні; диференційований підхід, робота в індивідуальному режимі учнів; оптимізація форм контролю знань, оцінювання не тільки результату, але й затрачених зусиль; забезпечення почуття успіху кожній дитині; організація “життєвого простору” учнів, продумане оточення; ступінь інтеграції школи та сім’ї, тобто ступінь сформованості особистісно орієнтованого виховного середовища.

Визначені критерії знаходять відображення і відповідають п’ятьом рівням сформованості оптимальності управління навчально – виховним процесом у загальноосвітніх школах, а саме вищий, високий, середній, низький та елементарний рівні.

В основу виділення названих вище рівнів покладено ступінь гуманізації навчання та виховання в школі, тобто її проникнення в різні сфери шкільного життя. Відповідно, елементарний рівень характеризує негуманний педагогічний процес, коли тільки дехто з вчителів намагається налагодити діалогічне спілкування з учнями; низький – процес гуманізації не виходить за рамки взаємостосунків учнів та вчителів; середній – гуманістичні зміни відбулись у спілкуванні всіх учасників навчально-виховного процесу, а також у формах і методах навчання та виховання, що застосовуються; високий – принцип гуманізації закладено у мету і концепцію школи, здійснено гуманізацію змісту навчання і виховання, їх форм та методів, взаємовідносин учнів, вчителів і батьків; вищий – характеризується як ідеальний, коли можна стверджувати про здійснення гуманного навчально-виховного процесу на практиці, тобто про створення в школі особистісно орієнтованого виховного середовища.

Отже, можна констатувати, що процеси гуманізації освіти масштабні та складні, це процеси морально-психологічної перебудови людини, внутрішньої переорієнтації системи духовних цінностей, усвідомлення власної гідності й цінності іншої людини, формування почуттів відповідальності та причетності до минулого, сучасного і майбутнього. Саме реалізація основних положень гуманізації освіти, що ґрунтується на суб’єкт - суб’єктних відносинах між учасниками навчально-виховного процесу, забезпечує розвиток особистості дитини, як носія загальнолюдських цінностей, творця майбутнього суспільства та є запорукою вивіщення якості, авторитетності й конкурентоспроможності національної освіти.

Література

1. Антоненко М. В.О.Сухомлинський про оцінювання навчальних досягнень учнів [Текст] / М.В. Антоненко // Рідна школа. – 2001. – Жовтень. – С.11-13.
2. Беленький Г.И. Гуманизация учебно-воспитательного процесса школы [Текст] / Г.И. Беленький. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999.
3. Боришевський М.Й. Гуманізм педагогічної системи В.О. Сухомлинського [Текст] / М.Й. Боришевський // Початкова школа. – 1995. – № 10 – 11. – С.4-8.
4. Великий тлумачний словник української мови [Текст] / Уклад. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2007. – 1736 с.
5. Вишневецький О.І. Гуманізація шкільного життя [Текст] / О.І. Вишневецький // Рад. школа. – 1990. – №1. – С. 41-46.
6. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник [Текст] / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 430 с.
7. Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI ст.) [Текст]. – К.: МО України, 1994.
8. Закон України про загальну середню освіту [Текст] // Освіта України. – 1999. – 23 червня.
9. Курлянд З.Н. Сутність процесу виховання // Лекції з педагогіки: Навчальний посібник [Текст] / З.Н. Курлянд. – Одеса: Південноукраїнський держ. пед. ін-т ім. К.Д. Ушинського, 1999. – 192 с.
10. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов [Текст]: в 2 кн. Кн.2. Процесс воспитания. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2000. – 420 с.
11. Рудаківська С.В., Виговська О.І. Особистісно орієнтоване навчання [Текст] / С.В. Рудаківська, О.І. Виговська // Педагогіка толерантності. – 2000. – №4. – С.27-32.
12. Селевко Г.К. Традиционная педагогическая технология и ее гуманистическая модернизация [Текст] / Г.К. Селевко. – М.: Школьные технологии, 2005.
13. Сухомлинський В.А. Вибр. твори в 5т [Текст] / В.А. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т 1. – 522 с.
14. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения [Текст] / И.С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 24-30.

В статті розглядаються сучасні підходи до визначення змісту та основних концепцій гуманізації освіти як ведучого принципу модернізації та фундаменту сучасної гуманно-особистісної та компетентно орієнтованої педагогіки; розкривається своєобразие гуманно-

личностного образования, определяются и характеризуются основные положения гуманной учебно-воспитательной системы.

Ключевые слова: гуманизация образования, учебно-воспитательный процесс, гуманистическая педагогика, гуманно-личностный подход.

The article is observed the main function of the language competitive development of the personality in social context, analyzed the different of the state policy in the sphere of the language education and given the main characters of the language personality.

Keywords: Humanization of Education, the educational process, humanistic education, humane and personal approach.

Надійшла до редакції 1 вересня 2009 року.

РОЗДІЛ X. РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

*Лінгвістика тексту: хрестоматія / Упорядники: А. Загнітка, Г. Монастирецька. –
Донецьк: ДонНУ, 2009. – 175 с.*

Останніми роками істотно зріс інтерес лінгвістів до проблем лінгвістики тексту, категорійної структури текстових одиниць, особливостей текстотвірного потенціалу мовних одиниць різного рівня. Досить актуальними у сучасних мовознавчих студіях постають також питання співвідношення тексту і дискурсу, опису семантико-образної системи тексту, паралінгвістичного аспекту аналізу тексту тощо. Причому зазначені проблеми активно розглядаються як у теоретичному, так і у практичному аспектах (під час викладання курсу лінгвістики тексту, дискурсології, відповідних спецкурсів тощо у ВНЗ). Саме окресленим питанням було присвячено рецензовану хрестоматію, у якій упорядники подають фрагменти статей і монографій, пов'язаних з актуальними питаннями лінгвістики тексту та дискурсу.

Структура хрестоматії є логічна і продумана. Статті тематично поділено на п'ять розділів. Перший розділ цілком вмотивовано присвячений розгляду найважливіших понять сучасної лінгвістики тексту, які і до сьогодні не мають єдиного тлумачення, – текст і дискурс. Слід підкреслити, що підібрані у названому розділі наукові праці пропонують розгляд дискурсу у різних аспектах – соціологічному, історичному, культурологічному, філософському, лінгвістичному тощо; окреслюють різні погляди на текст, а це дає можливість напрацювання навичок розмежування диференційних ознак тексту і дискурсу, що є доволі важливим і складним у методиці викладання у вищій школі (праці Ф.Бацевича, М.Бісімалієва, І.Гальперіна, Т.Радзієвської, В.Брицина та ін.).

Другий розділ об'єднав праці, увага в яких зацентровується на одній із базових (вершинних) категорій тексту – діалогійності (праці Д.Баранника, І.Синиці, Г.Крижанівської та ін.).

Одним із найскладніших і смних питань сучасної лінгвістики тексту є опис семантико-образної системи тексту. Вивчення окресленого питання вимагає спеціальної підготовки для напрацювання уміння і навичок простежувати глибинні витоки метафорики, метоніміки певного тексту з виявом символічного синтаксису. Цьому сприятимуть статті і фрагменти монографій, вміщені у третьому розділі хрестоматії (праці Г.Маклакової, І.Безкровної, А.Мойсієнка, В.Сімовича, В.Чабаненка та ін.).

Доволі проблемними на сучасному етапі опису мови постають такі структурні одиниці, як абзац і період. Проблемність цих одиниць пов'язана з їхніми внутрішньотекстовими функціями, а також з питанням співвідносності / неспіввідносності абзацу та складного синтаксичного цілого. Саме названі одиниці і постала об'єктом уваги в четвертому розділі (наукові праці Д.Баранника, Л.Лосевої, Л.Вишні, С.Глазової, І.Чердніченка).

У п'ятому розділі пропонуються дослідження, об'єктом у яких постають паралінгвістичні засоби; особливо актуальними на сьогодні в цьому аспекті є дослідження креолізованих текстів (праці А.Загнітка, І.Домрачевої, Г.Колшанського, С.Чемеркіна, М.Ворошилової та ін.).

Слід звернути увагу також і на структуру рецензованої праці. Оскільки «Хрестоматія» адресована широкому колу читачів – філологам-фахівцям, дослідникам лінгвістики тексту, магістрам, учителям-словесникам – перед кожним розділом подано коротку анотацію та кілька питань для актуалізації фонових знань з розглядуваної теми. Ці питання дозволяють легко окреслити загальну проблему розділу, виокремити ключові поняття, сконцентрувати увагу на окремих положеннях, що потім розгортаються в окремих дослідженнях того чи іншого розділу. Кожний розділ також закінчується питаннями для самоперевірки, які допоможуть читачеві при розв'язанні відповідних лінгвістичних проблем. Але слід підкреслити, що ці питання ніяким чином не повторюють вступні, оскільки мають на меті і перевірити себе, критично осмислити прочитане (законспектоване) і водночас зрозуміти зв'язок розглядуваної теми з попередніми темами навчального посібника, що забезпечує цілісність усього курсу.

Аналізована праця має чітку структуру, містить логічно підібраний і упорядкований матеріал, що відзначається актуальністю на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки. Теоретична і практична цінність рецензованого посібника є беззаперечною, його матеріали сприяють поглибленій самостійній роботі студентів, спонукають їх до осмислення різних наукових підходів, критичного їх аналізу тощо. Усе вищезазначене підкреслюється і тим, що посібник був рекомендований Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.

Ольга Виноградова

Надійшла до редакції 22 вересня 2009 року.

ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Загнітко А. Український синтаксис: Теоретико-прикладний аспект. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – 150 с.

Синтаксис належить до тих ярусів мовної системи, які відтворюють взаємодію мовних фактів у їх цілісності і викінченості. Сукупність національно-мовного багатства найповніше виявляється в синтаксисі, що акумулює у своєму загалі всі попередні надбання. Пізнання мовних фактів можливе тільки за умови їх всебічного аналізу і вияву нерівнорядних площин взаємодії... (Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С.7).

Рецензована праця А.П.Загнітка – *Український синтаксис: Теоретико-прикладний аспект* – спрямована на розгляд та вивчення кожної синтаксичної одиниці в різноманітних ієрархічно-системних відношеннях і має на меті допомогти студентам опрацювати та засвоїти питання із синтаксису української мови, а саме: питання щодо статусу синтаксичних одиниць, синтаксичних форм та синтаксичних значень; проблеми аналізу українського словосполучення та простого речення з дефініцією типології синтаксичних зв'язків; питання класифікації речень української мови, структури речення у традиційному та новому освітленні із врахуванням будови самих речень; проблеми диференціювання парадигми речення як системи його форм; аналіз повних / неповних конструкцій, квазі-структур та ускладнених речень з одним предикативним центром; актуальні питання складних речень та складних синтаксичних конструкцій.

Загалом рецензована праця написана цілком оригінально, відчувається творчий підхід до відбору й упорядкування матеріалів і високий рівень осмислення й наукового опрацювання мовних фактів. Досить продуманим і коректним є практичне доповнення (практична частина), яка міститься після короткого аналізу теоретичних проблем кожного цілісного розділу (с.14, 19, 25, 30, 41, 45, 51, 60, 67, 77, 94, 109, 119, 124, 132).

Приваблює у посібнику й той факт, що у ньому подаються схеми та зразки аналізу словосполучення (с.20), простого ускладнення речення (с.83), складнопідрядного речення (с.103), безсполучникового складного речення (с.113), багатокомпонентного складного речення, складної синтаксичної конструкції з різними видами зв'язку (с.121), а також схеми на с.134-137.

Схвально, що під час аналізу речень за модальністю дослідник не обмежується диференціацією речень на розповідні, питальні та спонукальні, а й зважає на існування таких структур, як бажальні, умовні, ймовірні, переповідні речення (с.22-23), подаючи їх короткий, але разом з тим ґрунтовний аналіз.

Простежуючи у Вступі предмет та завдання курсу, визначаючи аспекти синтаксису з наступним аналізом синтаксичних одиниць, автор окреслює основну мету курсу синтаксису сучасної української літературної мови, яка полягає у розгляді основних теоретичних питань, пов'язаних із кількістю синтаксичних одиниць та їхнім статусом, аналізом класифікацій та кваліфікацій синтаксичних категорій і синтаксичних одиниць з послідовним 1) розмежуванням формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, власне-семантичного і комунікативного аспектів (членів речення словосполучень, речень (простих і складних), синтаксем, семантем, комунікатем, текстом тощо); 2) аналізом зв'язків у словосполученні, реченні, складному синтаксичному цілому; 3) встановленням відношень між компонентами синтаксичних одиниць (див. с.9).

Актуальність з'яви навчального посібника мотивована активними процесами реформування вищої школи і підвищенням ролі та статусу самостійної роботи студентів. У цих умовах надважливою постає мотивація студентів на здобуття знань, пріоритетним є не репродукування прослуханого, а реферування, інтерпретація, творче мислення, уміння трансформувати та застосовувати здобуті знання на практиці.

Рецензована праця чітко структурована, охоплює значний матеріал, об'єднаний в окремі підрозділи. Позитивним є те, що теоретичний матеріал, поданий у кожній групі, супроводжується ґрунтовним, стислим, без надмірного трактування, тлумаченням основних позицій. Таке чітке пояснення теоретичних проблем сприяє, на наш погляд, адекватному, більш швидкому і більш детальному їх засвоєнню, оскільки вивчення матеріалу на цьому не завершується, студенти мають змогу апробувати засвоєне на практиці.

У 1 структурному параграфі роботи, що присвячений аналізу словосполучення та простого речення, типології синтаксичних зв'язків, належно висвітлено такі проблеми: 1) неоднорідності синтаксичного зв'язку на різних рівнях синтаксичної системи; 2) видів підрядного зв'язку в словосполученні (узгодження, кореляція, керування, прилягання); 3) типів синтаксичного зв'язку у реченні (предикативний, детермінантний, дуплексивний, напівпредикативний, сурядний, опосередкований, модальний, інтродуктивний, диференційований). Практична частина (Наприклад: *вичленувати з поданих речень можливі словосполучення і вказати тип підрядного прислівного синтаксичного зв'язку*) (с.14) дає можливість кожному студентові апробувати отримані знання на практиці, виконавши всі запропоновані завдання. Єдиним побажанням тут може бути збільшення кількості вправ, оскільки сама тема охоплює значний теоретичний матеріал.

На с.16-20 розміщено необхідні, як нам видається, ґрунтовні пояснення щодо статусу та функцій словосполучення. Автор зокрема подає перелік істотних відмінностей між словосполученням та реченням як синтаксичними одиницями.

Важливою вважаємо також інформацію щодо детермінування словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями та ступенем злитості словосполученнєвих компонентів, викладеній на с.17-19. Логічним завершенням теоретичного блоку є апробація здобутих знань за допомогою практичних завдань.

З-поміж тлумачень граматичних понять та явищ, запропонованих А.П.Загнітком у рецензованому посібнику, хочеться виокремити аналіз структурних типів українських речень, серед яких виділяємо квазі-речення (с.21-22), речення, марковані модальністю: розповідні, питальні, спонукальні, бажальні, умовні, ймовірні, переповідні, стверджувальні / заперечні (с.22-23) та прагматичні типи речень (констатив, промісив, менасив, перформатив, директив, квеситив) (с.25).

Особливої уваги потребує матеріал, поданий автором для дослідження граматичної будови речення: підмета та присудка. Відзначаємо як позитивне прагнення дослідника подати загальні принципи співвідношення головних членів речення (ці принципи містяться у трьох поглядах відомих мовознавців) (с.27). Практична частина є логічним завершенням повноцінного засвоєння інформації щодо головних членів реченнєвої структури.

У сучасній лінгвістиці наявні три різновиди кваліфікації членів речення. Одні вчені відстоюють традиційний погляд на головні і другорядні члени речення; інші повністю заперечують традиційний підхід, а ще інші – доповнюють, уточнюють окремі поняття, конкретизують їх. Саме тому на сьогодні є дуже актуальною проблема перегляду вчення про другорядні члени речення. А.П.Загнітко подає детальну характеристику як причин перегляду традиційного вчення про зазначені одиниці, так і трактування основних способів розмежування другорядних членів речення при врахуванні їхніх розрізнявальних ознак (с.33-41). Все це супроводжується таблицями та схемами для більш адекватно сприйняття інформації. Тому цілком зрозумілим є прагнення автора на наступних сторінках подати цілісне, детальне потрактування концептуальних основ нового підходу до розгляду другорядних членів речення та, власне, характеристику тих членів речення, які відносяться не до одного слова, а до всього простого речення з подальшим аналізом проблемних його структурних частин практично (с.43-46).

У посібнику, зауважимо, є детальний аналіз усіх типів речення, зокрема і односкладних структур; бачимо також ґрунтовний опис семантико-синтаксичної структури речення (зазначимо, що саме цей аспект аналізу речення викликає у студентів певні труднощі у засвоєнні, що, у свою чергу, негативно відображається на виконанні практичного блоку, і це виконання наразі позбавлене цілісності та послідовності) (с.54-57); спостерігаємо й детальну характеристику структурної схеми речення (с.58-61), парадигми речення (с.62-64) та дослідження неповноти реченнєвих структур (с.65-69), актуального членування речення (с.84-86). Також ємним за обсягом та змістом є практичний блок, що стосується простого ускладненого речення.

Заслугує поцінування розгляд А.П.Загнітком особливостей складного речення, з-поміж яких автор виділяє сурядні, підрядні та безсполучникові структури (с.87-113).

У рецензованій праці належно висвітлено проблему визначення складних синтаксичних конструкцій (далі ССК), установлення їх статусу та функцій (с.114-120); визначено особливості вживання прямої та непрямої мови, цитування (с.122-129). Саме тут бачимо ємні, цілісні тексти, які враховують не тільки структуру ССК, а й постановку розділових знаків, що використовуються в них.

Окремої уваги заслуговує список літератури, яку автор детально добирає до всього курсу синтаксису.

Дослідження, у якому А.П.Загнітко вирішує цілу низку актуальних проблем загального мовознавства, пропонує своє бачення аналізованих фактів, ілюстративного матеріалу, неминуче викликає зауваження, міркування, пропозиції. Нижче зупинимося докладніше на окремих із них.

Наші міркування передусім стосуються: 1) обсягу вправ: в окремих випадках вони можуть бути більш ємними – с.14, 25-26, 68; 2) в окремих місцях є технічні недоліки: пропуск певних елементів у схемах чи таблицях (с.21, 81).

Загалом висловлені міркування є дискусійними і не впливають на загальну оцінку навчального посібника, що виконаний кваліфіковано з належними теоретико-концептуальними узагальненнями і висновками. Рецензований навчальний посібник належить до актуальних і вкрай необхідних для розв'язання цілого ряду питань синтаксису сучасної української літературної мови.

Ірина Домрачева

Надійшла до редакції 27 серпня 2009 року.

Загнітко А.П. Основи дискурсолгії: науково-навчальне видання. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 194 с.

Теоретичні та практичні питання дискурсолгії посідають сьогодні одне з чільних місць у зарубіжному й українському мовознавстві (див. праці Ф. Бацевича, В. Дем'янова, Дж. Джі, М. Йоргенсена, В. Карасика, О. Кубрякової, О. Селіванової, П. Серію, Ю. Степанова, Л. Філіпса, М. Фуко та ін.). Найбільш популярними й достатньо обґрунтованими на сьогодні постають такі дискурсивні практики: 1) аналіз побутового діалогу (Дж. Сакс, Е. Шеглофф і Г. Джефферсон); 2) дискурсивний аналіз з позицій структуралізму (М. Фуко); 3) дослідження інформаційного потоку (У. Чейф); 4) дослідження соціальної сфери як дискурсивної конструкції

(Е. Лакло та Ш. Муфф); 5) дискурсивна психологія (М. Уетерелл і Дж. Поттер); 6) дискурс як складник антропоцентричного мовознавства (К. Седов); 7) використання корпусів текстів (Б. Грос, М. Стаббс, Д. Румелхарт); 8) комунікативний вектор дослідження дискурсу (Ф. Бацевич, А. Загнітко, М. Макаров, Л. Попович та ін.). Усі вони здебільшого спрямовані на вирішення таких концептуальних питань, як: визначення статусу дискурсу у мовознавстві, встановлення диференційних ознак дискурсу й основних дискурсивних категорій, опис дискурсивних методів і сфера застосування отриманих результатів тощо. Значним внеском в опрацювання базових проблем дискурсу в україністиці стало науково-навчальне видання Анатолія Загнітка «Основи дискурсології».

Структурно рецензоване видання складається з десяти розділів, у яких проаналізовано сучасний стан вивчення дискурсу, висвітлено базові питання дискурсології як самостійної науки та наголошено на важливих аспектах дискурсного аналізу. Кожен розділ розкриває новий аспект функціонування дискурсу у мові та мовленні. Як наслідок, маємо глибинний і всебічний аналіз сучасної дискурсології.

У першому розділі «*Теорії дискурсу в історичній та сучасній перспективі*» висвітлено основні підходи до дискурсу й аналізу дискурсу у науковій літературі; проаналізовано такі джерела дискурсного аналізу, як: структуралізм, семіотика, прагматика, соціолінгвістика, лінгвістика тексту, психологія та штучний інтелект тощо; визначено способи існування дискурсу та основні дискурсні стратегії й тактики; запропоновано типологію дискурсів; розкрито співвідношення дискурсу й субдискурсу; опрацьовано процедуру дискурсного аналізу.

Другий розділ «*Дискурсологія як наука. Предмет і завдання. Дискурс у лінгвістичних описах*» присвячено категоріям семантико-синтаксичного опису дискурсу, прагматичному та когнітивному підходам до дискурсу, співвідношенню планів вираження і змісту, синтаксичній організації дискурсу і моделюванню смислу. Одним із базових питань розділу є інтерпретація автором дискурсу як вищої одиниці мови.

У третьому розділі «*Дискурс і контекст мовленнєвої діяльності*» А. Загнітко визначає специфіку поліб'єктного та моносуб'єктного дискурсів, визначає структурні компоненти діалогу та базовий чинник дискурсивної діяльності. На особливу увагу у цьому розділі заслуговують характеристики ситуативно-вільного та ситуативно-зв'язаного дискурсів. Цікавим також видається погляд автора на дискурс як процес орієнтувального відображення світу.

Логічним продовженням попереднього розділу є розділ «*Ігрове начало в діяльності мовної свідомості*», в якому проаналізовано мовну свідомість як образ світу, схарактеризовано ігровий чинник у мові, супряжні явища в динамічному середовищі, сомовідоображення мовця-суб'єкта в дискурсі. Базовими термінами розділу постають: *образ, ділова діяльність, ігрова діяльність, діловий реєстр, ігровий реєстр, рефлексія* тощо.

П'ятий розділ «*Дискурс: від форми до смислу*» презентує читачам реляційну й операційну інтерпретації дискурсу та між'ярусну спільність операторів дискурсу. У цьому розділі детально описано операції рядкової співмірності, операції розгортання й згортання, операції полярної розміреності тощо.

У розділі «*Фазисно-просторова структура дискурсу*» автор визначає фазовий склад синтагми (профаза, епіфаза), супряжну семантику висловлення та принципи побудови смислу на рівні кореневої фоносинтагми. Значне місце у дискурсі, на думку А. Загнітка, посідає дієслово, якому відводиться роль диктального опертя дискурсивного процесу.

Досить цікавим й актуальним видається нам наступний розділ «*Моделювальна діяльність дискурсивної рефлексії*», в якому окреслено порядки дискурсивних моделей, моделі реальності й квазіреальності, моделі ірреальності, модель-алегорія, категорійні моделі, різновиди диктальної моделі, паремійні мікродискурси як мовні матриці.

У восьмому розділі «*Синергетика мови і дискурсу*» ґрунтовно проаналізовано фазовий простір мови (реоморфні (плинні) утворення, аморфні утворення, гранульовані утворення, амфіморфні (гнучкі) утворення, кристалічні утворення, стереотипні утворення, клішовані вислови, амальгами), динаміку відношень мови і дискурсу, виміри мови як метастабільного компонента психіки, типи дискурсивного моделювання та оперативну аксіоматику дискурсу.

У дев'ятому розділі «*Самоорганізація дискурсивних структур*» визначено процедури рекурсії та дискурсії, самоподібні явища в дискурсі, дискурсивні символи-архетипи, а також запропоновано дискурсивне розподібнення мовних одиниць і дискурсивне самовизначення слова. Ключовими термінами розділу постають: *символ, символ-архетип, ідіосимвол, метатекст* і т. ін.

Позиція автора представлена у всьому виданні, а особливо в останньому розділі «*Структурні і функційні особливості гіпертексту: позиції комунікантів*» дозволяє зарахувати А. Загнітка до представників комунікативного вектору дослідження дискурсу. Так, А. Загнітко нерозривно пов'язує дискурс з контекстом мовленнєвої діяльності, виділяючи параметри ситуативно-вільного дискурсу та ситуативно-зв'язаного дискурсу (сс. 54-55). Згідно з концепцією А. Загнітка, провідну роль у дискурсі відіграє позиція комунікантів. Значну увагу вчений приділяє, по перше: реляційному представленню дискурсу, операціям рядкової співмірності, розгортання та згортання, полярної розміреності, паратрактивним конструкціям і операторам дискурсу; по-друге: моделювальній діяльності дискурсивної рефлексії (моделі реальності, квазіреальності, ірреальності, модель-алегорія, диктальна модель, категорійні моделі тощо); по-третє: самоорганізації

дискурсивних структур (процедури рекурсії та дискурсії, дискурсивні символи-архетипи та ін.); по-четверте: ігровому началу у діяльності мовної свідомості (ігровий чинник у мові, самовідображення мовця-суб'єкта у дискурсі). Базовими термінами дискурсології А. Загнітка постають: *мовленнєва діяльність, мовна свідомість, адресат й адресант, рефлексія, гіпертекст*.

Цінним додатком до основної частини видання є *список літератури*, що містить як класичні, так і найновішої праці з теми, а також *термінологічний словник*, що складається з понад ста термінів сучасної дискурсології (*інтерполяція, калібрування, матриця, паратракція, протракція, реома, рефлексія, стема, трансполент* тощо).

Представляючи науково-навчальне видання Анатолія Загнітка широкому колу лінгвістів, ми не сумніваємось, що воно набуде популярності та визнання серед провідних мовознавців, студентів й аспірантів різних філологічних спеціальностей.

Жанна Краснобаєва-Чорна

Надійшла до редакції 24 квітня 2009 року.

АСПІРАНТИ Й ДОКТОРАНТИ ПРОФЕСОРА А.П. ЗАГНІТКА

АСПІРАНТИ¹:

ОВЧАРЕНКО
Наталія Іванівна

Дата і місце народження: *11 вересня 1961 р., с. Бараниківка Біловодського району Луганської області.*
Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: *1989 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Слов'янський державний педагогічний університет, декан філологічного факультету, завідувач кафедри української мови та літератури.*

Тема дисертації:

"Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СПОСОБИ НОМІНАЦІЇ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МІНЕРАЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ.

- 1.1. Кваліфікаційні ознаки мінералогічних термінів.
- 1.2. Мінералогічна термінологія у парадигматичному і синтагматичному аспектах.
- 1.3. Способи творення термінів мінералогії.

РОЗДІЛ II. СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТ НОМІНАЦІЇ МІНЕРАЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ.

- 2.1. Дериваційні (словотвірні) поняття творення мінералогічної термінології.
- 2.2. Статус і частотність міжнародних елементів у мінералогічній термінології.
- 2.3. Словотворення термінів мінералогії.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження полягає в тому, що аналіз шляхів виникнення термінів, системної організації термінолексики на рівні парадигматики, частково синтагматики, номінації і словотворення дозволяє з'ясувати основні закономірності організації терміносистеми, на основі чого можливе прогнозування тенденцій її подальшого розвитку, а також вироблення критеріїв унормування терміноодиниць.

Метою дослідження є виявлення і лінгвістична інтерпретація особливостей створення мінералогічних термінів, встановлення специфіки дериватологічних процесів у мінералогічній терміносистемі.

Завдання:

- 1) з'ясувати комплекс теоретичних питань, пов'язаних з номінацією у термінології, основними її принципами;
- 2) проаналізувати основні типи системних зв'язків у мінералогічній термінології, простежити їх специфіку;
- 3) визначити способи термінологічної номінації на ґрунті мінералогічної терміносистеми;
- 4) встановити статус міжнародних терміноелементів як складових термінів мінералогії, їх частотні і якісні характеристики;
- 5) виявити частиномовну і семантико-словотвірну структуру мінералогічних термінів;
- 6) проаналізувати співвідношення способів деривації та інвентар словотвірних формантів, встановити словотвірні типи, їх продуктивність в українській мінералогічній термінології.

Захист: 27 лютого 1997 р.

ВІНТОНІВ

Михайло Олексійович

Дата і місце народження: *13 серпня 1971 р., с. Великі Дідушичі Стрийського району Львівської області.*
Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: *1993 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький національний університет, філологічний факультет, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики.*

¹ Відомості подано за виданням: Пульс лінгвістичної науки: Анатолій Загнітко / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка / І.Р. Вихованець (ред.), В. Ткачук (уклад.), М. Кушмет (уклад.). – Т. : Медобори, 2008. – 136с. – ISBN 978-966-8336-43-7.

Тема дисертації:
"Типологія форм присудка в сучасній українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. РЕЧЕННЄВОТВІРНА ПРИРОДА ПРИСУДКА.

- 1.1. Аспекти вивчення речення.
- 1.2. Предикативність. Особливості предикативного зв'язку.
- 1.3. Внутрішньопредикативна ієрархія головних членів речення.
- 1.4. Основні граматичні категорії предикативності.
- 1.5. Проблеми кваліфікації предикатів.
- 1.6. Різновиди репрезентації структурної схеми простого двоскладного речення.
- 1.7. Питання граматичного аналітизму в сучасній українській мові.
- 1.8. Співвідношення неповних речень та напрямів імплікації присудка.

РОЗДІЛ II. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ ДІЄСЛІВНОГО ПРИСУДКА.

- 2.1. Статус і семантика предикатів якості.
- 2.2. Функції предикатів стану.
- 2.3. Семантичні вияви предикатів процесу.
- 2.4. Структурно-семантичні особливості предикатів дії.

РОЗДІЛ III. ТИПИ І ФУНКЦІЇ СКЛАДЕНОГО ІМЕННОГО ПРИСУДКА.

- 3.1. Функціональні вияви зв'язки в сучасній українській мові.
- 3.2. Закономірності вжитку називного та орудного предикативного в сучасній українській мові.
- 3.3. Семантичні вияви іменникового родового предикативного.
- 3.4. Прийменниковий складений іменний присудок.
- 3.5. Дієприкметник, прикметник, займенник, числівник та інші форми у ролі складеного іменного присудка.

ВИСНОВКИ

Актуальність зумовлена тим, що в українському синтаксисі головні члени речення з функціонально-семантичного боку не одержали цілісного дослідження. На часі – застосування щодо зазначеного матеріалу новітніх теоретичних концепцій, що ґрунтуються на комплексному аналізі простого двоскладного речення з формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, комунікативного та власне-семантичного поглядів на основі функціонального підходу.

Мета роботи полягає в теоретичному висвітленні диференційних особливостей семантичних моделей присудка, сформулюванні їх загальнотеоретичної концепції, на ґрунті якої розробити функціонально-семантичні моделі реалізації присудка в сучасній українській мові.

Завдання:

- 1) з'ясувати статус та функціонально-семантичні вияви присудка в сучасній українській мові;
- 2) встановити синтаксичну природу предикативності та граматичних категорій, які входять до неї;
- 3) охарактеризувати темпоральність, модальність та персональність у співвідношенні з предикативністю;
- 4) з'ясувати особливості предикативного зв'язку підмета з присудком у реченнєвій структурі;
- 5) виявити особливості співвідношення підмета та присудка у простому двоскладному реченні з урахуванням всіх чотирьох аспектів вивчення;
- 6) встановити особливості співвідношення предикативного та номінативного мінімумів;
- 7) охопити класифікацією всі різновиди предикатів в сучасній українській мові;
- 8) визначити статус та функціонально-семантичні особливості зв'язки та допоміжних дієслів у структурі присудка;
- 9) з'ясувати особливості аналітизму в сучасній українській мові.

Захист: 25 вересня 1997 р.

МОЗГУНОВ
Володимир Володимирович

Дата і місце народження: 17 грудня 1970 р., м. Макіївка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1993 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький національний університет, філологічний факультет, заступник декана філологічного факультету, доцент кафедри загального мовознавства та історії мови.

Тема дисертації:
"Перехідність як тип валентності дієслова (на матеріалі української мови)"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТАТУС ПЕРЕХІДНОСТІ / НЕПЕРЕХІДНОСТІ В СИСТЕМІ ДІЄСЛІВНИХ ЗНАЧЕНЬ.

- 1.1. Перехідність / неперехідність і стан дієслова.
- 1.2. Перехідність / неперехідність і вид дієслова.
- 1.3. Перехідність / неперехідність і сполучуваність.

РОЗДІЛ II. СИНТАКСИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ АКУЗАТИВНИХ ДІЄСЛІВ.

РОЗДІЛ III. ДИСТРИБУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ АКУЗАТИВНИХ ДІЄСЛІВ.

- 3.1. Регулярність / нерегулярність вияву опозиції акузативних дієслів за семантико-синтаксичними рисами.
- 3.2. Закономірності альтернативі правобічних елементів акузативних дієслів.
- 3.3. Елементарні одноелементні виразники дистрибуційних особливостей акузативних дієслів.
- 3.4. Опозиційні семантико-синтаксичні ознаки акузативних дієслів.
- 3.5. Результати дистрибуційного аналізу.

РОЗДІЛ IV. ЕКСПЛІЦИТНА ПЕРЕХІДНІСТЬ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

- 4.1. Знахідний відмінок об'єкта.
- 4.2. Родовий відмінок об'єкта.
- 4.3. Давальний відмінок об'єкта.
- 4.4. Орудний відмінок об'єкта.
- 4.5. Місцевий відмінок об'єкта.
- 4.6. Називний відмінок об'єкта.

РОЗДІЛ V. ІМПЛІЦИТНА ПЕРЕХІДНІСТЬ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

- 5.1. Особливості вираження імпліцитної перехідності.
- 5.2. Рефлексивні дієслова як різновид імпліцитно перехідних дієслів.

ВИСНОВКИ

Актуальність дисертації зумовлюється недостатньою опрацьованістю у сучасному мовознавстві проблеми функціонування граматичних форм перехідності / неперехідності дієслова; низьким рівнем висвітлення її структурних особливостей, семантичної мотивованості, взаємодії з іншими граматичними категоріями, взаємопроникнення категорійної семантики перехідності і субстанційної семантики; необхідністю розмежування формальної та функціональної перехідності, вияву закономірностей експліцитної та імпліцитної перехідності у сучасній українській мові.

Метою дисертаційної роботи виступає аналіз перехідності / неперехідності як компонента граматичної морфологічно опосередкованої категорії валентності дієслова.

Завдання:

- 1) установити статус категорії перехідності / неперехідності дієслова в системі дієслівних значень;
- 2) розкрити структурні і семантичні особливості перехідності;
- 3) простежити особливості перехідності / неперехідності в системі валентності дієслова;
- 4) проаналізувати взаємодію перехідності / неперехідності з іншими граматичними категоріями, взаємозумовленість її категорійної семантики і субстанційної семантики іменника;
- 5) з'ясувати закономірності семантико-парадигматичних зв'язків транзитивних дієслів, установити їх синтаксичні особливості;
- 6) визначити відмінність експліцитної та імпліцитної перехідності дієслівних лексем;
- 7) виявити закономірності репрезентації прямого об'єкта в сучасній українській мові.

Захист: 5 лютого 1998 р.

ПАЦ
Любов Іванівна

Дата і місце народження: 6 вересня 1962 р., с. Яковенкове Балаклійського району Харківської області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1985 р. – Харківський державний університет імені В. Каразіна, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, декан гуманітарного факультету, доцент кафедри української мови.

Тема дисертації:

"Функціонально-семантичне поле адресатності у сучасній українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТАТУС СЕМАНТИКИ АДРЕСАТНОСТІ У ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ.

- 1.1. Співвідношення функціонально-семантичного поля з однорівневими та різнорівневими одиницями.
- 1.2. Місце ФСП у системі семантичних одиниць.
- 1.3. Функціонально-семантичне поле адресатності на тлі семантичної будови мови.

РОЗДІЛ II. СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ АДРЕСАТНОСТІ.

- 2.1. Внутрішньоструктурні зв'язки адресатних дієслів.
- 2.2. Ідентифікаційні та диференційні семи адресатності.
- 2.3. Ядерний та периферійний компоненти дієслів адресатності.
- 2.4. Інтенціонал та імплікаціонал як структурні елементи значення адресатних лексем.

РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОЇ ПАРАДИГМАТИКИ АДРЕСАТНИХ ДІЄСЛІВ.

- 3.1. Інваріант та варіанти у структурі полісемантичних адресатних дієслів.
- 3.2. Типологія словесних семантичних опозицій дієслівних адресатів.

РОЗДІЛ IV. СИНТАГМАТИКА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ АДРЕСАТНОСТІ.

- 4.1. Конструктивна функція дієслівних адресатів у структурі синтагм.
- 4.2. Структура обов'язкової та факультативної валентностей одиниць міжрівневого адресатного угруповання.
- 4.3. Синтаксична валентність і парадигма сполучуваності дієслів адресатності.

ВИСНОВКИ

Актуальність наукового дослідження визначається відсутністю аналізу функціонально-семантичного поля адресатності у сучасній українській мові, нерозробленістю питань парадигматики та синтагматики дієслівних адресатів, які мають питому вагу у системі мови, концентруючи у собі всю ситуацію і виступаючи репрезентами речення. У лінгвістиці відомі дослідження ФСП темпоральності, модальності, каузативності, локативності, аспектуальності, посесивності і лише констатується факт існування міжрівневого функціонально-семантичного угруповання на означення адресатної ситуації.

Мета дослідження – проаналізувати ФСП адресатності як цілісну складну структуру.

Завдання:

- 1) розкрити зміст поняття адресатність;
- 2) систематизувати дієслівні лексеми на означення адресатної дії;
- 3) визначити структуру функціонально-семантичного поля адресатності і вичленувати менш ємні угруповання у його складі: функціонально-семантичні мікрополя, лексико-семантичні групи та лексико-семантичні мікрогрупи;
- 4) проаналізувати особливості структури лексичного значення адресатних дієслів;
- 5) дослідити лексичну парадигматику компонентів аналізованого функціонально-семантичного поля;
- 6) охарактеризувати специфіку дієслівних адресатів у складі реченневих синтагм, з'ясувати особливості їх валентності.

Захист: 24 червня 1998 р.

ГЛУШКОВА

Галина Миколаївна

Дата і місце народження: 12 квітня 1969 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1991 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. Дідоренка, доцент кафедри філософії.

Тема дисертації:
"Структурно-семантичні типи сурядності"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТРУКТУРА І СТАТУС КАТЕГОРІЇ СУРЯДНОСТІ В СИСТЕМІ ІНШИХ СИНТАКСИЧНИХ КАТЕГОРІЙ.

- 1.1. Статус категорії сурядності.
- 1.2. Характер категорії сурядності.
- 1.3. Структура категорії сурядності.

РОЗДІЛ II. ФОРМАЛЬНО-ПАРАДИГМАТИЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ ВИЯВ КАТЕГОРІЇ СУРЯДНОСТІ.

- 2.1. Формально-синтаксична структура складносурядного речення.
- 2.2. Типи семантичних відношень у складносурядному реченні.
- 2.3. Засоби вираження граматичних значень сурядності.

РОЗДІЛ III. КАТЕГОРІЯ СУРЯДНОСТІ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ.

- 3.1. Категорія сурядності у структурі простого речення.
- 3.2. Категорія сурядності у складному реченні.
 - 3.2.1. Елементарні складносурядні речення.
 - 3.2.2. Складносурядні речення фразеологізованої структури.
 - 3.2.3. Багатоконпонентні складні речення із сурядністю.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що з'ясування статусу категорії сурядності, її навантаження, незважаючи на постійний інтерес до неї, продовжує залишатись адекватно не розв'язаним, не з'ясованим постає питання про місце категорії сурядності в системі синтаксичних категорій; відкритою залишається проблема засобів вираження граматичних значень сурядності; рівень висвітлення питання про первинні і вторинні функції категорійних форм сурядності залишається низьким; недостатньо опрацьованим виявляється питання про типи семантичних відношень, що виникають у реченнях на базі сурядного зв'язку.

Мета дослідження полягає у встановленні структурно-семантичних типів категорії сурядності, особливостей її структури та напрямів співвідношення з іншими синтаксичними категоріями в граматичному ладі української мови.

Завдання:

- 1) з'ясувати статус категорії сурядності в системі синтаксичних категорій;
- 2) визначити характер категорії сурядності;
- 3) дослідити засоби вираження граматичних значень сурядності;
- 4) розглянути взаємодію категорії сурядності і підрядності на рівні простого і складного речення;
- 5) встановити функції сурядного зв'язку на різних ієрархічних рівнях мовної системи;
- 6) виявити типи семантичних відношень, що виникають у межах сурядних конструкцій.

Захист: 28 жовтня 1998 р.

ШАПОВАЛОВА
Наталія Петрівна

Дата і місце народження: 28 липня 1971 р., м. Артемівськ Луганської області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1993 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький національний університет, філологічний факультет, доцент кафедри української філології і культури.

Тема дисертації:

"Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМПАРАТИВЕМ З ІМПЛІЦИТНИМ ПОКАЗНИКОМ.

- 1.1. Прислівникові компаративеми з показником морфемного типу (префіксом **по-** та суфіксами **-ому, -ему, -и**).

- 1.2. Конструкції з орудним відмінком у порівняльному значенні.
- 1.3. Суфіксальні компаративами із значенням часткової подібності.

РОЗДІЛ II. КОНСТРУКЦІЇ З ЕКСПЛІЦИТНИМ ПОКАЗНИКОМ ПОРІВНЯННЯ.

- 2.1. Семантико-синтаксичний аспект.
 - 2.1.1. Проблематика семантико-синтаксичного аспекту.
 - 2.1.2. Компаративами з реально-порівняльним показником.
 - 2.1.3. Компаративами з ірреально-порівняльним показником.
 - 2.1.4. Компаративами з показником комбінованої семантики.
- 2.2. Семантичний аспект.
 - 2.2.1. Особливості функціонування компаративних одиниць фразеологічного типу.
 - 2.2.2. Співвідношення порівняння й метафори.
 - 2.2.3. Об'єктивні й суб'єктивні мотиви вибору мовцем показників порівняльних відношень.
- 2.3. Формально-граматичний аспект.
 - 2.3.1. Співвідношення порівняльного звороту й неповного підрядного речення порівняльної семантики.
 - 2.3.2. Синтаксичні функції компаративем (та їх компонентів) у межах простого речення.
 - 2.3.3. Компаративами з синсемантичним показником.
 - 2.3.4. Синтаксичні функції компаративем у межах складного речення.
- 2.4. Комунікативний аспект.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження зумовлюється відсутністю комплексного аналізу функціонально-семантичної категорії порівняння в сучасній українській мові, неопрацьованістю питання парадигматики компаративного змісту.

Метою дисертаційної роботи є визначення функціонально-семантичного статусу порівняльних конструкцій сучасної української мови.

Завдання:

- 1) розкрити зміст понять: порівняння, компаративема, порівняльна конструкція, порівняльний зворот, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, основа порівняння, показник порівняльних відношень, функціонально-семантична категорія порівняння;
- 2) систематизувати порівняльні конструкції сучасної української мови за структурною організацією, за ступенем вияву компаративної семантики;
- 3) дослідити парадигматику й синтагматику компонентів функціонально-семантичної категорії порівняння;
- 4) з'ясувати специфіку реалізації порівняльного змісту в межах кожного класу компаративем та менш емних угруповань у їх складі;
- 5) проаналізувати особливості функціонування компаративем сучасної української мови як різнорівневих одиниць, що утворюють функціонально-семантичну категорію порівняння;
- 6) простежити семантичні відношення між компонентами компаративем різних структурних типів.

Захист: 26 листопада 1998 р.

МАРАХОВСЬКА Валентина Гаврилівна

Дата і місце народження: 18 січня 1972 р., с. Миколаївка Петропавлівського району Дніпропетровської області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1994 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Англійська мова, українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, декан факультету слов'янських та германських мов.

Тема дисертації:

"Типи складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ПРИКОМПАРАТИВНІ РЕЧЕННЯ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ КОМПАРАТИВНОСТІ.

- 1.1. Засоби вираження семантики компаративності.

1.2. Місце прикомпаративних конструкцій у функціонально-семантичній категорії компаративності.

РОЗДІЛ II. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ПРИКОМПАРАТИВНИХ РЕЧЕНЬ.

2.1. Семантико-синтаксичні стосунки у структурі складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними.

2.1.1. Відношення переваги // Відношення заміщення.

2.1.2. Відношення зіставлення за ступенем вияву предикативної ознаки.

2.1.2.1. якісної.

2.1.2.2. кількісної.

2.1.2.3. часової.

2.2. Типологія синтаксичних зв'язків у складнопідрядних реченнях з підрядними прикомпаративними.

2.3. Засоби вираження граматичного значення компаративності у структурі складнопідрядного речення.

2.4. Функціональні типи підрядних прикомпаративних.

РОЗДІЛ III. ПІДРЯДНІ ПРИКОМПАРАТИВНІ В СИСТЕМІ СИНТАКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ.

3.1. Співвідношення / неспіввідношення підрядних прикомпаративних з іншими типами порівняльних конструкцій.

3.2. Напрями, різновиди дериваційних перетворень підрядних прикомпаративних.

ВИСНОВКИ

Актуальність наукового дослідження визначається відсутністю монографічного опису складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними з погляду їх формально-синтаксичної організації, витворюваного змісту, особливостей функціонування, напрямів і різновидів дериваційних перетворень підрядних структур.

Мета дослідження – виявити особливості формально-синтаксичної та власне-семантичної організації складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними задля встановлення їх статусу у складі функціонуючих типів складнопідрядних структур.

Завдання:

1) з'ясувати особливості структурного моделювання складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними, виявити граматичні характеристики їх предикативних частин, визначити специфіку прислівного підрядного зв'язку між ними, охарактеризувати досліджувані конструкції з погляду гнучкості / негнучкості їх структур;

2) простежити основні засоби вираження функціонально-семантичної категорії компаративності задля з'ясування місця в ній конструкцій з прикомпаративними предикативними елементами;

3) встановити функціонально-семантичні типи прикомпаративних речень шляхом опису семантико-синтаксичних відношень у структурі складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними, з'ясувати типологію синтаксичних зв'язків складнопідрядного речення з підрядними прикомпаративними, вирізнити функціональні типи підрядних прикомпаративних;

4) простежити статус підрядних прикомпаративних у системі синтаксичної деривації, розглянувши співвідношення підрядних прикомпаративних з іншими типами порівняльних конструкцій та проаналізувавши напрями і різновиди дериваційних перетворень підрядних прикомпаративних структур.

Захист: 9 грудня 1998 р.

ДОМРАЧЕВА
Ірина Романівна

Дата і місце народження: 26 квітня 1971 р., смт. Богородчани Богородчанського району Івано-Франківської області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1994 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький національний університет, філологічний факультет, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики.

Тема дисертації:

"Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТРУКТУРА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ СУКУПНОСТІ.

- 1.1. Функціонально-семантичне поле як змістовно-формальна єдність, що об'єднує різнорівневі мовні засоби.
- 1.2. Категорія сукупності як функціонально-семантичне поняття.
- 1.3. Ядро функціонально-семантичного поля сукупності.
- 1.4. Периферія категорії сукупності.

РОЗДІЛ II. ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИКИ СУКУПНОСТІ ЯК МІЖРІВНЕВОЇ КАТЕГОРІЇ.

- 2.1. Лексичні репрезентанти семи сукупності.
- 2.2. Багатозначність і омонімія серед лексем із сукупною семантикою.
- 2.3. Словотворчі реалізатори семантики сукупності.
- 2.4. Морфологічний рівень реалізації семантики сукупності.
- 2.5. Синтаксичні засоби репрезентації сукупного значення.

ВИСНОВКИ

Актуальність проблеми. Вибір теми визначається потребою кваліфікації категорії сукупності як функціонально-семантичної, відсутністю комплексного аналізу лексем із сукупним значенням. В українському мовознавстві немає цілісної, комплексної характеристики таких слів, трапляються лише фрагментарні розвідки, що здебільшого торкаються збірних іменників.

Мета дисертаційної роботи – визначити специфіку категорії сукупності як комплексної мовної категорії, установити лексико-граматичний і функціональний статус сукупних одиниць в українській мові, виявити взаємодію ФСК сукупності з компонентами інших категорійних систем.

Завдання:

- 1) установити відмінні ознаки категорії сукупності в українській мові;
- 2) виявити, класифікувати й систематизувати сукупні лексеми за лексичним та граматичним критеріями;
- 3) з'ясувати поняття ФСП сукупності як змістовно-формальної єдності, що об'єднує різнорівневі мовні засоби;
- 4) визначити місце функціонально-семантичної категорії сукупності у системі ФСП з семантичною домінантою;
- 5) з'ясувати якісні та кількісні закономірності у ФСК сукупності;
- 6) охарактеризувати ядро й периферію ФСП сукупності, чітко встановити їх параметри;
- 7) виявити засоби вираження семантики сукупності на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях;
- 8) з'ясувати шляхи появи багатозначності й омонімії з-поміж лексем із сукупною семантикою та простежити зв'язок периферійних форм вираження сукупного значення з ядерними репрезентантами окремих мікрополів ФСК сукупності.

Захист: 24 грудня 1999 р.

**СУШИНСЬКА
Ірина Михайлівна**

Дата і місце народження: 1 квітня 1974 р., с. Мічурино Тельманівського району Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1996 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький інститут залізничного транспорту, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін.

Тема дисертації:

"Структурно-функціональні різновиди номінативних речень у сучасній українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ ЯК ОСОБЛИВЕ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНЕ УТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

- 1.1. Своєрідність функціонування іменника як головного члена НР у філософському і логічному аспектах.
- 1.2. Особливості НР в онемасіологічному та семасіологічному аспектах.
- 1.3. НР на тлі співвідношення мови та мислення.

РОЗДІЛ II. СТРУКТУРНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ НР.

- 2.1. Питання про історичні витоки НР.
- 2.2. До проблеми класифікації НР.

- 2.3. Граматичні ознаки НР.
 - 2.3.1. Буттєва семантика.
 - 2.3.2. Засоби реалізації категорії предикативності у НР.
 - 2.3.3. Синтаксична функція головного члена НР.
 - 2.3.4. Другорядні члени у структурі НР.
- 2.4. Функціонально-семантичні вияви НР.
 - 2.4.1. НР ядерного типу.
 - 2.4.2. Напівпериферійні номінативні конструкції.
- 2.5. Субстантивні емоційно-оцінні речення.

РОЗДІЛ III. ФУНКЦІОНУВАННЯ НОМІНАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЯК ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ.

- 3.1. Розчленовані номінативні конструкції периферійного вияву.
 - 3.1.1. Сегментовані конструкції з називним теми та називним уявленням.
 - 3.1.2. "Лекторський номінатив" як функціональний вияв сегментованих конструкцій.
 - 3.1.3. Парцельовані та приєднувальні утворення у структурі НР.
- 3.2. Ланцюжки НР як особливий засіб актуалізації синтаксичної експресії.

ВИСНОВКИ

Актуальність роботи визначається потребою всебічного вивчення НР з функціонального, комунікативного, структурно-синтаксичного, лексико-семантичного, стилістичного поглядів.

Багатоаспектний характер НР як синтаксичної одиниці зумовлює необхідність його комплексного аналізу. Дослідження, виконані з урахуванням особливостей НР на семантико-граматичному, формально-граматичному та логіко-синтаксичному рівнях, в українській синтаксичній науці поки відсутні. Необхідність з'ясування своєрідності будови НР, їх граматичних особливостей, обґрунтування принципів класифікації типів НР, їх комунікативного призначення, а також виявлення специфічного взаємозв'язку НР із засобами експресивного синтаксису зумовлює актуальність дослідження.

Мета дисертаційної роботи полягає у встановленні типології НР та вивченні їх функціонально-комунікативних виявів у сучасній українській літературній мові.

Завдання:

- 1) з'ясувати потенціал предикатних та непередикатних іменників в утворенні НР;
- 2) виявити специфіку НР в ономаціологічному та семасіологічному планах;
- 3) визначити своєрідність відображення дійсності за допомогою НР;
- 4) простежити витоки формування НР та з'ясувати напрями їх еволюції;
- 5) проаналізувати граматичні ознаки НР (буттєва семантика, часове значення, поширена та непоширена структура);
- 6) встановити ядерні / напівпериферійні / периферійні вияви НР;
- 7) подати класифікацію НР ядерного типу та з'ясувати їх комунікативне призначення;
- 8) розглянути та диференціювати номінативні конструкції перехідного (напівпериферійного) типу, з'ясувати чинники для набуття ними реченнєвого статусу;
- 9) виявити особливості периферійних утворень з-поміж НР, обґрунтувати умови їх функціонування на рівні складного синтаксичного цілого;
- 10) визначити кваліфікаційні ознаки неповних двоскладних речень з предикатним іменником у ролі головного члена, які формально подібні до НР;
- 11) з'ясувати статус НР у системі експресивного синтаксису (сегментовані та парцельовані конструкції, ланцюжки НР);
- 12) встановити функціонально-стильове навантаження НР у системі стилів сучасної української літературної мови.

Захист: 26 травня 2000 р.

**РИБЕНОК
Вікторія Вікторівна**

Дата і місце народження: 15 червня 1972 р., м. Мелітополь Запорізької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1994 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Англійська мова, українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький інститут залізничного транспорту, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін.

Тема дисертації:

"Функціонально-комунікативна і структурно-пропозитивна парадигма перфективів"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРФЕКТИВІВ.

- 1.1. Поняття перфектива, його граматичні особливості.
 - 1.1.1. Концептуальні підходи щодо визначення статусу категорії виду в системі граматичних категорій дієслова.
 - 1.1.2. Парадигма віддієслівного формо- і словотворення.
- 1.2. Категорійний статус форми доконаного виду.
- 1.3. Співвіднесеність перфективів з акціональними родами дієслова.

РОЗДІЛ II. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА ПЕРФЕКТИВІВ – КОРЕЛЯТИВ ВИДОВОЇ ПАРИ.

- 2.1. Проблема десемантизованих префіксів.
 - 2.1.1. Первинні видові пари.
 - 2.1.2. Видові кореляції, утворені засобом перфективації.
 - 2.1.2.1. Десемантизований префікс по-.
 - 2.1.2.2. Формант про-.
 - 2.1.2.3. Суто видове значення префікса з-/с-.
 - 2.1.2.4. Перфективи з префіксом при-.
 - 2.1.2.5. Утворення видової опозиції за допомогою форманта на-.
 - 2.1.2.6. Формант за- з суто видовим значенням.
 - 2.1.2.7. Непродуктивні префікси у творенні видової пари.
 - 2.1.3. Перфективи з суфіксом -ну-.
 - 2.1.4. Біаспективи.
- 2.2. Префіксація як основний засіб модифікації аспектуальної і лексичної семантики дієслова.
 - 2.2.1. Функціонально-семантичне навантаження перфективів з просторовим значенням.
 - 2.2.1.1. Показники значення руху / переміщення всередину.
 - 2.2.1.2. Форманти з семантикою вихідного та кінцевого пунктів руху / переміщення.
 - 2.2.1.3. Формальна реалізація значення кінцевої точки руху / переміщення.
 - 2.2.1.4. Засоби вираження шляху руху / переміщення.
 - 2.2.1.5. Перфективи зі значенням руху / переміщення навколо просторового орієнтира.
 - 2.2.1.6. Значення префікса з-/с-.
 - 2.2.1.7. Семантичне навантаження форманта роз-.
 - 2.2.2. Вираження послабленої та посиленої інтенсивності виконання дії в межах вторинних видових кореляцій.

РОЗДІЛ III. СЕМАНТИЧНИЙ ЗМІСТ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРФЕКТИВІВ АКЦІОНАЛЬНИХ РОДІВ ДІЄСЛОВА.

- 3.1. Перфективи акціональних родів дієслова у системі аспектуальних значень.
- 3.2. Фазові функції префіксів та їх диференційні семантичні ознаки у межах перфективних утворень.
 - 3.2.1. Починальні перфективи акціональних родів дієслова.
 - 3.2.2. Обмежувальні перфективи акціональних родів дієслова.
 - 3.2.3. Одноактний різновид перфективів акціональних родів дієслова.
 - 3.2.4. Фінітивний різновид перфективів акціональних родів дієслова.
- 3.3. Особливості семантики парадигми префіксальних інтенсивів.
 - 3.3.1. Засоби вираження якісного ступеня вияву дії.
 - 3.3.2. Система префіксальних утворень кількісних акціональних родів дієслова.
 - 3.3.3. Структурно-семантична специфіка біпрефіксальних перфективів.

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА ПАРАДИГМИ ПЕРФЕКТИВНИХ УТВОРЕНЬ.

- 4.1. Основні принципи смислового аналізу видів.
 - 4.1.1. Виникнення нової ситуації – ознака перфективів.
 - 4.1.2. Функціонально-семантичні групи дієслів.
 - 4.1.2.1. Адинамічні дієслова.
 - 4.1.2.2. Динамічно-поступові дієслова.
 - 4.1.2.3. Динамічно-моментальні дієслова.
- 4.2. Аспектуальна ситуація як засіб експлікації варіантних значень перфективів.
 - 4.2.1. Варіантні видові значення форми доконаного виду.

4.2.2. Типи аспектуальної ситуації.

4.3. Функціональна парадигма перфективів.

4.3.1. Функції форм минулого доконаного часу.

4.3.2. Вживання полісемантичної перфективної форми майбутнього часу.

ВИСНОВКИ

Актуальність наукового дослідження визначається відсутністю в українському мовознавстві спеціальних ґрунтовних праць, присвячених розгляду категорії виду, структурних та функціонально-комунікативних особливостей видових корелятивів, взаємодії виду та АРД. У дисертації розкривається смна і складна проблема, пов'язана з дослідженням структурно-семантичної, пропозитивної та функціонально-комунікативної парадигми перфективних утворень.

Метою дослідження є розгляд структурно-пропозиційної та функціонально-комунікативної парадигм перфективних утворень з послідовним виявом їх ядерних / напівпериферійних / периферійних площин.

Завдання:

- 1) визначити закономірності вияву перфективної семантики у співвідношенні та взаємодії з АРД;
- 2) простежити корелятивність дієслівної семантики з відповідними засобами перфективації;
- 3) виявити смислові взаємовідношення в межах видових пар у процесі перфективації;
- 4) систематизувати перфективи за належністю до відповідної морфологічної парадигми;
- 5) з'ясувати параметри десемантизації префіксів та напрями їх участі у видотворенні;
- 6) проаналізувати ЛСГ перфективів, які утворюють вторинну видову пару;
- 7) визначити критерії виокремлення АРД та типів характеру дієслівної дії;
- 8) охарактеризувати групи АРД, спираючись на їх семантичну та функціональну природу;
- 9) виявити функціонально-комунікативні ознаки перфективів;
- 10) дослідити особливості вживання перфективної форми у різних типах аспектуальної ситуації.

Захист: 26 травня 2000 р.

ЛЕПЕХА

Таїсія Васи́лівна

Дата і місце народження: 2 січня 1949 р., с. Новопавлівка Межівського району Дніпропетровської області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1973 р. – Ворошиловоградський державний педагогічний інститут імені Т. Шевченка.

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький національний медичний університет імені Максима Горького, доцент кафедри української, російської мов та українознавства.

Тема дисертації:

"Лексико-семантичні словотвірно-структурні особливості судово-медичної термінології"

План²:

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ.

РОЗДІЛ II. СЕМАНТИКО-ПАРАДИГМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ У ТЕРМІНОЛОГІЇ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ.

РОЗДІЛ III. СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГІЧНА І СЛОВОТВІРНО-МОТИВАЦІЙНА СПЕЦИФІКА
УКРАЇНСЬКОЇ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ.

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ УНОРМУВАННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження визначається відсутністю в українському мовознавстві цілісного і всебічного аналізу судово-медичної термінології. Розгляд судово-медичної термінології зумовлений, перш за все, практичними потребами суспільства. З'ясування загальних та специфічних закономірностей організації терміносистеми судової медицини на різних етапах становлення, аналіз процесів творення термінів, дослідження їх складу з погляду походження, системної організації на рівні парадигматики, особливостей номінації сприятиме упорядкуванню всієї терміносистеми, її уніфікації, дозволить прогнозувати тенденції подальшого розвитку, водночас сприятиме підвищенню її статусу в суспільному житті, досягненню належного рівня мовного забезпечення судочинства, вияснить зв'язки з іншими терміносистемами.

² План дисертації подано згідно з авторефератом.

Метою дослідження є всебічний лінгвістичний аналіз судово-медичної термінології в загальній системі української мови.

Завдання:

- 1) простеження особливостей формування та розвитку судово-медичної термінології протягом VI–XX ст.;
- 2) з'ясування впливу суспільно-політичних умов і різних екстралінгвістичних чинників на становлення та функціонування термінології судової медицини на різних етапах її еволюції;
- 3) дослідження складу термінології судової медицини з погляду її походження;
- 4) виявлення значущості різних лексико-семантичних процесів, поширених у терміносистемі судової медицини, для актуалізації семантико-парадигматичних зв'язків терміноодиниць;
- 5) визначення структурної та словотвірної специфіки українських судово-медичних термінолексем та з'ясування потенціалів словотвірних моделей з-поміж них;
- 6) окреслення конкретних рекомендацій щодо подальшого унормування судово-медичної термінології як важливого чинника судо- і справочинства.

Захист: 1 листопада 2000 р.

**ПІДДУБСЬКА
Інна Валентинівна**

Дата і місце народження: 31 березня 1971 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1995 р. – *Донецький державний університет, "Українська мова та література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький національний університет, філологічний факультет, доцент кафедри української філології і культури.*

Тема дисертації:

"Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СПОСОВОВА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЧАСОВА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ДІЄСЛОВА (ПЕРВИННІ ФУНКЦІЇ) В АСПЕКТІ МОДАЛЬНО-ВИДОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ.

РОЗДІЛ II. ТРАНСПОЗИЦІЯ ЯК ЯВИЩЕ СИСТЕМИ МОВИ.

2.1. Сутність транспозиції. Умови переносного вживання граматичних форм.

2.2. Механізм часової дієслівної метафори.

2.3. Механізм способової дієслівної метафори

РОЗДІЛ III. МОДАЛЬНО-ТЕМПОРАЛЬНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ДІЄСЛОВА.

3.1. Способова перехідність дієслівних форм.

3.1.1. Реалізація периферійного значення форм дійсного способу.

3.1.2. Реалізація периферійного значення форм умовного способу.

3.1.3. Реалізація периферійного значення форм наказового способу.

3.2. Часова перехідність дієслівних форм.

3.2.1. Транспозиційні вияви у межах функціонально-семантичного поля минулого часу.

3.2.2. Транспозиційні вияви у межах функціонально-семантичного поля теперішнього часу.

3.2.3. Транспозиційні вияви у межах функціонально-семантичного поля майбутнього часу.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження визначається відсутністю в україністиці ґрунтовних досліджень проблеми транспозиції дієслівних форм способу й часу. У наявних наукових працях внутрішній механізм транспозиції, як правило, не з'ясувався або розглядався побіжно, не завжди мотивувався характер супровідних конотацій.

Метою пропонованої дисертації є цілісне, системне дослідження переносного вживання способових та часових форм дієслова, здійснене на матеріалі української мови у комунікативно-прагматичному аспекті.

Завдання:

- 1) з'ясувати міжкатегорійний характер співвіднесеності модальності, темпоральності, аспектуальності у функціонуванні дієслова як граматичного центра реалізації модально-темпоральних характеристик;
- 2) визначити систему ядерної спеціалізації дієслівних форм способу й часу;
- 3) розкрити сутність транспозиції. Дослідити умови, механізм і специфіку способової та часової транспозиції дієслівних форм як основної ланки функціональної периферії модальних і темпоральних значень дієслова;

4) реалізувати комунікативно-прагматичний підхід щодо аналізу функціонування транспозиційних форм часу і способу українського дієслова;

5) описати функціональні типи модальної, темпоральної перехідності дієслова як своєрідні метафоричності мислення нації; дослідити стилістичні можливості транспозиції.

Захист: 21 квітня 2001 р.

ВИНОГРАДОВА
Ольга Володимирівна

Дата і місце народження: *4 квітня 1972 р., м. Макіївка Донецької області.*

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: *1995 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький національний університет, філологічний факультет, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики.*

Тема дисертації:

"Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТАТУС І СТРУКТУРА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ
ЛОКАТИВНОСТІ І СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ.

1.1. Статус функціонально-семантичної категорії локативності.

1.2. Структура функціонально-семантичної категорії локативності.

РОЗДІЛ II. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛОКАТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ.

2.1. Парадигма локативних словоформ.

2.2. Синтагматичні чинники творення локативних словоформ.

2.3. Текстотвірна функція локативів.

ВИСНОВКИ

Актуальність роботи. Вибір теми визначається необхідністю кваліфікації категорії локативності як функціонально-семантичної, відсутністю комплексного аналізу мовних форм зі значенням локативності. Функціональний підхід дозволяє розглянути просторові відношення у новому ракурсі з урахуванням складових частин ієрархічної структури функціонально-семантичної категорії (далі ФСК) локативності, а також різнорівневих засобів вираження локативності, що диференціюють різні сфери – екзистенційну, подійну, предметну, предметну локалізацію і динамічну, пов'язану з переміщенням об'єктів.

Мета пропонованої роботи – спираючись на принцип функціональності, визначити статус і структуру ФСК локативності в сучасній українській літературній мові, виявити внутрішньоструктурну взаємодію ядерних, периферійних і напівпериферійних форм як текстотвірних компонентів і встановити ранги способів реалізації локативності в тексті.

Завдання:

1) визначити статус категорії локативності, простежити взаємодію і напрями внутрішньочастиномовної міжкатегорійної, міжчастиномовної міжкатегорійної взаємодії і закономірності міжярусної міжкатегорійної взаємопов'язаності;

2) встановити структуру ФСК локативності, послідовно розмежувавши в ній функціонально однорідні / неоднорідні сфери;

3) з'ясувати функціонально-семантичну парадигму форм категорії локативності;

4) виявити засоби вираження семантики локативності на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях;

5) розглянути локативні структури в синтагматичному аспекті, проаналізувавши їхні активні й пасивні зв'язки;

6) дослідити текстотвірну функцію категорії локативності, пов'язану з подійністю як вищою категорією тексту та виявити її рангові ролі як текстотвірного компонента горизонтального й вертикального напрямку.

Захист: 28 грудня 2001 р.

ПОНОМАРЬОВА
Людмила Володимирівна

Дата і місце народження: 15 серпня 1968 р., м. Полтава.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1999 р. – Бердянський державний педагогічний інститут, "Українська слов'янська філологія".

Місце роботи на сьогодні, посада: Приазовський державний технічний університет, гуманітарний факультет, доцент кафедри українознавства.

Тема дисертації:

"Семантико-граматичні типи власне прислівних складнопідрядних речень"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТАТУС СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ВЛАСНЕ ПРИСЛІВНОГО ТИПУ В СИНТАКСИЧНІЙ СИСТЕМІ.

1.1. Еволюція лінгвістичних поглядів на проблему підрядності.

1.2. Кваліфікація власне прислівних складнопідрядних речень у лінгвістичній літературі.

1.3. Диференційні та кваліфікаційні ознаки складнопідрядних речень прислівного типу.

1.4. Формальні показники підрядного зв'язку у складнопідрядних реченнях власне прислівного типу.

1.4.1. Сполучники підрядності як засіб зв'язку між частинами складнопідрядного речення прислівного типу.

1.4.2. Сполучні слова як засіб поєднання предикативних частин.

РОЗДІЛ II. ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ І СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ ВЛАСНЕ ПРИСЛІВНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ.

2.1. Семантичні класи власне прислівних складнопідрядних речень об'єктного типу.

2.1.1. Волевиявлення.

2.1.2. Інтелектуальної діяльності.

2.1.2.1. Мислення, судження.

2.1.2.2. Знання.

2.1.2.3. Узагальнення.

2.1.2.4. Рішення.

2.1.3. Фізичної дії і стану.

2.1.4. Психічного стану.

2.1.4.1. Власне психічного стану.

2.1.4.2. Відчуття, сприймання.

2.1.4.3. Перцептивні.

2.1.4.4. Емоційні.

2.1.4.5. Сподівання, віри.

2.1.5. Буття та виявлення.

2.1.6. Мовлення.

2.2. Присубстантивні власне прислівні підрядні речення та їх семантичні типи.

2.2.1. Семантичні класи присубстантивних підрядних конструкцій.

2.3. Прикомпаративні власне прислівні складнопідрядні речення та їхні семантичні класи.

2.3.1. Семантичні класи прикомпаративних підрядних конструкцій.

ВИСНОВКИ

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вивчення та опису усіх можливих семантичних типів складнопідрядних речень з прислівними підрядними предикативними частинами. Своєчасність семантичного аналізу конструкцій із прислівними підрядними частинами визначається відсутністю їхнього послідовного і детального опису й розбіжностями у термінології та у визначенні їхнього статусу в системі складнопідрядних речень сучасної української мови, простеженні особливостей співвідношення / несіввідношення з однотипними / різнотипними структурами, встановлення закономірностей одно- / міжярусних перетворень, напрямів і шляхів їхньої модифікації, потенційних можливостей формальної і семантико-синтаксичної варіативності.

Мета роботи полягає в обґрунтуванні статусу складнопідрядних речень з власне прислівними підрядними частинами в синтаксичному ладі української мови та встановленні їхніх ядерних / напівпериферійних / периферійних формально-граматичних і семантичних типів.

Завдання:

1) з'ясувати особливості структурного моделювання складнопідрядних речень з власне прислівними підрядними частинами, визначити специфіку в них прислівного підрядного реченнєвотвірного зв'язку, встановити формально-граматичні особливості останнього;

2) простежити семантико-граматичні типи власне прислівних підрядних частин через: а) визначення семантико-синтаксичних відношень у структурі складнопідрядних речень з власне прислівними підрядними частинами; б) встановлення типології форм реченнєвотвірного підрядного синтаксичного зв'язку у складнопідрядних реченнях з власне прислівними підрядними елементами; в) вирізнення граматичних типів власне прислівних підрядних частин та виявлення специфіки сполучування тотожних / нетотожних за будовою предикативних частин; г) з'ясування семантичних типів власне прислівних підрядних частин, їхнє співвідношення у загальній системі складнопідрядних речень з прислівними / неприслівними підрядними частинами;

3) розкрити статус складнопідрядних речень з власне прислівними підрядними частинами у системі синтаксичної деривації загалом, розглянувши співвідношення власне прислівних підрядних із займенниково-кореляційними (займенниково-співвідносними) та детермінантними (власне детермінантними і детермінантно-кореляційними підрядними частинами) та проаналізувавши напрями і різновиди дериваційних перетворень власне прислівних підрядних частин у структурно тотожні / структурно нетотожні синтаксичні одиниці з послідовним визначенням ядра / напівпериферії / периферії таких вихідних і похідних утворень.

Захист: 12 квітня 2002 р.

**ОЛІФІРЕНКО
Леся Вадимівна**

Дата і місце народження: 5 серпня 1976 р., с. Мічурино Тельманівського району Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1998 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький інститут ринку і соціальної політики, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін.

Тема дисертації:

"Мовна естетика поезії Василя Стуса"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ЕСТЕТИКА МОВИ У КОНЦЕПТОСФЕРІ ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ В. СТУСА.

§1. Еволюція поглядів на естетичну функцію мови.

1.1. Питання мовної естетики та поняття мовної естетики художнього твору.

1.1.1. Категорійні ознаки поетичної мови.

§2. Закономірності реалізацій культурних концептів у поетичній творчості В. Стуса.

2.1. Поняття концепту у науковій літературі.

2.2. Концепт "Людина" у поезії В. Стуса.

2.3. Концепт "Пам'ять" у ліричних творах В. Стуса.

2.4. Концепти "Біль", "Самота" у поетичному дискурсі В. Стуса.

2.5. Реалізація у поезії В. Стуса концептів "Космос", "Всесвіт", "Світ", "Природа" як відображення філософії космізму автора.

РОЗДІЛ II. ЛЕКСИЧНЕ НАПОВНЕННЯ ЕСТЕТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ПОЕТИКИ В. СТУСА.

§1. Індивідуально-стилістична роль тропів у поетичному дискурсі В. Стуса.

1.1. Стилістична функція тропів у художньому творі.

1.2. Естетично-функціональне наповнення епітетів у поезії В. Стуса.

1.3. Художні порівняння як джерело поетичної експресії в поезії В. Стуса.

1.4. Естетична функція метонімічних зворотів у поезії В. Стуса.

1.4.1. Синекдоха у поезії В. Стуса.

1.4.2. Стилістична роль перифразу.

1.4.3. Табу як різновид перифразу у поезії В. Стуса.

1.4.4. Іронія, сатира та сарказм як види комічного в ідіостилі В. Стуса.

§2. Естетичне значення метафори як головного атрибута Стусової поетики.

2.1. Метафора як засіб естетизації мови у поетичному світі В. Стуса.

2.1.1. Метафоричні словосполучення дієслівного типу.

2.1.2. Метафоричні словосполучення іменникового типу.

2.1.3. Метафоричні утворення прикметникового типу.

2.1.3.1. Метафоричні утворення прикметникового типу на означення кольору.

§3. Новотвори у мовній естетиці В. Стуса.

3.1. Морфологічні okazіональні утворення у поезії В. Стуса.

3.2. Синтаксичні okazіоналізми та їхні стилістичні функції.

3.3. Фразеологічні okazіоналізми В. Стуса.

3.4. Естетична роль власне-авторських неологізмів (ВАН).

3.4.1. ВАН, що мають мовно-нормативні відповідники.

3.4.2. ВАН, що не мають відповідників у літературній мові.

3.5. Функції стилістичних okazіоналізмів.

3.6. Естетична роль словотвірних okazіональних одиниць.

3.6.1. Афіксальні новотвори.

3.6.2. Роль префіксоїдів у творенні естетично навантажених okazіоналізмів.

3.6.3. Стилiстична роль композитивів у творенні естетично маркованих слів.

3.7. Активізовані архаїзми та діалектизми у поезії В. Стуса.

РОЗДІЛ ІІІ. СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ ЕСТЕТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ СТИЛІСТИЧНИХ ФІГУР В ІДІОСТИЛІ ПИСЬМЕННИКА.

§1. Антитетичність у поезії В. Стуса як відображення світогляду митця.

§2. Стилiстична роль паронімічної атракції у поезії В. Стуса.

§3. Функціонально-естетичне навантаження ремінісценцій та парафраз у художніх творах В. Стуса.

3.1. Ремінісценції фольклорного походження.

3.2. Ремінісценції літературного походження.

3.3. Історико-культурні ремінісценції.

3.3.1. Ремінісценції з греко-римською основою.

3.3.2. Біблійні ремінісценції як відгомін християнської культури.

3.3.3. Мовноестетичне наповнення образів слів'янської міфології.

§4. Роль алюзії як мовностилістичного феномена у поезії В. Стуса.

§5. Авторські прийоми вичленування слова.

5.1. Стилiстична роль парцеляції.

5.2. Приєднування та його функції.

5.3. Сегментація у поезії В. Стуса.

5.4. Мовноестетичні функції повторів. Засоби нагнітання однорідних елементів та їх стилістичні функції.

5.5. Художньо-стилiстичні ефекти еліпсу.

5.6. Стилiстична роль інверсії та хіазму в ідіостилі митця.

§6. Естетика будови речень у віршовому мовленні письменника.

ВИСНОВКИ

Актуальність теми мотивована тим, що останнім часом творчість Василя Стуса привертає до себе пильну увагу дослідників – мовознавців, літературознавців, істориків, культурологів, але не з'ясованим залишається питання мовноестетичної природи поетичної спадщини митця, аналіз її співвідношення з загальнонаціональним мовним тлом. Здебільшого дослідники звертаються до окремих мовностилістичних ознак художніх текстів поета, що не дозволяє виявити загальноестетичне навантаження мовних одиниць в поезії, простежити особливості останніх в статичному і динамічному аспектах та визначити напрями еволюції мовноестетичних моделей, формул і конструкцій. Актуальність дослідження мовної естетики поезії Василя Стуса зумовлена потребою лінгвостилістичного аналізу мовного рівня лірики автора, де найпоєдваніше виявляється текстова трансформація семантики художнього слова, постають реальними різновиди його лексико-семантичних варіантів внаслідок образно-естетичної конкретизації й індивідуалізації певного спільного змісту. Естетика лексичного, словотвірного, морфологічного та синтаксичного рівнів поезії Василя Стуса ще не була предметом окремого ґрунтовного вивчення, що й зумовлює актуальність виконаного дослідження.

Метою роботи є виявлення особливостей мовної естетики поезії Василя Стуса, встановлення в семантиці поетичного слова тих елементів значущості, які зумовлені його категорійно-семантичними властивостями такою мірою, що здатні формувати власну системність мовної естетики, з'ясування специфіки внутрішньо- і зовнішньоавторських інтерпретацій лінгвістичних одиниць і визначення мовноестетичних потенціалів його поетичних текстів.

Завдання:

1) виявити і системно описати засоби мовного вираження ядерних та периферійних естетичних категорій у ліриці Василя Стуса на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях;

2) визначити актуалізатори й інтенсифікатори мовної експресії та естетичного навантаження одиниць різних рівнів у поетичних текстах митця;

3) з'ясувати роль узуальних та okazіональних ознак у мовній естетиці поезій Василя Стуса та простежити основні різновиди інтра- / інтертекстових груп поетизмів і значення слова-образу в їхньому формуванні;

4) окреслити диференційованість внутрішньо- та зовнішньоавторських мовноестетичних варіацій, модифікацій та трансформацій ядерних / периферійних категорій естетики у поетичному дискурсі автора;

5) встановити площини активної / пасивної взаємодії та взаємовияву форм естетичних категорій в окремих ліричних творах Василя Стуса і його поетичній творчості загалом.

Захист: 8 травня 2002 р.

ТКАЧУК
Вадим Миколайович

Дата і місце народження: 20 березня 1977 р., с. Золотолин Костопільського району Рівненської області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1999 р. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, "Англійська та німецька мова".

Місце роботи на сьогодні, посада: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, факультет іноземних мов, доцент кафедри практики англійської мови.

Тема дисертації:
"Категорія суб'єктивної модальності"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНІ Й СЕМАНТИКО-ПАРАДИГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
МАКРОПОЛЯ МОДАЛЬНОСТІ.

- 1.1. Модальність логічна і лінгвістична та їх кореляція.
- 1.2. Лінгвістичні тлумачення модальності.
- 1.3. Концепт функціонально-семантичного поля.
- 1.4. Структура макрополя модальності, його статус у граматичній системі.
- 1.5. Статус модальності стосовно інших лінгвістичних понять.
- 1.6. Підполе суб'єктивної модальності.
- 1.7. Структурні види СМ.

РОЗДІЛ II. ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ.

- 2.1. Репрезентація СМ особливостями вимови.
- 2.2. Маркування СМ лексично.
- 2.3. Морфолого- та лексико-синтаксичні засоби вираження СМ.
- 2.4. СМ на текстуальному рівні.

РОЗДІЛ III. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РІЗНОРІВНЕВИХ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ
МОДАЛЬНОСТІ.

ВИСНОВКИ

Актуальність теми дослідження визначається недостатнім і суперечливим вивченням питань, які стосуються суб'єктивної модальності (СМ), її типології, статусу і місця у структурі модальності, закономірностей вияву у слов'янських і германських мовах, потребами вдосконалення комплексного аналізу речення як багатоярусної одиниці та уточнення особливостей функціонування і взаємозв'язку мовної та метамовної субстанцій.

Мета роботи полягає в дослідженні архітекτονіки категорії СМ, встановлення її типологічних виявів у різних мовах, виявленні структурних особливостей ФСП СМ та з'ясуванні засобів вербальної реалізації значень суб'єктивної модальності в українській, російській, англійських та німецькій мовах.

Завдання:

- 1) розглянути теоретичні аспекти експлікації ФСП та закономірності його ієрархічної будови;
- 2) детермінувати узагальнену семантику концепту модальності та з'ясувати семантику ФСП СМ;
- 3) здійснити таксономію значень СМ;
- 4) простежити основні закономірності її знакової репрезентації в українській, російській, англійській та німецькій мовах;
- 5) систематизувати засоби вираження СМ в індоєвропейській сім'ї мов;
- 6) встановити ядро / напівпериферію / периферію ФСП СМ;

- 7) визначити типи СМ та виявити типологію її форм і значень;
- 8) простежити напрями і тенденції взаємодії, взаємовпливу, взаємовияву, взаємозумовленості, взаємодіяльності складових частин СМ.

Захист: 29 травня 2002 р.

СИТАР
Ганна Василівна

Дата і місце народження: *30 липня 1978 р., м. Донецьк.*

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: *2000 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький національний університет, філологічний факультет, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики.*

Тема дисертації:

"Типологія речень із предикатами партитивного відношення в українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ПАРТИТИВНИЙ ПРЕДИКАТ ЯК РІЗНОВИД ПРЕДИКАТА ВІДНОШЕННЯ

- 1.1. Релятивність у системі семантичних предикатів української мови.
- 1.2. Основні підходи до кваліфікації предикатів партитивного відношення у сучасному мовознавстві.
- 1.3. Структура та ієрархія предикатів відношення частини і цілого.
 - 1.3.1. Дієслівні предикати партитивного відношення.
 - 1.3.1.1. Дієслова складу.
 - 1.3.1.2. Дієслова членування.
 - 1.3.1.3. Дієслова об'єднання.
 - 1.3.2. Предикатні сполуки "зв'язка + партитивний іменник".
 - 1.3.2.1. Предикатні іменники на позначення частини.
 - 1.3.2.2. Предикатні іменники на позначення цілого.
 - 1.3.3. Предикатні сполуки "зв'язка + партитивний дієприкметник".
 - 1.3.4. Предикатні сполуки "зв'язка + прикметник зі значенням відношення частини і цілого".
- 1.4. Конверсивність предикатів відношення частини і цілого.

РОЗДІЛ II. ДІЄСЛІВНІ РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТАМИ ВІДНОШЕННЯ ЧАСТИНИ І ЦІЛОГО

- 2.1. Дієслівні речення зі значенням "ціле і його частини".
 - 2.1.1. Реченневотвірний потенціал предиката "складатися".
 - 2.1.2. Речення із предикатами "включати", "обіймати", "охоплювати".
 - 2.1.3. Речення із предикатами "містити", "вміщувати".
 - 2.1.4. Речення з дієслівними предикатами членування.
 - 2.1.5. Дієслівні речення з предикатами об'єднання.
- 2.2. Дієслівні речення зі значенням "частини (частина) і ціле".
 - 2.2.1. Реченневотвірний потенціал предиката "входити".
 - 2.2.2. Реченневотвірний потенціал предикатів "відноситься", "належати".
 - 2.2.3. Речення із предикатами "міститися", "вміщуватися".
 - 2.2.4. Реченневотвірний потенціал предикатів об'єднання.

РОЗДІЛ III. СУБСТАНТИВНІ РЕЧЕННЯ З ПРЕДИКАТАМИ ПАРТИТИВНОГО ВІДНОШЕННЯ

- 3.1. Субстантивні речення зі значенням "частина і ціле".
 - 3.1.1. Власне партитивні речення
 - 3.1.2. Речення включення.
 - 3.1.3. Кількісно-партитивні речення.
 - 3.1.4. Характеризаційно-партитивні речення.
 - 3.1.5. Характеризаційно-класифікаційні речення.
 - 3.1.6. Дефініційно-партитивні речення.
 - 3.1.7. Дефініційно-класифікаційні речення.
- 3.2. Субстантивні речення зі значенням "ціле і його частини".
 - 3.2.1. Власне холо-партитивні речення.
 - 3.2.2. Холо-характеризаційні речення.

3.2.3. Холо-дефініційні речення.

ВИСНОВКИ

Актуальність. Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлено декількома чинниками, передусім, невизначеністю статусу предиката відношення у системі семантичних предикатів, відсутністю праць, присвячених розгляду лексико-семантичного поля відношення у зв'язку з організацією речення, а, отже, потребою вивчення реченневотвірних можливостей релятивних предикатів, які порівняно з відповідними властивостями предикатів дії, якості, стану досі залишалися поза увагою мовознавців. Оскільки спектр релятивних значень є досить ємним, для дослідження було обрано один із восьми типів предиката відношення – партитивний предикат.

Категорія частини і цілого становить одну із фундаментальних філософських категорій, що відображають загальні властивості матерії, втілює одну із визначних особливостей мислення людини і водночас загальні напрями процесу пізнання – від частини до цілого й навпаки.

Аналіз предикатних одиниць на позначення відношення частин і цілого є важливим і перспективним у плані простеження закономірностей концептуалізації навколишнього світу у свідомості мовців.

Мета дисертаційної роботи полягає у встановленні семантико-синтаксичної типології речень із предикатами партитивного відношення.

Завдання:

- 1) обґрунтовано доцільність виділення окремого класу релятивних предикатів;
- 2) з'ясовано семантичні ознаки і валентний потенціал предиката відношення частини і цілого;
- 3) виділено й охарактеризовано типи предикатів партитивного відношення;
- 4) простежено особливості конверсивності у межах партитивних предикатів;
- 5) встановлено типові моделі дієслівних і субстантивних речень як найбільш частотних конструкцій із предикатами партитивного відношення;
- 6) визначено морфологічні варіанти вираження обов'язкових компонентів речення і лексико-семантичні групи слів, які заповнюють їх позиції;
- 7) виявлено факультативні поширювачі для кожної моделі речень;
- 8) окреслено регулярні видозміни основних моделей речень із партитивними предикатами.

Захист: 8 червня 2004 р.

**РАДІОНОВА
Тетяна Михайлівна**

Дата і місце народження: 7 лютого 1974 р., м. Горлівка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1996 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Англійська мова, українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, факультет слов'янських та германських мов, старший викладач кафедри української мови.

Тема дисертації:

"Статус, семантика і функції ряду в структурі простого речення"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ПРОБЛЕМА РЯДУ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ.

- 1.1. Еволюція лінгвістичних поглядів на проблему ряду як мовну одиницю.
- 1.2. Диференційні й кваліфікаційні ознаки ряду та класифікаційні параметри.
- 1.3. Власне синтаксична структура ряду: типологія форм синтаксичних зв'язків та засобів їх вираження.
- 1.4. Статус категорії сурядності і категорії однорідності.
- 1.5. Статус пояснювальних конструкцій у кореляції / некореляції з однорідністю.

РОЗДІЛ II. СТРУКТУРНІ РІЗНОВИДИ РЯДУ.

- 2.1. Структурна типологія рядів.
- 2.2. Синтаксичний статус і структурні різновиди речень з узагальнювальним словом при однорідних членах.
- 2.3. Синтаксична нерівноправність однорідних членів: статус і різновиди.

РОЗДІЛ III. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ РЯДУ.

ВИСНОВКИ

Актуальність проблеми визначається тим фактом, що сурядні комплекси, які неодноразово привертати увагу дослідників, характеризуються відсутністю єдиної інтерпретації, неоднорізнозначністю тлумачення. Для сучасної синтаксичної науки надзвичайно важливим постає з'ясування сутності понять однорідності, ряду й сурядності, їх дефініції, умотивованості / неумотивованості синонімічного їх використання, встановлення ємності цих понять та визначення їх компонентів на формально-граматичному, семантико-синтаксичному та комунікативному рівнях. Водночас актуальним залишається питання статусу речень із кількома підметами та присудками, простеження сутнісних характеристик цих утворень у формально-граматичному, семантико-синтаксичному та комунікативному аспектах, встановлення регулярних / нерегулярних моделей їх репрезентації в сучасній українській літературно-нормативній практиці.

Метою дисертації постає встановлення структурно-семантичних типів однорідності, їх співвідношення із сурядними компонентами та елементами ряду, визначення статусу різнофункціональних компонентів ряду та з'ясування їх синтаксичної природи й правомірності розгляду таких компонентів у межах граматичної однорідності.

Завдання:

- 1) з'ясувати статус категорій сурядності й однорідності в системі синтаксичних категорій;
- 2) визначити характер категорій сурядності й однорідності;
- 3) уточнити критерії релевантності відповідних зовнішніх ознак граматичної однорідності;
- 4) з'ясувати співвідношення / неспіввідношення понять "роду", "однорідності" й "сурядності";
- 5) встановити закономірності функціонування ряду різнофункціональних членів у складі предикативної одиниці;
- 6) простежити функції форм сурядного зв'язку та їх співвідношення із семантико-граматичними різновидами однорідності;
- 7) виявити типи семантичних відношень у структурі ряду, сурядних елементів та однорідних членів речення.

Захист: 10 червня 2004 р.

БАЛКО
Марина Володимирівна

Дата і місце народження: 25 січня 1978 р., м. Макіївка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2001 р. – *Донецький державний університет, "Українська мова та література"*.

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. Дідоренка, факультет права, доцент кафедри українознавства.*

Тема дисертації:

"Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ЦІЛІСНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО КВАЛІФІКАЦІЇ СИНТАКСИЧНО ЗВ'ЯЗАНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

1.1. Проблема цілісності в лінгвістиці кін. XIX – поч. XX ст.

1.2. Синтаксично зв'язані словосполучення на сучасному етапі вивчення.

1.2.1. Цілісні словосполучення як окрема категорія в межах синтаксичної категорії словосполучення.

1.2.2. Проблема типології синтаксично зв'язаних словосполучень.

1.2.3. Цілісні словосполучення як аналітичні синтаксичні одиниці.

1.2.3.1. Релятивність як обов'язкова ознака аналітичних словосполучень.

1.2.3.2. Цілісні словосполучення як вияв функціонального аналітизму.

1.2.4. Дослідження цілісних словосполучень у зв'язку з іншими лінгвістичними теоріями.

1.2.4.1. Синтаксично зв'язані словосполучення у світлі теорії граматичної ідіоматичності.

1.2.4.2. Співвідношення теорії цілісних словосполучень з теорією членів речення.

1.2.5. Питання визначення характеру смислових відношень між компонентами цілісних словосполучень.

1.2.6. Вивчення окремих типів цілісних словосполучень.

РОЗДІЛ II. СТРУКТУРА ЦІЛІСНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ.

- 2.1. Метод моделювання як оптимальний метод опису структури цілісних словосполучень.
- 2.2. Конституентні моделі як найпридатніший тип лінгвістичних моделей для опису структури цілісних словосполучень.
 - 2.2.1. Формально-структурні конституентні моделі цілісних словосполучень.

РОЗДІЛ III. СПІВВІДНОШЕННЯ ЦІЛІСНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ З СИНТАКСИЧНО ВІЛЬНИМИ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНО ЗВ'ЯЗАНИМИ СПОЛУКАМИ.

- 3.1. Причини необхідності проведення порівняльного аналізу цілісних словосполучень з синтаксично вільними та фразеологічно зв'язаними конструкціями.
- 3.2. Особливості реалізації валентних властивостей мовної одиниці.
- 3.3. Специфіка реалізації системно-семантичних зв'язків.
 - 3.3.1. Синтаксична синоніміка на рівні синтаксичних (вільних та зв'язаних) словосполучень.
 - 3.3.2. Варіативність на рівні синтаксичних (вільних та зв'язаних) словосполучень.
 - 3.3.3. Явище антонімії на рівні синтаксичних (вільних та зв'язаних) словосполучень.
 - 3.3.4. Явище омонімії на рівні синтаксичних (вільних та зв'язаних) словосполучень.
 - 3.3.5. Особливості реалізації системно-синтаксичних зв'язків на рівні фразеологічно зв'язаних словосполучень.
- 3.4. Особливості вираження морфологічних категорій.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження зумовлена не тільки відсутністю в українському мовознавстві праці, в якій би всебічно досліджувались синтаксично зв'язані словосполучення, а й тим, що вивчення цілісних сполук у різних аспектах допоможе глибше зрозуміти природу аналітичних синтаксичних одиниць та чіткіше проводити формально-граматичний розбір речення, розкриє специфіку вияву аналітизму на синтаксичному ярусі.

Мета дослідження полягає в системному описі цілісних словосполучень сучасної української мови як аналітичних синтаксичних одиниць у різних аспектах з простеженням різновидів аналітизму та впливу останнього на ступінь злитості компонентів словосполучення.

Завдання:

- 1) проаналізувати основні підходи до вивчення зв'язаних синтаксичних структур у лінгвістиці кін. XIX – поч. XXI ст.;
- 2) визначити основні диференційні ознаки цілісних словосполученнєвих конструкцій як складових окремої підкатегорії в межах синтаксичної категорії словосполучення;
- 3) охарактеризувати аналітично-функціональний план цілісних словосполучень як синтаксичних одиниць;
- 4) виявити семантичні типи синтаксично зв'язаних сполук;
- 5) розкрити специфіку реалізації семантико-синтаксичних відношень між компонентами цілісних словосполучень;
- 6) простежити особливості діагностики методу моделювання як оптимального методу опису структурних особливостей синтаксично зв'язаних сполучень;
- 7) з'ясувати формально-структурні конституентні моделі цілісних словосполучень з послідовним аналізом останніх (конституентний склад, особливості трансформованості та ускладнення моделей);
- 8) провести порівняльний аналіз цілісних словосполучень з синтаксично вільними та фразеологічно зв'язаними сполуками щодо а) особливостей реалізації валентних властивостей; б) специфіки вияву системно-семантичних зв'язків; в) закономірностей вираження морфологічних категорій в аналізованих типах мовних одиниць.

Захист: 30 жовтня 2004 р.

ШАПРАН
Дар'я Петрівна

Дата і місце народження: 10 лютого 1960 р., с. Клебан-Бик Костянтинівського району Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1982 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький національний університет економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського, факультет маркетингу, товарознавства та митної справи, доцент кафедри українознавства.

Тема дисертації:

"Сучасна українська термінологія маркетингу: семантика та прагматика"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МАРКЕТИНГОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ЇЇ ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.

- 1.1. Екстралінгвістична детермінованість української маркетингової термінології.
 - 1.1.1. Суспільно-економічні чинники формування термінології маркетингу.
 - 1.1.2. Зв'язок маркетингової термінології з термінологіями інших наук.
 - 1.1.3. Типологічні характеристики маркетингової терміносистеми.
- 1.2. Національно-мовна основа формування української маркетингової термінології.
 - 1.2.1. Формування національно-мовної основи маркетингової термінології в донауковий період.
 - 1.2.2. Маркетинговий термін і загальнонавчване слово.
 - 1.2.2.1. Ономазіологічний аспект.
 - 1.2.2.2. Функціональний аспект.
- 1.3. Запозичення в процесі формування української маркетингової термінології.
 - 1.3.1. Причини та шляхи запозичення в термінології маркетингу.
 - 1.3.2. Характеристика іншомовних маркетингових термінів за ступенем асиміляції.
 - 1.3.3. Класифікація іншомовних маркетингових термінів за характером запозиченого матеріалу.

РОЗДІЛ II. УКРАЇНСЬКА МАРКЕТИНГОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ТЕРМІНОСИСТЕМА.

- 2.1. Терміносистема як елемент структурної організації мови.
- 2.2. Парадигматичні відношення в маркетинговій терміносистемі.
 - 2.2.1. Гіперо-гіпонімічні відношення.
 - 2.2.2. Антонімія в маркетинговій терміносистемі.
 - 2.2.3. Синонімія в маркетинговій терміносистемі.
 - 2.2.3.1. Особливості термінологічної синонімії.
 - 2.2.3.2. Типи синонімічних відношень в українській маркетинговій термінології.
 - 2.2.3.3. Нормалізаційний аспект маркетингової терміносиноніміки.
- 2.3. Структурно-функціональний аналіз маркетингових термінів.
 - 2.3.1. Метамовно-дериваційні особливості терміносистеми маркетингу.
 - 2.3.1.1. Структурно-функціональні типи складених термінів маркетингу.

ВИСНОВКИ

Актуальність. Поняття маркетингу у вітчизняному науковому просторі з'явилося порівняно недавно, тому українська маркетингова термінологія належить до тієї групи сучасних терміносистем, що перебувають ще на стадії становлення. Велика кількість термінів на позначення маркетингових понять, раніше невідомих, увійшла у фахове мовлення й активно використовується в професійній комунікації. Водночас, внаслідок багатьох екстралінгвістичних явищ, маркетингові терміни вийшли за межі професійної сфери вживання, стали високочастотними, соціально значущими загальномовними одиницями. Усі ці чинники зумовлюють актуальність дослідження й упорядкування системи маркетингової термінології, прогнозування тенденцій її подальшого розвитку, а також вироблення критеріїв її вноормування.

Мета. Дослідження закономірностей формування та сучасного розвитку української маркетингової термінології, з'ясування особливостей системної організації термінів маркетингу в українській мові.

Завдання:

- 1) виявити екстралінгвістичні особливості формування маркетингової термінології й дати їх лінгвістичну інтерпретацію;
- 2) встановити джерела поповнення української маркетингової термінології;
- 3) проаналізувати основні типи системних зв'язків у маркетинговій терміносистемі, простежити їх специфіку;
- 4) дослідити семантичну структуру маркетингової терміносистеми та системозумовлені семантичні й функціональні характеристики термінів – членів терміносистеми маркетингу;
- 5) встановити специфіку дериватологічних процесів у маркетинговій терміносистемі;
- 6) виявити проблеми сучасної української маркетингової термінології та запропонувати способи їх розв'язання;
- 7) подати конкретні пропозиції щодо вноормування української термінології маркетингу на сучасному етапі.

Захист: 24 березня 2005 р.

ЗАРИЦЬКА
Вікторія Григорівна

Дата і місце народження: 24 листопада 1975 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2001 р. – *Донецький державний університет, "Українська мова та література"*.

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і методики їх викладання.*

Тема дисертації:

"Синкретичні типи підрядності в системі складного речення"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ЯВИЩЕ СИНКРЕТИЗМУ, ЙОГО ВИЯВИ НА РІЗНИХ МОВНИХ РІВНЯХ.

- 1.1. Валентність і сполучуваність: диференційні параметри.
- 1.2. Семантико-синтаксичний потенціал девербативів у світлі теорії валентності.
- 1.3. Загальний підхід до тлумачення синкретизму.

РОЗДІЛ II. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ АТРИБУТИВНО-З'ЯСУВАЛЬНОГО ТИПУ.

- 2.1. Проблема класифікації складнопідрядних речень з синкретичними атрибутивно-об'єктними відношеннями між частинами, критерії їх виділення.
- 2.2. Семантичні групи опорних слів у складнопідрядних реченнях атрибутивно-з'ясувального типу.
- 2.3. Роль співвідносних слів у визначенні підрядної частини у СПР синкретичного атрибутивно-з'ясувального типу.
- 2.4. Засоби формального зв'язку в синкретичних конструкціях атрибутивно-з'ясувального типу.
- 2.5. Граматична будова та характер підрядного зв'язку в СПР з атрибутивно-з'ясувальними підрядними.

РОЗДІЛ III. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З АТРИБУТИВНО-ПРОСТОРОВОЮ СЕМАНТИКОЮ

- 3.1. Основні форми вираження просторових відношень.
- 3.2. СПР з присубстантивними підрядними, приєднаними відносними прислівниками де, куди, звідки.
- 3.3. Лексико-семантичні групи опорних слів у СПР атрибутивно-локативного типу.
- 3.4. Семантичні різновиди СПР з атрибутивно-локативною підрядною частиною.
- 3.5. Семантичні групи дієслів-присудків головної частини в СПР атрибутивно-локативного типу.
- 3.6. Специфіка засобів граматичного зв'язку між частинами атрибутивно-локативних СПР.
- 3.7. Синтаксичні зв'язки та особливості структурування складнопідрядних речень з атрибутивно-локативними підрядними.

ВИСНОВКИ

Актуальність теми дисертації. Складнопідрядне речення (далі СПР) – багатогранне явище в синтаксисі, тому його дослідження залишається і досі важливим завданням вчених. Одним із проблемних питань сучасного синтаксису є синкретизм у сфері СПР. Незважаючи на наявність багатьох спроб упорядкування різновидів СПР, чіткої класифікації цього типу речень і до сьогодні немає.

Актуальність дослідження зумовлена поглибленим в останні роки інтересом до проблеми семантичної і синтаксичної структури речення, недостатньою опрацьованістю в сучасній україністиці типології СПР, зокрема прислівних синкретичних, необхідністю більш поглибленого структурно-семантичного вивчення СПР, наявністю численних синкретичних (периферійних) конструкцій з-поміж них і відсутністю їх чіткої (однозначної) кваліфікації в сучасному синтаксисі. Особливо важливим є вивчення синкретизму з-поміж СПР, оскільки поєднання кількох значень в одній синтаксичній формі засвідчує внутрішню динаміку граматичного ладу.

Розв'язання проблеми синкретизму в СПР має велике значення для визначення граматичної природи останніх, для типологічних досліджень у сфері складного речення різних мов, для практики викладання української мови та створення єдиної викінченої структурно-семантичної класифікації СПР з урахуванням специфіки перехідних одиниць.

Мета роботи полягає у встановленні структурно-семантичних особливостей синкретичних типів підрядності в системі складного речення.

Завдання:

- 1) з'ясувати лінгвістичну сутність та причини синкретизму;
- 2) визначити обсяг термінів, що використовуються на позначення явищ і процесів, які призводять до виникнення синкретичних одиниць;
- 3) виявити причини та умови виникнення додаткових семантичних відтінків у складнопідрядному реченні з підрядними присубстантивно-атрибутивними частинами (об'єктними, локативними);
- 4) проаналізувати формально-граматичні засоби зв'язку в синкретичних складнопідрядних реченнях;
- 5) дослідити специфіку семантико-синтаксичної будови речень з синкретичними атрибутивно-з'ясувальними та атрибутивно-локативними підрядними;
- 6) встановити місце і статус синкретичних складнопідрядних речень у межах структурно-семантичної класифікації.

Захист: 24 березня 2005 р.

ДОРОШЕНКО
Лариса Олександрівна

Дата і місце народження: 19 липня 1971 р., м. Речиця (Білорусь)

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1994 р. – *Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Англійська мова, російська мова та література"*.

Місце роботи на сьогодні, посада: *Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, гуманітарний факультет, завідувач кафедри філології іноземних мов, доцент.*

Тема дисертації:

**"Категорія безвідносної міри ознаки в слов'янських і германських мовах:
семантика, структура форм"**

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ СЕМАНТИКО-СЛОВОВТІРНИХ КАТЕГОРІЙ.

- 1.1. Принципи системно-структурного, загальнотеоретичного та типологічного аналізу.
- 1.2. Категорія безвідносної міри ознаки в слов'янських і германських мовах.
- 1.3. Квалітативність категорії безвідносної міри ознаки.
- 1.4. Безвідносна міра ознаки як показник міри концентрації певної ознаки в предметі та процесі.

РОЗДІЛ II. СЕМАНТИКА КАТЕГОРІЇ БЕЗВІДНОСНОЇ МІРИ ОЗНАКИ: ІНВАРІАНТНІ ТА ВАРІАНТНІ ВИЯВИ.

- 2.1. Семантична характерологія прикметників і прислівників безвідносного ступенювання.
- 2.2. Первинна семантика та особливості її вияву.
- 2.3. Вторинна семантика та закономірності її вияву.
- 2.4. Функціонально-семантична парадигма форм категорії безвідносної міри ознаки.

РОЗДІЛ III. СТРУКТУРА КАТЕГОРІЇ БЕЗВІДНОСНОЇ МІРИ ОЗНАКИ: СИНТЕТИЧНІ Й АНАЛІТИЧНІ ФОРМИ.

- 3.1. Синтетичні форми категорії безвідносної міри ознаки.
- 3.2. Аналітичні форми категорії безвідносної міри ознаки.

ВИСНОВКИ

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена декількома чинниками, передусім, дискусійністю статусу безвідносних прислівникових / прикметникових форм, відсутністю праць, присвячених комплексному загальнотеоретичному аналізу КБМО в аспекті частиномовної конкретизації проблеми на матеріалі прикметникових / прислівникових форм у слов'янських і германських мовах, невизначеністю термінологічного апарату досліджуваної категорії.

Мета дисертаційної роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні та комплексному аналізі безвідносноступеневих прикметникових / прислівникових форм на матеріалі сучасних слов'янських і германських мов (української, російської, англійської), визначенні їхніх семантичних, структурних, типологічних характеристик і встановленні загальнотипологічних показників цих форм.

Завдання:

- 1) проаналізувати, систематизувати термінологічний апарат загальнотеоретичного розгляду КБМО;
- 2) з'ясувати статус КБМО в системі граматичних категорій;

- 3) визначити категорії виділення ядерних / неядерних площин КБМО в слов'янських і германських мовах;
 - 4) установити структуру концентрично-кільцевої організації КБМО в досліджуваних мовах; визначити наповненість її кіл;
 - 5) виявити ієрархію форм безвідносної міри ознаки в українській, російській, англійській мовах;
 - 6) проаналізувати особливості парадигматичної структури категорії в аналізованих мовах;
 - 7) описати синтетичні й аналітичні засоби вираження КБМО з-поміж прикметників / прислівників на матеріалі досліджуваних мов;
 - 8) простежити продуктивність словотвірних засобів утворення форм категорії;
 - 9) виявити функціонально-стилістичні особливості безвідносних прикметникових / прислівникових форм у слов'янських і германських мовах.
- Захист:* 15 червня 2005 р.

САФОНОВА
Наталія Миколаївна

Дата і місце народження: *18 березня 1977 р., с. Середняки Гадяцького району Полтавської області.*
Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: *1999 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Німецька мова, українська мова та література".*
Місце роботи на сьогодні, посада: *Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, факультет слов'янських та германських мов, доцент кафедри української мови.*

Тема дисертації:
**"Суб'єктивна модальність у діалозі та полілозі сучасної української драми
(семантика та прагматика)"**

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ДРАМАТИЧНИЙ ДИСКУРС: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І МОДЕЛЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ.

- 1.1. Поняття дискурсу і тексту на сучасному етапі розвитку лінгвістики.
 - 1.1.1. Дискурс як основна одиниця лінгвістики тексту.
 - 1.1.2. Поняття діалогічного дискурсу.
- 1.2. Діалог, монолог, полілог як мовленнєві жанри драматургічного дискурсу.
 - 1.2.1. Принципи розмежування діалогічного і монологічного мовлення.
 - 1.2.2. Діалог як основна форма відтворення дійсності у драмі.
 - 1.2.3. Статусні характеристики монологічного мовлення в драматургічному творі.
 - 1.2.4. Закони творення і принципи функціонування полілогу в драматургічному дискурсі.
- 1.3. Текстово-дискурсивні категорії драматургічного твору.
- 1.4. Закономірності смислової, структурної та синтаксичної організації драматургічного тексту.
 - 1.4.1. Закони збереження змістової і структурної зв'язності драматургічного діалогу.
 - 1.4.2. Структурно-композиційні одиниці драми.
 - 1.4.3. Структурно-змістові (функціональні) одиниці драматургічного твору.
 - 1.4.3.1. Структурна (архітектонічна) організація діалогічного персонажного мовлення.
 - 1.4.3.2. Структурна організація драматургічного авторського мовлення.

РОЗДІЛ II. СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ СУБ'ЄКТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ДРАМАТУРГІЧНОГО ДИСКУРСУ.

- 2.1. Категорія суб'єктивної модальності в історії лінгвістичної науки.
- 2.2. Специфіка вираження суб'єктивно-модальних значень у драматургічному дискурсі.
 - 2.2.1. Комунікативно-прагматична перспектива суб'єктивної модальності.
 - 2.2.1.1. Логіко-філософське поняття модальності.
 - 2.2.1.2. Кореляція об'єктивно-модальних та суб'єктивно-модальних значень: синтаксичний план.
 - 2.2.1.3. Взаємозалежність семантики та синтактики висловлення у витворенні змісту діалогізованих текстів.
 - 2.2.1.4. Семантико-прагматична природа суб'єктивної модальності: дискурсивний план.

2.2.2. Конституенти семантичної площини суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу.

2.2.2.1. Семантична конгруентність оцінки та суб'єктивної модальності у драматургічному дискурсі.

2.2.2.2. Модалема як додатковий смисловий компонент значення репліки і тематичного діалогічного блоку.

2.2.2.3. Типологія модалем.

2.2.2.4. Модалема як смисловий модалізатор загального навантаження тотожних у структурному та вербальному наповненні реплік драматургічного дискурсу.

РОЗДІЛ III. ЕТІОЛОГІЯ СУБ'ЄКТИВНО-МОДАЛЬНИХ СМИСЛІВ ДРАМАТУРГІЧНОГО ДИСКУРСУ.

3.1. Роль і місце суб'єктивної модальності в смисловій структурі тематичного діалогічного блоку.

3.2. Суб'єктивність як іманентна особливість суб'єктивно-модального забарвлення реплік драматургічного дискурсу.

3.3. Кореляція суб'єктивно-модальних смислів, закладених у референтну ситуацію, контекст (конситуацію) та підтекст.

3.3.1. Референція як індикатор суб'єктивно-модальних смислів драматургічного дискурсу.

3.3.2. Роль контексту (конситуації) в розкритті суб'єктивно-модального забарвлення тематичного діалогічного блоку.

3.3.3. Суб'єктивна модальність підтексту.

3.4. Імплицитність суб'єктивно-модальних смислів реплікованих драматургічних дискурсів: закономірності вияву та навантаження.

3.5. Суб'єктивно-модальна потенція паратексту драматургічного дискурсу.

3.5.1. Драма як невласне креолізований дискурс.

3.5.2. Ремарка як засіб вираження суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу.

ВИСНОВКИ

Актуальність теми дослідження визначається недостатнім і суперечливим вивченням питань, пов'язаних зі встановленням семантичного навантаження СМ у дискурсах реплікованої природи, визначенням етіології суб'єктивно-модального забарвлення реплік персонажів у драмі, їхнього статусу й місця, закономірностей вияву та навантаження в загальній смисловій та інформаційній площині драматургічного твору, потребами, викликаними включенням до функціонально-семантичних характеристик категорії СМ, що стали вже класичними в синтаксисі, прагматичної координати, роль якої у вираженні суб'єктивно-модальних значень на рівні дискурсу з конкретним суб'єктом-мовцем набуває пріоритетного статусу.

Мета роботи полягає в ідентифікації чинників, що спричиняють появу додаткової суб'єктивно-модальної площини репліки й тематичного діалогічного блоку (ТДБ) драматургічного дискурсу (ДД), встановленні типології таких смислів, виявленні специфічних для ДД маркерів СМ і доведення спроможності кваліфікування СМ як семантико-прагматичної категорії діалогічного дискурсу.

Завдання:

- 1) з'ясувати характеристику і модель функціонування ДД;
- 2) встановити принципи диференціації монологічного, діалогічного та полілогічного мовлення в реплікованих дискурсах;
- 3) виявити закономірності смислової, структурної та синтаксичної організації тексту драми;
- 4) визначити місце і статус СМ серед інших текстово-дискурсивних категорій;
- 5) описати специфіку вираження суб'єктивно-модальних значень у ДД з урахуванням її семантико-прагматичного статусу в художньому літературному творі;
- 6) схарактеризувати семантичну конгруентність оцінки та СМ у ДД, класифікувавши і кваліфікувавши додаткові суб'єктивно-модальні смисли, каузовані вербальними та паравербальними чинниками;
- 7) простежити вплив суб'єктивності, конситуації, підтексту, розуміння референтної ситуації персонажем-мовцем на загальну інформаційну та смислову площину репліки чи ТДБ;
- 8) дослідити суб'єктивно-модальну потенцію паратексту в драмі як у невласне креолізованому дискурсі.

Захист: 30 березня 2006 р.

МЕРКУЛОВА
Наталя Олексіївна

Дата і місце народження: 15 жовтня 1980 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2002 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: *Акціонерний банк "Факторіал-банк", начальник управління маркетингу та взаємовідносин з клієнтами.*

Тема дисертації:
"Засоби тема-рематичного поділу висловлення"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ПРОБЛЕМА КОМУНІКАТИВНОГО СИНТАКСИСУ ТА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ РЕМОЇДЕНТИФІКАТОРІВ В СИСТЕМІ КОМУНІКАТИВНОЇ ГРАМАТИКИ.

- 1.1. Загальні відомості про актуальне членування.
- 1.2. Еволюція вивчення АЧ в світовій лінгвістиці.
- 1.3. Еволюція вивчення АЧ в українській лінгвістиці.
- 1.4. Термінологічне питання в галузі комунікативного синтаксису.
- 1.5. Основні поняття та одиниці АЧ.
- 1.6. Висловлення як одиниця мовлення.
 - 1.6.1. Різновиди висловлення та зв'язок із реалізацією реми.
 - 1.6.2. Темо-рематична структура висловлення.
 - 1.6.3. Синтагматичні та парадигматичні зв'язки висловлень у дискурсі.
 - 1.6.4. Співвідношення комунікативної структури висловлення із комунікативними регістрами мовлення.
- 1.7. Одиниці АЧ: розмежування понять тема, рема, дане, нове, диктум, модус, топік, фокус тощо
- 1.8. Роль теми в комунікативній структурі висловлення.
 - 1.8.1. Постійна реалізація теми в структурі висловлення.
 - 1.8.2. Функціонально-синтаксичне навантаження і частиномовне варіювання.
 - 1.8.3. Місце розташування теми.
 - 1.8.4. Структура тематичного елемента.
- 1.9. Закономірності реалізації реми в комунікативній структурі висловлення.
 - 1.9.1. Роль реми в комунікативній структурі висловлення.
 - 1.9.2. Постійна реалізація реми в структурі висловлення.
 - 1.9.3. Функціонально-синтаксичне навантаження і частиномовне варіювання.
 - 1.9.4. Місце розташування реми.
 - 1.9.5. Структура рематичного елемента.
 - 1.9.6. Програмованість реми валентністю предиката.
 - 1.9.7. Зв'язок реалізації реми із класом дієслова.
- 1.10. Місце і роль темо- і ремоїдентифікаторів в комунікативній структурі висловлення.
- 1.11. Ремоїдентифікатори, що традиційно виділяються дослідниками.
- 1.12. Ремоїдентифікатори: перелік основних ознак, різновиди.
- 1.13. Поняття комунікеми: етимологія і статус.

РОЗДІЛ II. РЕЄСТР ТЕМО- І РЕМОЇДЕНТИФІКАТОРІВ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ.

РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕМО- І РЕМОЇДЕНТИФІКАТОРІВ В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО ВИСЛОВЛЕННЯ.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження полягає в розв'язанні важливих для сучасного мовознавства проблем, що пов'язані зі специфікою української мови: засобами оптимально точної передачі думки, зв'язком мовного ідеалу й мовленнєвої реалізації, витоками мисленнєвого й мовленнєвого задуму, зародженням актуально членованої думки тощо. Робота стосується й особливо актуальних проблем прикладної лінгвістики.

Метою дисертаційного дослідження було встановити систему ремоїдентифікаторів, простежити механізм їхнього функціонування, видиференціювати імпліцитні й експліцитні засоби вираження актуального членування висловлення.

Завдання:

- 1) вивчити й проаналізувати попередні здобутки в галузі комунікативної граматики, зокрема щодо проблеми актуального членування;
- 2) простежити стан вивчення проблеми в українській лінгвістиці;
- 3) охарактеризувати термінологічний апарат тема-рематичного членування;
- 4) встановити межу понять висловлення й речення, мови й мовлення, основні диференційні ознаки теми й реми;
- 5) дослідити закономірності вияву актуалізації;

б) прокоментувати максимально вичерпну кількість типових механізмів актуалізації, класифіковано й описано їх;

7) висвітлити питання залежності актуального членування від валентності предиката, типу висловлення й реєстру мовлення;

8) виявити частотність вживання в мовленні певного типу ремоідентифікаторів;

9) вивчити актуальне членування в аспектах прагматики, нейро- та комп'ютерної лінгвістик, у зв'язку із категоріями пресупозиції та інтенційності.

Захист: 7 квітня 2006 р.

РИГОВАНОВА
Вікторія Анатоліївна

Дата і місце народження: 16 серпня 1978 р., м. Горлівка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2000 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Українська мова та література, англійська мова, зарубіжна література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, гуманітарний факультет, завідувач кафедри практики іноземних мов.

Тема дисертації:

"Зіставний аналіз категорії авторизації в українській та англійській мовах: структура та семантика"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. МОВНА ОСОБИСТІТЬ В АСПЕКТІ АВТОРИЗАЦІЇ.

- 1.1. Аспекти, одиниці та категорії зіставного аналізу.
- 1.2. Антропоцентризм як визначальна категорія лінгвістики.
- 1.3. Основні погляди на поняття авторизації.
- 1.4. Статус авторизації в парадигматичній системі мовних категорій.
- 1.5. Кваліфікаційні ознаки й класифікаційні параметри категорії авторизації.

РОЗДІЛ II. СТРУКТУРНІ ВИЯВИ КАТЕГОРІЇ АВТОРИЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ.

- 2.1. Ядро категорії авторизації в українській та англійській мовах.
- 2.2. Напівпериферійні вияви категорії авторизації.
- 2.3. Спектрально-периферійна площина категорії авторизації в українській та англійській мовах.
- 2.4. Багаторівневість конструкцій авторизації.

РОЗДІЛ III. СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КАТЕГОРІЇ АВТОРИЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ.

- 3.1. Егосфера: зміст і структура.
- 3.2. Типологія категорійних форм авторизації в українській та англійській мовах.
- 3.3. Синкретичні вияви семантики авторизації.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням інтересом лінгвістичної науки до проблеми "суб'єктивності" мови, до складної взаємодії дійсності, мислення й мови, до неоднорічного чинника "мовець", "автор висловлення" і його ролі у формуванні змістової структури речення, по-друге, потребою наукового осмислення принципів ускладнення змісту речення авторизувальними засобами з урахуванням специфіки певної національної мови (зокрема української та англійської). Необхідність такого вивчення зумовлена тим, що породжувальна або реченневотвірна та реченневомодифікувальна здатність авторизувальних засобів у типологічному, контрактивному аспекті (в українській та англійській мовах) досі не була об'єктом спеціального дослідження.

Метою дисертаційного дослідження є зіставний аналіз структурної та семантичної організації авторизованих висловлень в українській та англійській мовах з урахуванням особливої ролі в них авторизувального маркера.

Завдання:

1) з'ясувати класифікаційні та кваліфікаційні ознаки категорії авторизації як особливої "модусної" пропозиції, простеживши еволюцію поглядів щодо неї;

2) визначити місце авторизації в парадигматичній системі категорій української й англійської мов;

3) проаналізувати засоби вираження структурно-семантичних компонентів категорії авторизації в українській та англійській мовах та встановити спільні та відмінні ознаки реалізації таких компонентів у кожній з мов;

4) систематизувати структурні засоби вираження категорії авторизації в українській та англійській мовах щодо ядерного, напівпериферійного, периферійного її виявів та встановити їх типологію;

5) виявити семантичні різновиди категорійних форм авторизації з урахуванням типологічних особливостей української та англійської мов.

Захист: 25 травня 2006 р.

ЛЕШКОВА
Наталія Вікторівна

Дата і місце народження: 21 лютого 1980 р., м. Горлівка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2002 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Англійська мова та література. Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, факультет слов'янських та германських мов, доцент кафедри української мови.

Тема дисертації:

"Актуальне членування детермінантних складнопідрядних речень"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ВЧЕННЯ ПРО АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ.

- 1.1. Загально-концептуальні підходи до актуального членування речення.
- 1.2. Тема-рематичні відношення у складному реченні.
- 1.3. Співвідношення понять тема і рема та даного й нового.
- 1.4. Поняття багатоступеневості актуального членування речення.
- 1.5. Статус детермінантних складнопідрядних речень у синтаксичній системі: кваліфікаційні й класифікаційні параметри.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ТЕМИ В ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ.

- 2.1. Закономірності вияву теми в детермінантних складнопідрядних реченнях.
- 2.2. Місце теми у структурі складнопідрядних речень і препозиція теми й особливості її навантаження.
- 2.3. Комплексна тема, її структурні особливості і прагматична значущість в детермінантних складнопідрядних реченнях.
- 2.4. Темоідентифікатори в детермінантних підрядних частинах: способи вияву і функції.

РОЗДІЛ III. РЕМА ТА ЇЇ СТАТУС У ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ.

- 3.1. Особливості постпозиції реми та регулярність її реалізації у складнопідрядних реченнях з підрядними детермінантними частинами.
- 3.2. Комплексна рема, її структурні особливості в детермінантних складних реченнях.
- 3.3. Ремоідентифікатори в структурі складнопідрядних речень з підрядними детермінантними частинами.
- 3.4. Модусно-диктумна структура детермінантних складнопідрядних речень й особливості її співвідношення із закономірностями актуального членування цих конструкцій.

ВИСНОВКИ

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена недостатнім вивченням проблеми актуального членування українського детермінантного складнопідрядного речення. Поглиблений аналіз цих речень сприятиме не тільки встановленню особливостей функціонування граматично розчленованих складнопідрядних речень, але й ґрунтовному висвітленню загальних та часткових проблем актуального членування, аспектів його вияву в різних синтаксичних структурах.

Мета роботи полягає у визначенні особливостей комунікативної організації граматично розчленованих складнопідрядних речень та встановленні закономірностей вияву теми і реми, простеженні системи їхніх актуалізаторів і співвідношення останніх з модусно-диктумною рамкою таких утворень.

Завдання:

- 1) розглянути еволюцію поглядів та основні підходи до тлумачення проблем актуального членування, зокрема в аспекті складнопідрядних речень з підрядними детермінантними частинами;
 - 2) з'ясувати особливості вираження теми в детермінантних складнопідрядних реченнях та виявити ступінь її закріплення;
 - 3) встановити статус реми у складнопідрядних детермінантних реченнях;
 - 4) окреслити перелік комунікативних типів граматично розчленованих складнопідрядних речень;
 - 5) виявити особливості співвіднесення актуального членування складнопідрядних речень з підрядними детермінантними частинами з комунікативними регістрами.
- Захист: 20 червня 2006 р.*

**ДАНИЛЮК
Ілля Григорович**

Дата і місце народження: *17 листопада 1980 р., смт. Перегінське Рожнятівського району Івано-Франківської області.*

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: *2002 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький національний університет, філологічний факультет, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики.*

Тема дисертації:
"Синкретизм у системі частин мови"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СИНКРЕТИЗМ У МОВІ Й МОВЛЕННІ.

- 1.1. Наукове опрацювання проблеми перехідності як головної причини виникнення синкретизму.
- 1.2. Теоретичні засади міжчастиномовної транспозиції й інтеграції.
- 1.3. Типологія рівнів і різновидів синкретизму.
- 1.4. Специфіка синкретичних одиниць формального рівня в граматичній системі мови.
- 1.5. Синкретизм як проблема в автоматичному аналізі тексту.

РОЗДІЛ II. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРОБЛЕМУ СИНКРЕТИЗМУ В АСПЕКТІ ЧАСТИНОМОВНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ СЛІВ.

- 2.1. Проблема класифікації частин мови.
- 2.2. Психологічна концепція частин мови й проблема синкретизму.
- 2.3. Раціонально науковий підхід до частиномовної класифікації:
 - 2.3.1. Специфіка синкретичних явищ у межах семантичного підходу до частин мови.
 - 2.3.2. Формально-граматичний підхід до частин мови й синкретизм.
 - 2.3.3. Синкретизм у логіко-граматичному підході до частин мови.
 - 2.3.4. Синкретизм у межах гетерогенної класифікації частин мови.
- 2.4. Модель системи частин мови з урахуванням синкретичних явищ на українському ґрунті.

РОЗДІЛ III. СИНКРЕТИЗМ В ОСНОВНИХ ЧАСТИНАХ МОВИ: ІМЕННИКУ, ДІЄСЛОВІ, ПРИКМЕТНИКУ І ПРИСЛІВНИКУ.

- 3.1. Класифікаційні й кваліфікаційні ознаки ядерних частин мови.
- 3.2. Класифікаційні параметри синкретичних одиниць у ядрі системи частин мови.
- 3.3. Особливості вияву синкретизму з-поміж іменників.
 - 3.3.1. Синкретичні явища всередині категорії іменника.
 - 3.3.1.1. Синкретизм у категорії відмінка і числа.
 - 3.3.1.2. Синкретизм у морфологічній категорії роду.
 - 3.3.2. Синкретичні паралелі іменника з іншими ядерними частинами мови.
 - 3.3.3. Польова структура категорії іменника.
- 3.4. Типологія виявів синкретизму в категорійних формах дієслова.
 - 3.4.1. Синкретичні явища всередині категорії дієслова.
 - 3.4.1.1. Синкретизм у словокласифікаційних категоріях дієслова.
 - 3.4.1.2. Синкретизм у словозмінній парадигмі дієслова.
 - 3.4.2. Синкретичні паралелі дієслова з іншими частинами мови.
 - 3.4.3. Польова структура категорії дієслова.
- 3.5. Ступені поширення синкретизму в прикметникових категорійних формах.

- 3.5.1. Синкретичні явища всередині категорії прикметника.
- 3.5.2. Синкретичні паралелі прикметника з іншими частинами мови.
- 3.5.3. Польова структура категорії прикметника.
- 3.6. Основні / неосновні вияви синкретизму з-поміж прислівників.
 - 3.6.1. Синкретичні явища всередині категорії прислівника.
 - 3.6.2. Синкретичні паралелі прислівника з іншими ядерними частинами мови.
 - 3.6.3. Польова структура категорії прислівника.

ВИСНОВКИ

Актуальність роботи визначається кількома ключовими чинниками: а) відсутністю загальноприйнятої й облігаторної класифікації частин мови і постійно високим ступенем дискусійності кожної із запропонованих на сьогодні типологій; б) дедалі серйознішим зацікавленням дослідників теоретичними і прикладними питаннями, пов'язаними із функціонуванням мовних одиниць, що мають синкретичну природу; в) актуалізацією в українському мовознавстві досліджень у галузі прикладної (математичної, комп'ютерної) лінгвістики, зокрема, опрацюванням систем автоматизованого аналізу природного (усного чи письмового) мовлення.

Метою роботи є визначення обсягів синкретизму в системі частин мови і встановлення типології синкретичних явищ на рівні частин мови з урахуванням власне формального, семантичного і дериваційного аспектів.

Завдання:

- 1) вивчення сучасного стану теоретичних опрацювань у царині проблеми синкретизму як загально мовного явища;
- 2) обґрунтування широкого розуміння синкретизму як кількоплощинного феномена, що виступає родовим поняттям щодо різних своїх виявів, зокрема, омонімії;
- 3) встановлення типології синкретичних явищ у внутрішньочастиномовному і міжчастиномовному вимірах;
- 4) з'ясування закономірностей вияву принципів класифікації частин мови, ієрархії цих принципів;
- 5) розгляд наявних частиномовних класифікацій із погляду їхньої наукової обґрунтованості, послідовності, доцільності й практичного значення;
- 6) створення оптимальної класифікації частин мови, зорієнтованої головне на прикладний аспект використання й можливість часткової або повної формалізації;
- 7) визначення особливостей польової структури ядерних частин мови, простеження напрямів взаємодії між ними, з'ясування закономірностей вияву омонімічних, трансформаційних явищ як ускладнювачів частиномовної класифікації.

Захист: 20 червня 2006 р.

ОСТРОВСЬКА Людмила Станіславівна

Дата і місце народження: 20 січня 1977 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1999 р. – *Донецький державний університет, "Українська мова і література"*.

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький державний університет управління, обліково-фінансовий факультет, доцент кафедри українознавства.*

Тема дисертації:

"Категорія атрибутивності в структурі простого українського речення"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЯДРА АТРИБУТИВНИХ КОМПОНЕНТІВ.

- 1.1. Основні напрями дослідження атрибутивного компонента.
- 1.2. Сутність мовного атрибутивного значення.
- 1.3. Ядерні форми атрибутивності.
- 1.4. Атрибутивні форми, формально співвідносні з ядерними.
 - 1.4.1. Відносні прикметники в системі атрибутивних елементів.
 - 1.4.2. Ступеньовані прикметники в системі атрибутивних відношень.
 - 1.4.3. Діеприкметники в системі атрибутивних відношень.
 - 1.4.4. Вираження числівниками атрибутивних відношень.
 - 1.4.5. Займенники прикметникової форми як носії атрибутивної семантики.

1.4.6. Родовий присубстантивний як співвідносний з ядерними атрибутивними формами.

РОЗДІЛ II. ПЕРИФЕРІЙНА ЗОНА АТРИБУТИВНОСТІ (СЕМАНТИКА І ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ).

- 2.1. Присубстантивні відмінкові форми як носії атрибутивності.
 - 2.1.1. Родовий прийменниковий в атрибутивній функції.
 - 2.1.2. Знахідний відмінок в атрибутивній позиції.
 - 2.1.3. Форми орудного відмінка як реалізатори атрибутивної семантики.
 - 2.1.4. Місцевий відмінок як носій атрибутивної семантики.
 - 2.1.5. Форми давального відмінка як реалізатори атрибутивної семантики.
 - 2.1.6. Називний відмінок як носій атрибутивності.
- 2.2. Інфінітив у системі атрибутивних відношень.
- 2.3. Прислівникові форми в системі атрибутивних відношень.

2.4. Відокремлений атрибут в структурі українського речення.

РОЗДІЛ III. АТРИБУТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В АСПЕКТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ.

- 3.1. Контекст як середовище функціонування атрибутивної конструкції.
- 3.2. Особливості функціонування атрибутивної конструкції в простому поширеному реченні.
- 3.3. Обов'язковість атрибута в структурі та семантиці речення.
- 3.4. Багатокomпонентні атрибутивні конструкції в простому поширеному реченні.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням інтересом лінгвістичної науки до проблеми функціонально-семантичних категорій, по-друге, не з'ясуванням чітких класифікаційних параметрів ядерних і периферійних засобів атрибутивності. Необхідність такого дослідження зумовлена тим, що комплексне вивчення функціонально-семантичної категорії атрибутивності на рівні простого речення дозволяє встановити склад різнорівневих мовних одиниць, що виражають атрибутивні відношення, описати систему цих відношень на засадах семантичного синтаксису.

Метою дослідження є всебічна характеристика атрибутивних компонентів простого речення сучасної української мови, що становлять ядерну, напівпериферійну, а також периферійну зони відповідної функціонально-семантичної категорії з урахуванням семантики і засобів вираження.

Завдання:

- 1) з'ясувати логіко-лінгвістичну сутність мовного атрибутивного значення;
- 2) подати семантико-синтаксичний аналіз ядерних форм атрибутивності;
- 3) проаналізувати напівпериферійну зону атрибутивності й з'ясувати в ній семантико-синтаксичні вияви атрибутивних компонентів;
- 4) висвітлити формально-синтаксичні особливості та семантичні вияви периферійної зони атрибутивності;
- 5) співвіднести внутрішні системні властивості атрибутивних конструкцій з особливостями їх функціонування в умовах контексту.

Захист: 18 січня 2007 р.

МАРЧЕНКО
Тетяна Василівна

Дата і місце народження: 11 червня 1974 р., м. Горлівка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1996 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Англійська мова, українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, факультет слов'янських та германських мов, доцент кафедри української мови.

Тема дисертації:

"Семантика й прагматика неповних речень в українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ ТА ЇХ СТАТУС В УКРАЇНСЬКОМУ СИНТАКСИСІ.

- 1.1. Речення як основна синтаксична одиниця: ознаки, категорії, функції.
- 1.2. Неповні речення як окремих структурний та функціональний тип речень.
 - 1.2.1. Статус формальної неповноти речень.
 - 1.2.2. Закономірності вияву семантичної неповноти речень та їх корелятивність / некорелятивність з формальною неповнотою.

1.2.3. Типологія функціонально-комунікативної неповноти речень.

РОЗДІЛ II. СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ТИПИ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ.

2.1. Поняття семантичної структури речення.

2.2. Співвідношення / неспіввідношення повноти / неповноти речення і валентності предиката.

2.2.1. Семантико-синтаксична валентність предиката та її різновиди.

2.2.2. Кореляція валентності предиката і семантичної структури речення.

2.3. Семантична типологія реченнєвих конструкцій з елімінованим предикатом.

2.4. Семантична типологія конструкцій з елімінованими субстанційними синтаксемами.

2.4.1. Особливості конструкцій з елімінованим суб'єктом.

2.4.2. Різновиди конструкцій з елімінованим об'єктом.

2.4.3. Закономірності вияву конструкцій з елімінованим інструменталем.

2.4.4. Типи конструкцій з елімінованим локативом.

2.4.5. Специфіка конструкцій з елімінованим адресативом.

РОЗДІЛ III. ПРАГМАТИЧНІ ІНТЕНЦІЇ І СИТУАТИВНО-МОВЛЕННЄВА МОТИВОВАНІСТЬ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ.

3.1. Неповні речення у світлі теорії мовленнєвих актів сучасної науково-лінгвістичної парадигми.

3.2. Неповні речення в реченнєвій прагматиці.

3.3. Особливості вияву неповноти прагматичних типів речення.

3.3.1. Закономірності репрезентації неповноти констативів.

3.3.2. Особливості вияву неповноти промісивів.

3.3.3. Типи неповноти менасивів.

3.3.4. Специфіка неповноти перформативів.

3.3.5. Особливості неповноти директивів.

3.3.6. Закономірності неповноти квеситивів.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження зумовлена тим, що неповні речення досить поширені в українській мові й становлять своєрідне явище зі своїми стійкими функціонально-стилістичними параметрами. Їхня специфіка недостатньо вивчена в теоретичному плані і в практичних виявах у функціональному, ономаціологічному аспектах, встановленні їхнього статусу в адресантно-адресатному контексті. Різноманітність і структурна нерегламентованість неповних речень робить актуальним і питання про саму дефініцію відповідних синтаксичних утворень, а також про класифікацію і функціонування різних видів неповних речень. Водночас актуальним постає застосування в дослідженні диференційних параметрів повноти / неповноти речення у сучасних аспектах номінативно-екзистанційної наукової парадигми та розгляд простого речення у формальному, семантичному та функціональному вимірах, а також з урахуванням закономірностей загальномовної теорії взаємовідношення мови й мовлення, поняттєвого й мовного мислення.

Метою дисертаційної роботи постає дослідження функціонально-семантичних і прагматично-інтенційних особливостей неповних утворень в умовах комунікативної діяльності та встановлення ядерних / периферійних виявів неповноти в адресатно-адресатних умовах.

Завдання:

1) доповнити опис неповного речення, реалізований попередниками, як основної багатаспектної синтаксичної одиниці;

2) простежити еволюцію лінгвістичних поглядів на неповне речення та визначити його статус;

3) охарактеризувати семантико-синтаксичну структуру неповних речень, визначити особливості її складників;

4) диференціювати семантико-функціональні типи неповних речень;

5) виявити основні прагматичні типи речень в аспекті їх неповноти і кореляції / некореляції з відповідною мовленнєвою ситуацією;

6) установити особливості неповноти речень з різним інтенційним характером.

Захист: 28 березня 2007 р.

НАЛИВАЙКО

Юлія Юрїївна

Дата і місце народження: 2 вересня 1975 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1997 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література"

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький інститут психології і підприємництва, доцент кафедри гуманітарних дисциплін.

Тема дисертації:
"Синкретизм у системі членів речення"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СИНКРЕТИЗМ У СИСТЕМІ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ.

- 1.1. Поняття синкретизму в лінгвістиці.
- 1.2. Місце другорядних членів речення синкретичного типу в системі синтаксичних одиниць.
- 1.3. Причини появи явища синкретизму в системі другорядних членів речення.

РОЗДІЛ II. ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ І СИНКРЕТИЗМ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ.

- 2.1. Взаємозалежність синкретичної семантики членів речення і типів синтаксичного зв'язку.
- 2.2. Аспекти синтаксису та особливості співвідношення компонентів словосполучення та членів речення.
- 2.3. Предикативне означення (дуплексив): синкретизм семантики або синкретизм функції.
- 2.4. Особливості вияву синкретизму на рівні детермінантів.

РОЗДІЛ III. ОЗНАЧАЛЬНО-ОБСТАВИННИЙ І ОБ'ЄКТНО-ОЗНАЧАЛЬНО-ОБСТАВИННИЙ СИНКРЕТИЗМ.

- 3.1. Роль прийменника у формуванні синкретичного значення другорядного члена речення.
- 3.2. Об'єктно-означальний синкретизм у системі другорядних членів речення.
- 3.3. Об'єктно-означально-обставинний синкретизм у системі другорядних членів речення.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження зумовлюється недостатністю вивчення інноваційних мовних явищ, яким залишається явище синкретизму, існування великої кількості різноманітних, часто протилежних концепцій і підходів до виділення та класифікації членів речення синкретичного типу, а також відсутністю єдиної класифікації синкретичних членів речення.

Метою дослідження є всебічна характеристика явища синкретизму в системі другорядних членів речення зі встановленням особливостей формально-граматичного і семантико-синтаксичного виявів таких членів речення.

Завдання:

- 1) простежити еволюцію лінгвістичних поглядів на явище синкретизму;
- 2) з'ясувати сутність явища синкретизму та причини виникнення синкретизму в системі другорядних членів речення;
- 3) охарактеризувати особливості термінологічного апарату у позначенні синкретизму на синтаксичному рівні мови;
- 4) виявити взаємозв'язок синкретизму частин мови та членів речення;
- 5) встановити особливості співвідношення синкретичної семантики членів речення й типів синтаксичного зв'язку;
- 6) визначити специфіку реалізації синкретичної семантики в дуплексивах, детермінантах з простеженням особливостей співвідношення функціональних і значеннєвих параметрів;
- 7) подати кваліфікацію реалізації основних / неосновних типів об'єктно-означального й об'єктно-обставинного синкретизму в структурі простого речення і виявити класифікаційні закономірності об'єктно-означально-обставинних і об'єктно-означальних конструкцій.

Захист: 7 червня 2007 р.

КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА
Жанна Володимирівна

Дата і місце народження: 12 липня 1982 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2004 р. – Донецький національний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький національний університет, філологічний факультет, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики.

Тема дисертації:
"Концепт життя в українській фраземіці"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА КОНЦЕПТ.

- 1.1. Основні вектори інтерпретації концепту.
- 1.2. Концепт як продукт діяльності людської свідомості.
- 1.3. Структура концепту.
- 1.4. Концептуалізація та концептуальна система.

РОЗДІЛ II. КОНЦЕПТ ЖИТТЯ: ПЕРШИЙ РІВЕНЬ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.

- 2.1. Проблеми когнітивної лінгвістики та спосіб номінації концепту ЖИТТЯ.
- 2.2. Формування ядра та периферії концепту ЖИТТЯ.
- 2.3. Ідеографічне структурування концепту ЖИТТЯ.
- 2.4. Характер взаємозв'язків між елементами структури.
- 2.5. Концепт ЖИТТЯ в загальній концептуальній схемі.

РОЗДІЛ III. КОНЦЕПТ ЖИТТЯ: ДРУГИЙ РІВЕНЬ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.

- 3.1. Національно-культурна специфіка концепту ЖИТТЯ.
- 3.2. Класифікаційні параметри концепту ЖИТТЯ.

ВИСНОВКИ

Актуальність обраної теми дисертації зумовлюють поширення всебічних векторів інтерпретації *концепту* в науковій літературі останніх десятиліть як одиниць, що можуть поєднувати універсальну і національну специфіку, необхідність вивчення особливостей структурування концептів і встановлення їхньої взаємодії. Крім того, в україністиці ще не було спеціальних праць, присвячених проблемам номінації, формування та модифікації обсягу змісту, ідеографічному розгортанню структури та класифікаційним параметрам концепту ЖИТТЯ, репрезентованого фраземами.

Мета роботи – виявити й окреслити національно-культурну специфіку концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці на всіх рівнях концептуалізації.

Завдання:

- 1) простежити еволюцію поглядів на *концепт*, його тлумачення, окреслити диференціатори та напрацювати власну дефініцію;
- 2) установити критерії розмежування термінологічних одиниць, близьких за своєю природою: *концепт, поняття, лексичне значення, фрейм, гештальт, сценарій* і т.ін.;
- 3) з'ясувати засоби номінації концептів, зокрема концепту ЖИТТЯ;
- 4) охарактеризувати ядро та периферію концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці;
- 5) висвітлити ендоконсистенцію концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці;
- 6) виявити структурні особливості концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці та характер взаємозв'язків між елементами структури;
- 7) визначити місце концепту ЖИТТЯ в загальній концептуальній схемі;
- 8) шляхом аналізу фонові інформації встановити асоціативно-образний комплекс концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці;
- 9) опрацювати поетапну класифікацію концепту з опертям на концепт ЖИТТЯ.

Захист: 22 травня 2008 р.

МАЛЯВІН
Андрій Олексійович

Дата і місце народження: 8 липня 1969 р., м. Макіївка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1995 р. – Донецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Донецький національний університет, філологічний факультет, асистент кафедри української мови та прикладної лінгвістики.

Тема дисертації:
"Категорія умови: функціонально-когнітивний аспект"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. СТАТУС КАТЕГОРІЇ УМОВИ В МОВНІЙ СИСТЕМІ.

- 1.1. Основні підходи до кваліфікаційних ознак категорії умови й природи умовного зв'язку.
- 1.2. Категорія умови в ієрархії граматичних категорій.
 - 1.2.1. Методологія виділення категорійного значення (семантики).
 - 1.2.2. Взаємодія категорійної семантики умови з семантикою мети.
 - 1.2.3. Взаємодія категорійної семантики умови з семантикою причини, наслідку.
- 1.3. Логіко-філософські основи відношень умови.
 - 1.3.1. Судження зі значенням умови.
 - 1.3.2. "Умова" як форма мислення і форма мови.
- 1.4. Структура і засоби реалізації категорії умови.
 - 1.4.1. Складнопідрядні речення як репрезентанти категорійної семантики умови.
 - 1.4.2. Прості ускладнені речення як реалізатори категорійної семантики умови.
 - 1.4.3. Прості речення як репрезентанти категорійної семантики умови.
 - 1.4.4. Надфразна єдність як засіб вираження категорійної семантики умови.

РОЗДІЛ II. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КАТЕГОРІЇ УМОВИ.

- 2.1. Функціональний напрям у сучасній науково-лінгвістичній парадигмі.
 - 2.1.1. Основні принципи функціонального опису мовних явищ.
 - 2.1.2. Поняття функції, функції мови і мовленнєва діяльність.
 - 2.1.3. Функціонально-семантичні поля і поняттєві категорії.
- 2.2. Категорія умови в аспекті функціонально-комунікативного синтаксису.
 - 2.2.1. Функціонально-комунікативний підхід в лінгвістиці та поняття "мовленнєвий акт".
 - 2.2.2. Відношення умови в аспекті функціонально-комунікативного вивчення мови.
- 2.3. Імплицитне / експліцитне вираження семантики умови.
- 2.4. Закономірності трансформацій речень зі значенням умови.
- 2.5. Особливості парадигми речень зі значенням умови.

РОЗДІЛ III. КОНЦЕПТ "УМОВА": ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ І СТАТУС У НАЦІОНАЛЬНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ.

- 3.1. Когнітивний напрям: основні поняття, методика аналізу.
 - 3.1.1. Людський чинник як головний теоретичний постулат сучасної лінгвістики.
 - 3.1.2. Метод когнітивної лінгвістики.
 - 3.1.3. Когнітивний підхід в лінгвістиці.
 - 3.1.4. Основні поняття когнітивної лінгвістики.
 - 3.1.5. Модель когнітивної обробки знань і механізми мовного спілкування.
- 3.2. Семантичні зрушення значення умови як мовний засіб концептуалізації знань.
- 3.3. Когнітивна інтерпретація категорії умови.
 - 3.3.1. Когнітивні параметри концепту "умова" в українській національно-мовній картині світу.
 - 3.3.2. Конструкції зі значенням умови vs когнітивний простір.

ВИСНОВКИ

Актуальність наукового дослідження визначається відсутністю монографічного опису засобів реалізації категорії умови у функціонально-когнітивному аспекті, необхідністю систематизації лінгвістичних знань щодо заявленої функціонально-семантичної категорії; недостатньо дослідженими видаються саме когнітивні аспекти умовності, сутність якої забезпечує їй чільне місце в колі інтересів лінгвістики, логіки, філософії, психології та ін.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей реалізації категорії умови в мові й мовленні задля окреслення її функціонально-когнітивних параметрів.

Завдання:

- 1) простежити еволюцію поглядів на категорію умови та природу умовного зв'язку;
- 2) визначити місце умови в парадигматичній системі категорій української мови;
- 3) проаналізувати формальні вияви категорійної семантики умови;
- 4) охарактеризувати структурно-функціональну специфіку синтаксичних конструкцій зі значенням умови;
- 5) з'ясувати особливості імпліцитної та експліцитної реалізації умовного змісту в різних синтаксичних структурах;
- 6) виявити когнітивний потенціал категорії умови, простеживши зв'язок категорії умови з когнітивним простором особи, колективу й нації.

Захист: 5 червня 2008 р.

СИТЕНКО
Ольга Олександрівна

Дата і місце народження: 21 червня 1978 р., м. Горлівка Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2000 р. – Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, "Англійська, німецька мова та зарубіжна література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, перекладацький факультет, викладач кафедри граматики і практики мовлення.

Тема дисертації:

"Функціонально-семантичне поле здрібнілості в слов'янських та германських мовах"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ДЕМІНУТИВНОСТІ.

- 1.1. Загальна характеристика функціонального напрямку у граматиці.
- 1.2. Загальнотеоретичне тлумачення концепту "поле". Функціонально-семантичне поле як спосіб дескрипції мови.
- 1.3. Статус і диференційні ознаки демінутивних утворень: універсальність та квалітативність.
- 1.4. Системно-структурний опис категорії демінутивності як функціонально-семантичного поля. Архітектоніка функціонально-семантичного поля демінутивності.

РОЗДІЛ II. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ДЕМІНУТИВНОСТІ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ.

- 2.1. Семантика ядерного компонента функціонально-семантичного поля демінутивності та особливості її вияву.
- 2.2. Вторинна семантика демінутивних одиниць та особливості її вияву.
- 2.3. Функціонально-семантична характерологія зменшено-оцінних одиниць функціонально-семантичного поля демінутивності в слов'янських мовах.

РОЗДІЛ III. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ДЕМІНУТИВНОСТІ В ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ.

- 3.1. Семантика ядерного компонента функціонально-семантичного поля демінутивності та особливості її вияву.
- 3.2. Вторинна семантика демінутивних одиниць та особливості її вияву.
- 3.3. Функціонально-семантична характерологія зменшено-оцінних одиниць функціонально-семантичного поля демінутивності в германських мовах.

ВИСНОВКИ

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена декількома чинниками, передусім, дискусійністю щодо статусу демінутивних одиниць, відсутністю праць, присвячених комплексному загальнотеоретичному аналізу ФСП демінутивності в аспекті частиномовної конкретизації проблеми на матеріалі іменникових, прикметникових, займенникових, числівникових, дієслівних, прислівникових та вигуків форм, а також на інших мовних рівнях у слов'янських та германських мовах, невизначеністю термінологічного апарату досліджуваної проблеми.

Мета дисертації полягає у комплексному аналізі демінутивних одиниць у функціонально-семантичному польовому вимірі на матеріалі слов'янських та германських мов (української, російської, англійської та німецької), визначенні їхніх семантичних, структурних, типологічних характеристик та встановленні загальнотеоретичних показників цих форм.

Завдання:

- 1) проаналізувати, систематизувати термінологічний апарат загальнотеоретичного розгляду ФСП демінутивності та з'ясувати статус категорії демінутивності в системі граматичних категорій;
- 2) визначити критерії виділення ядерних / неядерних площин ФСП демінутивності в слов'янських та германських мовах;
- 3) виявити ієрархію форм демінутивної ознаки в українській, російській, англійській та німецькій мовах;
- 4) проаналізувати особливості парадигматичної структури ФСП демінутивності в аналізованих мовах;
- 5) описати синтетичні й аналітичні засоби вираження ФСП демінутивності різними частинами мови на матеріалі досліджуваних мов;
- 6) простежити продуктивність словотвірних засобів утворення демінутивних форм;

7) виявити функціонально-стилістичні особливості форм демінутивності в межах ФСП у слов'янських та германських мовах.

Захист: 5 червня 2008 р.

ЩЕПКА

Оксана Анатоліївна

Дата і місце народження: 27 лютого 1974 р., м. Маріуполь Донецької області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1996 р. – Бердянський державний педагогічний інститут, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Приазовський державний технічний університет, гуманітарний факультет, старший викладач кафедри українознавства.

Тема дисертації:

"Функціонально-семантичне поле компаративності"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА КОМПАРАТИВНІСТЬ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ.

- 1.1. Концепція функціонально-семантичного поля.
- 1.2. Статус функціонально-семантичного поля компаративності.

РОЗДІЛ II. МІКРОПОЛЕ ПОДІБНОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КОМПАРАТИВНОСТІ.

- 2.1. Структура мікрополя подібності.
- 2.2. Принципи членування мікрополя подібності на мікрополя нижчих ступенів.
- 2.3. Мікрополе реальної подібності.
- 2.4. Мікрополе ірреальної подібності.
- 2.5. Метафора як конститuent мікрополя подібності.

РОЗДІЛ III. МІКРОПОЛЕ ВІДМІННОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КОМПАРАТИВНОСТІ.

- 3.1. Структура мікрополя.
- 3.2. Мікрополе суперіорності.
- 3.3. Мікрополе інферіорності.
- 3.4. Мовні засоби вираження компаративних відношень у структурі мікрополя відмінності.
- 3.5. Компаратив як основний репрезентант компаративної семантики.
- 3.6. Словотвірні категорії прикметника у форматі вираження компаративності.
- 3.7. Категорія об'єктивної зменшеності / збільшеності як засіб вираження відношень відмінності.

ВИСНОВКИ

Актуальність наукового дослідження зумовлена необхідністю детального вивчення ФСПК, аналізу й класифікації різнорівневих мовних засобів вираження компаративних відношень в українській мові та потребою структурування ФСПК в українській мові.

Мета дисертаційної роботи – виявити засоби вираження компаративності в українській мові на усіх її ярусах, простежити специфіку структури ФСПК, установити його ядерні, напівпериферійні, периферійні зони, визначити типологічно-диференційні ознаки.

Завдання:

- 1) з'ясувати зміст поняття ФСПК;
- 2) окреслити структуру ФСПК;
- 3) визначити тип ФСПК;
- 4) дослідити наявні у мові засоби вираження компаративності та проаналізувати особливості їхнього функціонування;
- 5) охарактеризувати засоби вираження ядерних, напівпериферійних, периферійних зон ФСПК;
- 6) описати особливості структури мікрополів ФСПК;
- 7) виявити співвідношення / неспіввідношення та експлікації / імплікації компаративності.

Захист: 19 грудня 2008 р.

ПУТІЛІНА
Оксана Леонідівна

Дата і місце народження: 2 червня 1981 р., м. Донецьк

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2003 р. – *Донецький національний університет, "Українська мова та література"*.

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький національний університет, філологічний факультет, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики.*

Тема дисертації:

"Семантичний об'єкт і типи його вияву в сучасних українській та англійській мовах"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ВІДМІНОК ЯК КОМПОНЕНТ І ГЛИБИННОГО І ПОВЕРХНЕВОГО РІВНІВ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЧЕННЯ ТА РЕГУЛЯРНИЙ ВИРАЗНИК ОБ'ЄКТА.

- 1.1. Витоки відмінкової граматики.
- 1.2. Універсальна граMATика і поняття універсалії у відмінковій граматиці.
- 1.3. Категорія відмінка у світлі традиційної, універсальної, генеративної та відмінкової граматики.
- 1.4. Взаємодія граMATичних форм дієслова й імені як визначальних компонентів формування структури речення у відмінковій граматиці у типології реалізації об'єкта.
- 1.5. Особливості семантичного підходу до сполучуваності, прогнозування пропозиційної структури речення у відмінковій граматиці і позиційно-відмінкового вияву об'єкта.
- 1.6. Глибинний відмінок і структура речення.

РОЗДІЛ II. СЕМАТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ У СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО АНГЛІЙСЬКОГО РЕЧЕННЯ.

- 2.1. Глибинні відмінки і система поверхневих відмінкових (прийменникових і безприйменникових) форм в англійській мові.
- 2.2. Об'єктна семантика і категорія транзитивності в англійській мові.
- 2.3. Семантика об'єкта у формально простому і семантично складному англійському реченні.
 - 2.3.1. Об'єктний відмінок з інфінітивом.
 - 2.3.2. Спеціалізовані синтаксичні комплекси з дієприкметником.
 - 2.3.3. Конструкції з герундієм.
 - 2.3.4. Семантика об'єкта і категорія стану.
 - 2.3.5. Структури з модальними дієсловами.
- 2.4. Об'єктні відмінки в структурі англійського складного речення.
 - 2.4.1. Ускладнення структури пропозиції.
 - 2.4.2. Лексична і граMATична сполучуваність компонентів речення.
 - 2.4.3. Складнопідрядні речення з конектором *I mean*.
 - 2.4.4. Складнопідрядні речення з кількома підрядними.

РОЗДІЛ III. ПОЗИЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕМАТИЧНОГО ОБ'ЄКТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

- 3.1. Варіювання поверхневих відмінкових форм зі значенням об'єкта.
 - 3.1.1. Інваріантна об'єктна функція знахідного відмінка (без прийменника).
 - 3.1.2. Об'єктна спеціалізація родового відмінка (взаємодія родового і знахідного відмінків).
 - 3.1.3. Орудний відмінок з об'єктним значенням.
 - 3.1.4. Давальний відмінок об'єкта.
 - 3.1.5. Морфолого-синтаксичні форми відмінків з об'єктним значенням (родовий і знахідний відмінки).
 - 3.1.6. Вторинна об'єктна функція місцевого відмінка.
 - 3.1.7. Називний відмінок вторинного об'єкта.
- 3.2. Функція інфінітива у формуванні предикатного об'єкта.
- 3.3. Прогнозувальна роль прислівникових форм у репрезентації глибинного об'єктного значення.
- 3.4. Безособове речення й семантика об'єкта.
- 3.5. Реалізація об'єктного значення в межах складного речення.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження мотивована відкритістю питання семантичної диференціації семантики об'єкта на глибинному рівні в українській та англійській мовах у контрастивному аспекті, а також суттєвим є встановлення варіювання виявів формальної реалізації об'єктного значення в обох мовах.

Метою дисертації є встановлення закономірностей формально-поверхневих виявів семантичного об'єкта і визначення обсягів його формально-граматичного і семантичного варіювання в сучасних українській та англійській мовах шляхом зіставного аналізу в межах відмінкової граматики.

Завдання:

1) кваліфікування об'єкта як специфічного типу семантичних відношень на рівні речення, характеристика синкретичної природи семантичного об'єкта у відмінковій граматиці;

2) простеження еволюції і встановлення сучасного стану відмінкової граматики як окремого напрямку лінгвістики з урахуванням когнітивної, генеративної, універсальної та функціональної лінгвістичних концепцій в аспекті категорії об'єкта;

3) обґрунтування ядерності речення в теорії відмінкової граматики і місця в ньому семантичного об'єкта;

4) аргументування відмінка як мовної універсали і простеження його інтегрального характеру в аспектах традиційної, універсальної, генеративної та відмінкової граматики із визначенням диференційних ознак об'єктних відмінків та обґрунтуванням їхнього категорійного статусу;

5) з'ясування специфіки наповнення об'єктних відмінків як семантичних інваріантів об'єкта на глибинному рівні в обох мовах;

6) встановлення закономірностей формально-граматичного вияву семантичного об'єкта на поверхневому рівні української та англійської мов, виявлення інваріантних засобів презентації глибинного об'єктного значення в кожній з досліджуваних мов;

7) визначення чинників впливу на реалізацію глибинної об'єктної семантики в сучасному українському й англійському реченнях.

Захист: 16 січня 2009 р.

КУЩ
Наталія Валеріївна

Дата і місце народження: *31 липня 1979 р., с. Тростянець Городоцького району Хмельницької області.*

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: *2000 р. – Слов'янський державний педагогічний інститут, "Педагогіка і методика середньої освіти, українська мова та література, зарубіжна література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Слов'янський державний педагогічний університет, філологічний факультет, асистент кафедри української мови та літератури.*

Тема дисертації:

"Прийменникова еквівалентність в граматиці: структура, семантика, функції"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРИЙМЕННИКОВОЇ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ.

1.1. Слово: основні підходи до вивчення.

1.2. Принципи виділення частин мови як лексико-граматичних класів слів.

1.3. Прийменник: історія вивчення, лексичні і формально-граматичні ознаки.

1.4. Еквівалентність як лінгвістичне явище.

РОЗДІЛ II. СТРУКТУРА ТА МОРФОЛОГІЯ ВИРАЖЕННЯ ПРИЙМЕННИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ.

2.1. Синтетичні прийменникові еквіваленти: особливості типології.

2.2. Відприслівникові синтетичні прийменникові еквіваленти.

2.3. Віддієслівні синтетичні прийменникові еквіваленти.

2.4. Проблема аналітизму прийменникових конструкцій у сучасному мовознавстві.

2.5. Відіменні аналітичні прийменникові еквіваленти.

2.6. Власне-відприслівникові аналітичні прийменникові еквіваленти.

2.7. Віддієслівні аналітичні прийменникові еквіваленти.

РОЗДІЛ III. СЕΜΑΝТИКА ПРИЙМЕННИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ.

3.1. Основи семантичної типології прийменникових еквівалентів.

3.2. Обставинні прийменникові еквіваленти.

3.3. Атрибутивні прийменникові еквіваленти.

ВИСНОВКИ

Актуальність порушеної проблеми мотивована неоднозначністю поглядів на явище еквівалентності взагалі та на еквівалентність окремих частин мови, прийменників зокрема, та необхідністю встановлення диференційних ознак, особливо прийменникових. На окрему увагу заслуговують аналітичні засоби зв'язку – еквіваленти службових слів, статус яких до сьогодні залишається без чіткого визначення, критеріїв виділення. Вивчення потребують прийменникові еквіваленти щодо структури, особливостей вираження, семантичних можливостей, функційно-комунікативної специфіки, оскільки механізм встановлення еквівалентності дозволяє простежити закономірності між частиномовних взаємозв'язків і взаємовпливів.

Метою дослідження є структурно-семантичний аналіз прийменникових еквівалентів з послідовним з'ясуванням їхнього походження і семантичних типів.

Завдання:

- 1) проаналізувати еволюцію поглядів на еквівалентність слова і сформулювати основні теоретичні та практичні засади у вивченні прийменникових еквівалентів;
- 2) становити специфіку творення, умови переходу самостійних частин мови у службові;
- 3) дослідити структурні особливості однокомпонентних і багатокомпонентних прийменникових еквівалентів і визначити розряди прийменникових еквівалентів за походженням;
- 4) визначити обсяг і межі синтетичних та аналітичних прийменникових еквівалентів;
- 5) з'ясувати семантико-функційну типологію прийменникових еквівалентів;
- 6) розкрити роль і місце допоміжних компонентів у формуванні семантики аналітичних прийменникових еквівалентів;
- 7) виявити основні чинники, що впливають на нормативне / ненормативне вживання прийменникових еквівалентів.

Захист: 17 лютого 2009 р.

ЛУЦЕНКО
Олена Анатоліївна

Дата і місце народження: 13 січня 1973 р., м. Донецьк.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 2003 р. – *Донецький національний університет, "Українська мова та література".*

Місце роботи на сьогодні, посада: *Донецький національний університет, філологічний факультет, молодший науковий співробітник кафедри української мови та прикладної лінгвістики.*

Тема дисертації:

"Функціональні різновиди прислівних складнопідрядних речень у художніх текстах"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ТЕКСТОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИСЛІВНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ.

1.1. Текстотвірні категорії в їхньому співвідношенні з прислівними складнопідрядними реченнями.

1.2. Еволюція поглядів на складнопідрядні речення з підрядними прислівними.

1.3. Прислівні складнопідрядні речення як диференційна ознака художнього тексту.

РОЗДІЛ II. ФУНКЦІОНАЛЬНІ РІЗНОВИДИ ВЛАСНЕ-ПРИСЛІВНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У СТРУКТУРІ ХІДОЖНЬОГО ТЕКСТУ.

2.1. Типові різновиди складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними в ідіостилі А. Дімарова, В. Дрозда, П. Загребельного.

2.2. Функціональна семантика складнопідрядних речень з підрядними присубстантивно-атрибутивними в художньому стилі.

2.3. Особливості семантики опорного компаратива у відображенні внутрішнього і фізичного стану персонажа у складнопідрядних реченнях з підрядними прикомпаративними.

2.4. Складнопідрядні речення з підрядними локативними у вираженні цілеспрямування, переміщення.

РОЗДІЛ III. ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ПРИСЛІВНО-КОРЕЛЯЦІЙНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ.

3.1. Функціональні вияви складнопідрядних речень з підрядними симетричної будови.

3.1.1. Різновиди речень субстанційної семантики на позначення істот та предметів, подій у художньому тексті.

3.1.2. Типи речень ад'єктивної семантики в описах характеру персонажів художнього твору.

- 3.1.3. Роль речень адвербіальної семантики у відображенні просторових відношень у художньому тексті.
- 3.2. Складнопідрядні речення асиметричної будови в реалізації внутрішньотекстової модально-оцінної семантики.
- 3.3. Функціональні різновиди складнопідрядних речень псевдосиметричної будови у мовленні персонажів.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження зумовлена тим, що на цей час у сучасній лінгвістиці немає належного аналізу своєрідності семантики конструкцій з власне-прислівними підрядними частинами та прислівно-кореляційним підрядним зв'язком у художньому тексті. Існують суттєві розбіжності й у класифікації СПР загалом. Необхідність багатоаспектного опису прислівних СПР є очевидною. З-поміж різноманітності аспектів традиційно можна виділити логічний, структурний, семантичний, комунікативний. Взаємозв'язок цих аспектів аналізу доведено неодноразово, але надзвичайно важливим і актуальним постає дослідження прислівних СПР у структурі тексту з простеженням функціонально-композиційного аспекту і виявом стилістичного навантаження і текстотвірного потенціалу цих структур.

Мета дисертації – дослідити структуру, семантику і функціональні типи прислівних складнопідрядних структур у художньому стилі з простеженням їхнього текстотвірного потенціалу.

Завдання:

- 1) виявити особливості семантичних типів власне-прислівних і прислівно-кореляційних речень зі з'ясуванням еволюції лінгвістичних поглядів на прислівні СПР і їхній статус у синтаксичній системі;
- 2) встановити особливості структури прислівних СПР у художніх текстах;
- 3) визначити специфіку внутрішньореченневих сполучувальних та співвідносних засобів, семантику опорних слів;
- 4) розкрити текстотвірні функції прислівних СПР і з'ясувати їхні функційно-семантичні парадигми;
- 5) охарактеризувати кількісні параметри семантичних класів прислівних СПР у художніх текстах з опорою на відповідний структурний і семантичний тип як показник стилю автора;
- 6) виявити статус прислівних СПР як визначальників авторського стилю.

Захист: 20 травня 2009 р.

ДОКТОРАНТИ:

КОЧАН

Ірина Миколаївна

Дата і місце народження: 3 березня 1949 р., м. Львів.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1971 р. – Львівський державний університет імені І. Франка, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Львівський національний університет імені І. Франка, філологічний факультет, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства.

Тема дисертації:

"Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. НАУКОВІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ МІЖНАРОДНИХ КОМПОНЕНТІВ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ.

- 1.1. Проблема національного і запозиченого в мові.
 - 1.1.1. Слова-інтернаціоналізми – особливий тип запозичень.
 - 1.1.2. Запозичені слова і лексикографічна практика.
- 1.2. Компонент і терміноелемент як одиниці дослідження.
 - 1.2.1. Терміноелементи й компоненти у науковій лексиці.
 - 1.2.2. Статус міжнародних елементів.
 - 1.2.3. Модифікація основ з міжнародними кореневими компонентами.

РОЗДІЛ II. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СЛІВ З МКК.

- 2.1. Парадигматика слів з міжнародними кореневими компонентами: лексико-семантичні групи термінів як показник системності.

- 2.2. Синтагматика термінів з міжнародними компонентами як фактор їх системності.
- 2.3. Творення термінів з міжнародними компонентами.
 - 2.3.1. Використання іншомовних слів з міжнародними компонентами для найменування нових понять: ономасіологічний та семасіологічний аспекти.
 - 2.3.2. Використання терміноелементів іншомовного походження як словотворчих засобів чи твірних слів в українському словотворенні.
- 2.4. Термінологічна норма і проблема кодифікації термінів з міжнародними компонентами.
 - 2.4.1. Трактуння термінологічної норми в науці.
 - 2.4.2. Термінологічна норма і слова з МКК.
 - 2.4.3. Кодифікація термінів з МКК.

РОЗДІЛ III. СПЕЦИФІКА КОМПОНЕНТІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

- 3.1. Дослідження слів з міжнародними компонентами у сучасному мовознавстві.
- 3.2. Специфіка препозиційних компонентів іншомовного походження у сучасній українській терміносистемі: джерела запозичень, етимологія, фіксація, семантичні та граматичні модифікації.
- 3.3. Постпозиційні компоненти: джерела запозичень, етимологія, фіксація, семантичні й граматичні модифікації.
- 3.4. Специфіка компонентів, що можуть уживатися у пре- і постпозиціях: джерела запозичень, етимологія, фіксація, семантичні модифікації.

ВИСНОВКИ

Актуальність теми зумовлена тим, що слова з МКК і самі компоненти в такому обсязі ще не були об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження. Їх опис дозволив виявити специфіку кожного з них, позицію та функцію у слові (класифікаційну чи орієнтаційну), принципи систематизації кореневих та лексичних одиниць, їх системні ознаки. Цілісна картина слів, побудованих із класичних коренів, в українській мові на певному часовому зрізі (протягом ХХ століття) демонструє їхню статику та динаміку (зростання чи зменшення кількості лексем з тим чи іншим міжнародним елементом, зміну семантичної структури, маневрування між різними терміносистемами).

Мета дослідження – виявити на широкій джерельній базі загальний обсяг слів з МКК у сучасній українській мові, з'ясувати їхню системну організацію і сфери функціонування, встановити специфіку динаміки їхніх форми та змісту в межах одного століття (від поч. ХХ – до поч. ХХІ), особливості творення і закономірності кодифікації.

Завдання:

- 1) проаналізувати різні лінгвістичні та соціолінгвістичні підходи до визначення статусу в лексиконі мови слів з міжнародними компонентами;
- 2) з'ясувати поняття компонента і терміноелемента в словах-інтернаціоналізмах;
- 3) визначити сумарну кількість терміноелементів у сучасній українській мові, встановлено кількісне співвідношення слів з такими компонентами в діахронії за галузями знань;
- 4) виявити позиційну прив'язаність МКК, їх роль у системній організації термінолексикону;
- 5) простежити особливості системної організації міжнародних терміноелементів на рівні синтагматики та парадигматики, змісту та форми;
- 6) проаналізувати закономірності фіксації слів з МКК у словниках різних типів (тлумачних, іншомовних слів, орфографічних, термінологічних, перекладних);
- 7) розглянути динаміку семантичної структури термінів з міжнародними терміноелементами на парадигматичних та синтагматичних осях;
- 8) схарактеризувати активність появи слів з МКК та продуктивність кожного з розглядуваних міжнародних компонентів;
- 9) розглянути доцільність чи недоцільність використання лексем з міжнародними компонентами в сучасній українській мові;
- 10) описати моделі творення термінів на базі МКК у семасіологічному й ономасіологічному аспектах;
- 11) встановити прогностичні моделі кодифікації термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові.

Захист: 21 червня 2006 р.

СКАБ
Марія Василівна

Дата і місце народження: 30 липня 1958 р. – с. Полноват Березівського району Тюменської області.

Рік закінчення ВНЗ, спеціальність: 1980 р. – Чернівецький державний університет, "Українська мова та література".

Місце роботи на сьогодні, посада: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, філологічний факультет, доцент кафедри історії та культури української мови.

Тема дисертації:

"Концептуалізація сакральної сфери в українській мові"

План

ВСТУП

РОЗДІЛ I. РОЗГОРТАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ СЛОВА-ІМЕНІ КОНЦЕПТУ ЯК ВИЯВ ДИНАМІКИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ СФЕР ДІЙСНОСТІ В МОВІ.

- 1.1. Концепт як ментальна одиниця в когнітивній лінгвістиці.
 - 1.1.1. Поняття концепту в сучасному мовознавстві.
 - 1.1.2. Методика концептуального аналізу.
- 1.2. Семантичний простір слова як спосіб існування змісту лексеми.
 - 1.2.1. Використання терміна *простір* у лінгвістиці.
 - 1.2.2. Поняття семантичного простору слова.
 - 1.2.3. Семантичний простір слова в парадигматиці та синтагматиці мови.
 - 1.2.4. Семантичний простір слова в діахронному та синхронному аспектах.
 - 1.2.5. Семантичний простір слова у мові та мовленні.
 - 1.2.6. Семантичний простір слова і денотат.
- 1.3. Дослідження концепту через аналіз розгортання семантичного простору слова.
- 1.4. Сакральне і людина. Душа як одне із ключових понять Сакрального.
- 1.5. Дослідження динаміки розвитку сакральної сфери атомарним шляхом: макроконцепт ДУША як компонент сакральності.
- 1.6. Душа як об'єкт вивчення різних наук.

РОЗДІЛ II. ПАРАДИГМАТИЧНИЙ ВИМІР СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ ІМЕНІ КОНЦЕПТУ ЯК СПОСІБ ЙОГО ВЕРБАЛІЗАЦІЇ.

- 2.1. Етимологічне значення слова як його первинне значення.
- 2.2. Розгортання семантичної структури лексеми *душа* в Книзі Буття.
- 2.3. Відбиття семантичної структури лексеми *душа* у фольклорі як джерелі фіксації дописемного періоду розвитку мови.
- 2.4. Розгортання семантичної структури слова у процесі історичного розвитку мови.
 - 2.4.1. Розвиток семантичної структури слова *душа* в українській мові (на матеріалі лексикографічних праць).
 - 2.4.2. Розвиток семантичної структури слова *душа* в українській мові (на матеріалі текстів художньої літератури).
 - 2.4.2.1. Функціонування семантичної структури лексеми *душа* у староукраїнській мові.
 - 2.4.2.2. Функціонування семантичної структури слова *душа* у новій українській мові.
- 2.5. Структура макроконцепту ДУША та його стосунки з іншими концептами сакральної і несакральної сфер за даними парадигматичного виміру.
 - 2.5.1. Парадигматичні відношення *душа* – *дух* як засіб вираження стосунків концептів ДУША і ДУХ.
 - 2.5.2. Парадигматичні відношення *душа* – *серце* як засіб вираження стосунків концептів ДУША – СЕРЦЕ.
 - 2.5.3. Парадигматичні відношення *душа* – *психіка* як засіб вираження стосунків однойменних концептів.
 - 2.5.4. Парадигматичні відношення *душа* – *совість* як засіб вираження стосунків концептів ДУША – СОВІСТЬ.
 - 2.5.5. Парадигматичні відношення *душа* – *присяга* як засіб вираження стосунків однойменних концептів.
 - 2.5.6. Парадигматичні відношення *душа* – *людина* як засіб вираження стосунків концептів ДУША – ЛЮДИНА.

2.5.7.Парадигматичні відношення *душа – життя* як засіб вираження стосунків однойменних концептів.

РОЗДІЛ ІІІ. СЛОВОТВІРНИЙ ВИМІР СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ ІМЕНІ КОНЦЕПТУ ЯК СПОСІБ ЙОГО ВЕРБАЛІЗАЦІЇ.

- 3.1. Похідні як засіб виявлення активності та важливості слова в мові.
- 3.2. Змінність набору похідних у процесі розвитку мови.
 - 3.2.1. Похідні від лексеми *душа* в українській лексикографії.
 - 3.2.2. Похідні від лексеми *душа* в українському фольклорі та творах українських письменників.
 - 3.2.2.1. Похідні від лексеми *душа* у фольклорі.
 - 3.2.2.2. Похідні від лексеми *душа* у староукраїнській мові.
 - 3.2.2.3. Похідні від лексеми *душа* у новій українській мові.
- 3.3. Співвідношення загальнономовного та оказіонального у словотвірному гнізді з вершиною *душа*
- 3.4. Структура макроконцепту ДУША та його стосунки з іншими концептами сакральної і несакральної сфер за даними словотвірного виміру.

РОЗДІЛ ІV. СИНТАГМАТИЧНИЙ ВИМІР СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ ІМЕНІ КОНЦЕПТУ ЯК СПОСІБ ЙОГО ВЕРБАЛІЗАЦІЇ.

- 4.1. Функціонування лексеми *душа* у складі вільних словосполук.
- 4.2. Лексема *душа* у складі фразеологізованих сполучень слів.
- 4.3. Означення до слова-імені концепту *душа* як концептовиражальний компонент.
- 4.4. Ім'я концепту в складі порівняння.
 - 4.4.1. Душа як суб'єкт порівняння.
 - 4.4.2. Душа як об'єкт порівняння.
- 4.5. Образно-метафоричне вживання імені концепту.
- 4.6. Слово-ім'я концепту як символ.
- 4.7. Структура макроконцепту ДУША та його стосунки з іншими концептами сакральної і несакральної сфер за даними синтагматичного виміру.

РОЗДІЛ V. НАПРЯМИ РОЗГОРТАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ СЛОВА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ОСНОВНИХ СВІТОГЛЯДНИХ ПОЗИЦІЙ МОВЦІВ.

- 5.1. Суспільна детермінованість актуалізації фрагментів простору та виокремлення концептуальних ознак.
 - 5.1.1. Вплив релігійних вірувань на розвиток семантичного простору слова-імені концепту.
 - 5.1.2. Ставлення суспільства до релігії і розвиток та функціонування сакральних концептів.
- 5.2. Індивідуальне та загальнономовне у вираженні концепту
- 5.3. Проблема істинності (верифікації) зафіксованої мовою Інформації.
 - 5.3.1. Психолінгвістичний експеримент як шлях верифікації результатів дослідження.
 - 5.3.2. Використання екстралінгвістичних відомостей у вивченні сакральної сфери.
- 5.4. Аналіз динаміки концептуалізації певної сфери дійсності та прогнозування перспектив мовознавчих досліджень.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю спеціальних праць про формування концепту ДУША, який співвідноситься із двома світами – ідеальним та матеріальним та є чи не найкращим матеріалом для спостережень за динамікою концептуалізації усєї сакральної сфери. Актуальності дослідження сприяє й нинішня етнонаціональна ситуація: зростання національної самосвідомості населення, підвищене зацікавлення витоками традиційної культури, етнічної історії тощо.

Мета роботи – проаналізувати динаміку концептуалізації сакральної сфери в українській мові на матеріалі функціонування семантичного простору лексеми *душа* через дослідження зміни способів категоризації – систематизації значень слів у мовній свідомості українців.

Завдання:

- 1) виробити методику концептуального аналізу, яка давала б змогу на основі об'єктивних формальних ознак розглянути динаміку концептуалізації фрагмента мовної картини світу;
- 2) виявити особливості розвитку семантичної структури аналізованого слова-імені концепту впродовж усього періоду розвитку української мови, установити тенденції семантичних змін, їхні причини;
- 3) дослідити роль семантико-парадигматичних відношень лексеми *душа* із лексемами *дух, серце, совість* та іншими в концептуалізації аналізованої сфери;
- 4) простежити закономірності формування та функціонування словотвірного гнізда з вершиною *душа*, виявити тенденції змін;
- 5) установити роль церковнослов'янської мови у процесах розвитку семантичної структури лексеми-імені концепту та словотвірного гнізда із вершиною *душа*;

6) проаналізувати вільні та стійкі словосполучення української мови із компонентом душа та похідними від нього, дослідити образно-метафоричне вживання лексеми імені концепту, а також семантичне навантаження аналізованого слова як об'єкта та суб'єкта порівняння, виявити тенденції їхнього використання;

7) з'ясувати когнітивні процеси, що зумовили появу описуваних мовних явищ, установити способи категоризації цього фрагмента мовної картини світу;

8) зробити висновки про основні механізми концептуалізації сакральної сфери з погляду її формування в наївно-побутовій та художній картинах світу та її впливу на сферу сакрального, специфіку вияву цих механізмів та тенденції їхнього розвитку в українській мові;

9) порівнявши результати аналізу мовних явищ з відомостями інших галузей знань, простежити істинність / міфічність прихованих за досліджуваним явищем уявлення, обґрунтувати ступінь достовірності тези про мову як скарбницю істинних знань.

Захист: 26 лютого 2009 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (м. Донецьк, Україна).

Бацевич Флорій Сергійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Бранднер Алеш – кандидат філологічних наук, доцент філософського факультету Інституту славістики Університету ім. Т.Г. Масарика (м. Брно, Чехія).

Важеніна Олена Григорівна – старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Виноградова Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Вінтонів Михайло Олексійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Всеволодова Майя Володимирівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови для іноземних студентів природничих факультетів Московського державного університету імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Росія).

Глушкова Галина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ (м. Донецьк, Україна).

Грещук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна).

Данилюк Ілля Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Домрачева Ірина Романівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Дорошенко Лариса Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології іноземних мов Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Зарицька Вікторія Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і методики їх викладання Донецького облППЮ (м. Донецьк, Україна).

Карпіловська Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О.Потебні НАН України (м. Київ, Україна).

Конюшкевич Марія Йосипівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови Гродненського державного університету (м. Гродно, Білорусь).

Космеда Тетяна Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, Україна).

Кочан Ірина Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету ім. І. Франка (м. Львів, Україна).

Кравченко Євдокія Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Краснобаєва-Чорна Жанна Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Куц Наталія Валеріївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Лешкова Наталія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Луценко Микола Олексійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Луценко Олена Анатоліївна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник НДЧ кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ляхур Чеслав – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російсько-польського порівняльного мовознавства Опольського університету (м. Ополь, Польща), професор Вищої школи маркетингового управління та іноземних мов (м. Катовіце, Польща).

Малявін Андрій Олексійович – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Мараховська Валентина Гаврилівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,

декан факультету слов'янських та германських мов Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Марченко Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Мацюк Галина Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Мозгунов Володимир Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Наливайко Юлія Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Донецького інституту психології та підприємництва (м. Донецьк, Україна).

Овчаренко Наталя Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та літератури, декан філологічного факультету Слов'янського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, Україна).

Оліфіренко Леся Вадимівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту ринку та соціальної політики (м. Донецьк, Україна).

Островська Людмила Станіславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького державного університету управління (м. Донецьк, Україна).

Пац Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, декан гуманітарного факультету Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Піддубська Інна Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Пономарьова Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

Попович Людмила – доктор філологічних наук, професор кафедри славистики Белградського університету (м. Белград, Сербія).

Путіліна Оксана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Радіонова Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Рибенюк Вікторія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту (м. Донецьк, Україна).

Риганова Вікторія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри практики іноземних мов Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Сафонова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Ситенко Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри граматики та практики мовлення Горлівського державного інституту іноземних мов (м. Горлівка, Україна).

Скаб Марія Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Скаб Мар'ян Стефанович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, Україна).

Сушинська Ірина Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту залізничного транспорту (м. Донецьк, Україна).

Шаповалова Наталя Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету (м. Донецьк, Україна).

Шапран Дар'я Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського (м. Донецьк, Україна).

Щепка Оксана Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь, Україна).

CONTENTS

INTRODUCTION		6
Karpilovska Yevgeniya	Those who go will come	6
SECTION I	Theory of Language	8
Brandner Alesh	Manifestations of Analytical Features in Modern Russian	8
Vsevolodova Maya	Language Picture of the World and Grammar	18
Karpilovska Yevgeniya	Secondary Nomination in the Modern Ukrainian Language: Tendencies of Development	27
Kushch Nataliya	Equivalence as a Linguistic Phenomenon (on the material of the contemporary Ukrainian language)	33
Lutsenko Nikolay	Etymological Versions (III)	36
Matsiuk Halyna	Social Nature of Language in Soviet Linguistics: the Concept of M. Marr	45
Rygovanova Viktoriya	Linguistic Personality Phenomenon	55
Skab Mariya	Problem of Truthfulness and Verification of the Information Fixed in Language	58
SECTION II	Current Problems of Morphology	64
Vynogradova Olga	Anti-member as a Basic Method of Locative Word Forms	64
Domracheva Iryna	Semantic and Grammatical Features of Functioning of Generalized-Collapsible Substantive	69
Doroshenko Larisa	Analytical Forms of the Irrelative Adverb and Attribute Measure Category in the Ukrainian Language	75
Koniushkevich Mariya	Somatisms in the Function of a Preposition (on the question of the limits of the personality category)	79
Lyakhur Cheslav	On Some Structural Features of Secondary Prepositions in the Polish Language	87
Piddubska Inna	The Main Principles of Transposition of Grammatical Forms	92
Rybenok Viktoriya	The Peculiarities of Forming the Aspective Correlation of the Verbs of Motion and Movement	97
Shchepka Oksana	Verbs with Comparative Semantics in the Current Ukrainian Language	
SECTION III	Theoretical Issues of Syntax	106
Balko Marina	Modern Investigations of Syntactic Constructions with a Word of Relative Semantics	106
Vintoniv Mykhaylo	Topical Articulation of Poly-predicative Composite Sentences	111
Leshkova Nataliya	Connection of Topic - Comment Relation and Speech Activity	114
Marakhovska Valentyna	Complex Sentences with Subordinate By-Comparative Clauses in the Paradigm of Models of Comparative Meaning	119
Marchenko Tatyana	Semantic-syntactic Typology of Incomplete Sentences (elimination of the substantival syntaxemes)	124
Nalyvaiko Yulia	Realization Peculiarities of «Syncretism - Homonymy» and «Syncretism - Polysemy» in the Parts of the Sentence	129
Ostrovska Ludmyla	Appositive Constructions in the System of Attributive Relations	132
Putilina Oksana	Dative as Formal and Surface Representative of Deep Objective Meanings in the Present-day Ukrainian Language in Comparison with the English One	136
Radionova Tetyana	Homogenous Sequences with a Generalizing Word: Structure and Function	140
Sytar Ganna	Descriptive Predicates with a Modal Component in Ukrainian: Structure and Semantics	145
SECTION IV	Functional Semantics of Lexical and Phraseological Units	152
Vazhenina Olena	Phraseological Allusion as Means for Creation of Art Humorous and Satirical Pragmatics in the Text	152
Kochan Iryna	Foreign Vocabulary in Modern Term Systems	158
Maliavin Andriy	Semantic Destruction of the Meaning of Condition as a Linguistic Means of Knowledge Conceptualisation	161
Mozgunov Volodymyr	Modality of Permission Predicates: Attempt of Explication	164
Ovcharenko Nataliya	Theoretical Premise of Terminological Systems Research (concerning modern Ukrainian terminology)	171

Pats Liubov	Transformation of Phraseological Units as a Means of Increasing Information Loading and Imagery in Artistic Texts	175
Skab Marian	Modern Ukrainians' Choice of the Nomination of a Speech Addressee (communication in higher education institutions)	178
Shapovalova Natalia	The Concept «Heart» in Ukrainian and Georgian National and Lingual Pictures of the World in Terms of Linguistic Universology	182
Shapran Dariya	Semantic Peculiarities of Ukrainian Marketing Terminological System	186
SECTION V	Word-Formation: Trends, Aspects of Study	191
Sytenko Olga	Desemantisation of Diminutive Units	191
Popovych Lydmyla	Deyksys Prefix and Place in the Categorical Situation of Localization (within comparable analysis of movement verb in the Serbian and Ukrainian)	194
SECTION VI	Problems of Text Linguistics, Discourse Studies, and Discourse Analysis	202
Batsevych Florij	Pragmatics of Singling Out the Expected: Particle хоч (хоча) in Literary Discourse	202
Kosmeda Tetiana	Discourse Words as a Core of the Communicative Strategy of the Scholar and Pedagogue as Reflected in the Speech Personality of A. P. Zahnitko	205
Kravchenko Evdokiya	New Word-formations in the Poetic Discourse of V. Stus in terms of A. Zahnitko's Artistic and Aesthetic Concept	210
Krasnobayeva-Chorna Zhanna	The Structure Type of Assessment Discourse (on the material of modern Ukrainian opinion)	216
Lutsenko Elena	Functional Variety of Pre-word Compound Sentences in Artistic Texts	222
Olifirenko Lesya	Irony, Satire and Sarcasm as a Kind of Comicality at Vasyl Stus's Language Aesthetics	228
Ponomaseva Liudmila	Typology as Basic Characteristics of Legal Discourse	232
Saphonova Nataliya	Modaleme as a Semantic and Pragmatic Marker of Subjective Modality in Drama Discourse	236
SECTION VII	Peculiarities of Ukrainian Dialects and Problems of Sociolinguistics	246
Greshuk Vasyl	Representative Groups of Huzul Dialects in Kolomyikas	246
Sushynska Irina	The Ukrainian Language in the Brazilian Diaspora: State and Status	250
SECTION VIII	Applied Linguistics: Trends and Aspects of Studies	254
Glushkova Galina	Methods for Reconstruction of Identity of the Artistic Language of Intellectual Drama of Tom Stoppard's "The Real Inspector Hound" Translation	254
Danyliuk Illya	Developing an Extended Filter for an Electronic Data Basis	259
SECTION IX	Topical Problems of Methods of Teaching the Language	267
Zarytska Viktoriya	Humanisation of Education and Upbringing Process as a Demand of the Time	267
SECTION X	Reviews and Summaries	273
Vynogradova Olga	Review of: Zahnitko A.P., Monastyretska H.V. Text Linguistics: Reader. – Donetsk: DonNU, 2009. – 174 p.	273
Domracheva Iryna	The Applied Aspect of Syntactic Units Analysis. Review of: Zahnitko A. Ukrainian Syntax: Theoretical and Practical Aspect. - Donetsk: DonNU, 2009. – 150 p.	274
Krasnobayeva-Chorna Zhanna	Review of: Zahnitko A.P. The Foundation of Discoursology: Research and Teaching Publication. – Donetsk: DonNU, 2008. – 194 p.	275
PROFESSOR A.P. ZAHNITKO'S POST-GRADUATE AND DOCTOR'S DEGREE STUDENTS		278

INFORMATION ON THE AUTHORS	324
CONTENTS	326
СОДЕРЖАНИЕ	329
INSTRUCTIONS FOR PAPERS PREPARATION	332

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие		6
Карпиловская Евгения	Дорогу осилит идущий	6
РАЗДЕЛ I	Теория языка	8
Бранднер Алеш	Проявления аналитизма в современном русском языке	8
Всеволодова Майя	Национальная языковая картина мира и грамматика	18
Карпиловская Евгения	Вторичная номинация в современном украинском языке: тенденции развития	27
Наталия Куц	Эквивалентность как лингвистическое явление (на материале современного украинского языка)	33
Луценко Николай	Этимологические версии (III)	36
Мацюк Галина	Общественная природа языка в советском языкознании: концепция Н. Марра	45
Рыгованова Виктория	Феномен языковой личности	55
Скаб Мария	Проблема истинности и верификации зафиксированной языком информации	58
РАЗДЕЛ II	Актуальные проблемы морфологии	64
Виноградова Ольга	Противочлен как основной способ связи локативных словоформ	64
Домрачева Ирина	Семантические и грамматические особенности функционирования обобщенно-собираательных субстантивов	69
Дорошенко Лариса	Аналитические формы категории безотносительной меры признака в украинском языке	75
Конюшкевич Мария	Соматизмы в функции предлога (к вопросу о границах категории персональности)	79
Ляхур Чеслав	О некоторых свойствах структуры вторичных предлогов в польском языке	87
Поддубская Инна	Основные принципы транспозиции грамматических форм	92
Рыбенек Виктория	Особенности образования видовой корреляции глаголов движения и перемещения	97
Щепка Оксана	Глаголы с компаративной семантикой в современном украинском языке	
РАЗДЕЛ III	Теоретические вопросы синтаксиса	106
Балко Марина	Современные подходы к изучению синтаксических конструкций с синсемантическим словом	106
Винтонив Михаил	Актуальное членение полипредикативных сложных предложений	111
Лешкова Наталья	Связь речевой деятельности и актуального членения	114
Мараховская Валентина	Сложноподчиненные с придаточными прикомпаративными в парадигме моделей предложений, выражающих сравнительное значение	119
Марченко Татьяна	Семантико-синтаксическая типология неполных предложений (элиминация субстанциальных синтаксем)	124
Наливайко Юлия	Особенности соотношения «синкретизм – омонимия», «синкретизм – полисемия» на уровне членов предложения	129
Островская Людмила	Аппозитивные конструкции в системе атрибутивных отношений	132
Путилина Оксана	Дательный падеж как формально-поверхностный репрезентант глубинного объектного значения в современном украинском языке (в сопоставлении с английским)	136
Радионова Татьяна	Однородные ряды с обобщающим словом: структура и функции	140
Ситарь Анна	Описательные предикаты с модальным компонентом в украинском языке: структура и семантика	145

РАЗДЕЛ IV	Функциональная семантика лексических и фразеологических единиц	152
Важенина Елена	Фразеологический намёк как способ образования юмористически-сатирической прагматики художественного текста	152
Кочан Ирина	Заимствованная лексика в современных терминосистемах	158
Малявин Андрій	Семантические сдвиги значения условия как языковое средство концептуализации знаний	161
Мозгунов Владимир	Модальность предикатов разрешения: попытка экспликации	164
Овчаренко Наталья	Теоретические предпосылки исследования терминосистем (на материале современной украинской терминологии)	171
Пац Любовь	Трансформация фразеологических единиц как средство повышения информативности и образности художественного текста	175
Скаб Марьян	Выбор современными украинцами номинации адресата речи (общение в высшей школе)	178
Шаповалова Наталья	Концепт «сердце» в украинской и грузинской национально-языковых картинах мира в аспекте лингвистической универсологии	182
Шапран Дарья	Особенности семантической организации украинской маркетинговой терминосистемы	186
РАЗДЕЛ V	Словообразование: направления, аспекты исследования	191
Ситенко Ольга	Десемантизация деминутивных единиц	191
Попович Людмила	Дейксис приставок и место наблюдателя в категориальной ситуации локализации (на примере сопоставительного анализа глаголов движения в сербском и украинском языках)	194
РАЗДЕЛ VI	Проблемы лингвистики текста, дискурсологии, дискурс-анализа	202
Бацевич Флорий	Прагматика выделения ожидаемого: частица <i>хоч</i> (<i>хоча</i>) в художественной речи	202
Космеда Татьяна	Дискурсивные слова как центр коммуникативной стратегии ученого и педагога в проекции на языковую личность А.А. Загнитко	205
Кравченко Евдокия	Окказионализмы в поэтическом дискурсе В. Стуса в аспекте художественно-эстетической концепции А.А. Загнитко	210
Краснобаева-Чёрная Жанна	Структурные типы оценочного дискурса (на материале современных украиноязычных рецензий)	216
Луценко Елена	Функциональные разновидности присловных сложноподчинённых предложений в художественных текстах	222
Олифиренко Леся	Ирония, сатира и сарказм как виды комического в языковой эстетике Василя Стуса	228
Пономарева Людмила	Типология основных характеристик судебно-процессуального дискурса	232
Сафонова Наталия	Модалема как семантико-прагматический маркер субъективно-модальных смыслов драматургического дискурса	236
РАЗДЕЛ VII	Особенности говоров украинского языка и проблемы социолингвистики	246
Грещук Василий	Репрезентативные группы гуцульских диалектных слов в колумыйках	246
Сушинская Ирина	Украинский язык в бразильской диаспоре: состояние и статус	250
РАЗДЕЛ VIII	Прикладная лингвистика: направления и аспекты исследования	254
Глушкова Галина	Способы воссоздания своеобразия художественного языка интеллектуальной драмы Тома Стоппарда «The Real Inspector Hound» в переводе	254
Данилюк Илья	Создание расширенного фильтра для электронной базы данных	259
РАЗДЕЛ IX	Актуальные проблемы методики преподавания языка	267
Зарицкая Виктория	Гуманизация учебно-воспитательного процесса – требование времени	267

РАЗДЕЛ X	Рецензии и аннотации	273
Виноградова Ольга	Рецензия на: Загнитко А.А., Монастырецкая А.В. Лингвистика текста: хрестоматия. – Донецк: ДонНУ, 2009. – 174 с.	273
Домрачева Ирина	Прикладной аспект анализа синтаксических единиц. Рецензия на: Загнитко А. Украинский синтаксис: Теоретико-прикладной аспект. – Донецк: ДонНУ, 2009. – 150 с.	274
Краснобаева-Чёрная Жанна	Рецензия на: Загнитко А.А. Основы дискурсологии: научно-учебное издание. – Донецк: ДонНУ, 2008. – 194 с.	275
АСПИРАНТЫ И ДОКТОРАНТЫ ПРОФЕССОРА А. А. ЗАГНИТКО		278
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ		324
THE CONTENTS		326
СОДЕРЖАНИЕ		329
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ		332

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Статті подаються в електронному вигляді (на CD-диску) в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2000, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf разом із двома примірниками роздрукованого тексту. Назви файлів (тільки латиницею) мають відповідати прізвищу автора, напр.: petrenko.doc і petrenko.rtf. Обсяг статті – від 15000 друкованих знаків (разом з пробілами) (Меню – Сервіс – Статистика).

Параметри сторінки: всі поля 2 см. Розмір паперу – А4.

Шрифт Times New Roman, розмір 12, стиль “нормальний” (“звичайний”). Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на дискеті.

Міжрядковий інтервал – 1,5.

Абзацний відступ 1 см.

Текст друкується без переносів.

Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

На першому рядку у правому куті друкуються ім'я і прізвище автора напівжирними літерами.

На другому рядку у лівому куті – шифр ББК (звичайний шрифт). На третьому – шифр УДК (звичайний шрифт).

На наступному рядку друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами).

Через один рядок курсивом подається реферат українською мовою (до 10 рядків). На наступному рядку з абзацу наводяться ключові слова (шрифт – курсив).

Зразок оформлення початку статті:

Анатолій Загнітко

ББК Ш12=411.4*212.71

УДК 81'367.633

ПРИЙМЕННИКИ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ: ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ВИЯВИ

Простежено текстотвірний потенціал прийменників, з'ясовано основні функції прийменників, окреслено особливості внутрішньотекстової актуалізації прийменників і визначено особливості прийменникової актуалізації, постання оказіонального внутрішньотекстового використання прийменників. Водночас прокоментовано ієрархію внутрішньотекстових прийменникових функцій.

Ключові слова: прийменник, внутрішньотекстова функція, внутрішньореченнєва функція, первинні прийменники, вторинні прийменники.

Через один рядок після реферату подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Ілюстративний матеріал друкується курсивом. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок [] із вказівкою прізвища автора, року видання (за потреби – сторінки), наприклад:

“...у праці З. Вендлера [Vendler 1972]...”;

“Фреге [1977, с. 264] увів поняття” або “Фреге [1977: 264] увів поняття”.

„Л. В. Борте трактує транспозицію як початковий етап переходу слова з однієї частини мови до іншої, що полягає у зміні словом синтаксичної функції [Бортэ 1977, с. 103-104]”.

Треба розрізняти тире (–) і дефіс (-): відмінність полягає у розмірі і наявності пробілів до і після тире.

Скорочення типу т. п., т. д., XVI ст., ініціали при прізвищах (напр., Н. Л. Іваницька), назви населених пунктів типу м. Київ, с. Іванівка друкуються через нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Скорочення типу 90-ті, 1-го – з нерозривним дефісом (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+дефіс).

Примітки (виноска) робляться автоматично (Вставка – Виноска).

Якщо у статті наводяться схеми, їх необхідно групувати (Вид – Панель інструментів – Малювання – Вибір об'єкта. Тримавши кнопку “Вибір об'єкта”, виділіть об'єкти, які треба об'єднати у групу, на панелі інструментів “Малювання” натисність кнопку “Дії”, виберіть команду “Групувати”).

Список літератури подається в алфавітному порядку з дотриманням **державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006)**. Назва “**Література**” друкується через один рядок після основного тексту (напівжирним шрифтом посередині рядка). Зразок:

Література

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г. Теоретична морфологія української мови [Текст] / І. Р. Вихованець (ред.). – К. : Університетське видавництво "Пульсари", 2004. – 398с. – (Академічна граматика української мови). – Бібліогр.: с. 391-398. – 2000 пр. – ISBN 966-7671-60-7.

Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики [Текст] / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 35-41. – Бібліогр.: с. 41.

Данилюк 2006: Данилюк, І.Г. Синкретизм у системі частин мови [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20с.

Список літератури має містити не менше 8 позицій.

Завершують публікацію **резюме російською та англійською мовами** (кожне резюме до десяти рядків, шрифт курсив). Вони подаються через один рядок після списку літератури: прізвище та ім'я автора, назва статті, текст резюме, ключові слова. Зразок:

Загнітко Анатолій

Предлоги в структуре текста: первичные и вторичные проявления

Прослежен текстообразующий потенциал предлогов, выяснены основные функции предлогов, рассмотрены особенности внутритекстовой актуализации предлогов и определены особенности предложной актуализации, появление окказионального внутритекстового использования предлогов. Вместе с тем прокомментирована иерархия внутритекстовых предложных функций.

Ключевые слова: предлог, внутритекстовая функция, внутрипредложенческая функция, первичные предлоги, вторичные предлоги.

Zahnitko Anatoliy

Prepositions in the Text Structure: Primary and Secondary Manifestations

Text-forming potential of prepositions is analyzed; basic prepositions's functions are ascertained; the peculiarities of intra-text actualization and the beginning of occasional intra-textual using of prepositions are determined.

At the same time hierarchy of intra-textual prepositional functions is commented.

Keywords: preposition, intra-textual function, inherent function of sentence, primary prepositions, secondary prepositions.

В окремому файлі у форматі *.doc подаються відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, звання, місце роботи, посада, домашня адреса, телефон, e-mail. Назва файлу (латиницею) має складатися з прізвища автора і слова "vidomosti", між ними Shift+дефіс, напр.: retrenko_vidomosti.doc

Необхідно також подати роздрук з відомостями про автора (окрема сторінка).

Статті, які не відповідають вимогам оформлення, до друку не приймаються.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 20

Підписано до друку 7.12.2009 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times». Друк лазерний.
Умовн. друк. арк. 41,85
Наклад 500 прим. Замовлення № 3111

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, корп. І,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики, «Лінгвістичні студії»,
тел. (+38 062) 381 70 06

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1854 від 24.06.2004 р.

Надруковано у друкарні
ТОВ "Цифрова типографія",
вул. Челюскінців, 291а, м. Донецьк
Тел.: +38(062) 388 07 31, 388 07 30.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи